THE

MṚICHCHHAKAṬIKA

OF

ŚÛDRAKA

Edited

with the Commentary of Pṛithvîdhara (enlarged where necessary), Various Readings, A Literal English Translation, Notes, and an exhaustive Introduction

BY

M. R. KA'LE, B. A.

Author of " A Higher Sanskrit Grammar," " Sáhityasárasaṃgraha " &c. &c.

First Edition

1924

SOLD BY

The SRI-KRISHNA PUBLISHING Co.,

GIRGAUM, BOMBAY.

Printed by C. S. Deole at the Bombay Vaibhav Press, Servants India Society's Home, Sandhurst Road, Girgaum, Bombay;

AND

Published by P. S. Rege, Khanderao Building, Khota's Wadi, Girgaum, Bombay.

PREFACE.

No apology is needed for this new edition of the Mṛichchhakaṭika, as there is at present no suitable edition available which satisfies the needs of the University students, who have often to study this play for their examination. I have tried to make this book as comprehensive and useful as possible, inspite of the short time at my disposal, as the edition was undertaken at the urgent request of the publishers somewhat late in the beginning of this year. To the commentary of Pṛithvîdhara, which is somewhat abrupt and meagre in places, I have made considerable additions where I felt them to be necessary for the elucidation of the text. The relation of this play to Bhása's *Chárudatta* has been fully discussed in the Introduction, along with other usual matters. The Prakrit passages, which prove a hindrance to the reader in the class, have been printed below the text, as in my other editions of Sanskrit plays, along with the text, only the Sanskrit rendering being given above; the utility of this contrivance has been established in actual use. I have fully availed myself of the labours of my predecessors in this field; but I must make special mention of the editions of Jivanand Vidyasagar and N. B. Godbole, and the scholarly translation of A. Ryder, as also his supplementary *Notes* issued in the Journal of the American Oriental Society. To all those my best acknowledgements are due. But I have especially to thank a friend of mine who materially assisted me in the preparation of this edition and but for whose able help in every way the edition could not have been brought out in the short space of six months. Any suggestions or corrections, &c., that might help to make this edition still more useful will be most thankfully received.

June 1924. M. R. KA'LE.

INTRODUCTION.

I. THE SANSKRIT DRAMA.[1]

We shall begin with a brief outline of the general structure and arrangement of the Sanskrit Drama, without a knowledge of which the technical remarks on the construction of the present play here, as well as those made in the Notes, will not be intelligible to the general reader.[2] Poetry in Sanskrit, from its inherent nature, as apart from its intrinsic merit, is divided into two kinds—दृश्य 'what is capable of being seen or exhibited', and श्रव्य 'what can only be heard or chanted.' The drama falls under the first division. 'Rúpaka' is the general term in Sanskrit for all dramatic compositions, which also comprises a subordinate class called *Uparúpaka*. The 'Rupaka',[3] which has Rasa or Sentiment for its substratum, is divided into ten classes, viz., नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः । व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥. Of the Uparûpakas or Minor Dramas there are eighteen species, the most important of which are *Nâṭakas*, such as the Ratnâvalî, Viddhaśálabhañjiká &c., *Troṭakas* such as the Vikramorvaśîya, and *Saṭṭakas* such as the Karpûramañjarî,—all differing very little from the general features of a *Nâṭaka*.

Having thus disposed of the divisions into which the whole of the scenic art is capable of falling, we turn to the principle of division among the *Rúpakas* themselves, which is threefold:[4]—(1) वस्तु or the Plot of the play: (2) नेता or the Hero; (3) and रस the Sentiment. These three are the essential constituents, or, the very life-blood, of every dramatic piece. Each of these we shall succinctly deal with in its order.

---

1 The first two Sections are almost the same as those prefixed to our S'âkuntala.

2 The information given here has been mainly culled from the Daśarûpaka. The minor particulars not noticed here will be found in my Sâhityasârasaṃgraha (Nir. Ed).

3 अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते । रूपकं तत्समारोपाद्दशधैव रसाश्रयम् ॥ D.-R.; रूप्यतेऽभिनयैर्यत्र वस्तु तद्रूपकं विदुः । नाटकाद्यैर्दशविधम् । Nâṭya is another and perhaps a wider term for the drama or the dramatic art, and is so called because it represents the different situations in (the scenes presented by) life. The sage Bharata is the founder of the science of music and dramaturgy and his work is styled the *Náṭya-S'âstra*. *Nâṭya* is also *Rûpa*, inasmuch as it has *dṛśyatâ* or the capability of being seen, and *Rûpaka* inasmuch as its subject-matter is represented by actors assuming particular characters.

4 वस्तु नेता रसस्तेषां भेदकः ।

(A) VASTU OR THE PLOT.

Vastu is primarily of two kinds: अधिकारिक or 'Principal' and प्रासङ्गिक or 'Accessary.' The Principal is that which relates to the chief characters or the persons concerned with the essential interest of the piece, and pervades the whole arrangement. The Accessary is that which appears in furtherance of the main topic, and is concerned with characters other than the Hero or the Heroine. This latter is of two kinds; *viz. Patáká* and *Prakarî*. The 'Patâká' or 'Banner' is an episode by which the progress of the plot is illustrated, furthered or hindered (so as to give additional interest to it). It is of considerable length, and sometimes extends to the very end of a play. The 'Prakarî' is also an episodical incident—of limited duration and minor importance—one in which the principal characters take no part. Besides these two, there are three other elements requisite for the development of the plot. These are बीज or the seed, बिन्दु or the drop, and कार्य or the final issue. *Bîja* is the circumstance leading to the ultimate end briefly stated, which, as the plot develops, bears multifarious results[1], and which is as it were the seed of the plot. *Bindu*[2] is what cements a break in the plot caused by the introduction of some other incident. *Kârya* is the final object of the plot, which being attained the whole is finished. These five are technically called Arthaprakṛitis (अर्थप्रकृतयः).

The *Vastu*, which is thus divided into five classes, may again be divided into three classes according to the source of its derivation. It may be borrowed from history or tradition, or it may be fictitious, or mixed, *i. e.* partly drawn from history and partly the creation of the poet's fancy. A *Nâṭaka* belongs to the first class, a *Prakaraṇa* to the second.

As regards its development a dramatic plot has five stages or conditions called *Avasthâs*. They are—(1) आरम्भ beginning or setting on foot of the enterprise, (2) यत्न efforts, (2) प्राप्त्याशा prospect of success, (4) नियताप्ति certain attainment through the removal of obstacles, and (5) फलागम obtainment of the desired object. While these five stages are in progress there must be some links to connect them with the principal and subordinate parts of the main action (the episodes and incidents). These are called the *Saṃdhis*. They are five in number, answering to the five *Arthaprakṛitis*, each of which they join with its

---

1 स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्धेतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा ।

2 अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् ।

corresponding stage, *viz.* मुख, प्रतिमुख, गर्भ, अवमर्श and निर्वहण (also called उपसंहृति or उपसंहार). Thus *Mukha saṃdhi* is the combination of the Bîja and A'rambha, *i. e.* wherein the seed is sown, so to speak, with all its *Rasas.* In the *Pratimukha* there is the means (*yatna*) to the chief end, as originally implied by the Bîja in the Mukha which herein sprouts up. In the *Garbha* there is attainment and non-attainment of the desired end, implying a further sprouting up of the original Bîja. There are impediments, but the main plot gains ground under resistance. The *Avamars'a saṃdhi* is that in which the seed attains a more luxuriant growth than in the *Garbha,* being accompanied by *Niyatápti* of the end, but whose final result is postponed further off by fresh impediments of various sorts (as in the Śákuntala the King's forgetting Sakuntalà after marriage owing to Durvàsas' curse). The *Nirvahaṇa* or consummation is the harmonious combination of all the aforesaid parts in the final catastrophe.

The subject-matter, whether historical, fictitious or mixed, is, from its inherent nature, capable of a twofold division. It is divided into—(1) सूच्य deserving to be suggested or implied only, as being of a dry or otherwise unfit character; and (2) दृश्यश्रव्य fit to be represented and heard as being highly sentimental and pleasing. The suggestions or implications are made in five ways, विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः ॥ (1) For *Vishkambha* see Notes, Act II. (2) *Chúliká* is the suggestion of some incident from behind the scenes (नेपथ्ये). (3) An अङ्कास्य[1] is one wherein is suggested by the actors at the time of their departure the connexion between the Act finished and the one to be commenced, which otherwise would look disconnected, as the speech of Kámandakî and others at the end of the 3rd Act of the Mál.-Màdh. (4) अङ्कावतार[2] consists in casting the seed of the subject-matter of an Act in the previous Act before it has drawn to its close, so that the Act following is a continuation of the one preceding; *e g.* the sixth Act of the Śák., the germ of which is implanted at the end of the fifth Act; *cf.* also Mâlav. II. and Mâl-Mâdh. II. (5) A प्रवेश or 'Introducer' is one which being interposed

1 अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यं छिन्नाङ्कस्यार्थसूचनात् ।

2 अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः । The distinction, however, between an Aṅkásya and an Aṅkávatára is considered by some to be merely imaginary. Vis'vanátha actually supplants the latter by Aṅkamukha which he defines as that where, in one Act, the substance of all the other Acts is suggested.

between any two Acts suggests like the Vishkambhaka some past or future event to show the connexion between the parts of the story through the conversation of *low* characters. It can never introduce the first Act. According to Jagaddhara, the language in a प्रवेशक is generally Śauraseni or any similar dialect as opposed to the Sanskrit found in a Śuddhavishkambhaka.

The subject-matter is further divided into three kinds—सर्वश्राव्यं or प्रकाशं अश्राव्यं or स्वगतं, and नियतश्राव्यम्. The terms are explanatory of themselves. The last is of two kinds, जनान्तिकं and अपवारितकं (which are explained in the Notes) Independent of these divisions, there is one called आकाशभाषितं (आकाशे) or 'Speech from the void.'

(B) NETA' OR THE HERO.

The Hero is required to be modest, decorous, comely, munificent, civil, of sweet address, eloquent, sprung from a noble family, &c.[1] Heroes are mentioned to be of four kinds; *viz.* धीरोदात्त, धीरललित, धीरशान्त and धीरोद्धत. '*Dhîrodátta*' or the Hero of sublime qualities, is one who is magnanimous, patient, not given to boasting, self-possessed, of firm resolve, whose high spirit is concealed and who is true to his engagements. We are not concerned with the other three classes of Heroes here. Each of these Heroes may be of one or other of four sorts. He may be दक्षिण or 'gallant,' *i. e.* equally devoted to many women though principally attached to one; or शठ 'sly', *i. e.* one, who being attached to one lady, covertly acts in a way unpleasant to her; or he may be धृष्ट 'bold', openly making his professions to another, and not ashamed even when reproached; or lastly, he may be अनुकूल 'favourable,' devoted to one Heroine only. The धीरोदात्त hero has eight manly qualities—शोभा, विलास, माधुर्य, गाम्भीर्य, धैर्य, तेजस् , लालित्य and औदार्य.

Among the assistants of the Hero, the principal is पीठमर्द, the hero of the Patâkà or episode, clever in discourse, devoted to his master, and a little inferior to him in qualities. Next comes the Vidúshaka, his constant companion, whose business consists in the repartees of wit, in helping his friend in his love-intrigues and thus assisting in the general *dénouement* of the play. The third, and of equal rank with the Vidúshaka, is Viṭa, who

---

1 नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः। रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवा ॥ बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः। शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥ भेदैश्चतुर्धा ललितशान्तोदात्तोद्धतैरयम् ॥

knows one art only and is thereby useful to the Hero. The Hero thus equipped may still take into his service ministers of state and ministers of religion, ascetics, allies, &c. as well as eunuchs, mutes, barbarians (Yavanas) &c. Sometimes there may be a Rival-Hero called प्रतिनायक, who is avaricious, bold, impetuous, criminal and of evil conduct.

The Nâyikâ or the Heroine, who must be possessed of qualities similar to those of the Hero. is of three kinds[1]. She may be the wife of the hero (स्वीया), as Sîtâ in the Uttar., or one belonging to another (अन्या परकीया), or a common woman (सामान्या or साधारणस्त्री) as Vasantasenâ in the Mṛich. The परकीया (so called because she is in the power of her guardian) may be a maiden or the wife of another. But the latter must not be introduced as the Heroine in a play[2]. The maiden's love, however, better helps the *rasa* and is, therefore, the most favourite theme with many Sanskrit poets. Further divisions and subdivisions of the *Náyiká* are not introduced here, as they have very little to do with the construction of the drama. For her assistants the Heroine may have a सखी, दासी, धात्रेयी, प्रतिवेशिका and others, possessing qualities corresponding to those of the friends of the Hero.

(C) RASA OR SENTIMENT.

Rasa is that lasting impression or feeling produced to his overwhelming delight in a man of poetic sensibility by the proper action of the *Vibhávas*, and *Anubhávas*, as well as the *Sáttvika-bhâvas* and the *Vyabhichâribhávas*[3]. Bhâva or Feeling is the complete pervasion of the heart by any emotion, whether of pleasure or of pain, arising from the object under sight. Vibhâva or an Excitant is that which being perceived nourishes the main sentiment. It is divided into *Âlambana,* that which is, as it were, the support or substratum of the *Rasa*, the person or thing with reference to which a sentiment arises—such as the Hero or the Heroine, and *Uddîpana*, or what excites or enhances (adds to the development of) the senti-

1 स्वान्या साधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका त्रिधा ।

2 अन्यस्त्री कन्यकोढा च नान्योढाङ्गिरसे क्वचित् ।

3 विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् । ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावपोषकृत् ॥ आलम्बनोद्दीपनस्वप्रभेदेन स च द्विधा । अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः ॥

ment, such as the moon, the beauties of the vernal season &c., beauty, decorations &c. of the principal characters, in the case of शृङ्गार. *Anubháva* or an Ensuant is the outward manifestation of internal feeling through the eyes, face &c. The Sâttvika or natural *bhávas* are a subdivision of *Anuháva*, and are mentioned as eight in number–स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ ।. The *Vyabhichárîs* or the Accessaries are those Bhâvas which are not strictly confined to any *Rasa*, but appearing and disappearing, like waves in the ocean, they serve as feeders to the prevailing sentiment and strengthen it in different ways. *Stháyibháva* (स्थायिभाव) or the Permanent Sentiment of a composition is one—the ocean melting all salt into water—which, not being interrupted by any sentiment contrary or akin to its nature occurring at intervals, converts all of them into its own nature[1]. Now a *Rasa* would prove contrary to another if the आश्रय or substratum of both were the same. But as अङ्गी (principal) and अङ्ग (subordinate) a रस may be mixed with one or more of others.

There are eight Stháyibhávas, रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा and विस्मय, on which are based respectively the eight sentiments–शृङ्गार the Erotic, हास्य the Comic, करुण the Pathetic, रौद्र the Furious, वीर the Heroic, भयानक the Terrible, बीभत्स the Loathsome, and अद्भुत the Marvellous. There is a ninth sentiment, that of शान्त the Quietistic, having शम or tranquillity for its Stháyibháva. But it is not suited to dramatic purposes and rarely occurs as a main sentiment in a drama. Of these eight sentiments, शृङ्गार and हास्य, वीर and अद्भुत, बीभत्स and भयानक, and रौद्र and करुण are akin to each other, as they proceed from the same condition of the mind. As we are concerned with the Erotic alone, that being the prevailing sentiment in Kâlidâsa's plays, we shall say something about it here शृङ्गार is mainly divided into विप्रलम्भ or Love in-separation, and संभोग or Love-in-union. The former, the Das'arûpaka subdivides into two kinds, अयोग the Non-consummation of marriage, and विप्रयोग the Separation of the lovers deep in love after marriage. The former, which arises from the dependent position of one or the other of the parties, or through distance, or through the intervention of adverse fate, has ten stages, अभिलाष, चिन्ता &c. mentioned in the com.; चिन्ता 'anxiety' occurs through मान, प्रवास or some such cause. मान, 'jealous anger', arises from a breach in the duties of love (प्रणयभङ्ग) and may be on both sides (rarely, however, the Nâyaka is *mânî*).

---

1 विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः । आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः ॥

This मान has several varieties, such as ईर्ष्यामान, आनुमानिकमान, &c. It is capable of being dispelled in six ways—साम्ना भेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरैः—and is called गुरु, लघु or मध्यम according to the greatness or the smallness of the effort required to make the Nâyiká give it up. संभोग is when the two lovers are in the enjoyment of each other's company, engaged in looking at each other, kissing each other, &c.

(D) THE GENERAL CONDUCT OF THE NÂTAKA.

Every dramatic piece opens with a prelude or prologue (प्रस्तावना) which is itself introduced by what is called the *Nándî*. This Nándî, according to some, must suggest the gist of the whole plot. The Sûtradhâra may sometimes retire after the recital of the Nândî, in which case another actor called स्थापक (for he *establiehes* as it were the topic of the play) takes his place. In the Prelude, which may begin with a brief allusion to the poet's literary attainments, his genealogy, &c., the Sútradhára or the Sthâpaka suggests the subject in the@ form of the Bîja, or by a simple beginning, or by naming the character about to enter (as in the Śákuntala). He must please the audience with sweet songs descriptive of some season and couched in the Bhâratî vṛitti. The प्रस्तावना is of two kinds—(1) प्ररोचना as in the Ratn., and (2) आमुख in which the Sútradhâra holds conversation with the actress or his assistants, bearing on the subject to be introduced. This latter is of three kinds, of which one is प्रयोगातिशय. When the entry of a character is directly indicated by the Sútradhâra saying 'Here he enters,' that is Prayogâtiśaya.

The Prelude being over the piece is commenced, being hereafter arranged and exhibited in the manner indicated in the three foregoing Sections. The whole matter should be well determined and divided into Acts and Scenes. A Nâṭaka may consist of from five to ten Acts. The Hero should be Dhírodátta. The prevailing sentiment should be शृङ्गार or वीर (or sometimes करुण), others being introduced as conducive to its development. Nothing should be introduced in the play which either misbeseems the Hero or is discordant with the main sentiment. An Act must not be tiresomely long, should be full of *Rasa*, and introduced by *Vishkambhaka*, &c. according to necessity. Its close is marked by the exit of all characters. Such incidents as journeys, massacres, wars, &c., should not be represented in a play; they may only be indicated. The death of the

Hero must never be exhibited. This accounts for the somewhat monotonous character of Sanskrit plays and the absence of tragedies in Sanskrit.[1] The play should end, as it began, with a benediction or prayer, called the Bharatavâkya, as it is repeated by the principal personage in his character of an actor, and contains an expression of wishes for general prosperity and happiness. The Unity of interest or action must be maintained throughout. As regards the language to be used in a piece, the Hero and the higher characters speak in classical Sanskrit, while females and other minor characters speak in the different Prakrit dialects.

The student will have seen from the foregoing sketch, that the characteristic peculiarities of the Indian drama are mainly three :—(1) its peculiar structure ; (2) the absence of the distinction between Comedy and Tragedy; and (3) the diversity of languages to be spoken by the characters. The above-mentioned general characteristics of a Nâṭaka belong with certain modifications to the other divisions of the Rúpaka as well. Of these we may notice the Prakaraṇa and the Troṭaka. The plot of a प्रकरण should be fictitous and drawn from real life in a respectable class of society. The Hero, who must be धीरप्रशान्त, may be of ministerial rank, or a Bráhmaṇa, or a merchant (Vaiśya). The Heroine may be a maiden of a noble family, or a courtesan. The most appropriate sentiment is the Erotic. Gamblers and other low characters should be introduced. There should be ten Acts. The Mâl.-Mádh. and the Mṛich. belong to this species. A Troṭaka may consist of 5,7,8 or 9 Acts. The characters to be represented should be celestial as well as human (as in the Vik.). The Vidúshaka should take a prominent part in it and be present in every Act. The prevailing sentiment should be शृङ्गार. In other particulars it does not differ from the Nâṭaka.

---

1 Wilson observes—"They (the Hindu plays) never offer a calamitous conclusion, which, as Johnson remarks, was enough to constitute a Tragedy in Shakespeare's days; and although they propose to excite all the emotions of the human breast, terror and pity included, they never effect this object by leaving a painful impression upon the mind of the spectator. The Hindus in fact have no Tragedy............The absence of tragic catastrophe in the Hindu dramas is not merely an unconscious omission; such a catastrophe is prohibited by a positive rule. The conduct of what may be termed the classical drama of the Hindus is exemplary and dignified. Nor is its moral purport neglected; and one of their writers declares, in an illustration familiar to ancient and modern poetry, that the chief end of the Theatre is to disguise by the insidious sweet the unpalatable but salutary bitter, of the cup."

II. THE POET.

It is a regrettable fact that, barring a few well-established landmarks (*e.g.* the date of Bâṇa), the chronology of Sanskrit literature is still in an unsettled condition. The dates of very few writers are given by themselves or by their contemporaries; and consequently in the majority of cases they have to be inferred, or evolved, from a mass of literary material which may or may not be sufficient to yield satisfactory conclusions. Very often the result consists in the summing up of the different conflicting theories, and approximating towards what *appears* to be the probable solution. Examining the same arguments, or re-stating them in varying forms, or re-arranging them round a different point, might help to make the position more clear; but nothing except discoveries of important new facts will carry the inquiry any further. This has been well illustrated in the case of the *Mṛichchhakaṭika*, concerning whose age and authorship not much was definitely known, when recently the unexpected discovery of the plays of Bhāsa provided us with new data and brought to light the drama *Chárudatta*,[1] whose enlarged and completed version the *Mṛichchhakaṭika* seems to be. Since then valuable contributions have been made to the discussion by several scholars, which have added to our knowledge of the sources of the play and finally laid to rest several doubts and hypotheses. But though the inquiry has been carried to a second and a more promising stage, we are not yet in a position to fix the date of the play with the degree of accurancy desired by the earnest inquirer; we can only make a near approach to it; and perhaps future discoveries of important texts, which have hitherto remained unknown or have been taken for lost, might throw fresh light on the problem. That this is not improbable might be gathered from the success with which South Indian scholars have recently unearthed Sanskrit works believed to have been no longer extant.

The querist who would seek to know something about our poet is confronted at the threshold by the fact that the very name of the author of the *Mṛichchhakaṭika* is more or less shrouded in mystery. Indian tradition has attributed the drama to one Śûdraka, some curious and scrappy details about

1 First published in 1914 by Pandit T. Gaṇapati Shâstrî in the Trivandrum Sanskrit Series.

whose life are given in the *Prastâvanâ* of the play itself (*vide* ślokas 3-7). We are here told that Śūdraka was a Kshatriya king, though of what country is not mentioned; he was brave and handsome in appearance; he knew Ṛigveda and Sâmaveda, mathematics, the arts regarding courtesans, and the science of training elephants; he was a devotee of Śiva and had performed the Aśvamedha sacrifice; he died[2] at the ripe age of a hundred years and ten days, and composed ("चकार") this story of the loves of Chârudatta and Vasantasenâ. This *Prastávanâ*, however, is on the face of it a later interpolation in the play, though of not far distant date, and it is doubtful how far its statements are historically true. But it seems pretty safe to assume that either Śūdraka wrote the play or some one wrote it for him, and that this Śūdraka was a king.

It would clear the ground if we state in the beginning that we see no reason to reject these two assumptions, which are handed down by tradition. Nowhere in Sanskrit literature will be found any alternative authorship affirmed. And whoever wrote the Prologue could have had no interest in deliberately fabricating the name of Śūdraka or in wantonly connecting him with the present play. Whether Śúdraka personally composed the drama or whether some Pandit at his court wrote it for him cannot be exactly ascertained, for neither is improbable. In India there have been kings who were literary artists themselves, and a king might compose a work for pleasure just like any other lesser individual; while the practice of protégés writing in the name of their patrons was also quite common (*cf.* the words of Mammaṭa, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्। K.-P. I.). The point may well be left undecided; for after all it does not affect the question of the poet's date. There is a subtle possibility, pointed out by some critics, that while it may be true that some person named Śúdraka wrote the play, he might not be identical with Śúdraka the king; in a later age the comparatively unknown

2 There is some doubt about the exact meaning of the expressions चक्षुषी उपलभ्य and अग्निं प्रविष्टः, for which see our Notes. According to some they signify that the king was blind and later on recovered his eye-sight through the favour of S'iva, and that he voluntarily immolated himself on the funeral pyre. The word द्विज (in śl. 3) has been understood by some to mean 'a Brâhmaṇa,' and not 'a Kshatriya.' We shall refer to this later on.

poet might easily have come to be identified with his better-known namesake Śúdraka, the king. In effect this means that we must carefully look for all the Śúdrakas whose existence is recorded, before we fix the authorship of the Mṛich. on any one of them, king or no king. This will be done below, but it may be pointed out that there are no specific grounds for accepting only the name शूद्रकः from the Prastâvanâ and discarding his chief qualification नृपः ; they seem to go together, and must be so understood in the absence of something definite to the contrary.

There have been some scholars, however, who, because of the Prologue being an interpolation, or probably because of the difficulty of identifying Śúdraka with any particular monarch, were led to seek for a solution in other hypotheses. Once the name of Śûdraka is brushed aside, there arise all sorts of possibilities giving ample scope for fanciful conjectures. If Śûdraka did not write the *Mṛichchhakaṭika*, who wrote it? To this question three different answers have been suggested. (i) It is said to have been written anonymously by some one who was neither Śúdraka nor his protégé. But if this were so we fail to understand how or why later on it came to be attributed to king Śúdraka, for there is no getting behind the Prastâvanâ which is found in all the MSS. of the play and which, though put in afterwards, seems hardly to be written for recording *invented* facts. A work, originally written anonymously, can be attributed afterwards to almost any writer; but, if it is to carry any conviction, there must exist sound independent evidence to connect the author with the work; without such evidence the work will continue to remain anonymous. But the connexion of Śúdraka's name with the Mṛich. appears to be of such a long standing, and has so completely remained unchallenged by Indian tradition, that we cannot believe in the existence of an anonymons author, especially as there is nothing to support such a conjecture. This view is, however, supported by no less an authority than Prof. Keith,[3] who writes :—" That Śûdraka, the alleged author, was a real person, who wrote

3 See his *Sanskrit Drama* (1924), p. 130. The quotation in the text is from his later article in the *Bulletin of the School of Oriental Studies*, Vol. III. Pt. II. (1924), in which he has re-affirmed his opinion.

the drama, seems most implausible............The obvious conclusion is that the rewriter and reviver of the *Chârudatta* preferred to remain nameless, and to ascribe his work to the legendary Śûdraka." But why should an unknown author select in particular the name of the famous king Śúdraka to father his own work on? Prof. Lévi's suggestion was that "he chose Śûdraka for this purpose because he lived after Vikramâditya, parton of Kâlidâsa, and wished to give his work the appearance of antiquity by associating it with a prince who preceded Vikramâditya." This suggestion is rejected by Prof. Keith, and rightly, as being "far-fetched;" but the learned scholar has offered no explanation of his own, though one was expected. And until satisfactory reasons are forthcoming, it is difficult for us to accept his assumption of anonymity. (ii) The late Dr. Pischel boldly formulated the theory that the poet Daṇḍin, the author of the *Das'akumára-charita,* was also the author of the *Mṛichchhakaṭika.* There is a verse of Râjaśekhara (Śārṅg -P. 174) which states त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः. As only two works of Daṇḍin were known, *viz.*, the *Das'akumáracharita* and the *Kâvyádars'a,* the learned doctor picked out the *Mṛichchhakaṭika* for occupying the third place, but on such slender and fantastic grounds that very few scholars[4] were prepared to endorse his view. His main reasons were two :—(*a*) that the verse लिम्पतीव तमोऽङ्गानि &c., which occurs in the Kâvyâd. (II. 226), also occurs in the Mṛichchhakaṭika (I. 34), pointing to the probability of both the works being by the same author; and (*b*) that the state of society described in the Daśakum. closely resembles that depicted in the Mṛich. It was unfortunate that neither of these reasons was sound or cogent. Apart from the questionable nature of the argument which attributes the the same authorship to two works simply because they happen to have *one verse* in common, we now know that the stanza in question belonged orginally neither to the Kávyád. nor

---

4 With the notable exception, strange to say, of Prof. Macdonell, who in his *History of Sanskrit Literature* (1900) haltingly accepted Daṇḍin as the author of the *Mṛichchhakaṭika.* His words are: "It is probably the work of.........perhaps Daṇḍin, as Prof. Pischel thinks" (p. 361). As early as 1891 Dr. Peterson had refuted Dr. Pischel's theory in his Introduction to the Daśak.-Ch. (Bombay Sanskrit Series).

to the Mṛich., as it is found twice in the works of Bhâsa.[5] Dr. Pischel's second argument, if pursued to its logical conclusion, would entail the preposterous supposition that all works describing the same kind of social conditions were written by one and the same author! We need hardly dwell longer on Dr. Pischel's theory, as, happily, it never received any serious support and is now suitably consigned to oblivion. (iii) Greater interest attaches to a suggestion recently put forward that Bhása himself, and none else, is the author of the Mṛich., शूद्रक कवि being a sobriquet bestowed upon him on account of his being a *S'údra* by caste, and that the Mṛich. is simply an amplification by Bhása of his own work *Chârudatta.* As we shall deal fully with the relations between Bhása's *Chârudatta* and our play in a subsequent Section, we shall not enlarge on this topic at this stage, beyond remarking that if Bhása wrote the *Mṛichchhakaṭika,* then there is no reason why that alone, and not his other works, should bear his appellation of Śûdraka; moreover, the Śûdraka of the Mṛich. was a king, which Bhâsa most certainly was not. This hypothesis appears to us nothing but a wild attempt at originality and spectacular theorizing.

We are then left with the task of finding out who this Śúdraka was to whom this play is ascribed, and what may be the age in which he should be held to have flourished. One of the familiar difficulties that beset the path of the Sanskrit student wishing to settle chronological problems is the plurality of writers bearing the same name. As is well known, many different poets bore the name Kálidāsa; lesser poets than the famous author of the *Śákuntala* could hardly escape being confused with their namesakes, both anterior and posterior in time. Śûdraka has met with the same fate, and one comes across a bewilderingly ample array of literary records that mention Śúdraka by name. Some of them supply new and additional details concerning his life career and personality, and it would be interesting to take note of the more prominent of these and to try to see which one of these Śúdrakas was probably the author of the Mṛich.

5 *I.e.*, in the *Bâlacharita* and the *Chárudatta.* It is also ascribed by different writers to various different poets, from which it would appear to have become a kind of floating *Subhâshita*; Daṇḍin must have quoted it as such.

(i) A passage from the Kumárikâkhaṇḍa of the Skanda-purâṇa[6] mentions that a great king named Śúdraka would reign in the year 3290 of the *Kali* era, *i. e.* in 190 A. D. Col. Wilfred was the first to identify this Śúdraka of the Skanda-puráṇa with the founder of the Andhrabhṛitya dynasty whose name is given as *Simuka.* The grounds given for this identification are (*a*) that the *Bhágavata-purâṇa*[7] describes the first Andhra king as a *Vṛishala* or *S'údra,* and thus it is likely that he was commonly known as *S'údraka*; and (*b*) that the name *Simuka* is variously given as *Sindhuka, S'is'uka,* and *S'ipraka* in various authorities, showing that its exact form was not quite settled, and might as well have been *S'ûdraka* originally. This is quite probable, and here we have a proof of the existence of a great Śúdra—or Śúdraka—king whose exploits afterwards came to figure in later literature when he had acquired a legendary or mythical character. The date[8] of the founder of the Andhrabhṛityas is given as about 200 B. C. Though this does not agree with the date of the Skanda-purâṇa, we can easily explain the discrepancy if we remember that the chronology of the Sk.-P. might not have been so very accurate, since its compiler was quoting a traditional date from memory, without reference to historical exactitude in our sense of the term. As will be seen below, the date of this Śúdraka does not conflict with the date to which the internal evidence of the play seems to point, nor does it conflict with the date to be assigned to his predecessor Bhâsa. It is thus highly probable, and may be accepted as a working hypothesis, that Śûdraka the founder of the Andhrabhṛitya dynasty, who ruled about 200 B. C., was the author of the *Mṛichchhakaṭika* The play could thus be placed about 150 years before the productions of Kâlidâsa[9].

---

6 त्रिषु वर्षसहस्रेषु कलेर्यातेषु पार्थिव । त्रिशतेषु दशन्यूनेष्वस्यां भुवि भविष्यति ॥ १ ॥
शूद्रको नाम वीराणामधिपः सिद्धिमत्र सः । चर्चितायां समाराध्य लप्स्यते भूभयापहः ॥ २ ॥

7 See Dr. Bhandarkar's *Early History of the Dekkan,* 1884, p. 25; the verse from the Bhâg., not given there, is:—हत्वा कण्वं सुशर्माणं तद्भृत्यो वृषलो बली । गां भोक्ष्यत्यन्ध्रजातीयः कंचित्कालमसत्तमः ॥ Sk. XII. Adh. I. S'l. 20.

8 See V. A. Smith's *Early History of India* (ed. 1914), p. 216.

9 See V. A. Smith's *Early History of India,* p. 307. He is inclined to place Śúdraka earlier than Kâlidâsa.

There are two collateral considerations which further support the conclusion arrived at above. (i) The Andhrabhṛityas were a southern race. A Commentary on Vàmana's Kàvyá.-S.-V. describes king Śûdraka as "राजा कोमतिः"; now *Komati* is the name of a great trading caste in the Madras Presidency, from which it would appear that Śúdraka was a native of South India The fact that our play is very rarely quoted by the northern rhetoricians would also tend to show that it was produced in the south. In the play itself we find that the poet makes the Chàṇḍálas describe the goddess Durgá as सह्यवासिनी[10] (p. 241), and not as विन्ध्यवासिनी, which in our opinion is a strong indication of the author being a resident of South India. Further, the play contains a number of peculiar words and expressions which are used only in the south (*e. g.* खुण्टमोडक कर्णाटकलह &c.), and the author has mentioned the दाक्षिणात्यs along with a number of Mlechchha tribes (Act VI., p. 150) which are mostly to be found in South India. And again, the Prakrit dialects are used extensively in our play, the significance of which will be noticed if we bear in mind how partial the Andhrabhṛityas were to the Prakrits, as is evinced from their copper-plate grants. (ii) In the plot there runs the thread of a political revolution wrought, wherein one Pâlaka, king of Ujjayinî, is deposed and Âryaka succeeds him on the throne. As this revolution has nothing directly to do with the action of the play, it could very well have been dispensed with. But the fact that it is there shows that it is deliberately included, and here is most probably a reference to some contemporary revolution which the audience remembered and could easily follow. The first of the Andhrabhṛityas established himself as the result of a revolution, and very likely the author must have had that in his mind; the actual names that he mentions were not of course those of the recent revolution, but such as were in his days past history. According to the Jaina *Harivaṃs'a,* which is a work of the fourth century B. C., a king Pâlaka ruled in the sixth century B. C.; the persons Pálaka and Âryaka are not imaginary, but are shown to be historical, and the political upheaval in which

10 Like our author, Bhavabhúti, too, who was a southerner, describes Durgâ as सह्यवासिनी in his Mâlatîmâdhava; northern writers commonly use the form विन्ध्यवासिनी.

they were embroiled is described as having taken place shortly after the death of Gautama Buddha.[11] Though to us it seems obscure, the incident of the deposition of Pàlaka must have been current in Śûdraka's time; its inclusion in the play, for no obvious purpose, could only be justified on the supposition that Śûdraka is referring to his own exploits at the beginnig of his career.

(2) In the *Avantisundarîkathâsâra*, a work of Daṇḍin recently discovered in Madras, a life-sketch of king Śūdraka is given. He is described as a Bráhmaṇa king of Ujjayinî and a great poet, and is said to have defeated Svâti, a prince of the Andhrabhṛitya dynasty. Daṇḍin's verse in the Avanti.-K. in praise of this Śûdraka runs as follows :—

शूद्रकेणासकृज्जित्वा स्वच्छया खड्गधारया ।
जगद्भूयोऽभ्यवष्टब्धं वाचा स्वचरितार्थया ॥

From the words वाचा स्वचरितार्थया, it appears that in Daṇḍin's days it was understood that Śúdraka's writings consisted of autobiographical matter.[12] Thus it has been pointed out that the Mṛich. embodies several incidents from Śūdraka's life; Chârudatta is said to represent Bandhudatta, who was Śûdraka's intimate friend and frequently assisted him in times of danger, and Âryaka is said to be intended for Śûdraka himself. As Svâti, the Andhrabhṛitya prince whom he defeated, ruled till about 56 B. C., an attempt has been made to identify this Śûdraka with king Vikramāditya, the founder of the *Saṃvat* era; at present however it remains merely in the form of a suggestion. This Śûdraka, whose date would thus be about 56 B. C., must obviously be different from the founder of the Andhrabhṛitya dynasty. Their dates, however, are not far separated from each other, and one is tempted to believe that there is probably some confusion somewhere in this account, and that the two Śúdrakas might after all merge into one and the same person. For the present, however, we must continue to treat Daṇḍin's Śûdraka separately, and the final pronouncement on this vexed question must be

---

11 Vide Prof. Keith's *Sanskrit Drama*, p. 130.

12 The above particulars are taken from a learned paper on Daṇḍin's *Avantisundarîkathâ* by M. R. Kavi, M. A., read at the Second Oriental Conference of Calcutta and published in its *Proceedings* (1923), pp. 193–201. The original work of Daṇḍin has been announced for publication.

suspended till we learn more of this king, either from Daṇḍin's own work or some similar source. Those who are not prepared to accept Col. Wilfred's identification might, as the next alternative, accept this Śûdraka[13] as the author of the Mṛich. The particulars given by Daṇḍin neither agree nor conflict with those found in the Prastâvanâ of our play, except perhaps in one particular. Daṇḍin has described Śûdraka as a Brâhmaṇa, and in the Prastâvanā he is described as द्विजमुख्यतमः, "the best among the Brâhmaṇas", if we accept the natural meaning of the compound as it appears at first sight. It is, however, a minor point, and cannot be made the basis of any serious identification between the two kings.

(3) The adventures of a king Śûdraka were sung by the poets Râmila and Somila, [14] who were probably his contemporaries or lived after him. Somila appears to be the same as Saumillaka, whom Kàlidása has mentioned with respect in the Málavikâgnimitra; [15] thus the date of Râmila and Somila would fall before that of Kâlidâsa, whom we place in 56 B. C., though how long before we cannot say. This Śúdraka, therefore, about whom Râmila and Somila have written, might have been the Andhrabhṛitya Śúdraka, rather than Daṇḍin's Śúdraka, as we must allow for some time to elapse before a host of legends can gather around a king so that a कथा may be composed concerning his life. The name of Śúdraka also occurs in the titles of three other works, विक्रान्तशूद्रक, a drama by an unknown author which is quoted in the Sarasvatîkaṇṭhábharaṇa, शूद्रकवध, which is a Parikathâ referred to by Ráyamukuṭa, and शूद्रकचरित, by an author named Pañchaśikha. As these works are not at present accessible, it is not possible to investigate whether they yield any historical information. The name of Śúdraka became so famous that a host of Indian rulers, especially of the Pallava and the West-Ganges families, adopted titles, consisting of the word शूद्रक as a symbol of valour.[16]

---

13 For instance, Mr. Kavi unhesitatingly accepts him thus in his paper to which we have referred to above.

14 *Cf.* तौ शूद्रककथाकारौ रम्यौ रामिलसौमिलौ । काव्यं ययोर्द्वयोरासीदर्धनारीनरोपमम् ॥ Râjaśekhara. Prof. Bhide assumes that Râmila and Somila were the court-poets of Śúdraka. *Vide* his Introd. to Svapna. p. 35.

15 प्रथितयशसां भासकविपुत्रसौमिल्लकादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य &c., p. 2.

16 Introduction to *Chaturbhâṇî* (Madras 1922), p. IV.

(4) The famous name of Śúdraka soon acquired a legendary halo of antiquity and was freely introduced into numerous tales; it is found mentioned in many well-known Sanskrit works. Thus, to quote Prof. Keith, "He was to Kalhaṇa in the *Rájtaraṃgiṇî* a figure to be set beside Vikramâditya; the *Vetálapañchaviṃs'ati* knows of his age as a hundred, and gives as his capital either Vardhamāna or Śobhāvatî, which is the scene of his activities according to the *Kathásaritságara*, which tells of the sacrifice of a Brahmin who saves him from imminent death and secures his life of a hundred years by killing himself. In the *Kádambarî* he is located at Vidiśâ, and in the *Harshacharita* we hear of the device by which he got rid of his enemy Chandraketu, prince of Chakora; while Daṇḍin in the *Das'akumáracharita* refers to his adventures in several lives." These statements go to show that Śūdraka was more or less a mythical personage to these later authors, and there is little historical truth to be gleaned from these accounts; they do not help us at all in ascertaining to which of the two Śûdrakas the Mṛich. should rightly be ascribed.

(5) Vâmana, in his Kávyâl.-S.-V., mentions Śúdraka by name as famed for writings exhibiting the श्लेषगुण. He does not state whether Śúdraka was a king, and, as the Mṛich. is not a work that particularly excels in श्लेषगुण, it is even doubtful if he knew Śúdraka as the author of the Mṛich. Probably he had before him some other works of our author. So, although we know when Vâmana flourished, which is about 800 A. D., we gather next to nothing from his work concerning our author or our play, nor do we get any new data for Śûdrâka's age. Unfortunately we do not find that the Mṛich. is quoted by any other writer on rhetorics whose date can be placed before Vâmana's. The *Das'arúpaka* quotes from the Mṛich., though it does not mention Śūdraka; as however it was written at the end of the tenth century A. D., its testimony serves no purpose in our inquiry.

(6) Prof. Konow, in his work on the Sanskrit drama, has started the theory that Śúdraka is to be identified with an Âbhîra prince called Śivadatta who ruled in the third century A. D. This, however, seems to be extremely doubtful. The sole argument that is put forward to establish this result is the fact that in our play Pâlaka is represented as having been

overthrown by Âryaka, who was the son of 'a herdsman' (गोपाल), and the word आभीर means 'a herdsman'. This is obviously too slender a reed to rely upon, and Prof. Konow's theory has consequently not found acceptance among scholars.

(7) Similar efforts have been made, on the strength of solitary words and expressions occurring in the play, to place Śûdraka in the second century A. D.; *e. g.*, the expression रुद्रो राजा (VIII. 34, p. 182) is held to refer to king Rudradamana of the Kshatrapa dynasty, whose date is given as 130 A. D., so that the Mṛich. would be posterior to that; the word नाणक occurring in I. 23 is believed to have come into use by the time of king Kanishka, who lived in the first century A. D., so that the Mṛich. would have to be placed after that. These attempts fall in the same category of Prof. Konow's inference from the word गोपाल, and cannot be considerd as convincing.

We are thus left to make a choice between the Śūdrakas described under (1) and (2); the materials for this choice are lacking, though it is clear that the Mṛich. must have come from the pen of one of these two. It will thus have to be placed either in the third or the first century B. C.,[17] which makes it one of the earliest of Sanskrit plays now extant. We shall proceed to examine how far this claim to antiquity is supported by internal evidence; we shall find that it is all in favour of an early date. But here, too, critics have twisted various points to suit their own pet theories; as an instance we might mention that the law-suit described in the ninth Act is stated to be "in accordance with the rules of the law-books of the 6th or 7th century," the implication being that the Mṛich. cannot be older than that; but what grounds

17 This would of course make Śûdraka a predecessor of Kâlidâsa. Some scholars, who would like to see Śúdraka put later than Kâlidāsa, put forward the plea that since Kâlidâsa does not mention Śûdraka, while he refers to Bhâsa, Kaviputra, and Saumillaka with respect, Śúdraka must not have been known to him and therefore did not exist before him. Such "argument by silence" is always ineffective, and can never be said to prove what it seeks to prove; for Kâlidâsa was not expected to enumerate *all* the famous poets with whose works he was acquainted. We have referred to it here, as reasoning on similar lines is not infrequently met with in antiquarian discussions

are there for supposing that similar rules *did not hold good* in the first century B. C. too? Until that is definitely disproved the argument is of no value at all. The following are among the principal features of the internal evidence afforded by the play:—(*a*) The drama refers to a period when Buddhism was in a flourishing condition. The *Bhikshu* is introduced as an ascetic to whom respect is paid by the people, and his practices are described with great detail and accuracy of observation; he finally becomes the head of all the monasteries (*cf.* तत्पृथिव्यां सर्वविहारेषु कुलपतिरयं क्रियताम्। p. 253). Buddhism began to decline about the beginning of the Christian era, before which period, therefore, the play can safely be held to have been composed; indeed, as is pointed out by Sir Dr. Bhandarkar,[18] under the Andhrabhṛityas the religion of Buddha was in a flourishing condition. (*b*) Many minute rules given by later writers on dramaturgy, such as those relating to the predominence of a particular *rasa*, and the assignment of a particular Prakrit dialect to a particular character, seem to be not observed by or unknown to Śúdraka. (*c*) The reference to वैशिकी कला (I. 4) and the introduction of a courtesan as the heroine seem to be synchronous with the period when Vátsyâyana wrote the वैशिक chapter of his Kāma-Sûtra, and Vâtsyâyana cannot be placed later than about 100 B. C. (*d*) The play contains many references to astrological science. In śl. 33 of Act IX. the planet मङ्गल is described as the enemy of बृहस्पति, which is contrary to the opinion of modern astrologers led by Varâhamihira, but is in strict agreement with the view of ancient writers to whom Varáhamihira refers (see Bṛihajjátaka II. 16, 15). As Varáhamihira flourished at about 500 A. D., the Mṛich. must be placed many centuries before that. (*e*) The general style of the play represents, in its simple grace and picturesque expression, the earlier style of Sanskrit dramatists, such as Bhâsa; it is not so polished as that of Kâlidâsa, and not at all as elaborate and artificial as that of Bhavabhûti and Bhaṭṭanârâyaṇa. While none of these considerations would by themselves assign any specific date to our play, still, taken together and in conjunction with the other previously known facts, they substantially strengthen the probability of the Mṛich being a production of the 2nd century B. C.

---

18 *Early History of the Dekkan*, p. 31.

We have thus tried to show that the tradition which ascribes the Mṛich. to king Śûdraka may be relied upon, as being universally current, and that this Śûdraka was either identical with the founder of the Andhrabhṛitya dynasty (200 B. C., and this is more probable); or may be a king of Ujjayinî described by Daṇḍin (56 B. C.). As regards the details of his life, those in the Prologue have not been denied by any authority, and might therefore be taken as fairly accurate; if we accept Daṇḍin's description of Śûdraka, we get several additional facts which conflict with none in the Prologue. Beyond them little else is known about our author.

As regards Śúdraka's works, nothing was known to be written by him except the *Mṛichchhakaṭika*; only recently a Bháṇa called *Padmaprâbhṛitaka* has been published in South India,[19] and its editors claim that it is by the well-known author of the Mṛich. This Bháṇa is an inferior production covering twenty-eight pages in print, whose style of composition bears little or no affinity to that of the Mṛich., but is on a par with the conventional mode affected by later writers. We have, therefore, very great hesitation in accepting the piece as a genuine production of our author. A third work *Vatsarâjacharita* (also called *Vîṇâvâsavadattá*) is ascribed to him by Vallabhadeva; an edition of it has been announced for publication by the same editors, but the work is not yet accessible to us and hence its authenticity cannot be discussed at present; it may be assumed, however, on the authority of Vallabhadeva. The editors further state, in their introduction to the Padmaprâbhṛitaka, that Śūdraka probably wrote a fourth drama, a Prakaraṇa styled *Kámadatta*. On this point, too, the information available is tantalizingly meagre. Possibly we may be on the eve of important discoveries, which would be eagerly welcomed by all interested in the life and writings of the great artist who wrote the *Mṛichchhakaṭika*.

---

19 In the booklet titled *Chaturbhâṇî*, which is referred to before.

III. THE PLAY.

(1) The Plot.

The *Mṛichchhakaṭika* is a drama in ten Acts based on the story of the love of Chârudatta, a prominent but poor inhabitant of Ujjayinî, and Vasantasenâ, an exquisitely beautiful but pure-minded courtesan of the same city. The following is a summary of the plot as it is developed in the course of the various Acts :—

Act I. In the Prelude (*Prastâvanâ*), after the Benedictory stanza (*Nândî*), the Sûtradhâra gives some interesting particulars about the author of the play which he is about to stage. A conversation between him and his wife (Naṭî), which follows, is intended chiefly to lead up to the entrance of the Vidûshaka (Maitreya), at which point the action of the play properly begins. Maitreya is a poor Brâhmaṇa and an honest and sincere friend of Chârudatta, a wealthy citizen of Ujjayinî who, however, no longer possesses his former wealth, having spent it all in noble and charitable deeds. One Chúrṇavṛiddha, who is Chârudatta's friend, sends a cloak by Maitreya with instructions to give the same to his master. Chârudatta enters, and the cloak is duly handed over to him. Their conversation for a while turns upon Chârudatta's poverty ; then Vasantasenâ comes upon the scene. She is being pursued by Śakâra (Saṃsthânaka), the brother-in-law of king Pâlaka of Ujjayinî, and the villain of the piece. He is a debauchee, a coward and a fool, with an exaggerated idea of his own importance and power ; he is accompanied by two of his followers, Viṭa and Cheṭa. They entreat, cajole and threaten Vasantasenâ by turns, but all the same with great indignation she rejects Śakâra's suit. She takes refuge in Chârudatta's mansion ; and in the darkness of the night her pursuers light on Radanikâ, a maid in Chârudatta's employ, mistaking her for the object of their search. Maitreya intervenes and turns them all out. Vasantasenâ is next introduced to Chârudatta ; she had already heard of his virtues and fallen in love with him, contrary though it was to the profession of a courtesan to become attached to a penniless man. Wishing to keep up the acquaintance, she employs an ingenious device ; she leaves her ornaments with Chârudatta, ostensibly for safe custody, but really with the object that they should serve as an excuse for further communication with him. She then leaves, escorted by Chārudatta who on returning makes over the ornaments to Maitreya for safe keeping.

Act II. Vasantasenâ, talking in confidence with her maid Madanikâ, reveals the warmth of her feeling for Chârudatta, and also the real reason of depositing those ornaments with him. Then follows a scene introducing a number of gamblers ; one of

though in a different context (p. 156), and so too is the following dialogue (Chār. pp. 59–60):—

चेटी—वृक्षवाटिकापक्षद्वारे संधिं छित्त्वा चोरः प्रविष्टः ।

विदू०—चोरं छित्त्वा संधिः प्रविष्टः ।

चेटी—हताश, संधिं छित्त्वा चोरः प्रविष्टः ।

In innumerable places, however, a finished and amplified turn of expression is substituted in the Mṛich. in the place of the crudeness and simple abruptness which are a characteristic of Bhāsa's style; thus, to compare only a few out of many passages:—

(चारुदत्त)	(मृच्छकटिक)
भाव, नष्टा नष्टा । (p. 16)	भाव भाव, बलीयस्यन्धकारे माषराशिप्रविष्टेव मसीगुटिका दृश्यमानैव प्रनष्टा वसन्तसेना । (p. 23)
श्रणोमि गन्धं श्रवणाभ्याम् । अन्धकारपूरिताभ्यां नासापुटाभ्यां सुष्टु न पश्यामि । (p. 20)	शृणोमि माल्यगन्धम् । अन्धकारपूरितया पुनर्नासिकया न सुव्यक्तं पश्यामि भूषणशब्दम् । (p. 24)
स्वरान्तेरण दक्षा हि व्याहर्तुं तन्न मुच्यताम् । (p. 22)	वञ्चनापण्डितत्वेन स्वरनैपुण्यमाश्रिता । (p. 28)
तव च मम च दारुणः क्षोभो भवति । (p. 25)	मरणान्तिकं वैरं भविष्यति । (p. 34)
वासपादपविनाशेन (p. 43)	वासपादपविसंष्ठुलतया (p. 60)
ततः सर्वो जनो भणति अहो चेटस्य कर्मेति । (p. 46)	तत आर्ये साधु रे कर्णपूरक साधु इत्येतावन्मात्रं भणन्ती विषमभराक्रान्तेव नौः एकतः पर्यस्ता सकलोज्जयिन्यासीत् । (p. 64)
उत्काण्ठितस्य हृदयानुगता सखीव । (p. 49)	उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा वयस्या । (p. 67)
यावदारभे कर्म । (p. 55)	तत्कस्मिन्नुद्देशे संधिमुत्पादयामि । (p. 72)
नमः खरपटाय । नमो रात्रिगोचरेभ्यो देवेभ्यः । (p. 57)	नमो वरदाय कुमारकार्त्तिकेयाय नमः कनकशक्तये ब्रह्मण्यदेवाय देवव्रताय नमो भास्करनन्दिने नमो योगाचार्याय । (p. 73)
शतसहस्रमूल्या (p. 67)	चतुःसमुद्रसारभूता (p. 83)
कोऽप्युपचारोऽपि नैतया भणितः । (p. 82)	अहो गणिकाया लोभोऽदक्षिणता च यतो न कथाऽपि कृताऽन्या । अनेकधा स्नेहानुसारं भणित्वा किमप्येवमेव गृहीता रत्नावली । एतावत्या ऋद्ध्या न तयाऽहं भणितः—आर्य मैत्रेय विश्रम्यताम् । मल्लकेन पानीयमपि पीत्वा गम्यतामिति । (p. 113)

It is needless to multiply instances to show how skilfully Śûdraka has improved the somewhat meagre and uncouth style of Bhāsa. In addition to refining the literary expression[2], our author has made the following principal alterations and additions :—(1) The Sútradhára in the Chár. speaks in Prakrit only; in the Mṛich. he begins in Sanskrit and changes afterwards into Prakrit. (2) In the Chár., no reason is assigned to the visit of Vid. to the hero; in the Mṛich. he is described as carrying a cloak to be given to Chár. from a friend of his. (3) In the Chár., Vasa. is pursued by two persons only, Viṭa and Śakára; in the Mṛich. Cheṭa is added to their company, presumably to give more variety to their dialogue. (4) In the Chấr., Vasa. is escorted home by the Vidúshaka; in the Mṛich. it is Chárudatta himself who sees her home. In his anxiety to show off Chârudatta as a gallant lover, attentive to his mistress, our poet has exhibited on the stage a rather improbable journey between the residences of the two lovers; this cannot be said to be a happy improvement. (5) The gamblers' Scene in Act II., introducing Mâthura, Dardura, &c., is an addition which constitutes a distinct gain to the histrionic interest of the piece. It shows that Śûdraka was not a slavish imitator but a constructive artist of high ability. (6) In the Chấr., Sajjalaka appears before Vasa. *after* the departure of Vid.; in the Mṛich. he appears *before* his arrival; this is a most judicious change; for there is great poetic charm in showing that the proof of her lover's magnanimity so touches and stirs Vasa. that she immediately decides upon going to see him. The Madanikâ-Sajjalaka episode, if it came after the Vid.'s visit, would have thrown this effect into the back-ground. (7) The Âryaka-Pâlaka story is nowhere hinted at in the Chấr.; its earliest hint in the Mṛich. is found in Act II. (p. 55, कथितं च मम प्रियवयस्येन शर्विलकेन यथा किल आर्यकनामा गोपालदारकः &c.) and it is developed further on. This is a deliberate addition whose significance we have already pointed out in our remarks on the Poet (*supra*, pp. xix., xx). (8) The description of Vasa.'s mansion occupies only 4 lines in the Cháru. (अहो गणिकावाटस्य सश्रीकता &c., p. 79, quoted in our Notes, p. 82); in the Mṛich. it is given at great length and comprises more than a third of the whole Act.

---

2 S'údraka was a master of lively dialogue; the one on p. 33 is not in the Chár., but is entirely an invention of our author.

them, Saṃvâhaka, is running away without paying his debt, and is being pursued by his creditor and the master of the gaming-house. Assisted by another gambler, Saṃvāhaka escapes and takes shelter in the house of Vasantasenā, who in her kindness pays his debt for him and rids him of his pursuers. Saṃvāhaka is tired of gambling, and leaves after declaring his resolve of donning the robes of a Buddhist mendicant (Bhikshu). One of Vasantasenā's servants then enters and relates how he had just rescued a Bhikshu (—*i e*., presumably, Saṃvâhaka—) and how his brave act was rewarded by Chārudatta by the gift of his own cloak. This affords her another proof of the noble generosity of the worthy Chârudatta ; she takes the cloak and wears it herself, for she loves everything belonging to her beloved and worshipped hero.

Act III. There was a Brâhmaṇa in Ujjayinî named Śarvilaka, who having fallen in love with Madanikâ, the slave-maid of Vasantasenā, wanted to pay her ransom and marry her. Being himself poor, he had turned a burglar to obtain the necessary amount of gold. He breaks into Chârudatta's house by night when all are wrapped in the arms of slumber, and happens to steal those very ornaments of Vasantasenā which Maitreya had to keep with himself. The theft is soon discovered. Chârudatta is distressed by the loss, not because the money meant anything to him, but because the ornaments were kept with him *as a deposit*, which he was bound in honour to return on demand. His wife Dhútâ, however, whose nobility is on a par with her husband's, hands over her own necklace to help him out of the difficulty. Chārudatta thereupon asks the Vid. to go to Vasa. with that necklace, which he was to offer to her in exchange for her own ornaments, which, he was to state, were lost by his master at gambling, under the belief that they belonged to himself.

Act IV. Śarvilaka calls upon Madanikā with a view to buy her freedom with those stolen ornaments. On being questioned as to the source of his sudden accession to wealth, he half-confesses that they belonged to Chārudatta. Madánikâ, however, had recognized them as the property of her mistress; she recommends that Śarvilaka had better return them to where he had taken them from. Śarvilaka, however, could not face Chārudatta as a declared thief; as an alternative, therefore, she urges him to see Vasantasenā and offer them to her, professing that Chârudatta had sent them back by him, as his house was thought unsafe. Śarvilaka does so; but Vasantasenā, who has listened to the preceding conversation, is not taken in by the pseudo-messenger. Nevertheless in her goodness of heart she bestows Madanikā on her adventurous suitor. Śarvilaka has to leave suddenly in a hurry to go to the assistance of his friend A'ryaka, whom king Pālaka had imprisoned for fear he

might become the king, as a seer had predicted he would. Vasa. is next visited by Maitreya, who, it may be remembered, is deputed by Chârudatta to offer her his wife's necklace in exchange for those lost ornaments. Vasantasenā is deeply touched by this fresh proof of Chārudatta's nobility, and she sends word with the Vid. that she would be calling upon Chârudatta that evening.

Act V. Vasantasenâ pays her promised visit, inspite of a terrible thunderstorm raging in the streets. [This gives the poet an opportunity to introduce several fine stanzas descriptive of rain, thunder and lightning]. On reaching Chârudatta's house, she returns those ornaments to him under the plea that she had lost *his* necklace, just as he had formerly lost *her* ornaments, thereby intimating that she had seen through the ruse, well-meant though it was. The lovers have now come together, and there is nothing left that can mar their happy union, with which consummation the central theme of the play reaches its climax.

Act VI. Vasantasenā passes the night in Chârudatta's house, in his company. In the morning Chārudatta leaves home early, with instructions to his servant to bring Vasa. to the *Pushpakaraṇḍaka* garden, in a carriage. Before that is done, we have a touching scene, where Rohasena, Chārudatta's son, is described as crying because he was given *an earthen toy-cart* (*Mṛichchhakaṭikâ*) to play with, instead of a golden one desired by him. Vasa. gives him her ornaments out of which the boy is to get a toy-cart made, and thus sends him away happy. [This is the incident that gives our play its title]. Then the servant Vardhamānaka comes in and announces that the carriage is ready ; Vasantasenā asks him to wait, while she finishes her toilet. He, however, suddenly remembers that he has forgotten the carriage-cushions, and goes back to bring them. In the meanwhile there comes in Śakāra's servant, Sthāvaraka, who, too, is driving his master's carriage in the same direction. Vasantasenā gets into his carriage, by mistake, without his being aware of it, and is thus taken to the garden (where she would reach a little later than she was expected to do). Just at this time Âryaka, whom Pālaka had imprisoned, has escaped from his cell ; he happens to meet the carriage of Vardhamānaka as the latter was coming back. While the back of the driver was turned, Âryaka gets into his carriage, Vardhamānaka believing that it was Vasa. who had entered. Thus they drive on, but are shortly stopped by two of the city's guards who insist upon inspecting the carriage. One of them, Chandanaka, looks in first ; he recognizes the prisoner, but promises to help him to escape ; he therefore deliberately picks a quarrel with the other guard, Vîraka, whom he beats and drives off. The road now being clear, Âryaka escapes in safety, Vardhamânaka never discovering all the while whom he was really driving.

Act VII. Vardhamânaka brings the carriage to the *Pushpakarandaka* garden, where Chârudatta is awaiting Vasantasenâ; as it is, however, it is Âryaka, and not Vasa., who steps out of the carriage. True to the innate generosity of his heart, Chârudatta promises him safety and advises him to proceed further in the same carriage, as that would allay suspicion; they two part the best of friends, Âryaka in gratitude and Châr. in the consciousness of a good deed performed. Châr. leaves without further waiting there for Vasantasenâ, for he did not like to be seen there after he had assisted in the escape of A'ryaka, which was virtually treason towards the king.

Act VIII. The Bhikshu (Saṃvâhaka) visits the *Pushpakaraṇḍaka* garden to wash his robe, where he is variously harassed by Śakâra and finally driven away. S'akâra is waiting for his carriage, which at length arrives; he is surprised to find Vasantasenâ inside, though of course it is a very welcome surprise, as it affords him an opportunity to renew his attentions to her. She spurns him; whereupon S'akâra, like the fool that he is, conceives the idea of killing her by way of punishment. He asks his followers, Viṭa and Cheṭa, to do the killing, which they promptly and emphatically refuse. S'akâra then decides to kill her himself; he gets rid of Viṭa and Cheṭa under one pretext and another, and then strangles the helpless girl. She falls down senseless, though not dead; he, however, believes that he has killed her. On the return of Viṭa and Cheṭa on the scene, S'akâra boasts of his exploit; Viṭa is disgusted with his master and his ways, and leaves him to join the newly-formed party of Âryaka. S'akâra orders the Cheṭa to go to his palace, where he intends to hold him a prisoner, lest he might give out the secret concerning the real author of the crime. Finally, he hits upon the idea of proclaiming Chārudatta as the murderer of Vasantasenâ; this would be sweet and complete revenge; for Chārudatta was his rival in her affections, and it was for *his* sake that she spurned him, as he believed. On the departure of S'akâra, the Bhikshu comes back to the spot to dry his robe, and discovers Vasantasenā. He restores her by rendering her first-aid, and takes her to a convent (*Vihâra* hard by.

Act IX. The scene is now shifted to the court of justice, where in the presence of a presiding Judge and two assessors, S'akāra formally charges Chārudatta with having enticed Vasa. to his garden and there murdered her for the sake of her ornaments. The Judg opens the case by calling for Vasantasenâ's mother, who gives evidence about the existence of a love-affair between her daughte and the citizen Chārudatta; she also states that so far as she knew Vasa. was then supposed to be in Chārudatta's house. Nex Chārudatta himself is sent for, who denies any exact knowledge

of Vasantasenā's movements. In the meantime Vîraka arrives to lay information against his fellow-guard Chandanaka who had mauled and assaulted him while he was trying to inspect a carriage which belonged to Chârudatta and in which Vasantasenâ was supposed to be travelling in the direction of the *Pushpakaraṇḍaka* garden. The Judge sends him to find out if a woman's dead body was lying in the garden. As ill luck would have it, a dead body of a woman *was* lying there, who had been accidentally killed by the fall of a tree. Viraka comes back and reports what he has seen. This is sufficient evidence to charge Chârudatta with Vasantasenā's murder; he, however, makes no very serious effort to establish his innocence, so much weighed down he is with the thought that now that Vasantasenâ was no more, life would be without interest to him, and further that he, being penniless, would not be believed in what he would say to the contrary and that the Judge would not give him a fair hearing. As a matter of fact, the Judge is quite favourable, but he has to invesigate the truth; the guilt of Châr. is already apparent by his half-silence; and further damning evidence is unwittingly given by Maitreya who brings with him Vasantasenā's ornaments, the same that she had given to Rohasena; the ornaments are pointed out by S'akâra as the motive of the crime, and they belonged to Vasa. and came from Chârudatta's house. The chain of evidence is now practically complete. Chârudatta does not give any satisfactory explanation, and the Judge has to declare him guilty. King Pâlaka, thereupon, pronounces the death-sentence upon the murderer, as Chârudatta is now adjudged to be. He is to be taken to the cemetery and there impaled as a warning to all similar wrong-doers.

Act X. Chārudatta is being taken to the cemetery by two Chāṇḍâlas, who are to act as his executioners, though they don't much relish their job Chāru.'s guilt is proclaimed at each proclamation-station on the way. Maitreya brings in Rohasena so that his father might have a last look at his son's face; Maitreya entreats the Chāṇḍālas to release Chāru., which of course they cannot. Then Śakāra's servant Cheṭa, whom his master had put in irons, hears the proclamation; anxious to declare the truth, he resolutely jumps into the street, chains and all, from the room wherein he was confined. He denounces Śakâra as the guilty party, but the latter arrives there at this juncture and somehow manages to prove, to the satisfaction of the simple-minded Chāṇḍâlas, that the Cheṭa was a thief and a liar and that therefore his statement was not to be relied on. Then they reach the place of execution, where Chāru. is now about to be impaled. But the Bhikshu accompanied by Vasantasenâ arrives there in the nick of time; the charge of murder falls through and the innocence of Châr. is at once fully established, as also Śakâra's guilt. Śarvilaka then enters and

announces that Âryaka had killed the wicked king Pâlaka and installed himself on his throne as his successor. For the valuable aid rendered by him in times of need, Châr. is rewarded by Âryaka with the gift of the kingdom of Kuśâvatî. The title of 'wife' is conferred upon the virtuous Vasantasenâ, to whom the stigma of being called a courtesan would now no longer attach. Similar suitable honours are also conferred upon Saṃvâhaka, Sthâvaraka, the Châṇḍâlas, Chandanaka, and even the villainous Śakâra, for Châr. was not the person to revenge himself on a fallen enemy. After this happy conclusion, the play terminates with the usual stanza (*Bharatavákya*) containing an expression of goodwill towards all and unhappiness for none.

The student will see, from the foregoing sketch of the story, that the principal points in the development of the plot are :— (1) The handing over by Vasa. of her ornaments into Châr.'s keeping as a deposit; (2) Saṃvâhaka's being introduced to Vasantasenâ, who lays him under an obligation by paying his debt; (3) Śarvilaka's theft of Vasa.'s ornaments, and their subsequent return by him to Vasa. herself; (4) Chârudatta's sending the necklace in exchange for the ornaments; (5) Vasantasenâ's visit to Châr. and their union; (6) the interchange of the carriages, owing to which Âryaka and Chârudatta become friends and which gives Śakâra an opportunity to lay violent hands on Vasa ; (7) Vasantasenâ's rescue by Saṃvâhaka; (8) the charge of murder against Chârudatta, which is apparently proved by (*a*) the discovery of the female corpse and (*b*) the finding of Vasa.'s ornaments on the person of Maitreya; (9) the death-sentence passed on Châr.; and (10) the arrival of the Bhikshu and Vasantasená on the scene of the execution, which brings about the dénouement.

---

(2) The Sources of the Plot;

Bha'sa's Cha'rudatta as the Basis of the Mṛich.

The foregoing analysis of the plot would show that it has been constructed with no inconsiderable skill, the author having successfully welded together a variety of exciting incidents so as to maintain the spectators' interest right up to the end. The Mṛich. stands at the head of all Sanskrit plays in providing us with a plot that is neither poor nor colourless; it is a love-story full of adventures that stand apart by themselves outside the conventional class of superhuman agency or insipid intrigues. The credit for inventing this distinctly fresh and vigorous plot had long been given to Śûdraka, as a writer of original creative power, when the

discovery of Bhâsa's *Chârudatta* threw a flood of light on the construction of our play. It was immediately seen that the *Chârudatta,* which too is based on the loves of Châr. and Vasanta., bore an extraordinary resemblance to the *Mṛichchhakaṭika*; the two plays accorded with each other with such completeness of detail that it was patent, even on a most cursory examination, that one of them must have been an adaptation of the other. The following is a brief analysis of the plot of Bhâsa's play [1]:—

ACT I. Without any Benedictory stanza or description of the author, the play opens with the entrance of the Sútradhāra who carries on a conversation with his wife (Naṭî) which leads to the introduction of the Vidúshaka in the same manner as in the Mṛich. The Vid. then enters and is represented as paying a visit to Chârudatta. A short conversation between the two, on the evils of poverty, is followed by the entrance of Vasantasenâ, who is pursued by S'akâra and the Viṭa. Vasa. takes refuge in the house of Chârudatta, while her pursuers, coming on in the dark ness, mistake Châr.'s maid Radanikâ for the fugitive, and seize her. The Vidúshaka's entrance with a lamp makes them realize their error and they depart in peace. Vasa. is then introduced to Châr.; she hands over her ornaments to him fo safe keeping and then returns home, escorted by Vidûshaka.

ACT II. Vasantasenâ has a confidential talk with her maid servant [as in the Mṛich.], wherein she describes the warmth of he attachment to and the merits of her worshipped hero. Then enter Saṃvâhaka, who is pursued by a creditor of his to whom he owe money at gambling. The creditor is not introduced on the stage but Vasantasenâ's maid goes out at the instructions of her mistres and pays him off. The Saṃvâhaka leaves, after declaring tha being disgusted with his present mode of life he had resolve to turn an ascetic. Next enters a servant of Vasa. and he de scribes how he had just rescued an ascetic from the teeth of a enraged elephant and how he was rewarded for his brave dee by Chârudatta, who had witnessed it.

ACT III. Châru. and Vid. have returned from a concert, an they go to sleep in their house. Sajjalaka, a burglar [*S'arvilaka* i the Mṛich.], breaks into the house and steals the ornaments o Vasantasenâ from Vidú.'s keeping. The alarm is raised; Châru is greatly distressed at the loss of the deposit, when his wif

1 The student is strongly recommended to procure and rea the *Chârudatta* in the original in Pandit Gaṇapati S'âstrî's edition and verify for himself how closely it agrees with the Mṛich. Ou quotations in the text are from the Triv. S. S. ed. of 1914.

dutifully hands over her own jewel-necklace to be given to the courtesan in exchange for her ornaments. Châru. instructs Vid. to call upon her for that purpose, and the latter agrees, though under a protest.

ACT IV. Vasa. is in her mansion, love-sick and pining for a union with her lover; she even delines to perform her usual toilet for any other suitor than the beloved Chârudatta. Sajjalaka enters; he loves Madanikâ, the maid-servant of Vasa.; he shows to her the ornaments which he had stolen from Châr's house and with which he proposes to ransom her off from bondage. She, however, recognizes the ornaments; and after some persuasion her gallant lover agrees to restore the stolen property to its rightful owner, Vasantasenâ. In the meantime the Vid. calls upon the courtesan to offer her the jewel-necklace in exchange. He departs after accomplishing his mission, and thereupon Sajjalaka comes in, accompanied by the maid (Madanikâ). He professes to be a messenger from Châru. and returns to her the ornaments as coming from him. Vasa. sees through the device, but she graciously releases Madanikâ from slavery and sends her off happy in the company of her lover. She then remarks to her attendant that the affairs were happening just as though in a dream ("जाग्रत्या मया स्वप्नो दृष्टः"), and the maid responds by characterizing the incidents as an "अमृताङ्कनाटक", *i. e.* 'a one-Act play sweet as nectar," referring to the happy conclusion which she foresees. Then Vasa. proposes to start on a visit to Chârudatta, and the play ends, somewhat abruptly, with her departure.

The student will have observed that the above is substantially the same as the story of the Mṛich. (Acts I.–IV.), and, on a perusal of the *Chárudatta,* every page, nay almost every line and every word of it, will be found to have been reproduced, with or without embellishments, in the *Mṛichchhakaṭika.* Here is a strange spectacle of a whole play being simply re-written and transformed into another with a different title, except that the story of the *Chárudatta,* which is in 4 Acts, is carried on in the Mṛich. by the addition of six more Acts. The identical words, expressions, sentences, stanzas, ideas and similes are to be found in both the plays, generally in an amplified and expanded form in the Mṛich. and in a simple and brief one in the Cháru. The number of these is too large to be specified here; the more important of them we have quoted in the Notes and it is unnecessary to set them out here in detail; for that would be practically copying out the whole of the *Chárudatta* side by side with the

Mṛich.; moreover, the complete similarity between the two is so obvious that nobody would even attempt to deny it. What, then, is the explanation of this unique phenomenon ?

The obvious answer, and one on which most scholars are agreed, is that the Mṛich. is *an enlarged version* of the Chárudatta. We have seen above how the extant portion of the *Chárudatta* ends suddenly without any dénouement. This completely spoils its chances as a stage-piece; for the spectators want, before everything else, a complete and well-developed story. Śúdraka must have conceived the idea of continuing and finishing the play; had he merely added the remaining Acts, the result viewed as a whole would have been an incongruous piece of workmanship; hence he re-wrote and worked over the original four Acts also, making several changes and additions, and followed these up with the next six. The *Chárudatta* seems to have been left incomplete by Bhása, though we do not know why; there are indications in the play itself that he had intended to complete it. Thus, among other things, we read towards the end गणिका—एहि । इमं अलंकारं गृहीत्वा आर्यचारुदत्तमभिसरिष्यावः । चेटी—अज्जुके तथा । एतत्पुनः अभिसारिकासहायभूतं दुर्दिनमुन्नमितम् । (p. 86); where is the necessity of mentioning the दुर्दिन, unless it were to lead up to Act V. which would show Vasantasená going to her lover in rain and thunder ? Some have believed that Bhása might have composed the whole play, but a portion of it came to be lost afterwards, so that only a fragment is available to us. But this is most unlikely; for had the whole play been accessible to Śûdraka, surely there could have been no motive for him simply to re-write the same and copy everything from start to finish. In Śûdraka's days too the play must have been known as a fragment, and hence there was an opportunity for a skilled hand to revise it and complete it for presentation; and if Śûdraka knew the play as a fragment, the probability is that Bhása never completed it, not that the latter part was lost in the short interval separating the two poets.

In giving a more polished and a completer form to the work of his illustrious predecessor, Śúdraka has preserved the original almost intact, especially its fine passages and special witticisms; thus the play on the words वसन्तसेना (f.) and वसन्तसेन (m.) (Chár. p. 60) is preserved in the Mṛich.,

All these changes, both in the manner of their relation and in the subject-matter of the piece, serve to heighten the charm of the original. In nearly all cases they are effected with true poetic judgement and scenic propriety, revealing that our author was no mediocre plagiarist, but possessed the true inspiration of a poet and the balanced discretion of a critic. It is true that he cannot be credited with originality in the invention of his plot; but it should be remembered that what he chose to do was to raise the superstructure of his new play on the *Chárudatta* serving as the basis. He was therefore bound to take over the story of the original, and his skill and originality were be seen in proportion to the success with which he would compose a complement to that fragment, which would form a fitting sequel to the incidents already narrated. In that he has achieved a rare triumph; for the last six Acts have proved to be even more exciting and more interesting than the preceding four, surpassing them in the vividness and variety of their incidents. In the construction of these last Acts lies the proof of the originality of Śûdraka; they give ample evidence that our author is in no way inferior as a dramatist to his renowned model, and that, had he so chosen, he could independently have written an equally powerful play. Doubtless his glorious achievement suffers to some extent from the fact that he borrowed his initial material from his predecessor; but it cannot be denied that he has surpassed him in many respects, so that the value of the *Chárudatta*, as observed by Dr. Keith[3], seems less to us by the side of the completed and elaborated *Mṛichchhakaṭika*.[4]

There have been some critics, however, who, though unable to deny the too-obvious resemblance between the two plays, are not inclined to admit that the Chár. served as the

---

3 *Sanskrit Drama*, p. 107.

4 It may be noticed here that the current recension of the Mṛich. shows traces of *four different hands* concerned in giving it its present shape :—There is first the original *Chárudatta* of Bhāsa in four Acts ; next comes the re-written version by S'údraka, supplemented by six new Acts ; thirdly, some unknown writer has supplied the introductory account of the author in the Prastāvanā (pp. 3-4); and finally, one Nîlakaṇṭha has added one Scene in the tenth Act (pp. 249-252), which was not in S'údraka's work. We shall revert to a consideration of this last addition in a subsequent Section.

prototype of the Mṛich.; their main reason for seeking an alternative explanation lies in the obscurity that surrounds the plays of Bhāsa as now known to us. Ever since Pandit T. Gaṇapati Śâstrî first brought to light the works of Bhāsa, there have been a number of scholars who have remained sceptical about their authenticity. In their opinion these plays do not belong to the famous dramatist eulogized by Kâlidâsa, but are probably[5] " compilations and adaptations made for the stage of Kerala not earlier than the 8th century A. D., derived to some extent from the works of Bhāsa, which, however, are lost." If this view were to be accepted, the present discussion would assume an entirely different aspect, as the *Chárudatta* would cease to be anterior to our play. To investigate the authenticity or otherwise of Bhāsa's dramas lies strictly outside the scope of our inquiry ; we may state, however, that the majority of leading Sanskrit scholars, both in India and outside, have accepted the published plays as genuine, though there are some who decline to subscribe to such a conclusion. Dr. V. S. Sukthankar, who, amoug others, has made a very exhaustive study of the problem, has summarized in a lucid paper[6] the pros and cons of this question; in his opinion the balance between them is so evenly held that it is hardly possible to say on which side the truth lies, so that "the Bhāsa question is now as far away from being settled as ever before". No useful purpose can be served therefore by our entering into that discussion here ; under the circumstances we must be content to assume that the extant *Chárudatta* is a genuine Bhāsa play, and to accept Bhāsa's authorship of the Trivandrum dramas, tentatively, as a working hypothesis (which is also the position taken by Dr. Sukthankar). Even if, however, it were to be proved that Bhása had nothing to do with the extant fragment, it seems to us undeniable that the *Chárudatta,* whoever its author might have been, is quite distinctly an *earlier* version than the Mṛich. An examination of the passages we have set out above in parallel columns, and of many more which the student can easily collect, would show that if one of these

5 As concisely put by Dr. Keith in a recent article in the Bulletin of the School of Oriental Studies, London.

6 In No. 75 (1923) of the *Journal* of the Bombay Branch of the R. A. Society, pp. 230 ff.

plays is based on the other—and of that there is no doubt—it must be the Mṛich.; for in each case the expression of the Chár. appears to be the original upon which the author of the Mṛich. improved afterwards; the *Chârudatta* does not read at all anywhere as an abridgement; for an abridgement generally retains the good points of the original, while we find that they are absent in the Chár. The Mṛich. invariably offers better readings and finer conceits, the worse and commonplace ones being found in the Chár.; it is almost inconceivable how this could happen if the Chár. were based on our play; it is quite possible that a later writer might try to abridge a lengthy play like the Mṛich., by compiling an abridged edition of it suited to acting, but it would scarcely be so inferior to the original from the literary standpoint; it is contrary to all experience; and we are compelled to admit therefore that the Mṛich. is an adaptation and an amplified edition of the *Chárudatta.* The Prakrit of the Mṛich. has been declared by competent authorities to be later than the Prakrit of the Chár., a fact which must not be lost sight of in this discussion, and which further strengthens our conclusion. Those who deny that the Chár. served as the model of the Mṛich. have to explain away their similarity by postulating one of these hypotheses:—(1) The Châr. may be an abridged version of the Mṛich. We have just shown how a cursory perusal of the two plays renders this view quite untenable. Moreover, since the Mṛich. is available complete, it is but reasonable to expect that its abridgement too should have been complete; but the fragmentary condition of the Châr. militates against this view. (2) There is a theory propounded by some, to which we have already referred (*supra,* p. xvii.), that Bhāsa himself wrote both these plays. Why Bhāsa should have chosen to write two different plays on the same theme, and in almost identical language, is a mystery of which no solution is offered by these critics; and why he should have left the Châr. incomplete is another mystery which is equally insoluble; for it is too far-fetched to assume that a portion of one play became lost and the other remained intact; further, there is no reason why one of them was known to be the work of Bhāsa and the other came to be attributed to king Śūdraka. (3) It is no doubt within the bounds of possibility that both the Mṛich. and the Chár. are derived from a common original,

now lost; in that case we should have *three* poets working on the same theme and producing such extraordinarily similar works; this appears to us so unlikely, however, that we need not give it any serious consideration, especially as there is no evidence to support such a conjecture. As matters now stand, we think that it is abundantly clear that the Châr. is the earlier version and forms the basis of the Mṛich., quite apart from its genuineness or otherwise as a work from the pen of the great Bhāsa; and scholars[7] who have made a minute study of the two plays have also arrived at the same conclusion. Bhāsa has been generally placed in the 5th century B.C., and Śúdraka, representing a stage of literary style which in finish and general polish is intermediate between Bhāsa and Kālidāsa, may be taken to have flourished at about 200 B.C., which is the date we have assigned to him before.

---

(3) Time-Analysis of the Play.

The action of the Mṛich. begins on a day which is not actually mentioned in the play, though we can determine approximately what it must have been. It is known from Śakāra's statement (कामदेवायतनोद्यानात्प्रभृति &c. p. 34), as well as from that of Vasantasenā (त्वं मया सह कामदेवायतनोद्यानं गताऽऽसीः p. 44), that it was at some festival held in Cupid's shrine that she first fell in love with Chārudatta. This must have been the festival commonly known as वसन्तोत्सव or मदनमहोत्सव, which is celebrated to herald the advent of spring, and which is referred to in the Mālavik., the Ratnávalî, and other Sankrit plays. Its beginning was conventionally placed on the fifth day of the bright half of the month of Māgha, popularly known as *Vasanta-pañchamî*. (Also the Vidûshaka, when he goes to Vasantasenâ's house, mentions certain trees and plants, Aśoka, and others, which he finds in blossom and which blossom when spring sets in; see p. 108). The first Act shows Vasa. in love with Chāru., and we might assume a period of a fortnight to have elapsed between the day she saw him

---

7 Among these may be mentioned Dr. Morgenstierne, who has written an exhaustive monograph on the subject. Dr. Keith in his *Sanskrit Drama* (p. 131) endorses the same view, with which Dr. Sukthankar also concurs.

first and the one on which the action of the play commences. We may thus safely infer that the first Act begins on the sixth day of the dark half of Māgha, for at the end of the Act the moon is just rising (उदयति हि शशाङ्कः &c. p. 41), and the night is so far advanced that there are few persons abroad (राजमार्गः शून्यः p. 41); this would be at about 11 o'clock on the sixth night of a *dark half* of a month; the reading षष्ठीव्रतकृतदेवकार्यस्य instead of सिद्धीकृतदेवकार्यस्य (p. 11), which seems to be the poet's original reading (see our Notes), enables us to fix the *sixth* as the exact date, rather than the fifth or the seventh. Only when we place the action at the commencement of the *Vasanta* season we see the propriety of Chûrṇavṛiddha's present to Chāru. of a cloak scented with *jâti* flowers; for the *jâti* does not blossom in the spring (न स्याज्जाती वसन्ते S.-D., VII. 25), and it would, therefore, be a valuable gift in that season, a fact which does not escape the notice of Vasantasenā who exclaims (p. 36)—आश्चर्यम् । जातीकुसुमवासितः प्रावारकः ।. Having thus determined माघ कृष्ण षष्ठी —also because the cold season has not entirely passed yet; for Rohasena is spoken of as शीतार्त (see p. 36)—as probably the first day of the action, the further analysis of its time presents no difficulties, except on two points. (i) Dr. Ryder, Mr. Paranjpe and others, do not allow a long interval between Acts II. and III., which they place on the same day, while we consider that an interval of a fortnight between them to be quite essential. (ii) Dr. Ryder assigns two successive days to Acts IX and X., while in our opinion they refer to one and the same day. We shall analyse each Act in detail and proceed to state our reasons below.

Act I.—begins, as shown above, presumably on माघ कृष्ण षष्ठी, in the evening at about 9 o'clock, when it was pitchy dark (*cf.* एतस्यां प्रदोषवेलायां p. 15; and the verse लिम्पतीव तमोऽङ्गानि &c. p. 24). It lasts for about two hours, when Vasa. returns home. By that time the moon has risen, as it would do at that time that night.

Act II.—begins in the morning, when Vasa. has yet to take her bath (*cf.* स्नाता भूत्वा &c., p. 42); it is mentioned further on (p. 65) that Chāru. has given away that same *jâti*–scented cloak to Karṇapûraka, which shows that it must be the morning of the day following Act I. The action lasts for about three hours, as we must allow an hour or so for the

dispute between the gamblers and at least two hours more for Saṃváhaka to get shaved and furnish himself with the paraphernalia of a Bhikshu, and for Karṇapûraka to preserve him from the elephant.

Act III.—Chárudatta has gone to attend a musical concert and it is mid-night before he returns (अतिक्रामत्यर्धरजनी p. 67); at that time the moon—the crescent-moon—is described as setting (अस्तं व्रजत्युन्नतकोटिरिन्दुः p. 69). This must be the moon, say, of the 8th day of the *bright half,* obviously of Phālguna (the month following Mâgha). Thus there must be an interval of over a fortnight between the last Act and this, and it is erroneous to place the two Acts on the same day. There are several other considerations, too, which require us to understand some such interval; thus, when the Cheṭa hands over Vasa.'s ornaments to Maitreya (p. 70), the latter exclaims अद्याप्येतत्तिष्ठति, and abuses them as निद्राचौर, which he could not be well understood to do unless they had worried him continually for a few days at least and robbed him nightly of his sleep. Moreover, if the ornaments had remained with Chár. for *one day* only, it is most unlikely that he would be giving it as his excuse that he lost them under the impression that they were his own; for a previous day's deposit is such a fresh incident in one's memory on the following day that such an excuse would be too lame, and, in fact, would not be offered. So we must allow some days to pass during which the ornaments lie in Chār.'s house; this interval could as well be a fortnight. Note also how in Act V. śl. 37, Chár. speaks of having passed some nights sleeplessly after his meeting with Vasantasená. The action of Act III. begins at about mid-night and lasts for over four hours, during which time Chár. and Vid. are lying asleep (p. 71) and Śarvilaka enters and commits the theft. It was dawn when the alarm was raised, and here the Act ends (*cf.* अहमपि कृतशौचः संध्यामुपासे p. 83).

Act IV.—The very next day after the burglary, Śarvilaka goes to ransom off his Madanikā (*cf.* अद्य रात्रौ मया भीरु त्वदर्थे साहसं कृतम् p. 88); this must have been at about 8 o'clock in the morning, for he says further on, अयि प्रभाते मया श्रुतं &c. (p. 90). Vasa. promises to pay a visit to Châr. the same night (अहमपि प्रदोषे आर्यं प्रेक्षितुमागच्छामि p. 110). The action of this Act lasts for about two hours.

ACT V.—This begins the same night of the day of the last Act, and Vasa. herein pays the proposed visit. An untimely storm is raging (अकालदुर्दिनं p. 111), and a storm in the month of Phālguna would no doubt be an "untimely" one. The action lasts for well over two hours, until upto midnight.

ACT VI.—begins early in the morning of the very next day (*cf.* सुठु न निर्यातो रात्रौ । तदद्य प्रत्यक्षं प्रेक्षिष्ये p. 135). The action lasts for over three hours, to allow for the interchange of the carriages, the quarrel between the guards, and the escape of Âryaka.

ACT VII.—synchronizes with the last and begins the same morning, when Chār. is shown as awaiting the arrival of Vasantasenā whom he was expecting in the Pushpakaraṇḍaka garden. The events of this Act follow immediately after those of the last, and would not occupy more than an hour.

ACT VIII.—In the last Act Chārudatta left the garden just when the Bhikshu was entering it (pp. 158, 159); so this Act, following immediately after that, is concerned with the events of the same day. The time is somewhere near mid-day (*cf.* नभोमध्यगतः सूरः &c. p. 164; माध्याह्निकः सूर्यः p. 166). The action ends with the restoring of Vasa. to consciousness; its stirring incidents, occurring in rapid succession, would occupy a period of three to four hours at the most, in the afternoon. Thus these three Acts (VI. VII. and VIII.) cover one day only.

ACT IX.—is to be placed early in the morning of the next day, since Vîraka expressly mentions that he has passed one night since his fellow-guard insulted him (*cf.* रात्रिः प्रभाता मे p. 210). The trial would occupy about two hours, at the end of which Chár. is given in custody and the Chāṇḍâlas are instructed to get ready for their job (p. 221). This would be at about 10 A. M.

ACT X.—must be placed a few hours after the last, and on the same day, as Chār. is now shown as being led to the execution-ground by the Châṇḍâlas. That could not be the next day, as Dr. Ryder and others have assumed; for if that were so, the news of the trial of Chár. and the death-sentence passed on such a prominent citizen of Ujjayinî would have

spread like wild-fire through the city, so that the Bhikshu and Vasa. would have heard of it the same day and run to his rescue; but it is herein described that they learn it on the road, through the proclamation, which shows that this Act practically follows on the heels of the last Act. Again, had one day passed between Acts IX. and X., the meeting between Chár. and his son, which Maitreya is asked to arrange, would obviously have taken place not on the public road but rather at Chārudatta's place of confinement. The action of this Act would occupy about three hours.

Thus it is clear that the action of the play is spread over the various Acts as follows:—(Presumably) माघ कृष्ण षष्ठी, early night, Act I.; the second day, Act II.; then an interval of over a fortnight. Next (presumably) फाल्गुन शुक्ल अष्टमी, midnight, Act III.; the second day, Acts IV. and V.; the third day, Acts VI., VII., and VIII.; and the fourth day, Acts IX. and X. The action, therefore, comprises the events of a period of about twenty days, and not five or six days as some critics would have it.

---

(4) Technical Remarks.

The *Mṛichchhakaṭika* belongs to the division of dramatic compositions technically known as प्रकरण, which is thus[1] defined:—

अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् ।
अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्याच्च नायकम् ॥
धीरप्रशान्तं सापायं धर्मकामार्थतत्परम् ।
शेषं नाटकवत्संधिप्रवेशकरसादिकम् ॥
नायिका तु द्विधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा ।
क्वचिदेकैव कुलजा वेश्या वाऽपि द्वयं क्वचित् ॥
कुलजाऽभ्यन्तरा बाह्या वेश्या नातिक्रमोऽनयोः ।
आभिः प्रकरणं त्रेधा संकीर्णं धूर्तसंकुलम् ॥

The plot should be neither legendary nor historical, but one of the poet's own invention. The hero should be a minister,

1 We have quoted from the *Das'a-Rûpaka*, Pari. III., as it gives a concise definition; other definitions, more or less detailed, will be found in Bharata's Nâṭya-Śâstra, Adh. 18, and in Sáh.-D., Pari. VI.

or a Bráhmaṇa, or a merchant, of the type known as धीरशान्त[2] (calm and self-controlled), undergoing misfortune, and with Virtue, Pleasure and Wealth as his chief objects. The heroine should be either a high-born lady, or a courtesan; it is also permissible to introduce both these types of heroines in the same play, but in that case *they should never be shown as meeting on the stage.* A प्रकरण is called शुद्ध if it has the first kind of heroine, विकृत if the second (*i. e.* a courtesan), and संकीर्ण if both; the संकीर्ण variety abounds in rogues In other respects (*e. g.* Saṃdhis, Interludes, Rasas, &c.) it does not differ materially from a नाटक.

It may be remarked here that dramas like those of Bhâsa, Śūdraka and Kálidása, being the earlier productions, composed at a period when the hard-and-fast rules of Sanskrit dramaturgy were yet to be evolved, will not be found to conform precisely to all the numerous minutiæ as elaborated in rhetorical treatises. Thus, for example, Śúdraka does not appear to have followed the rule[3] of the Sáh.-D. which lays down that a प्रकरण should be named after the hero and the heroine (*e. g.* Mâlatí-Mādhava); his play has been named after a certain incident in Act VI. (pp. 138-139) where Chārudatta's son Rohasena is crying because he was given a clay-cart (मृच्छकटिका) to play with when he wanted one of gold, and where Vasa. gives him her ornaments out of which he is asked to get such a one made for himself. Since those very ornaments have afterwards served as the final and damning proof of Chârudatta's supposed crime, it may be perceived that the poet's choice of the word मृच्छकटिका for the title of the play is not only appropriate but it also serves to pique the curiosity of the audience as regards the subject-matter of the piece. Again we may note that the Daśa-R.[4] prescribes that the hero should appear in *every* Act, while Chárudatta does not appear in four Acts out of the ten of the Mṛich., as the student can verify for himself. But rules such as these were made later on, from an observation of a majority

2 सामान्यगुणयुक्तस्तु धीरशान्तो द्विजादिकः । D.-R. II. 4. A धीरशान्त hero is a Brâhmaṇa or a similar highly respectable person, possessed of the generic merits of a hero (given in the verses नेता विनीतो मधुरः &c. *supra* p. 8).

3 नायिकानायकाख्यानात्संज्ञा प्रकरणादिषु । VI. 143.

4 प्रत्यक्षनेतृचरितः (अङ्कः) । III. 33.

of specimens, for the general guidance of students of literary forms; they must not be treated as being rigidly binding on the early writers in every detail. The student will have seen how closely the Mṛich., *in its broad outlines,* conforms to the definition cited above; the plot is fictitious; the hero is a Brāhmaṇa, dignified and calm, in adverse circumstances, and engaged in the pursuit of Dharma, Artha and Kāma in due proportion; there are two heroines, Dhûtâ being a कुलस्त्री and Vasantasenâ a गणिका. There appears to be a glaring discrepancy when these two not only meet on the stage but also exchange greetings (Act X., p. 252); for this is expressly prohibited in the definition.[5] The fault lies not with Śūdraka, however, as that Scene is known to be a later addition by one Nîlakaṇṭha, who, in his anxiety to bring Dhûtā on the stage, has forgotten the canon and committed a serious breach of dramatic propriety. The Mṛich., being thus a Prakaraṇa of the संकीर्ण variety, abounds in rogues (धूर्तs), among whom may be classed the three gamblers in Act II., and even Śarvilaka, in his character as a burglar.

The वस्तु of the play is two-fold, (1) Principal (मुख्य), which is the love of Châr. and Vasa., and (2) Secondary (प्रासङ्गिक), which is the dethronement of king Pálaka of Ujjayinî and Âryaka's accession to the throne. The predominant रस is शृङ्गार (Love), assisted by the occasional introduction of करुण (*e. g.* in Act X.), हास्य (in the witticisms of the Vid. and the dialogues of Śakāra), बीभत्स (in Act VIII., when Vasa. is strangled on the stage) &c. The play begins with a नान्दी followed by a प्रस्तावना, in which the Sútradhára introduces the author and the play to the audience; then the ten Acts of the drama[6] follow in succession, without

5 In the words नातिक्रमोऽनयोः. Bharata, too, in his Nâṭya-Śāstra, has forbidden the bringing together of the two heroines. The reason for such a prohibition is obvious; for no कुलस्त्री would like to be confronted with a गणिका as her rival in her husband's affections, though as a dutiful wife she would be ready to meekly submit to his choice.

6 The attention of the student is drawn to the manner in which, on p. 40, a future incident is foreshadowed in the dialogue; such an episode-indication is technically termed a पताकास्थानक and is a common device in Sanskrit plays. (*Vide* our Note on the passage).

any intervening विष्कम्भकs or प्रवेशकs, whose absence is a noteworthy feature of this play; at the close there is the usual भरतवाक्य or the valedictory stanza (X. 61).

It is neither necessary nor possible to point out here the various *aṅgas* or minor sub-divisions of the development of the plot, but we might notice the broad demarcations of the five *Saṃdhis*. (1) The मुखसंधि is a combination of the बीज and आरम्भ (see *supra*, p. 7) and it extends to the end of the 1st Act; the बीज or seed is contained in the meeting between Chár. and Vasa. in Cupid's shrine, which is twice or thrice referred to in the play (pp. 34, 44); and the आरम्भ is indicated when Vasa. takes refuge in the house of Chár., when pursued by Śakāra. (2) The प्रतिमुखसंधि indicates the further sprouting up of the बीज by some new incidents which maintain the continuity of the action; such are, here, the receipt by Vasa. of Chār.'s cloak through Karṇapúraka (p. 65), and later of his jewel-necklace through the Vidúshaka (p. 109). It thus extends to the end of Act IV. (3) The गर्भसंधि consists of the fifth Act, while (4) the अवमर्शसंधि covers the next four, and (5) the निर्वहणसंधि, where all events converge to the desired goal, forms the subject-matter of Act X. It should be borne in mind that the union of the hero and the heroine, which takes place towards the end of Act V., is not a real union, being temporary and of short duration; the permanent union, which is the consummation, is brought about in the final Act only.

---

(5) General and Critical Remarks.

Among the known dramatic compositions of the Hindus, the *Mṛichchhakaṭika* of Śúdraka occupies a very high and distinguished position. It is a creation of outstanding brilliance, not unworthy of being classed with the productions of acknowledged masters of the dramatic art, such as Bhâsa and Kálidâsa. By virtue of its high dramatic charm and its great literary excellence it has endeared itself to generations of spectators and readers; the play has been adapted in many Indian vernaculars, and in that modern form still continues to draw admiring crowds to witness its performance, when the fortunes of Chārudatta and Vasantasenā are followed with the same breathless interest as when, over two thousand

years ago, the play was staged for the first time, probably in Ujjayinî. The Mṛich. possesses several unique features which have enabled it to achieve such unqualified success and assure to itself an ever-widening circle of readers. Pre-eminent among these is its cleverly conceived and successfully constructed plot; it is a picture of contemporary society, not a dull narration of the doings of divine or semi-divine personages; and its interest is heightened by a variety of stirring episodes that arouse alternating emotions of joy, curiosity, wonder, pity, and even fear, among the spectators. It is owing to a lack of such variety of action that the majority of later Sanskrit plays lack the dramatic flavour and read more like dramatic poems than dramas, which should be word-pictures of real life. No other Sanskrit play exhibits such a large array of enlivening incidents or thrilling dramatic situations as go to make up the ingeniously-wrought story of the Mṛich. Thus we see in the first Act Vasa. being pursued in the dark of the night by a group of hooligans, one of them a royal brother-in-law, Vasa. flying in terror before them "like a doe pursued by huntsmen," and finally taking shelter in Chāru.'s house. In the second Act there is a similar Scene where the gambler Saṃvāhaka is pursued by his creditors; there is a hand-to-hand fight[1] on the stage (p. 55), which is an incident that always appeals to a certain section of the audience; the playwright who aims at being successful must seek to please a mixed house, the intellectuals as well as the unlettered simple-minded folk; moreover, the fight is not a forced one, but quite a natural sequence of a quarrel among low characters, especially a quarrel over monetary transactions. In the third Act we have the burglary scene, where Śarvilaka is seen stepping in stealthily in the stillness of the night and proceeding scientifically to demonstrate the art of house-breaking. The fifth Act is staged amidst thunder, rain and lightning. The sixth contains the exciting episodes of the interchange of the carriages and the flight and pursuit of A'ryaka; in the eighth there is the strangling of Vasa., which only a realistic writer of the calibre of Śûdraka would have

1 S'ûdraka seems to be rather fond of describing such scuffles; one will be found in Act VI. (p. 152) and another in Act IX. (p. 215).

x—1. Who lived early whether Sudraka or Shakespear?

dared to introduce, and which for the moment strikes the audience dumb with the appalling brutality of the crime. The ninth Act describes Chārudatta's trial, and the tenth his being taken to the place of execution, which, however, is averted at the last moment by the opportune arrival of Vasantasenā. The interest thus never flags from Act to Act, and the humour and variety of the events of the earlier Acts and the pathos of the later Acts, which form a virtual tragedy, make the play throb with life and action and constitute its chief charm. "From force to tragedy, from satire to pathos, runs the story, with a breadth truly Shakesperian." (Dr. Ryder).

The story is further interspersed with many memorable stanzas of great beauty conveying homely morals or embodying worldly wisdom (*e. g.* Châr.'s remarks on the evils of poverty and Śarvilaka's comments on the fickleness of women), which form not the least of its attractive features. The long description of the rainy season in Act V. may be slightly out of place, but its vivid imagery and rhythmically flowing verse have made it an idyllic piece of rare operatic charm. Śûdraka's expression is forcible, graphic and pithy, both the prose and poetry being remarkably free from unwieldy compounds or involved constructions; with a few exceptions the meaning is clear and direct and readily comprehended. The play compares favourably in this respect with the works of Bhavabhûti, whose dramas would hardly be understood at first hearing without previous study, except by the learned few, and whose austere grandeur comes in the way of his being more popular. It must be admitted that Śûdraka lacks the eloquence or the beauty of expression of Bhavabhûti, who is also superior to him in the delineation of passion, in all its variations of emotion and minuteness of feeling. Nor does he possess the supremely elegant grace of Kâlidâsa's muse, with its dazzling polish and incomparable command over sense and sound. In these respects he does not dispute the palm with the masters, but he still retains his superiority over all other lesser dramatists such as Viśākhadatta[2] and Bhaṭṭa-Nārâyaṇa; while

2 Dr. Keith has pointed out how the last Act of the *Mudrārākshasa*, wherein Chandanadaka is led to be executed, seems to be based on, and inspired by, the last Act of our play; there are the two Châṇḍâlas, and the wife and the son of the condemned man, who appear on the stage during that scene only; even the language in that portion reads like an echo of the Mṛich.

of Bhāsa he may be considered to be the equal, if not his superior; for though ostensibly his imitator, he has not only put new ideas in the *Chârudatta* as adapted by him, but also made it pulsate with new life. Śūdraka's dialogues are pointed and witty, and as examples we may note those on pp. 33, 49-50, 54, 117-119, which show him as a master of ready invention. Above all, he excels in humour, which is an element almost entirely neglected in Sanskrit plays. Śûdraka's humour depends for its effect not merely on puns on words (*e. g.* that on *senâ* and *vasanta* at p. 119), but on the situations as well (*e. g.* when the eyes of Māthura are blinded with dust thrown into them and he is asked कथं द्रक्ष्यसि, and he replies एवं प्रेक्षिष्ये;—or when the two guards in Act VI. are opprobriously hurling choice epithets at each other's caste). It is never coarse or vulgar, and is far removed in this respect from the so-called humour or *hâsya rasa* of Bhâṇas and similar pieces, in which licentious jokes run riot and are the pivots on which their interest depends. Śúdraka's humour, as observed by Dr. Ryder, has an American flavour, both in its puns and in its situations. It "runs the whole gamut, from grim to farcical, from satirical to quaint. Its variety and keenness are such that king Śûdraka need not fear a comparison with the greatest of Occidental writers of comedies."

Next to the variety of incidents and a style pervaded by simplicity and humour, must be ranked the third great element contributing to our play's popularity, *viz.* its characterization, which is more powerful and varied than in any other Sanskrit drama, and over which rich encomiums are deservedly bestowed by Indian as well as western scholars. Śûdraka has painted a large number of characters, almost a cosmopolitan crowd; it comprises a learned Brâhmaṇa, a rich courtesan, robbers, gamblers, and headsmen, portly judges and royal rakes; with a few deft touchs he brings out the salient characteristics of each, but his greatest triumph lies undoubtedly in the creation of the villain, the king's brother-in-law. His original name was Saṃsthánaka, but the poet endowed him with a drawl and a lisp and the expressive sobriquet of Śakára (the 'Sh'-man), which is the title under which he is familiar to the multitude of play-goers. He is represented as an empty-headed fool; but the emptiness seems more put on than real, for where

necessary he shows the devil's own depth of cunning and knows much better than a common fool how to look after number one.[3] Chárudatta is another character, set in quite a different mould, the beau-ideal of a gentleman, with a high sense of honour and famous for his charitable deeds, to whom by common consent was applied the title of *A'rya*, the 'noble one.' Then there is Vasantasenâ, a courtesan by profession but almost a कुलस्त्री in her principles, who, once her heart is attached to Châr., loves him the more for his poverty and disdains to look at any other suitor, not even one of royal connexion. In Maitreya Śúdraka has created a somewhat different type of Vidûshaka, distinct from the common glutton and fool who plays antics on the stage; he is honest, simple-minded, and straightforward; his blunders are the result of his simplicity, and do not originate in a spirit of buffoonery; he is a faithful retainer of his patron Chár. to whom he clings through riches and poverty, sunshine and clouds, sharing his joys and sorrows, ready to follow him even in death. Even the servants Stháváraka and Vardhamànaka, and Radanikâ and Madanikâ, have distinct characteristics of their own, which make them live before us; in fact one almost fancies that the author has devoted as much care to portraying the slave Stháváraka as to delineating his master Śakára; he would obey his employer upto a certain point, beyond which he ceases to be a pliant tool and becomes a human being with a moral sense of right and wrong, which he does not hesitate to assert, being willing even to lose his life in an attempt to save the innocent Chàrudatta from being unjustly killed. The gamblers, the Chânḍâlas, the assessors, in fact all the different characteres, have been shown in their proper relief. Other authors[4] appear to bestow all their care on their principal dramatis personæ, and neglect the rest; Śúdraka gives the same meticulous attention to each. As Prof. Lévi

---

3 A more detailed analysis of the various characters will be found in a subsequent Section.

4 For instance, Kâlidâsa in his *S'ákuntala* introduces a fisherman, two policemen, and a royal brother-in-law, but somehow they fail to excite as much interest as similar types in the Mṛich. They are characters without characteristics, being of no interest to the poet except so far as they serve to disclose the discovery of the ring.

has observed, "Each of the twenty-seven personages who take part in the action *bears a particular mark*, a special trait which strongly characterizes him." Śúdraka has been compared in this respect to Shakespeare and Moliere, names which enjoy an honoured place in the dramatic literature of the world, and that he should be mentioned in such glorious company is sufficient proof of the esteem in which he is held by those most competent to judge; higher praise than that there cannot be.

In spite of the skill and attention of the author, several slight flaws of construction have crept into the play, though they are not so serious as to interfere with its manifold attractions. We need not attach any undue importance to trifling lapses, for these are almost inevitable in a play of such great length and embracing such complex and varied situations. We have already referred to the inadvertence which has led the author to represent Chár. as escorting Vasa. to her house (p. 41), and to stage such a long journey without even a word of description, so that Chár. is heard describing the moonlight when he starts, and is immediately and abruptly shown as arriving at his destination; it almost reads as if some portion is missing from the text towards the end of Act I. In the second Act we see Saṃváhaka leaving the stage after declaring his resolve to turn a Bhikshu, and almost immediately we are told that he, dressed as a monk, was rescued by Karṇapúraka from the teeth of an enraged elephant. This is rather putting a stretch on the imagination; for no sufficient time appears to have elapsed to enable Saṃváhaka to change his dress, get his head shaved, and don the paraphernalia of a Buddhist monk. In the next Act, where Śarvilaka is shown as a burglar, it looks very strange, indeed, that he should not have known whose house it was that he was breaking into. He appears to have been a resident of Ujjayinî, since he was intimate with Vasa.'s maid and counted Rebhila (p. 97) and Chandanaka (p. 153) among his friends. He knew Cháru. by name (p. 90), and even if he had never seen him, it is inconceivable that he should not have known where the first citizen of Ujjayinî lived,[5] so that he failed to

5 The remark of the Vidúshaka on p. 78 is quite appropriate; the thief could only have been either a complete stranger or a student of the science of house-breaking. But we know that S'arvilaka was neither; how, then, would the author reconcile this?

recognize his mansion even when he had inspected it carefully from the outside (p. 75) before effecting his entrance. In the fourth Act, when the Vid. describes the splendours of Vasa.'s mansion, much seems to have been left to the imagination of the audience, since the things described are so varied and numerous (including even Vasa.'s mother and brother) that it is improbable that even a small portion of them could have been shown on the stage; this scene partakes more of the nature of a *s'ravya* than a *dṛis'ya* composition. Similarly, in the thunderstorm scene in Act V., many of the descriptions are purely conventional and completely discordant with the time and place. It was a dark night, with the moonlight obscured by screening clouds (p. 121); still we listen immediately afterwards to the sun being similarly obscured (śl. 20) and rain-bows (p. 134) gleaming across—rain-bows at midnight ! In the sixth Act, it does not appear why Chàr. should have left so very early in the morning, arranging that Vasa. should follow him, since he could as well have proceeded to the garden in her company in the same carriage; the carriage was a covered one, and nobody could even have seen them. If the poet saw the necessity of making Vasa. travel alone, we expect that he should have invented some sound reason for Chár.'s early and abrupt departure. Finally, when in Act IX. Chár. is being tried for murder, his silence appears to us to be quite puzzling and out of place. The poet somehow wanted to have him adjudged guilty on the circumstantial evidence; but he has thereby overlooked the resulting weakness imparted to the character of Chárudatta. Further, even if we assume that Chár. was far too much weighed down by the thoughts of his own condition to offer a proper defence, we expect that the Vidúshaka at least ought to have explained the source of the ornaments, as it was a matter of life and death to his friend ; but it is astonishing to see that he utters not a word, beyond asking Cháru. why the truth should not be told (p. 216). The silence of Maitreya appears to be much more inexplicable than that of his friend, and it remains a flaw in the construction.

Barring these faults mentioned above, the play, viewed as a whole, presents a well-proportioned and harmonious story, where one Act naturally arises out of the other and each

incident possesses some bearing on the development of the plot. Dr. Ryder, however, perceives a lack of proportion in the play; he calls it "too long," and he considers that the main action halts through Acts II.–V., remarking that the contents of these Acts are not quite pertinent to the rest of the play and they might have been easily dispensed with, so to say, so far as the central theme of the love of Châr. and Vasa. is concerned. Now, it may be admitted that the play is a long one; but it is not too long for presentation, as has been demonstrated by actual performances, nor can its length be characterized as boring or tiresome; for, as we have seen, the rapid succession of its incidents keeps the audience interested and on the tiptoe of expectation throughout. Further, the learned doctor appears to have missed the point altogether when he charges Acts II.–V. as being unnecessary. As a matter of fact, they comprise technically the sprouting of the seed of the action, and are quite indispensable for its proper development. The second Act serves two very important purposes; in the first place, the Saṃvâhaka's debt has been paid off by Vasa., and his deep sense of gratitude for this disinterested act of kindness makes him render invaluable assistance to her later on; and secondly, the rescue of Saṃvâhaka, effected by Karṇapûraka, is narrated by the poet solely to introduce the topic of Châr.'s munificence as shown by his gift of the cloak; this touchs Vasa. and serves to heighten her love for the hero. It is surprising therefore to find Dr. Ryder remarking that the second Act "*has little real connexion with the main plot.*" Neither is the third Act unnecessary; for without that robbery there could not have been the exchange of the pearl-necklace for the lost ornaments, which is a subsidiary incident serving solely the purpose of again illustrating the boundless generosity of Châr. and deepening Vasa.'s passion. The fourth Act is a necessary sequence of the third, and the fifth of the fourth, showing Vasa. proceeding to her lover's house in the garb of an *abhisârikâ*; the only really unessential portions here would be the passages descriptive of Vasa.'s mansion and of the rainy season; but they do not cover more than a sixth of the ground traversed by these four Acts, and hardly justify the criticism passed on them by the learned scholar.

There is one important aspect of the play as a stage-piece, which is likely to puzzle the reader. We refer to the seeming impracticability of staging different incidents in the same scene without any shifting of curtains or portions of stage-property. Thus, for example, on p. 15 Châr. and Vid. are present on the stage, which they do not leave; when Vasa. enters and there is the commotion of her pursuit, we see Châru. and Vid. conversing, in the same scene, but without being aware of the presence of Vasa. and her pursuers. This kind of mixing up in one scene, of icnidents which in a modern play would be shown in several separate scenes, is to be found throughout the play; different incidents are represented as taking place simultaneously on the same stage, as though they are in different places. This arrangement seems possible only when we understand, as Wilson has pointed out, that the stage must have been divided into several compartments by suspending curtains *traversely*; so that, while these were open equally to the audience, they screened one group of actors from the other as if these were in different parts of the same house and street. All the difficulties of understanding the staging of the drama would disappear if we bear in mind that some such arrangement must have been made on the stage without which the effect would be highly ludicrous indeed.

A detailed consideration of the various Prakrit dialects used in the play, interesting though it would be, lies outside the scope of this edition, which is intended to help the University student and not to overburden his memory with matter which is both dry and unnecessary; but we may notice here their distribution, in which the play closely follows the lines laid down by Bharata in the Nâṭya-Śâstra. According to the com. Prithvîdhara, *Śauraseni* is spoken by the Sútradhâra (when he changes from Sanskrit into Prakrit), the Naṭî, Vasantasenâ, Dhûtâ, Vasa.'s mother, Karṇapúraka, the assessors, Śodhanaka, Madanikâ and Radaniká; *Avantikâ* is spoken by Vîraka and Chandanaka; *Práchyâ* by the Vidúshaka; *Mágadhî* by Saṃvāhaka (Bhikshu), Sthâvaraka, Kumbhîlaka, Vardhamánaka, and Rohasena; *S'akârî* by Śakára; *Cháṇḍálî* by the two Cháṇḍâlas; and *Ḍhakkî* by the gamblers[6]. The ancient gram-

marian Vararuchi, whose date (1st Cent. B. C.) is nearest to our author's, gives only four principal Prakrit dialects, Śauraseni, Mágadhî, Mahârâshṭrî and Paiśâchî [the two latter being not instanced in our play]; the further sub-divisions known as Avantikâ, Prâchyá &c. were made by later grammarians. Dr. Keith has shown how all the seven different varieties mentioned by Pṛith. are reducible to only two principal dialects, *S'auraseni* and *Mágadhi* ; for Avantikâ and Prāchyā are really to be classed under the former, and Śakârî and Chàṇḍâlî under the latter, Ḍhakkî being kept apart as very little is definitely known concerning that obscure form of Prakrit.

The literary style of Śûdraka is, as we have already remarked, characterized by a simplicity of diction and naturalness of expression, and in this respect he stands nearer to Bhâsa than to any other Sanskrit writer. Coming between Bhâsa and Kālidása, he lacks the polished grace of the language of the latter, in whose works Classical Sanskrit is to be seen in its best and most pleasing form. Śūdraka's vocabulary is large and most varied. Unlike his predecessor he rarely uses, in his Sanskrit, unfamiliar words or expressions that have become obsolete, though his Prakrit is full of them (*e. g.*, घरण्डलम्बुक p. 7, मल्लक p. 10, वरटा p. 13, दधिशर p. 28, तलित p. 34, लुप्तदण्डक p. 49, गण्ड p. 49, सैरिभ p. 100, कूर p. 101, रूपिन् p. 102, महल्लक p. 105, कपर्दकडाकिनी p. 107, कोट्टक p. 161, वोडी p. 186, and many more which the student can easily collect). He rarely uses long compounds, except in the description of Vasa.'s mansion in Act IV.; but herein he seems to have been influenced by a desire of exhibiting his mastery over grandiose descriptions in prose ; for prose, according to Daṇḍin, should be pervaded by the quality of *Ojas*, which signifies an abundance of compounds (ओजः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम् । Kâvyâd. I. 80). In the rare cases where he uses compounds in verse (*e. g.* in निष्पन्दीकृत &c. V. 24), they are generally easily intelligible. His constructions are ordinarily simple and straightforward ; the ambiguity that is sometimes met with is frequently due to defective Prakrit readings as they are

---

6 See Pṛithvîdhara's introductory remarks for the several linguistic characteristics that distinguish these dialects from one another.

found in MSS. His verse is commonly smooth and easy-flowing, though occasionally containing awkward compounds. He lacks the economy of expression which enables a master-stylist like Kálidása to say a thing in the fewest possible words. Śúdraka has frequently found it difficult to avoid using superfluous words in his verses; notice, for instance, the way in which he fills the space by the inclusion of particles like च, हि, तु and वै in stanzas such as II. 10, VII. 3, VIII. 15, VIII. 43, IX. 42, X. 47 &c. His descriptions also are rarely touched by the glow of imagination and are seldom lifted into the sphere of the sublime, like those of Kâlidása. On the whole his writing is vigorous, pointed and forcible; he avoids ungrammatical forms, involved constructions, elaborate *alamkáras,* as also difficult puns. And to crown all, he has a facile power of dexterously clothing homely proverbs and simple morals in sentences of great beauty and stanzas of haunting melody; many of these have obtained currency in the common language of the people, by whom they are treasured up as *subhâshitas.*[7]

(6) The State of Society Depicted in the Play.

The student must have observed that the principal characters of the Mṛich. are drawn from the upper middle-class, while its subsidiary episodes introduce such low-class people as gamblers, hangmen, &c. This was inevitable in a play whose plot was to be लौकिक or "drawn from real life" (*vide supra*, the Def. of a Prakaraṇa, p. xliv.), and it is but natural that we see therein an exact reflex of the conditions and manners of contemporary society,[1] including its government and its laws in particular.

---

7 Most of these will be found collected in the list given at the end of our Text, pp. 255–258.

1 That the Mṛich. draws a realistic picture of society as it presented itself to its author is patent on the face of it; it is strange to find, therefore, that Prof. Lévi holds the view that "*the Indian society has certainly never resembled a picture which the Mṛich. traces in it.*" The learned scholar finds it difficult to believe, for instance that an insurgent rebel should be able to perform such a lightning *coup* as A'ryaka is represented to have done, forgetting that history has time and again proved that revolutions, when people are ready for them, have been successfully accomplished in a very short time even in modern civilized nations, and much more so, therefore,

The king is not actully introduced in the play. It seems that he ruled as an absolute monarch, and, if he happened to be a tyrant (as Pālaka was), discontent would be rife among the subjects, being a direct incentive to armed rebellion as soon as opportunity would offer. The king was assisted by counsellors (IX. 14), and was also the head of the army (X. 48); there were the usual departments of state, such as revenue (VII. 1), justice (IX.), police (VI.) &c. The ninth Act gives us special insight into the judicial administration. The judge was assisted by two assessors, and justice appears to have been both impartial and speedy; the presiding judge had to follow well-formulated rules of evidence and procedure in recording facts and in examining witnesses; but he could give his decision only in the form of a recommendation, the passing of the final orders lying with the sovereign If the facts were not clearly established by the evidence, recourse was to be had to four kinds of ordeals (IX. 43), a trial by ordeal being fairly common in ancient society for serious offences. The person under trial had to confess his crime when proved by facts (p. 218). A criminal punished capitally could be set free if an adequate ransom was paid or some great event happened (p. 238). The executioners had some discretionary powers; they could release a prisoner if found innocent, and even punish the real offender (p. 243). A creditor had absolute power over the person of his creditor; he could inflict bodily punishment on him with impunity, or even sell him for the recovery of his money (p. 51). The officers of the king seem to have been zealous in the performance of their duties; Vîraka and Chandanaka pursue the escaped prisoner with as much vigour and promptitude as though it was an affair

---

in those remote times. Prof. Lévi is sceptical about a courtesan like Vasa. owning such a vast palace, and considers it improbable that a robber like S'arvilaka should be priding himself on his skill in the burglar's art. We, however, see no improbability in either of these, and do not think that the types and manners of play are "borrowed from the imaginary world of tales and romances," as categorically declared by the Professor. Happily, he seems to be alone in holding such a curiously extreme view, most scholars agreeing to treat the Mṛich. as a picture of contemporary society, which it undoubtedly is.

in which they were personally concerned; and although in the end Chandanaka proves a traitor to his employer, it was not due to bribery or cowardice, but to an appeal to his innate sense of compassion for one wrongfully oppressed.

The caste-system seems to have been fully recognized in those days. The Bráhmaṇas were held in great reverence and enjoyed certain privileges, immunity from capital punishment being among these (IX. 39); notice, too, how Śarvilaka declines to rob a Brāhmaṇa of his gold (IV. 6), presumably accumulated for sacrificial purposes. Bráhmaṇas often took to commerce, since the ancestors of Chárudatta, who was a Brāhmaṇa, got rich through trade and were known as सार्थवाहs (p. 202). Among other castes, the Kâyasthas seem to have been held low in popular estimation (*cf.* कायस्थसर्पास्पदं p. 205). The vituperations hurled against each other's caste by Vîraka and Chandanaka (p. 151) show how strong a hold the system had on people ; in spite of its rigidity, however, the view that caste is no criterion of a man's worth was of general acceptance, since even the Chânḍâlas discourse on it (p. 229). Buddhism, though on its decline, was yet in a flourishing state, being patronized by kings and princes, and the Bhikshus seem to have been generally respected, though a certain prejudice prevailed against them among the upper classes, who considered their sight inauspicious (p. 158). Commerce was carried on on an extensive scale, Indian ships (यानपात्राणि p. 107) sailing to the furthest ends of the earth ; this must have contributed largely to the prosperity of the land. The wealth of the trading classes appears to have been almost fabulous, if we are to judge by the donations and public charities of Chârudatta (पुरस्थापनविहारारामदेवालयतडागकूपयूप &c. 215); a large portion of this wealth eventually passed into the hands of the courtesan class, so that Vasa. came to own a palace which rivalled that of Kubera (p. 107) in splendour. Such wealth meant luxury on a grand scale, and its necessary consequences, such as the vices of drinking (p. 107), gambling (II.) and prostitution ; if merchants could give golden toy-carts to their sons (p. 138), courtesans could go a step further and keep Scent-elephants (p. 62). That a courtesan should be made the heroine of a play may seem a little strange to modern readers. It appears, however, that low as the profession of a गणिका was, so that Chârudatta is ashamed to confess his

connexion with one (p. 206), it had a certain recognized status, for even the sage Vátsyâyana, in his treatise on Erotics, devotes a special chapter to the description of that class. A courtesan of course could never usurp the place of a legally wedded wife (p. 135), but the fact that Vasa. is afterwards invested with the title of a वधू (p. 252) is significant, and probably points to mixed marriages being in vogue in those days.

Slavery was common, and a slave could be bought (p. 51), sold, and ransomed by the payment of money (p. 88). Gambling was a legalized vice; there was an association which formulated the rules of play, and keepers of gaming saloons saw to it that these were strictly enforced (p. 49). The social, religious and superstitious observances seem to have been not materially different from those that obtain in modern Hindu society : there are refernces to बलि's (p. 11), उपवास's (p. 82), and उत्सव's (p. 43), and the sciences of astrology and augury were universally believed in (*cf.* pp. 145, 204, 55, 158, 184 &c.). The play contains references to music parties (p. 67) and drawing and painting (p. 84), showing therefore, that the fine arts seem to have been cultivated on a large scale, as would be expected in a wealthy society. The general economic condition of the people appears to have been prosperous on the whole, free from petty worries and minor troubles.

---

(7) The Principal Characters.

CHA'RUDATTA.

The poet has chosen for his hero Chârudatta, a Bráhmaṇa youth of Ujjayinî, whose ancestors had amassed a large fortune in trade, which subsequently disappeared and left him penniless. This poverty, however, was brought on him by the extreme generosity of his nature—even his name is significant, meaning 'he who gives nobly' (चारु दत्तं दानं यस्य); the play shows that he had spent large sums in deeds of private charity (p. 58) and public utility (p. 215). Munificence was a habit which had become a second nature with him, so that, when he has nothing of value to give away, he parts with the very cloak he happens to be wearing (p. 64); his

high sense of honour makes him replace the stolen ornaments by a costly necklace (p. 109), and do such deeds of nobleness as could win him the love of a courtesan, young, rich aad beautiful (*cf.* अत एव काम्यसे । p. 131). He is to be seen in the very first Act as lamenting at great length over his poverty (p. 13), which is considered by some critics as unworthy of a great man, whom mere want of money should not have rendered so despondent ; it may be urged in his justification, however, that Chár. mourns his condition, not because he wants money for enjoyment, but because he is thereby deprived of the opportunities of doing good to others (*cf.* I. 12 ; p. 131). His silence in the law-court, when charged with murder, cannot be so easily explained; for it is expected that he should defend himself suitably, not merely to save his life, but also to clear his personal reputation. Except on this one occasion, the poet has portrayed his character with consistency, as the beau-ideal of a noble person, whom everybody knows and loves (p. 147), the Judge (p. 202) as well as the hangmen (p. 226). He is considered to be an ornament to the city (p. 29); he is so large-hearted that he could even admire a burglar for his skill (p. 78), and so kind that he would even incur treason in helping A'ryaka to escape in safety (p. 158); his magnanimity would not allow him to revenge himself on a fallen enemy (X. 55) ; he had the highest regard for truth (p. 80), and he valued honour above life itself (X. 27). In brief, he is an embodiment of all the virtues, as expressively summarized by the Viṭa in the gorgeous and impressive stanza दीनानां कल्पवृक्षः स्वगुणफलनतः सज्जनानां कुटुम्बी &c. (I. 48).

ŚAKA'RA.

In the Śakára (Saṃsthánaka), the poet has created a character unique in Sanskrit dramatic literature, combining the fool and the villain, of the worst type, in one. The Vidūshaka as the conventional fool is put in the background, and it is the tall talk and vapid nonsense of Saṃsthânaka that constitutes the chief element of humour in the play. His very mannerisms of speech are sufficient to cause laughter ; prominent among these are:—his substitution of Ś for S (*e. g.* वशन्तशेणा for वसन्तसेणा), his habit of using redundant words (IX. 1), his absurd mythology (I. 25), his inversion of the order of words (*e. g.* न छिन्नो वृषभो । न मृता रज्जवः । p. 168),

and his quaint similes (VIII. 19). He happens to be the King's brother-in-law, and as such is surrounded by servants and parasites ; these, however, are not mere flatterers ; they know his worth (VIII. 6) and do not hesitate to declare it where necessary (pp. 32, 177). But apart from his mannerisms there is nothing entertaining about the Śakára's behaviour; he is a pervert debauchee and a cruel and remorseless villain, and, as may be expected, a rank coward. He hurriedly withdraws from the scene in Act I. (p. 35), when he finds that his friend has left ; and later, when the same friend shows fight, he is so much frightened that he falls down senseless on the ground (p. 179); he is of course boastful enough to declare himself brave against the weaker sex (p. 20). It is true that he has not much sense; for otherwise he would not have pursued Vasa. when she loved him not, nor would he have so foolishly attempted to murder her in that way. Within the limits of his understanding, however, he possesses a deep cunning and is in no way a common fool ; the manner in which he tries to shift the guilt on Chár. and thus to save himself and at the same time have his enemy sent out of the world, clearly establishes that. Moreover, the trick that he plays on the Viṭa in Act VIII. (p. 180), lulling him into a false sense that all was well, and the device that he employs to secure the silence of the Cheṭa by putting him in chains (p. 189), the quickness with which he seizes the opportunity to point out the ornaments as a link in the chain of evidence (p. 215), and, in particular, the cleverness with which, by the episode of the bangle (p 234), he hoodwinks the Châṇḍálas, abundantly prove that he had more sense than he is generally credited with. That he finally begs and cringes and throws himself on the protection of those very persons whom he had most injured (p. 248), merely serves to bring out his abject cowardice in full relief. Certainly, one almost wishes, with Śarvilaka, that Châr. had not taken pity on such a scamp and saved him from a fate (X. 54) which he richly deserved.

VASANTASENÂ.

Vasantasenā, the heroine, is a professional courtesan born and bred as such; but she is as pure-minded as any lady of noble station. She falls in love with Chárudatta the very first time she sees him at a festival in Cupid's shrine (p. 44), and from that time onward she cannot tolerate the very

idea of entertaining any other suitor; it is needless to remark that upon such as Śakâra she looks with loathing and contempt. She is generous-hearted, as is shown by her readily paying off the debt of Saṃváhaka (p. 60), and releasing Madanikà from her bondage (p. 96) with equal alacrity. Her passion for Chárudatta grows so intense in the end that she goes to visit him as an *abhisáriká* (p. 120), inspite of a raging thunderstorm; when in his house she gives a further proof of her generous nature by handing over her own ornaments to her lover's son for making a golden toy-cart. When, finally, in Act VIII., Śakára persecutes her with his attentions, she is ready even to accept death at his hands rather than prove faithless to one that was enshrined in her heart; and, to all appearances, she dies with his name on her lips (p. 183). She thus gives the greatest possible proof that lay in her power of the depth of her affection and the loyalty of her love, for which she receives recognition later at the hands of king Âryaka, who bestows upon her the title of a वधू (p. 252). The development of Vasa.'s passion has been delineated by the poet with touches of such tenderness as raise her character to a very high degree in our eyes; compare, for instance, her behaviour (p. 138) when Rohasena, the innocent-minded son of Chàr., declines to consider her as his mother because she happened to be wearing ornaments. In fact, the more one sees of Vasantasená the more one thinks of her as a कुलस्त्री and the less as a गणिका, so far removed she is from the ways that one naturally associates with the latter. And if we find the nature of Vasa. not rising to the high or sublime level of Sítâ or Śakuntalâ, that is because the situation and environment are different.

MAITREYA.

The Vidúshaka in this play differs from the Vidûshakas one meets with in the works of later poets; in these he is generally depicted as a glutton and a buffoon; not that he entirely lacks these qualities (see pp. 10, 29, 70, 103, 113 &c.), but he possesses them in such a small degree that they sink into insignificance before his other and nobler qualities. In the Mṛich. he appears in the rôle of the hero's faithful friend and retainer, ready to defend him at all times (p. 29) and even prepared to lay down his life for him if need be

(p. 229). The sorrows and joys of his friend arouse corresponding emotions in his breast (p. 33). He is a simple-minded, guileless and lovable companion, and it is his blunders (pp. 79, 119), rather than his jokes, which raise a laugh among the spectators. He does not think very highly of the reckless liberality of his friend (p. 83), nor does he approve of his attachment to a courtesan (p. 114); he protests against both, feeling it his duty to do so, but never carries his protests to the point of offence (p. 115). His behaviour in the last Act, including his offer of self-immolation in precedence (p. 251) to Dhûtá, is a further proof of his dogged and faithful affection for his friend and patron.

OTHER MINOR CHARACTERS.

As we have already observed, Śûdraka has skilfully invested each one of even his minor characters with some special trait that distinguishes him or her from others. Thus, Dhûtà is shown to be a devoted wife, who gives her most valuable ornament to her lord in his hour of need (p. 82); in fact she is represented as a type of the old *Pativratá,* who regards her husband's good as her all-in-all and is ready to minister to his comfort even at the sacrifice of her own comfort and weal; thus she receives without a word of complaint a courtesan as a rival (p. 136), and later even greets her as an equal (p. 252). Rohasena is a boy, a child in his simple innocence, who cries for a golden toy-cart, but has the feelings of maturer persons, being ready to offer his own life to save that of his father (p. 235). The Viṭa is an outspoken companion of Śakâra, frank and straightforward, ready even to give a thrashing to his friend (p. 178) if too much annoyed. The judge as an officer is fair-minded, loyal and honest, as are the captains of the city's guard, Vîraka and Chandanaka. The slave Sthávaraka is a God-fearing soul, who would serve his master willingly, but within limits ; while the Cháṇḍâlas exhibit the sense and judiciousness of persons in far superior walks of life. Many other minor particulars the student can easily notice and collect for himself.

DRAMATIS PERSONÆ.

MALES.

सूत्रधार—The Manager of the Play.

मैत्रेय (विदूषक)—A Brâhmaṇa, a friend and companion of Chârudatta.

चारुदत्त—The hero, a citizen of Ujjayinî.

शकार (संस्थानक)—The brother-in-law of the king of Ujjayinî, and the villain of the Play.

विट—A friend of Śakára.

चेट (स्थावरक)—A servant of Śakâra.

संवाहक (later भिक्षु)—A professional shampooer, who takes to gambling and afterwards turns a Buddhist monk.

माथुर (सभिक)—A keeper of a gambling den.

दर्दुर—A gambler.

द्यूतकर—Another gambler.

कर्णपूरक—A servant of Vasantasená.

चेट (वर्धमानक)—A servant of Chârudatta.

शर्विलक—A Brahâmaṇa-adventurer who commits a robbery for obtaining money to ransom off the servant-girl Madaniká whom he loves.

चेट (कुम्भीलक)—An attendant of Vasantasená.

बन्धुल—A bastard, parasite of Vasantasenà.

विट—An attendant of Vasantasená.

रोहसेन—The son of Chárudatta.

आर्यक—A cowherd and insurgent, later the king of Ujjayinî.

वीरक, चन्दनक—Two officers of the city's police.

शोधनक—A beadle of the law-court.

श्रेष्ठिन्, कायस्थ—Two assessors.

अधिकरणिक—A Judge.

चाण्डालौ (आहीन्त and गोह)—Two executioners.

FEMALES.

नटी—The wife of the Sútradhâra.

वसन्तसेना—The heroine of the play, a courtesan who loves Chârudatta.

रदनिका (चेटी)—Châ*r*udatta's maid-servant.

मदनिका (चेटी)—Vasantasenâ's maid-servant.

धूता—The wife of Chârudatta.

छत्रधारिणी—An attendant of Vasantasenâ.

वृद्धा—The old mother of Vasantasená.

OTHER PERSONS MENTIONED.

चूर्णवृद्ध—A friend of Chárudatta.

पालक—The king of Ujjayinî, afterwards dethroned and killed by Âryaka.

रेभिल—A merchant of Ujjayinî, and a friend of Chárudatta.

The brother of Vasantasená (p. 106).

SCENE.

The city of Ujjayinî and its environs (including the *Pushpakaraṇḍaka* garden).

Prakarana

A species of Rupaka ~ Drama. Visvanatha says

IMPORTANT ABBREVIATIONS.

A. G.—Apte's Guide to Sanskrit Composition.

A.-K.—Amarakośa.

Bg.—Bhagavadgîtâ.

Bh.—Bhartṛihari's Śatakas.*

Bhaṭṭ.—Bhaṭṭikâvya.*

Bṛih.-Up.—Bṛihadâraṇyakopanishad.

Br.-Sû.—Brahmasûtras.

Chár.—Chârudatta of Bhása.

Chhán.-Up.—Chhándogyopanishad.

Com.—Commentary; commentator.

D.-K.—Daśakumáracharita.*

D.-R.—Daśarûpaka.

Gît.—Gîtagovinda.

Hitop.—Hitopadeśa.*

J. V.-Jîvánand Vidyâságara.

Kád.—Kádambarî.*

Káv.-D.—Kávyâdarśa.

Káv.-S.—Kávyálaṃkára-Sútras of Vámana.

Kir.—Kirátárjunîya.*

K.-P.—Kávya Prakáśa.

Kum.—Kumárasaṃbhava.*

L.-D.-Lallá-Dīkshita.

Mah.-.Bh—Mahábhárata.

Málav.—Málavikágnimitra.*

Malli.—Mallinâtha.

Mál.-Mádh.—Málatî-Mádhava.*

Megh.—Meghadûta*.

Mṛich.—Mṛichchhakaṭika.*

M.-S.—Manusmṛiti.

Mud.—Mudrárákshasa.*

Nág.—Nágánanda.*

Páṇ.—Páṇini's Ashṭádhyâyî.

Pṛi.-Pṛithvîdhara.

Pt.—Pañchatantra.*

Ragh.—Raghuvaṃśa.*

Râmá.—Rámáyaṇa.

Ratn.—Ratnâvalî.*

Ṛig.-V.—Ṛig-Veda.

Ṛitu.—Ṛitusaṃhára.*

S'âk.—Śákuntala.*

S.-D.—Sáhitya-Darpaṇa.

Sid.-K.—Siddhánta-Kaumudî.

S'is'.—Śiśupálavadha.

Up.—Upanishad.

Uttar.—Uttararámacharita.*

Várt.—Várttika.

Veṇî.—Veṇîsaṃhára.*

Vik.—Vikramorvaśîya.*

V.-P.—Vishṇu-Puráṇa.

---

*Annotated by the Editor.

भूमिका ।

शूद्रकेणासकृज्जित्वा स्वच्छया खड्गधारया ।
जगद्भूयोऽभ्यवष्टब्धं वाचा स्वचरितार्थया ॥

—आचार्यश्रीदण्डिनः ।

इह खलु सकलविद्याकलाकलापादिपीठेऽस्मिन्भारते वर्षे निजयशःपरिमलसुरभीकृतदिगन्ताः प्रतिभाशालिनः परःशताः कवीश्वरा भासकालिदासादयो निजकृत्याभरणैर्वाग्वधूं सुरुचिरं मण्डयन्ति स्म । तेषां च केचन प्रबन्धप्रमोदितरसिककदम्बाः शब्दसर्जनावर्जितोर्जितयशस्का विदग्धपुंगवाः प्रतापसंतापितारातिचक्राश्चक्रवर्तिनो राजानोऽभूवन्नित्यहो निर्माणचातुरी विधेः । एतेषु श्रीमद्धर्षयशोवर्मभीमटभोजादिष्वग्रेसरीभूतः श्री**शूद्रका**भिधो नृपतिरितो वर्षशतैकविंशतेः प्रागुज्जयिनीं प्रशशास । यमुद्दिश्य प्रसस्रुर्नानाकवीनां प्रशंसामधुरा वाक्प्रवाहाः । यश्चैतद्रसभावनिरन्तरं रूपकमूर्धन्यपदप्रतिष्ठितं **मृच्छकटिका**ख्यं चारुतरं प्रकरणं निबबन्ध । यद्यपि कविनृपतेरस्य भूपतेर्विषये किमपीतिवृत्तादि जिज्ञासुभिः स्फुटं निश्चिततया नोपलभ्यते तथाऽपि शताधिकद्विसहस्रमितवर्षेभ्यः प्रागन्ध्रभृत्यराजवंशं बद्धमूलं कृतवताऽन्ध्रभृत्यानामादिमनृपेण सिमुकाभिधेनास्याविभिन्नत्वमुपस्थापयन्ति भूयांसः संख्यावन्तः प्राचीनवार्ताभिज्ञाः । तेषां च मतमिदं केचन प्रत्यवतिष्ठन्ते । तदभिप्रायेण कविरयमाचार्यश्रीदण्डिविरचितावन्तिसुन्दरीकथासारे समुपवर्णिताच्छूद्रकान्नान्यः संभवतीत्यस्तीह महती विप्रतिपत्तिः । श्रीशूद्रकस्य किमपि चरितमत्रैव प्रकरणे प्रस्तावनायां त्रिभिः श्लोकैरुपनिबद्धं दृश्यते । अथ तु तस्यापि यातातथ्यविषये भूयांसो विकल्पाः पाश्चात्त्यविद्वद्भिः प्रदर्शिताः कदर्थयन्ति चेतः शिष्टानाम् । वयं तु मन्यामहे यदिदं श्लोकत्रयोपवर्णितं वृत्तं न कथमप्यनृतत्वपदवीमारोहेदिति । अथ चात्र प्रस्ताविता ये नानाविधाः कल्पनोपजल्पा न तेषामिह परीक्षणमावश्यकमित्यलं पल्लवितेन । मृच्छकटिकं विहाय नान्यः कोऽपि शूद्रकविरचितो ग्रन्थो दृष्टिपथमारूढः । यत्किल **पद्मप्राभृतक-वत्सराजचरित-कामदत्ता**दिरूपकाण्यपि शूद्रकेण व्यरच्यन्तेति कैश्चिद्दाक्षिणात्यविपश्चिद्भिरुपन्यस्तं न तत्प्रायोऽद्ययावद्विश्वसनीयत्वकक्षामवगाढम् ।

श्रीमाञ्शूद्रको नाटककृच्चक्रवर्तिनः श्रीभासस्य कृतिष्वेकतमं **चारुदत्ता**ख्यं खण्डितरूपकं समुपजीव्यैवात्मनः प्रबन्धं प्रणिनायेति सर्वैरभ्युपगतप्रायोऽयमर्थः । दृश्यते च चारुदत्तमृच्छकटिकयोः प्रतिपदं च प्रतिवाक्यं च प्रतिश्लोकं च बंहिष्ठं साम्यम् । तत्रभवाञ्शूद्रको भासीयचारुदत्तादेव चतुर्ष्वङ्केषु ग्रथितं वस्तु तथैवाविकृतं संगृह्य तस्य परतोऽसमाप्ततया स्वयमेवोर्वरितं वस्तु सम्यक्प्रकल्प्य शेषाञ्षडङ्कान्विरचयांबभूवेति लेशतोऽपि नास्ति संदेहावकाशः । रूपकेऽस्मिन्कविप्रवरः श्रीशूद्रको वैदर्भीं रीतिमेव परिगृहीतवानिति सुविशदमेवावलोकयताम् । यां च रीतिं श्रीबिल्हण

इत्थमुपवर्णयति—“ अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः । वैदर्भरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ॥ ” इति । श्लेषप्रसादमाधुर्यादिकाव्यगुणैः प्रगुणीकृतसरसत्वं सरलत्वमस्य कृतौ समुल्लसतितराम् । पद्ये ह्यसमस्तपदप्राचुर्याद्गद्ये च सुस्पष्टायाः सरलाया वाचो निबन्धनात्कविरयं भासकालिदासादिकविवरश्रेण्यामेव प्रधानमास्पदमलंकरोतीति न केषांचन न संमतम् । अस्मिन्प्रकरणे दशभिरङ्कैरुज्जयिनीवास्तव्यस्यौदार्यगुणनिधेर्दैवादवाप्तदारिद्र्यस्य कुलपुत्रशेखरस्य श्रीमतश्चारुदत्तस्य तत्रत्याया रूपयौवनविभवादिशालिन्या वसन्तसेनाभिधाया गुणानुरागित्वाच्चारुदत्तबद्धभावायाः प्रधानगणिकायाश्च प्रेमप्रधानं चारित्र्यं प्रपञ्चितम् । तदिदं कथावस्तु पिपठिषूणां सुखावबोधार्थं सारांशतोऽङ्कानुक्रमेण विभक्तमत्र प्रदर्श्यते—

प्रथमाङ्के तावदादौ नान्दीपठनम् । ततः प्रस्तावनायामादौ नाटकस्य कर्तृत्वाभिधानाद्युपनिबद्धम् । पश्चात्सूत्रधारनटीप्रवेशेन कथारम्भत्वेन विदूषकमैत्रेयस्य प्रवेशः संसूचितः । तदनन्तरं मैत्रेयः प्रविश्य बलिकर्मव्यापृताय स्वप्रियवयस्याय चारुदत्ताय तत्सुहृदा चूर्णवृद्धेनानुप्रेषितं प्रावारकमार्पयत् । चारुदत्तश्च प्रस्तावत आत्मनो दारिद्र्यजनितां मानसीमाधिमुपवर्णितवान् । ततो विटचेटाभ्यां सहितेन राजश्यालकसंस्थानकेन शकारेण प्रार्थ्यमानाया वसन्तसेनाया गणिकायाः प्रवेशः । तदभ्यर्थनामनङ्गीकृत्य चारुदत्तगृहं प्रविष्टायां वसन्तसेनायां शकारादयोऽपसृताः । अथ सा तत्र बलीयसाऽनुरागेण परवशीकृता किमपि मनीषितमुद्दिश्य चारुदत्तहस्त आत्मनोऽलंकारं न्यासत्वेन निक्षेप्तुमुद्युक्ताऽऽसीत् । ‘ नेदं वित्तहीनस्य गृहं न्यासस्य योग्यम् ’ इति च प्रत्यादेशपरं तं ‘ आर्य अलीकम् । पुरुषेषु न्यासा निक्षिप्यन्ते न पुनर्गेहेषु ’ इति निजस्नेहानुकूलं प्रतिभाष्यालंकारं तत्रैव न्यस्य पश्चात्स्वगृहं प्रतिनिवृत्ता ।

द्वितीयाङ्के–आदौ वसन्तसेनायास्तच्चेट्या मदनिकायाश्च प्रवेशे वसन्तसेनाऽऽत्मनो हृदि निगूढं चारुदत्तनिबन्धनं भावमुपवर्ण्य ‘ सहसाऽभिसार्यमाणः प्रत्युपकारदुर्बलतया [illegible]ऽसौ प्रियजनो दुर्लभदर्शनः पुनर्भविष्यति ’ इत्येवंरूपं चात्मनोऽलंकारस्य [illegible]सकारणं प्रख्यापितवती । ततो द्यूतं शीलयित्वा दशसुवर्णकस्य कृते रुद्धस्य प्रपलायितस्य प्रधानसभिकेन माथुरेणान्विष्यमाणस्य द्यूतकरसंवाहकस्य प्रवेशः । अन्यतमद्यूतकरसाहाय्येन संवाहको माथुरगृहीतोऽपि तद्धस्तादपक्रम्य वसन्तसेनागृहं प्रविवेश । तस्मै चाभयं प्रदायोदारशीलाऽसौ गणिका तेन धारितं सुवर्णं माथुराय प्रतिपाद्य तमुपकृतवती । आत्मनो द्यूतकरभावेन निर्विण्णः संवाहकः शाक्यश्रमणको बुभूषुर्निष्क्रान्तः । समनन्तरमेव वसन्तसेनायाः किंकरः कर्णपूरकः प्रविश्य संवाहकस्य मत्तहस्तिदंष्ट्रान्तरादात्मकृतं मोचनं तद्विलोक्य च चारुदत्तेन स्वप्रावारकस्य तस्मै पारितोषिकतया प्रदानं हृष्टः संकथयामास । अनेन चित्तचमत्कारिवृत्तान्तश्रवणेन च वसन्तसेना चारुदत्ते दृढतरमनुरागिणी बभूव ।

तृतीयाङ्के–तत्रभवांश्चारुदत्तो गान्धर्वं श्रोतुं सार्थवाहरेभिलस्य गृहं मैत्रेयेण समं गतवानासीत् । अतिक्रान्तायामर्धरजन्यां ततः प्रतिनिवृत्य स्वगृहमागत्योभावपि सुखेन निद्रामारेभतुः । अथ शर्विलकाख्यः कश्चिद्दरिद्रो ब्राह्मणयुवा वसन्तसेनाचेट्यां मदनिकायां बद्धभावस्तामभुजिष्यां कर्तुमिच्छन्नपि स्वस्य वित्तविहीनतामवलोक्य तत्सं[illegible]ा-

दनार्थं चौरमार्गमङ्गीकृत्य गृहीततत्तत्साधनश्चारुदत्तस्य गृहं प्राप्तः। तत्र च स संधिं कृत्वा प्रविश्य यः पूर्वं वसन्तसेनया न्यासीकृतस्तमेवालंकारं विदूषकेण रात्रौ रक्ष्यमाणं तस्य हस्तादपाच्छिद्य निश्चक्राम। अथ जागरितेषु सर्वेषु तमलंकारं चौरेणापहृतं श्रुत्वा 'कथममुं न्यासं प्रतिनिर्यातयिष्ये' इति चारुदत्तस्य भूयसी चिन्ता समजनि। किं तु ज्ञातैतद्वृत्तान्तया तदीयब्राह्मण्याऽऽर्याधूतया निजकण्ठादेका बहुमूल्या रत्नमालाऽवतारिता विदूषकस्य च हस्ते समर्पिता यां मैत्रेयः 'इदं ते सदृशदारसंग्रहस्य फलम्' इत्युपन्यस्य चारुदत्तायार्पयामास। तदनु वीतचिन्तश्चारुदत्तः 'गच्छ रत्नावलीमिमामादाय वसन्तसेनायाः सकाशम्। वक्तव्या च सा यत्खल्वस्माभिः सोऽलंकार आत्मीय इति कृत्वा विस्रम्भाद् द्यूते हारितः। तस्य कृते गृह्यतामियमिति।' इति संदिश्य विदूषकं गणिकासमीपं प्रेषयांचकार।

चतुर्थाङ्के–अथ प्रभाते शर्विलकश्चोरितालंकारं गृहीत्वा वसन्तसेनाभवनं प्रतियातः। तत्र च मदनिकया संगत्य यावदसौ तत्सुवर्णभाण्डं तस्यै दर्शयति तावत्तया दृष्टपूर्वं तत्स्वस्वामिन्याः संबन्धीत्यभिज्ञातम्। तदनु निर्बन्धपृष्टः शर्विलकः स्वस्तेयं प्राख्यापयत्। प्रिययाऽनुनीतश्च तद्वचनानुसारेण तद्वसन्तसेनायै प्रत्यर्पयितुकामः स चारुदत्तसंबन्धीत्यात्मानं संदर्श्य 'सार्थवाहस्त्वां विज्ञापयति–जर्जरत्वाद्गृहस्य दूरक्ष्यमिदं भाण्डम्। तद्गृह्यताम्' इति वसन्तसेनायै तमलंकारं प्रतिप्रदाय गन्तुमुद्युक्तः। अथ तु मदनिकाशर्विलकयोः संलापमादित एवामूलं श्रुतवती वसन्तसेना तमलीकदूतं विज्ञायाप्युदारशीलतया मदनिकां दास्यान्मोचयित्वा तस्मै दत्तवती। अथ परितुष्टे गते तस्मिन्विदूषको रत्नावलीमादायाष्टप्रकोष्ठं बहुविधसंपन्निचितं वसन्तसेनाभवनं प्राप्य यथादेशं ससंदेशं तां रत्नमालां तस्या हस्ते स्थापितवान्। अथ गणिकाऽपि तामादाय 'कथं चौरेणापहृतमपि शौण्डीरतया द्यूते हारितमिति भणति। अत एव काम्यते' इति स्वगतमाभाष्य 'आर्य विज्ञापयार्यचारुदत्तम्–अहमपि प्रदोष आर्यं प्रेक्षितुमागच्छामि' इति प्रतिसंदिश्य विदूषकं विसर्जयांचकार।

पञ्चमाङ्के–अथोन्नमति दुर्दिने प्रसृते भीषणान्धकारे गर्जत्सु मेघेषु विद्योतमानासु तडित्सु वसन्तसेना यथाप्रतिज्ञमभिसारिकावेषेण चारुदत्तभवनं गत्वा तेन सह संगता भूत्वा परं मोदमवाप। चारुदत्तोऽपि प्रियया संगत्य हृष्टमना विस्मृतदारिद्र्यव्यथो धन्यमात्मानं मेने। अनन्तरमुभावप्यभ्यन्तरं प्रविश्य सुखेन निशामनयताम्।

षष्ठाङ्के–अथान्येद्युः प्रभाते चारुदत्तः पूर्वं प्रस्थायोज्जयिनीबहिर्भूतं पुष्पकरण्डकं नाम जीर्णोद्यानं गतः। अथ प्रबुद्धायां वसन्तसेनायां चारुदत्तदारको रोहसेनः सौवर्णशकटिकां क्रीडार्थमिच्छंस्तामलभमानस्तत्स्थाने मृन्निर्मितां शकटिकां प्रदत्तामस्वीकुर्वन्नुदन्नेव तस्याः समीपं प्राविशत्। तत उदारचरिता वसन्तसेना स्वदेहादात्मनोऽलंकारानवतार्य 'गृहाणैतान्। कारय सौवर्णशकटिकाम्' इति सास्रं च सस्नेहं च भणित्वा तं हृष्टं विसर्जयामास। [तदेवेदं वृत्तमधिकृत्य **मृच्छकटिक**मिति यथार्थं स्वप्रबन्धाभिधानं कृतवान्कविः।] तदनु वसन्तसेनामुद्यानं नेतुं प्रवहणं योजयित्वा वर्धमानकश्चेट उपस्थित आत्मानं तस्यै निवेदयामास। किं तु यानास्तरणानि विस्मृतानीत्युपलभ्य तान्यानेतुमकथयित्वैव तां पुनः सप्रवहणो निर्यातः।

एतदन्तरे शकारस्यापि प्रवहणवाहकश्चेटः स्थावरकस्तेनैव पथा प्रवहणं वाहयंश्च रुदत्तस्य पक्षद्वारकनिकटे क्षणं तत्स्थापयित्वा कुत्रचिद्यातः। तदेव प्रवहणं चारुदत्तीयमिति मत्वा वसन्तसेना तस्मिन्नारूढा स्थावरकोऽपि प्रत्यागत्य अविज्ञाततया निजं प्रवहणं शून्यमेव मन्वानस्तद्वाहयन्नपक्रान्तः। अत्रान्तरे कोऽप्यार्यकनामा गोपालो राजा भविष्यतीति सिद्धादेशपरित्रस्तेन पालकेन राज्ञा गूढकारागारे बद्ध आसीत्। स गुप्तिं भङ्क्त्वा सनिगडमपक्रामन्यातप्रतिनिवृत्तस्य वर्धमानकस्यैव प्रवहणं पृष्ठतोऽधिरूढः। चेटोऽपि पश्चादनवलोक्यार्यकमेव गणिकां मन्वानस्तथैव प्रवहणमवाहयत्। तच्च प्रवहणं नगररक्षिणामेकतमेन चन्दनकेन प्रलोकितमार्यकश्चाभिज्ञातः। किं तु जातकारुण्यः स तस्मा अभयं दत्त्वा न तद्रहस्यं प्राकाशयद्येन वर्धमानकोऽपि तदजानन्नेव प्रवहणं वाहयन्नपचक्राम।

सप्तमाङ्के—पुष्पकरण्डकोद्याने प्रियां प्रतिपालयंश्चारुदत्तस्तस्याः स्थान आर्यकमुपस्थितं विलोक्य भृशं विस्मितस्तस्मा अभयं प्रदाय तेन सह सौहृदं संपाद्य ‘ एवमेवानेन प्रवहणेन शीघ्रमपक्रामतु भवान् ’ इति तं सुरक्षितं प्रास्थापयत्। नृपतेः कृतव्यलीकतया तत्र परतोऽवस्थानमयुक्तं मत्वा स्वयं चापससार।

अष्टमाङ्के—अथ पुष्पकरण्डकोद्याने स्वप्रवहणेनागतां वसन्तसेनामालोक्य परं मोदमापन्नः शकारस्तामनुनेतुं बहुप्रकारं येते। किं तु चारुदत्त एव दृढबद्धभावां तां परिज्ञाय जातरोषोऽसौ तां गले निपीड्य मारयितुं प्रावर्तत। अथ तां निश्चेष्टां भूमौ पतितां निरूप्य मृतेत्येव तामवगच्छंस्तन्महापापं चारुदत्ते पातयितुं निश्चित्य शकारो द्रुतमपचक्राम। अत्रान्तरे संवाहकेन शाक्यभिक्षुभूतेन यदृच्छया तत्रागतेन वसन्तसेना प्रत्युज्जीविता समाश्वासनार्थं समीपवर्तिविहारं प्रापिता च।

नवमाङ्के—शकारोऽधिकरणमण्डपं गत्वा व्यवहारमलेखयद्यथा किल चारुदत्तेनाकार्यकारिणा वसन्तसेनाऽर्थस्य कारणात्पुष्पकरण्डकोद्यानं प्रवेश्य बाहुपाशेन मारितेति। अधिकरणिकैराकारितश्चारुदत्त आर्यकवृत्तान्तं गोपायितुमिच्छन्न किंचित्सभ्युत्तरं ददौ। ततस्तत्स्त्रीवधपातकं तस्मिन्नेव सुलभतया निर्णीतं बभूव येन पालकेन राज्ञा ‘ डिण्डिमं ताडयित्वा दक्षिणश्मशानं नीत्वा कृतमहापापमेनं शूले भङ्क्त ’ इति तस्य शारीरो दण्डः प्रतिपन्नः।

दशमाङ्के—अथ चाण्डालाभ्यामनुगम्यमानो धृतवध्यचिह्नश्चारुदत्तः शूलमारोपयितुं श्मशानमनीयत। मार्गे च स्थाने स्थाने तस्य पापं चाण्डालैर्डिण्डिमघोषणापूर्वकमुदघोष्यत। तच्छ्रुत्वा शकारस्य चेटः स्थावरकः स्वस्वामिना रहस्यभेदशङ्कया निगडैर्बद्धोऽपि प्रासादादवप्लुत्य रथ्यायामागत्य शकारमेव स्त्रीवधपातकिनमुद्घोषयामास। किं तु न कोऽपि तस्मिन्विशश्वास। एतदन्तरे वसन्तसेना भिक्षुणा समं तत्रैव प्राप्ता यामवलोक्य चारुदत्तस्यानपराधित्वं सुव्यक्तमेवासीत्सर्वेषाम्। अत्रान्तरे शर्विलकोऽपि पालकं हत्वाऽऽर्यकस्य राज्यारोहणं प्रख्यापयंस्तत्रोपस्थितः। आर्यकश्च चारुदत्ताय कुशावत्या राज्यमतिसृष्टवान्वसन्तसेनामपि वधूशब्देनालंचकार। एवं चारुदत्तेनापि कारुणिकेन शकारोऽभयं दत्त्वा मृत्युभयाद्रक्षितः। एवं सर्वं स्वन्तमुपन्यस्य कविरन्ते भरतवाक्येन स्वकृतिं समाप्तिं नीतवान्।

The play is named after a play cart made of clay [illegible] Sena (Act VII) as it forms the turning point of the development of the plot.

अथ

मृच्छकटिकम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

पर्यङ्कग्रन्थिबन्धाद्द्विगुणितभुजगाश्लेषसंवीतजानो-
रन्तःप्राणावरोधव्युपरतसकलज्ञानरुद्धेन्द्रियस्य ।
आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या
शंभोर्वः पातु शून्येक्षणघटितलयब्रह्मलग्नः समाधिः ॥ १ ॥

शेमुषीप्रौढजीवातुर्विवृतिर्मृच्छकटिके ।
पृथ्वीधरैश्चिकीर्षद्भिर्गणेशो गण्यते गुरुः ॥

तथा—

बालानां सुखबोधाय गुरूणां वचनं शुभम् ।
लिख्यते गहनेऽप्यत्र हेरम्बावनतिस्थिरः ॥

प्रकरणं चेदम् । तस्य च लक्षणम्—' यत्र कविरात्मबुद्ध्या वस्तु शरीरं च नायकं च । विरचयति समुत्पाद्य तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥ चतस्रो वृत्तयः पञ्च संधयोऽष्टरसादयः । प्रकरणतो नाटकं विहाय नृपनायकम् ॥' (इत्यादि) । आदिशब्दात्षड्सादिग्रहणम् । नाटकादौ बहुप्रकारप्राकृतप्रपञ्चेषु चतस्र एव भाषाः प्रयुज्यन्ते—शौरसेन्यवन्तिकाप्राच्यामागध्यः । अपभ्रंशप्रपञ्चेषु चतस्र एव भाषाः प्रयुज्यन्ते—शकारीचाण्डालीशाबरीढक्कदेशीयाः । मृच्छकटिके तु शबरपात्राभावाच्छाबरी नास्ति । प्राकृते—' मागध्यवन्तिजा प्राच्या शौरसेन्यर्धमागधी । बाह्लीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः ॥ ' महाराष्ट्र्यादयः काव्य एव प्रयुज्यन्ते । अपभ्रंशे—'शकाराभीरचाण्डालशबरद्राविडोड्रजाः । हीना वनेचराणां च विभाषाः सप्त कीर्तिताः ॥ ' विविधा भाषाः विभाषाः । हीनपात्रप्रयोज्यत्वाद्धीनाः । वनेचराणां चेति ढक्कभाषासंग्रहः । तत्रास्मिन्प्रकरणे प्राकृतपाठकेषु सूत्रधारो नटी रदनिका मदनिका वसन्तसेना तन्माता चेटी कर्णपूरकश्चारुदत्तब्राह्मणी शोधनकः श्रेष्ठी एते एकादश शौरसेनीभाषापाठकाः । सूत्रधारोऽप्यत्र प्राकृती ' कार्यवशात् ' इति वक्ष्यते । अवन्तिभाषापाठकौ वीरकचन्दनकौ । प्राच्यभाषापाठको विदूषकः । संवाहकः शकारवसन्तसेनाचारुदत्तानां चेटकत्रितयं भिक्षुश्चारुदत्तदारकः एते षण्मागधीपाठकाः । अपभ्रंशपाठकेषु शकारीभाषापाठको राष्ट्रियः । चाण्डालीभाषापाठकौ चाण्डालौ । ढक्कभाषापाठकौ माथुरद्यूतकरौ । तथा—शौरसेन्यवन्तिजा प्राच्या एतासु दन्त्यसकारता । तत्रावन्तिजा रेफवती लोकोक्तिबहुला । प्राच्या स्वार्थिकककारप्राया । मागधी तालव्यशकारवती । शकारीचाण्डाल्योस्तालव्यशकारता । रेफस्य च लकारता ।

अपि च ।

पातु वो नीलकण्ठस्य कण्ठः श्यामाम्बुदोपमः ।
गौरीभुजलता यत्र विद्युल्लेखेव राजते ॥ २ ॥

(नान्द्यन्ते ।)

सूत्रधारः—अलमनेन परिषत्कुतूहलविमर्दकारिणा परिश्रमेण[1]। एवमहमार्यमिश्रान्प्रणिपत्य विज्ञापयामि—यदिदं वयं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं प्रयोक्तुं व्यवसिताः । एतत्कविः किल

वकारप्राया ढक्कविभाषा । संस्कृतप्रायत्वे दन्त्यतालव्यसशकारद्वययुक्ता च । ' अपार्थमक्रमं व्यर्थं पुनरुक्तं हतोपमम् । लोकन्यायाविरुद्धं च शकारवचनं विदुः ॥ ' अपार्थं निरर्थकम् । व्यर्थं विरुद्धार्थम् । यद्वा । निश्चितानन्वयं पदजातं वाक्यजातं चापार्थकम् । व्यर्थं निरर्थकमेव । हतोपमं व्याहतोपमम् । ' शकारप्रायभाषित्वाच्छकारो राष्ट्रियः स्मृतः । एकविद्यो विटश्चान्यो हास्यकृच्च विदूषकः ॥ ' स्वार्थिकः ककारः सर्वत्र । द्विवचनं चतुर्थीविभक्तिश्च नास्त्येव । द्वित्वे तु बहुवचनम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । परस्मैपदात्मनेपदाविपर्ययः । पूर्वनिपातानियमश्च । बहुलं छन्दसो निदर्शनमप्रसिद्धच्छन्दोज्ञानार्थम् । पाठविप्लवनिरासार्थं च । [चिकीर्षितस्य प्रकरणस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं ' तथाऽप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये । ' इति वचनानुसारेण 'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥' इत्युक्तलक्षणां नान्दीं तावदवतारयति—] **पर्यङ्केत्यादि** । पर्यङ्कः पर्यस्तिका तस्य [ग्रन्थिः रचनं तस्य] बन्धेन द्विगुणितो यो भुजगस्तस्य [आश्लेषेण] संबन्धेन [संवीते] स्थगिते जानुनी यस्य । [अन्तः अन्तःशरीरे यः प्राणानां प्राणापानादिवायूनामवरोधः नियमनं तेन व्युपरतं निवृत्तं सकलं बाह्यविषयज्ञानं येषां तानि तथा रुद्धानि संयतानि इन्द्रियाणि यस्य । तदुक्तं योगसागरे–'करणान्यबहिष्कृत्य स्थाणुवन्निश्चलात्मकः । आत्मानं हृदये ध्यायेन्नासाग्रन्यस्तलोचनः ॥' इति ।] आत्मनि शरीर एव [व्यपगतं स्वव्यापाराद्] उपरतं करणमिन्द्रियं यथा स्यादेवं तत्त्वदृष्ट्याऽनारोपितज्ञानेन [ब्रह्मैवाहमिति निर्विकल्पज्ञानेनेत्यर्थः । आत्मानं पश्यतः साक्षात्कुर्वतः । एतादृशः शंभोः ईशस्य] शून्येक्षणे निराकारालोचने घटितोऽत्यन्तसंबद्धो यो लयस्तत्प्रवणताविशेषस्तेन ब्रह्मणि परमे रूप आसक्तः समाधिर्ध्यानं [शून्यं बाह्यप्रपञ्चासंयुक्तं यदीक्षणं तेन घटितः संपादितः य लयः एकतानताप्रवाहः तेन ब्रह्मणि लग्नः समाधिः चित्तैकाग्रतया चिन्तनं] वो युष्मान्रक्षतु । [स्रग्धरावृत्तम् । तल्लक्षणं–'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ।' इति] ॥ १ ॥ **पात्विति** । [नीलकण्ठस्य श्यामश्चासौ अम्बुदश्च श्यामाम्बुदः तेन उपमा यस्य सः कण्ठः वः पातु । यत्र यस्मिन् गौर्याः भुजः लता इव । कण्ठाश्लेषे वेष्टनसाम्यात् । विद्युल्लेखा इव विराजते ॥ २ ॥ **सूत्रधारः**–'वर्तनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमिं

---

१ परिश्रमेण.

द्विरदेन्द्रगतिश्चकोरनेत्रः परिपूर्णेन्दुमुखः सुविग्रहश्च ।
द्विजमुख्यतमः कविर्बभूव प्रथितः शूद्रक इत्यगाधसत्त्वः ॥३॥

अपि च ।

ऋग्वेदं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं हस्तिशिक्षां
ज्ञात्वा शर्वप्रसादाद्व्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य ।
राजानं वीक्ष्य पुत्रं परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्ट्वा
लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः ४

अपि च ।

समरव्यसनी प्रमादशून्यः ककुदं वेदविदां तपोधनश्च ।
परवारणबाहुयुद्धलुब्धः क्षितिपालः किल शूद्रको बभूव ॥ ५ ॥

समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते ॥' इति संगीतसर्वस्वे उक्तलक्षणः । विमर्दकारिणा ज्ञानिकरेण । परिश्रमेण अधिकतरनान्दीपठनायासेन ।] आर्यान्मान्यान् मिश्रान-भ्यस्तबहुशास्त्रान् । चारुदत्तपुत्ररोहसेनक्रीडनार्थं षष्ठेऽङ्क उक्तं मृच्छकटमत्रास्ति । 'अत इनिठनौ' इति ठन् । मृदः शकटिकाऽस्मिन्निति वा बहुव्रीहिः । **द्विरदेन्द्रेति** । द्विजमुख्यतमः क्षत्रजातिश्रेष्ठः । 'त्रयो वर्णा द्विजातयः' इति स्मृतेः क्षत्रियेऽपि द्विजप्रयोगः । [द्वौ रदौ येषां ते द्विरदाः तेषु इन्द्र इव द्विरदेन्द्रः तस्य इव गति-र्यस्य । चकोरस्य इव नेत्रे यस्य । शोभनः विग्रहः शरीरं यस्य । अगाधं सत्त्वं बलं यस्य सः । उपमालंकारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम्]॥ ३ ॥ **ऋग्वेदमिति** । वेशोऽत्र कार्त्स्न्येन वेश्यापरः । तत्र भवा विद्यमाना । अध्यात्मादित्वाट्ठक् । यद्वा वेशोऽग्नि-निवेशाख्यो राजा तेन कृताम् । कलां चतुःषष्टिकलाप्रतिपादकं प्रबन्धम् । [यद्वा वेशः नेपथ्यग्रहणं तत्संबन्धिनीं कलां नाट्यशास्त्रमित्यर्थः ।] शर्वो महादेवः । [तस्य प्रसादात् व्यपगतं तिमिरं अज्ञानं यस्मात्तथाविधं ज्ञानस्वरूपं चक्षुः प्राप्य । पुत्रं राजानं वीक्ष्य राज्ये स्थापयित्वेत्यर्थः । परमः श्रेष्ठः समुदयः उत्कर्षः यस्मात् तेन । अश्वस्य मेधः पशुत्वेनोपालम्भनं यत्र सोऽश्वमेधस्तेन इष्ट्वा ।] लब्ध्वा चायुः शताब्दमग्निं प्रविष्ट इति जातकादिगणितद्वारा ज्ञात्वा । आगामिसूत्रधारवचनापेक्षया 'अग्निं प्रविष्टः' इत्या-दिभूतकालप्रत्ययो न विरुद्ध इति मर्मज्ञाः । अग्निप्रवेशोऽपि सर्वस्वारनामके यज्ञ-विशेषे यथा शरभङ्गेण कृतस्तथा बोद्धव्यम् । [स्रग्धरा छन्दः । लक्षणं तूक्तम्] ॥ ४ ॥ **समरेति** । [समरेषु व्यसनं यस्य । महावीर इत्यर्थः । प्रमादेन अनवधान-तया शून्यः । स्वकार्यदक्ष इत्यर्थः । वेदविदां ककुदं श्रेष्ठः । तप एव धनं यस्य स तपोधनः तपोनिष्ठः । परा उत्कृष्टा वारणा गजास्तैः सह बाहुयुद्धे लुब्धः । यद्वा परेषां वारणाः । यद्वा परेषां शत्रूणां वारणौ निवारकौ यौ बाहू ताभ्यां युद्धे लुब्धः ।] ककुदं चिह्नभूतं प्राधान्ये वा । तथा चामरः–' प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्' इति । वारणो हस्ती । [औपच्छन्दसिकं वृत्तम्] ॥ ५ ॥ **अवन्तीति** । अवन्तिपुर्यु-

१ वैशिखीं.

अस्यां च तत्कृतौ

अवन्तिपुर्यां द्विजसार्थवाहो युवा दरिद्रः किल चारुदत्तः ।
गुणानुरक्ता गणिका च यस्य वसन्तशोभेव वसन्तसेना ॥६॥
तयोरिदं सत्सुरतोत्सवाश्रयं नयप्रचारं व्यवहारदुष्टताम् ।
खलस्वभावं भवितव्यतां तथा चकार सर्वं किल शूद्रको नृपः ॥ ७ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये शून्येयमस्मत्संगीतशाला । क नु गताः कुशीलवा भविष्यन्ति । (विचिन्त्य ।) आं ज्ञातम् ।

शून्यमपुत्रस्य गृहं चिरशून्यं नास्ति यस्य सन्मित्रम् ।
मूर्खस्य दिशः शून्याः सर्वं शून्यं दरिद्रस्य ॥ ८ ॥

कृतं च संगीतकं[1] मया । अनेन चिरसंगीतो[2]पासनेन ग्रीष्मसमये प्रचण्डदिनकरकिरणोच्छुष्कपुष्करबीजमिव प्रचलिततारके क्षुधा ममाक्षिणी खटखटायेते । तद्यावद्[3]गृहिणीमाहूय पृच्छामि, अस्ति किं[4]मपि प्रातराशो न वेति । एषोऽस्मि भोः कार्यवशात्प्रयोगवशाच्च प्राकृत-

---

ज्जयिनी । 'अस्यां च तत्कृतौ अवन्ति-' इत्यादावस्तिद्वयानुषङ्गः । [अवन्तिपुर्यां द्विजश्चासौ वणिक्कर्मकारित्वात्सार्थवाहश्च द्विजसार्थवाहः । यद्वा सार्थं समूहं वाहयतीति सार्थवाहः । द्विजश्रेष्ठ इत्यर्थः । चारुदत्त आसीत् किल । यस्य च गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिः अनुरक्ता वसन्तशोभा मधुलक्ष्मीरिव वसन्तसेना नाम गणिका च आसीत् । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् । 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ' इति तल्लक्षणम्] ॥६॥ **तयोरिति** । [तयोः तत्संबद्ध-मित्यर्थः । सत् श्लाघ्यं सुरतमेवोत्सवः स आश्रयः यस्य तम्] नयः नीतिस्तस्य प्रचारो व्यवहारस्तं नयप्रचारम् । [व्यवहारस्य दुष्टता चारुदत्तस्य वसन्तसेनाघातकत्वेन निर्णयदानात् दुष्टतां सदोषतां खलानां शकारादीनां स्वभावं तथा भवितव्यतां च इदं सर्वं अस्यां तत्कृतौ शूद्रको नृपः चकार । वंशस्थविलं वृत्तम् ।] स्वहितं व्यवहारः ॥ ७ ॥ [**शून्यमिति** ।] चिरशून्यमिति कर्मधारयः । चिरं दीर्घः कालो निरवधिः समयः । शून्यमभिमतकार्यरहितम् । सन्मित्रस्य हि ससहायत्वेन कार्यनिष्पत्तेः सदा पूर्ण इव समयोऽवभासते । [आर्या छन्दः] ॥८॥ [प्रचण्डः यो दिनकरः तस्य किरणैः उच्छुष्कं यत्पुष्करबीजं कमलबीजं तद्वत् । खटखट इत्यव्यक्तशब्द इव आचरतः खटखटायते ।] खडित्यव्यक्तानुकरणम् । संगीतकेन चक्षुषी खटखटायेते इत्यसंबद्धप्रलापेन भाविनः शकारासंबद्धभाषणस्य सूचनम् । प्रातराशः कल्यभोजनम् । कार्यवशात्प्रयोगवशाच्चेति । कार्यं बोध्यायाः स्त्रियो झटिति ज्ञानम् । यदुच्यते–' स्त्रीषु ना प्राकृतं वदेत् ' इति । सुकुमारत्वेन सुप्रयोगत्वं प्राकृतस्य । यदुक्तम्— 'पुरिसा सक्कअजप्पा पाउअगुम्फो वि होइ सुउमारो ' (पुरुषाः संस्कृतजल्पाः प्राकृतगुम्फोऽपि

---

१ संगीतक॰. २ संगीतको॰. ३ गृहं गत्वा गृहिणी॰. ४ किंचित्.

Sudraka composed this Drama based upon their happy love & enjoym... and exibited the efficacy of righteous conduct, vallainy of law, the temparament of wicked and mutableness of fate.

भाषां संवृत्तः ।—अविद अविद भोः । चिरसंगीतोपासनेन शुष्कपुष्करनालानीव मे बुभुक्षया म्लानान्यङ्गानि । तद्यावद्गृहं गत्वा जानामि, अस्ति किमपि कुटुम्बिन्योपपादितं न वेति । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) इदं तदस्माकं गृहम् । तत्प्रविशामि । (प्रविश्यावलोक्य च ।) आश्चर्यम् । किं नु खल्वस्माकं गृहेऽन्यदिव संविधानकं वर्तते । आयामितण्डुलोदकप्रवाहा रथ्या लोहकटाहपरिवर्तनकृष्णसारा कृतविशेषकेव युवत्यधिकतरं शोभते भूमिः । स्निग्धगन्धेनोद्दीप्यमानेवाधिकं बाधते मां बुभुक्षा । तत्किं पूर्वार्जितं निधानमुत्पन्नं भवेत् । अथ वाऽहमेव बुभुक्षातोऽन्नमयं जीवलोकं पश्यामि । नास्ति किल प्रातराशोऽस्माकं गृहे । प्राणात्ययं बाधते मां बुभुक्षा । इह सर्वं नवमिव संविधानकं वर्तते । एका वर्णकं पिनष्टि अपरा सुमनसो गुम्फति । (विचिन्त्य ।) किं न्विदम् । भवतु । कुटुम्बिनीं शब्दाय्य परमार्थं ज्ञास्यामि । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) आर्ये इतस्तावत् । (क) There is indirect Reference of plot.

(क)आविदं अविद भोः । चिरसंगीदोवासणेण सुक्खपोक्खरणालाइं विअ मे बुभुक्खाए मिलाणाइं अङ्गाइं । ता जाव गेहं गदुअ जाणामि, अत्थि किं पि कुटुम्बिणीए उववादिदं ण वेत्ति । एदं तं अम्हाणं गेहम् । ता पविसामि । हीमाणहे । किं णु क्खु अम्हाणं गेहे अण्णं विअ संविहाणअं वट्टदि । आआमितण्डुलोदअप्पवाहा रच्छा लोहकडाहपरिवत्तणकसणसारा किदविसेसआ विअ जुअदी अहिअदरं सोहदि भूमी । सिणिद्धगन्धेण उद्दीविअन्ती विअ अहिअं बाधेदि मं बुभुक्खा । ता किं पुव्वज्जिदं णिहाणं उववण्णं भवे । आदु अहं जेव बुभुक्खादो अण्णमअं जीअलोअं पेक्खामि । णत्थि किल पादरासो अम्हाणं गेहे । पाणच्चअं बाधेदि मं बुभुक्खा । इध सव्वं णवं विअ संविहाणअं वट्टदि । एक्का वण्णअं पीसेदि अवरा सुमणाओ गुम्फेदि । किंणेदम् । भोदु । कुडुम्बिणिं सद्दाविअ परमत्थं जाणिस्सम् । अज्जे इदो दाव ।

भवति सुकुमारः ।) तथा षष्ठेऽङ्के प्रवहणविपर्यासे वीरकचन्दनकयोः कलहसंभ्रमागतवचनसंवरणार्थं भाषाव्यत्यासाच्चन्दनकस्य पाठः संस्कृतेन । तथा पञ्चमाङ्के दुर्दिने कार्यवशाद्वसन्तसेनायाः श्लोकपाठः संस्कृतेन । चारुदत्तस्य दारिद्र्यवर्णनासूचनयोग्यप्राकृतपरिग्रहः । यदाहुः--' कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः । ' इति । एतत्सर्वमनेन सूचितमिति । अविद अविदेति निर्वेदे । कष्टं कष्टमित्यर्थः । ' अदृष्टा-

---

१ अविद भोः, अविहा भो भोः. २ संगीदकोवास॰. ३ कटाह; परिअत्तण, परिअन्तण (परियन्त्रण). ४ उद्दीवन्ती: ५ उववण्णं (उपपन्नम्). ६ पादरासो बि. ७ पाणाधिभं (टी॰). ८ संविहाणं.

०७६२ ... " The God continues untill all the actors leave the stage.

नटी—(प्रविश्य ।) आर्य इयमस्मि । (क)

सूत्रधारः—आर्ये स्वागतं ते । (ख)

नटी—आज्ञापयत्वार्यः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति । (ग)

सूत्रधारः—आर्ये । ('चिरसंगीदोवासणेण' इत्यादि पठित्वा ।) अस्ति किमप्यस्माकं गेहेऽशितव्यं न वेति । (घ)

नटी—आर्य सर्वमस्ति । (ङ)

सूत्रधारः—किं किमस्ति । (च)

नटी—तद्यथा गुडौदनं घृतं दधि तण्डुला आर्येणात्तव्यं रसायनं सर्वमस्तीति । एवं तव देवा आशासन्ताम् । (छ)

सूत्रधारः—आर्ये किमस्माकं गेहे सर्वमस्ति । अथ वा परिहससि । (ज)

(क) अज्जे इअं म्हि । (ख) अज्जे साअदं दे ।
(ग) आणवेदु अज्जो को णिओओ अणुचिट्ठीअदु त्ति ।
(घ) अज्जे अत्थि किं पि अम्हाणं गेहे असिदव्वं ण वेत्ति ।
(ङ) अज्ज सव्वं अत्थि । (च) किं किं अत्थि ।
(छ) तं जधा गुडोदणं घिअं दहीं तण्डुलाइं अज्जेण अत्तव्वं रसाअणं सव्वं अत्थि त्ति । एव्वं दे देवा आसासेन्तु ।
(ज) अज्जे किं अम्हाणं गेहे सव्वं अत्थि । आदु परिहससि ।

श्रुतसंप्राप्तावविदाविदभोःपदम्' इति च प्राञ्चः । ह्रीमाणहे विस्मये । [संविधीयते सम्यग् निष्पाद्यते इति संविधानं भोज्यवस्तुनिर्माणसंरम्भः ।] आयामी दीर्घस्तण्डुलप्रक्षालनजलप्रवाहो यत्र तादृशी रथ्या । लोहस्य कटाहो भाजनविशेषस्तत्परिवर्तनेन [इतस्ततश्चालनात् घर्षणेन] मार्जनेन कृष्णसारा [कृतः विशेषको यथा सा कृतविशेषका] कृततिलका युवतिवद्भूमिरधिकं शोभते । कृष्णसारा भूमिरित्यनेन चतुर्थाङ्के भवनकोष्ठकस्य विशेषसूचनम् । तत्किं पूर्वार्जितं निधानं बहुसंख्यं धनमुत्पन्नं भवेत् । आदु अथ वेत्यर्थः । पाठान्तरे ओदनमयम् । [प्राणात्ययं प्राणानामत्ययो नाशो यथा स्यात्तथा । क्रियाविशेषणम् ।] प्राणाधिकं प्राणेष्वधिकं यथा स्यादेवम् । एका वर्णकं कस्तूर्यादिकं समालम्भनं पिनष्टि । अपरा सुमनसः पुष्पाणि ग्रथ्नाति । इत्यनेनापि कोष्ठकस्यैव सूचनम् । असिदव्वं अन्नरूपं द्रव्यम् । अत्तव्वं रसाअणमिति प्रायेणात्तव्यं रसायनमस्तीति । [रसानामयनमाश्रयभूतं सरसमन्नजातमित्यर्थः ।] एवं तव देवा आशासन्तामिति संदिग्धवाक्योपन्यासः । आर्य

---

१ पटति, पूर्वोक्तं पठित्वा. २ अज्जउत्त. ३ अज्जउत्तो. ४ अज्जउत्त. ५ पिअं (प्रियं). ६ अज्जउत्तेण. ७ आसासेन्तु.

नटी—(स्वगतम् ।) परिहसिष्यामि तावत् । (प्रकाशम् ।) आर्य अस्त्यापणे । (क)

सूत्रधारः—(सक्रोधम् ।) आः अनार्ये एवं तवाशा छेत्स्यते । अभावं च गमिष्यासि । यदिदानीमहं वरण्डलम्बुक इव दूरमुत्क्षिप्य पातितः । (ख)

नटी—मर्षतु मर्षत्वार्यः । परिहासः खलु मया कृतः । (ग)

सूत्रधारः—तत्किं पुनरिदं नवमिव संविधानकं वर्तते । एका वर्णकं पिनष्टि अपरा सुमनसो गुम्फति इयं च पञ्चवर्णकुसुमोपहार-शोभिता भूमिः । (घ)

नटी—अद्योपवासो गृहीतः । (ङ)

सूत्रधारः—किंनामधेयोऽयमुपवासः । (च)

नटी—अभिरूपपतिर्नाम । (छ)

सूत्रधारः—आर्ये इहलौकिकोऽथ वा पारलौकिकः । (ज)

नटी—आर्य पारलौकिकः ।(झ)

(क) परिहसिस्सं दाव । अज्ज[1] अत्थि आवणे ।

(ख) आः अणज्जे एव्वं दे आसा छिज्जिस्सदि । अभावं अ गमिस्ससि । जं दाणिं अहं वरण्डलम्बुओ[2] विअ दूरं उक्खिविअ पाडिदो ।

(ग) मरिसेदु मरिसेदु अज्जो[3] । परिहासो क्खु[4] मए कदो ।

(घ) ता किं उण इदं णवं विअ संविहाणअं वट्टदि । एक्का वण्णअ पीसेदि अवरा[5] सुमणाओ गुम्फेदि इअं अ पञ्चवण्णकुसुमोवहारसोहिदा भूमी ।

(ङ) अज्ज उववासो गहिदो ।

(च) किंणामधेओ अअं उववासो । (छ) अहिरूअवदी णाम ।

(ज) अज्जे इहलोइओ आदु पारलोइओ । (झ) अज्ज[6] पारलोइओ ।

अस्त्यापणे वणिग्वीथ्याम् । एवं तवाशा छेत्स्यति । अभावं च गमिष्यसीत्यनेन वसन्तसेनायाः प्रवहणात्रिपर्यासमोटनयोः सूचनम् । वरण्डो दीर्घकाष्ठं तस्य लम्बुकस्तत्प्रान्तनिबद्धो मृत्तिकास्थूणः । स हि द्रोण्यां पानीयोद्धारे दूरमुत्थाप्यावः पात्यते । केचिदाहुः—वरण्ड इष्टकागृह उन्नतीभूतो दीर्घो भित्तिप्रदेशस्तत्र लम्बुकोऽवयवभूत इष्टकासंघः । सोऽपि हि संयोजनार्थं दूरमुत्थाप्यते । अनन्तरं निपतत्यपीति । उपवासः । उपवासरूपं व्रतमित्यर्थः । अधिकरणघञन्तोऽयम् ।

---

१ अज्जउत्त. २ घरण्डु. ३ अज्जउत्तो. ४ क्खु एसो. ५ अण्णा कुसुमाइं. ६ अज्जउत्त.

सूत्रधारः—(सरोषम् ।) प्रेक्षन्तां प्रेक्षन्तामार्यमिश्राः । मदीयेन भक्तपरिव्ययेन पारलौकिको भर्ताऽन्विष्यते । (क)

नटी—आर्य प्रसीद प्रसीद । त्वमेव जन्मान्तरे भविष्यसीति । (ख)

सूत्रधारः—अयमुपवासः केन तवोपदिष्टः । (ग)

नटी—आर्यस्यैव प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेन । (घ)

सूत्रधारः—(सकोपम् ।) आः दास्याःपुत्र चूर्णवृद्ध कदा नु खलु त्वां कुपितेन राज्ञा पालकेन नववधूकेशकलापमिव सुगन्धं छेद्यमानं प्रेक्षिष्ये । (ङ)

नटी—प्रसीदत्वार्यः । नन्वार्यस्यैव पारलौकिकोऽयमुपवासोऽनुष्ठीयते । (च) (इति पादयोः पतति ।)

सूत्रधारः—आर्ये उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ । कथय कथयात्रोपवासे केन कार्यम् । (छ)

(क) पेक्खन्तु पेक्खन्तु अज्जमिस्सा । ममकेरकेण[1] भत्तपरिव्वएण[2] पारलोइओ भत्ता अण्णेसीअदि ।

(ख) अज्जे[3] पसीद पसीद । तुमं ज्जेव जम्मन्तरे भविस्ससि त्ति ।

(ग) अअं उववासो केण दे उवदिट्ठो ।

(घ) अज्जस्स[4] ज्जेव पिअवअस्सेन चुण्णवुड्ढेण[5] ।

(ङ) आः दासीएपुत्ता[6] चुण्णवुड्ढा कदा णु क्खु[7] तुमं कुविदेण रण्णा पालएण णववहूकेसकलावं[8] विअ सुअन्धं कप्पिज्जन्तं पेक्खिस्सम् ।

(च) पसीददु[10] अज्जो[11] । णं अज्जस्स ज्जेव पारलोइओ अअं उववासो अणुचिट्ठीअदि ।

(छ) अज्जे उट्ठेहि उट्ठेहि । कधेहि कधेहि एत्थ उववासे[12] केण[13] कज्जम् ।

पारलौकिक इत्यनेन पालकव्युदासेन नायकान्तरलाभसूचनम् । ममकेरकेण मदीयेन । भत्तपरिव्वएण भक्तपरिव्ययेन । ओदनव्ययेनेत्यर्थः । यद्वा । भर्तृपरित्यागेन । पारलौकिको भर्ताऽन्विष्यते । त्वमेव जन्मान्तरे भविष्यसीति । आः आक्षेपे । छयं आदुल्या आकारान्तादेशे कृते चूर्णवृद्धा इति । एवं च ' दूआ तीआ ' इत्यादौ च बोद्धव्यम् । कप्पिन्तं छेद्यमानम् । वधूपक्षे कल्प्यमानं संसज्यमानम् । नववधूकेशहस्तमिव वासितं सुगन्धम् । ' वज्जन्तम् ' इति पाठे वध्यमानम् । अनेन संहाराङ्के

---

१ मइएण, ममकेरेण. २ परिअएण. ३ अज्जउत्त. ४ अज्जउत्तस्स. ५ जूण्ण० इति सर्वत्र. ६ उत्ता. ७ हू. ८ ०एण बन्धिज्जन्तं (बध्यमानं) सुअन्धं पेक्खि०. ९ हत्पं. १० पसीदु पसी०. ११ अज्जउत्तो. १२ उपवासए. १३ केण केण.

नटी—अस्मादृशजनयोग्येन ब्राह्मणेनोपनिमन्त्रितेन । (क)

सूत्रधारः—तेन हि गच्छत्वार्या । अहमप्यस्मादृशजनयोग्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि । (ख)

नटी—यदार्य आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्ता ।) (ग)

सूत्रधारः—(परिक्रम्य ।) आश्चर्यम् । तस्मात्कथं मयैवं सुसमृद्धायामुज्जयिन्यामस्मादृशजनयोग्यो ब्राह्मणोऽन्वेष्टव्यः । (विलोक्य ।) एष चारुदत्तस्य मित्रं मैत्रेय इत एवागच्छति । भवतु । प्रक्ष्यामि तावत् । आर्य [अद्य] मैत्रेय अस्माकं गृहेऽशितुमग्रणीर्भवत्वार्यः । (घ)

(नेपथ्ये ।)

भो अन्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयतु भवान् । व्यापृत इदानीमहम् । (ङ)

सूत्रधारः—आर्य संपन्नं भोजनं निःसपत्नं च । अपि च दक्षिणा काऽपि ते भविष्यति । (च)

(क) अम्हारिसजणजोग्गेण बम्हणेण उवणिमन्तिदेण ।

(ख) तेण हि गच्छदु अज्जा । अहं पि अम्हारिसजणजोग्गं बम्हणं उवणिमन्तेमि

(ग) जं अज्जो आणवेदि ।

(घ) हीमाणहे । ता कधं मए एव्वं सुसमिद्धाए उज्जइणीए अम्हारिसजणजोग्गो बम्हणो अण्णेसिदव्वो । एसो चारुदत्तस्स मित्तं मित्तेओ इदो जेव्व आअच्छदि । भोदु । पुच्छिस्सं दाव । अज्ज मित्तेअ अम्हाणं गेहे असिदुं अग्गणी भोदु अज्जो ।

(ङ) भो अण्णं बम्हणं उवणिमन्तेदु भवं । वावुडो दाणिं अहं ।

(च) अज्ज संपण्णं भोअणं णीसवत्तं अ । अवि अ दक्खिणा का वि दे भविस्सदि ।

चारुदत्तनिग्रहसूचनम् । अम्हारिसजणजोग्गेण अस्मत्सदृशेन ब्राह्मणेन । अहमप्युपनिमन्त्रयामि । ईदृश्यामुज्जयिन्यां समृद्धायाम् । कोऽर्थः । यदा दुःस्थिता भवन्ति ब्राह्मणास्तदा चारणादीनामपि गृहे कुर्वन्ति भोजनम् । भवतु इममुपनिमन्त्रयिष्ये । अद्य मैत्रेय अस्माकं गृहे भोक्तुम् । अग्रणीः । प्रष्ठोऽग्रगामीति यावत् ' अदिधी भोदु ' इत्यपि पाठः । तत्रातिथिः भवत्वित्यर्थः । वावडो व्यापृतः । अहमिदानीं कार्यान्तरव्यासक्तः । दाणिं इदानीम् । संपन्नं मृष्टम् । णीसवतं च । पितॄणां समुत्सृष्टं घृतादिसहिततण्डुलपूर्णपात्रम् । ' निःस्राव ' इति यस्य प्रसिद्धिः । ' णीसवत्तं निःसपत्नम् । विपक्षस्यापरस्याभावात् ' इति केचित् । अपि च दक्षिणाऽपि ते भविष्यति । एकोऽपिः संभावनायाम्, अपरः समुच्चये । मं माम् । पदे पदे

---

१ अदो (अतः), ता. २ अज्जउत्तो. ३ ईरिसाए (ईदृश्यां). ४ एणं दाव उवणिमन्तिस्सं (इमं तावदुपनिमन्त्रयिष्ये). ५ अदिधी (आतिथिः). ६ भवं. ७ ओअणं. ८ णीसवणं (निःश्रावकं).

(पुनर्नेपथ्ये ।)

भो यदिदानीं प्रथममेव प्रत्यादिष्टोऽसि तत्क इदानीं ते निर्बन्धः पदे पदे मामनुबन्द्धुम् । (क)

सूत्रधारः—प्रत्यादिष्टोऽस्म्येतेन । भवतु । अन्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि । (ख) (इति निष्क्रान्तः ।)

प्रस्तावना or **इत्यामुखम्** । prelude or prologue : See note page II of Introduction

---

(प्रविश्य प्रावारहस्तः ।) cloak.

मैत्रेयः—(' अण्णं बम्हणं ' इति पूर्वोक्तं पठित्वा ।) अथ वा मयाऽपि मैत्रेयेण परस्यामन्त्रणकानि प्रेक्षितव्यानि । हा अवस्थे तुलयासि । यो नामाहं तत्रभवतश्चारुदत्तस्य ऋद्ध्याऽहोरात्रं प्रयत्नसिद्धैरुद्गारसुरभिगन्धिभिर्मोदकैरेवाशितोऽभ्यन्तरचतुःशालकद्वार उपविष्टो मल्लकशतपरिवृतश्चित्रकर इवाङ्गुलीभिः स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽपनयामि नगरचत्वरवृषभ इव रोमन्थायमानस्तिष्ठामि स इदानीमहं तस्य दरिद्रतया यत्र तत्र चरित्वा गृहपारावत इवावासनिमित्तमत्रागच्छामि । एष चार्यचारुदत्तस्य प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेन जातीकुसुमवासितः प्रावारकोऽनुप्रेषितः सिद्धी-

---

(क) भो जं[1] दाणिं पढमं ज्जेव पच्चादिट्ठोसि ता को दाणिं दे णिब्बन्धो पदे पदे मं अनुबन्धेदुम् ।

(ख) पच्चादिट्ठोम्हि एदिणा । भोदु । अण्णं बम्हणं उवणिमन्तेमि ।

अणुबन्धेदुं अनुरोद्धुम् । प्रस्तावनेत्यामुखसंधिपर्यायः । यदुक्तम्—' सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते । नटी विदूषको वाऽपि पारिपार्श्वक एव वा ॥ आमुखं नाम तस्यैव सैव प्रस्तावना मता ॥ ' प्रावारः उत्तरीयं हस्ते यस्य । आमन्तणआइं आमन्त्रणकानि । पच्छिदव्वाइं समीहितव्यानि । [उद्गारेषु सुरभिः गन्धो येषां तैः] मोदकैरेवाशितस्तृप्तः । मल्लकशतपरिवृतः । मल्लकः पात्रविशेषः पत्रपुटो वा । 'दोना' इति प्रसिद्धो विदूषकपक्षे । चित्रकरपक्षे वर्णिकापात्रं मल्लकः । अभ्यन्तरचतुःशालकद्वारे उपविष्टः । चित्रकर इव छिविअ छिविअ स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽङ्गुल्यग्रैरपनयामि न भक्षयामि । अत्यन्तं तृप्तत्वादित्यर्थः । चित्रकरोऽप्यङ्गुलीसंस्थितलेखनिकया वर्णिकाभाण्डं स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽपनयति विक्षिपति । अन्यथा वर्णिकाबिन्दुपातः स्यादिति । नवबद्धवृषभ इव रोमन्थायमानस्तिष्ठामि । ' आपणे नगरचत्वरवृषभ इव ' इति पाठान्तरेऽपि व्याख्या । यत्र कुत्रापि चरित्वा गृहपारावत इवावासनिमित्तं शयनार्थं-

---

१ जधा. २ अणुसंधिदुं (अनुसंधातुं).

Vidushaka, lover of sweetmeats and burly in appearance is often comp. to such bull.

कृतदेवकार्यस्यार्यचारुदत्तस्योपनेतव्य इति । तद्यावदार्यचारुदत्तं पश्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एष आर्यचारुदत्तः सिद्धीकृतदेवकार्यो गृहदेवतानां बलिं हरन्नित एवागच्छति । (क)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टश्चारुदत्तो रदनिका च ।)

चारुदत्तः—(ऊर्ध्वमवलोक्य सनिर्वेदं निःश्वस्य ।) Sighingly He is a rigid performer religious duties.

यासां बलिः सपदि मद्गृहदेहलीनां
हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः ।
तास्वेव संप्रति विरूढतृणाङ्कुरासु having no servants to look af
बीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः ॥ ९ ॥

(इति मन्दं मन्दं परिक्रम्योपविशति ।) walks slowly and sits.

विदूषकः—एष आर्यचारुदत्तः । तद्यावत्सांप्रतमुपसर्पामि । (उपसृत्य ।) स्वस्ति भवते । वर्धतां भवान् । (ख)

(क) अध वा मए वि मित्तेएण परस्स आमन्तणआइं पाच्छिदव्वाइं[1] । हा अवत्थे तुलीअसि । जो णाम[2] अहं तत्तभवदो चारुदत्तस्य रिद्धीए अहोरत्तं पअतणसिद्धेहिं उग्गारसुरहिगन्धेहिं मोदकेहिं ज्जेव असिदो अब्भन्तरचदुस्सालअदुआए[3] उवविट्ठो मल्लकसद[4]परिवुदो चित्तअरो विअ अङ्गुलीहिं[5] छिविअ छिविअ अवणेमि णअरच्चत्तरवुसहो विअ रोमन्थाअमाणो चिट्ठामि सो दाणिं अहं तस्स दलिद्ददाए जहिं[6] तहिं चरिअ गेहपारावदो विअ आवासणिमित्तं इध आअच्छामि । एसो अ अज्जचारुदत्तस्य पिअवअस्सेण चुण्णवुट्ठुण[7] जादीकुसुमवासिदो पावीरओ[8] अणुप्पेसिदो सिद्धीकिददेवकज्जस्स अज्जचारुदत्तस्स उवणेदव्वो त्ति। ता जाव अज्जचारुदत्तं पेक्खामि । एसो अज्जचारुदत्तो सिद्धीकिददेवकज्जो गिहदेवदाणं बलिं हरेन्तो[9] इदो ज्जेव आअच्छदि ।

(ख) एसो अज्जचारुदत्तो । ता जाव संपदं उवसप्पामि[10] । सोत्थि भवदे । वड्ढदु भवं ।

मत्रागच्छामि । सिद्धीकिददेवकज्जस्स निष्पादितदेवकार्यस्य [देवकार्यं देवतार्चनम्]। पाठान्तरे तु—षष्ठीव्रतकृतदेवकार्यस्येत्यर्थः । बलिं पूजाम् । **यासामिति** । [यासां मम गृहं मद्गृहं तस्य देहल्यः तासां उदुम्बर 'उमरठा' इति ख्यातानाम् । तत्र दत्त इत्यर्थः । बलिः हंसैश्च सारससमूहैश्च । पूर्वं विलुप्तः विलुप्तपूर्वः । तासु एव संप्रति दारिद्र्यात्किंकराभावान्मृजाविरहात् विरूढतृणाङ्कुरासु] विरूढा उपचितास्तृणाङ्कुरा यासु । कीटमुखास्वादितो बीजाञ्जलिः पतति । [वसन्ततिलका वृत्तम् । 'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' इति तल्लक्षणम्] ॥ ९ ॥

---

१ भाक्खिदव्वाइं (भक्षितव्यानि). २ दाणिं. ३ चतुःसाल. ४ गल्लक; उणो उणो चेडजणादिण्णं सव्वोवक्करजुत्तं णिज्जिदसुवण्णवण्णाणेअपत्तघाडिदं तम्बोलं चव्विज्जन्तो (पुनः पुनश्चेटजनदत्तं सर्वोपस्करयुक्तं निर्जितसुवर्णवर्णानेकपत्रघाटितं ताम्बूलं चर्वयन्). ५ अग्गङ्गुलीहिं. ६ तहिं तहिं. ७ जूण्ण०. ८ पावरओ. ९ करेन्तो (कुर्वन्). १० पविसामि.

चारुदत्तः—अये सर्वकालमित्रं मैत्रेयः प्राप्तः । सखे स्वागतम् । आस्यताम् ।

विदूषकः—यद्भवानाज्ञापयति । (उपविश्य ।) भो वयस्य एष ते प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेन जातीकुसुमवासितः प्रावारकोऽनुप्रेषितः सिद्धीकृतदेवकार्यस्यार्यचारुदत्तस्य त्वयोपनेतव्य इति । (क) (समर्पयति ।)

चारुदत्तः—(गृहीत्वा सचिन्तः स्थितः ।)

विदूषकः—भोः किमिदं चिन्त्यते । (ख)

चारुदत्तः—वयस्य ।

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।
सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां धृतः शरीरेण मृतः स जीवति १०

विदूषकः—भो वयस्य मरणाद्दारिद्र्याद्वा कतरत्ते रोचते । (ग)

चारुदत्तः—वयस्य ।

दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।
अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥ ११ ॥

विदूषकः—भो वयस्य अलं संतप्तेन । प्रणयिजनसंक्रामितविभवस्य सुरजनपीतशेषस्य प्रतिपच्चन्द्रस्येव परिक्षयोऽपि तेऽधिकतरं रमणीयः । (घ)

(क) जं भवं आणवेदि । भो वअस्स एसो दे पिअवअस्सेण चुण्णवुड्ढेण जादीकुसुमवासिदो पावारओ अणुप्पेसिदो सिद्धीकिददेवकज्जस्स अज्जचारुदत्तस्स तुए उवणेदव्वो त्ति । (ख) भो किं इदं चिन्तीअदि ।

(ग) भो वअस्स मरणादो दालिद्दादो वा कदरं दे रोअदि ।

(घ) भो वअस्स अलं संतप्पिदेण । पणइजणसंकामिदविहवस्स सुरजणपीदसेसस्स पडिवच्चन्दस्स विअ परिक्खओ वि दे अहिअदरं रमणीओ ।

सुखमित्यादि । दुःखान्यनुभूय सुखं शोभते । न तु सुखमनुभूय दुःखमिति तात्पर्यम् । [घनान्धकारेषु निबिड तमसि । सुखात्सौख्यमनुभूय । 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' इति पञ्चमी ।] स मृत एव जीवति । शरीरेण धृतः शरीरेण वेष्टितः । चर्मभस्त्रावदित्यर्थः । [उपमालंकारः । वंशस्थविलं वृत्तम्] ॥१०॥ **दारिद्र्यादिति** । अल्पसमयदुःखदत्वान्मरणमल्पक्लेशम् । बहुसमयव्यापित्वादाकाङ्क्षितापगमाद्दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥ ११ ॥ अलं संतप्तेन । यद्यसद्व्ययेनार्थाः स्वदोषेण नाश्यन्ते तदा संतापः क्रियते । तव तु न तथेति भावः । प्रणयी जनः स्निग्धबान्धवोऽर्थी च । प्रणयिजने संक्रामितः अर्थः येन

---

१ सार्वकाल. २ मृतः शरीरेण धृतः. ३ अज्जस्स. ४ संतावितेण.

चारुदत्तः—वयस्य । न ममार्थान्प्रति दैन्यम् । पश्य ।

एतत्तु मां दहति यद्गृहमस्मदीयं
क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयन्ति ।
संशुष्कसान्द्रमदलेखमिव भ्रमन्तः
कालात्यये मधुकराः करिणः कपोलम् ॥ १२ ॥

विदूषकः—भो वयस्य एते खलु दास्याःपुत्रा अर्थकल्यवर्ता वरटाभीता इव गोपालदारका अरण्ये यत्र यत्र न खाद्यन्ते तत्र तत्र गच्छन्ति । (क)

चारुदत्तः—वयस्य ।

सत्यं न मे विभवनाशकृताऽस्ति चिन्ता
भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति ।
एतत्तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य
यत्सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति ॥ १३ ॥

अपि च ।

दारिद्र्याद्ध्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो
निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।
निर्विण्णः शुचमेति शोकविहतो बुद्ध्या परित्यज्यते
निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥ १४ ॥

(क) भो वअस्स एदे क्खु दासीएपुत्ता अत्थकल्लवत्ता वरडाभीदा विअ गोवालदारआ अरण्णे जहिं जहिं ण खज्जन्ति तहिं तहिं गच्छन्ति ।

तस्य तव । एतदिति । क्षीणार्थमिति कृत्वाऽस्मद्गृहमतिथयः संत्यजन्ति इति यद् एतन्मां दहति । कालात्यये मदसमयापगमे धनलाभसमयापगमे च [संशुष्का शोषं प्राप्ता सान्द्रा मदलेखा यस्य तं करिणः कपोलं भ्रमन्तः मधुकरा इव । उपमालंकारः । वसन्ततिलका वृत्तम्] ॥१२॥ दासीपुत्रा अर्थरूपप्रातराशाः । वरटा 'वीरणी' इति ख्याता । ततस्त्रस्ताः । अरण्ये गोपालपुत्रका इव यत्र यत्र न खाद्यन्त उपभुज्यन्ते तत्र तत्र यान्ति । सत्यमिति । विभवनाशकृता मम चिन्ता नास्ति । कथमित्यत आह—भाग्यक्रमेण लब्धव्ययक्रमेण धनानि भवन्ति । तर्हि चिन्ता कुत इत्यत आह—एतत्तु मां दहति यन्नष्टधनाश्रयस्य मम सौहृदादपि मैत्रीतोऽपि जनाः शिथिलीभवन्ति । अर्थशून्येन समं प्रयोजनाभावान्मैत्रीमपि न केऽपि कुर्वते । [काव्यलिङ्गमलंकारः । वसन्ततिलका वृत्तम्] ॥१३॥ दारिद्र्यादिति । [नरः दारिद्र्यात्] लज्जां गच्छति । आकाङ्क्षितासामर्थ्यात् । यदा लज्जां गतः [लज्जापहृत इत्यर्थः] तदा तेजसः प्रभ्रष्टो भवति यावत्तावत्कारणात् । तेजःशून्यः परिभूयते भयाभावात् । परिभवान्निर्वेदं गच्छति मानम्लानेः । ततः शुचमेति वृथा जीवनमिति । ततस्त्यज्यते बुद्ध्या । निर्बुद्धिः क्षयं गच्छति । तदुक्तम्—'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' इति । अत एव सर्वासा-

१ तत्परि०. २ पिहितः. ३ परिभ्रश्यते.

विदूषकः—भो वयस्य तमेवार्थकल्यवर्तं स्मृत्वाऽलं संतापितेन। (क)

चारुदत्तः—वयस्य दारिद्र्यं हि पुरुषस्य

निवासश्चिन्तायाः, परपरिभवो, वैरमपरं,
जुगुप्सा मित्राणां, स्वजनजनविद्वेषकरणम्।
वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति, च कलत्रात्परिभवो,
हृदिस्थः शोकाग्निर्न च दहति संतापयति च॥ १५॥

तद्वयस्य कृतो मया गृहदेवताभ्यो बलिः। गच्छ त्वमपि चतुष्पथे मातृभ्यो बलिमुपहर।

विदूषकः—न गमिष्यामि। (ख)

चारुदत्तः—किमर्थम्।

विदूषकः—यत एवं पूज्यमाना अपि देवता न ते प्रसीदन्ति तत्को गुणो देवेष्वर्चितेषु। (ग)

चारुदत्तः—वयस्य मा मैवम्। गृहस्थस्य नित्योऽयं विधिः।

तपसा मनसा वाग्भिः पूजिता बलिकर्मभिः।
तुष्यन्ति शमिनां नित्यं देवताः किं विचारितैः॥ १६॥

(क) भो वअस्स तं जेव अत्थकल्लवत्तअं सुमरिअ अलं संतप्पिदेण। (ख) ण गमिस्सं। (ग) जदो एव्वं पूइज्जन्ता वि देवदा ण दे पसीदन्ति ता को गुणो देवेसु अच्चिदेसु।

मापदां स्थानमित्युपसंहरति। [कारणमालालंकारः। 'यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता। तदा कारणमाला स्यात्' इति तल्लक्षणम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्]॥१४॥ कल्यवर्तं प्रातराशः। एतद्रूपत्वे चार्थस्य तावद्रूपद्रव्यत्वाज्जनान्तरानवगाहितत्वाच्च तद्विस्मृत्य धर्मचित्ताः साधवो भवन्तीत्याशयः। **निवास इति**। चिन्ताया निवासः कथं मम निर्वाहः स्यादित्येवंरूपायाः। परस्य परिभव इति षष्ठीसमासः। कर्मधारयो वा। एतच्चाविश्वसनीयतया निर्धनानां ज्ञेयम्। जुगुप्सा मित्राणामिति। प्रत्युपकारासमर्थत्वात्। स्वजनानां बन्धूनाम्। जनानामन्येषामुदासीनानाम्। विद्वेषस्य करणं कृतिः [साधनं वा]। कर्तरि करणे वा ल्युट्। भवति चेति चकारो हेतौ। वनगमने कलत्रपरिभवो हेतुः। [मालारूपकम्। शिखरिणी वृत्तम्। 'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी' इति लक्षणम्]॥ १५॥ न [प्रसीदन्ति] फलं दर्शयन्ति। नित्योऽयं विधिः। अकरणे प्रत्यवायात्। **तपसेति**। [तपसा व्रताद्याचरणेन। बलिकर्मभिश्च पूजिताः देवताः शमिनां शमवतां फलाप्राप्तौ अकुप्यतामित्यर्थः। नित्यं तुष्यन्ति। विचारितैः वितर्कैः किम्। न कोऽपि लाभ इत्यर्थः।] तुष्यन्ति परलोकमुत्कृष्टं प्रयच्छन्ति। यतः श्राद्धकृदतिथिप्रियो गृहस्थोऽपि मुच्यत इति भावः॥ १६॥

---

१ वाऽपि. २ सुमरिअ सुमरिअ. ३ पसादं देन्ति.

Vita ;-(Sensualist) in a drama is the companion of a prince, dissipated young man or of a courtesan. He is expert in singing, music and poetry, a parasite, much esteemed in company.

तद्गच्छ । मातृभ्यो बलिमुपहर ।

विदूषकः—भोः न गमिष्यामि । अन्यः कोऽपि प्रयुज्यताम् । मम पुनर्ब्राह्मणस्य सर्वमेव विपरीतं परिणमति । आदर्शगतेव छाया वामतो दक्षिणा दक्षिणतो वामा । अन्यच्चैतस्यां प्रदोषवेलायामिह राजमार्गे गणिका विटाश्चेटा राजवल्लभाश्च पुरुषाः संचरन्ति । तस्मान्मण्डूकलुब्धस्य कालसर्पस्य मूषिक इवाभिमुखापतितो वध्य इदानीं भविष्यामि । त्वमिहोपविष्टः किं करिष्यसि । (क)

1st watch of the night

चारुदत्तः—भवतु । तिष्ठ तावत् । अहं समाधिं निर्वर्तयामि ।

(नेपथ्ये ।)

तिष्ठ वसन्तसेने तिष्ठ । शृंगारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।

(ततः प्रविशति विटशकारचेटैरनुगम्यमाना वसन्तसेना ।)

विटः—वसन्तसेने तिष्ठ तिष्ठ । They are pleasure companions Sakara.

किं त्वं भयेन परिवर्तितसौकुमार्या
नृत्यप्रयोगविशदौ चरणौ क्षिपन्ती ।
उद्विग्नचञ्चलकटाक्षविसृष्टदृष्टि-
र्व्याधानुसारचकिता हरिणीव यासि ॥ १७ ॥

(क) भो ण गमिस्सं । अण्णो को वि पउञ्जीअदु । मम उण बम्हणस्स सव्वं ज्जेव विपरीदं परिणमदि । आदंसगदा विअ छाआ वामादो दक्खिणा दक्खिणादो वामा । अण्णं अ एदाए पदोसवेलाए इध रामअग्गे गणिआ विडा चेडा राअवल्लहा अ पुरिसा संचरन्ति । ता मण्डूअलुद्धस्स कालसप्पस्स मूसिओ विअ अहिमुहावदिदो वज्झो दाणिं भविस्सं । तुमं इध उवविट्ठो किं करिस्ससि ।

विपरीतमुपनमति [अनिष्टं पर्यवस्यतीत्यर्थः ।] आदर्शगता छायेव । आदर्शस्थप्रतिबिम्बे वामो भागो दक्षिणे दृश्यते दक्षिणश्च वाम इति वस्तुगतिः । संचरन्ति । एतेन विटादीनां प्रवेशं सूचयति । 'नासूचितस्य प्रवेशः' इति । **किं त्वमिति** । [परिवर्तितं त्वरितगमनार्थमन्यथाकृतं परित्यक्तमिति यावत् सौकुमार्यं यया । नृत्यप्रयोगेण] विशदौ संचरणलाघवगुणान्वितौ । पटू इति यावत् । उद्विग्नचञ्चलकटाक्षरूपेण [यद्वा उद्विग्ना व्याकुला चञ्चलाश्च कटाक्षा अपाङ्गदर्शनानि यस्मिन्कर्मणि तथा] विसृष्टा दृष्टिर्यया सा तथा । अनुसारोऽनुगमनम् । व्याधेन यदनुगमनं तेन त्रस्ता मृगीव [किं किमर्थं यासि । उपमा । वसन्ततिलका वृत्तम्] ॥ १७ ॥ शकारभाषायां चवर्गाशिरःस्थितोऽन्तस्थो यकारो लेख्यः । 'पूस्पृष्टा तालव्य' इति वचनात् । स च संयोगः प्रयत्नलाघवात्पूर्वस्य गुरुत्वं न करोति ।

१ वार्जित. २ मुहावत्थिदो.

eta: is a servant who assists in love affairs.

शकारः—तिष्ठ वसन्तसेनिके तिष्ठ । (क)

किं यासि धावसि पलायसे प्रस्खलन्ती
वासु प्रसीद न मरिष्यसि तिष्ठ तावत् ।
कामेन दह्यते खलु मे हृदयं तपस्वि
अङ्गारराशिपतितमिव मांसखण्डम् ॥ १८ ॥

चेटः—आर्यके तिष्ठ तिष्ठ । (ख)

उत्रासिता गच्छस्यन्तिकान्मम संपूर्णपक्षेव ग्रीष्ममयूरी ।
अववल्गति स्वामिभट्टारको मम वने गतः कुक्कुटशावक इव ॥१९॥

विटः—वसन्तसेने तिष्ठ तिष्ठ ।

किं यासि बालकदलीव विकम्पमाना
रक्तांशुकं पवनलोलदशं वहन्ती ।
रक्तोत्पलप्रकरकुड्मलमुत्सृजन्ती
टङ्कैर्मनःशिलगुहेव विदार्यमाणा ॥ २० ॥

(क) चिश्ट वसन्तशेणिए चिश्ट ।
किं याशि धावाशि पलाअशि पक्खलन्ती
वाशू पशीद ण मेलीहिशि चिश्ट दाव ।
कामेण दज्झदि हु मे हडके तवश्शी
अङ्गाललाशिपडिद विअ मंशखण्डे ॥

(ख) अज्जुए चिट्ठ चिट्ठ ।
उत्ताशिता गच्छशि अन्तिकाँ मे शंपुण्णपुच्छा विअ गिम्हमोरी ।
ओवग्गदी शामिअभश्टके मे वणे गडे कुक्कुडशावके व्व ॥

चिष्ठ तिष्ठ । **किं यासीत्यादि** । वसन्ततिलकच्छन्दसा श्लोकः । प्रस्खलन्ती । प्रस्खलनं निम्नोन्नतादौ गतिविघटनम् । ‘ बाला स्याद्वासूः ’ इत्यमरः । न म्रियसे । तिष्ठ तावत् । हडके हृदयम् । तपस्वि वराकम् । अङ्गारराशिपतितं मांसखण्डमिव कामेन दह्यते ॥ १८ ॥ अज्जुके गणिके । **उत्रासितेत्यादि** । उपजातिच्छन्दसा श्लोकः । उत्रासिता गच्छस्यन्तिकान्मम । यद्वा । अत्तिका ज्येष्ठा मे भगिनी । ‘ अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा ’ इत्यमरः । संपूर्णपक्षेव ग्रीष्ममयूरी । ओवग्गदी अववल्गति । ससंभ्रममागच्छतीत्यर्थः । शामिअभश्टके स्वामिभट्टारकः । वने गतः कुक्कुटशावक इव । गडे इति प्रथमान्तस्यैकारान्तत्वम् । ‘ गतभृतकृतानां डः ’ इति डः ॥ १९ ॥ **किं यासीति** । [पवनेन लोला दशा यस्य तादृशं रक्तांशुकं वहन्ती । रक्तोत्पलानां प्रकरः । तद्घटितमाल्यमिति यावत् । तद्गतं कुड्मलं ससंभ्रमगमनाद् उत्सृजन्ती पातयन्ती । पक्षे रक्तोत्पलप्रकरवत् कुड्मलान् कुड्मलसदृशप्रस्तरखण्डान् उत्क्षिपन्ती ।] ‘ टङ्कः पाषाणदारणः ’ इत्यमरः । विदारणक्षणे हि निर्मला दीप्तिः प्रसरतीति । कुड्मलं कलिका । मनःशिलगुहेति । महाभारते मनःशिलशब्दोऽपि दृश्यत इति तथा प्रयुक्तः । ‘ मनःशिला तु कुनटी’ इत्यमरः ।

---

१ कुण्डलं. २ मलीहशि, मालिश्शसि. ३ अज्जए, अज्जुके. ४ अत्तिका. ५ कुक्कुर.

शकारः—तिष्ठ वसन्तसेने तिष्ठ । (क)

मम मदनमनङ्गं मन्मथं वर्धयन्ती
निशि च शयनके मम निद्रां प्रक्षिपन्ती ।
प्रसरसि भयभीता प्रस्खलन्ती स्खलन्ती
मम वशमनुयाता रावणस्येव कुन्ती ॥ २१ ॥

विटः—वसन्तसेने

किं त्वं पदैर्मम पदानि विशेषयन्ती
व्यालीव यासि पतगेन्द्रभयाभिभूता ।
वेगादहं प्रविसृतः पवनं निरुन्ध्यां
त्वन्निग्रहे तु वरगात्रि न मे प्रयत्नः ॥ २२ ॥

शकारः—भाव भाव

एषा नाणकमोषिकामकशिका मत्स्याशिका लासिका
निर्नासा कुलनाशिका अवशिका कामस्य मञ्जूषिका ।

(क) चिश्ट वशन्तशेणिए चिश्ट ।

मम मअणमणङ्गं मन्मैथं वड्ढअन्ती
णिशि अ शअँणके मे णिद्दअं पक्खिवन्ती ।
पशलशि भअभीदा पक्खलन्ती खलन्ती
मम वशमणुजादा लावणश्शेव कुन्ती ॥

[वसन्ततिलका वृत्तम्] ॥ २० ॥ **मम मदनमित्यादि** । मालिनीछन्दसा श्लोकः । मम मदनमनङ्गं मन्मथं वर्धयन्ती निशि च शयनके मम निद्रामाक्षिपन्ती । प्रसरसि प्रगच्छसि । ‘ प्रस्नरसि दात्यूहवद्विरौषि ’ इति केचित् । भयभीतेति । भयशब्दोऽयमपार्थकः । मदनमनङ्गमित्यादि पुनरुक्तम् । रावणस्येव कुन्तीति हतोपमम् । तथा चोक्तम्—‘ आगमलिङ्गविहीनं देशकलान्यायविपरीतम् । व्यर्थैकार्थमपार्थं भवति हि वचनं शकारस्य ॥ ’ इति ॥ २१ ॥ **किं त्वमिति** । विशेषयन्ती अतिशयाना । [पतगेन्द्रः गरुडस्तस्माद्भयं तेन पीडिता त्रस्ता] व्याली सर्पी [इव यासि । अनेन तस्याः शीघ्रगतित्वं वक्रगमनं च सूचितम् ।] प्रविसृतः प्रचलितः [वातं निरुन्ध्यां गृह्णीयाम् । न रुन्ध्यामिति पाठे] वातं न रुणध्मि अपि तु रुणध्म्येव । नकारः काकौ । हे वरगात्रि त्वन्निग्रहे मम प्रयत्नः न । अनायासेनैव त्वां निगृह्णीयामित्यर्थः । यद्वा एवं सत्यपि त्वन्निग्रहे बलात्कारेण ग्रहणे मम प्रयत्नः न । अपि तु अनुनये एव । उपमालंकारः । वसन्ततिलका वृत्तम्] ॥ २२ ॥ ‘भावो विद्वान्’ इत्यमरः । **एषा नाणकेत्यादि** । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दसा श्लोकः । एषा । नाणं शिवाङ्कं टङ्कनादिवित्तं तस्य मोषणशीलः कामो यस्य तस्य कशिका चर्मकाष्ठिका । चौराणां किंचित्तया चोपकरणं

---

१ न रुन्ध्यां (टी०). २ वम्महं. ३ शअणए. ४ आक्खिव०.

एषा वेशवधूः सुवेशनिलया वेशाङ्गना वेशिका (क)
एतान्यस्या दश नामकानि मया कृतान्यद्यापि मां नेच्छति २३

विटः—

प्रसरसि भयविक्लवा किमर्थं प्रचलितकुण्डलघृष्टगण्डपार्श्वा।
विटजननखघट्टितेव वीणा जलधरगर्जितभीतसारसीव ॥ २४ ॥

शकारः—

झणज्झणायमानबहुभूषणशब्दमिश्रं
किं द्रौपदीव पलायसे रामभीता।
एष हरामि सहसेति यथा हनूमा-
न्विश्वावसोर्भगिनीमिव तां सुभद्राम् ॥ २५ ॥ (ख)

(क) भावे भावे

एशा णाणकमूशिकामकाशिका मच्छाशिका लाशिका
णिण्णाशा कुलणाशिका अवशिका कामस्स[2] मञ्जूशिका।
एशा वेशवहू शुवेशणिलआ वेशङ्गणा वेशिआ
एशे शे दश णामके मइ कले अज्जावि मं णेच्छदि ॥

(ख) झाणज्झणन्तबहुभूशणशद्दमिश्शं[3] किं दोव्वदी[4] विअ पलाअशि लामभीदा।
एशे हलामि शहशत्ति जधा हणूमे विश्शावशुश्श बहिणिं[5] विअ तं शुभद्दं ॥

भवति। तदत्र कशोक्ता। कशा चाश्वताडनी। चर्मसडिकोच्यते। मच्छाशिका मत्स्यभक्षिका। 'मच्छं शुष्कमांसम्' इत्येके। लाशिका नर्तकी। णिण्णाशा निम्ननासा। कुलणाशिका कुलं वंशस्तन्नाशयति पातित्यजननात्। 'णीशाशा' [निःस्वाशा] इति पाठे निःस्वानामाशा। कुलनाशिकेत्यर्थः। न वशिका [अवशिका] अनायत्ता दानेनापि कस्याप्यायत्ता न भवति। कामस्य मञ्जूषिका पात्रविशेषः। कन्दर्पभाजनमिव। वर्तुलीभूतः काम इवेत्यर्थः। एषा वेशवधूः। 'वेशो वेश्याजनाश्रयः' इत्यमरः। सुवेशनिलया शोभनानां वेशानामलंकाराणां निलय आश्रयो यस्यां सा। वेशाङ्गना। वेशिका। वेशोऽस्यास्तीति वेशिका। एतान्यस्या दश नामकानि मया कृतानि अद्यापि मां नेच्छति। यदि देवताया अष्टौ दश द्वादश नामानि पठ्यन्ते तदा सा प्रसन्ना भवति। इयं त्वेतावताऽपि न प्रसन्नेति भावः। अत्र पूर्वार्धोत्तरार्धयोः एषैषेति पुनरुक्तं न्यूनमधिकं वा कृतम्। दशेति व्यर्थम् ॥ २३ ॥ **प्रसरसीत्यादि**। प्रचलिताभ्यां कुण्डलाभ्यां घृष्टं गण्डयोः पार्श्वं यस्याः सा। अत एव विटनखपरिमृष्टवीणातुल्या। मनोहरत्वाच्छब्दवत्त्वाद्वा वीणातुल्यत्वम्। विटसदृशौ कुण्डलौ। [जलधरस्य गर्जितं तेन भीता सारसी इव। मालोपमालंकारः। पुष्पिताग्रा वृत्तम्] ॥ २४ ॥ **झणज्झणायेति**। वसन्ततिलकं छन्दः। झाणज्झणन्तेत्यव्यक्तानुकरणम्। अव्यक्तशब्दविशेषयुक्तबहुभूषणशब्देन मिश्रं यथा स्यादेवम्। किं द्रौपदीव पलायसे रामभीता। एष हरामि झटिति यथा हनुमान्विश्वावसोर्भगिनीमिव तां सुभ-

---

१ परिघाटितेव, नखखण्डितेव. २ कामाह. ३ झणज्झ०. ४ दोवदी. ५ वहिणिं.

the cheṭa's speech too although not full of absurdities and irrelevances like that of his master, is full of quaint expressions and strange similies.

चेटः— By getting these two fish and flesh even dogs feed not on dead bodies.

रमय च राजवल्लभं ततः खादिष्यसि मत्स्यमांसकम् ।
एताभ्यां मत्स्यमांसाभ्यां श्वानो मृतकं न सेवन्ते ॥ २६ ॥ (क)

विटः—भवति वसन्तसेने girdle zone.

किं त्वं कटीतटनिवेशितमुद्वहन्ती
ताराविचित्ररुचिरं रशनाकलापम् ।
वक्रेण निर्मथितचूर्णमनःशिलेन
त्रस्तां द्रुतं नगरदैवतवत्प्रयासि ॥ २७ ॥

शकारः— (ख)

अस्माभिश्चण्डमभिसार्यमाणा वने शृगालीव कुक्कुरैः ।
पलायसे शीघ्रं त्वरितं सवेगं सवृन्तं मम हृदयं हरन्ती ॥२८॥

(क) लामेहि अ लाअवल्लहं तो[2] खाहिशि मच्छमंशकम्[3] ।
एदेहिं मच्छमंशकेहिं[4] शुणआ मडअं[5] ण शेवन्ति ॥

(ख) अम्हेहि चण्डं अहिशालिअन्ती वणे शिआली विअ कुक्कुलेहिं ।
पलाशि शिग्घं तुलिदं शवेग्गं शवेण्टणं[6] मे हलअं हलन्ती ॥

द्राम् । विश्वावसोः सिद्धराजविशेषस्य न भगिनी सुभद्रा किं तर्हि कृष्णस्य । यथा इवेति पुनरुक्तम् ॥ २५ ॥ **रमयेत्यादि** । प्रतिपादं चतुर्दशमात्रत्वान्मात्रासमकं छन्दः । लामेहि अ रमय च । चकारो भिन्नक्रमः । राजवल्लभं चेत्यर्थः । तो खाहिशि ततः खादिष्यसि मत्स्यमांसकम् । 'तो इत्योकारो लघुश्छन्दोनुरोधात्' इत्याहुः । 'एओकारौ हलन्तस्थौ शुद्धौ वाऽप्यपदान्वितौ । दीर्घात्परौ लघू स्यातां छन्दोविचितिभाषया ॥' इत्युक्तम् । एदेहिं मच्छमंशकेहिं एताभ्यां मत्स्यमांसाभ्यां हेतुभ्याम् । 'मश्कलेहिं' इति पाठे मत्स्यशुष्कमांसाभ्यामित्यर्थः । ककारः स्वार्थे । शुणआ श्वानः । मृतकं न सेवन्ते । नकारः शिरश्चालने । न सेवन्ते इति न अपि तु सेवन्त एवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ **किं त्वमिति** । [ताराभिः मुक्ताभिः विचित्रश्चासौ रुचिरश्च तम् ।] वक्रेण लक्षिता नगरदेवतावत्प्रयासि । कीदृशेन वक्रेण । [निर्मथितः अत एव चूर्णः मनःशिलस्तेन लक्षणया] निर्मथितचूर्णमनःशिलातुल्येन [यद्वा निर्मथिता पराभूता चूर्णमनःशिला येन तेन । नगरदैवतेन तुल्यं नगरदैवतवत् । द्रुतं प्रयासि । तद्धितोपमा । वसन्ततिलका वृत्तम्] ॥ २७ ॥ **अस्माभिरिति** । उपेन्द्रवज्रा छन्दः । अस्माभिश्चण्डं शीघ्रमभिसार्यमाणा वने शृगालीव कुक्कुरैः । पलायसे शीघ्रं त्वरितं सवेगं शवेण्टणं सवृन्तं समूलबन्धम् । मे हलअं मम हृदयम् । हरन्ती । 'शवेठणं सवेष्टनमित्यर्थः' इत्येके ॥ २८ ॥ पल्लवकः परभृतिका च वसन्तसेनायाः परिचारकः परि-

---

१ त्रस्ताद्रुतं. २ ता. ३ मंशमच्छकम्. ४ मंशमच्छकेहिं. ५ मलअं. ६ शवेठणं.

वसन्तसेना—पल्लवक पल्लवक परभृतिके परभृतिके । (क)

शकारः—(सभयम् ।) भाव भाव मनुष्या मनुष्याः । (ख)

विटः—न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

वसन्तसेना—माधविके माधविके । (ग)

विटः—(सहासम् ।) मूर्ख परिजनोऽन्विष्यते ।

शकारः—भाव भाव स्त्रियमन्विष्यति । (घ)

विटः—अथ किम् ।

शकारः—स्त्रीणां शतं मारयामि । शूरोऽहम् । (ङ)

वसन्तसेना—(शून्यमवलोक्य ।) हा धिक् हा धिक् । कथं परिभ्रष्टः परिजनः । अत्र मयाऽऽत्मा स्वयमेव रक्षितव्यः । (च)

विटः—अन्विष्यतामन्विष्यताम् ।

शकारः—वसन्तसेनिके विलप विलप परभृतिकां वा पल्लवकं वा सर्वं वा वसन्तमासम् । मयाऽभिसार्यमाणां त्वां कः परित्रास्यते । (छ)

किं भीमसेनो जमदग्निपुत्रः कुन्तीसुतो वा दशकन्धरो वा ।
एषोऽहं गृहीत्वा केशहस्ते दुःशासनस्यानुकृतिं करोमि ॥२९॥

(क) पल्लवआ पल्लवआ परहुदिए परहुदिए । (ख) भावे भावे मणुश्शे मणुश्शे ।

(ग) माहविए माहविए । (घ) भावे भावे इत्थिआं अण्णेशदि ।

(ङ) इत्थिआणं शदं मालेमि । शूले हग्गे । (च) हद्धी हद्धी । कधं परिब्भट्टो परिअणो[1] । एत्थ मए अप्पा सअं ज्जेव रक्खिदव्वो ।

(छ) वसन्तशेणिए विलव विलव परहुदिअं वा पल्लवअं वा शव्वं वा[2] वशन्तमाशं । मए अहिशालिअन्तीं तुमं के पलित्ताइश्शदि ।

किं भीमशेणे जमदग्गिपुत्ते कुन्तीशुदे वा दशकन्धले[3] वा ।
एशे हगे गेण्हिय केशहस्ते[4] दुश्शाशणश्शाणुकिदिं कलेमि ॥

चारिका च । माधविका अपरा परिचारिका । भावे भावे इति संबोधनम् । मणुश्शे मनुष्यः । स्त्रीनामश्रवणेन सगर्वमाह—स्त्रीणां शतं मारयामि । हद्धी हद्धी हा धिक् हा धिक् । विलप । किमेकदेशविलापेन सकलं वसन्तमासं वा । अत्र पक्षे एको वाशब्दः शकारवचनतया व्यर्थ एव प्रयुक्तः । अनेकार्थत्वान्निपातानामवधारणे वा । सर्वमेव वसन्तमासमित्यर्थः । कः तुमं त्वां परित्रायते । **किं भीमसेन इत्यादि** । इन्द्रवज्राश्लोकः । किं भीमसेनो जमदग्निपुत्रः कुन्तीसुतो वा दशकन्धरो वा । एते चत्वारः । एषोऽहं गृहीत्वा केशहस्ते दुःशासनस्यानुकृतिं करोमि ॥२९॥ णं ननु । पेक्ख प्रेक्षस्व ।

---

१ परिअणो वि मे परि०. २ एव्व. ३ कन्धलो. ४ हत्थे.

The poetry in the mouth of Vita is however is of high ... and his speeches are more sensible.

ननु प्रेक्षस्व ननु प्रेक्षस्व । (क)

असिः सुतीक्ष्णो वलितं च मस्तकं कल्पये शीर्षमुत मारयामि वा ।
अलं तवैतेन पलायितेन मुमूर्षुर्यो भवति न स खलु जीवति ॥ ३० ॥

वसन्तसेना—आर्य अबला खल्वहम् । (ख)

विटः—अत एव ध्रियसे ।

शकारः—अत एव न मार्यसे । (ग)

वसन्तसेना—(स्वगतम् ।) कथमनुनयोऽप्यस्य भयमुत्पादयति । भवतु । एवं तावत् । (प्रकाशम् ।) आर्य अस्मात्किमप्यलंकरणं तर्क्यते । (घ)

विटः—शान्तं पापम् । भवति वसन्तसेने न पुष्पमोषमर्हत्युद्यानलता । तत्कृतमलंकरणैः ।

वसन्तसेना—तत्किं खल्विदानीम् । (ङ)

शकारः—अहं देवपुरुषो मनुष्यो वासुदेवः कामयितव्यः । (च)

वसन्तसेना—(सक्रोधम् ।) शान्तं शान्तम् । अपेहि । अनार्य मन्त्रयसि । (छ)

(क) णं पेक्ख णं पेक्ख ।

अशी शुतिक्खे वलिदे अ मश्तके कप्पेम[2] शीशं उद मालएम[3] वा ।
अलं तवेदेण पलाइदेण मुमुक्खु जे होदि ण शे क्खु जीअदि ॥

(ख) अज्ज अबला क्खु अहम् । (ग) अदो ज्जेव ण मालीअशि[4] ।

(घ) कथं अणुणओ वि शे भअं उप्पादेदि । भोदु । एव्वं दाव । अज्ज इमादो किंपि अलंकरणं तक्कीयदि । (ङ) ता किं क्खु दाणिम् ।

(च) हग्गे देवपुलिशे[5] मणुश्शे वाशुदेवके कामइदव्वे ।

(छ) शन्तं शन्तम्[6] । अवेहि । अणज्जं मन्तेसि ।

असिरिति । वंशस्थेन्द्रवज्रादिभिर्द्वादशैकादशवर्णैर्विजात्युपजातिः । असिः सुतीक्ष्णो वलितो लालितः । मस्तकम् । कल्पये छिनद्मि । तव शीघ्रं मारयामि वा ॥ ३० ॥ [न बलं यस्याः सा] अबला [दीनेत्यर्थः] खल्वहम् । अत एव ध्रियसे जीवसि । बलवान्धारयितुं न शक्यत एवेति तात्पर्यम् । अत एव न मार्यसे । तक्कीअदि अन्विष्यते । कृतं निष्फलमलंकरणैः । यत उद्यानलता पुष्पमोषं नार्हति । अहं वरपुरुषमनुष्यो वासुदेवः कामयितव्य इति तर्क्यत इत्याशयः । सन्तं शान्तम् ।

---

१ शान्तम्; शान्तं पापं शान्तं पापम्. २ कप्पेध. ३ मालएध. ४ मालीहशि. ५ वरपुलिशमनुश्शो. ६ पावं (पापम्).

शकारः—(सहस्ततालं[1] विहस्य ।) भाव भाव प्रेक्षस्व तावत् । अन्तरेण सुस्निग्धैषा गणिकादारिका ननु । येन मां भणति—'एहि । श्रान्तोऽसि । क्लान्तोऽसि' इति । अहं न ग्रामान्तरं न नगरान्तरं वा गतः । आर्यके [भट्टालिके] शपे भावस्य शीर्षमात्मीयाभ्यां पादाभ्याम् । तवैव पृष्ठानुपृष्ठिकयाऽऽहिण्डमानः श्रान्तः क्लान्तोऽस्मि संवृत्तः । (क)

विटः—(स्वगतम् ।) अये कथं शान्तमित्यभिहिते श्रान्त इत्यवगच्छति मूर्खः । (प्रकाशम् ।) वसन्तसेने वेशवासविरुद्धमाभिहितं भवत्या । पश्य ।

तरुणजनसहायश्चिन्त्यतां वेशवासो
विगणय गणिका त्वं मार्गजाता लतेव ।
वहसि हि धनहार्यं पण्यभूतं शरीरं
सममुपचर भद्रे सुप्रियं चाप्रियं[2] च ॥ ३१ ॥

अपि च ।

वाप्यां स्नाति विचक्षणो द्विजवरो मूर्खोऽपि वर्णाधमः
फुल्लां नाम्यति वायसोऽपि हि लतां या नामिता बर्हिणा ।
ब्रह्मक्षत्रविशस्तरन्ति च ययां[3] नावा तयैवेतरे
त्वं वापीव लतेव नौरिव जनं वेश्याऽसि सर्वं भज ॥ ३२ ॥

(क) भावे भावे पेक्ख दावं[4] । अन्तलेण[5] शुशिणिद्धा एशा गणिआदालिआ[6] णं । जेण मं भणादि—' एहि । शन्तेशि । किलिन्तेशि ' त्ति । हगे ण ग्गामन्तलं[7] ण णगलन्तलं वा गडे । अज्जुके शवामि भावश्श शीशं अत्तणकेहिं[8] पादेहिं । तव ज्जेव पश्चाणुपाश्चिआए आहिण्डन्ते शन्ते किलिन्ते म्हि शंवुत्ते ।

अनार्यमनर्हम् । सतालिकम् । विटस्य हस्ते तालदानं कृत्वेत्यर्थः । मं अन्तरेण । ' मयीत्यर्थः ' इत्येके । अन्तरेण चित्तेन अन्योन्यं सुस्निग्धैषा गणिकादारिका ननु । हगे अहं न ग्रामान्तरगतो न नगरान्तरागतः । ग्रामान्तरागतो नगरान्तरगतश्च श्रान्तः क्लान्तश्च भवति । न त्वहमीदृश इत्याशयः । अज्जुके भट्टालिके । भावस्य विटस्य । शीर्षेणात्मीयाभ्यां पादाभ्यां शपे । यदग्रे वक्ष्यमाण तत्सत्यमित्यर्थः । तवैव पृष्ठानुपृष्ठिकया । आहिण्डन्ते उद्भ्राम्यन् । श्रान्तः क्लान्तोऽस्मि संवृत्तः । **तरुणेत्यादि** । वेशो वेश्याजनवासस्थानं [तरुणजनः सहायो यस्य तथा । तरुणजनापेक्षीत्यर्थः । इति चिन्त्यतामवधार्यताम् । विगगण विजानीहि । धनेन हार्यं धनहार्यम् । केनापि तरुणजनेनेति शेषः । सुप्रियं च अप्रियं च नरं सममविशेषेण उपचर । उपमा काव्यलिङ्गं च अलंकारौ । मालिनी वृत्तम्] ॥ ३१ ॥ **वाप्यामित्यादि** । [वर्णेनाधमः वर्णाधमः शूद्रादिः ।] नाम्यति नमयति । नाम्यतीति कण्ड्वादिपाठात् ' नामं करोति ' इत्यर्थे यक्यकारलोपे च रूपम् । यथा मगधशब्दे मागध्यतीति भवति । ' नामं करोतीत्यर्थे णिचि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति गुणमकृत्वा यणादेशे नाम्य-

१ सतालकम्. २ वाऽप्रियं वा. ३ यथा...तथै०. ४ दाव मं. ५ मं अन्त०. ६ गणिकादारिकेत्यादि नास्ति पुस्तकान्तरे. ७ अण्णग्गाम०; न्तलं गडे. ८ अत्तणकेलकेहिं, ०केरोहिं.

The love of Vasantasena may be compared with that of Rupa... Katha Sarit Sagara and of Raga manjari of Dasakumara Charita

वसन्तसेना—गुणः खल्वनुरागस्य कारणं न पुनर्बलात्कारः । (क)

शकारः—भाव भाव एषा गर्भदासी कामदेवायतनोद्यानात्प्रभृति तस्य दरिद्रचारुदत्तस्यानुरक्ता न मां कामयते । वामतस्तस्य गृहम् । यथा तव मम च हस्तान्नैषा परिभ्रश्यति तथा करोतु भावः । (ख)

विटः—(स्वगतम् ।) यदेव परिहर्तव्यं तदेवोदाहरति मूर्खः । कथं वसन्तसेनाऽऽर्यचारुदत्तमनुरक्ता । सुष्ठु खल्विदमुच्यते रत्नं रत्नेन संगच्छत इति । तद्गच्छतु । किमनेन मूर्खेण । (प्रकाशम् ।) काणेलीमातः वामतस्तस्य सार्थवाहस्य गृहम् ।

शकारः—अथ किम् । वामतस्तस्य गृहम् । (ग)

वसन्तसेना—(स्वगतम् ।) आश्चर्यम् । वामतस्तस्य गृहमिति यत्सत्यमपराध्यताऽपि दुर्जनेनोपकृतं येन प्रियसंगमं प्रापिता । (घ)

शकारः—भाव भाव बलीयसि खल्वन्धकारे माषराशिप्रविष्टेव मसीगुटिका दृश्यमानैव प्रनष्टा वसन्तसेना । (ङ)

विटः—अहो बलवानन्धकारः । तथा हि ।

आलोकविशाला मे सहसा तिमिरप्रवेशविच्छिन्ना ।
उन्मीलिताऽपि दृष्टिर्निमीलितेवान्धकारेण ॥ ३३ ॥

(क) गुणो क्खु[1] अणुराअस्स कारणं ण उण बलक्कारो ।
(ख) भावे भावे एशा गब्भदाशी कामदेवाअदणुज्जाणादो पहुदि तस्स[2] दलिद्दचालुदत्तस्स अणुलत्ता ण मं कामेदि । वामदो तश्श घलम् । जधा तव मम अ हस्तादो ण एशा पलिब्भंशदि तधा कलेदु भावे । (ग) अध इं । वामदो तश्श घलम् । (घ) अम्महे । वामदो तश्श गेहं त्ति जं सच्चं अवरज्झन्तेण वि दुज्जणेण[3] उवकिदं जेण पिअसंगमं पाविदा[4] । (ङ) भावे भावे बालए क्खु अन्धआले माशलाशिपविश्टा विअ मशीगुडिआ दीशन्दी[5] ज्जेव पणश्टा वशन्तशेणिआ ।

तीति रूपम्' इत्येके । 'ण्यन्तात्संपदादिपाठमभ्युपेत्य क्विपि क्यचि रूपम्' इत्यपरे ॥३२॥ गर्भदासी जन्मप्रभृतिचेटी । [कामदेवायतनोद्यानात् कामदेवायतनोद्यानगतात् चारुदत्तदर्शनादारभ्येत्यर्थः ।] वामतः पार्श्वे तस्य चारुदत्तस्य गृहम् । परिहर्तव्यम् । चारुदत्तवासोऽतिनिकट इति वसन्तसेनायाः कथयितुं नार्हतीति तदेव च तेनोक्तम् । तद्वचनं परिहारविषयः । काणेलीमातः । 'काणेली कन्यकामाता' इति देशीप्रकाशः । 'असती काणेली' इत्येके । भाव बलीयानन्धकारः । माषराशिप्रविष्टेव मसीगुटिका दृश्यमानैव प्रनष्टा वसन्तसेना । **आलोकेति** । आलोके दर्शने । विशाला महती । [तिमिरे प्रवेशस्तेन विच्छिन्ना लुप्ता । निमी-

---

१ गुणा. २ तस्स...दत्तस्स. ३ णेण पिअशंगमं (प्रियसंगमः). ४ पाविदं. ५ दीशन्दी दीशन्दी.

अपि च ।

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ३४ ॥

शकारः—भाव भाव अन्विष्यामि वसन्तसेनिकाम् । (क)

विटः—काणेलीमातः अस्ति किंचिच्चिह्नं यदुपलक्षयसि ।

शकारः—भाव भाव किमिव । (ख)

विटः—भूषणशब्दं सौरभ्यानुविद्धं माल्यगन्धं वा ।

शकारः—शृणोमि माल्यगन्धम् । अन्धकारपूरितया पुनर्नासिकया न सुव्यक्तं पश्यामि भूषणशब्दम् । (ग)

विटः—(जनान्तिकम् ।) वसन्तसेने ।

कामं प्रदोषतिमिरेण न दृश्य[3]से त्वं
सौदामनीव जलदोदरसंधिलीना[4] ।
त्वां सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भवोऽयं
गन्धश्च भीरु मुखराणि च नूपुराणि ॥ ३५ ॥

श्रुतं वसन्तसेने ।

वसन्तसेना—(स्वगतम् ।) श्रुतं गृहीतं च । (नाट्येन नूपुराण्युत्सार्य माल्यानि चापनीय किंचित्परिक्रम्य हस्तेन परामृश्य ।) अहो भित्तिपरामर्शसूचितं पक्षद्वारकं खल्वेतत् । जानामि च संयोगेन गेहस्य संवृतं पक्षद्वारकम् । (घ)

(क) भावे भावे अण्णेशामि वशन्तशेणिअं । (ख) भावे भावे किं विअ । (ग) शुणामि मल्लगन्धं । अन्धआलपूलिदाए उण णाशिआए ण शुव्वत्तं पेक्खामि भूशणशद्दं । (घ) सुदं गहिदं अ । अम्मो भित्तिपरामरिससूइदं पक्खदुआरअं क्खु एदं । जाणामि अ संजोएण गेहस्स संवुदं पक्खदुआरअं ।

लिता इवेति उत्प्रेक्षा ।] ॥ ३३ ॥ **लिम्पतीत्यादि** । [असत्पुरुषसेवेवेत्यनेन शकारसेवाया निष्फलत्वं[1] ध्वनितम् । विगतं फलं यस्याः सा विफला तस्या भावः विफलता ताम् । उपमोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः] ॥ ३४ ॥ चिह्नं भूषणशब्दादि । उपलक्षणं माल्यगन्धादि । 'अस्ति किंचिच्चिह्नमुपलक्षयसि' इति पाठान्तरार्थो व्यक्त एव । किं विअ । कीदृशमिवेत्यर्थः । 'शुणामि मल्लगन्धम्' इत्यादिना लोकविरुद्धोक्तिः । **काममित्यादि** । [प्रदोषतिमिरेण निशामुखान्धकारेण । जलदोदरसंधौ लीना । वसन्ततिलका वृत्तम् ।] ॥ ३५ ॥ श्रुतमवधारितम् । गृही-

---

१ निष्फ०. २ किं चिह्नं. ३ दृश्यते. ४ संविलीना.

चारुदत्तः—वयस्य समाप्तजपोऽस्मि । तत्सांप्रतं गच्छ । मातृभ्यो बलिमुपहर ।

विदूषकः—भोः न गमिष्यामि । (क)

चारुदत्तः—धिक्कष्टम् ।

दारिद्र्यात्पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न संतिष्ठते
सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापदः ।
सत्त्वं ह्रासमुपैति शीलशशिनः कान्तिः परिम्लायते
पापं कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य संभाव्यते ॥ ३६ ॥

अपि च ।

सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते संभाषते नादरा-
त्संप्राप्तो गृहमुत्सवेषु धनिनां सावज्ञमालोक्यते ।
दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया
मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम् ॥ ३७ ॥

अपि च ।

दारिद्र्य शोचामि भवन्तमेवमस्मच्छरीरे सुहृदित्युषित्वा ।
विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये ममेति चिन्ता क्व गमिष्यसि त्वम् ॥ ३८ ॥

विदूषकः—(सवैलक्ष्यम् ।) भो वयस्य यदि मया गन्तव्यं तदेषाऽपि मम सहायिनी रदनिका भवतु । (ख)

(क) भो ण गमिस्सम् ।
(ख) भो वअस्स जइ मए गन्तव्वं ता एसा वि मे सहाइणी रदणिआ भोदु ।

तमस्य तात्पर्यमप्याकलितम् । अये मातः भित्तिपरामर्शसूचितं पक्षद्वारं खल्वेतत् । जानामि संयोगेन स्पर्शनेन्द्रियानुभवेन गृहस्य संवृतं पक्षद्वारकम् । **दारिद्र्यादित्यादि** । बान्धवजनो वाक्ये न संतिष्ठते । वचनं न करोतीत्यर्थः । प्रतापाभावात् । स्फारीभवन्त्येकीभवन्ति [ततो विस्तारं यान्तीत्यर्थः ।] तत्तस्य संभाव्यते चौर्यादिकमिदमस्य नार्शादिदानीं कथमित्यादि ॥ ३६ ॥ **सङ्गमित्यादि** । [सङ्गं सङ्गतिम् । अवज्ञया सहितं यथा तथा सावज्ञं सातिरस्कारम् ।] अल्पच्छदो वस्त्रविहीनः । [षष्ठं–पञ्चमहापातकानि मनुनोक्तानि यथा–'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥' इति । उत्प्रेक्षालंकारः । उभयोः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्] ॥ ३७ ॥ **दारिद्र्येति** । भवन्तमेवं [भवन्तमेव इ. पा.] शोचामि । [विपन्नः देहः यस्य तस्मिन् विपन्नदेहे] विनष्टदेहे मयि क्व यास्यसि । अस्मत्सदृशमार्दविकः सहृत्कोऽपि नास्तीत्यर्थः । अर्थपरत्वात्पुंलिङ्गत्वम् । यद्वा ' तमेवं भवमुत्पत्तिं स्मरामि ' इति कुव्याख्या । सुहृन्मित्रम् । अतो हेतोः मयि विनष्टदेहे क्व यास्यसि त्वमिति मे चारुदत्तस्य चिन्ता । उपजातिच्छन्दः] ॥ ३८ ॥ सहायिनी द्वितीया । अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

---

१ सहसा. २ परं. ३ संभाष्यते. ४ मेव द्य०.

चारुदत्तः—रदनिके मैत्रेयमनुगच्छ ।

चेटी[1]—यदार्य आज्ञापयति । (क)

विदूषकः—भवति रदनिके गृहाण बलिं प्रदीपं च । अहमपावृतं पक्षद्वारकं करोमि । (तथा करोति ।) (ख)

वसन्तसेना—ममाभ्युपपत्तिनिमित्तमिवापावृतं पक्षद्वारकम् । (दृष्ट्वा ।) तद्यावत्प्रविशामि । हा धिक् हा धिक् । कथं प्रदीपः । (पटान्तेन निर्वाप्य प्रविष्टा ।) (ग)

चारुदत्तः—मैत्रेय किमेतत् ।

विदूषकः—अपावृतपक्षद्वारकेण पिण्डीभूतेन वातेन निर्वापितः प्रदीपः। भवति रदनिके निष्क्राम त्वं पक्षद्वारकेण । अहमप्यभ्यन्तरचतुःशालातः प्रदीपं प्रज्वाल्यागच्छामि । (इति निष्क्रान्तः ।) (घ)

शकारः—भाव भाव अन्वेषयामि वसन्तसेनिकाम् । (ङ)

विटः—अन्विष्यतामन्विष्यताम् ।

शकारः—(तथा कृत्वा ।) भाव भाव गृहीता गृहीता । (च)

विटः—मूर्ख नन्वहम् ।

शकारः—इतस्तावद्भूत्वैकान्ते भावस्तिष्ठतु । (पुनरन्विष्य चेटं गृहीत्वा ।) भाव भाव गृहीता गृहीता । (छ)

(क) जं अज्जो आणवेदि ।

(ख) भोदि रदणिए गेण्ह बलिं पदीवं अ । अहं अपावुदं पक्खदुआरअं करेमि ।

(ग) मम अब्भुववत्तिणिमित्तं विअ अवावुदं पक्खदुआरअम् । ता जाव पविसामि । हद्धी हद्धी । कधं पदीवो ।

(घ) अवावुदपक्खदुआरएण पिण्डीभूदेन वादेण णिव्वाविदो पदीवो । भोदि रदणिए णिक्कम तुमं पक्खदुआरएण । अहं पि[3] अब्भन्तरचदुस्सालादो पदीवं पज्जालिअ आअच्छामि । (ङ) भावे भावे अण्णेशामि वशन्तशेणिअम् ।

(च) भावे भावे गहिदा गहिदा ।

(छ) इदो दाव भविअ एअन्ते भावे चिश्टदु । भावे भावे गहिदा गहिदा ।

स्थगितद्वारेणापसरणाभावात्पिण्डीभूतेनैकीभूतेन प्रतिबन्धकत्वादपावृते पक्षद्वारे सति निर्वापितो दीपः । गृहीता प्राप्ता । तत इत एकप्रदेशे भूत्वैकान्ते हे भाव

---

१ रदनिका. २ किरणेण (कृतेन). ३ पि.

चेटः—भट्टारक चेटोऽहम् । (क)

शकारः—इतो भाव इतश्चेटः । भावश्चेटश्चेटो भावः । युवां तावदेकान्ते तिष्ठतम् । (पुनरन्विष्य रदनिकां केशेषु गृहीत्वा ।) भाव भाव सांप्रतं गृहीता गृहीता वसन्तसेनिका ।

अन्धकारे पलायमाना माल्यगन्धेन सूचिता ।
केशहस्ते परामृष्टा चाणक्येनेव द्रौपदी ॥ ३९ ॥ (ख)

विटः—

एषाऽसि वयसो दर्पात्कुलपुत्रानुसारिणी ।
केशेषु कुसुमाढ्येषु सेवितव्येषु कर्षिता ॥ ४० ॥

शकारः—

एषाऽसि वासु शिरसि गृहीता केशेषु बालेषु शिरोरुहेषु ।
आक्रोश विक्रोश लपाधिचण्डं शंभुं शिवं शंकरमीश्वरं वा ४१ (ग)

रदनिका—(सभयम् ।) किमार्यमिश्रैर्व्यवसितम् । (घ)

विटः—काणेलीमातः अन्य एवैष स्वरसंयोगः ।

(क) भट्टके चेडे हगे ।

(ख) इदो भावे इदो चेडे । भावे चेडे चेडे भावे । तुम्हे दाव एअन्ते चिट्ठ । भावे भावे शंपदं गहिदा गहिदा वशन्तशेणिआ ।

अन्धआले पलाअन्ती मल्लगन्धेण शूइदा ।
केशहस्ते पलामिट्ठा चाणक्केणेव्व दोव्वदी ॥

(ग) एशाशि वाशू शिलशि ग्गेहीदा केशेशु बालेशु शिलोलुहेशु ।
अक्कोश विक्कोश लवाहिचण्डं शंभुं शिवं शंकलमीशलं वा ॥

(घ) किं अज्जमिस्सेहिं ववसिदम् ।

तिष्ठ । इदो भाव इत्यादि भ्रमव्युदासाय सुनिश्चयं करोति । युवां द्वावपि तावदेकान्ते तिष्ठतम् । संपदं सांप्रतम् । **अन्धकार इत्यादि** । अनुष्टुप् । [माला एव माल्यम् । चतुर्वर्णादिष्यञ् । तस्य गन्धेन] माल्यगन्धेन सूचिता । केशहस्ते केशवृन्दे परामृष्टा [स्पृष्टा] ॥ ३९ ॥ **एषेति** । कुलपुत्रानुसारिणी चारुदत्तानुरक्ता ।] कुसुमाढ्येषु पुष्पैः । समृद्धेषु । भूषितेष्वित्यर्थः । सेवितव्येष्वलंकार्येषु ॥४०॥ **एषाऽसीति** । इन्द्रवज्रायाः श्लोकः । एषाऽसि बाला । [वासु बाले [अधिचण्डमत्युच्चैः । हिशब्द एव वा । चण्डं महादेवं च ॥ ४१ ॥ आर्यमिश्रैर्मान्यैः । [आर्याश्च ते मिश्राश्चेति समासः । व्यवसितं कर्तुमारब्धम् । अन्यः वसन्तसेनाया भिन्नः ।]

---

१ विन्दे (वृन्दे). २ ग्गिहीदा.

शकारः—भाव भाव यथा दधिशरपरिलुब्धाया मार्जारिकायाः स्वरपरिवृत्तिर्भवति तथा दास्याःपुत्र्या स्वरपरिवृत्तिः कृता । (क)

विटः—कथं स्वरपरिवर्तः कृतः । अहो चित्रम् । अथ वा किमत्र चित्रम् ।

इयं रङ्गप्रवेशेन कलानां चोपशिक्षया ।
वञ्चनापण्डितत्वेन स्वरनैपुण्यमाश्रिता ॥ ४२ ॥

(प्रविश्य ।)

विदूषकः—आश्चर्यं भोः प्रदोषमन्दमारुतेन पशुबन्धोपनीतस्येव छागलस्य हृदयं फुरफुरायते प्रदीपः । (उपसृत्य रदनिकां तथा दृष्ट्वा ।) भो रदनिके । (ख)

शकारः—भाव भाव मनुष्यो मनुष्यः । (ग)

विदूषकः—युक्तं न्विदं सदृशं न्विदं यदार्यचारुदत्तस्य दरिद्रतया सांप्रतं परपुरुषा गेहं प्रवेश्यन्ते । (घ)

रदनिका—आर्य मैत्रेय प्रेक्षस्व मे परिभवम् । (ङ)

विदूषकः—किं तव परिभवः । अथ वाऽस्माकम् । (च)

रदनिका—ननु युष्माकमेव । (छ)

(क) भावे भावे जधा दहिशरपलिलुद्धाए मज्जालीए शलपलिवत्ते होदि तधा दाशीएधीए शलपलिवत्ते कडे ।

(ख) ही ही भोः पदोसमन्दमारुदेण पसुबन्धोवणीदस्स विअ छागलस्स हिअअं फुरफुराअदि पदीवो । भो रदणिए । (ग) भावे भावे मणुश्शे मणुश्शे ।

(घ) जुत्तं ण्णेदं सरिसं ण्णेदं जं अज्जचारुदत्तस्स दलिद्ददाए संपदं परपुरिसा गेहं पविसीअन्ति । (ङ) अज्ज मित्तेअ पेक्ख मे परिहवम् ।

(च) किं तव परिहवो । आदु अम्हाणम् । (छ) णं तुम्हाणं ज्जेव्व ।

भाव यथा दधिभक्तलुब्धायां मार्जारिकायां स्वरपरिवृत्तिर्भवति तथैतया स्वरपरिवृत्तिः [ध्वनेरन्यथाकरणं] कृता । 'दहिशर' इति पाठे ' छलि ' इति पाठेऽपि शरो दध्न उपरिभागः । **इयमिति** । [रङ्गः नृत्यशाला तत्र प्रवेशेन । तत्र भिन्नभिन्नस्वरानुकरणशिक्षयेत्यर्थः । वञ्चना प्रतारणा तस्यां पण्डितत्वेन पाटवेन । स्वरनैपुण्यं स्वरविकृतिचातुर्यम् । समुच्चयालंकारः] ॥४२॥ ही ही भो इति परितोषे । पशुबन्धोपनीतस्येव छागलस्य हृदयं फुरफुरायति अत्यर्थं प्रकम्पते प्रदीपः । युक्तं नेदम् । नः काकौ ।

---

१ दहिछलि. २ पविशन्ति.

विदूषकः—किमेष बलात्कारः । (क)

रदनिका—अथ किम् । (ख)

विदूषकः—सत्यम् । (ग)

रदनिका—सत्यम् । (घ)

विदूषकः—(सक्रोधं दण्डकाष्ठमुद्यम्य ।) मा तावत् । भोः स्वके गेहे कुक्कुरोऽपि तावच्चण्डो भवति किं पुनरहं ब्राह्मणः । तदेतेनास्मादृशजनभागधेयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन दुष्टस्येव शुष्कवेणुकस्य मस्तकं ते प्रहारैः कुट्टयिष्यामि । (ङ)

विटः—महाब्राह्मण मर्षय मर्षय ।

विदूषकः—(विटं दृष्ट्वा ।) नात्रैषोऽपराध्यति । (शकारं दृष्ट्वा ।) एष खल्वत्रापराध्यति । अरे रे राजश्यालक संस्थानक दुर्जन दुर्मनुष्य युक्तं न्विदम् । यद्यपि नाम तत्रभवानार्यचारुदत्तो दरिद्रः संवृत्तः तत्किं तस्य गुणैर्नालंकृतोज्जयिनी येन तस्य गृहं प्रविश्य परिजनस्येदृश उपमर्दः क्रियते । (च)

(क) किं एसो बलक्कारो । (ख) अध इं । (ग) सच्चं ।
(घ) सच्चम् । (ङ) मा दाव । भो सके गेहे कुक्कुरो वि दाव चण्डो भोदि किं उण अहं बम्हणो । ता एदिणा अम्हारिसजणभाअधेअकुडिलेण दण्डकट्ठेण दुट्ठस्स विअ सुक्खोणवेणुअस्स मत्थअं दे पहारेहिं कुट्टइस्सम् ।

(च) ण एत्थ एसो अवरज्झदि । एसो क्खु एत्थ अवरज्झदि । अरे रे राअसालअ संठाणअ दुज्जण दुम्मणुस्स जुत्तं ण्णेदम् । जइ वि णाम तत्तभवं अज्जचारुदत्तो दलिद्दो संवुत्तो ता किं तस्स गुणेहिं ण अलंकिदा उज्जइणी जेण तस्स गेहं पविसिअ परिअणस्स ईरिसो उवमद्दो करीअदि ।

किं एसो । किं प्रश्ने । स्वकीयगृहसमीपे कुक्कुरोऽपि बलीयान्भवति । एतेनास्मादृशजनभागधेयवक्रेण दण्डकाष्ठेन । दुष्टस्येव । कृतद्रोहस्य वैरिणो महादुष्टस्यानिग्रहेऽपि ममापराधो भवत्येवेत्यर्थः । यद्वा । दुष्टश्चानपराधोऽपि निग्रहं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । पाठान्तरे चोडे कर्णनासिकाशून्यः । शुष्कवंशप्रहारेण । शुष्कोऽतिदीर्घत्वप्रतिपादनाय । एवंभूतस्य शिरः कुट्यते । तथा तव शिरः कुट्टिष्यामि । राजस्यालकेत्यादि । संस्थानक

---

१ छुक्खवेणु. २ पाडइस्सं.

मा दुर्गत इति परिभवो नास्ति कृतान्तस्य दुर्गतो नाम।
चारित्रेण विहीन आढ्योऽपि च दुर्गतो भवति ॥ ४३ ॥ (क)

विटः—(सवैलक्ष्यम्।) महाब्राह्मण मर्षय मर्षय। अन्यजनशङ्कया खल्विदमनुष्ठितं न दर्पात्। पश्य।

सकामाऽन्विष्यतेऽस्माभिः

विदूषकः—किमियम्। (ख)

विटः—शान्तं पापम्।

काचित्स्वाधीनयौवना।
सा नष्टा शङ्कया तस्याः प्राप्तेयं शीलवञ्चना ॥ ४४ ॥

सर्वथेदमनुनयसर्वस्वं गृह्यताम्। (इति खड्गमुत्सृज्य कृताञ्जलिः पादयोः पतति।)

विदूषकः—सत्पुरुष उत्तिष्ठोत्तिष्ठ। अजानता मया त्वमुपालब्धः। सांप्रतं पुनर्जानन्ननुनयामि। (ग)

विटः—ननु भवानेवात्रानुनेयः। तदुत्तिष्ठामि समयतः।

विदूषकः—भणतु भवान्। (घ)

विटः—यदीमं वृत्तान्तमार्यचारुदत्तस्य नाख्यास्यसि।

विदूषकः—न कथयिष्यामि। (ङ)

विटः—

एष ते प्रणयो विप्र शिरसा धार्यते मया।
गुणशस्त्रैर्वयं येन शस्त्रवन्तोऽपि निर्जिताः ॥ ४५ ॥

(क) मा दुग्गदोत्ति परिहवो णत्थि कअन्तस्स दुग्गदो णाम।
चारित्तेण विहीणो अड्डो वि अ दुग्गदो होइ ॥

(ख) किं इअम्।

(ग) सप्पुरिस उट्ठेहि उट्ठेहि। अआणन्तेण मए तुमं उवालद्धे। संपदं उण आणन्तो अणुणेमि। (घ) भणादु भवम्। (ङ) ण कधइस्सम्।

इति तस्य नाम। उपमर्दो निग्रहः। **मा दुर्गत इति।** गाथा। कृतान्तस्य दैवस्य दुर्गतो नाम। नाम संभावनायाम्। चारित्रेण विहीन आढ्योऽपि दुर्गतो दरिद्रो भवति ॥ ४३ ॥ महाब्राह्मणश्चाण्डालः। **सकामेति।** सकामा स्वाधीनयौवनेतिपदाभ्यामस्या धारणं नापराधाय। सा वेश्या तिष्ठति न स्त्रियमित्याशयः। शीलवञ्चना दुश्चरितसंभावना [शीलस्य सद्‌वृत्तस्य वञ्चना प्रतारणा। परस्त्रीपरामर्शरूपवृत्तलोप इत्यर्थः।] ॥ ४४ ॥ जानन्ननुनयामि। आदरविषयताऽनुनयः। समयः क्रियाबन्धः। समयमेवाह—यदीममिति। **एष इति।** [प्रणयः मत्प्रार्थना-

---

१ शान्तं पापं शान्तं पापम्. २ भ्रष्टा. ३ आर्येति नास्ति क्वचित्. ४ माख्यापयसि.

शकारः—(सासूयम् ।) किंनिमित्तं पुनर्भाव एतस्य दुष्टबटुकस्य कृपणाञ्जलिं कृत्वा पादयोर्निपतितः । (क)

विटः—भीतोऽस्मि ।

शकारः—कस्मात्त्वं भीतः । (ख)

विटः—तस्य चारुदत्तस्य गुणेभ्यः ।

शकारः—के तस्य गुणा यस्य गृहं प्रविश्याशितव्यमपि नास्ति । (ग)

विटः—मा मैवम् ।

सोऽस्मद्विधानां प्रणयैः कृशीकृतो
न तेन कश्चिद्विभवैर्विमानितः ।
निदाघकालेष्विव सोदको ह्रदो
नृणां स तृष्णामपनीय शुष्कवान् ॥ ४६ ॥

शकारः—(सामर्षम् ।) कः स गर्भदास्याःपुत्रः ।

शूरो विक्रान्तः पाण्डवः श्वेतकेतुः
पुत्रो राधाया रावण इन्द्रदत्तः ।
आहो कुन्त्यां तेन रामेण जातः
अश्वत्थामा धर्मपुत्रो जटायुः ॥ ४७ ॥ (घ)

All persons referred here are distinguished for their val[our]. Shakara knows the history [but] was confused in the matter.

विटः—मूर्ख आर्यचारुदत्तः खल्वसौ ।

दीनानां कल्पवृक्षः स्वगुणफलनतः सज्जनानां कुटुम्बी
ओदर्शः शिक्षितानां सुचरितनिकषः शीलवेलासमुद्रः ।

(क) किंणिमित्तं उण भावे एदश्श दुट्ठबडुअश्श किविणंअञ्जलिं कदुअ पाएशु णिवडिदे । (ख) कश्श तुमं भीदे । (ग) के तश्श गुणा जश्श गेहं पविशिअ अशिदव्वं पि णत्थि । (घ) के शे गब्भदासीएपुत्ते ।

शूले विक्कन्ते पण्डवे शेदकेदू पुत्ते लाधाए लावणे इन्ददत्ते ।
आहो कुन्तीए तेण लामेण जादे अश्शत्थामे धम्मपुत्ते जडाऊ ॥

नुमातिरूपः ।] गुणशस्त्रैः गुणा एव शस्त्राणि तैः ॥ ४५ ॥ किविणं कृपणम् । अशितव्यं भोक्तव्यमपि नास्ति । यद्वा अन्हिअदव्वं पि आह्निकद्रव्यमद्य भोक्तव्यमपीत्यर्थः । **स इति** । [अस्माकमिव विधा प्रकारो येषां तेऽस्मद्विधाः । अर्थिनः । तेषां] प्रणयैः प्रार्थनाभिः [प्रार्थनानुरूपार्थदानैः ।] ‘ स्नेहप्रकारैः समयोचितदानैरित्यर्थः ’ इत्येके । [विभवैः संपद्गर्वादित्यर्थः । वंशस्थं वृत्तम्] ॥४६॥ **शूर इति** । श्लोको वैश्वदेव्या वृत्तेन । आहो उषायास्तेन रामेण जातः इदं व्यर्थं विरुद्धार्थम् । श्वेतकेतुरौद्दालकिर्दुर्वाससो मातुलः ऋषिविशेषः । इन्द्रदत्तो बृहत्कथाप्रलम्बके स्त्र्यंशे संस्थितः ॥४७॥ **दीनानामिति** । [स्वस्य गुणाः स्वगुणाः । स्वगुणा एव फलानि तैः नतः नम्रः कल्पवृक्षः ।] सज्जनानां

---

१ चादर्शः, २ किं विणअं अ॰.

सत्कर्ता नावमन्ता पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारसत्त्वो
ह्येकः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणतया चोच्छ्वसन्तीव चान्ये ४८

तदितो गच्छामः ।

शकारः—अगृहीत्वा वसन्तसेनाम् । (क)

विटः—नष्टा वसन्तसेना ।

शकारः—कथमिव । (ख)

विटः—

अन्धस्य दृष्टिरिव पुष्टिरिवातुरस्य,
मूर्खस्य बुद्धिरिव सिद्धिरिवालसस्य ।
स्वल्पस्मृतेर्व्यसनिनः परमेव विद्या
त्वां प्राप्य सा रतिरिवारिजने प्रनष्टा ॥ ४९ ॥

शकारः—अगृहीत्वा वसन्तसेनां न गमिष्यामि । (ग)

विटः—एतदपि न श्रुतं त्वया ।

आलाने गृह्यते हस्ती वाजी वल्गासु गृह्यते ।
हृदये गृह्यते नारी यदीदं नास्ति गम्यताम् ॥ ५० ॥

शकारः—यदि गच्छसि गच्छ त्वम् । अहं न गमिष्यामि । (घ)

विटः—एवम् । गच्छामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

(क) अगेण्हिअ वशन्तशेणिअम् । (ख) कधं विअ ।
(ग) अगेण्हिअ वशन्तशेणिअं ण गमिश्शम् ।
(घ) यदि गच्छशि गच्छ तुमम् । हगे ण गमिश्शम् ।

कुटुम्ब्युपजीव्यः । [आदर्शः मुकुर इव निदर्शनभूतः । सुचरितस्य निकषः कषपट्टिकेव स्थितः । शीलमेव वेला तस्याः समुद्रः । समुद्रवेलामिव न कदापि शीलमतिक्रामतीत्यर्थः । दीनानां नावमन्तेत्यर्थः । पुरुषगुणानां दयादाक्षिण्यादीनां निधिः । दक्षिणं सरलमुदारं महत् च सत्त्वं यस्य स तथा । अधिका इतरातिशायिनो गुणा यस्य स तस्य भावस्तया । अन्ये केवलमुच्छ्वसन्ति चर्मभस्त्रेवेति शेषः । मालारूपकम् । स्रग्धरा वृत्तम्] ॥४८॥ नष्टा अदर्शनं गता । **अन्धस्येति** । [आतुरस्य रुग्णस्य । सिद्धिः कार्यसफलता । स्वल्पा मन्दा स्मृतिर्यस्य तस्य । तथा च व्यसनिनः आपद्गतस्य मृगयादिव्यसनपरस्य वा । परमा उत्कृष्टा विद्या वेदान्तविद्या वा । रतिरनुरागः । वसन्ततिलका वृत्तम्]॥४९॥ **आलान इति** । [आलाने बन्धनस्तम्भे गृह्यते निरुध्यते । वल्गासु खलीनाकर्षणेन । हृदये तस्या अनुरागपूर्णं हृदयं चेदित्यर्थः ।] यदि चेदर्थे । चेन्नास्ति । यदिदं इति पाठे यद् यस्मादिदं अनुरक्तं हृदयं] नास्ति ततः तदा गम्यताम् ॥ ५० ॥

---

१ यदिदं.

शकारः—गतः खलु भावोऽभावम् । (विदूषकमुद्दिश्य ।) अरे काकपदशीर्षमस्तक दुष्टबटुक उपविशोपविश । (क)

विदूषकः—उपवेशिता एव वयम् । (ख)

शकारः—केन । (ग)

विदूषकः—कृतान्तेन । (घ)

शकारः—उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । (ङ)

विदूषकः—उत्थास्यामः । (च)

शकारः—कदा । (छ)

विदूषकः—यदा पुनरपि दैवमनुकूलं भविष्यति । (ज)

शकारः—अरे रुदिहि रुदिहि । (झ)

विदूषकः—रोदिता एव वयम् । (ञ)

शकारः—केन । (ट)

विदूषकः—दुर्गत्या । (ठ)

शकारः—अरे हस हस । (ड)

विदूषकः—हसिष्यामः । (ढ)

शकारः—कदा । (ण)

विदूषकः—पुनरपि ऋद्ध्याऽऽर्यचारुदत्तस्य । (त)

(क) गडे क्खु भावे अभावम् । अले काकपदशीशमश्तका दुश्टबडुका उवविश उवविश । (ख) उववेसिदा ज्जेव अम्हे । (ग) केण । (घ) कअन्तेण ।
(ङ) उट्ठेहि उट्ठेहि । (च) उट्ठिस्सामो । (छ) कदा ।
(ज) जदा पुणो वि देव्वं अणुऊलं भविस्सदि । (झ) अले लोद लोद ।
(ञ) रोदाविदा ज्जेव अम्हे ।
(ट) केण । (ठ) दुग्गदीए । (ड) अले हश हश ।
(ढ) हसिस्सामो ।
(ण) कदा । (त) पुणो वि रिद्धीए अज्जचारुदत्तस्स ।

अभावमदर्शनम् । काकपदशीशमश्तका इति । द्यूताद्यकार्यप्रवृत्तौ काकपदाकारा ये धूर्तास्तेषां शीर्षप्राया ग्रामण्यस्तेषां मस्तकभूत धूर्तचक्रवर्तिनामपि प्रधानभूत । एतेनाचारकुलयोराक्षेपः कृतः । केचित्तु—'काकपदशीर्षं काकपदवत्पञ्चधा शीर्षं मस्तकं यस्य । पञ्चेत्युपलक्षणम् । अष्टकपालः [तेनालक्षणयुक्तमस्तक इत्यर्थः]' इत्याहुः । अत्र च मते शीशमश्तका इति शकारवाणीत्वेन पुनरुक्तत्वं न दोषः ।

---

१ पदमस्तशीशक. २ सिद्धीए. ३ अज्ज इति नास्ति क्वचित्.

शकारः—अरे रे दुष्टबटुक भणिष्यसि मम वचनेन तं दरिद्रचारुदत्तकम्—'एषा ससुवर्णा सहिरण्या नवनाटकदर्शनोत्थिता सूत्रधारीव वसन्तसेना नाम गणिकादारिका कामदेवायतनोद्यानात्प्रभृति त्वामनुरक्ताऽस्माभिर्बलात्कारानुनीयमाना तव गेहं प्रविष्टा । तद्यदि मम हस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्यैनां समर्पयसि ततोऽधिकरणे व्यवहारं विना लघु निर्यातयतस्तव मयाऽनुबद्धा प्रीतिर्भविष्यति । अथ वाऽनिर्यातयतो मरणान्तिकं वैरं भविष्यति । अपि च प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । (क)

कूष्माण्डी गोमयलिप्तवृन्ता शाकं च शुष्कं तलितं खलु मांसम् ।
भक्तं च हैमन्तिकरात्रिसिद्धं लीनायां च वेलायां न खलु भवति पूतिः ५१

शोभनं भणिष्यसि । सकपटं भणिष्यसि । तथा भणिष्यसि यथाऽहमात्मकीयायां प्रासादबालाग्रकपोतपालिकायामुपविष्टः शृणोमि । अन्यथा

(क) अले ले दुस्टबडुका भणेशि मम वअणेण तं दलिद्दचालुदत्तकम्—' एशा शशुवण्णा शहिलण्णा णवणाडअदंशणुट्टिदा शुत्तधालिव्व वशन्तशेणा णाम गणिआदालिआ कामदेवाअदणुज्जाणादो पहुदि तुमं अणुलत्ता अम्हेहिं बलक्कालाणुणीअमाणा तुह गेहं पविस्टा । ता जइ मम हस्ते शअं ज्जेव पट्ठाविअ एणं शमप्पेशि तदो अधिअलणे ववहालं विणा लहुं णिज्जादमाणाह तव मए अणुबद्धा पीदी हुविश्शदि । अ‍ादु अणिज्जादमाणाह मलणन्तिके वेले हुविश्शदि । अवि अ पेक्ख पेक्ख ।

कश्चालुका गोच्छडलित्तवेण्टा शाके अ शुक्खे तलिदे हु मंशे ।
भत्ते अ हेमन्तिअलत्तिशिद्धे लीणे अ वेले ण हु होदि पूदी ॥ '

दुष्टबटो । ततोऽधिकरणे व्यवहारं विना इत्यनेन व्यवहारनाम्नो नवमाङ्कस्य सूचनम् । [अधिकरणे न्यायसभायाम् । व्यवहारं निर्णयकरणम्] । लघु शीघ्रम् । णिज्जादमाणाह निर्यातयतः । तव मयाऽनुबद्धा प्रीतिर्भविष्यति । **कूष्माण्डीत्यादि** । उपजातिच्छन्दसा । कूष्माण्डी गोमयलिप्तवृन्ता शाकं च शुष्कं पलिरं प्रचुरप्रलेहं मांसम् । [तलितं घृतपक्वम् । तदुक्तं भावप्रकाशे—' शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक्प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥' इति ।] ' तलिदं स्नेहपक्वे देशी ' इत्येके । ' भडिदे ' इति पाठे भटित्रमित्यर्थः । ' शूलाकृतं भटित्रं च ' इत्यमरः । भक्तं च हैमन्तिकरात्रिसिद्धं लीणे अ [वेले लीनायां च वेलायाम् । गते समये इत्यर्थः । लीणे वेले इति पुंलिङ्गं शकारवचनत्वेन न दोषः । अतः पूर्वमेवोक्तं— 'आगमलिङ्गविहीनम्' इत्यादीति ध्येयं सुधीभिः । न खलु भवति पूतिर्दुर्गन्धताऽपि तु भवत्येव इति काकुः—इति लल्लादीक्षिताः ।] ऋणं च वैरं च न भवति । पूदी पूति । चिरंतनत्वेन प्रशिथिलं स्वकार्यम् ॥ ५१ ॥ शोश्तकं शोभनम् । लश्तकं सकपटम् । भणिष्यसि । तथा भणिष्यसि । भणेशीति भविष्यद्वर्तमानयोस्तुल्यं

---

१ अले. २ हत्थे. ३ कक्कालुका (कर्कालुका). ४ पलिरं.

यदि भणसि तदा कपाटप्रविष्टकपित्थगुलिकामिव मस्तकं ते मडमडायिष्यामि । (क)

विदूषकः—भणिष्यामि । (ख)

शकारः—(अपवार्य ।) चेट गतः सत्यमेव भावः । (ग)

चेटः—अथ किम् । (घ)

शकारः—तच्छीघ्रमपक्रमावः । (ङ)

चेटः—तद्गृह्णातु भट्टारकोऽसिम् । (च)

शकारः—तवैव हस्ते तिष्ठतु । (छ)

चेटः—एष भट्टारकस्य । गृह्णात्वेनं भट्टारकोऽसिम् । (ज)

शकारः—(विपरीतं गृहीत्वा ।)

निर्वल्कलं मूलकपेशिवर्णं स्कन्धेन गृहीत्वा च कोशसुप्तम् ।
कुक्कुरैः कुक्कुरीभिश्च बुक्कयमानो यथा शृगालः शरणं प्रयामि ५२ (झ)

(परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।)

(क) शोस्तकं[1] भणेशि । लस्तकं[2] भणेशि । तधा भणेशि जधा हगे अत्तणकेलिकाए पाशादबालग्गकवोदवालिआए उवविश्टे शुणामि । अण्णधा[3] जदि भणेशि ता कवालप[4]विश्ठकवित्थगुडिअं विअ मस्तअं दे मडमडाइश्शम् ।

(ख) भणिस्सम् । (ग) चेडे गडे शच्चकं ज्जेव भावे ।

(घ) अध इं । (ङ) ता शिग्घं अवक्कमम्ह ।

(च) ता गेण्हदु[5] भट्टके अशिम् । (छ) तव ज्जेव हत्थे चिश्ठदु ।

(ज) एशे भट्टालकस्स । गेण्हदु णं भट्टके अशिम् ।

(झ) णिव्वक्कलं मूलकपेशिवण्णं खन्धेण घेत्तूण अ कोशशुत्तम्[6] ।
कुक्केहिं कुक्कीहिं अ बुक्कअन्ते[7] जधा शिआले शलणं पलामि ॥

रूपम् । यथाऽहमात्मकीयायां प्रासादस्य बालाग्रलक्षितायां कपोतपालिकायां विटङ्के । 'बालाग्रं मत्तवारणम् । कपोतपालिका उपरिगृहश्रेणीति दक्षिणापथे लोकोक्तिरियम्' इति प्राचीनटीका । तस्यामुपविष्टः शृणोमि । अन्यथा यदि भणसि तदा कपाटप्रविष्टकपित्थगुलिकामिव मस्तकं तव शब्दविशेषयुक्तं [मडमड इति शब्दयुक्तं] तथा भक्षयिष्यामि लोकोक्त्या मडमडायिश्शमिति व्याख्यायते । कपित्थं फलविशेषः । 'लस्तकं शोस्तकं द्वयमपि शोभनार्थम्' इति प्राचीनटीका । [अपवार्येति । तल्लक्षणं—'तद्भवेदपवारितम् । रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाशते ॥' इति ।] गतो भावो विटः सत्यम् । एषोऽसिः । भट्टारकः स्वामिकः । **निर्वल्कलमित्यादि** । उपजातिच्छन्दसा । निर्वल्कलं [निर्गतं वल्कलं लक्षणया कोशः यस्य तं विकोशमित्यर्थः ।] मूलकपेशिवर्णम् । पेशी त्वक् । मूलकत्वग्वर्णम् । आलोहितमित्यर्थः । [एतादृशमसि] स्कन्धेन गृहीत्वा च कोशीसुप्तम् । अल्पार्थे स्त्रीत्वम् । कोशावस्थितमित्यर्थः । कोशावस्थितं कृत्वेति यावत् ।] कुक्कुरैः कुक्कुरीभिश्च शब्दायमानो यथा शृगालस्तथा स्वगृहं प्रयामि । विदूषकरदनिके कुक्कुरकुक्कुरीस्थाने ॥ ५२ ॥ [संयतमुखी

---

१ शोट्टकं (स्वस्तिकं). २ लट्ठुअं (लघुकं). ३ तधा जाव ण. ४ कमालतल. ५ गेण्ह मं. ६ कोशि॰. ७ भुक्क.

विदूषकः—भवति रदनिके न खलु तेऽयमपमानस्तत्रभवतश्चारुदत्तस्य निवेदयितव्यः। दौर्गत्यपीडितस्य मन्ये द्विगुणतरा पीडा भविष्यति। (क)

रदनिका—आर्य मैत्रेय रदनिका खल्वहं संयतमुखी। (ख)

विदूषकः—एवं न्विदम्। (ग)

चारुदत्तः—(वसन्तसेनामुद्दिश्य।) रदनिके मारुताभिलाषी प्रदोषसमयशीतार्तो रोहसेनः। ततः प्रवेश्यतामभ्यन्तरमयम्। अनेन प्रावारकेण छादयैनम्। (इति प्रावारकं प्रयच्छति।)

वसन्तसेना—(स्वगतम्।) कथं परिजन इति मामवगच्छति। (प्रावारकं गृहीत्वा समाघ्राय च स्वगतं सस्पृहम्।) आश्चर्यम्। जातीकुसुमवासितः प्रावारकः। अनुदासीनमस्य यौवनं प्रतिभासते। (अपवारितकेन प्रावृणोति।) (घ)

चारुदत्तः—ननु रदनिके रोहसेनं गृहीत्वाऽभ्यन्तरं प्रविश।

वसन्तसेना—(स्वगतम्।) मन्दभागिनी खल्वहं तवाभ्यन्तरस्य। (ङ)

चारुदत्तः—ननु रदनिके प्रतिवचनमपि नास्ति। कष्टम्।

यदा तु भाग्यक्षयपीडितां दशां नरः कृतान्तोपहितां प्रपद्यते।
तदाऽस्य मित्राण्यपि यान्त्यमित्रतां चिरानुरक्तोऽपि विरज्यते जनः॥५३॥

(क) भोदि रदणिए ण क्खु दे अअं अवमाणो तत्तभवदो चारुदत्तस्स णिवेदइदव्वो। दोग्गच्चपीडिअस्स मण्णे दिउणदरा पीडा हुविस्सदि।

(ख) अज्ज मित्तेअ रदणिआ क्खु अहं संजदमुही। (ग) एव्वं ण्णेदम्।

(घ) कधं परिअणोत्ति मं अवगच्छदि। अम्हहे। जादीकुसुमवासिदो पावारओ। अणुदासीणं से जोव्वणं पडिभासेदि।

(ङ) मन्दभाईणी क्खु अहं तुम्हे अब्भन्तरस्स।

नियन्त्रितवदना। नाहं कथंचिन्निवेदयामीत्यर्थः।] एवं ण्णेदमिति एवार्थे। रोहसेनश्चारुदत्तसुतः। अम्हहे विस्मये। अनुदासीनं साभिलाषम्। तदनुरूपचेष्टायोगात्। अभ्यन्तरगमनस्याभागिनी। वेश्यात्वात्। **यदेति**। भाग्यं शोभनं कर्म [यदा नरः भाग्यक्षयेण विभवनाशेन पीडितां संकटां कृतान्तेन दैवेन उपहितां प्रा-

---

१ समय०। शीता०.

(उपसृत्य रदनिका विदूषकश्च ।)

विदूषकः—भो इयं सा रदनिका । (क)

चारुदत्तः—इयं सा रदनिका । इयमपरा का ।

अविज्ञातावसक्तेन दूषिता मम वाससा ।

वसन्तसेना—(स्वगतम् ।) ननु भूषिता । (ख)

चारुदत्तः— It is clear from this that C was also stirred by sim[...] passion for Vasanta at her sight.

छादिता शरदभ्रेण चन्द्रलेखेव दृश्यते ॥ ५४ ॥

अथ वा न युक्तं परकलत्रदर्शनम् ।

विदूषकः—भोः अलं परकलत्रदर्शनशङ्कया । एषा वसन्तसेना कामदेवायतनोद्यानात्प्रभृति भवन्तमनुरक्ता । (ग)

चारुदत्तः—अये इयं वसन्तसेना । (स्वगतम् ।)

यया मे जनितः कामः क्षीणे विभवविस्तरे ।
क्रोधः कुपुरुषस्येव स्वगात्रेष्वेव सीदति ॥ ५५ ॥

विदूषकः—भो वयस्य एष खलु राजश्यालो भणति । (घ)

(क) भो इअं सा रदणिआ । (ख) णं भूसिदा ।

(ग) भो अलं परकलत्रदंसणसङ्काए । एसा वसन्तसेणा कामदेवाअदणुज्जाणादो पहुदि भवन्तमणुरत्ता ।

(घ) भो वअस्स एसो क्खु राअसालो भणादि ।

पितां दशां प्रतिपद्यते तदा । विरज्यते विरक्तो भवति । वंशस्थं वृत्तम्] ॥ ५३ ॥ **अविज्ञातेति** । [अविज्ञाता यथार्थतोऽज्ञाता । अत एव अवसक्तेनाङ्गलग्नेन मम वाससा दूषिता । यद्वा अविज्ञातायामवसक्तेन लग्नेन इति एकं पदम् । अविज्ञातं यथा तथा अवसक्तेनेति वा । ननु भूषिता इत्यनेन औदार्याख्यो नायिकालंकारः प्रदर्शितः । 'औदार्यं विनयः सदा' इति लक्षणात् ।] दूषिता परपुरुषत्वात् ॥ ५४ ॥ **ययेति** । [क्षीणे नष्टे विभवविस्तरे संपन्निधौ सति यया जनितः मम कामः साफल्याभावात् । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः निस्तेजस्कः पुमांस्तस्य क्रोध इव स्वगात्रेष्वेव] सीदति कर्तव्यासामर्थ्यात्प्रव्यक्तो न भवति । [तत्रैव विलीयते इत्यर्थः ।] अत्र 'अलं परकलत्रशङ्कया' इत्यारभ्य 'अये इयं वसन्तसेना' इत्यन्तेन नायकोपकारिकाया अर्थसंपत्तेरवगमात्प्रथमं पताकास्थानमिदम् । तदुक्तं 'सहसैवार्थसंपत्तिर्नायकस्योपकारिका । पताकास्थानकं संधौ प्रथमे तन्मतम्' इति ॥ ५५ ॥ एषेत्यादि पूर्वोक्तमेव भणति । अलंकृताऽस्मीति । ममान्यत्रा-

---

१ विदूषकः रदनिकामुपसृत्य. २ अये इति नास्ति क्वचित्.

चारुदत्तः—किम् ।

विदूषकः—एषा ससुवर्णा सहिरण्या नवनाटकदर्शनोत्थिता सूत्रधारीव वसन्तसेना नाम गणिकादारिका कामदेवायतनोद्यानात्प्रभृति त्वामनुरक्ताऽस्माभिर्बलात्कारानुनीयमाना तव गेहं प्रविष्टा । (क)

वसन्तसेना—(स्वगतम् ।) बलात्कारानुनीयमानेति यत्सत्यमलंकृताऽस्म्येतैरक्षरैः । (ख)

विदूषकः—तद्यदि मम हस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्यैनां समर्पयसि ततोऽधिकरणे व्यवहारं विना लघु निर्यातयतस्तव मयाऽनुबद्धा प्रीतिर्भविष्यति । अन्यथा मरणान्तिकं वैरं भविष्यति । (ग)

चारुदत्तः—(सावज्ञम् ।) अज्ञोऽसौ । (स्वगतम् ।) अये कथं देवतोपस्थानयोग्या युवतिरियम् । तेन खलु तस्यां वेलायां

> **प्रविश गृहमिति प्रतोद्यमाना**
> **न चलति भाग्यकृतां दशामवेक्ष्य ।**
> **पुरुषपरिचयेन च प्रगल्भं**
> **न वदति यद्यपि भाषते बहूनि ॥ ५६ ॥**

(प्रकाशम् ।) भवति वसन्तसेने अनेनाविज्ञानादपरिज्ञातपरिजनोपचारेणापराद्धोऽस्मि । शिरसा भवतीमनुनयामि ।

(क) एसा ससुवण्णा सहिलण्णा णवणाडअदंसणुट्ठिदा सुत्तधालिव्व वसन्तसेणा णाम गणिआदालिआ कामदेवाअदणुज्जाणादो पहुदि तुमं अणुलत्ता अम्हेहिं बलक्कालाणुणीअमाणा तुह गेहं पविठ्ठा ।

(ख) बलक्कालाणुणीअमाणेत्ति जं सच्चं अलंकिदम्हि एदेहिं अक्खरेहिं ।

(ग) ता जइ मम हत्थे सअं जेव्व पट्ठाविअ एणं समप्पेसि तदो अधिअलणे ववहालं विणा लहुं णिज्जादमाणाह तव मए अणुबद्धा पीदी हुविस्सदि । अण्णधा मलणन्तिके वेले हुविस्सदि ।

भिलाषो नास्तीत्यर्थः] । देवतेवोपस्थानं [स्तुत्योपचरणम् । यद्वा देवतया उपस्थानं समागमः । तस्य योग्या । तस्यां वेलायां रोहसेनस्य गृहप्रवेशाज्ञादानकाले ।] [अनेन विलोभनं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । 'गुणाख्यानं विलोभनम्' इति तल्लक्षणम् ।] **प्रविश गृहमिति** । [प्रतोद्यमाना सपरुषाक्षरमनुरुध्यमानाऽपि । भाग्यकृतां मद्दैवकृतामवस्थामवेक्ष्य दाक्षिण्यात् न चलति अन्यत्र न गता । यद्यपि गणिकात्वेन लब्धपाटवत्वाद्बहूनि भाषते तथाऽपि अधुना पुरुषपरिचयेन मादृशस्य पुरुषस्य संगत्या प्रगल्भं धृष्टं न भाषते । सविनयमेव वर्ततीत्यर्थः ।] पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ५६ ॥ [अज्ञानात् अपरिज्ञातायां त्वयि यः परिजनवदुपचारः आज्ञाकरणादिरूपः तेन ।]

वसन्तसेना—एतेनानुचितभूमिकारोहणेनापराद्धाऽऽर्यं शीर्षेण प्रणम्य प्रसादयामि । (क)

विदूषकः—भो द्वावपि युवां सुखं प्रणम्य कलमकेदारावन्योन्य शीर्षेण शीर्षं समागतौ । अहमप्यधुना करभजानुसदृशेन शीर्षेण द्वावपि युवां प्रसादयामि । (इत्युत्तिष्ठति ।) (ख)

चारुदत्तः—भवतु । तिष्ठतु प्रणयः ।

वसन्तसेना—(स्वगतम् ।) चतुरो मधुरश्चायमुपन्यासः । न युक्तमद्येदृशेनेहागतया मया प्रतिवस्तुम् । भवतु । एवं तावद्भणिष्यामि । (प्रकाशम् ।) आर्य यद्येवमहमार्यस्यानुग्राह्या तदिच्छाम्यहमिममलंकारकमार्यस्य गेहे निक्षेप्तुम् । अलंकारस्य निमित्तमेते पापा अनुसरन्ति । (ग)

चारुदत्तः—अयोग्यमिदं न्यासस्य गृहम् ।

वसन्तसेना—आर्य अलीकम् । पुरुषेषु न्यासा निक्षिप्यन्ते न पुनर्गेहेषु । (घ)

चारुदत्तः—मैत्रेय गृह्यतामयमलंकारः ।

वसन्तसेना—अनुगृहीताऽस्मि । (इत्यलंकारमर्पयति ।) (ङ)

विदूषकः—(गृहीत्वा ।) स्वस्ति भवत्यै । (च)

चारुदत्तः—धिङ् मूर्ख न्यासः खल्वयम् ।

(क) एदिणा अणुचिदभूमिआरोहणेण अवरज्झा अज्जं सीसेण पणमिअ पसादेमि ।

(ख) भो दुवेवि तुम्हे सुखं पणमिअ कलमकेदारा अण्णोण्णं सीसेण सीसं समाअदा । अहं पि इमिणा करहजाणुसरिसेण सीसेण दुवेवि तुम्हे पसादेमि ।

(ग) चदुरो मधुरो अ अअं उवण्णासो । ण जुत्तं अज्ज एरिसेण इध आअदाए मए पडिवसिदुम् । भोदु । एव्वं दाव भणिस्सम् । अज्ज जइ एव्वं अहं अज्जस्स अणुग्गेज्झा ता इच्छे अहं इमं अलंकारअं अज्जस्स गेहे णिक्खिविदुम् । अलंकारस्स णिमित्तं एदे पावा अणुसरन्ति ।

(घ) अज्ज अलीअम् । पुरुसेसु णासा णिक्खिविअन्ति ण गेहेसु ।

(ङ) अणुग्गहिदम्हि । (च) सोत्थि भोदीए ।

अनुचितं भूमिसमारोहणं पक्षद्वारेणावासप्रवेशादिकम् । [कलमः शालिविशेषः केदारः क्षेत्रं च ताविव ।] करभ उष्ट्रशिशुः तस्य जानु तत्सदृशेन । अवर्तुलेन निम्नोन्नतेन चेति भावः । तिष्ठतु प्रणयः आस्तामियं प्रणयोक्तिः । अयं प्रणयः स्नेहः तिष्ठतु स्थिरो भवत्विति गूढाभिसंधिः ।] प्रणय इत्यनेन संभोगप्रार्थना कटाक्षिता । ईदृशेन गृहीतसंभोगोपकरणादिना । पापा अकार्यकारिणः । भग्नत्वाद्रक्षकाभावाच्चायोग्यता ।

---

१ सुसंपण्णा-सुसंपुण्णा-विअ. २ पसादेमि उट्ठेध त्ति. ३ अज्जगेहे.

विदूषकः—(अपवार्य ।) यद्येवं तदा चौरैर्ह्रियताम्–(क)

चारुदत्तः—अचिरेणैव कालेन–

विदूषकः—एषोऽस्या अस्माकं विन्यासः । (ख)

चारुदत्तः—निर्यातयिष्ये ।

वसन्तसेना—आर्य इच्छाम्यहमनेनार्येणानुगम्यमाना स्वकं गेहं गन्तुम् । (ग)

चारुदत्तः—मैत्रेय अनुगच्छ तत्रभवतीम् ।

विदूषकः—त्वमेवैतां कलहंसगामिनीमनुगच्छन्राजहंस इव शोभसे । अहं पुनर्ब्राह्मणो यत्र तत्र जनैश्चतुष्पथोपनीत इवोपहारः कुक्कुरैरिव खाद्यमानो विपत्स्ये । (घ)

चारुदत्तः—एवं भवतु । स्वयमेवानुगच्छामि तत्रभवतीम् । तद्राजमार्गविश्वासयोग्याः प्रज्वाल्यन्तां प्रदीपिकाः ।

विदूषकः—वर्धमानक प्रज्वालय प्रदीपिकाः । (ङ)

चेटी—(जनान्तिकम् ।) अरे तैलेन विना प्रदीपिकाः प्रज्वाल्यन्ते । (च)

विदूषकः—(जनान्तिकम् ।) आश्चर्यम् । ताः खल्वस्माकं प्रदीपिका अपमानितनिर्धनकामुका इव गणिका निःस्नेहा इदानीं संवृत्ताः । (छ)

(क) जइ एव्वं ता चोरेहिं हरिज्जउ— (ख) एसो से अम्हाणं विण्णासो । (ग) अज्ज इच्छे अहं इमिणा अज्जेण अणुगच्छिज्जन्ती सकं गेहं गन्तुम् । (घ) तुमं ज्जेव एदं कलहंसगामिणीं अणुगच्छन्तो राअहंसो विअ सोहसि । अहं उण बम्हणो जहिं तहिं जणेहिं चउप्पहोवणीदो विअ उवहारो कुक्कुरेहिं विअ खज्जमाणो विवज्जिस्सम् । (ङ) वड्ढमाणअ पज्जालेहि पदीविआओ । (च) अले तेल्लेण विणा पदीविआओ पज्जालीअन्ति । (छ) ही । ताओ क्खु अम्हाणं पदीविआओ अवमाणिदणिद्धणकामुआ विअ गणिआ णिस्सिणेहाओ दाणिं संवुत्ता ।

अत्यन्तप्रश्रयवत्त्वादनुग्रहः । चोरेहिं हरिज्जउ इति संधिच्छेदनाम्नस्तृतीयाङ्कस्य सूचनम् । [तेन चेह तृतीयं पताकास्थानकमुक्तम् । 'अर्थोपक्षेपकमनुलीनं सविनयं भवेत् । श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥ ' इति ।] चतुष्पथोपनीत इवोपहारो देवताबलिरूपः । ही आश्चर्ये । यत एव निर्धनोऽत एवापमानितः [कामुकः याभिः ।] निःस्नेहा निरनुरागा निस्तैलाश्च । स्नेहोऽनुरागस्तैलं च । भवत्वित्युपसंहा-

---

१ अणु गच्छ॰.

चारुदत्तः—मैत्रेय भवतु । कृतं प्रदीपिकाभिः[1] । पश्य ।

उदयति हि शशाङ्कः कामिनीगण्डपाण्डु-
ग्रहगणपरिवारो राजमार्गप्रदीपः ।
तिमिरनिकरमध्ये रश्मयो यस्य गौराः
स्रुतजल इव पङ्के क्षीरधाराः पतन्ति ॥ ५७ ॥

(सानुरागम्[2]।) भवति वसन्तसेने इदं भवत्या गृहम् । प्रविशतु भवती ।

वसन्तसेना—(सानुरागमवलोकयन्ती[3] निष्क्रान्ता ।)

चारुदत्तः—वयस्य गता वसन्तसेना । तदेहि । गृहमेव गच्छावः ।

राजमार्गो हि शून्योऽयं रक्षिणः संचरन्ति च ।
वञ्चना परिहर्तव्या बहुदोषा हि शर्वरी ॥ ५८ ॥

(परिक्रम्य ।) इदं च सुवर्णभाण्डं रक्षितव्यं त्वया रात्रौ वर्धमानकेनापि दिवा ।

विदूषकः—यथा भवानाज्ञापयति । (क)

(इति निष्क्रान्तौ ।)

इति मृच्छकटिके[4]ऽलंकारन्यासो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

(क) जधा भवं आणवेदि ।

रोक्तिः । **उदयतीति** । [कामिन्या गण्ड इव पाण्डुः स्निग्धोज्ज्वलः । ग्रहगणः परिवारः अस्य । राजमार्गस्य प्रदीप इवेति रूपकम् । न तु दीपिकावदल्पप्रदेशवर्तिप्रकाशः । उदयति ।] यस्य हिमांशोस्तमोवृन्दमध्ये शुभ्रा रश्मयः पतन्ति । यथा प्रभूतजले कर्दमे दुग्धधाराः । [मालिनी वृत्तम्] ॥ ५७ ॥ [**राजमार्ग इति** ।] शून्यः जनसंचाररहितः । केवलं रक्षिणः संचरन्ति । तथाऽपि वञ्चना प्रतारणा । वसन्तसेनालंकारापहाररूपेति यावत् । हि यतः शर्वरी रात्रिः बहवः दोषाः स्तेयादिरूपा यस्यां सा तथोक्ता ॥ ५८ ॥

इति महोपाध्यायश्रीपृथ्वीधरकृतौ मृच्छकटिकविवृतौ
न्यासार्पणो नाम प्रथमोऽङ्कः ॥

---

१ दीपिकाभिः. २ उत्थाय सानु०. ३ पश्यन्ती. ४ मृच्छकटिकायाम्.

द्वितीयोऽङ्कः ।

(प्रविश्य ।)

चेटी—मात्राऽऽर्यासकाशं संदेशेन प्रेषिताऽस्मि । तद्यावत्प्रविश्यार्यासकाशं गच्छामि ।(परिक्रम्यावलोक्य च ।) एषाऽऽर्या हृदयेन किमप्यालिखन्ती तिष्ठति । तद्यावदुपसर्पामि । (क)

(ततः प्रविशत्यासनस्था सोत्कण्ठा वसन्तसेना मदनिका च ।)

वसन्तसेना—चेटि ततस्ततः । (ख)

मदनिका—आर्ये न किमपि मन्त्रयसे । किं ततस्ततः । (ग)

वसन्तसेना—किं मया भणितम् । (घ)

चेटी—ततस्तत इति । (ङ)

वसन्तसेना—(सभ्रूक्षेपम् ।) आ एवम् । (च)

(उपसृत्य ।)

प्रथमा चेटी[1]—आर्ये माताऽऽदिशति स्नाता भूत्वा देवतानां पूजां निर्वर्तयेति । (छ)

वसन्तसेना—चेटि विज्ञापय मातरम् । अद्य न स्नास्यामि तद्ब्राह्मण एव पूजां निर्वर्तयत्विति । (ज)

(क) अत्ताए अज्जआसआसं संदेसेण पेसिदम्हि । ता जाव पविसिअ अज्जआसआसं गच्छामि । एसा अज्जआ हिअएण किं पि आलिहन्ती चिट्ठदि । ता जाव उपसप्पामि ।
(ख) हञ्जे तदो तदो । (ग) अज्जए ण किं पि मन्तोसि । किं तदो तदो ।
(घ) किं मए भणिदम् । (ङ) तदो तदो त्ति । (च) आं एव्वम् ।
(छ) अज्जए अत्ता आणवेदि ण्हादा भविअ देवदाणं पूअं णिव्वत्तेहि त्ति ।
(ज) हञ्जे विण्णवेहि अत्तम् । अज्ज ण ण्हाइस्सं ता बम्हणो ज्जेव्व पूअं णिव्वत्तदु त्ति ।

[इत आरभ्य चतुर्थाङ्कसमाप्तिं यावत्प्रतिमुखसंधिः । तल्लक्षणं–'फलप्रधानोपायस्य मुखसंधिनिवेशिनः । लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखं च तत् ॥' इति । तदत्र मदनिकामैत्रेयाभ्यां ज्ञाततया वसन्तसेनामात्रादिभिरज्ञाततया च अनुरागरूप बीजस्य लक्ष्यालक्ष्यतयोद्भेदः ।] अत्ताए वसन्तसेनामात्रा । [अत्ता इति मातुः श्वश्र्वाश्च प्राकृते संज्ञा ।] अज्जआसआसं वसन्तसेनासकाशम् । संदेशेन प्रयोजनार्थम् ।[संदेशं दत्त्वेत्यर्थः।] [हञ्जे इति चेटीसंबोधनम् । 'हण्डे हञ्जे हलाऽऽह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ' इत्यमरः । 'हञ्जे तदो तदो' इत्युन्माददशारीत्युपन्यासः । अत्र विप्रलम्भशृङ्गाराङ्गभूतः प्रलाप उपक्षिप्तः । तल्लक्षणम्–'अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भृशम् ' इति ।

---

1 चेटी.

Love is mighty God who holds his holidays in youthful breasts.

चेटी—यदार्याऽऽज्ञापयति । (इति निष्क्रान्ता ।) (क) fault find

मदनिका—आर्ये स्नेहः पृच्छति न पुरोभागिता । तत्किं न्विदम् । (ख)

वसन्तसेना—मदनिके कीदृशीं मां प्रेक्षसे । (ग)

मदनिका—आर्यायाः शून्यहृदयत्वेन जानामि हृदयगतं कमप्यार्योऽभिलषतीति । (घ)

वसन्तसेना—सुष्ठु त्वया ज्ञातम् । परहृदयग्रहणपण्डिता मदनिका खलु त्वम् । (ङ)

मदनिका—प्रियं मे प्रियम् । कामः खलु नामैष भगवाननुगृहीतो महोत्सवस्तरुणजनस्य । तत्कथयत्वार्या किं राजा राजवल्लभो वा सेव्यते । (च)

वसन्तसेना—चेटि रन्तुमिच्छामि न सेवितुम् । (छ)

मदनिका—विद्याविशेषालंकृतः किं कोऽपि ब्राह्मणयुवा काम्यते । (ज)

वसन्तसेना—पूजनीयो मे ब्राह्मणजनः । (झ)

मदनिका—किमनेकनगराभिगमनजनितविभवविस्तारो वाणिजयुवा वा काम्यते । (ञ)

(क) जं अज्जआ आणवेदि ।

(ख) अज्जए सिणेहो पुच्छदि ण पुरोभाइदा । ता किं णेदम् ।

(ग) मदणिए केरिसिं मं पेक्खसि । (घ) अज्जआए सुण्णहिअअत्तणेण जाणामि हिअअगदं कं पि अज्जआ अहिलसदि त्ति ।

(ङ) सुट्ठु[1] तुए जाणिदम् । परहिअअग्गहणपण्डिआ मदणिआ क्खु तुमम् ।

(च) पिअं मे पिअम् । कामो क्खु णाम एसो भअवं अणुगहिदो[2] महूसवो तरुणजणस्स । ता कधेदु अज्जआ किं राआ राअवल्लहो वा सेवीअदि ।

(छ) हञ्जे रमिदुमिच्छामि ण सेविदुम् ।

(ज) विज्जाविसेसालंकिदो किं को वि बम्हणजुआ[3] कामीअदि ।

(झ) पूअणीओ[4] मे बम्हणजणो ।

(ञ) किं अणेअणअराहिगमणजणिदविहववित्थारो वाणिअजुआ वा कामीअदि ।

अज्जआ वसन्तसेनैव । [स्नेहः पृच्छति स्नेहात्पृच्छामीत्यर्थः ।] पुरोभाइदा पुरोभागिता दोषदर्शिता । ' दोषैकदृक्पुरोभागी ' इत्यमरः । दोषशून्यत्वेनेति भावः । [भगवान् कामः खलु य एवं विकारयति इत्यर्थः । यद्वा भगवान् काम एवाद्यानुगृहीतः इति वाक्यम् ।] ' भअवदा ' इत्यपि पाठः । भगवता हरेण । स्वीकृतोऽनुगृहीतो वा । ण सेविदुम् । कामोपभोगरसिकाऽस्मि न द्रव्यार्थिनीत्यर्थः । पूजनीयाश्च ये भवन्ति

---

१ सुट्ठु क्खु. २ अणवगहीदो. ३ बम्हणो. ४ हञ्जे पूअ०.

'Love at first sight at Kamadevayatana Garden"

वसन्तसेना—हञ्जे उपारूढस्नेहमपि प्रणयिजनं परित्यज्य देशान्तरगमनेन वाणिजजनो महद्वियोगजं दुःखमुत्पादयति । (क)

मदनिका—आर्ये न राजा न राजवल्लभो न ब्राह्मणो न वाणिजजनः । तत्क इदानीं स भर्तृदारिकया काम्यते । (ख)

वसन्तसेना—हञ्जे त्वं मया सह कामदेवायतनोद्यानं गताऽऽसीः । (ग)

मदनिका—आर्ये गताऽस्मि । (घ)

वसन्तसेना—तथाऽपि मामुदासीनेव पृच्छसि । (ङ)

मदनिका—ज्ञातम् । किं स एव येनार्या शरणागताऽभ्युपपन्ना । (च)

वसन्तसेना—किंनामधेयः खलु सः । (छ)

मदनिका—स खलु श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति । (ज)

वसन्तसेना—अयि नामास्य पृष्टासि । (झ)

मदनिका—स खल्वार्ये सुगृहीतनामधेय आर्यचारुदत्तो नाम । (ञ)

वसन्तसेना—(सहर्षम् ।) साधु मदनिके साधु । सुष्ठु त्वया ज्ञातम् । (ट)

(क) हञ्जे उवारूढसिणेहं पि पणइजणं परिच्चइअ देसन्तरगमणेण वाणिअजणो महन्तं विओअजं[1] दुक्खं उप्पादेदि । (ख) अज्जए ण राआ ण राअवल्लहो ण बम्हणो ण वाणिअजणो । ता को दाणिं सो भट्टिदारिआए कामीअदि । (ग) हञ्जे तुमं मए सह कामदेवाअदणुज्जाणं गदा आसि । (घ) अज्जए गदम्हि । (ङ) तह वि मं उदासीणा विअ पुच्छसि । (च) जाणिदम् । [2]किं सो ज्जेव्व जेण अज्जआ सरणाअदा अब्भुववण्णा । (छ) किंणामहेओ क्खु सो । (ज) सो क्खु सेट्ठिचत्तरे पडिवसदि । (झ) अइ णाम से[3] पुच्छिदासि । (ञ) सो क्खु अज्जए सुगहिदणामहेओ अज्जचारुदत्तो णाम । (ट) साहु मदणिए साहु । सुट्ठु तुए जाणिदम् ।

तेषां विलासवैमुख्यं सदेति भावः । उवारूढसिणेहं विवृद्धस्नेहम् । भट्टिदारिआए ईश्वरसुतया । [उदासीना मध्यस्था वृत्तान्तमजानतीत्यर्थः । शरणागता गृहं प्रविष्टा ।] सुहिदा सुखयुक्ता । अभ्युपपन्ना स्वीकृता । सुगृहीतनामधेयो दातृत्वेन ।

---

१ विओअदुक्खं. २ अज्जुए किं. ३ संपुच्छि.

मदनिका—(स्वगतम्।) एवं तावत्। (प्रकाशम्।) आर्ये दरिद्रः खलु स श्रूयते। (क)

वसन्तसेना—अत एव काम्यते। दरिद्रपुरुषसंक्रान्तमनाः खलु गणिका लोकेऽवचनीया भवति। (ख)

मदनिका—आर्ये किं हीनकुसुमं सहकारपादपं मधुकर्यः पुनः सेवन्ते। (ग)

वसन्तसेना—अत एव ता मधुकर्य उच्यन्ते। (घ)

मदनिका—आर्ये यदि स मनीषितस्तात्किमर्थमिदानीं सहसा नाभिसार्यते। (ङ)

वसन्तसेना—चेटि सहसाऽभिसार्यमाणः प्रत्युपकारदुर्बलतया मा तावज्जनो दुर्लभदर्शनः पुनर्भविष्यति। (च)

मदनिका—किमत एव सोऽलंकारस्तस्य हस्ते निक्षिप्तः। (छ)

वसन्तसेना—हञ्जे सुष्ठु त्वया ज्ञातम्। (ज)

(क) एव्वं दाव। अज्जए दलिद्दो क्खु सो सुणीअदि।

(ख) अदो ज्जेव्व कामीअदि। दलिद्दपुरिससंकन्तमणा क्खु गणिआ लोए अवअणीआ भोदि।

(ग) अज्जए किं हीणकुसुमं सहआरपादवं महुअरीओ उण सेवन्ति।

(घ) अदो ज्जेव्व ताओ महुअरीओ वुच्चन्ति।

(ङ) अज्जए जइ सो मणीसिदो ता कीस दाणिं सहसा ण अहिसारीअदि।

(च) हञ्जे सहसा अहिसारिअन्तो पच्चुअआरदुब्बलदाए मा दाव जणो दुल्लहदंसणो पुणो भविस्सदि।

(छ) किं अदो ज्जेव्व सो अलंकारओ तस्स हत्थे णिक्खित्तो।

(ज) हञ्जे सुट्ठु दे जाणिदम्।

दरिद्रपुरुषदत्तमना अवचनीया भवति अर्थानभिलाषित्वात्। [अवचनीयऽार्थानभिलाषेण गुणमात्रानुरागेण च वागगोचरमाहात्म्यानुशालिनीत्यर्थः—इति लल्लादीक्षिताः।] अतिस्वश्वारुदत्तो ब्राह्मणः अनध्यापकत्वेन विलासी। अन्यश्च श्रोत्रियः तर्कतन्त्रप्रवीणः पूजनीयः न काम्यो विलासवैमुख्यादित्याशयः। महुअरीओ इति। मधु कुर्वन्ति सेवन्ते। मत्ता इत्यर्थः। [मधु कुर्वन्त्येव केवलं न स्वयं सेवन्ते। तथा गणिका धनार्थमेव केवलं स्वदेहं परोपकरणीकृत्य अलब्धरतयो वृथाजन्मभाजो भवन्तीत्यर्थः। सहसा विस्रम्भोत्पादनात्प्रागभिसार्यमाणः प्रत्युपकारे दुर्बलतया अक्षमतया पुनरात्मानं न दर्शयिष्यति एवं दुर्लभदर्शनः स्यादिति सहसा न गम्यते।]

Thura, a keeper of gambling house shouts - Thus on seeing Samvahak escape.

(नेपथ्ये ।)

अरे भट्टारक दशसुवर्णस्य रुद्धो द्यूतकरः प्रपलायितः प्रपलायितः । तद्गृहाण गृहाण [तिष्ठ तिष्ठ । दूरात्प्रदृष्टोऽसि । (क)

(प्रविश्यापटीक्षेपेण संभ्रान्तः ।)

संवाहकः—आश्चर्यम् । कष्ट एष द्यूतकरभावः । (ख)

नवबन्धनमुक्तयेव गर्दभ्या हा ताडितोऽस्मि गर्दभ्या ।
अङ्गराजमुक्तयेव शक्त्या घटोत्कच इव घातितोऽस्मि शक्त्या १
लेखकव्यापृतहृदयं सभिकं दृष्ट्वा झटिति प्रभ्रष्टः ।
इदानीं मार्गनिपतितः कं नु खलु शरणं प्रपद्ये ॥ २ ॥

तद्यावदेतौ सभिकद्यूतकरावन्यतो मामन्विष्यतः तावदहं विपरीताभ्यां पादाभ्यामेतच्छून्यदेवकुलं प्रविश्य देवीभविष्यामि । (बहुविधं नाट्यं कृत्वा तथा स्थितः ।) (ग)

(क) अले भट्टा दशसुवण्णाह लुद्धु जूदकरु पपलीणु पपलीणु । ता गेण्ह[1] गेण्ह । चिट्ठ चिट्ठ । दूलात्पदिट्ठो सि ।

(ख) हीमाणहे । कट्ठे एशे जूदिअलभावे ।

णवबन्धणमुक्काए[2] विअ गद्दहीए हा ताडिदो म्हि गद्दहीए ।
अङ्गलाअमुक्काए विअ शत्तीए घडुक्को विअ घादिदो म्हि शत्तीए ॥
लेखअवावडहिअअं शहिअ दट्ठूण[3] झत्ति पब्भट्ठे ।
एण्हिं मग्गणिवडिदे कं णु क्खु शलणं पपज्जे ॥

(ग) ता जाव एदे शहिअजूदिअला अण्गदो मं अण्णेशन्ति ताव हंक्के[4] विप्पडीवेहिं पादेहिं एदं शुण्णदेउलं पविशिअ देवीभविश्शम् ।

भट्टेति द्यूतकरस्य संबोधनम् । दशसुवर्णकृते लुद्धु रुद्धः । दश सुवर्णा लभ्या यस्य पार्श्वे स द्यूतकरः प्रपलायितः । अतो गृहाण धारय । 'लब्धः' इति पाठे दशसुवर्णानां द्यूतकरो लब्धः प्रपलायित इत्यर्थः । ['नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो निर्गमोऽपि च' इत्युक्तेः अत्र संवाहकस्य तिरस्करिणीमाक्षिप्य प्रवेशः सूचनाभावात् ।] सभ्यानुद्दिश्य ब्रूते । हीमाणहे इति विस्मये । कष्ट एष द्यूतकरभावः । **नवबन्धनेत्यादि** । चित्रजातिः । गद्दहीए गर्दभीनामधेय्या । हा कष्टम् । ताडितोऽस्मि । गद्दहीति वराटिकानाम । गर्दभीशक्तिके आर्थी इति प्रसिद्धद्यूतके कपर्दकनामधेये । नवबन्धनान्मुक्तयेव गर्दभ्या पशुविशेषेण ताडितोऽस्मि गर्दभ्या [वराटिकया] । ताडनस्वभावा सा यतः । अङ्गराजेन कर्णेन मुक्तयेव शक्त्या अस्त्रविशेषेण घटोत्कचो भीमसेनसुत इव ताडितोऽस्मि शक्त्या ॥ १ ॥ **लेखकेत्यादि** । गाथा । [लेख एव लेखकः । स्वार्थे कन् । यद्वा लिखतीति लेखकः । तत्र व्यापृतहृदयमासक्तचित्तं] लेखकव्यापृतहृदयं सभिकं दृष्ट्वा [तस्य दर्शनपथं विहायेत्यर्थः ।] झटिति प्रभ्रष्टः । मार्गनिपतितः तन्मार्गगतः] । कं नु खल्विति विमर्शे ॥ २ ॥ विप्रतीपाभ्यां विपरीताभ्याम् । देवीभविष्यामि । [देवतावत्प्रतिमास्थाने स्थास्यामि ।]

---

१ गेण्हध गेण्हध. २ मुक्कापुए. ३ दश्शूण...पब्भश्टे. ४ इदो.

(ततः प्रविशति माथुरो द्यूतकरश्च ।)

माथुरः—अरे भट्टारक दशसुवर्णस्य रुद्धो द्यूतकरः प्रपलायितः प्रपलायितः । तद्गृहाण गृहाण । तिष्ठ तिष्ठ । दूरात्प्रदृष्टोऽसि । (क)

द्यूतकरः—

यदि व्रजसि पातालमिन्द्रं शरणं च सांप्रतं यासि ।
सभिकं वर्जयित्वैकं रुद्रोऽपि न रक्षितुं तरति ॥ ३ ॥ (ख)

माथुरः—

कुत्र कुत्र सुसभिकविप्रलम्भक पलायसे रे भयपरिवेपिताङ्गक ।
पदे पदे समविषमं स्खलन्कुलं यशोऽतिकृष्णं कुर्वन् ॥ ४ ॥ (ग)

द्यूतकरः—(पदं वीक्ष्य ।) एष व्रजति । इयं प्रनष्टा पदवी । (घ)

माथुरः—(आलोक्य सवितर्कम् ।) अरे विप्रतीपौ पादौ । प्रतिमाशून्यं देवकुलम् । (विचिन्त्य ।) धूर्तो द्यूतकरो विप्रतीपाभ्यां पादाभ्यां देवकुलं प्रविष्टः । (ङ)

द्यूतकरः—ततोऽनुसरावः । (च)

माथुरः—एवं भवतु । (छ)

(उभौ देवकुलप्रवेशं निरूपयतः । दृष्ट्वाऽन्योन्यं संज्ञाप्य ।)

(क) अले भट्टा दशसुवण्णाह लुद्धु जूदकरु पपलीणु पपलीणु । ता गेण्ह गेण्ह । चिट्ठ चिट्ठ । दूलात्पदिट्ठो सि ।

(ख) जइ वज्जसि पाआलं इन्दं शलणं च संपदं जासि ।
सहिअं वज्जिअ एक्कं रुद्दो वि ण रक्खिदुं तरइ ॥

(ग) कहिं कहिं सुसहिअविप्पलम्भआ पलासि ले भअपालिवेविदङ्गआ ।
पदे पदे समो[2]विसमं खलन्तआ कुलं जसं अदिकसणं कलेन्तआ ॥

(घ) एसो वज्जदि । इअं पणट्ठा पदवी ।

(ङ) अले विप्पदीवु पादू । पडिमाशुण्णु देउलु । धुत्तु जूदकरु विप्पदीवेहिं पादेहिं देउलं पविट्ठो । (च) ता अणुसरेम्ह । (छ) एव्वं भोदु ।

देवीति च्व्यन्तम् । **यदि व्रजसीत्यादि** । आर्या । [तरति समर्थो भवेदित्यर्थः] ॥ ३ ॥ **कुत्र कुत्रेत्यादि** । रुचिरा वृत्तम् । [विप्रलम्भक प्रतारक ।] रे भयपरिवेपमानाङ्गक । पदे पदे समविषमं यथा स्यादेवं स्खलन्कुलं यशश्चातिकृष्णं कुर्वन् ॥ ४ ॥ [पदं संवाहकचरणचिह्नम् । विप्रतीपेति । ढक्कभाषायामस्यामुकारान्तानि प्रथमान्तादीनीत्यवधेयम्–इति ल. दी.]। अरे विप्रतीपपादशून्यं देवकुलम् । प्रयोजनाभावेन नात्र मानुष इति भावः । 'धूर्तो द्यूतकरो विप्रतीपाभ्यां पादाभ्यां देवकुलं प्रविष्टः' इत्येके । [संज्ञाप्येति–अयं संवाहक

---

१ नाटयतः. २ शमाविशमम्.

द्यूतकरः—कथं काष्ठमयी प्रतिमा । (क)

माथुरः—अरे न खलु न खलु । शैलप्रतिमा । (इति बहुविधं चालयति । संज्ञाप्य च ।) एवं भवतु । एहि । द्यूतेन क्रीडावः । (इति बहुविधं द्यूतं क्रीडतः ।) (ख)

संवाहकः—(द्यूतेच्छाविकारसंवरणं बहुविधं कृत्वा । स्वगतम् ।) अरे !

कत्ताशब्दो निर्नाणकस्य हरति हृदयं मनुष्यस्य ।
ढक्काशब्द इव नराधिपस्य प्रभ्रष्टराज्यस्य ॥ ५ ॥

जानामि न क्रीडिष्यामि सुमेरुशिखरपतनसंनिभं द्यूतम् ।
तथाऽपि खलु कोकिलमधुरः कत्ताशब्दो मनो हरति ॥६॥ (ग)

द्यूतकरः—मम पाठे मम पाठे । (घ)

माथुरः—न खलु । मम पाठे मम पाठे । (ङ)

(क) कधं कट्ठमयी पडिमा ।

(ख) अले ण हु ण हु । शैलपडिमा । एव्वं भोदु । एहि । जूदं किलेम्ह ।

(ग) अले ।

कत्ताशद्दे णिण्णाणअश्श हलइ हडकं मनुश्शश्श ।
ढक्काशद्दे व्व णडाधिवश्श पब्भट्टलज्जश्श ॥

जाणामि ण कीलिश्शं शुमेलुशिहलपडणशण्णिहं जूअम् ।
तह वि हु कोइल्मडुले कत्ताशद्दे मणं हलदि ॥

(घ) मम पाठे मम पाठे ।

(ङ) ण हु । मम पाठे मम पाठे ।

एव प्रतिमारूपेणात्मानं निह्नुवान इह तिष्ठतीति संज्ञापनं कृत्वेत्यर्थः ।] संज्ञापनं प्रतिमायाम् । [शिलाया इयं शैली सा चासौ प्रतिमा च शैलप्रतिमा । संवरणं गोपनं स्वस्य प्रतिमारूपेण स्थितत्वात्—इति ल. दी.]। **कत्तेति** । द्यूतकरणं यया सा कत्ता । काड ·(उ) इति प्रसिद्धः । नान्दीपूरा इति प्रसिद्धे द्यूत इत्यन्ये । [नान्दी नक्की इति भाषायाम् । पूर्वः पूरा इति भाषया प्रसिद्धः । निर्गतं नाणकमपि यस्य यस्माद्वा स तथा तस्य निर्नाणकस्य । इति ल. दी]। कत्ताशब्दो निर्नाणकस्य निर्धनस्य ॥५॥ **जानामीति** । सुमेरुशिखरपतनसंनिभं द्यूतम् । [सुमेरोः शृङ्गात्पतनवत्] सुखविनाशकमित्यर्थः । कोकिलमधुरः [कोकिलशब्दवन्मधुरः] ॥ ६ ॥ मम पाठ इत्यार्थी

---

१ चालयतः. २ क्रीडति.

संवाहकः—(अन्यतः सहसोपसृत्य ।) ननु मम पाठे । (क)

द्यूतकरः—लब्धः पुरुषः । (ख)

माथुरः—(गृहीत्वा ।) अरे लुप्तदण्डक गृहीतोऽसि । प्रयच्छ तद्दशसुवर्णम् । (ग)

संवाहकः—अद्य दास्यामि । (घ)

माथुरः—अधुना प्रयच्छ । (ङ)

संवाहकः—दास्यामि । प्रसादं कुरु । (च)

माथुरः—अरे ननु सांप्रतं प्रयच्छ । (छ)

संवाहकः—शिरः पतति । (इति भूमौ पतति ।) (ज)

(उभौ बहुविधं ताडयतः ।)

माथुरः—एष त्वं खलु द्यूतकरमण्डल्या बद्धोऽसि । (झ)

संवाहकः—(उत्थाय सविषादम् ।) कथं द्यूतकरमण्डल्या बद्धोऽस्मि। कष्टम् । एषोऽस्माकं द्यूतकराणामलङ्घनीयः समयः । तस्मात्कुतो दास्यामि । (ञ)

माथुरः—अरे गण्डः क्रियतां क्रियताम् । (ट)

संवाहकः—एवं करोमि । (द्यूतकरमुपस्पृश्य ।) अर्धं तुभ्यं ददामि अर्धं मे मुञ्चतु । (ठ)

द्यूतकरः—एवं भवतु । (ड)

(क) णं मम पाठे ।

(ख) लद्धे गोहे । (ग) अले पेदण्डा गहीदो सि । पअच्छ तं दशसुवण्णम् ।

(घ) अज्ज दइश्शम् । (ङ) अहुणा पअच्छ ।

(च) दइश्शं । पशादं कलेहि । (छ) अले णं संपदं पअच्छ ।

(ज) शिलु पडदि । (झ) एसुं तुमं हु जूदिअरमण्डलीए बद्धो सि ।

(ञ) कधं जूदिअलमण्डलीए बद्धो म्हि । ही । एशे अम्हाणं जूदिअलाणं अलङ्घणीए शमए । ता कुदो दइश्शम् । (ट) अले गंण्डे कुलु कुलु ।

(ठ) एव्वं कलेमि । अद्धं ते देमि अद्धं मे मुञ्चदु । (ड) एव्वं भोदु ।

द्यूतकरोक्तिविशेषः । गोहे पुरुषः मनुष्यः । पेदण्डा लुप्तदण्डक । उभे अपि देशी । शिरः पतति । भ्रमतीत्यर्थः । इति भूमौ निपत्य स्थितः । ही कष्टम् । अस्माभिः सर्वः समय उल्लङ्घ्यते । एषोऽस्माकं द्यूतकराणामलङ्घ्यः समयः । 'गण्डं गण्डो लम्भकः' इति पूर्वटीका । [उपस्पृश्य करे धृत्वा ।] अर्धं सभिकेन

---

१ एसु तुहं जूदिमण्डलीए बद्धोसि । इति द्यूतमण्डलीं कृत्वा तथा करोति. २ गन्धु.

संवाहकः—(सभिकमुपगम्य ।) अर्धस्य गण्डं करोमि । अर्धमपि म आर्यो मुञ्चतु । (क)

माथुरः—को दोषः । एवं भवतु । (ख)

संवाहकः—(प्रकाशम् ।) आर्य अर्धं त्वया मुक्तम् । (ग)

माथुरः—मुक्तम् । (घ)

संवाहकः—(द्यूतकरं प्रति ।) अर्धं त्वयाऽपि मुक्तम् । (ङ)

द्यूतकरः—मुक्तम् । (च)

संवाहकः—सांप्रतं गमिष्यामि । (छ)

माथुरः—प्रयच्छ तद्दशसुवर्णम् । कुत्र गच्छसि । (ज)

संवाहकः—प्रेक्षध्वं प्रेक्षध्वं भट्टारकाः । हा सांप्रतमेव एकस्यार्धे गण्डः कृतः अपरस्यार्धं मुक्तम् । तथाऽपि मामबलं सांप्रतमेव याचते । (झ)

माथुरः—(गृहीत्वा ।) धूर्त माथुरोऽहं निपुणः । अत्र नाहं धूर्तयामि । तत्प्रयच्छ तल्लुप्तदण्डक सर्वं सुवर्णं सांप्रतम् । (ञ)

संवाहकः—कुतो दास्यामि । (ट)

माथुरः—पितरं विक्रीय प्रयच्छ । (ठ)

संवाहकः—कुतो मे पिता । (ड)

(क) अद्धश्श गण्डे[1] कलेमि । अद्धं पि मे अज्जो मुञ्चदु ।

(ख) को दोसु । एव्वं भोदु । (ग) अज्ज अद्धे[2] तुए मुक्के ।

(घ) मुक्के । (ङ) अद्धे तुए वि मुक्के । (च) मुक्के ।

(छ) संपदं गमिश्शम् । (ज) पअच्छ तं दशसुवण्णम् । कहिं गच्छसि ।

(झ) पेक्खध पेक्खध भट्टालआ । हा शम्पदं ज्जेव्व एक्काह अद्धे गण्डे कडे अवलाह अद्धे मुक्के । तह वि मं अबलं शम्पदं ज्जेव्व मग्गदि ।

(ञ) धुत्त माथुरु अहं णिउणु । एत्थ[3] ण अहं धुत्तिज्जामि । ता पअच्छ तं पेदण्डआ सव्वं सुवण्णं संपदम् । (ट) कुदो दइश्शम् ।

(ठ) पिदरु विक्किणिअ पअच्छ । (ड) कुदो मे पिदा ।

मुक्तम् । अर्धं द्यूतकरेण । उभाभ्यां राशिरेव मुक्तः । इति मुक्तदेयत्वाद्यामीति ब्रूते । भट्टारका इति मध्यस्थान्संबोधयति । अद्धे अर्धेन । गण्डे कडे । एकस्य सभिकस्यार्धे गण्डः कृतः । अपराह अद्धेण मुक्के इत्यपरस्य द्यूतकरस्यार्धेन मुक्तोऽस्मि । तच्च सभिकेनैवोपेक्षितम् । अत्र माथुरोऽहं निपुणः । एत्थ तुए अत्र त्वया । धुत्तिज्जामि धूर्त्यें प्रतार्ये । पेदण्डा लुप्तदण्डक । कुत इति लाभोपायप्रश्ने । [आकाशे–'असंबोध्याऽ-

---

१ गन्धु. २ अद्धं. ३ एहिं.

'The Gambler is a King without a Throne'

माथुरः--मातरं विक्रीय प्रयच्छ । (क)

संवाहकः---कुतो मे माता । (ख)

माथुरः--आत्मानं विक्रीय प्रयच्छ । (ग)

संवाहकः--कुरुत प्रसादम् । नयत मां राजमार्गम् । (घ)

माथुरः--प्रसर । (ङ)

संवाहकः--एवं भवतु । (परिक्रामति ।) आर्याः क्रीणीध्वं मामस्य सभिकस्य हस्ताद्दशभिः सुवर्णकैः । (दृष्ट्वा । आकाशे ।) किं भणथ-- ' किं करिष्यसि ' इति । गेहे ते कर्मकरो भविष्यामि । कथमदत्त्वा प्रतिवचनं गतः । भवत्वेवम् । इममन्यं भणिष्यामि । (पुनस्तदेव पठति ।) कथमेषोऽपि मामवधीर्य गतः । हा आर्यचारुदत्तस्य विभवे विघटिते एष वर्ते मन्दभाग्यः । (च)

माथुरः--ननु देहि । (छ)

संवाहकः--कुतो दास्यामि । (इति पतति ।) (ज)

(माथुरः कर्षति ।)

संवाहकः--आर्याः परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । (झ)

(ततः प्रविशति दर्दुरकः ।)

दर्दुरकः--भोः द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् ।

न गणयति पराभवं कुतश्चिद्धरति ददाति च नित्यमर्थजातम् ।
नृपतिरिव निकाममायदर्शी विभववता समुपास्यते जनेन ॥ ७ ॥

(क) मादरु विक्किणिअ पअच्छ । (ख) कुदो मे मादा । (ग) अप्पाणं विक्किणिअ पअच्छ । (घ) कलेध पशादम् । णेध मं लाजमग्गम् । (ङ) पसरु । (च) एव्वं भोदु । अज्जा क्किणिध मं इमश्श शहिअश्श हत्थादो दशेहिं शुवण्णकेहिं । किं भणाध--'किं कलइश्शशि' त्ति । गेहे दे कम्मकले हुविश्शम् । कधं अदइअ पडिवअणं गदे । भोदु एव्वम् । इमं अण्णं भणइस्सम् । कधं एशे वि मं अवधीलिअ गदे । हा अज्जचालुदत्तस्स विहवे विहडिदे एशे वट्टामि मन्दभाए । (छ) णं देहि । (ज) कुदो दइश्शम् । (झ) अज्जा पलित्ताअध पलित्ताअध ।

दृष्टवक्री वाक्स्यादाकाशभाषितम्' इत्युक्तम् । प्रकृते त्वसंबोध्या (न विद्यते संबोध्यो यस्यां) वागियमिति बोध्यम् इति ल.दी.] । सहिअस्स हत्थादो सभिकस्य पार्श्वादित्यर्थः । हा आर्यचारुदत्तस्य विभवे विघटिते तस्मिन्निर्धने एष एतादृशावस्थो वर्ते । नेति । [कुतश्चित्क-

अपि च ।

द्रव्यं लब्धं द्यूतेनैव दारा मित्रं द्यूतेनैव ।
दत्तं भुक्तं द्यूतेनैव सर्वं नष्टं द्यूतेनैव ॥ ८ ॥

अपि च । Technical terms of playing.

त्रेताहृतसर्वस्वः पावरपतनाच्च शोषितशरीरः ।
नर्दितदर्शितमार्गः कटेन विनिपातितो यामि ॥ ९ ॥

(अग्रतोऽवलोक्य ।) अयमस्माकं पूर्वसभिको माथुर इत एवाभिवर्तते । भवतु । अपक्रमितुं न शक्यते । तदवगुण्ठयाम्यात्मानम् ।

(बहुविधं नाट्यं कृत्वा स्थितः । उत्तरीयं निरीक्ष्य ।)

अयं पटः सूत्रदरिद्रतां गतो ह्ययं पटश्छिद्रशतैरलंकृतः ।
अयं पटः प्रावरितुं न शक्यते ह्ययं पटः संवृत एव शोभते ॥ १० ॥

अथ वा किमयं तपस्वी करिष्यति । यो हि

पादेनैकेन गगने द्वितीयेन च भूतले ।
तिष्ठाम्युल्लम्बितस्तावद्यावत्तिष्ठति भास्करः ॥ ११ ॥

माथुरः—दापय दापय । (क)

संवाहकः—कुतो दास्यामि । (ख)

माथुरः—(कर्षति ।)

(क) दापय दापय । (ख) कुदो दइस्सम् ।

स्माच्चिदपि पराभवं न गणयति चिन्तयति । नृपः स्वसामर्थ्यात् । द्यूतमपि द्यूतप्रसक्तस्य मानावमानविगणनादित्यर्थः । नृपः व्यवहारानुरोधेन द्यूतं च जयापजययोरनियमात् नित्यमर्थगतिं हरति ददाति च । निकाममत्यन्तमायं लाभं पश्यतीति आयदर्शी नृपः] अतिशयनायस्य दर्शको राजेश्वरेणापि पुरुषेण सेव्यते । उपमा । पुष्पिताग्रा छन्दः] ॥ ७ ॥ द्रव्यं लब्धमित्यादि । [कारकदीपकमलंकारः ।] विद्युन्माला वृत्तम् ॥ ८ ॥ त्रेतेति । त्रेता 'तीया' इति प्रसिद्धः । पावरो 'दूआ' इति ख्यातः । नर्दितो 'नान्दी' इति प्रसिद्धः । [नर्दितशतनेन दर्शितो मार्गो यस्य स तादृशः । गृहं गच्छेति मार्गः-लल्ली] कटेन 'पूरा' इति प्रसिद्धेन । 'पावरः पूरा कटो दूआ' इति केचित् ॥९॥ अयमिति । [अयं पटः सूत्राणां दरिद्रता जीर्णतया तत्र तत्र लुप्तता तां गतः । सूत्राणां नाशात् । प्रावरितुं परिधातुम् । वंशस्थं वृत्तम्] ॥१०॥ तपस्वी वराकः । पादेनेति । [एकेन पादेन उन्नमितेनेत्यर्थः । यावत्तिष्ठति भास्करः आसायंकालमित्यर्थः । अनेनैवं क्लेशसहस्य मम माथुरकात्कुतो भयमिति

---

१ जग्धं. २ द्वापर.

दर्दुरकः—अये किमेतदग्रतः । (आकाशे ।) किं भवानाह—अयं द्यूतकरः सभिकेन खलीक्रियते न कश्चिन्मोचयतीति । नन्वयं दर्दुरो मोचयति । (उपसृत्य ।) अन्तरमन्तरम् । (दृष्ट्वा ।) अये कथं माथुरो धूर्तः । अयमपि तपस्वी संवाहकः ।

यः स्तब्धं दिवसान्तमानतशिरा नास्ते समुल्लम्बितो
यस्योद्घर्षणलोष्टकैरपि सदा पृष्ठे न जातः किणः ।
यस्यैतच्च न कुक्कुरैरहरहर्जङ्घान्तरं चर्व्यते
तस्यात्यायतकोमलस्य सततं द्यूतप्रसङ्गेन किम् ॥ १२ ॥

भवतु । माथुरं तावत्सान्त्वयामि । (उपगम्य ।) माथुर अभिवादये ।

माथुरः—(प्रत्यभिवादयते ।)

दर्दुरकः—किमेतत् ।

माथुरः—अयं दशसुवर्णं धारयति । (क)

दर्दुरकः—ननु कल्यवर्तमेतत् ।

माथुरः—(दर्दुरस्य कक्षातरुलुण्ठीकृतं पटमाकृष्य ।) भर्तारः पश्यत पश्यत । जर्जरपटप्रावृतोऽयं पुरुषो दशसुवर्णं कल्यवर्तं भणति । (ख)

दर्दुरकः—अरे मूर्ख नन्वहं दशसुवर्णान्कटकरणेन प्रयच्छामि । तत्किं यस्यास्ति धनं स किं क्रोडे कृत्वा दर्शयति । अरे

(क) अअं दशसुवण्णं धालेदि । (ख) भट्टा पश्शत पश्शत । जज्जरपडप्पावुदो अअं पुलिसो दशसुवण्णं कल्लवत्तं भणादि ।

ध्वनितम्] ॥ ११ ॥ खलीक्रियते भर्त्स्यते । [कर्षणाद्युपमर्दपात्रं क्रियते इत्यर्थः इति ल० दी०] । अन्तरमन्तरमिति जनसंमर्दे प्रवेशायावकाशप्रार्थना । [संवाहकस्य द्यूतक्रीडाकरणाक्षमत्वं द्योतयति—] य इति । [यः । अहमिवेति पूरणीयम् । समुल्लम्बितः सन् दिवसान्तं आनतं शिरो यस्य तथा नास्ते । यस्य मम पृष्ठे इव उद्धर्षणं लोष्ठकैः पणीकृतार्थादाने सभिकादिभिः कृतं पृष्ठघर्षणं तदर्थं लोष्ठकैः कृतः किणः न जातः । यस्य च मम इव जङ्घान्तरदेशः कुक्कुरैः सदा न चर्व्यते । तस्य अस्य संवाहकस्य अत्यायतकोमलस्य अत्यन्तकोमलस्य । यद्वा अत्यायतः विपुलशरीरश्चासौ कोमलश्च तस्य द्यूतप्रसङ्गेन कोऽर्थः । न कोपीऽत्यर्थः । अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।] उद्धर्षणः संघर्षणः । किणः 'घाटिः' इति प्रसिद्धः । 'कुक्कुरैश्चर्व्यते' इति पाठो व्यक्त एव । अत्यायतो विपुलशरीरः तथा कोमलश्च । 'व्यायतोऽकृतश्रमः' इति पूर्वटीका ॥ १२ ॥ [लुण्डीकृतं गोलीकृतम् । भट्टा इति संबुद्धिर्जनान्प्रति । ल० दी०] कल्यवर्तं प्रातर्भोजनम् । तत्साधनमेतत् द्रव्यमिदमित्यर्थः । जीर्णपटसंवृतः । [कटकरणेन पूरापतनेन । त्वमधुना देहीति यदि वदेन्माथुरस्तत्राह—तत्किमित्यादि । क्रोडे उत्सङ्गे ।

---

१ मोचयत्येनम्. २ दर्दुरकक्षा०, ०कक्षलुण्डीकृतं.

दुर्वर्णोऽसि विनष्टोऽसि दशस्वर्णस्य कारणात्।
पञ्चेन्द्रियसमायुक्तो नरो व्यापाद्यते त्वया ॥ १३ ॥

माथुरः—भर्तः तव दशसुवर्णं कल्यवर्तः। ममैष विभवः। (क)

दर्दुरकः—यद्येवं श्रूयतां तर्हि। अन्यांस्तावद्दश सुवर्णानस्यैव प्रयच्छ। अयमपि द्यूतं शीलयतु।

माथुरः—तत्किं भवतु। (ख)

दर्दुरकः—यदि जेष्यति तदा दास्यति।

माथुरः—अथ न जयति। (ग)

दर्दुरकः—तदा न दास्यति।

माथुरः—अथ न युक्तं जल्पितुम्। एवमाचक्षाणस्त्वं प्रयच्छ धूर्तक। अहमपि नाम माथुरो धूर्तो द्यूतं मिथ्याऽऽदर्शयामि। अन्यस्मादप्यहं न बिभेमि। धूर्त खण्डितवृत्तोऽसि त्वम्। (घ)

दर्दुरकः—अरे कः खण्डितवृत्तः।

माथुरः—त्वं खलु खण्डितवृत्तः। (ङ)

दर्दुरकः—पिता ते खण्डितवृत्तः। (संवाहकस्यापक्रमितुं संज्ञां ददाति।)

माथुरः—वेश्यापुत्र नन्वेवमेव द्यूतं त्वया सेवितम्। (च)

(क) भट्टा तुए दशसुवण्णु कल्लवत्तु। मए एसु विहवु।

(ख) तत्किं भोदु। (ग) अह ण जिणादि।

(घ) अह ण जुत्तं जंप्पिदुम्। एव्वं अंक्खन्तो तुमं पयच्छ धुत्तआ। अहं पि णाम माथुरु धुत्तु जूदं मिच्छा आदंसआमि। अण्णस्स वि अहं ण बिभेमि। धुत्ता खण्डिअवुत्तो सि तुमम्। (ङ) तुमं हु खण्डिअवुत्तो।

(च) गोसाविआपुत्ता णं एव्वं ज्जेव जूदं तुए सेविदम्।

इति ल० दी०]। **दुर्वर्ण इति**। [दुष्टः वर्णः यस्य स दुर्वर्णः हीनजातिः। नीच इत्यर्थः। यद्वा क्रोधावेशात् दूषितमुखरागः। विनष्टोऽसि क्रूराचरणाद्धतोऽसि। पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि। नरः न तु पशुः] ॥ १३ ॥ भट्टा इति संबोधनोक्तिः। तदेवं सति किम्। अथायं न दढं भद्रं जयतु। पाठान्तरे तु—अह अथ। भद्रकं जन्यम्। [खण्डितवृत्तः प्रतारक इत्यर्थः इति ल० दी०]। एवमहं पत्तुआ धुत्तिज्जामि प्रतार्ये। अहमपि नाम मथुराभवो द्यूतकरो द्यूतं मिथ्या दर्शयामि। अन्यस्माच्च नाहं बिभेमि। अहमेवान्यं निर्भयः प्रतारयामि। न तु मामन्य इत्यर्थः। तेन त्वमपि धूर्तोऽसीति भावः। गोसाविआ वेश्या।

---

१ उच्छिन्नोऽसि. २ भट्टारु एदस्श. ३ जाम्पिदुं. ४ आचक्खन्तो. ५ माथुरो.

दर्दुरकः—मयैवं द्यूतमासेवितम् ।

माथुरः—अरे संवाहक प्रयच्छ तद्दशसुवर्णम् । (क)

संवाहकः--अद्य दास्यामि । तावद्दास्यामि । (ख)

(माथुरः कर्षति ।)

दर्दुरकः--मूर्ख परोक्षे खलीकर्तुं शक्यते न ममाग्रतः खलीकर्तुम् ।

(माथुरः संवाहकमाकृष्य घोणायां मुष्टिप्रहारं ददाति । संवाहकः सशोणितं मूर्च्छां नाटयन्भूमौ पतति । दर्दुरकं उपसृत्यान्तरयति । माथुरो दर्दुरं ताडयति । दर्दुरो विप्रतीपं ताडयति ।)

माथुरः--अरे अरे दुष्ट पुंश्चलीपुत्रक फलमपि प्राप्स्यसि । (ग)

दर्दुरकः--अरे मूर्ख अहं त्वया मार्गगत एव ताडितः । श्वो यदि राजकुले ताडयिष्यसि तदा द्रक्ष्यसि ।

माथुरः--एष प्रेक्षिष्ये । (घ)

दर्दुरकः--कथं द्रक्ष्यसि ।

माथुरः—(प्रसार्य चक्षुषी ।) एवं प्रेक्षिष्ये । (ङ)

(दर्दुरो माथुरस्य पांशुना चक्षुषी पूरयित्वा संवाहकस्यापक्रमितुं संज्ञां ददाति । माथुरोऽक्षिणी निगृह्य भूमौ पतति । संवाहकोऽपक्रामति ।)

दर्दुरकः--(स्वगतम् ।) प्रधानसभिको माथुरो मया विरोधितः । तन्नात्र युज्यते स्थातुम् । कथितं च मम प्रियवयस्येन शर्विलकेन यथा किल आर्यकनामा गोपालदारकः सिद्धादेशेन समादिष्टो राजा भविष्यतीति । सर्वश्चास्मद्विधो जनस्तमनुसरति । तदहमपि तत्समीपमेव गच्छामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

संवाहकः--(सत्रासं परिक्रम्य । दृष्ट्वा ।) एतत्कस्याप्यपावृतपक्षद्वारकं गेहम् । तदत्र प्रविशामि । (प्रवेशं रूपयित्वा । वसन्तसेनामालोक्य ।) आर्ये शरणागतोऽस्मि । (च)

वसन्तसेना--अभयं शरणागतस्य । चेटि पिधेहि पक्षद्वारकम् । (छ)

(क) अले संवाहआ पअच्छ तं दशसुवण्णम् । (ख) अज्ज दइश्शम् । दाव दइश्शं । (ग) अले अले दुट्ठ छिणालिआपुत्तअ फलं पि पाविहासि ।

(घ) एसु पेक्खिस्सम् । (ङ) एव्वं पेक्खिस्सम् । (च) एशे कश्श वि अपावुदपक्खदुआलके गेहे । ता एत्थ पविशिश्शम् । अज्जे शलणागदे म्हि ।

(छ) अभअं सरणागदस्स । हञ्जे ढक्केहि पक्खदुआरअम् ।

ढक्केहि पिधेहि । तुलिदमाकलितम् । **य आत्मेत्यादि** । वैतालीयं छन्दः । [यः नरः

---

१ दर्दुरः. २ मार्गा०. ३ अले दुह. ४ अपलावुद (अपरावृत); अणपा०.

(चेटी तथा करोति ।)

वसन्तसेना—कुतस्ते भयम् । (क)

संवाहकः—आर्ये धनिकात् । (ख)

वसन्तसेना—चेटि सांप्रतमपावृणु पक्षद्वारकम् । (ग)

संवाहकः—(आत्मगतम् ।) कथं धनिकात्तुलितमस्या भयकारणम् । सुष्ठु खल्वेवमुच्यते ।

य आत्मबलं ज्ञात्वा भारं तुलितं वहति मनुष्यः ।
तस्य स्खलनं न जायते न च कान्तारगतो विपद्यते ॥ १४ ॥

अत्र लक्षितोऽस्मि । (घ)

माथुरः—(अक्षिणी प्रमृज्य । द्यूतकरं प्रति ।) अरे देहि देहि । (ङ)

द्यूतकरः—भर्तः यावदेव वयं दर्दुरेण कलहायितास्तावदेव स पुरुषोऽपक्रान्तः । (च)

माथुरः—तस्य द्यूतकरस्य मुष्टिप्रहारेण नासिका भग्नाऽऽसीत् । तदेहि । रुधिरपथमनुसरावः । (छ)

(अनुसृत्य ।)

द्यूतकरः—भर्तः वसन्तसेनागृहं प्रविष्टः सः । (ज)

माथुरः—भूतानि सुवर्णानि । (झ)

द्यूतकरः—राजकुलं गत्वा निवेदयावः । (ञ)

(क) कुदो दे भअम् । (ख) अज्जे धणिकादो ।

(ग) हञ्जे संपदं अवावुणु पक्खदुआरअम् ।

(घ) कधं धणिकादो तुलिदं शे भअकालणम् । शु् क्खु एव्वं वुच्चदि ।

जे अत्तबलं जाणिअ भालं तुलिदं वहेइ माणुस्से ।
ताह खलणं ण जाअदि ण अ कन्तालगदो विवज्जदि ॥

एत्थ लक्खिदोम्हि । (ङ) अले देहि देहि ।

(च) भट्टा जावदेव अम्हे दद्दुरेण कलहाविदा तावदेव सो गोहो अवक्कन्तो ।

(छ) तस्स जूदकलस्स मुट्टिप्पहालेण णासिका भग्गा आसि । ता एहि । रुहिरपहं अणुसरेम्ह । (ज) भट्टा वसन्तसेणागेहं पविट्ठो सो ।

(झ) भूदाइं सुवण्णाइं । (ञ) लाअउलं गदुअ णिवेदेम्ह ।

तुलितं वोढुं शक्य इति निश्चितं भारं वहति सः कान्तारगतः कृच्छ्रगतोऽपि न विपद्यते] ॥ १४ ॥ तुलितं कलितमिति ' वा पदान्त-' इति बिन्दोर्लघुत्वम् । वसन्तसेनाया अशक्यविषये व्यापार उक्तः । गोहो मनुष्यः । तस्य दुरात्मनो मया मुष्टिप्रहारेण नासा भग्ना । तदागच्छतु । चिरमेतदनुसरावः । एहि तावत् । अदो अतः ।

---

१ लाभं.

माथुरः—एष धूर्तोऽतो निष्क्रम्यान्यत्र गमिष्यति । तदुपरोधेनैव गृह्णीवः । (क)

वसन्तसेना—(मदनिकायाः संज्ञां ददाति ।)

मदनिका—कुत आर्यः । को वाऽऽर्यः । कस्य वाऽऽर्यः । कां वा वृत्तिमार्य उपजीवति । कुतो वा भयम् । (ख)

संवाहकः—श्रृणोत्वार्या । आर्ये पाटलिपुत्रं मे जन्मभूमिः । गृहपतिदारकोऽहम् । संवाहकस्य वृत्तिमुपजीवामि । (ग)

वसन्तसेना—सुकुमारा खलु कला शिक्षिताऽऽर्येण । (घ)

संवाहकः—आर्ये कलेति शिक्षिता । आजीविकेदानीं संवृत्ता । (ङ)

चेटी—अतिनिर्विण्णमार्येण प्रतिवचनं दत्तम् । ततस्ततः । (च)

संवाहकः—तत आर्ये एष निजगेह आहिण्डकानां मुखाच्छ्रुत्वाऽपूर्वदेशदर्शनकुतूहलेनेहागतः । इहापि मया प्रविश्योज्जयिनीमेक आर्यः शुश्रूषितः । यस्तादृशः प्रियदर्शनः प्रियवादी दत्त्वा न कीर्तयत्यपकृतं विस्मरति । किं बहुना प्रलपितेन । दाक्षिणतया परकीयमिवात्मानमवगच्छति शरणागतवत्सलश्च । (छ)

(क) एसो धुत्तो अदो णिक्कमिअ अण्णत्त गमिस्सदि । ता उअरोधेणेव्व गण्हेम्ह ।

(ख) कुदो अज्जो । को वा अज्जो । कस्स वा अज्जो । कं वा विर्त्ति अज्जो उवजीअदि । कुदो वा भअम् ।

(ग) शुणादु अज्जआ । अज्जए पाडलिउत्ते मे जम्मभूमी । गहवइदालके हग्गे । संवाहअश्श विर्त्ति उवजीआमि ।

(घ) सुउमारा क्खु कला सिक्खिदा अज्जेण ।

(ङ) अज्जए कलेत्ति शिक्खिदा । आजीविआ दाणिं संवुत्ता ।

(च) अदिणिव्विण्णं अज्जेण पडिवअणं दिण्णम् । तदो तदो ।

(छ) तदो अज्जए एशे णिजगेहे आहिण्डकाणं मुहादो शुणिअ अपुव्वदेशदंशणकुदूहलेण इह आगदे । इह वि मए पविशिअ उज्जइणिं एक्के अज्जे शुश्शूशिदे । जे तालिशे पिअदंशणे पिअवादी दइअ ण कित्तेदि अवकिदं विशुमलेदि । किं बहुणा पलन्तेण । दक्खिणदाए पलकेलअं विअ अत्ताणअं अवगच्छदि शलणागअवच्छले अ ।

[उपराधेन निर्गमनमार्गावरोधेन । संज्ञां ददाति नामादि सर्वं पृच्छेति कटाक्षेण सूचयतीत्यर्थः इति ल. दी.]। गृहपतिर्ग्रामाध्यक्षः । संवाहकस्य शरीरयन्त्रमर्दकस्य व्यापारमुपजीवामि । स्वगृहपर्यटकानां भिक्षुकादीनां वचनं श्रुत्वा ।

चेटी——क इदानीमार्याया मनोरथान्तरस्य गुणांश्चोरयित्वोज्जयिनी-मलंकरोति । (क)

वसन्तसेना——साधु चेटि साधु । मयाऽप्येवमेव हृदयेन मन्त्रितम् । (ख)

चेटी——आर्य ततस्ततः । (ग)

संवाहकः——आर्ये स इदानीमनुक्रोशकृतैः प्रदानैः——(घ)

वसन्तसेना——किमुपरतविभवः संवृत्तः । (ङ)

संवाहकः——अनाख्यातमेव कथमार्यया विज्ञातम् । (च)

वसन्तसेना——किमत्र ज्ञायते । दुर्लभा गुणा विभवाश्च । अपेयेषु तडागेषु बहुतरमुदकं भवति । (छ)

चेटी——आर्य किंनामधेयः खलु सः । (ज)

संवाहकः——आर्ये क इदानीं तस्य भूतलमृगाङ्कस्य नाम न जानाति । स खलु श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति । श्लाघनीयनामधेय आर्य-चारुदत्तो नाम । (झ)

वसन्तसेना——(सहर्षमासनादवतीर्य ।) आर्यस्यात्मीयमेतद्गेहम् । चेटि देह्यस्यासनम् । तालवृन्तकं गृहाण । परिश्रम आर्यस्य बाधते । (ञ)

(क) को दाणिं अज्जआए मणोरहन्तरस्स गुणाइं चोरिअ उज्जइणिं अलंकरेदि ।

(ख) साहु हञ्जे साहु । मए वि एव्वं ज्जेव्व हिअएण मन्तिदम् ।

(ग) अज्ज तदो तदो । (घ) अज्जए शे दाणिं अणुक्कोशकिदेहिं पदाणेहिं—

(ङ) किं उवरदविहवो संवुत्तो । (च) अणाजक्खिदे ज्जेव्व कधं अज्जआए विण्णादम् । (छ) किं एत्थ जाणीअदि । दुल्लहा गुणो विहवा अ । अपेएसु तडाएसु बहुदरं उदअं भोदि । (ज) अज्ज किंणामधेओ क्खु सो ।

(झ) अज्जे के दाणिं तश्श भूदलमिअङ्कस्स णामं ण जाणादि । शो क्खु शेट्ठि-चत्तले पडिवशदि । शलाहणिज्जणामधेए अज्जचालुदत्ते णाम ।

(ञ) अज्जस्स अत्तणकेरकं एदं गेहम् । हञ्जे देहि से आसणम् । तालवेण्ठअं गेण्ह । परिस्समो अज्जस्स बाधेदि ।

मणोरहन्तरस्स मनोरथाभिमुखस्य । अनुक्रोशः करुणा । आजीविका वृत्तिः । [अपेयेषु नीरसत्वात्पानानर्हजलेषु । श्लाघनीयं प्रशंसार्हं नामधेयं यस्य । चारु दत्तं दानं यस्येत्यर्थोऽव्यभिचारित्वादिति भावः । तालवृन्तकं गृहाण गृहीत्वा वीजयेत्यर्थः ।]

---

१ गुणविहवा. २ चउत्तले.

(चेटी तथा करोति ।)

संवाहकः—(स्वगतम् ।) कथमार्यचारुदत्तस्य नामसंकीर्तनेनेदृशो म आदरः । साधु आर्यचारुदत्त साधु । पृथिव्यां त्वमेको जीवसि । शेषः पुनर्जनः श्वसिति । (इति पादयोर्निपत्य ।) भवत्वार्ये भवतु । आसने निषीदत्वार्या । (क)

वसन्तसेना—(आसने समुपविश्य ।) आर्य कुतः स धनिकः । (ख)

संवाहकः—(ग)

सत्कारधनः खलु सज्जनः कस्य न भवति चलाचलं धनम् ।
यः पूजयितुमपि जानाति स पूजाविशेषमपि जानाति ॥ १५ ॥

वसन्तसेना—ततस्ततः । (घ)

संवाहकः—ततस्तेनार्येण सवृत्तिः परिचारकः कृतोऽस्मि । चारित्र्यावशेषे च तस्मिन्द्यूतोपजीव्यस्मि संवृत्तः । ततो भागधेयविषमतया दशसुवर्णं द्यूते हारितम् । (ङ)

माथुरः—उत्सादितोऽस्मि । मुषितोऽस्मि । (च)

संवाहकः—एतौ तौ सभिकद्यूतकरौ मामनुसंधत्तः । सांप्रतं श्रुत्वाऽऽर्या प्रमाणम् । (छ)

(क) कधं अज्जचालुदत्तस्स णामशंकीत्तणेण ईदिशे मे आदले । शाहु अज्जचालुदत्त शाहु । पुहवीए तुमं एक्के जीवशि । शेशे उण जणे शशदि । भोदु अज्जए भोदु । आशणे णिशीददु अज्जआ । (ख) अज्ज कुदो सो धणिओ ।

(ग) शक्कालधणे क्खु शज्जणे काह ण होइ चलाचले धणे ।
जे पूइदुं पि आणादि शे पूआविशेशं पि आणादि ॥

(घ) तदो तदो ।

(ङ) तदो तेण अज्जेण शवित्ती पलिचालके किदो म्हि । चालित्तावशेशे अ तश्शि जूदोवजीवि म्हि शंवुत्ते । तदो भाअधेअविशमदाए दशशुवण्णअं जूदे हालिदम् ।

(च) उच्छादिदो म्हि । मुसिदो म्हि ।

(छ) एदे दे शहिअजूदिअला मं अणुशंधअन्ति । शंपदं शुणिअ अज्जआ पमाणम् ।

सत्कारेति । मात्रासमकम् । प्रतिपादं चलाचले धणे शे इत्येकारत्रयं लघु । छन्दोनुरोधात् । सत्कारधनः [सत्कारः अन्येषामादरदर्शनं धनं यस्य सः । चलाचलमस्थिरम् । कस्य न भवति सर्वस्यापि भवतीत्यर्थः । सज्जनत्वं न धननिबन्धनमित्यर्थः ।] यः पूजितुमपि न जानाति स पूजाविशेषं जानाति । अपि तु न जानात्येव ॥ १५ ॥ सवृत्तिः कृतवर्तनः । चारित्रमात्रावशेषे धनशून्ये तस्मिन् ।

---

१ ण जाणा०.

वसन्तसेना—मदनिके वासपादपविसंष्ठुलतया पक्षिण इतस्ततोऽप्याहिण्डन्ते । चेटि तद्गच्छ । एतयोः सभिकद्यूतकरयोरयमार्य एव प्रतिपादयतीति इदं हस्ताभरणकं त्वं देहि । (इति हस्तात्कटकमाकृष्य चेट्याः प्रयच्छति ।) (क)

चेटी—(गृहीत्वा ।) यदार्याऽऽज्ञापयति । (इति निष्क्रान्ता ।) (ख)

माथुरः—उत्सादितोऽस्मि मुपितोऽस्मि । (ग)

चेटी—यथैतावूर्ध्वं प्रेक्षेते दीर्घं निश्वसितो विचारयतश्चाभिलपतश्च द्वारनिहितलोचनौ तथा तर्कयाम्येतौ तौ सभिकद्यूतकरौ भविष्यतः । (उपगम्य ।) आर्य वन्दे । (घ)

माथुरः—सुखं तव भवतु । (ङ)

चेटी—आर्य कतरो युवयोः सभिकः । (च)

माथुरः—

कस्य त्वं तनुमध्ये अधरेण रतदष्टदुर्विनीतेन ।
जल्पसि मनोहरवचनमालोकयन्ती कटाक्षेण ॥ १६ ॥

नास्ति मम विभवः । अन्यत्र व्रज । (छ)

(क) मदणिए वासपादवविसंठुलदाए पक्खिणो इदो तदो वि आहिण्डन्ति । हञ्जे ता गच्छ । एदाणं सहिअजूदिअराणं अअं अज्जो ज्जेव पडिवादेदि त्ति इमं हत्थाभरणअं तुमं देहि ।

(ख) जं अज्जआ आणवेदि । (ग) उच्छादिदो म्हि । मुसिदो म्हि ।

(घ) जधा एदे उद्धं पेक्खन्ति दीहं णीससन्ति विसूरअन्ति अ अहिलहन्ति अ दुआरणिहिदलोअणा तधा तक्केमि एदे दे सहिअजूदिअरा हुविस्सन्ति । अज्ज वन्दामि ।

(ङ) सुहं तुए होदु । (च) अज्ज कदमो तुम्हाणं सहिओ ।

(छ) कस्स तुहं तणुमज्झे अहरेण रददट्ठदुव्विणीदेण ।
जम्पसि मणहलवअणं आलोअन्ती कडक्खेण ॥

णत्थि मम विहवो । अण्णत व्वज ।

[वासपादपस्य निवासवृक्षस्य विसंष्ठुलतया अस्थिरतया] पक्षिणो भ्राम्यन्ति । दिनान्ते भूतप्राय इत्यर्थः (?) । आर्यः संवाहकः । [प्रतिपादयति ददाति ।] अहिणेन्ति अभिनीयन्ते । दुवारमुले द्वारमूले । सुहवा सुभगा । कस्येति । गाथा । दुर्विनीतेन रते दष्टेनाधरेण जल्पसि । [मनोहरवचनमिति क्रियाविशेषणम्] ॥ १६ ॥

---

१ तुमं.

चेटी—यदीदृशानि ननु मन्त्रयसे तदा न भवसि द्यूतकरः। अस्ति कोऽपि युष्माकं धारकः। (क)

माथुरः—अस्ति। दशसुवर्णं धारयति। किं तस्य। (ख)

चेटी—तस्य कारणादार्येदं हस्ताभरणं प्रतिपादयति। न हि न हि। स एव प्रतिपादयति। (ग)

माथुरः—(सहर्षं गृहीत्वा।) अरे भणसि तं कुलपुत्रम्—भूतस्तव गण्डः। आगच्छ। पुनर्द्यूतं रमस्व। (घ)

(इति निष्क्रान्तौ।)

चेटी—(वसन्तसेनामुपसृत्य।) आर्ये परितुष्टौ गतौ सभिकद्यूतकरौ। (ङ)

वसन्तसेना—तद्गच्छत्वार्यो बन्धुजनं समाश्वासयितुम्। (च)

संवाहकः—आर्ये यद्येवं तदियं कला परिजनहस्तगता क्रियताम्। (छ)

वसन्तसेना—आर्य यस्य कारणादियं कला शिक्ष्यते स एवार्येण शुश्रूषितपूर्वः शुश्रूषितव्यः। (ज)

संवाहकः—(स्वगतम्।) आर्यया निपुणं प्रत्यादिष्टोऽस्मि। कथं प्रत्युपकरिष्ये। (प्रकाशम्।) आर्ये अहमेतेन द्यूतकरापमानेन शाक्यश्रमणको भविष्यामि। तत्संवाहको द्यूतकरः शाक्यश्रमणकः संवृत्त इति स्मर्तव्यान्यार्ययैतान्यक्षराणि। (झ)

वसन्तसेना—आर्य अलं साहसेन। (ञ)

(क) जइ ईदिसाइं णं मन्तेसि ता ण होसि जूदिअरो। अत्थि को वि तुम्हाणं धारओ। (ख) अत्थि। दशसुवण्णं धालेदि। किं तस्स। (ग) तस्स कारणादो अज्जआ इमं हत्थाभरणं पडिवादेदि। ण हि ण हि। सो ज्जेव पडिवादेदि। (घ) अले भणेशि तं कुलवुत्तम्–भूदं तुए गण्डे। आअच्छ। पुणो जूदं रमह। (ङ) अज्जए पडितुट्ठा गदा सहिअजूदिअरा। (च) ता गच्छदु अज्जो बन्धुअणं समस्सासिदुं। (छ) अज्जए जइ एव्वं ता इअं कला पलिअणहत्थगदा कलीअदु। (ज) अज्ज जस्स कारणादो इअं कला सिक्खीअदि सो ज्जेव अज्जेण सुस्सूसिदपुरुव्वो सुस्सूसिदव्वो।

(झ) अज्जआए णिउअं पच्चादिट्ठो म्हि। कधं पच्चुवकलिश्शम्। अज्जए अहं एदिणा जूदिअलावमाणेण शक्कशमणके हुविश्शम्। ता संवाहके जूदिअले शक्कशमणके शंवुत्तेत्ति शुमलिदव्वा अज्जआए एदे अक्खलु। (ञ) अज्ज अलं साहसेण।

धारयति। यस्य पार्श्वलभ्यमीदृशं तं संवाहकं कुलपुत्रम्। भूतो गण्डः। सुविधानमित्यर्थः। 'खण्ड' इति मरहट्टप्रसिद्धः। तत्पुनरपि द्यूतं रमामहे। इयं कला संवाहनरूपा। शाक्यश्रमणकः शाक्यबौद्धभिक्षुः। एतान्यक्षराणि।

---

१ गन्धु. २ अज्ज बन्धुअणो समस्ससदु (अद्य बन्धुजनः समाश्वसितु).

संवाहकः—आर्ये कृतो निश्चयः। (इति परिक्रम्य।)

द्यूतेन तत्कृतं मम यद्विहस्तं जनस्य सर्वस्य।
इदानीं प्रकटशीर्षो नरेन्द्रमार्गेण विहरिष्यामि ॥१७॥ (क)

(नेपथ्ये कलकलः।)

संवाहकः—(आकर्ण्य।) अरे किं न्विदम्। (आकाशे।) किं भणथ—एष खलु वसन्तसेनायाः खुण्टमोडको नाम दुष्टहस्ती विचरतीति। अहो आर्याया गन्धगजं प्रेक्षिष्ये गत्वा। अथ वा किं ममैतेन। यथाव्यवसितमनुष्ठास्यामि। (इति निष्क्रान्तः।) (ख)

(ततः प्रविशत्यपटीक्षेपेण प्रहृष्टो विकटोज्ज्वलवेषः कर्णपूरकः।)

कर्णपूरकः—कुत्र कुत्रार्या। (ग)

चेटी—दुर्मनुष्य किं त उद्वेगकारणं यदग्रतोऽवस्थितामार्यां न प्रेक्षसे। (घ)

कर्णपूरकः—(दृष्ट्वा।) आर्ये वन्दे। (ङ)

वसन्तसेना—कर्णपूरक परितुष्टमुखो लक्ष्यसे। तत्किं न्विदम्। (च)

कर्णपूरकः—(सविस्मयम्।) आर्ये वञ्चिताऽसि ययाऽद्य कर्णपूरकस्य पराक्रमो न दृष्टः। (छ)

(क) अज्जए कले णिच्चए।

जूदेण तं कदं मे जं वीहत्थं जणश्श शव्वश्श।
एण्हिं पाअडशीशे णलिन्दमग्गेण विहलिश्शम् ॥

(ख) अले किं ण्णेदम्। किं भणाध—एशे क्खु वशन्तशेणआए खुण्टमोडके णाम दुट्ठहत्थी विअलेदि त्ति। अहो अज्जआए गन्धगअं पेक्खिश्शं गदुअ। अह वा किं मम एदिणा। जधाववशिदं अणुचिट्ठिश्शम्। (ग) कहिं कहिं अज्जआ।

(घ) दुम्मणुस्स किं ते उव्वेअकालणं जं अग्गदो वट्ठिदं अज्जअं ण पेक्खसि।

(ङ) अज्जए वन्दामि। (च) कण्णऊरअ परितुट्ठमुहो लक्खीअसि। ता किं ण्णेदम्। (छ) अज्जए वञ्चिदासि जाए अज्ज कण्णऊरअस्स परक्कमो ण दिट्ठो।

द्यूतेनेति। गाथा। द्यूतेन तत्कृतं मम सर्वस्माज्जनाद्बिभ्यते यत्। 'यद्बिभ्यतः। सर्वस्य जनस्य' इति प्राचीनटीका। [सर्वजनस्य यद्विहस्तं हस्तशब्देन हस्तशस्त्रं विगतहस्तशस्त्रं भवति निर्भयमित्यर्थः। तन्मम द्यूतेन कृतमिति वाक्यार्थः। ल. दी.] इदानीं द्यूतदेयदशसुवर्णदेयकाले। प्रकटशीर्षो नरेन्द्रमार्गेण विहरिष्यामि। भयविरहादित्याशयः ॥१७॥ [खुण्टमोडकः स्तम्भभञ्जकः।] विअलेदि विचरति। [गन्धप्रधानो गजः गन्धगजः। तदुक्तं पालकाप्ये—'यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः। तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहम्' इति।] 'विकलयति' इत्येके। गलुअदां गुरुत्वम्। महावैभवशालित्वात्। यथाव्यवसितं परिव्रज्यानुष्ठानरूपम्। [दुर्मनुष्य तस्य संभ्रमपारवश्यादेवमुक्तम्।] अज्जअं वसन्त-

---

१ प्रविश्य कर्णपूरो हृष्टोऽपटी०; प्रविशत्यपटा०.

वसन्तसेना—कर्णपूरक किं किम् । (क)

कर्णपूरकः—शृणोत्वार्या । यः स आर्यायाः खुण्टमोडको नाम दुष्टहस्ती स आलानस्तम्भं भङ्क्त्वा महामात्रं व्यापाद्य महान्तं संक्षोभं कुर्वन्राजमार्गमवतीर्णः । ततोऽत्रान्तरे उद्घुष्टं जनेन—

'अपनयत बालकजनं त्वरितमारोहत वृक्षप्रासादम् ।
किं न खलु प्रेक्षध्वं पुरतो दुष्टो हस्तीत एति' ॥ १८ ॥

अपि च ।

'विचलति नूपुरयुगलं छिद्यन्ते च मेखला मणिखचिताः ।
वलयाश्च सुन्दरतरा रत्नाङ्कुरजालप्रतिबद्धाः' ॥ १९ ॥

ततस्तेन दुष्टहस्तिना करचरणरदनैः फुल्लनलिनीमिव नगरीमुज्जयिनीमवगाहमानेन समासादितः परिव्राजकः । तं च परिभ्रष्टदण्डकुण्डिकाभाजनं शीकरैः सिक्त्वा दन्तान्तरे क्षिप्तं प्रेक्ष्य पुनरप्युद्घुष्टं जनेन—हा परिव्राजको व्यापाद्यत इति । (ख)

वसन्तसेना—(ससंभ्रमम् ।) अहो प्रमादः । अहो प्रमादः । (ग)

(क) कण्णऊरअ किं किम् । (ख) सुणादु अज्जआ । जो सो अज्जआए खुण्टमोडओ णाम दुट्ठहत्थी सो आलाणत्थम्भं[1] भञ्जिअ महमेत्थं वावादिअ महन्तं संखोहं करन्तो राअमग्गं ओदिण्णो । तदो एत्थन्तरे उग्घुट्ठं जणेण—

'अवणेध बालअजणं तुरिदं आरुहध वुक्खपासादम्[2] ।
किं ण[3] हु पेक्खध पुरदो दुट्ठो हत्थी इदो एदि' ॥

अवि अ ।

'विचलइ णेउरजुअलं छिज्जन्ति अ मेहला मणिक्खइआ ।
वलआ अ सुन्दरदरा रअणङ्कुरजालपडिबद्धा' ॥

तदो तेण दुट्ठहत्थिणा कलचलणरदणेहिं फुल्लणलिणिं विअ णअरिं उज्जइणिं अवगाहमाणेण समासादिदो परिव्वाजओ । तं च परिब्भट्ठदण्डकुण्डिआभाअणं सीअरेहिं सिञ्चिअ दन्तन्तरे क्खित्तं पेक्खिअ पुणो वि उग्घुट्ठं जणेण—हा परिव्वाजओ वावादीअदि त्ति । (ग) अहो पमादो । अहो पमादो ।

सेनाम् । आलानस्तम्भं बन्धनस्तम्भम् । महामात्रं हस्त्यारोहम् । **अपनयतेत्यादि** । गाथाद्वयम् ॥ १८ ॥ **विचलतीति** । नूपुरं वलयाश्च विघटन्ते [भयसंभ्रमाद् दूरमपसरन्तीनां स्त्रीणामिति शेषः । रत्नाङ्कुराणां प्रसृमररत्नकिरणानां जालैः प्रतिबद्धाः स्यूताः] ॥ १९ ॥ समासादितः प्राप्तः । परिव्राजकः संवाहक एव भिक्षुकरूपः । फुल्लनलिनीं पुष्पितकमलिनीमिव । कुण्डिका कमण्डलुः । [हस्तिना करशीकरैः सिक्त्वा ।]

---

१ खम्भं. २ रुक्ख. ३ उण.

कर्णपूरकः—अलं संभ्रमेण। शृणोतु तावदार्या। ततो विच्छिन्नविसंष्ठुलशृङ्खलाकलापमुद्वहन्तं दन्तान्तरपरिगृहीतं परिव्राजकमुद्वहन्तं तं प्रेक्ष्य कर्णपूरकेण मया—न हि न हि। आर्याया अन्नपिण्डपुष्टेन दासेन—वामचरणेन द्यूतलेखकं उद्घुष्योद्घुष्य त्वरितमापणाल्लोहदण्डं गृहीत्वाऽऽकारितः स दुष्टहस्ती। (क)

वसन्तसेना—ततस्ततः। (ख)

कर्णपूरकः—

आहत्य सरोषं तं हस्तिनं विन्ध्यशैलशिखराभम्।
मोचितो मया स दन्तान्तरसंस्थितः परिव्राजकः॥ २०॥ (ग)

वसन्तसेना—सुष्ठु त्वया कृतम्। ततस्ततः। (घ)

कर्णपूरकः—तत आर्ये साधु रे कर्णपूरक साधु इत्येतावन्मात्रं भणन्ती विषमभराक्रान्ता इव नौरेकतः पर्यस्ता सकलोज्जयिन्यासीत्। तत आर्ये एकेन शून्यान्याभरणस्थानानि परामृश्योर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वस्यायं प्रावारको ममोपरि क्षिप्तः। (ङ)

(क) अलं संभमेण। सुणादु दाव अज्जआ। तदो विच्छिण्णविसंठुलसिङ्खलाकलावअं उव्वहन्तं दन्तन्तरपरिग्गहिदं परिव्वाजअं उव्वहन्तं तं पेक्खिअ कण्णऊरएण मए—ण हि ण हि। अज्जआए अण्णपिण्डउट्टेण दासेण—वामचलणेण जूदलेक्खअं उग्घुसिअ उग्घुसिअ तुरिदं आवणादो लोहदण्डं गेण्हिअ आआरिदो सो दुट्ठहत्थी।

(ख) तदो तदो।

(ग) आहाणिऊण सरोसं तं हत्थिं विञ्झसैलसिहराभम्।
मोआविओ मए सो दन्तन्तर[1]संठिओ परिव्वाजवो।

(घ) सुट्ठु दे किदम्। तदो तदो।

(ङ) तदो अज्जए साहु रे कण्णऊरअ साहु त्ति एत्तिअमेत्तं भणन्ती विसमभरक्कन्ता विअ णावा एक्कदो पल्हत्था सअला उज्जइणी आसि। तदो अज्जए एक्केण सुण्णाइं आहरणट्ठाणाइं परामसिअ उद्धं पेक्खिअ दीहं णीससिअ अअं पावारओ मम उवरि [2]क्खित्तो।

[विच्छिन्ना त्रुटिता अत एव विसंष्ठुला स्खलन्ती शृङ्खला तस्याः कलापः गुणमेलकः तम्।] विसंष्ठुलशृङ्खलाकलापमिति क्रियाविशेषणम्। [वामचलनेन वक्रगत्या] द्यूतलेखकमुत्प्राथ्य। आपणात्क्रयविक्रयस्थानात्। [आकारितः स्पर्धयाऽऽहूतः।] **आहत्येति**। गाथा। [आहत्य लोहदण्डेन प्रहृत्य।] स परिव्राजकः ॥२०॥ पल्हत्था

---

१ परिट्ठिदो. २ णिक्खित्तो.

वसन्तसेना—कर्णपूरक जानीहि तावत्किमेष जातीकुसुमवासितः प्रावारको न वेति । (क)

कर्णपूरकः—आर्ये मदगन्धेन सुष्ठु तं गन्धं न जानामि । (ख)

वसन्तसेना—नामापि तावत्प्रेक्षस्व । (ग)

कर्णपूरकः—इदं नाम । आर्यैव वाचयतु । (इति प्रावारकमुपनयति ।)(घ)

वसन्तसेना—आर्यचारुदत्तस्य । (इति वाचयित्वा सस्पृहं गृहीत्वा प्रावृणोति ।) (ङ)

चेटी—कर्णपूरक शोभत आर्यायाः प्रावारकः । (च)

कर्णपूरकः—आं शोभत आर्यायाः प्रावारकः । (छ)

वसन्तसेना—कर्णपूरक इदं ते पारितोषिकम् । (इत्याभरणं प्रयच्छति ।) (ज)

कर्णपूरकः—(शिरसा गृहीत्वा प्रणम्य च ।) सांप्रतं सुष्ठु शोभत आर्यायाः प्रावारकः । (झ)

वसन्तसेना—कर्णपूरक एतस्यां वेलायां कुत्रार्यचारुदत्तः । (ञ)

कर्णपूरकः—एतेनैव मार्गेण प्रवृत्तो गन्तुं गेहम् । (ट)

वसन्तसेना—चेटि उपरितनमलिन्दकमारुह्यार्यचारुदत्तं पश्यामः । (ठ)

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति[1] द्यूतकरसंवाहको नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

The gambler ...

(क) कण्णऊरअ जाणीहि दाव किं एसो जादीकुसुमवासिदो पावारओ ण वेत्ति ।
(ख) अज्जए मदगन्धेण सुट्ठु तं गन्धं ण जाणामि ।
(ग) णामं पि दाव पेक्ख । (घ) इमं णामं । अज्जआ एव्व वाएदु ।
(ङ) अज्जचारुदत्तस्य । (च) कण्णऊरअ सोहदि अज्जआए पावारओ ।
(छ) आं सोहदि अज्जआए पावारओ । (ज) कण्णऊरअ इदं दे पारितोसिअम् ।
(झ) संपदं सुट्ठु सोहदि अज्जआए पावारओ । (ञ) कण्णऊरअ एदाए वेलाए कहिं अज्जचारुदत्तो । (ट) एदेण ज्जेव मग्गेण पवुत्तो गन्तुं गेहम् ।
(ठ) हञ्जे उवरिदणं ओलिन्दअं आरुहिअ अज्जचारुदत्तं पेक्खेम्ह ।

पर्यस्ता । परामुसिअ परामृश्य । आं सोहदीति । मया साहसार्जितेन न युक्तमेतदिति भावः । प्रवृत्तश्चलितः ॥

इति द्यूतकरसंवाहको नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

---

१ इति मृच्छकटिकायां. २ आलि०.

This play is a prakarana, this act is not introduced either by praveshika or a Viskambhaka.

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चेटः ।)

चेटः—

सुजनः खलु भृत्यानुकम्पकः स्वामी निर्धनकोऽपि शोभते ।
पिशुनः पुनर्द्रव्यगर्वितो दुष्करः खलु परिणामदारुणः ॥ १ ॥

अपि च ।

सस्यलम्पटबलीवर्दो न शक्यो वारयितु-
मन्यकलत्रप्रसक्तो न शक्यो वारयितुम् ।
द्यूतप्रसक्तमनुष्यो न शक्यो वारयितुं
योऽपि स्वाभाविकदोषो न शक्यो वारयितुम् ॥ २ ॥ (क)

(क) सुअणे क्खु भिच्चाणुकम्पके शामिए णिद्धणके वि शोहदि ।
पिशुणे उण दव्वगव्विदे दुक्कले क्खु पलिणामदालुणे ॥

अवि अ ।

शस्शपलक्कबलेद्दे ण शक्कि वालिदुं अण्णकलत्तपशत्ते ण शक्कि वालिदुम् ।
जूदपशत्तमणुश्शे ण शक्कि वालिदुं जे वि शहाविअदोशे ण शक्कि वालिदुम् ॥

[चेटोऽयं वर्धमानकनामा चारुदत्तस्येति बोध्यम्।] **सुजन इति** । वैतालीयम् । ‘सुअणे’ इत्येकारो लघुः छन्दोनुरोधात् । [स्वामी सुजनः तथा भृत्येषु दयावान् निर्धनकोऽपि शोभते खलु । स पिशुनः दुर्जनः चेत् दुष्करः दुःसेव्य इत्यर्थः । परिणामे सुसेवितोऽपि अवसाने फलदानसमये दारुणः च । अनेन शकारः कटाक्षितः । अत्र पूर्वार्धेन चारुदत्तस्योत्तरार्धेन च शकारस्य तादृशप्रस्तुतस्य वर्णनेनावगमादप्रस्तुतप्रशंसालंकारः ।] खलु यस्मादर्थे । दुष्करो यतः अतः परिणामदारुणः ॥१॥ **सस्येत्यादि** । शक्करी जातिः । पलक्को लम्पटः। ‘पडकला’ इति महाराष्ट्रभाषायाम् । योऽपि स्वाभाविको दोषः सोऽपीत्यर्थान्न शक्यो वारयितुम् । अतिरिक्तदातृत्वं दोष एवेति । तं च मम स्वामी न त्यजतीति भावः ॥ २ ॥

---

१ प्रविश्य चेटः. २ एतत्समानार्थकं पाठान्तरं छन्दोभिन्नं च—

सुअणे हु कुभिच्चपालए धणहीणे अपहू वि शोहदि ।
पिशुणे उण दव्वगव्विदे ण अ लच्छीविहवावलंबिदे ॥

(सुजनः खलु कुभृत्यपालको धनहीनोऽप्रभुरपि शोभते ।
पिशुनः पुनर्द्रव्यगर्वितो न च लक्ष्मीविभवावलम्बितः ॥)

! . अस्य ल० दी० कृतं व्याख्यानं—कुभृत्यस्यापि मादृशस्य कार्यकरणासमर्थस्य वर्धमानकादेरपि पालकः । किं पुनर्वाच्यं सुभृत्यपालक इति । ईदृशः सुजनः इ० । पिशुनः पुनः प्रभुः लक्ष्मीविभवावलम्बितो यतोऽनो द्रव्यगर्वितः इत्येवं पौनरुक्त्यं परिहरणीयम् ।

३ अस्मात्परमिदं पद्यद्वयं क्वचित्— तिउसाहु विंट तित्तउ तित्तउ बम्हणे निलक्खले । अलसबहुआ वि त्तित्तिआ ण जणाहदलिद तित्तए ॥ **(त्रपुषस्य वृन्तं तिक्तं तिक्तो ब्राह्मणो निरक्षरः । अलसा वधूरपि तिक्ता न जन्मदरिद्रस्तिक्तः ॥)** अपि च । कुणाडअं ण रोएइ पढुमकालअं असई । सइत्तणे सा गव्वइ अंचलं लंबं पढुम एच्छइ ॥ **(कुनाटकं न रोचते प्रथमकालमसती । सतीत्वे सा गर्वति अञ्चलं दीर्घं प्रथममाच्छादयति ॥).** ४ अण्णपशत्तकलत्ते (अन्यप्रसक्तकलत्रम्).

काऽपि वेलाऽऽर्यचारुदत्तस्य गान्धर्वं श्रोतुं गतस्य । अतिक्रामत्यर्धरजनी । अद्यापि नागच्छति । तद्यावद्बहिर्द्वारशालायां गत्वा स्वप्स्यामि । (इति तथा करोति ।) (क)

(ततः प्रविशति चारुदत्तो विदूषकश्च ।)

चारुदत्तः—अहो साधु साधु रेभिलेन गीतम् । वीणा हि नामासमुद्रोत्थितं रत्नम् । कुतः ।

उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा वयस्या
संकेतके चिरयति प्रवरो विनोदः ।
संस्थापना प्रियतमा विरहातुराणां
रक्तस्य रागपरिवृद्धिकरः प्रमोदः ॥ ३ ॥

विदूषकः—भो एहि । गृहं गच्छावः । (ख)

चारुदत्तः—अहो सुष्ठु भावरेभिलेन गीतम् ।

विदूषकः—मम तावद्द्वाभ्यामेव हास्यं जायते । स्त्रिया संस्कृतं पठन्त्या मनुष्येण च काकलीं गायता । स्त्री तावत्संस्कृतं पठन्ती दत्तनवनस्येव गृष्टिरधिकं सूसूशब्दं करोति । मनुष्योऽपि काकलीं गायञ्शुष्कसुमनोदामवेष्टितो वृद्धपुरोहित इव मन्त्रं जपन्दृढं मे न रोचते । (ग)

(क) का वि वेला अज्जचारुदत्तश्श गन्धव्वं शुणिदुं गदश्श । अदिक्कमदि अद्धलअणी । अज्ज वि ण आअच्छदि । ता जाव बाहिलदुआलशालाए गदुअ शुविश्शम् ।

(ख) भो एहि । गेहं गच्छेम्ह ।

(ग) मम दाव दुवेहिं ज्जेव्व हस्सं जाअदि । इत्थिआए सक्कअं पठन्तीए मणुस्सेण अ काअलीं गाअन्तेण । इत्थिआ दाव सक्कअं पठन्ती दिण्णणवणस्सा विअ गिट्ठी अहिअं सुसुआअदि । मणुस्सो वि काअलीं गाअन्तो सुक्खसुमणोदामवेट्ठिदो बुड्ढपुरोहिदो विअ मन्तं जवन्तो दिढं मे ण रोअदि ।

गन्धव्वं गन्धर्वम् । गीतमित्यर्थः । उत्कण्ठितस्येति । ['सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिमन्यते । तत्प्राप्तीच्छां ससंकल्पामुत्कण्ठां कवयो विदुः ॥' इत्युक्तलक्षणा उत्कण्ठा संजाता अस्य असौ उत्कण्ठितः । विरहोत्सुको वा हृदयानुगुणा मनोनुरूपा वयस्या सखी । संकेतके कृतसंकेते जने चिरयति विलम्बं कुर्वति । प्रवरः उत्कृष्टः विनोदः । विरहातुराणां प्रियतमा अत्यन्तेष्टा संस्थापना शरीरस्वास्थ्यकरणं मनस आश्वासो वा । रक्तस्यानुरक्तस्य रागपरिवृद्धिकरः प्रमोदः । वीणावादनमिति शेषः । प्रथमचरणे रूपकालंकारः । इतरत्र कारणे कार्योपचारादतिशयोक्तिः । वसन्ततिलका वृत्तम्] ॥ ३ ॥ [काकलीं सूक्ष्ममधुरध्वनियुक्तां गीतिम् । दत्ता नस्या नासारज्जुर्यस्याः सा । नासायै हिता नस्या । गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः ।]णस्सा नासिकाविवररज्जुः । सुसुआअदीत्यव्यक्तशब्दानुकरणम् । शुष्कसुमनोदामवेष्टितत्वेन चिरकालजपप्रवणत्व-

---

१ अहो अहो. २ रेभिलकेन. ३ यतः. ४ करप्रमोदः.

चारुदत्तः—वयस्य सुष्ठु खल्वद्य गीतं भावरेभिलेन । न च भवान्परितुष्टः ।

रक्तं च नाम मधुरं च [1]समं स्फुटं च
भावान्वितं च ललितं च मनोहरं च ।
किं वा प्रशस्तवचनैर्बहुभिर्मदुक्तै-
[2]रन्तर्हिता यदि भवेद्वनितेति मन्ये ॥ ४ ॥

अपि च ।

तं तस्य स्वरसंक्रमं [3]मृदुगिरः श्लिष्टं च तन्त्रीस्व[4]नं
वर्णानामपि मूर्छनान्तरगतं तारं विरामे मृदुम् ।
हेलासंयमितं पुनश्च ललितं रा[5]गैर्द्विरुच्चारितं
यत्सत्यं विरतेऽपि गीतसमये गच्छामि शृण्वन्निव ॥ ५ ॥

विदूषकः—भो वयस्य आपणान्तररथ्याविभागेषु सुखं कुक्कुरा अपि सुप्ताः । तद्गृहं गच्छावः । (अग्रतोऽवलोक्य ।) वयस्य पश्य पश्य । एषोऽप्यन्धकारस्येवावकाशं ददद्न्तरिक्षप्रासादादवतरति भगवांश्चन्द्रः । (क)

(क) भो वअस्स आवणन्तररच्छाविहाएसु सुहं कुक्कुरा वि [6]सुत्ता । ता गेहं गच्छेम्ह । वअस्स पेक्ख पेक्ख । एसो वि अन्धआरस्स विअ अवआसं देन्तो अन्तरिक्खपासादादो ओदरदि भअवं चन्दो ।

मुक्तम् । **रक्तमिति** । [रक्तं रागयुक्तम् । मधुरं कर्णस्वादु । समं रागोत्थापकस्वराणां वैपरीत्यराहितम् ।] भावान्वितं रत्यास्पदम् । ललितं लालित्याख्यधर्मविशेषशालि । [किं वा बहुभिः मदुक्तैः प्रशस्तं प्रशस्तिः तस्य वचनैः किम् । अन्तर्हिता पुरुषरूपच्छन्ना वनिता यदि भवेदपि नाम स्यादिति मन्ये ।] पिहिता योषिदेव गायति न पुरुष इति भासते । [वसन्ततिलका वृत्तम्]॥ ४ ॥ **तमिति** । [यद्गीतसमये विरतेऽपि गतेऽपि सर्वमिदं शृण्वन्निवाहं गच्छामि तत्सत्यमित्यन्वयः । इदं किम् । मृदुगिरः कोमलकण्ठस्वरस्य तस्य रेभिलस्य तमिदानीं श्रुतं स्वरसंक्रमं स्वराणां निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवतपञ्चमानां सप्तानां प्रसिद्धानां समीचीनं क्रममारोहावरोहरूपम् । शृण्वन्नित्यत्रान्वयः सर्वद्वितीयान्तानाम् । श्लिष्टं गीताक्षरैरभिन्नतया श्रूयमाणम् । तन्त्री वीणा तस्याः स्वनं च शृण्वन्नित्यर्थः । वर्णानां गानाक्षराणां मूर्छना । 'यथा कुटुम्बिनः सर्वे एकीभूता भवन्ति हि । तथा स्वराणां संदोहो मूर्छनेत्यभिधीयते' इति । तस्या अन्तरगतं मध्यगतम् । तारमुच्चम् । विरामे समाप्तौ मृदुम् । इदं विशेषणत्रयं तन्त्रीस्वनस्येति बोध्यम् । हेला रागस्यारोहावरोहयोरनौचित्यम् । तत्र संयमितं नियमितम् । अनौचित्यान्निवृत्तमिति भावः । पुनश्च ललितं रागेण द्विरुच्चारितं द्वित्रिरुक्तं गीतं शृण्वन्नित्यर्थः । इति ल० दी० । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः] ॥ ५ ॥ आपणमध्यरथ्याविभागेषु कुक्कुरा अपि सुप्ताः ।

१ समस्फुटं. २ अन्तर्हितः. ३ मृदुगिरा श्लिष्टं. ४ स्वरं. ५ रागाद्द्वि०. ६ पसुत्ता.

चारुदत्तः—सम्यगाह भवान्।

असौ हि दत्त्वा तिमिरावकाशमस्तं व्रजत्युन्नतकोटिरिन्दुः।
जलावगाढस्य वनद्विपस्य तीक्ष्णं विषाणाग्रमिवावशिष्टम्॥६॥

विदूषकः—भो इदमस्माकं गेहम्। वर्धमानक वर्धमानक उद्घाटय द्वारम्। (क)

चेटः—आर्यमैत्रेयस्य स्वरसंयोगः श्रूयते। आगत आर्यचारुदत्तः। तद्यावद्द्वारमस्योद्घाटयामि। (तथा कृत्वा।) आर्य वन्दे। मैत्रेय त्वामपि वन्दे। अत्र विस्तीर्ण आसने निषीदतमार्यौ। (ख)

(उभौ नाट्येन प्रविश्योपविशतः।)

विदूषकः—वर्धमानक रदनिकामाकारय पादौ धावितुम्। (ग)

चारुदत्तः—(सानुकम्पम्।) अलं सुप्तजनं प्रबोधयितुम्।

चेटः—आर्य मैत्रेय अहं पानीयं गृह्णामि। त्वं पादौ धाव। (घ)

विदूषकः—(सक्रोधम्।) भो वयस्य एष इदानीं दास्याःपुत्रो भूत्वा पानीयं गृह्णाति। मां पुनर्ब्राह्मणं पादौ धावयति। (ङ)

चारुदत्तः—वयस्य मैत्रेय त्वमुदकं गृहाण। वर्धमानकः पादौ प्रक्षालयतु।

(क) भो एदं अम्हाणं गेहम्। वड्ढमाणअ वड्ढमाणअ उग्घाटेहि दुआरअम्।

(ख) अज्जमित्तेआह शलशंजोए शुणीअदि। आगदे अज्जचालुदत्ते। ता जाव दुआलअं शे उग्घाटेमि। अज्ज वन्दामि। मित्तेअ तुमं पि वन्दामि। एत्थ वित्थिण्णे आशणे णिशीदन्तु अज्जा।

(ग) वड्ढमाणअ रअणिअं सद्दावेहि पादाइं धोइदुम्।

(घ) अज्ज मित्तेअ अहं पाणिअं गेण्हे। तुमं पादाइं धोवेहि।

(ङ) भो वअस्स एसो दाणिं दासीएपुत्तो भविअ पाणिअं गेण्हेदि। मं उण बम्हणं पादाइं धोवावेदि।

ओदरदि अवतरति। अस्ताभिमुखं यातीत्यर्थः। **असाविति**। [हि असौ उन्नते कोटी अग्रे यस्य स उन्नतकोटिः इन्दुः। अनेनार्धचन्द्रो गम्यते। तिमिरस्य अवकाशं प्रसरणावसरं दत्त्वा अस्तं व्रजति। जलावगाढस्य जलनिमग्नस्य वनद्विपस्य अवशिष्टं तीक्ष्णं विषाणाग्रमिव दृश्यमान इत्यर्थः। वनपदेन साग्रदन्तवत्त्वं व्यज्यते। तेन च तीक्ष्णं विषाणाग्रं दन्ताग्रमिवेत्युपमाऽपि संगच्छते। वृत्तमुपजातिः]॥ ६॥ संयोगः समवधानम्। द्वारं देमि ददामि। कवाटमुद्धाट्य अवकाशं बिभर्मीत्यर्थः।

---

१ देमि (ददामि).

चेटः—आर्य मैत्रेय देह्युदकम् । (क)

(विदूषकस्तथा करोति । चेटश्चारुदत्तस्य पादौ प्रक्षाल्यापसरति ।)

चारुदत्तः—दीयतां ब्राह्मणस्य पादोदकम् ।

विदूषकः—किं मम पादोदकैः । भूम्यामेव मया ताडितगर्दभेनेव पुनरपि लोठितव्यम् । (ख)

चेटः—आर्य मैत्रेय ब्राह्मणः खलु त्वम् । (ग)

विदूषकः—यथा सर्वनागानां मध्ये डुण्डुभस्तथा सर्वब्राह्मणानां मध्येऽहं ब्राह्मणः । (घ)

चेटः—आर्य मैत्रेय तथाऽपि धाविष्यामि । (तथा कृत्वा ।) आर्य मैत्रेय एतत्तत्सुवर्णभाण्डं मम दिवा तव रात्रौ च । तद्गृहाण । (इति दत्त्वा निष्क्रान्तः ।) (ङ)

विदूषकः—(गृहीत्वा ।) अद्याप्येतत्तिष्ठति । किमत्रोज्जयिन्यां चौरोऽपि नास्ति य एतं दास्याःपुत्रं निद्राचौरं नापहरति । भो वयस्य अभ्यन्तरचतुःशालकं प्रवेशयाम्येनम् । (च)

चारुदत्तः—

अलं चतुःशालमिमं प्रवेश्य प्रकाशनारीधृत एष यस्मात् ।
तस्मात्स्वयं धारय विप्र तावद्यावन्न तस्याः खलु भोः समर्प्यते ७

(निद्रां नाटयन्[1] 'तं तस्य स्वरसंक्रमं–' (३।५) इत्यादि पुनः पठति ।)

विदूषकः—अपि निद्राति भवान् । (छ)

(क) अज्ज मित्तेअ देहि उदअम् ।

(ख) किं मम पादोदएहिं । भूमीए ज्जेव मए ताडिदगद्दहेण विअ पुणो वि लोट्टिदव्वम् ।　　(ग) अज्ज मित्तेअ बम्हणे क्खु तुमम् ।

(घ) जधा सव्वणागाणं मज्झे डुण्डुहो तधा सव्वबम्हणाणं मज्झे अहं बम्हणो ।

(ङ) अज्ज मित्तेअ तधा वि धोइस्सम् । अज्ज मित्तेअ एदं तं शुवण्णभण्डअं मम दिवा तुह लत्तिं च । ता गेण्ह ।

(च) अज्ज वि एदं चिट्ठदि । किं एत्थ उज्जइणीए चोरो वि णत्थि जो एदं दासीए-पुत्तं णिद्दाचोरं ण अवहरदि । भो वअस्स अब्भन्तरचतुस्सालअं पवेसआमि णम् ।

(छ) अवि णिद्दाअदि भवम् ।

अलमिति । प्रकाशनारी वेश्या [तया धृतः परिहितः । अतः कुटुम्बिन्यलंकार-निवेशनस्थाने स्थापयितुमयोग्य इत्यर्थः । उपजातिः छन्दः] ॥ ७ ॥

---

१ नाटयति चारु०.

चारुदत्तः— अथ किम्।

इयं हि निद्रा नयनावलम्बिनी ललाटदेशादुपसर्पतीव माम्।
अदृश्यरूपा चपला जरेव या मनुष्यसत्त्वं परिभूय वर्धते ॥ ८॥

विदूषकः—तत्स्वपिवः[1]। (नाट्येन स्वपिति।) (क)

(ततः प्रविशति शर्विलकः।)

शर्विलकः—

कृत्वा शरीरपरिणाहसुखप्रवेशं
शिक्षाबलेन च बलेन च कर्ममार्गम्।
गच्छामि भूमिपरिसर्पणघृष्टपार्श्वो
निर्मुच्यमान इव जीर्णतनुर्[2]भुजङ्गः ॥ ९॥

(नभोऽवलोक्य। सहर्षम्।) अये कथमस्तमुपगच्छति[3] स भगवान्मृगाङ्कः।

तथा हि।

नृपतिपुरुषशङ्कितप्रचारं परगृहदूषणनिश्चितैकवीरम्।
घनतिमिरनिरुद्धसर्वभावा[4] रजनिरियं जननीव संवृणोति ॥ १०॥

वृक्षवाटिकापरिसरे संधिं कृत्वा प्रविष्टोऽस्मि मध्यमकम्। तद्यावदिदानीं, चतुःशालकमपि दूषयामि। भोः। अ-

(क) ता सुवेम्ह।

इयमिति। मनुष्यसत्त्वं नृसत्ताम्। [मनुष्यसत्त्वं मनुष्यबलं परिभूय तिरस्कृ- उत्प्रेक्षानुप्राणितोपमालंकारः। वंशस्थं वृत्तम्] ॥८॥ **कृत्वेति**। [शिक्षाबलेन विद- मर्थ्येन बलेन शक्त्या च शरीरस्य परिणाहो विशालता तस्य सुखः अक्लिष्टः सुखे प्रवेशो यत्र तादृशं कर्ममार्गं भित्तौ संधिं कृत्वा भूमिपरिसर्पणेन घृष्टौ पार्श्वौ यस्य गच्छामि। जीर्णतनुः कञ्चुकेन निर्मुच्यमानः भुजङ्गः इव गच्छामि। उपमा। वसन्तः तिलका वृत्तम्।] यथा जीर्णतनुः सर्पः मुच्यमानकञ्चुको गच्छति ॥ ९ ॥ **नृपतीति**। [घनं निबिडं च तत्तिमिरं च तेन निरुद्धाः छन्नाः सर्वे भावाः पदार्था यस्यां सा इयं रजनिः। नृपतिपुरुषेभ्यः नगररक्षकेभ्य इत्यर्थः। शङ्कितः शङ्कापूर्वं कृत इत्यर्थः। प्रचारो यस्य तम्। परगृहस्य यद् दूषणं चौर्येण धनहरणं तत्र निश्चितश्चासौ एकवीरश्च तम्। मादृशमिति शेषः। संवृणोति गोपायति। घनं यत्तिमिरं प्रेमान्ध्यं तेन निरुद्धः सर्वभावो यस्याः तादृशी। जननी केवलं वात्सल्यप्रेरितेत्यर्थः। यथा कुटिलगामिनमतिदुर्वृत्तमपि स्वपुत्रं संवृणोति दूषणाद्रक्षति तथा। 'घनपटलतमोनिरुद्धतारा' इति पाठे घनं पटलं समूहो यस्य तथाभूतं तमः तेन निरुद्धाः ताराः नक्षत्राणि यस्यां सा। पक्षे घनं यत्पटलं नेत्ररोगविशेषस्तस्य तमसा निरुद्धा व्याप्ता तारा अक्ष्णः कनीनिका यस्याः तथाभूता जननी पुत्रं संवृणोति आलिङ्गनेनाच्छादयति तथा। उपमालंकारः। पुष्पिताग्रा वृत्तम्] ॥ १० ॥

१ स्वपितः. २ जीर्णतनुं. ३ अस्तं ग०. ४ घनपटलतमोनिरुद्धतारा.

कामं नीचमिदं वदन्तु[1] पुरुषाः स्वप्ने च यद्वर्धते
विश्वस्तेषु च वञ्चनापरिभवश्चौर्यं न शौर्यं हि तत् ।
स्वाधीना वचनीयताऽपि हि वरं बद्धो न सेवाञ्जलि-
र्मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौप्तिकवधे पूर्वं कृतो द्रौणिना ॥ ११ ॥

तत्कस्मिन्नु[2]द्देशे संधिमुत्पादयामि ।

देशः को नु जलावसेकशिथिलो यस्मिन्न शब्दो भवे-
द्भित्तीनां च न दर्शनान्तरगतः संधिः करालो भवेत् ।
क्षारक्षीणतया च लोष्टककृशं जीर्णं[3] क्व हर्म्यं भवे-
त्कस्मिन्स्त्रीजनदर्शनं च न भवेत्स्यादर्थसिद्धिश्च मे ॥ १२ ॥

(भित्तिं परामृश्य ।) नि[4]त्यादित्यदर्शनोदकसेचनेन दूषितेयं भूमिः क्षार-क्षीणा । मूषिकोत्करश्चेह । हन्त सिद्धोऽयमर्थः । प्रथममेतत्स्कन्दपुत्राणां सिद्धिलक्षणम् । अत्र कर्मप्रारम्भे कीदृशमिदानीं संधिमुत्पादयामि । इह खलु भगवता कनकशक्तिना चतुर्विधः संध्युपायो दर्शितः ।

ामिति । [यत् चौर्यं स्वप्ने निद्रावस्थायां न तु जाग्रदवस्थायामिति
'वः । वर्धते प्रसरति तद् इदं नीचं कर्म इति तथा च यद् विश्वस्तेषु शङ्कारहि-
वञ्चना प्रतारणा तद्रूपः पराभवः । इति यत् तद् हि न शौर्यमिति पुरुषाः कामं
तु । काममित्यर्धाङ्गीकारे । न मम तत्सर्वथा संमतम् । स्वाधीना स्वायत्ता वच-
ता निन्दाऽपि वरं मनाक् प्रिया । अत्र वचनीयताशब्देन तत्कारणं चौर्यादि
(क्ते । बद्धः सेवाञ्जलिर्न वरम् । श्ववृत्तिः सेवा । तदपेक्षया स्वातन्त्र्योपेतं चौर्यादि-
(य वरमिति भावः । एतदेव पुरावृत्तोपन्यासेनोत्तम्भयति । हि यतः एष मार्गः
लोद्विश्वस्तवञ्चनारूपः पूर्वं द्रौणिना प्रशस्तवीरेणेत्यर्थः । नरेन्द्राणां सौप्तिकवधे सुप्तं निद्रा
तत्र भवः सौप्तिकः वधस्तत्र कृतः अवलम्बितः ।] अश्वत्थाम्ना पाण्डवपक्षपातिनो
राजानो रात्रौ संधिं कृत्वा मारिताः । सौप्तिकमिति भावक्तान्तादध्यात्मादित्वाट्ठञ् ।
शार्दूलविक्रीडितं छन्दः]॥११॥ **देश इति** । [को नु भित्तीनां देशः भागः जलावसे-
केन शिथिलः यस्मिन्खननजन्यः शब्दः न भवेत् । यत्र च संधिः बिलं करालः
तुङ्गः भीषणो वा अत एव दर्शनान्तरगतः न भवेत् । क्षारेण क्षीणतया दुर्बलतया
हर्म्यं लोष्टकैः कृशं शीर्णलोष्टमिति यावत् । अत एव जीर्णमयत्नपाति क्व भवेत् । तथा
च कस्मिन्स्थाने स्त्रीजनदर्शनं न भवेत् । स्त्रीणां स्तेयशास्त्रे निषिद्धत्वादिति भावः ।
मे अर्थसिद्धिश्च भवेत् ।] संधिः किंभूतः । दर्शनान्तरगतो दर्शनान्तरं कनकशक्त्या-
ऽभिमतविशेषस्तदनुगतस्तद्बोधितः । करालो विपरीतः । स्त्रीजनदर्शनं हि तदनिष्टाचरणं
वीरजनगर्हितं संभाव्येत । [शार्दूलविक्रीडितं छन्दः] ॥१२॥ [मूषिकोत्करः मूषकोद्धृतमृ-

---

१ वदन्ति. २ कस्मिन्नु देशे; कस्मिन्देशे. ३ क्षीणं. ४ नित्यादित्यादर्शनोदकसेवनेन.

तद्यथा—पक्केष्ट[1]कानामाकर्षणमामेष्टकाना छेदनं पिण्डमयानां सेचनं काष्ठमयानां पाटनमिति । तदत्र पक्केष्टक इष्टकाकर्षणम् । तत्र

पद्म[2]व्याकोशं भास्करं बालचन्द्रं
वापी विस्तीर्णं स्वस्तिकं पूर्णकुम्भम् ।
तत्कस्मिन्देशे दर्शयाम्यात्मशिल्पं
दृष्ट्वा श्वो यं यद्विस्मयं यान्ति पौराः ॥ १३ ॥

तदत्र पक्केष्टके पूर्णकुम्भ एव शोभते । तमुत्पादयामि ।

अन्यासु भित्तिषु मया निशि पाटितासु
क्षारक्षतासु विषमासु च कल्पनासु ।
दृष्ट्वा प्रभातसमये प्रतिवेशिवर्गो
दोषांश्च मे वदति कर्मणि कौशलं च ॥ १४ ॥

नमो वरदाय कुमारकार्त्तिकेयाय नमः कनकशक्तये ब्रह्मण्यदेवाय देवव्रताय नमो भास्करनन्दिने नमो योगाचार्याय यस्याहं प्रथ[3]मः शिष्यः । तेन च परितुष्टेन योगरो[4]चना मे दत्ता ।

अनया हि समालब्धं न मां द्रक्ष्यन्ति रक्षिणः ।
शस्त्रं च पतितं गात्रे रुजं नोत्पादयिष्यति ॥ १५ ॥

(तथा करोति ।) धिक्कष्टम् । प्रमाणसूत्रं मे विस्मृतम् । (विचिन्त्य ।) आं इदं [5]यज्ञोपवीतं प्रमाणसूत्रं भविष्यति । यज्ञोपवीतं हि नाम ब्राह्मणस्य महदुपकरण[6]द्रव्यं विशेषतो[7]ऽस्माद्विधस्य । कुतः ।

एतेन मापयति भित्तिषु कर्ममार्ग-
मेतेन मोचयति भूषणसंप्रयोगान् ।
उद्घाटको भवति यन्त्रदृढे कपाटे
दष्टस्य कीटभुजगैः परिवेष्टनं च ॥ १६ ॥

त्पुञ्जः । स्कन्दपुत्राणां स्कन्दोपजीविचौराचार्याणाम् । कनकशक्तिना कनकस्य शक्तिः आयुधविशेषो यस्य तेन स्कन्देन । **पद्मव्याकोशमित्यादि** । वैश्वदेवीछन्दः । [पद्मव्याकोशादयः संधिसंज्ञाः ।] वापी विस्तीर्णमिति द्वे नामनी । यदुक्तवान्—'इष्टकाभित्तौ च संस्कारवशेन पद्मव्याकोशादयः सप्त संज्ञाः' इति । भास्करो मण्डलाकारः । अन्येऽपि नामसदृशाः सप्तसंधयः । [आत्मशिल्पं संधिनिर्माणकौशलम् ।] ॥ १३ ॥ **अन्यास्विति** । [क्षारेण क्षतासु जीर्णासु विषमासु कठिनासु च कल्पनासु रचनासु मया पाटितासु । प्रतिवेशिवर्गः आसन्नवर्तिजनसमूहः ।] कौशलं चेति चकारोऽप्यर्थे ॥ १४ ॥ कार्त्तिकेयः परमगुरुः । 'ब्रह्मण्यदेवादयोऽपरगुरवः' इत्याहुः सर्वे । 'कार्त्तिकेयविशेषणम्' इत्येके । 'ब्रह्मण्याय देवाय' इति क्वचित्पाठः । [योगः मायाप्रयोगः तेन साधिता रोचना गोरोचना ।] **अनयेति** । [समालब्धं लिप्तगात्रम् ।] ॥१५॥ **एतेनेति** । कर्मसु संधिरचनासु कर्ममार्गं प्रवेशानुकूलसंधिपरिमाणमिति यावत् । भूषणसंप्रयोगानिति कटकादेर्घर्मावकीलकसुश्लिष्टसंयोजनाभेदान् ।

---

१ पक्केष्टिका. २ पद्मं. ३ आद्यः. ४ रचना. ५ मे यज्ञो०. ६ उपकरणम्. ७ ह्यस्म०.

मापयित्वा कर्म समारभे। (तथा कृत्वाऽवलोक्य च।) एकलोष्टावशेषोऽयं संधिः। धिक्कष्टम्। अहिना दष्टोऽस्मि। (यज्ञोपवीतेनाङ्गुलीं बद्ध्वा विषवेगं नाटयति। चिकित्सां कृत्वा।) स्वस्थोऽस्मि। (पुनः कर्म कृत्वा दृष्ट्वा च।) अये ज्वलति प्रदीपः। तथा हि।

शिखा प्रदीपस्य सुवर्णपिञ्जरा महीतले संधिमुखेन निर्गता।
विभाति पर्यन्ततमःसमावृता सुवर्णरेखेव कषे निवेशिता॥ १७॥

(पुनः कर्म कृत्वा।) समाप्तोऽयं संधिः। भवतु। प्रविशामि। अथ वा न तावत्प्रविशामि। प्रतिपुरुषं निवेशयामि। (तथा कृत्वा।) अये न कश्चित्। नमः कार्त्तिकेयाय। (प्रविश्य दृष्ट्वा च।) अये पुरुषद्वयं सुप्तम्। भवतु। आत्मरक्षार्थं द्वारमुद्घाटयामि। कथं जीर्णत्वाद्गृहस्य विरौति कपाटम्। तद्यावत्सलिलमन्वेषयामि। क्व न खलु सलिलं भविष्यति। (इतस्ततो दृष्ट्वा सलिलं गृहीत्वा क्षिपन्सशङ्कम्।) मा तावद्भूमौ पतच्छब्दमुत्पादयेत्। भवतु। एवं तावत्। (पृष्ठेन प्रतीक्ष्य कपाटमुद्घाट्य।) भवतु। एवं तावत्। इदानीं परीक्षे किं लक्ष्यसुप्तमुत परमार्थसुप्तमिदं द्वयम्। (त्रासयित्वा परीक्ष्य च।) अये परमार्थसुप्तेनानेन भवितव्यम्। तथा हि।

निःश्वासोऽस्य न शङ्कितः सुविशदस्तुल्यान्तरं वर्तते
दृष्टिर्गाढनिमीलिता न विकला नाभ्यन्तरे चञ्चला।
गात्रं स्रस्तशरीरसंधिशिथिलं शय्याप्रमाणाधिकं
दीपं चापि न मर्षयेदभिमुखं स्याल्लक्ष्यसुप्तं यदि॥ १८॥

[वसन्ततिलकं वृत्तम्]॥ १६॥ **शिखेति**। [प्रदीपस्य सुवर्णवत् पिञ्जरा पिङ्गलवर्णा महीतले संधिद्वारेण निर्गता पर्यन्ते यत्तमस्तेन समावृता वेष्टिता कषे निकषपाषाणे निवेशिता सुवर्णरेखेव विभाति। उपमा। वंशस्थं वृत्तम्]॥ १७॥ प्रतिपुरुषं कृत्रिमपुरुषाकृतिम्।] 'प्रतीक्ष्य' इत्यत्र 'प्रतीच्छ्य' इति पाठो दृश्यते। तच्च प्रतीच्छाग्रहणं कृत्वेत्यत्रार्थे णिचि समासे क्त्वाप्रत्यये ल्यपि रूपम्। लक्ष्यसुप्तं व्याजसुप्तम्। **निःश्वास इति**। [अस्य पुरुषद्वयस्य निःश्वासः शङ्कितः संजातशङ्कः न। शङ्कितस्य पुरुषस्य इव नेत्यर्थः। यतः सुविशदः स्फीतः]। तुल्यमविषयमन्तरमन्तरालो यथा स्यादेवं वर्तते। कपटसुप्तस्य विषमान्तरालवत्त्वात्। [दृष्टिः गाढं दृढं यथा तथा निमीलिता न विकला विश्लिष्टा अभ्यन्तरे व्याजसुप्तस्य इव न चञ्चला। गात्रं स्रस्ताश्च ते शरीरसंधयश्च तैः शिथिलं विश्लथम्। शय्यायाः प्रमाणं तस्मादधिकं हस्तपादस्य स्वैरप्रसरणात्। व्याजसुप्तो हि न तथा कुर्यात्। तथा च यदि लक्ष्यसुप्तं स्यादभिमुखं दीपं न मर्षयेत्सहेत। तत्प्रकाशमित्यर्थः। अतः परमार्थसुप्तमिदमिति निश्चयः। अत्रोक्तार्थस्य समर्थनाय कारणसमुदायस्योपादानात्समुच्चयालंकारः। शार्दूलविक्रीडितं

१ हा धिक्क०. २ प्रवेश०. ३ इति प्र०. ४ कपाटः. ५ लक्ष०. ६ स्वप्नान्तरं. ७ नाभ्यन्तरं.

(समन्तादवलोक्य ।) अये कथं मृदङ्गः । अयं दर्दुरः । अयं पणवः । इयमपि वीणा । एते वंशाः । अमी पुस्तकाः । कथं नाट्याचार्यस्य गृहमिदम् । अथ वा भवनप्रत्ययात्प्रविष्टोऽस्मि । तत्किं परमार्थदरिद्रोऽयमुत राजभयाच्चौरभयाद्वा भूमिष्ठं द्रव्यं धारयति । तन्ममापि नाम शर्विलकस्य भूमिष्ठं द्रव्यम् । भवतु । बीजं प्रक्षिपामि । (तथा कृत्वा ।) निक्षिप्तं बीजं न क्वचित्स्फारीभवति । अये परमार्थदरिद्रोऽयम् । भवतु । गच्छामि ।

विदूषकः—(उत्स्वप्नायते ।) भो वयस्य संधिरिव दृश्यते । चौरमिव पश्यामि । तद्गृह्णातु भवानेतत्सुवर्णभाण्डम् । (क)

शर्विलकः—किं न खल्वयमिह मां प्रविष्टं ज्ञात्वा दरिद्रोऽस्मीत्युपहसति । तत्किं व्यापादयामि उत लघुत्वादुत्स्वप्नायते । (दृष्ट्वा ।) अये जर्जरस्नानशाटीनिबद्धं दीपप्रभयोद्दीपितं सत्यमेवैतदलंकरणभाण्डम् । भवतु । गृह्णामि । अथ वा न युक्तं तुल्यावस्थं कुलपुत्रजनं पीडयितुम् । तद्गच्छामि ।

विदूषकः—भो वयस्य शापितोऽसि गोब्राह्मणकाम्यया यद्येतत्सुवर्णभाण्डं न गृह्णासि । (ख)

शर्विलकः—अनतिक्रमणीया भगवती गोकाम्या ब्राह्मणकाम्या च । तद्गृह्णामि । अथ वा ज्वलति प्रदीपः । अस्ति च मया प्रदीपनिर्वापणार्थमाग्नेयः कीटो धार्यते । तं तावत्प्रवेशयामि । तस्यायं देशकालः । एष

(क) भो वअस्स संधी विअ दिज्जदि । चोरं विअ पेक्खामि । ता गेण्हदु भवं एदं सुवण्णभण्डअम् ।

(ख) भो वअस्स साविदोसि गोबम्हणकामाए जइ एदं सुवण्णभण्डअं ण गेह्णसि ।

छन्दः] ॥ १८ ॥ [दर्दुरपणवौ वाद्यभेदौ ।] स्फारीभवति । अभिमन्त्रितो बीजविशेषो धनसहितभूतले क्षिप्तो बहुलीभवतीति प्रसिद्धिः । लघुत्वाच्चपलत्वात् । [लघुः नीचः खलु उत्स्वप्नायते न तु महाशय इति भावः । गोकाम्या गवेच्छा ब्राह्मणकाम्या ब्राह्मणेच्छा । ताभ्यां शापितः शपथं प्रापितः । सति संभवे गोब्राह्मणयोरिच्छा पूरणीयैवास्तिकैरिति धर्मदर्शनराद्धान्तः । गोब्राह्मणयोरिच्छायाः प्रतिघाते महत्पातकमिति निर्णयसिन्धुप्रमुखग्रन्थेषु स्पष्टम् । इति ल. दी.] गोकाम्येति । कामयतेर्लिङ्सामान्ये अचो यति पश्चात्स्त्रीत्वं विवक्षणीयम् । गोब्राह्मणसहिताया भङ्गं त्वं करोषि यदीदं न गृह्णासीति शपथार्थः । प्रणयो-

१ चार्यगृ०. २ तुल्यावस्थकु०. ३ ०क्रमणी मम. ४ तथा कृत्वा । अये निर्वापितः प्रदीपः. ५ संधी विअ दि० संधी विअ दि०.

मुक्तो मया कीटो यात्वैवास्य दीपस्योपरि मण्डलैर्विचित्रैर्विचरति। एष पक्षद्वयानिलेन निर्वापितो भद्रपीठेन। धिक्। कृतमन्धकारम्। अथ वा मयाऽप्यस्मद्ब्राह्मणकुले धिक् कृतमन्धकारम्। अहं हि चतुर्वेदविदोऽप्रतिग्राहकस्य पुत्रः शर्विलको नाम ब्राह्मणो गणिकामदनिकार्थमकार्यमनुतिष्ठामि। इदानीं करोमि ब्राह्मणस्य प्रणयम्। (इति जिघृक्षति।)

विदूषकः—भो वयस्य शीतलस्तेऽग्रहस्तः। (क)

शर्विलकः—धिक्प्रमादः। सलिलसंपर्काच्छीतलो मेऽग्रहस्तः। भवतु। कक्षयोर्हस्तं प्रक्षिपामि। (नाट्येन सव्यहस्तमुष्णीकृत्य गृह्णाति।)

विदूषकः—गृहीतम्। (ख)

शर्विलकः—अनतिक्रमणीयोऽयं ब्राह्मणप्रणयः। तद्गृहीतम्।

विदूषकः—इदानीं विक्रीतपण्य इव वाणिगहं सुखं स्वप्स्यामि। (ग)

शर्विलकः—महाब्राह्मण स्वपिहि वर्षशतम्। कष्टमेवं मदनिकागणिकार्थे ब्राह्मणकुलं तमसि पातितम्। अथ वाऽऽत्मा पातितः।

धिगस्तु खलु दारिद्र्यमनिर्वेदितपौरुषम्।
यदेतद्गर्हितं कर्म निन्दामि च करोमि च ॥ १९ ॥

तद्यावन्मदनिकाया निष्क्रयणार्थं वसन्तसेनागृहं गच्छामि। (परिक्रम्यावलोक्य च।) अये पदशब्द इव। मा नाम रक्षिणः। भवतु। स्तम्भीभूत्वा तिष्ठामि। अथ वा ममापि नाम शर्विलकस्य रक्षिणः। योऽहं

मार्जारः क्रमणे मृगः प्रसरणे श्येनो ग्रहालुञ्चने
सुप्तासुप्तमनुष्यवीर्यतुलने श्वा सर्पणे पन्नगः।

(क) भो वअस्स सीदलो दे अग्गहत्थो। (ख) गहिदम्।
(ग) दाणिं विक्किणिदपण्णो विअ वाणिओ अहं सुहं सुविस्सम्।

ऽभ्यर्थना। **धिगिति।** [निर्वेदः अस्य संजात इति निर्वेदितं न निर्वेदितमनिर्वेदितं प्रकृतार्थेऽकृतनिश्चयमित्यर्थः। तथाभूतं पौरुषं यस्मिन्।] प्रकरणनिश्चयो निर्वेदः तदभावोऽनिर्वेदः ॥ १९ ॥ पदशब्द इत्यनेन रदनिकाप्रवेशसूचनम्। **मार्जार इति।** [क्रमणे लङ्घने मार्जारः प्रसरणे शीघ्रगमने मृगः। ग्रहेण आक्रमणेन लुञ्चनं लक्ष्यस्य छेदने श्येनः। सुप्तस्यासुप्तस्य च मनुष्यस्य वीर्यस्य शक्ते-

१ यात्येवास्य, यात्वेवास्य...रितुम्. २ कीटेन. ३ कक्षायां. ४ इति नास्त्येन. ५ स्वहस्तं ६ ब्रह्मकुलं. ७ आत्माऽपि. ८ निवेदित. ९ गृहा०.

माया रूपशरीरवेशरचने वाग्देशभाषान्तरे
दीपो रात्रिषु संकटेषु डुड्डुभो वाजी स्थले नौर्जले ॥ २० ॥

अपि च ।

भुजग इव गतौ गिरिः स्थिरत्वे पतगपतेः परिसर्पणे च तुल्यः ।
शश इव भुवनावलोकनेऽहं वृक इव च ग्रहणे बले च सिंहः ॥ २१ ॥

(प्रविश्य ।)

रदनिका—हा धिक् हा धिक् बहिर्द्वारशालायां प्रसुप्तो वर्धमानकः सोऽप्यत्र न दृश्यते । भवतु । आर्यमैत्रेयमाह्वयामि । (इति परिक्रामति ।) (क)

शर्विलकः—(रदनिकां हन्तुमिच्छति । निरूप्य ।) कथं स्त्री । भवतु । गच्छामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

रदनिका—(गत्वा सत्रासम् ।) हा धिक् हा धिक् अस्माकं गृहे संधिं कर्तयित्वा चौरो निष्क्रामति । भवतु । मैत्रेयं गत्वा प्रबोधयामि । (विदूषकमुपगम्य ।) आर्य मैत्रेय उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । अस्माकं गेहे संधिं कर्तयित्वा चौरो निष्क्रान्तः । (ख)

विदूषकः—(उत्थाय ।) आः दास्याःपुत्रिके किं भणसि । चौरं कर्तयित्वा संधिर्निष्क्रान्तः । (ग)

(क) हद्धी हद्धी बाहिरदुआरसालाए पसुत्तो वड्ढमाणओ सोवि एत्थ ण दीसइ । भोदु । अज्जमित्तेअं सद्दावेमि ।

(ख) हद्धी हद्धी अम्हाणं गेहे संधिं कप्पिअ चोरो णिक्कमति । भोदु । मित्तेअं गदुअ पबोधेमि । अज्ज मित्तेअ उट्ठेहि उट्ठेहि । अम्हाणं गेहे संधिं कप्पिअ चोरो णिक्कन्तो ।

(ग) आः दासीएधीए किं भणासि । [2]चोरं कप्पिअ संधी णिक्कन्तो ।

स्तुलने श्वा । सर्पणे भूमितलवक्रगमने पन्नगः । रूपमाकारः शरीरं पश्चाद्याकृतिवेशः च एतेषां रचने माया । अतिपटुरित्यर्थः । देशभाषान्तरे तत्तद्देशभाषायाः परिज्ञाने भाषणे च वाक् सरस्वती । रात्रिषु दीपः । दीप इव सर्वं निरपेक्षः पश्यामीति भावः । संकटेषु दुर्गमप्रदेशेषु डुड्डुभः सर्पविशेषः । स्थले वाजी अश्व इव शीघ्रगामी । जले नौरिव प्लवनशीलः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।] ग्रहणयुक्तमालुञ्चनं ग्रहालुञ्चनम् । श्वा कुक्कुरः । माया शाम्बरी विद्या । रूपमाकारः । वेशोऽलंकारादियोजना ॥ २० ॥ **भुजग इति** । [परिसर्पणे सवेगं परिभ्रमणे पतगपतेः गरुडस्य तुल्यः । भुवनस्य निलयस्थानस्यावलोकने शश इव । भिन्नसाधारणधर्मा मालोपमाऽलंकारः । पुष्पिताग्रा छन्दः ।] वृक इति हुण्डार इति प्रसिद्धः ॥ २१ ॥ कप्पिअ क्लृप्त्वा । निर्मा-

---

१ कल्पयित्वा. २ चोरो कप्पिदो.

रदनिका—हताश अलं परिहासेन। किं न प्रेक्षस एतद्। (क)

विदूषकः—आः दास्याःपुत्रिके किं भणासि द्वितीयमिव द्वारमुद्घाटितमिति। भो वयस्य चारुदत्त उत्तिष्ठोत्तिष्ठ। अस्माकं गेहे संधिं दत्त्वा चौरो निष्क्रान्तः। (ख)

चारुदत्तः—भवतु। भोः अलं परिहासेन।

विदूषकः—भोः न परिहासः। प्रेक्षतां भवान्। (ग)

चारुदत्तः—कस्मिन्नुद्देशे।

विदूषकः—भोः एषः। (घ)

चारुदत्तः—(विलोक्य।) अहो दर्शनीयोऽयं संधिः।

उपरितलनिपातितेष्टकोऽयं शिरसि तनुर्विपुलश्च मध्यदेशे।
असदृशजनसंप्रयोगभीरोर्हृदयमिव स्फुटितं महागृहस्य ॥ १२ ॥

कथमस्मिन्नपि कर्मणि कुशलता।

विदूषकः—भो वयस्य अयं संधिर्द्वाभ्यामेव दत्तो भवेत्। अथ वाऽऽगन्तुकेन शिक्षितुकामेन वा। अन्यथाऽत्रोज्जयिन्यां कोऽस्माकं गृहविभवं न जानाति। (ङ)

चारुदत्तः—

वैदेश्येन कृतो भवेन्मम गृहे व्यापारमभ्यस्यता
नासौ वेदितवान्धनैर्विरहितं विस्रब्धसुप्तं जनम्।

(क) हदास अलं परिहासेण। किं ण पेक्खसि एणम्।

(ख) आः दासीएधीए किं भणासि दुदिअं विअ दुआरअं उग्घाडिदं त्ति। भो वअस्स चारुदत्त उट्ठेहि उट्ठेहि। अम्हाणं गेहे संधिं दइअ चोरो णिक्कन्तो।

(ग) भो ण परिहासो। पेक्खदु भवम्। (घ) भो एसो।

(ङ) भो वअस्स अअं संधी दुवेहिं ज्जेव्व दिण्णो भवे। आदु आगन्तुएण सिक्खिदुकामेण वा। अण्णधा इध उज्जइणीए को अम्हाणं घरविहवं ण जाणादि।

येत्यर्थः। **उपरीति**। उपरिभागे तलभागे च [उपरितलादूर्ध्वप्रदेशात्] निपातिता आकृष्टा इष्टका यत्र। 'उपरितन-' इति पाठे उपरितनी उपरिभवा। शेषं तुल्यम्। [शिरसि उपरिभागे तनुः अल्पविस्तारः मध्यदेशे मध्यभागे विपुलः विस्तृतः। कुम्भाकार इति भावः। असदृशजनस्य चौरादेः संप्रयोगः आत्मनि व्यापारः तस्माद्भीरोः महागृहस्य स्फुटितं हृदयमिव स्थितः। उत्प्रेक्षालंकारः। पुष्पिताग्रा वृत्तम्]॥१२॥ **वैदेश्येनेति**। [विदेशे भवः वैदेश्यः तेन। व्यापारं संधिकरणमभ्यस्यता मम गृहे संधिः कृतो भवेत्। अतः असौ नरः धनैर्विरहितमतः विस्रब्धं

---

१ उपरितन. २ विश्रब्ध.

दृष्ट्वा प्राङ्महतीं निवासरचनामस्माकमाशान्वितः
संधिच्छेदनखिन्न एव सुचिरं पश्चान्निराशो गतः ॥ २३ ॥

ततः सुहृद्भ्यः किमसौ कथयिष्यति तपस्वी । सार्थवाहसुतस्य गृहं प्रविश्य न किंचिन्मया[1] समासादितमिति ।

विदूषकः—भोः कथं तमेव चौरहतकमनुशोचसि । तेन चिन्तितं महदेतद्गृहम् । इतो रत्नभाण्डं सुवर्णभाण्डं वा निष्क्रामयिष्यामि । (स्मृत्वा । सविषादमात्मगतम् ।) कुत्र तत्सुवर्णभाण्डम् । (पुनरनुस्मृत्य । प्रकाशम् ।) भो वयस्य त्वं सर्वकालं भणसि । मूर्खो मैत्रेयोऽपण्डितो मैत्रेय इति । सुष्ठु मया कृतं तत्सुवर्णभाण्डं भवतो हस्ते समर्पयता । अन्यथा दास्याःपुत्रेणापहृतं भवेत् । (क)

चारुदत्तः—अलं परिहासेन ।

विदूषकः—भोः यथा नामाहं मूर्खस्तत्किं परिहासस्यापि देशकालं न जानामि । (ख)

चारुदत्तः—कस्यां वेलायाम् ।

विदूषकः—भोः यदा त्वं मया भणितोऽसि शीतलस्तेऽग्रहस्तः । (ग)

चारुदत्तः—कदाचिदेवमपि स्यात् । (सर्वतो निरूप्य । सहर्षम् ।) वयस्य दिष्ट्या ते प्रियं निवेदयामि ।

विदूषकः—किं नापहृतम् । (घ)

चारुदत्तः—हृतम् ।

विदूषकः—तथाऽपि किं प्रियम् । (ङ)

(क) भो कधं तं जेव्व चोरहदअं अणुसोचसि । तेण चिन्तिदं महन्तं एदं गेहम् । इदो रअणभण्डअं सुवण्णभण्डअं वा णिक्कामइस्सामि । कहिं तं सुवण्णभण्डअम् । भो वअस्स तुमं सव्व[2]कालं भणासि । मुक्खो मित्तेअओ अपण्डिदो मित्तेअओ त्ति । सुट्ठु[3] मए किदं तं सुवण्णभण्डअं भवदो हत्थे समप्पअन्तेण । अण्णधा दासीएपुत्तेण अवहदं भवे ।

(ख) भो जह णाम अहं मुक्खो ता किं परिहासस्स वि देशआलं ण जाणामि ।

(ग) भो जदा तुमं मए भणिदो सि शीदलो दे अग्गहत्थो ।

(घ) किं ण अवहदम् । (ङ) तधा वि किं पिअम् ।

यथा तथा सुप्तं जनं न वेदितवान् । असौ अस्माकं महतीं निवासरचनां दृष्ट्वा प्राग् आशान्वितः सुचिरं संधिच्छेदनखिन्नः पश्चाद् द्रव्यालाभे निराश एव गतः । [शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्] ॥ २३ ॥ निष्क्रामयिष्यामि बहिः करिष्यामीति दिष्ट्या हर्षे ।

---

१ मयाऽऽसादितम्. २ सव्वं. ३ सुट्ठु क्खु.

चारुदत्तः—यदसौ कृतार्थो गतः ।

विदूषकः—न्यासः खलु सः । (क)

चारुदत्तः—कथं न्यासः । (मोहमुपगतः ।)

विदूषकः—समाश्वसितु भवान् । यदि न्यासश्चौरेणापहृतस्त्वं किं मोहमुपगतः । (ख)

चारुदत्तः—(समाश्वस्य ।) वयस्य ।

कः श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मां तुलयिष्यति ।
शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्निष्प्रतापा दरिद्रता ॥ २४ ॥

भोः कष्टम् ।

यदि तावत्कृतान्तेन प्रणयोऽर्थेषु मे कृतः ।
किमिदानीं नृशंसेन चारित्रमपि दूषितम् ॥ २५ ॥

विदूषकः—अहं खल्वपलपिष्यामि केन दत्तं केन गृहीतं को वा साक्षीति । (ग)

चारुदत्तः—अहमिदानीमनृतमभिधास्ये ।

भैक्षेणाप्यर्जयिष्यामि पुनर्न्यासप्रतिक्रियाम् ।
अनृतं नाभिधास्यामि चारित्रभ्रंशकारणम् ॥ २६ ॥

रदनिका—तद्यावदार्याधूतायै गत्वा निवेदयामि । (इति निष्क्रान्ता ।) (घ)

(ततः प्रविशति चेट्या सह चारुदत्तवधूः ।)

वधूः—(ससंभ्रमम् ।) अयि सत्यमपरिक्षतशरीर आर्यपुत्र आर्यमैत्रेयेण सह । (ङ)

(**क**) णासो क्खु सो ।
(**ख**) समस्ससदु भवम् । जइ णासो चोरेण अवहदो तुमं किं मोहं उवगदो ।
(**ग**) अहं क्खु अवलविस्सं केण दिण्णं केण गहिदं को वा सक्खि त्ति ।
(**घ**) ता जाव अज्जाधूदाए गदुअ णिवेदेमि ।
(**ङ**) अइ सच्चं अवरिक्खदसरीरो अज्जउत्तो अज्जमित्तेएण सह ।

क इति । [भूतार्थं यथावृत्तमर्थं चौरेणापहृतं रत्नभाण्डमिति । तुलयिष्यति लघूकरिष्यति ।] निष्प्रतापा निष्पौरुषा । [अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः] ॥ २४ ॥ **यदीति** । [कृतान्तेन दैवेन] । प्रणयोऽर्थित्वम् । [दूषितं मलिनीकृतम् । लोकैः । ममैवापहारकत्वेनावस्थापनात् इति भावः] ॥ २५ ॥ **भैक्षेणेति** । [न्यासस्य प्रतिक्रियां तन्निष्क्रयद्रव्यमित्यर्थः । भैक्षेण भिक्षालब्धद्रव्यसंघातेन अर्जयिष्यामि] ॥ २६ ॥ अथ-

---

१ उपागतः. २ चरि०. ३ भैक्ष्येण. ४ प्रविश्य चेट्या. ५ अज्जाए.

चेटी—भर्त्रि सत्यम् । किं तु यः स वेश्याजनस्यालंकारः सोऽपहृतः । (क)

वधूः—(मोहं नाटयति ।)

चेटी—समाश्वसित्वार्या धूता । (ख)

वधूः—(समाश्वस्य ।) चेटि किं भणसि अपरिक्षतशरीर आर्यपुत्र इति । वरमिदानीं स शरीरेण परिक्षतः न पुनश्चारित्रेण । सांप्रतमुज्जयिन्यां जन एवं मन्त्रयिष्यति दरिद्रतयाऽऽर्यपुत्रेणैवेदृशमकार्यमनुष्ठितमिति । (ऊर्ध्वमवलोक्य निःश्वस्य च ।) भगवन्कृतान्त पुष्करपत्रपतितजलबिन्दुचञ्चलैः क्रीडसि दरिद्रपुरुषभागधेयैः । इयं च म एका मातृगृहलब्धा रत्नावली तिष्ठति । एतामप्यतिशौण्डीरतयाऽऽर्यपुत्रो न ग्रहीष्यति । चेटि आर्यमैत्रेयं तावच्छब्दापय । (ग)

चेटी—यदार्या धूताऽऽज्ञापयति । (विदूषकमुपगम्य ।) आर्य मैत्रेय धूता त्वामाह्वयति । (घ)

विदूषकः—कुत्र सा । (ङ)

चेटी—एषा तिष्ठति । उपसर्प । (च)

विदूषकः—(उपसृत्य ।) स्वस्ति भवत्यै । (छ)

वधूः—आर्य वन्दे । आर्य पुरस्तान्मुखो भव । (ज)

(क) भट्टिणि सच्चम् । किं तु जो सो वेस्साजणकेरको अलंकारओ सो अवहदो ।

(ख) समस्ससदु[1] अज्जा धूदा ।

(ग) हञ्जे किं भणासि अवरिक्खदसरीरो अज्जउत्तो त्ति । वरं दाणिं सो सरीरेण परिक्खदो ण उण चारित्तेण । संपदं उज्जइणीए जणो एव्वं मन्तइस्सदि दलिद्ददाए अज्जउत्तेण ज्जेव्व ईदिसं अकज्जं अणुचिट्ठिदं त्ति । भअवं कअन्त पोक्खरवत्तपडिदजलबिन्दुचञ्चलेहिं कीलसि दलिद्दपुरिसभाअधेएहिं । इअं च मे एक्का मादुघरलद्धा रअणावली चिट्ठदि । एदं पि अदिसोण्डीरदाए[2] अज्जउत्तो ण गेण्हिस्सदि । हञ्जे अज्जमित्तेअं दाव सद्दावेहि ।

(घ) जं अज्जा धूदा आणवेदि । अज्ज मित्तेअ धूदा दे सद्दावेदि ।

(ङ) कहिं सा । (च) एसा चिट्ठदि । उवसप्प ।

(छ) सोत्थि भोदीए । (ज) अज्ज वन्दामि । अज्ज पुरत्थिआमुहो[3] होहि ।

रक्खणजणस्य अपगतं रक्षणं यस्यासौ अपरक्षणो जनः । [पुष्करपत्रं कमलपत्रं तत्पतिता जलबिन्दवस्तद्वच्चञ्चलैः । अतिशौण्डीरतया अत्युन्नतचित्ततया । पुरस्तान्मुखः प्राचीमुखः । प्रतिग्रहे तस्यावश्यकत्वात् ।] पौरत्थिआहिमुहो पौरस्त्याभिमुखः । पूर्व-

---

१ समस्स० समस्स०. २ एसो अज्ज०. ३ पौरात्थिआहि० (पौरस्त्याभि०).

विदूषकः—एष भवति पुरस्तान्मुखः संवृत्तोऽस्मि । (क)

वधूः—आर्य प्रतीच्छेमाम् । (ख)

विदूषकः—किं न्विदम् । (ग)

वधूः—अहं खलु रत्नषष्ठीमुपोषिताऽऽसम् । तत्र यथाविभवानुसारेण ब्राह्मणः प्रतिग्राहयितव्यः । स च न प्रतिग्राहितः । तत्तस्य कृते प्रतीच्छेमां रत्नमालिकाम् । (घ)

विदूषकः—(गृहीत्वा ।) स्वस्ति । गमिष्यामि । प्रियवयस्याय निवेदयामि । (ङ)

वधूः—आर्य मैत्रेय मा खलु मां लज्जितां कुरु । (इति निष्क्रान्ता ।) (च)

विदूषकः—(सविस्मयम् ।) अहो अस्या महानुभावता । (छ)

चारुदत्तः—अये चिरयति मैत्रेयः । मा नाम वैक्लव्यादकार्यं कुर्यात् । मैत्रेय मैत्रेय ।

विदूषकः—(उपसृत्य ।) एषोऽस्मि । गृहाणैताम् । (रत्नावलीं दर्शयति ।) (ज)

चारुदत्तः—किमेतत् ।

विदूषकः—भोः यत्ते सदृशदारसंग्रहस्य फलम् । (झ)

चारुदत्तः—कथं ब्राह्मणी मामनुकम्पते । कष्टम् । इदानीमस्मि दरिद्रः ।

आत्मभाग्यक्षतद्रव्यः स्त्रीद्रव्येणानुकम्पितः ।
अर्थतः पुरुषो नारी या नारी साऽर्थतः पुमान् ॥ २७ ॥

(क) एसो भोदि पुरत्थिआमुहो संवुत्तो म्हि ।
(ख) अज्ज पडिच्छ इमम् । (ग) किं ण्णेदम् ।
(घ) अहं क्खु रअणसट्ठिं उववसिदा आसि । तहिं जधाविहवाणुसारेण बम्हणो पडिग्गाहिदव्वो । सो अ ण पडिग्गाहिदो । ता तस्स किदे पडिच्छ इमं रअणमालिअं ।
(ङ) सोत्थि । गमिस्सम् । पिअवअस्सस्स णिवेदेमि ।
(च) अज्ज मित्तेअ मा क्खु मं लज्जावेहि । (छ) अहो से महाणुभावदा ।
(ज) एसो म्हि । गेण्ह एदम् । (झ) भो जं दे सरिसदारसंगहस्स फलम् ।

दिगवलम्बितमुख इत्यर्थः । रअणसट्ठिं रत्नषष्ठिकाभिधं व्रतम् । ' अरण्यषष्ठिका नाम ग्रीष्मव्रतम् ' इत्येके । [प्रतिग्राहयितव्यः यतो दक्षिणया व्रतं सुसिद्धं भवति ।] [वैक्लव्यात् चित्तस्य दौःस्थित्यात् । अकार्यमात्मघातादि । **आत्मेति** । आत्मभाग्येन स्वस्य दुर्दैवेन क्षतं द्रव्यं यस्य सः । अर्थतः धनाद्धेतोः । द्रव्याभावादित्यर्थः । [अर्थतः अर्थसंबन्धेन] ॥ २७ ॥ **विभवेति** । [विभवमनुगता विभवानुरूपं

---

१ अज्ज अहं. २ गहि०.

अथ वा। नाहं दरिद्रः । यस्य मम

विभवानुगता भार्या सुखदुःखसुहृद्भवान् ।
सत्यं च न परिभ्रष्टं यद्दरिद्रेषु दुर्लभम् ॥ २८ ॥

मैत्रेय गच्छ रत्नावलीमादाय वसन्तसेनायाः सकाशम्[1] । वक्तव्या च सा मद्वचनात् । यत्खल्वस्माभिः सुवर्णभाण्डमात्मीयमिति[2] कृत्वा विस्रम्भाद्द्यूते हारितम् । तस्य कृते गृह्यतामियं रत्नावलीति ।

विदूषकः—मा तावदखादितस्याभुक्तस्याल्पमूल्यस्य चौरैरपहृतस्य कारणाच्चतुःसमुद्रसारभूता रत्नावली दीयते । (क)

चारुदत्तः—वयस्य मा मैवम् ।

यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तया कृतः ।
तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥ २९ ॥

तद्वयस्य अस्मच्छरीरस्पृष्टिकया शापितोऽसि नैनामग्राहयित्वाऽत्रागन्तव्यम् । वर्धमानक[3] ।

एताभिरिष्टकाभिः संधिः क्रियतां सुसंहतः शीघ्रम् ।
परिवादबहलदोषान्न[4] यस्य रक्षां परिहरामि ॥ ३० ॥

वयस्य मैत्रेय भवताऽप्यकृपणशौण्डीर्यमभिधातव्यम् ।

विदूषकः—भो दरिद्रः किमकृपणं मन्त्रयते । (ख)

चारुदत्तः—अदरिद्रोऽस्मि सखे यस्य मम ('विभवानुगता भार्या' (३।२८) इत्यादि पुनः पठति ।) तद्गच्छतु भवान् । अहमपि कृतशौचः संध्यामुपासे । (इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति संधिच्छेदो नाम तृतीयोऽङ्कः । Breach.

(क) मा दाव अक्खाइदस्स अभुत्तस्स अप्पमुल्लस्स चोरेहिं अवहृदस्स कारणादो चदुस्समुद्दसारभूदा रअणावली दीअदि। (ख) भो दलिद्दो किं अकिवणं मन्तेदि।

वर्तमाना । यद् एतत्त्रितयम् ।] ॥ २८ ॥ चतुःसमुद्रेति । चतुःसमुद्राणां रत्नाकराणां सारभूता । **यमिति** । [यं विश्वासं समालम्ब्य तयाऽस्मासु न्यासः कृतः तस्य महतः प्रत्ययस्य विश्वासस्यैवैतन्मूल्यं दीयते] ॥ २९ ॥ [स्पृष्टिकया स्पर्शेन ।] **एताभिरिति** । [संधिः शीघ्रं सुसंहतः सुपूर्णः क्रियताम् । यतः परिवादस्य लोकनिन्दाया यः बहलः दोषः तस्माद्यस्य रक्षां न परिहरामि उपेक्षे] ॥ ३० ॥ [अकृपणममन्दं शौण्डीर्यमौदार्यं यत्र तद्यथा तथा ।]

इति संधिच्छेदो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

---

१ सेनागृहम्. २ अस्मदीयं. ३ वर्ध० वर्ध०. ४ बहुल. ५ नयस्य, नृपस्य. ६ मृच्छक टिकायां सं०.

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चेटी ।)

चेटी—आज्ञप्ताऽस्मि मात्राऽऽर्यायाः सकाशं गन्तुम् । एषाऽऽर्या चित्रफलकनिषण्णदृष्टिर्मदनिकया सह किमपि मन्त्रयमाणा तिष्ठति । तद्यावदुपसर्पामि । (इति परिक्रामति ।) (क)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा वसन्तसेना मदनिका च ।)

वसन्तसेना—हञ्जे मदनिके अपि सुसदृशीयं चित्राकृतिरार्यचारुदत्तस्य । (ख)

मदनिका—सुसदृशी । (ग)

वसन्तसेना—कथं त्वं जानासि । (घ)

मदनिका—येनार्यायाः सुस्निग्धा दृष्टिरनुलग्ना । (ङ)

वसन्तसेना—हञ्जे किं वेशवासदाक्षिण्येन मदनिके एवं भणसि । (च)

मदनिका—आर्ये किं य एव जनो वेशे प्रतिवसति स एवालीकदाक्षिणो भवति । (छ)

वसन्तसेना—हञ्जे नानापुरुषसङ्गेन वेश्याजनोऽलीकदक्षिणो भवति । (ज)

(क) आणत्तम्हि अत्ताए अज्जआए सआसं गन्तुम् । एसा अज्जआ चित्तफलअणिसण्णदिट्ठी मदणिआए सह किंपि मन्तअन्ती चिट्ठदि । ता जाव उवसप्पामि ।

(ख) हञ्जे मदणिए अवि सुसादिसी इअं चित्ताकिदी अज्जचारुदत्तस्स ।

(ग) सुसादिसी । (घ) कधं तुमं जाणासि ।

(ङ) जेण अज्जआए सुसिणिद्धा दिट्ठी अणुलग्गा ।

(च) हञ्जे किं वेसवासदाक्खिण्णेण मदणिए एव्वं भणासि ।

(छ) अज्जए किं जो ज्जेव जणो वेसे पडिवसदि सो ज्जेव अलीअदक्खिणो भोदि । (ज) हञ्जे णाणापुरिससङ्गेण वेस्साजणो अलीअदक्खिणो भोदि ।

अथोत्कण्ठितायाः प्रियस्य चित्रदर्शनेन विरहं विनोदयन्त्या वसन्तसेनायाः प्रवेशसूचनार्थमादौ चेटीप्रवेशः । वसन्तसेनामात्रा माधवसेनया । चित्रफलके निषण्णा संसक्ता दृष्टिर्यस्याः । प्रियप्रतिकृतिदर्शनं हि उत्कण्ठितानां विरहविनोदनोपायः । तदुक्तम्–'वियोगावस्थासु प्रियजनसदृक्षानुभवनं ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोऽपि कथितः ॥' इति । चित्रे निवेशिता आकृतिः चित्राकृतिः । वेशो वेश्यावसतिः । तत्र यो वासः तेन

---

१ अज्जुआस०.

मदनिका—यतस्तावदार्याया दृष्टिरिहाभिरमते हृदयं च तस्य कारणं किं पृच्छयते। (क)

वसन्तसेना—हञ्जे सखीजनादुपहसनीयतां रक्षामि। (ख)

मदनिका—आर्ये एवं नेदम्। सखीजनचित्तानुवर्त्यबलाजनो भवति। (ग)

प्रथमा चेटी—(उपसृत्य।) आर्ये माताऽऽज्ञापयति—'गृहीतावगुण्ठनं पक्षद्वारे सज्जं प्रवहणम्। तद्गच्छ' इति। (घ)

वसन्तसेना—हञ्जे किमार्यचारुदत्तो मां नेष्यति। (ङ)

चेटी—आर्ये येन प्रवहणेन सह सुवर्णदशसाहस्त्रिकोऽलंकारोऽनुप्रेषितः। (च)

वसन्तसेना—कः पुनः सः। (छ)

चेटी—एष एव राजश्यालः संस्थानकः। (ज)

वसन्तसेना—(सक्रोधम्।) अपेहि। मा पुनरेवं भणिष्यसि। (झ)

चेटी—प्रसीदतु प्रसीदत्वार्या। संदेशेनास्मि प्रेषिता। (ञ)

वसन्तसेना—अहं संदेशायैव कुप्यामि। (ट)

(क) जदो दाव अज्जआए दिट्ठी इध अभिरमदि हिअअं च तस्स कारणं किं पुच्छीअदि। (ख) हञ्जे सहीजणादो उवहसणीअदां रक्खामि।

(ग) अज्जए एव्वं णेदम्। सहीजणचित्ताणुवत्ती अबलाजणो भोदि।

(घ) अज्जए अत्ता आणवेदि—'गहिदावगुण्ठणं पक्खदुआरए सज्जं पवहणम्। ता गेच्छ' त्ति। (ङ) हञ्जे किं अज्जचारुदत्तो मं णइस्सदि।

(च) अज्जए जेण पवहणेण सह सुवण्णदससाहस्सिओ अलंकारओ अणुप्पेसिदो।

(छ) को उण सो। (ज) एसो ज्जेव राअसालो संठाणओ।

(झ) अवेहि। मा पुणो एव्वं भणिस्ससि।

(ञ) पसीददु पसीददु अज्जआ। संदेसेण म्हि पेसिदा।

(ट) अहं संदेसस्स ज्जेव कुप्पामि।

यद्दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवृत्तिचातुर्यं तेन।'वेशवासदाक्षिण्येन' इति पाठे वेशानां वेश्याश्रितानां यो वासस्तस्य दाक्षिण्यमिति ल. दी.। स सर्व एवालीकदक्षिणो मिथ्याप्रियवादी भवति। किमिति शेषः।] यत्र चक्षुर्हृदये लग्ने तत्र कारणं किं पर्यालोच्यते। अतिप्रियनामासावलं विलम्बेनेत्याशयः। [गृहीतावगुण्ठनमाच्छादनमहापटाच्छादितम्। 'कर्णीरथः प्रवहणम्' इति कोशः। स्त्रीणां स्थितियोग्योऽभितः समाछन्नो रथः प्रवहणम्। इति ल० दी०। सुवर्णं दशमाषिकं तेषां दशसहस्रं तेन लभ्यः सुवर्णदशसाहस्त्रिकः।] संदेशेनेति। मया संदेशः कथितो नात्र मम दोष इति भावः।

---

१ चेटि.

चेटी—तत्किमिति मातरं विज्ञापयिष्यामि । (क)

वसन्तसेना—एवं विज्ञापयितव्या–यदि मां जीवन्तीमिच्छसि तदेवं न पुनरहं मात्राऽऽज्ञापयितव्या । (ख)

चेटी—यथा ते रोचते । (इति निष्क्रान्ता ।) (ग)

(प्रविश्य ।)

शर्विलकः—

दत्त्वा निशाया[1] वचनीयदोषं निद्रां च जित्वा नृपतेश्च रक्षान्[2] ।
स एष सूर्योदयमन्दरश्मिः क्षपाक्षयाच्चन्द्र इवास्मि जातः ॥ १ ॥

अपि च ।

यः कश्चित्त्वरितगतिं[3] निरीक्षते मां
संभ्रान्तं द्रुतमुपसर्पति स्थितं वा ।
तं सर्वं तुलयति दूषितोऽन्तरात्मा[4]
स्वैर्दोषैर्भवति हि शङ्कितो मनुष्यः ॥ २ ॥

मया खलु मदनिकायाः कृते साहसमनुष्ठितम् ।

परिजनकथासक्तः कश्चिन्नरः समुपेक्षितः
क्वचिदपि गृहं नारीनाथं निरीक्ष्य विवर्जितम् ।
नरपतिबले पार्श्वायाते स्थितं गृहदारुव-
द्व्यवसितशतैरेवंप्रायैर्निशा दिवसीकृता ॥ ३ ॥

(इति परिक्रामति ।)

(क) ता किंति[5] अत्तं विण्णविस्सम् ।

(ख) एव्वं विण्णाविदव्वा[6]–जइ मं जीअन्तीं इच्छसि ता एव्वं ण पुणो अहं अत्ताए आणाविदव्वा । (ग) जधा दे रोअदि ।

दत्त्वेति। [निशायाः वचनीयदोषं चौर्यादिकं स्याच्चेन्निशाया एव दोष इत्येवंरूपं दत्त्वा निद्रां जित्वा अवधूय नृपतेः रक्षान् रक्षापुरुषांश्च जित्वा तद्दृष्टिं परिहृत्येत्यर्थः। स एवाहं क्षपाक्षयान्निशावसानात् सूर्योदयेन मन्दा रश्मयः तेजः पराक्रमश्च यस्य सः सूर्योदयविगतप्रभः चन्द्र इव जातोऽस्मि। उपजातिश्छन्दः] ॥ १ ॥ **य इति** । [यः कश्चित् त्वरितगतिं त्वरया गच्छन्तं मां निरीक्षते। तथा च संभ्रान्तं चकितं यथा तथा स्थितं द्रुतमुपसर्पति । तं सर्वं अन्तरात्मा दूषितः संजातशङ्कः तुलयति मद्दोषशङ्कितमिव संभावयतीत्यर्थः । मनुष्यो हि स्वदोषैः शङ्कितो भवति। अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । प्रहर्षिणी वृत्तम्] ॥२॥ **परिजनेति**। [परिजनकथायामासक्तः कश्चिन्नरः समुपेक्षितः । तस्य गृहं न प्रविष्टमित्यर्थः । नारी नाथः यस्य नार्याधिष्ठितं पुरुषाभावात् । तद्विवर्जितं त्यक्तम्। नरपतिबले नगररक्षिबले समीपमागते। गृहदारुवन्निश्चलं स्थितम्। एवंप्रायैः व्यवसितशतैः निशा दिवसीकृता जाग्रता एव नीता। हरिणी वृत्तम्] ॥ ३ ॥

---

१ निशायां. २ रक्ष्यान्. ३ गतिः. ४ तान्तरात्मा. ५ किं अत्तअं. ६ विण्णवि०.

वसन्तसेना—चेटि इमं तावच्चित्रफलकं मम शयनीये स्थापयित्वा तालवृन्तं गृहीत्वा लघ्वागच्छ । (क)

मदनिका—यदार्याऽऽज्ञापयति । (इति फलकं गृहीत्वा निष्क्रान्ता ।)(ख)

शर्विलकः—इदं वसन्तसेनाया गृहम् । तद्यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य ।) क्व नु मया मदनिका द्रष्टव्या ।

(ततः प्रविशति तालवृन्तहस्ता मदनिका ।)

शर्विलकः—(दृष्ट्वा ।) अये इयं मदनिका ।

मदनमपि गुणैर्विशेषयन्ती रतिरिव मूर्तिमती विभाति येयम् ।
मम हृदयमनङ्गवह्नितप्तं भृशमिव चन्दनशीतलं करोति ॥ ४ ॥

[1]मदनिके ।

मदनिका—(दृष्ट्वा ।) आश्चर्यम् । कथं शर्विलकः । शर्विलक स्वागतं ते । कुत्र त्वम् । (ग)

शर्विलकः—कथयिष्यामि ।

(इति सानुरागमन्योन्यं पश्यतः ।)

वसन्तसेना—चिरयति मदनिका । तत्कुत्र नु खलु सा । (गवाक्षेकेन दृष्ट्वा ।) कथमेषा केनापि पुरुषकेण सह मन्त्रयमाणा तिष्ठति । यथाऽतिस्निग्धया निश्चलदृष्ट्याऽऽपिबन्तीवैतं निध्यायति तथा तर्कयामि एष स जन एतामिच्छत्यभुजिष्यां कर्तुम् । तद्रमतां रमताम् । मा कस्यापि प्रीतिच्छेदो भवतु । न खल्वाकारयिष्यामि । (घ)

मदनिका—शर्विलक कथय । (ङ)

(क) हञ्जे इमं दाव चित्तफलअं मम सअणीए ठाविअ तालवेण्टअं गेण्हिअ लहुं आअच्छ । (ख) जं अज्जआ आणवेदि ।

(ग) अम्मो । कधं सव्विलओ । सव्विलअ साअदं दे । कहिं तुमम् ।

(घ) चिरअदि मदणिआ । ता कहिं णु क्खु सा । कधं एसा केनावि पुरिसकेण सह मन्तअन्ती चिट्ठदि । जधा अदिसिणिद्धाए णिच्चलदिट्ठीए आपिबन्ती विअ एदं णिज्झाअदि तधा तक्केमि एसो सो जणो एदं इच्छदि अभुजिस्सं कादुम् । ता रमदु रमदु । मा कस्सावि पीदिच्छेदो भोदु । ण क्खु सद्दाविस्सम् ।

(ङ) सव्विलअ कधेहि ।

मदनमिति । [गुणैः सौन्दर्यादिभिर्मदनमपि विशेषयन्ती सातिशयं कुर्वती । येयमनङ्गवह्नितप्तं कामानलसंतप्तं मे हृदयं भृशं चन्दनशीतलमिव करोति । पुष्पिताग्रा छन्दः] ॥४॥

---

१ मदनिके मद०.

शर्विलकः—(साशङ्कं दिशोऽवलोकयति ।)

मदनिका—शर्विलक किं न्विदम् । सशङ्क इव लक्ष्यसे । (क

शर्विलकः—वक्ष्ये त्वां किंचिद्रहस्यम् । तद्विविक्तमिदम् ।

मदनिका—अथ किम् । (ख)

वसन्तसेना—कथं परमरहस्यम् । तन्न श्रोष्यामि । (ग)

शर्विलकः—मदनिके किं वसन्तसेना मोक्ष्यति त्वा निष्क्रयेण ।

वसन्तसेना—कथं मम संबन्धिनी कथा । तच्छ्रोष्याम्यनेन गवाक्षेणापवारितशरीरा । (घ)

मदनिका—शर्विलक भणिता मयाऽऽर्या । तदा भणति—यदि मम च्छन्दस्तदा विनाऽर्थं सर्वं परिजनमभुजिष्यं करिष्यामि । अथ शर्विलक कुतस्त एतावान्विभवः येन मामार्यासकाशान्मोचयिष्यसि । (ङ)

शर्विलकः—

दारिद्र्येणाभिभूतेन त्वत्स्नेहानुगतेन च ।
अद्य रात्रौ मया भीरु त्वदर्थे साहसं कृतम् ॥ ५ ॥

वसन्तसेना—प्रसन्नाऽस्याकृतिः । साहसकर्मतया पुनरुद्वेजनीया । (च)

मदनिका—शर्विलक स्त्रीकल्यवर्तस्य कारणेनोभयमपि संशये विनिक्षिप्तम् । (छ)

शर्विलकः—किं किम् ।

(क) सव्विलअ किं ण्णेदम् । ससङ्को विअ लक्खीअसि ।
(ख) अध इं । (ग) कधं परमरहस्सम् । ता ण सुणिस्सम् ।
(घ) कधं मम संबन्धिणी कधा । ता सुणिस्सं इमिणा गवक्खेण ओवारिदसरीरा ।
(ङ) सव्विलअ भणिदा मए अज्जआ । तदो भणादि—जइ मम छन्दो तदा विणा अत्थं सव्वं परिजणं अभुजिस्सं करइस्सम् । अध सव्विलअ कुदो दे एत्तिओ विहवो जेण मं अज्जआसआसादो मोआइस्ससि ।
(च) पसण्णा से आकिदी । साहसकम्मदाए उण उव्वेअणीआ ।
(छ) सव्विलअ इत्थीकल्लवत्तस्स कारणेण उहअं पि संसए विणिक्खित्तम् ।

[अभुजिष्यामन्येन केनाप्यभोग्याम् । कलत्रवत्स्वगृहस्थां स्वाधीनामित्यर्थः । यद्वा अकिंकरीम् । स्वतन्त्रामित्यर्थः ।] स्वाधीनामिति यावत् । मम छन्दो ममाभिलाषः । **दारिद्र्येणेति** । दारिद्र्योपहतेन तथाऽपि त्वयि स्नेहस्त्वत्स्नेहस्तेनानुगतेन । अनुरागवतेत्यर्थः । साहसं चौर्यरूपम् ॥ ५ ॥ साहसे जीवितानपेक्षकर्मणि ।

---

१ सशङ्कम्.

मदनिका—शरीरं चारित्रं च । (क)

शर्विलकः—अपण्डिते, साहसे श्रीः प्रतिवसति ।

मदनिका—शर्विलक अखण्डितचारित्रोऽसि । तन्न खलु त्वया मम कारणात्साहसं कुर्वताऽत्यन्तविरुद्धमाचरितम् । (ख)

शर्विलकः—

नो मुष्णाम्यबलां विभूषणवतीं फुल्लामिवाहं लतां
विप्रस्वं न हरामि काञ्चनमथो यज्ञार्थमभ्युद्धृतम् ।
धात्र्युत्सङ्गगतं हरामि न तथा बालं धनार्थी क्वचि-
त्कार्याकार्यविचारिणी मम मतिश्चौर्येऽपि नित्यं स्थिता ॥ ६ ॥

तद्विज्ञाप्यतां वसन्तसेना—

अयं तव शरीरस्य प्रमाणादिव निर्मितः ।
अप्रकाशो ह्यलंकारो मत्स्नेहाद्धार्यतामिति ॥ ७ ॥

मदनिका—शर्विलक अप्रकाशोऽलंकारः । अयं च जन इति द्वयमपि न युज्यते । तदुपनय तावत् । पश्याम्येनमलंकारम् । (ग)

शर्विलकः—इदमलंकरणम् । (इति साशङ्कं समर्पयति ।)

मदनिका—(निरूप्य ।) दृष्टपूर्व इवायमलंकारः । तद्भण कुतस्त एषः । (घ)

शर्विलकः—मदनिके किं तवानेन । गृह्यताम् ।

(क) सरीरं चारित्तं च ।

(ख) सव्विलअ अखण्डिदचारित्तो सि । ता ण खु ते मम कारणादो साहसं करन्तेण अच्चन्तविरुद्धं आचरिदम् ।

(ग) सव्विलअ अप्पकाशो अलंकारओ । अअं च जणो त्ति दुवेवि ण जुज्जदि । ता उवणेहि दाव । पेक्खामि एदं अलंकारअम् ।

(घ) दिट्ठपुरुव्वो विअ अअं अलंकारओ । ता भणेहि कुदो दे एसो ।

न खल्वाचरितम् । अपि त्वाचरितमेव । **नो मुष्णामीति** । [धनार्थी अहं विप्रस्वं ब्राह्मणस्य स्वस्वामिकं द्रव्यम् । अथो अथ वा यज्ञार्थमभ्युद्धृतं पृथङ्निहितं काञ्चनं न मुष्णामि । कार्याकार्यविचारिणी युक्तायुक्तविवेकिनी ।] शूद्रस्वर्णहरणे न तथा पातकमिति विप्रेत्यादिनोक्तम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥ **अयमिति** । तव वसन्तसेनायाः । अनुचितः प्रकाशो यस्य सोऽप्रकाशः । अनेनास्माकं दण्ड इत्यनेन न प्रकाशयितव्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अयं जनो वसन्तसेनास्वरूपः [यस्याप्रकाशमलंकारधारणमसंभाव्यमिति भावः । 'सप्रमाणव्यवहारकारिजनशिरोमणिः' इति ल. दी.] । अपिरनुनये । 'अयं जनः शर्विलकः' इति प्राचीनटीका । तन्न बुद्ध्यते ।

---

१ अप्रकाश्यं. २ कारओ च त्ति दुवे.

मदनिका—(सरोषम्।) यदि मे प्रत्ययं न गच्छसि तत्किंनिमित्तं मां निष्क्रीणासि । (क)

शर्विलकः—अयि प्रभाते मया श्रुतं श्रेष्ठिचत्वरे यथा सार्थवाहस्य चारुदत्तस्येति ।

(वसन्तसेना मदनिका च मूर्छां नाटयतः।)

शर्विलकः—मदनिके समाश्वसिहि । किमिदानीं त्वं

विषादस्रस्तसर्वाङ्गी संभ्रमभ्रान्तलोचना ।
नीयमानाऽभुजिष्यात्वं कम्पसे नानुकम्पसे ॥ ८ ॥

मदनिका—(समाश्वस्य।) साहसिक न खलु त्वया मम कारणादिदमकार्यं कुर्वता तस्मिन्गेहे कोऽपि व्यापादितः परिक्षतो वा। (ख)

शर्विलकः—मदनिके भीते सुप्ते न शर्विलकः प्रहरति । तन्मया न कश्चिद्व्यापादितो नापि परिक्षतः ।

मदनिका—सत्यम् । (ग)

शर्विलकः—सत्यम् ।

वसन्तसेना—(संज्ञां लब्ध्वा।) आश्चर्यम्। प्रत्युपजीविताऽस्मि।(घ)

मदनिका—प्रियम् । (ङ)

शर्विलकः—(सेर्ष्यम्।) मदनिके किं नाम प्रियमिति ।

त्वत्स्नेहबद्धहृदयो हि करोम्यकार्यं
सद्वृत्तपूर्वपुरुषेऽपि कुले प्रसूतः ।
रक्षामि मन्मथविपन्नगुणोऽपि मानं
मित्रं च मां व्यपदिशस्यपरं च यासि ॥ ९ ॥

(क) जइ मे पच्चअं ण गच्छसि ता किंणिमित्तं मं णिक्किणासि ।
(ख) साहसिअ ण क्खु तुए मम कारणादो इमं अकज्जं करन्तेण तस्सिं गेहे कोवि वावादिदो परिक्खदो वा । (ग) सच्चम् ।
(घ) अम्महे । पच्चुवजीविदम्हि । (ङ) पिअम् ।

वेश्यात्वे वसन्तसेनाया निभृतं संगतमित्यभिप्रायः । **विषादेति** । [विषादेन खेदेन स्रस्तं गलितं सर्वमङ्गं यस्याः सा । संभ्रमेण भयेन चित्तवृत्त्यनवस्थानेन वा भ्रान्ते लोचने यस्याः सा । अभुजिष्यात्वमदासीत्वम् । नीयमाना भुजिष्यात्वमिति वा पदच्छेदः ।] ॥ ८ ॥ **त्वदिति** । [सद्वृत्तं येषां ते सद्वृत्ताः । सद्वृत्ताः पूर्वपुरुषा यस्मिंस्तस्मिन्कुले प्रसूतोऽप्यहं त्वत्स्नेहबद्धहृदयोऽकार्यं करोमि । कामातुरोऽन्यस्य मानं न रक्षति। अहं तु कामातुरोऽपि रक्षामीत्याह। व्यपदिशसि बाह्यतो दर्शयसि ।] मन्मथेन विपन्नो गुणो यस्य। ईदृशोऽपि देहं रक्षामि। मदनिकार्थचौर्याहरणेन हीनगुणत्वं व्यक्तम्। [" मन्मथेत्यादिना देहमिति पाठे ध्वनिः । देहं स्वीयं रक्षामि कामपीडितोऽप्यहमिति वाच्यार्थः ।.परकीयमपि देहं रक्षामि नो चेत्प्रहरेयमिति व्यङ्ग्यम् ।" इति ल.दी.] ॥ ९॥

---

१ समा० समा०. २ माना भुजि०, भुजिष्या त्वं. ३ वक्ष्यामि. ४ अद्य.

(साकूतम् ।)

इह सर्वस्वफलिनः कुलपुत्रमहाद्रुमाः ।
निष्फलत्वमलं यान्ति वेश्याविहगभक्षिताः ॥ १० ॥
अयं च सुरतज्वालः कामाग्निः प्रणयेन्धनः ।
नराणां यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥ ११ ॥

वसन्तसेना--(सस्मितम् ।) अहो अस्यास्थान आवेगः । (क)

शर्विलकः—सर्वथा—

अपण्डितास्ते पुरुषा मता मे ये स्त्रीषु च श्रीषु च विश्वसन्ति ।
श्रियो हि कुर्वन्ति तथैव नार्यो भुजङ्गकन्यापरिसर्पणानि ॥ १२ ॥
स्त्रीषु न रागः कार्यो रक्तं पुरुषं स्त्रियः परिभवन्ति ।
रक्तैव हि रन्तव्या विरक्तभावा तु हातव्या ॥ १३ ॥

सुष्ठु खल्विदमुच्यते—

एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतो-
विश्वासयन्ति पुरुषं न तु विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन
वेश्याः श्मशानसुमना इव वर्जनीयाः ॥ १४ ॥

(क) अहो से अत्थाणे आवेओ ।

[परपुरुषानुरक्ता मदनिकेति शङ्कमानः शर्विलकः वेश्याजनं निन्दति-**इहेति** । इह अस्मिञ्जगति सर्वाणि स्वानि धनान्येव फलानि सन्त्येषां ते सर्वस्वफलिनः । 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थे इनिः । कुलपुत्रा एव महाद्रुमास्ते वेश्या एव विहगास्तैर्भक्षिताः अलं निष्फलत्वं यान्ति । हृतसर्वस्वा भवन्तीति भावः । समस्तवस्तुविषयं सावयवं रूपकमलंकारः] ॥ १० ॥ **अयमिति** । [अयं कामरूपाग्निः सुरतमेव ज्वाला यस्य तथा । प्रणयोऽनुराग एव इन्धनं यस्य तादृशः अस्ति । यत्र यस्मिन्नराणां यौवनानि धनानि च हूयन्ते । 'अत्र विशेषणयोः समस्तं व्यस्तं विशेषे सावयवरूपमलंकारः' इति ल० दी०] ॥ ११ ॥ [अस्थाने अयुक्ते अकारणे इति यावत् । कामप्रतिघाते क्रोधः शक्तस्याशक्तस्य तु विषाद इति शास्त्रात्क्रुद्धः शर्विलको वेश्याजनं निर्भर्त्स्य स्त्रीमात्रमिदानीं निर्भत्सयति । इति ल० दी० ।] **अपण्डिता इति** । [भुजङ्गकन्या भुजङ्ग्यस्तासामिव परिसर्पणानि वक्राणि त्वरितानि च चलनानि । उपजातिः छन्दः ॥ १२ ॥ **स्त्रीष्विति** । रागः प्रीतिः । परिभवन्ति विगणयन्ति । विरक्तभावा स्नेहशून्यान्तःकरणवृत्तिः । हातव्या त्याज्या । आर्या छन्दः ॥ १३ ॥ स्त्रीजनं निन्दन्नेव विशेषेण वेश्या निन्दति] **एता इति** । [—श्मशाने सुमनाः पुष्पाणि । जात्यैकवचनम् ।] सुमनसः पुष्पवृत्तेरेकवचनान्तताऽपि । यथा–' अप्रत्याख्येये दधिसुमनसी ' इति [प्राचीनप्रयोगात् । अथ वा] 'सुमना मालती लता' ' सुमना मालतीजातिः ' इत्यमरोक्तेः । तां यथा श्मशानवर्तिनीं न कोऽपि स्पृशति तद्वत् । वर्जनीयाः । क्रियादीपकोपमयोः संसृष्टिः ।] वचनभेदेऽपि सतामनुद्वेजकत्वाददुष्टत्वमुपमायाः । वसन्त-

१ तु. २ च. ३ स्मशान.

अपि च ।

समुद्रवीचीव चलस्वभावाः संध्याभ्रलेखेव मुहूर्तरागाः ।
स्त्रियो हृतार्थाः[1] पुरुषं निरर्थं निष्पीडितालक्तकवत्त्यजन्ति ॥ १५ ॥

स्त्रियो नाम चपलाः—

अन्यं मनुष्यं हृदयेन कृत्वा अन्यं[3] ततो दृष्टिभिराह्वयन्ति[4] ।
अन्यत्र मुञ्चन्ति मदप्रसेकमन्यं शरीरेण च कामयन्ते ॥ १६ ॥

सूक्तं खलु कस्यापि——

न पर्वताग्रे नलिनी प्ररोहति न गर्दभा वाजिधुरं वहन्ति ।
यवाः प्रकीर्णा न भवन्ति शालयो न वेशजाताः[5] शुचयस्तथाऽङ्गनाः १७

आः दुरात्मन् चारुदत्तहतक अयं न भवासि । (इति कतिचित्पदानि गच्छति[6] ।)

मदनिका—(अञ्चले गृहीत्वा ।) अयि असंबद्धभाषक असंभावनीये कुप्यसि । (क)

शर्विलकः—कथमसंभावनीयं नाम ।

मदनिका—एष खल्वलंकार आर्यासंबन्धी । (ख)

शर्विलकः—ततः किम् ।

मदनिका—स च तस्यार्यस्य हस्ते विनिक्षिप्तः । (ग)

शर्विलकः—किमर्थम् ।

मदनिका—(कर्णे ।) एवमिव । (घ)

(क) अइ असंबद्धभासअ असंभावणीए कुप्पसि । (ख) एसो क्खु अलंकारओ अज्जआकेरओ । (ग) स च तस्स अज्जस्स हत्थे विणिक्खित्तो[7] । (घ) एव्वं विअ ।

तिलकं वृत्तम् ॥ १४ ॥ [**समुद्रवीचीवेति** । वीची तरङ्गः । मुहूर्ते रागः अनुरागः रक्तिमा च यासां यस्याः च निरर्थं निर्द्रव्यम् । उपजातिर्वृत्तम् ॥ १५ ॥ चपलाः चञ्चलाः । चपला विद्युत एवेति रूपकध्वनिः । **अन्यामिति** । हृदयेन कृत्वा अभिसंधाय । तस्मिन्मनो निवेश्येति यावत् । मदप्रसेकं आनन्दसंदोहं वीर्यसिञ्चनं च । क्रियादीपकम् । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १६ ॥ **न पर्वतेति** । नलिनी गभीरनीरोद्भवा कमलिनी । वाजिनः धुरं वाजिधुरमश्ववाह्यां धुरमित्यर्थः । अत्र ल० दी०–पद्यं प्राचीनम् । अत एवोक्तं सूक्तं कस्यापीति । विलक्षणमिदं छन्दः । प्रथमपादे द्वादशाक्षराणि द्वितीये एकादशाक्षराणि च सन्ति । प्रथमपादे जतजभ एते गणा लभ्यन्ते द्वितीये तु जतजगल इति । उत्तरार्धं तु वंशस्थं छन्दः ।]॥१७॥ [एवमिव चारुदत्तस्याकिंचनतया भोगस्य भूरिधनसाध्यत्वादयमलंकारो न्यासमिषेण तस्य हस्ते विनिक्षिप्त इति संकेतार्थः । अप्रस्तुतवृत्तान्तेन प्रस्तुतवृत्तान्तमुपपादयन्नाह—इति ल०दी०]

---

१ हितार्थाः. २ निपी०. ३ त्वन्यं. ४ आह्वयन्त्यः. ५ याताः. ६ ददाति. ७ णिक्खित्तो.

शर्विलकः—(सवैलक्ष्यम् ।) भोः कष्टम् ।

छायार्थं ग्रीष्मसंतप्तो यामेवाहं समाश्रितः ।
अजानता मया सैव पत्रैः शाखा वियोजिता ॥ १८ ॥

वसन्तसेना—कथमेषोऽपि संतप्यत एव । तदजानतैतेनैवमनुष्ठितम् । (क)

शर्विलकः—मदनिके किमिदानीं युक्तम् ।

मदनिका—अत्र त्वमेव पण्डितः । (ख)

शर्विलकः—नैवम् । पश्य ।

स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिताः ।
पुरुषाणां तु पाण्डित्यं शास्त्रैरेवोपदिश्यते ॥ १९ ॥

मदनिका—शर्विलक यदि मम वचनं श्रूयते तदा तस्यैव महानुभावस्य प्रतिनिर्यातय । (ग)

शर्विलकः—मदनिके यद्यसौ राजकुले मां कथयति ।

मदनिका—न चन्द्रादातपो भवति । (घ)

वसन्तसेना—साधु मदनिके साधु । (ङ)

शर्विलकः—मदनिके ।

न खलु मम विषादः साहसेऽस्मिन्भयं वा
कथयसि हि किमर्थं तस्य साधोर्गुणांस्त्वम् ।
जनयति मम वेदं कुत्सितं कर्म लज्जां
नृपतिरिह शठानां मादृशां किं नु कुर्यात् ॥ २० ॥

तथाऽपि नीतिविरुद्धमेतत् । अन्य उपायश्चिन्त्यताम् ।

(क) कधं एसो वि संतप्पदि ज्जेव । ता अजाणन्तेण एदिणा एव्वं अणुचिट्ठिदम् । (ख) इत्थं तुमं ज्जेव पण्डिओ ।

(ग) सव्विलअ जइ मम वअणं सुणीअदि ता तस्स ज्जेव महाणुभावस्स पडिणिज्जादेहि । (घ) ण चन्दादो आदवो होदि । (ङ) साहु मदणिए साहु ।

छायार्थमिति । [ग्रीष्मसंतप्तोऽहं यामेवं शाखां छायार्थं समाश्रितः सैव । पत्रैः छायाहेतुभिः । अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः] ॥ १८ ॥ **स्त्रियो हीति** । निसर्गादशिक्षयैव । शास्त्रैरेवोपदिश्यते शास्त्राध्ययनादेव जायते ॥ १९ ॥ **नेति** । [अस्मिन्साहसे चौर्यरूपे । तस्य साधोर्गुणान्किमर्थं कथयसि येनाहं प्रतिनिवृत्यालंकारं तस्मै प्रत्यर्पयिष्यामि । इदं कुत्सितं कर्म मम लज्जां जनयति वा । मादृशानां शठानां सर्वा युक्तीर्जानतामित्यर्थः । किं नु कुर्यात् । न किमपि । मालिनी वृत्तम्] ॥ २० ॥

---

१ छायार्थी. २ शास्त्रेणैव. ३ कथयिष्यति. ४ चेदं. ५ न.

मदनिका—सोऽयमपर उपायः। (क)

वसन्तसेना—कः खल्वपर उपायो भविष्यति। (ख)

मदनिका—तस्यैवार्यस्य संबन्धी भूत्वैतमलंकारमार्याया उपनय। (ग)

शर्विलकः—एवं कृते किं भवति।

मदनिका—त्वं तावदचौरः सोऽप्यार्योऽनृणः। आर्यया स्वकोऽलंकार उपगतो भवति। (घ)

शर्विलकः—नन्वतिसाहसमेतत्।

मदनिका—अयि उपनय। अन्यथाऽतिसाहसम्। (ङ)

वसन्तसेना—साधु मदनिके साधु। अभुजिष्ययेव मन्त्रितम्। (च)

शर्विलकः—

मयाऽऽप्ता महती बुद्धिर्भवतीमनुगच्छता।
निशायां नष्टचन्द्रायां दुर्लभो मार्गदर्शकः॥ २१॥

मदनिका—तेन हि त्वमस्मिन्कामदेवगेहे मुहूर्तकं तिष्ठ यावदार्यायै तवागमनं निवेदयामि। (छ)

शर्विलकः—एवं भवतु।

मदनिका—(उपसृत्य।) आर्ये एष खलु चारुदत्तस्य सकाशाद्ब्राह्मण आगतः। (ज)

वसन्तसेना—हञ्जे तस्य संबन्धीति कथं त्वं जानासि। (झ)

(क) सो अअं अवरो उवाओ। (ख) को क्खु अवरो उवाओ हुविस्सदि। (ग) तस्स ज्जेव अज्जस्स केरओ भविअ एदं अलंकारअं अज्जआए उवणेहि। (घ) तुमं दाव अचोरो सो वि अज्जो अरिणो। अज्जआए सकं अलंकारअं उवगदं भोदि। (ङ) अइ उवणेहि। अण्णधा अदिसाहसम्। (च) साहु मदणिए साहु। अभुजिस्साए विअ मन्तिदम्। (छ) तेणं[1] हि तुमं इमस्सिं कामदेवगेहे मुहुत्तअं चिट्ठ जाव अज्जआए तुह आगमणं णिवेदेमि। (ज) अज्जए एसो क्खु चारुदत्तस्स सआसादो बम्हणो आअदो। (झ) हञ्जे तस्स केरअं त्ति कधं तुमं जाणासि।

अथ निजपतित्वेनैवमाह—तुमं दावेति। इदानीं ब्राह्मणभार्यात्वेनेति भावः। [अभुजिष्ययेव यथा कलत्रं मन्त्रयति तथा मन्त्रितमित्यर्थः। ल० दी०] **मयेति**। भवतीमनुगच्छताऽनुवर्तमानेन। नष्टचन्द्रायां तिमिराच्छादितायामित्यर्थः। कार्याकार्यपर्याकुलत्वे सतीति यावत्॥ २१॥

१ तेण तुमं.

मदनिका—आर्ये आत्मसंबन्धिनमपि न जानामि। (क)

वसन्तसेना—(स्वगतं सशिरःकम्पं विहस्य।) युज्यते। (प्रकाशम्।) प्रविशतु। (ख)

मदनिका—यदार्याऽऽज्ञापयति। (उपगम्य।) प्रविशतु शर्विलकः। (ग)

शर्विलकः—(उपसृत्य। सवैलक्ष्यम्।) स्वस्ति भवत्यै।

वसन्तसेना—आर्य वन्दे। उपविशत्वार्यः। (घ)

शर्विलकः—सार्थवाहस्त्वां विज्ञापयति—जर्जरत्वाद्गृहस्य दूरक्ष्यमिदं भाण्डम्। तद्गृह्यताम्। (इति मदनिकायाः समर्प्य प्रस्थितः।)

वसन्तसेना—आर्य ममापि तावत्प्रतिसंदेशं तत्रार्यो नयतु। (ङ)

शर्विलकः—(स्वगतम्।) कस्तत्र यास्यति। (प्रकाशम्।) कः प्रतिसंदेशः।

वसन्तसेना—प्रतीच्छत्वार्यो मदनिकाम्। (च)

शर्विलकः—भवति न खल्ववगच्छामि।

वसन्तसेना—अहमवगच्छामि। (छ)

शर्विलकः—कथमिव।

वसन्तसेना—अहमार्यचारुदत्तेन भणिता—य इममलंकारकं समर्पयिष्यति तस्य त्वया मदनिका दातव्या। तत्स एवैतां ते ददातीत्येवमार्येणावगन्तव्यम्। (ज)

शर्विलकः—(स्वगतम्।) अये विज्ञातोऽहमनया। (प्रकाशम्।) साधु आर्यचारुदत्त साधु।

(क) अज्जए अत्तणकेरअं वि ण जाणामि। (ख) जुज्जदि। पविसदु।

(ग) जं अज्जआ आणवेदि। पविसदु सव्विलओ।

(घ) अज्ज वन्दामि। उवविसदु अज्जो।

(ङ) अज्ज ममावि दाव पडिसंदेसं तहिं अज्जो णेदु।

(च) पडिच्छदु अज्जो मदणिअम्। (छ) अहं अवगच्छामि।

(ज) अहं अज्जचारुदत्तेण भणिदा—जो इमं अलंकारअं समप्पइस्सदि तस्स तुए मदणिआ दादव्वा। ता सो ज्जेव एदं दे देदित्ति एव्वं अज्जेण अवगच्छिदव्वम्।

अत्तणकेरअं वीति चारुदत्तस्यानुचरत्वं स्वीकृत्य ब्रूते। दूरक्ष्यं रक्षितुं दुःशकम्।

गुणेष्वेव हि कर्तव्यः प्रयत्नः पुरुषैः सदा ।
गुणैर्युक्तो दरिद्रोऽपि नेश्वरैरगुणैः समः ॥ २२ ॥

अपि च ।

गुणेषु यत्नः पुरुषेण कार्यो न किंचिदप्राप्यतमं गुणानाम् ।
गुणप्रकर्षादुडुपेन शंभोरलङ्घ्यमुल्लङ्घितमुत्तमाङ्गम् ॥ २३ ॥

वसन्तसेना—कोऽत्र प्रवहणिकः । (क)

(प्रविश्य सप्रवहणः ।)

चेटः—आर्ये सज्जं प्रवहणम् । (ख)

वसन्तसेना—हञ्जे मदनिके सुदृष्टां मां कुरु । दत्ताऽसि । आरोह प्रवहणम् । स्मरसि माम् । (ग)

मदनिका—(रुदती ।) परित्यक्ताऽस्म्यार्यया । (इति पादयोः पतति ।) (घ)

वसन्तसेना—सांप्रतं त्वमेव वन्दनीया संवृत्ता । तद्गच्छ । आरोह प्रवहणम् । स्मरसि माम् । (ङ)

शर्विलकः—स्वस्ति भवत्यै । मदनिके ।

सुदृष्टः क्रियतामेष शिरसा वन्द्यतां जनः ।
यत्र ते दुर्लभं प्राप्तं वधूशब्दावगुण्ठनम् ॥ २४ ॥

(इति मदनिकया सह प्रवहणमारुह्य गन्तुं प्रवृत्तः ।)

(क) को एत्थ पवहणिओ । (ख) अज्जए सज्जं पवहणम् ।
(ग) हञ्जे मअणिए सुदिट्ठं मं करेहि । दिण्णासि । आरुह पवहणम् । सुमरेसि मम् । (घ) परिच्चत्तेम्हि अज्जआए । (ङ) संपदं तुमं ज्जेव वन्दणीआ संवुत्ता । ता गच्छ । आरुह पवहणम् । सुमरेसि मम् ।

गुणेष्वेवेति । गुणेषु गुणोपार्जने । गुणयुक्तो नरः दरिद्रोऽपि अगुणैः ईश्वरैः धनिकैः न समः । ततोऽप्यधिक इति भावः ॥२२॥ **गुणेष्विति** । गुणानामप्राप्यतममत्यन्तमलभ्यम् । गुणवद्भिः सर्वमेव सुखेन लभ्यते इत्यर्थः । [गुणप्रकर्षाद्गुणाधिक्यात् । उडूनि पातीति उडुपः चन्द्रः तेन अलङ्घ्यं केनापि लङ्घयितुमशक्यं शंभोः उत्तमाङ्गं शिरः लङ्घितमाक्रान्तम् । अत्र गुणप्रकर्षादुडुपकृतशिवशिरोलङ्घनरूपेण विशेषेण सामान्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम्] ॥ २३ ॥ [त्वमेव वन्दनीयेति–तवेदानीमभुजिष्यात्वेन वधूत्वं प्राप्तम् । अस्माकं तु कोटिपतित्वेऽपि एकपतित्वेऽपि वेश्यापदवाच्यतैवेति भावः । इति ल० दी० ।] **सुदृष्ट इति** । [एष जनः वसन्तसेना । यत्र यस्याः सकाशात् । वधूशब्दावगुण्ठनं वधूशब्दरूपमवगुण्ठनमावरणम् । केनाप्यनवलोकनत्वरूपमित्यर्थः ।] यत्र ते इति । हेतावाधारविवक्षया ' यत्र ' इति सप्तमी । कर्तुः शेषत्वविवक्षया 'ते' इति षष्ठी ॥ २४ ॥

---

१ गुणयुक्तः. २ रलङ्घितं. ३ परिच्चअम्हि (परिच्युताऽस्मि).

(नेपथ्ये ।)

कः कोऽत्र भोः । राष्ट्रियः समाज्ञापयति—एष खल्वार्यको गोपालदारको राजा भविष्यतीति सिद्धादेशप्रत्ययपरित्रस्तेन पालकेन राज्ञा घोषादानीयं घोरे बन्धनागारे बद्धः । ततः स्वेषु स्वेषु स्थानेष्वप्रमत्तैर्भवितव्यम् ।

शर्विलकः—(आकर्ण्य ।) कथं राज्ञा पालकेन प्रियसुहृदार्यको मे बद्धः । कलत्रवांश्चास्मि संवृत्तः । आः कष्टम् । अथ वा ।

> द्वयमिदमतीव लोके प्रियं नराणां सुहृच्च वनिता च ।
> संप्रति तु सुन्दरीणां शतादपि सुहृद्विशिष्टतमः ॥ २५ ॥

भवतु । अवतरामि । (इत्यवतरति ।)

मदनिका—(साश्रमञ्जलिं बद्ध्वा ।) एवं न्विदम् । तत्परं नयतु मामार्यपुत्रः समीपं गुरुजनानाम् । (क)

शर्विलकः—साधु प्रिये साधु । अस्मच्चित्तसदृशमभिहितम्[2] । (चेटमुद्दिश्य ।) भद्र[3] जानीषे रेभिलस्य सार्थवाहस्योदवसितम् ।

चेटः—अथ किम् । (ख)

शर्विलकः—तत्र प्रापय प्रियाम्[4] ।

चेटः—यदार्य आज्ञापयति । (ग)

मदनिका—यथाऽऽर्यपुत्रो भणति । अप्रमत्तेन तावदार्यपुत्रेण भवितव्यम् । (इति निष्क्रान्ता ।) (घ)

शर्विलकः—अहमिदानीं

> ज्ञातीन्विटान्स्वभुजविक्रमलब्धवर्णा-[5]
> न्राजापमानकुपितांश्च नरेन्द्रभृत्यान् ।

(क) एव्वं ण्णेदम् । ता परं णेदु मं अज्जउत्तो समीवं गुरुअणाणम् ।
(ख) अध इं । (ग) जं अज्जो आणवेदि ।
(घ) जधा अज्जउत्तो भणादि । अप्पमत्तेण दाव अज्जउत्तेण होदव्वम् ।

[राष्ट्रे अधिकृतो राष्ट्रियः।'राष्ट्रावारपाराद्धखौ' इति घः। सिद्धः त्रैकालिकयथार्थज्ञानवान्। तस्यादेशे प्रत्ययो विश्वासस्तेन परित्रस्तः तेन । घोषाद्व्रजात् ।] **द्वयमिति** । [संप्रति सुहृदो विपत्तेः कार्यकाले समुपस्थिते । विशिष्टतमस्यैव रक्षणस्यात्यावश्यकत्वादिति भावः । आर्या छन्दः] ॥ २५ ॥ उदवसितं गृहम् । **ज्ञातीनिति** । [यौगंधरायणः तन्नामकः प्रधानसचिवः उदयनस्य राज्ञः वत्सराजस्य इव सुहृदः

---

१ आनीय चोर इव. २ समभिहितम्. ३ अयि. ४ प्रियतमाम्. ५ शब्दान्.

उत्तेजयामि सुहृदः परिमोक्षणाय
यौगंधरायण इवोदयनस्य राज्ञः ॥ २६ ॥

अपि च ।

प्रियसुहृदमकारणे गृहीतं
रिपुभिरसाधुभिराहितात्मशङ्कैः ।
सरभसमभिपत्य मोचयामि
स्थितमिव राहुमुखे शशाङ्कबिम्बम् ॥ २७ ॥

(इति निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य ।)[1]

चेटः—आर्ये दिष्ट्या वर्धसे । आर्यचारुदत्तस्य सकाशाद्ब्राह्मण आगतः । (क)

वसन्तसेना—अहो रमणीयताऽद्य दिवसस्य । तद्धञ्जे सादरं बन्धुलेन समं प्रवेशयैनम् । (ख)

चेटी—यदार्याऽऽज्ञापयति । (इति निष्क्रान्ता ।) (ग)

(विदूषको बन्धुलेन सह प्रविशति ।)

विदूषकः—आश्चर्यं भोः । तपश्चरणक्लेशविनिर्जितेन राक्षसराजो रावणः पुष्पकेण विमानेन गच्छति । अहं पुनर्ब्राह्मणोऽकृततपश्चरणक्लेशोऽपि नरनारीजनेन गच्छामि । (घ)

चेटी—प्रेक्षतामार्योऽस्मदीयं गेहद्वारम् । (ङ)

(क) अज्जए दिट्ठिआ वड्ढसि । अज्जचारुदत्तस्स सआसादो बम्हणो आअदो । (ख) अहो रमणीअदा अज्ज दिवसस्स । ता हञ्जे सादरं बन्धुलेण समं पवेसेहि णम् । (ग) जं अज्जआ आणवेदि । (घ) ही ही भोः तवच्चरणकिलेसविणिज्जिदेण रक्खसराआ रावणो पुप्फकेण विमाणेण गच्छदि । अहं उण बम्हणो अकिदतवच्चरणकिलेसो वि णरणारीजणेण[2] गच्छामि । (ङ) पेक्खदु अज्जो अम्हकेरकं गेहदुआरम् ।

आर्यकस्य परिमोक्षणाय बन्धनागारान्मुक्त्यर्थं ज्ञातीन् बन्धून् विटान् स्वभुजविक्रमेण लब्धो वर्णः यशः यैस्तादृशान्वीरपुरुषान् । तथा राज्ञा पालकेन कृतापमानेन कुपितान् । विरक्तानिति यावत् । नरेन्द्रभृत्यानुत्तेजयामि राज्ञः पालकस्योच्छेदार्थं प्रोत्साहयिष्यामि । पुरा किल कौशाम्बीनृपो वत्सराजः उज्जयिनीपतिना चण्डसेनेन केनापि मिषेण गृहीत्वा कारागारे निक्षिप्तस्तत्सचिवेन यौगंधरायेण प्रकृतिकोपमुत्पाद्य बन्धनान्मोचित इति कथासरित्सागरकथाऽत्रानुसंधेया । उपमापरिकरावलंकारौ । वसन्ततिलकं वृत्तम्] ॥ २६ ॥ प्रियेति । [अकारणे कारणाभावेऽपि असाधुभिः आहिता आत्मनि शङ्का आर्यको राजा भविष्यतीति यैस्तैः । स्वयमेव भीतैः । गृहीतं प्रियसुहृदं आर्यकं सरभसं सवेगं समभिपत्य शत्रूनभियात्य मोचयामि राहुमुखे स्थितं शशिबिम्बमिव । पुष्पिताग्रा छन्दः] ॥ २७ ॥ बन्धुलेन । ['बन्धुलस्त्वसतीसुतः' इत्यमरः ।]

१ प्रविष्टः; प्रविश्य. २ णअर.

विदूषकः—(अवलोक्य । सविस्मयम् ।) अहो सलिलसिक्तमार्जितकृतहरितोपलेपनस्य, विविधसुगन्धिकुसुमोपहारचित्रलिखितभूमिभागस्य, गगनतलावलोकनकौतूहलदूरोन्नामितशीर्षस्य, दोलायमानावलम्बितैरावणहस्तभ्रमायितमल्लिकादामगुणालंकृतस्य, समुच्छ्रितदन्तिदन्ततोरणावभासितस्य, महारत्नोपरागोपशोभिना पवनबलान्दोलनालल्लच्चञ्चलाग्रहस्तेन 'इत एहि' इति व्याहरतेव मां सौभाग्यपताकानिवहेनोपशोभितस्य तोरणधरणस्तम्भवेदिकानिक्षिप्तसमुल्लसद्धरितचूतपल्लवललामस्फटिकमङ्गलकलशाभिरामोभयपार्श्वस्य महासुरवक्षःस्थलदुर्भेद्यवज्रनिरन्तरप्रतिबद्धकनककपाटस्य दुर्गतजनमनोरथायासकरस्य वसन्तसेनाभवनद्वारस्य सश्रीकता । यत्सत्यं मध्यस्थस्यापि जनस्य बलाद्दृष्टिमाकारयति । (क)

(क) अहो सलिलसित्तमज्जिदकिदहरिदोवलेवणस्स विविहसुअन्धिकुसुमोवहारचित्तलिहिदभूमिभाअस्स गअणतलाअलोअणकोदूहलदूरुण्णामिदसीसस्स दोलाअमाणावलम्बिदैरावणहत्थब्भमाइदमल्लिआदामगुणालंकिदस्स समुच्छिददन्तिदन्ततोरणावभासिदस्स महारअणोवराओवसोहिणा पवणबलन्दोलणाललन्तचञ्चलग्गहत्थेण 'इदो एहि' त्ति वाहरन्तेण विअ मं सोहग्गपडाआणिवहेणोवसोहिदस्स तोरणधरणत्थम्भवेदिआणिक्खित्तसमुल्लसन्तहरिदचूदपल्लवललामफटिहमङ्गलकलसाभिरामोहअपास्सस्स महासुरवक्खत्थलदुब्भेज्जवज्जणिरन्तरपडिबद्धकणअकवाडस्स दुग्गदजणमणोरहाआसकरस्स वसन्तसेणाभवणदुआरस्स सस्सिरीअदा । जं सच्चं मज्झत्थस्स वि जणस्स बलादिट्ठिं आआरेदि ।

अत्रैवाङ्के पञ्चमप्रकोष्ठके [पञ्चमप्रकोष्ठकवर्णने] 'परगृहललिताः' (४।२८) इत्यादि बन्धुललक्षणं करिष्यते। ही ही भो इति विस्मये । तपश्चरणक्लेशाविनिर्जितेन स्वाधीनेन । पुष्पकेण विमानविशेषेण। अकृततपश्चरणक्लेशः। नरयुक्ता नारी नरनारी सोद्वाहिका यस्य। पुष्पकमपि सा नरनारी सीतारूपा उद्वहनीया यस्येदृशम् । शब्दच्छलेन साम्यम् । अहो वसन्तसेनाभवनद्वारस्य सश्रीकता। किंभूतस्य। [आदौ सलिलेन सिक्तं पश्चान्मार्जितं च कृतं हरितोपलेपनं यस्य तस्य।] कृतहरितोपलेपनस्य । कृतगोमयोपलेपनस्येत्यर्थात्। [विविधानि च तानि सुगन्धीनि कुसुमानि च तेषामुपहारैः चित्रं यथा तथा लिखितः भूमिभागो यस्य। ०लोकने कौतूहलं तेन दूरोन्नामितं शीर्षं येन तस्य ।] उच्छ्रायप्रकर्षपरमेतत् । [दोलायमानः यः अवलम्बितः ऐरावणः ऐरावतस्तस्य हस्तः शुण्डा तस्य भ्रमायितः भ्रममागतः मल्लिकादामगुणः मल्लिकाकुसुममाला तेनालंकृतस्य । महारजनोपरागेति पाठे महारजनं कुसुम्भं तस्योपरागः रञ्जनं तैरुपशोभते इति तेन । पवनबलेन या आन्दोलना तया ललत् चलदत एव चञ्चलं अग्रं

---

१ विलोक्य. २ सुअन्ध... कुसुमचित्त. ३ चित्तलिदभूमिआ० (चित्रितभूमिका०). ४ तलालोअण (तलालोकन). ५ ण्णमिद. ६ समुद्धद. ७ णिब्भेज्ज.

चेटी—एत्वेतु । इमं प्रथमं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः । (क)

विदूषकः—(प्रविश्यावलोक्य च ।) आश्चर्यं भोः । इहापि प्रथमे प्रकोष्ठे शशिशङ्खमृणालसच्छाया विनिहितचूर्णमुष्टिपाण्डुरा विविधरत्नप्रतिबद्धकाञ्चनसोपानशोभिताः प्रासादपङ्क्त्योऽवलम्बितमुक्तादामभिः स्फटिकवातायनमुखचन्द्रैर्निर्ध्यायन्तीवोज्जयिनीम् । श्रोत्रिय इव सुखोपविष्टो निद्राति दौवारिकः । सदध्ना कलमोदनेन प्रलोभिता न भक्षयन्ति वायसा बलिं सुधासवर्णतया । आदिशतु भवती । (ख)

चेटी—एत्वेत्वार्यः । इमं द्वितीयं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः । (ग)

विदूषकः—(प्रविश्यावलोक्य च ।) आश्चर्यं भोः । इहापि द्वितीये प्रकोष्ठे पर्यन्तोपनीतयवसबुसकवलसुपुष्टास्तैलाभ्यक्तविषाणा बद्धाः प्रवहणबलीवर्दाः । अयमन्यतरोऽवमानित इव कुलीनो दीर्घं निःश्वसिति सैरिभः । इतश्चापनीतयुद्धस्य मल्लस्येव मर्द्यते ग्रीवा मेषस्य । इत इतोऽपरेषामश्वानां केशकल्पना क्रियते । अयमपरः पाटच्चर इव दृढ-

---

(क) एदु एदु । इमं पढमं पओट्ठं पविसदु अज्जो ।

(ख) ही ही भोः । इध वि पढमे पओट्ठे ससिसङ्खमुणालसच्छाहाओ विणिहिदचुण्णमुट्ठिपाण्डुराओ विविहरअणपडिबद्धकञ्चणसोवाणसोहिदाओ पासादपन्तिओ ओलम्बिदमुत्तादामेहिं फटिहवादाअणमुहचन्देहिं णिज्झाअन्ती विअ उज्जइणिम् । सोत्तिओ विअ सुहोवविट्ठो णिद्दाअदि दोवारिओ । सदहिणा कलमोदणेण पलोहिदा ण भक्खन्ति वायसा बलिं सुधासवण्णादाए । आदिसदु भोदी ।

(ग) एदु एदु अज्जो । इमं दुदिअं पओट्ठं पविसदु अज्जो ।

एव हस्तो यस्य तेन । सौभाग्याय सौभाग्यलक्षणा वा याः पताकास्तासां निवहेन । तोरणस्य धरणं धारणं तदर्थं स्तम्भौ तयोः वेदिका तस्यां निक्षिप्तौ निहितौ च तौ । समुल्लसन्तः च ते हरिताश्च चूतपल्लवा आम्रपल्लवास्तैः ललामौ स्फटिकनिर्मितौ मङ्गलकलशौ ताभ्यामभिरामौ उभयपार्श्वौ यस्य । महासुरवक्षःस्थलवद् दुर्भेद्यं वज्रैः हीरकैः निरन्तरं प्रतिबद्धं प्रत्युप्तं कनककपाटं यस्य तस्य । दुर्गतः दरिद्रः जनः । आयासकरस्य द्रव्याभावादलभ्यत्वात् । आकारयत्याकर्षति ।] प्रथमप्रकोष्ठवर्णनम्—[शशिशङ्खमृणालसच्छायाः शशिशङ्खमृणालैः समाना छाया कान्तिर्येषां ते । विविधैः रत्नैः प्रतिबद्धानि खचितानि काञ्चनस्य सोपानानि तैः शोभिताः । अवलम्बितानि मुक्तादामानि येषु तैः । स्फटिकवातायनान्येव मुखचन्द्रास्तैः । निर्ध्यायन्तीव पश्यन्तीव । कलमोदनेन शाल्योदनेन ।] [पर्यन्तेषु उपनीतानि यवसानि तृणानि बुसानि धान्यत्वचश्च तेषां कवलैः सुपुष्टाः ।] इह सैरिभो महिषः । [केशकल्पना केशसज्जना । केशानां संस्कार इत्यर्थः ।

---

१ दृष्ट्वा च. २ वन्तिओ.

बद्धो मन्दुरायां शाखामृगः। (अन्यतोऽवलोक्य।) इतश्च कूरच्युततैल-मिश्रं पिण्डं हस्ती प्रतिग्राह्यते मात्रपुरुषैः। आदिशतु भवती। (क)

चेटी—एत्वेत्वार्यः। इमं तृतीयं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः। (ख)

विदूषकः—(प्रविश्य दृष्ट्वा च।) आश्चर्यं भोः। इहापि तृतीये प्रकोष्ठे इमानि तावत्कुलपुत्रजनोपवेशननिमित्तं विरचितान्यासनानि। अर्धवाचितं पाशकपीठे तिष्ठति पुस्तकम्। एतच्च मणिमयसारिकासहितं पाशकपीठम्। इमे चापरे मदनसंधिविग्रहचतुरा विविधवर्णिकाविलिप्तचित्रफलकाग्रहस्ता इतस्ततः परिभ्रमन्ति गणिका वृद्धविटाश्च। आदिशतु भवती। (ग)

चेटी—एत्वेत्वार्यः। इमं चतुर्थं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः। (घ)

(क) ही ही भोः। इध वि दुदिए पओट्ठे पज्जन्तोवणीदजवसबुसकवलसुपुट्ठा तेल्लभङ्गिदविसाणा[1] बद्धा पवहणबइल्ला। अअं अण्णदरो अवमाणिदो विअ कुलीणो दीहं णीससदि सेरिहो। इदो अ अवणीदजुज्झस्स मल्लस्स विअ मद्दीअदि गीवा मेसस्स। इदो इदो अवराणं अस्साणं केसकप्पणा करीअदि। अअं अवरो पाडच्चरो विअ दढबद्धो मन्दुराए साहामिओ। इदो अ कूरच्चुअतेल्लमिस्सं पिण्डं हत्थी पडिच्छावीअदि मेत्थपुरिसेहिं। आदिसेदु[2] भोदी।

(ख) एदु एदु अज्जो। इमं तइअं पओट्ठं पविसदु अज्जो।

(ग) ही ही भोः। इध वि तइए पओट्ठे इमाइं दाव कुलउत्तजणोववेसणणिमित्तं विरचिदाइं आसणाइं। अद्धवाचिदो पासअपीठे[3] चिट्ठइ पोत्थओ। एसो अ मणिम[4]असारिआसहिदो पासअपीठो। इमे अ अवरे मअणसंधिविग्गहचदुरा विविहवण्णिआविलित्तचित्तफलहअग्गहत्था इदो तदो परिब्भमन्ति गणिआ वुड्ढविडा अ। आदिसदु भोदी।

(घ) एदु एदु अज्जो। इमं चउट्ठं पओट्ठं पविसदु अज्जो।

"कूरेति भक्तेत्यर्थः। तेल्लेति घृतेत्यर्थः। मात्रेति महामात्रेत्यर्थः।" इति ल० दी०।] पाटच्चर इव चौर इव। इतोऽपि भक्ततैलघृतामिश्रपिण्डं ग्राह्यते हस्ती हस्तिपकपुरुषैः। [कुलपुत्राः गर्भेश्वराः। पाशकपीठे मञ्चे इति ल० दी०। यद्वा शारीपटे।] पुस्तकं कामशास्त्रस्येत्यर्थात्। स्वाधीनम्। 'सारितम्' इति पाठे प्रसारितमित्यर्थः। 'स्वाधीनमकृत्रिमम्' इति प्राचीनटीका। [मदनसंबन्धी यः संधिः परस्परानुनयनं विग्रहः प्रणयकलहश्च तत्र चतुराः। विविधा वर्णिका नीलपीतादयो वर्णास्तैः विलिप्ताः कृतालेख्याः चित्रफलका अग्रहस्ते येषां ते।] विविधवर्णिकावलिप्तं चित्रफलकं वहमानाः। गम्भीरं

---

१ विसाणबद्ध. २ आदेसेदु. ३ वासपीठे (व्यासपीठे). ४ साहीणमणि० (स्वाधीनमणि०).

विदूषकः—(प्रविश्यावलोक्य च ।) आश्चर्यं भोः । इहापि चतुर्थे प्रकोष्ठे युवतिकरताडिता जलधरा इव गम्भीरं नदन्ति मृदङ्गाः क्षीणपुण्या इव गगनात्तारका निपतन्ति कांस्यतालाः मधुकरविरुतमिव मधुरं वाद्यते वंशः । इयमपरेर्ष्याप्रणयकुपितकामिनीवाङ्कारोपिता कररुहपरामर्शेन सार्यते वीणा । इमा अपराः कुसुमरसमत्ता इव मधुकर्योऽतिमधुरं प्रगीता गणिकादारिका नर्त्यन्ते नाट्यं पाठ्यन्ते सशृङ्गारम् । अपवलिगता गवाक्षेषु वातं गृह्णन्ति सलिलगर्गर्यः । आदिशतु भवती । (क)

चेटी—एत्वेत्वार्यः । इमं पञ्चमं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः । (ख)

विदूषकः—(प्रविश्य दृष्ट्वा च ।) आश्चर्यं भोः । इहापि पञ्चमे प्रकोष्ठेऽयं दरिद्रजनलोभोत्पादनकर आहरत्युपचितो हिङ्गुतैलगन्धः । विविधसुरभिधूमोद्गारैर्नित्यं संताप्यमानं निःश्वसितीव महानसं द्वारमुखैः । अधिकमुत्सुकायते मां साध्यमानबहुविधभक्ष्यभोजनगन्धः । अयमपरः पटच्चरमिव हतपशूदरपेशिं धावति रूपिदारकः । बहुविधाहारविकारमुप-

(क) ही ही भोः । इध वि चउट्ठे पओट्ठे जुअदिकरताडिदा जलधरा विअ गम्भीरं णदन्ति मुदङ्गा[1] हीणपुण्णाओ विअ गअणादो तारआओ णिवडन्ति कंसतालआ महुअरविरुअं विअ महुरं वज्जदि वंसो । इअं अवरा ईसाप्पणअकुविदकामिणी विअ अङ्कारोविदा कररुहपरामरिसेण सारिज्जदि वीणा । इमाओ अवराओ कुसुमरसमत्ताओ विअ महुअरिओ अदिमहुरं पगीदाओ गणिआदारिआओ णच्चीअन्ति णट्टअं पठीअन्ति ससिङ्गारओ । ओवग्गिदा गवक्खेसु वादं गेण्हन्ति सलिलगग्गरीओ । आदिसदु भोदी । (ख) एदु एदु अज्जो । इमं पञ्चमं पओट्ठं पविसदु अज्जो ।

धीरम् । निपतन्ति वैदग्ध्यवादनादेव निपातः । मधुकराभिरुतमिव । [अपरस्या ईर्ष्यया अनुरागासहिष्णुतया प्रणयकुपिता कामिनीव । कररुहपरामर्शेन नखाग्राघातेन । कामिनीपक्षे स्पर्शनेन] । 'गणिकादारिका वेश्याविशेषाः' इति गुणपताकायामुक्तम् । [नर्त्यन्ते नृत्यं शिक्ष्यन्ते ।] नाट्यते नाट्यम् । पठ्यते सशृङ्गारम् । अपवलिगता अवलम्बिताः । सलिलगर्गर्यः [पात्रविशेषाः] । एतच्च जनानां पानार्थम् । हिङ्गुतैलगन्ध आ समन्ताद्धरति । [महानसं पाकस्थानम् ।] अधिकं रोमाञ्चयति [उत्सुकयतीति वाऽर्थः । भुज्यते अनेनेति भोजनम् । करणे ल्युट् । व्यञ्जनमिति व्युत्पत्तेः । अतो न पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । इति ल० दी०] भोजनं करणे ल्युटि व्यञ्जनादिवचनः । पटच्चरमिव जीर्णवस्त्रमिव [पेशीं मांसपिण्डीम् ।] छेद्यपट्टमनेकधारशोणिताभ्यामुपहतत्वात् । रूपिदारओ । रूपशब्दः पशुवचनस्तद्योगाद्रूपी खट्टिकस्तस्य दारकः पुत्रः । यद्वा रूपी रूपसंघस्तस्य दारकश्छेदकः । खट्टिक एव । यत्र मांसं छिद्यते तं पदं

१ मुरआ (मुरजाः). २ झीण. ३ विरुअमहुरं (विरुतमधुरं).

साधयति सूपकारः । बध्यन्ते मोदकाः पच्यन्तेऽपूपकाः । (आत्मगतम् ।) अपीदानीमिह वर्धितं भुङ्क्ष्वेति पादोदकं लप्स्ये । (अन्यतोऽवलोक्य ।) इतो गन्धर्वाप्सरोगणैरिव विविधालंकारशोभितैर्गणिकाजनैर्बन्धुलैश्च यत्सत्यं स्वर्गायत एतद्गेहम् । भोः के यूयं बन्धुला नाम । (क)

बन्धुलाः—वयं खलु

परगृहललिताः परान्नपुष्टाः परपुरुषैर्जनिताः पराङ्गनासु ।
परधननिरता गुणेष्ववाच्या गजकलभा इव बन्धुला ललामः॥२८॥

विदूषकः—आदिशतु भवती । (ख)

चेटी—एत्वेत्वार्यः । इमं षष्ठं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः । (ग)

विदूषकः—(प्रविश्यावलोक्य च ।) आश्चर्यं भोः । इहापि षष्ठे प्रकोष्ठेऽमूनि तावत्सुवर्णरत्नानां कर्मतोरणानि नीलरत्नविनिक्षिप्तानीन्द्रायुधस्थानमिव दर्शयन्ति । वैदूर्यमौक्तिकप्रवालकपुष्परागेन्द्रनीलकर्केतरकपद्मरागमरकतप्रभृतीन्रत्नविशेषानन्योन्यं विचारयन्ति शिल्पिनः । बध्यन्ते जातरूपैर्माणिक्यानि । घटय्न्ते सुवर्णालंकाराः । रक्तसूत्रेण ग्रथ्यन्ते मौक्ति-

---

(क) ही ही भोः । इध वि पञ्चमे पओट्ठे अअं दलिद्दजणलोहुप्पादणअरो आहरइ उवचिदो हिङ्गुतेल्लगन्धो । विविहसुरहिधूमुग्गारेहिं णिच्चं संताविज्जमाणं णीससदि विअ महाणसं दुवारमुहेहिं । अधिअं उसुसावेदि[2] मं साहिज्जमाणबहुविहभक्खभोअणगन्धो । अअं अवरो पडच्चरं विअ पोट्टिं धोअदि रूपिदारओ । बहुविहाहारविआरं उवसाहेदि सूवआरो । बज्झन्ति मोदआ पच्चन्ति अपूवआ । अवि दाणिं इह वड्ढिअं भुञ्जसु त्ति पादोदअं लहिस्सम् । इदो[3] गन्धव्वच्छ[4]रगणेहिं विअ विविहालंकारसोहिदेहिं गणिआजणेहिं बन्धुलेहिं अ जं सच्चं सग्गीअदि[5] एदं[6] गेहम् । भो के तुम्हे बन्धुला णाम ।

(ख) आदिसदु भोदी ।

(ग) एदु एदु अज्जो । ईमं छट्ठं पओट्ठं पविसदु अज्जो ।

धावति प्रक्षालयति । अपीदानीमहं भोक्तुं पादोदकं लप्स्ये । 'वर्धितम्' इति पाठे 'व्यञ्जनादिसामग्र्योपचितं वर्धितकम्' इति पूर्वटीका । **परगृहेति** । [परगृहे ललिताः पालिताः ।] गुणेष्ववाच्याः । अनभिधानीयगुणा इत्यर्थः । 'ऋणेषु' इति पाठे ऋणेष्ववाच्या ऋणमेवावसीय सर्वैरभिमुह्यामह इत्यर्थः । ललामो विलसामः । 'लल विलासे' भौवादिकः । अनुप्रासानुरोधेनानयोरैक्यम् । 'ललामाः' इति पाठे श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ २८ ॥ [कर्मणा कार्येण चित्रघटनयेत्यर्थः । निर्मितानि तोरणानि ।] वस्तुविशेषे निक्षिप्तानि प्रसारितानीन्द्रायुधस्थानकमिव दर्शयन्ति । नीलरत्नेष्वारोपितानीन्द्रायुधमिव दृश्यन्त इत्याशयः । प्रवालककर्केतरौ मणिविशेषौ ।

---

१ ललामाः. २ ओआसावेदि. ३ इदो अ. ४ सुर. ५ सग्गाअदि. ६ एदं.

काभरणानि। घृष्यन्ते धीरं वैदूर्याणि। छिद्यन्ते शङ्खाः। शाणैर्घृष्यन्ते प्रवालकाः। शोष्यन्त आर्द्रकुङ्कुमप्रस्तराः। सार्यते कस्तूरिका। विशेषेण घृष्यते चन्दनरसः। संयोज्यन्ते गन्धयुक्तयः। दीयते गणिकाकामुकानां सकर्पूरं ताम्बूलम्। अवलोक्यते सकटाक्षम्। प्रवर्तते हासः। पीयते चानवरतं ससीत्कारं मदिरा। इमे चेटा इमाश्चेटिका इमेऽपरेऽवधीरितपुत्रदारवित्ता मनुष्या आसवकरकापीतमदिरैर्गणिकाजनैर्ये मुक्तास्ते पिबन्ति। आदिशतु भवती। (क)

चेटी—एत्वेत्वार्यः। इमं सप्तमं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः। (ख)

विदूषकः—(प्रविश्यावलोक्य च।) आश्चर्यं भोः। इहापि सप्तमे प्रकोष्ठे सुश्लिष्टविहंगवाटीसुखनिषण्णान्यन्योन्यचुम्बनपराणि सुखमनुभवन्ति पारावतमिथुनानि। दधिभक्तपूरितोदरो ब्राह्मण इव सूक्तं पठति

(क) ही हो भोः। इध वि छट्ठे पओट्ठे अमुं दाव सुवण्णरअणाणं कम्मतोरणाइं णीलरअणविणिक्खित्ताइं इन्दाउहट्ठाणं विअ दरिसअन्ति। वेदुरिअमोत्तिअपवालअपुप्फराअइन्दणीलकक्केतरअपउमराअमरगअपहुदिआइं रअणविसेसाइं अण्णोण्णं विचारेन्ति सिप्पिणो। बज्झन्ति जादरूवेहिं माणिक्काइं। घडिज्जन्ति सुवण्णालंकारा। रत्तसुत्तेण गत्थीअन्ति मोत्तिआभरणाइं। घसीअन्ति धीरं वेदुरिआइं। छेदीअन्ति सङ्खआ। साणिज्जन्ति पवालआ। सुक्खविअन्ति ओल्लविदकुङ्कुमपत्थरा। सालीअदि सेलज्जअम्। विस्साणीअदि चन्दणरसो। संजोईअन्ति गधजुत्तीओ। दीअदि गणिआकामुकाणं सकप्पूरं तम्बोलम्। अवलोईअदि सकडक्खअम्। पअट्टदि हासो। पिबीअदि अ अणवरअं ससिकारं मइरा। इमे चेडा इमा चेडिआओ इमे अवरे अवधीरिदपुत्तदारवित्ता मणुस्सा आसवकरआपीदमदिरेहिं गणिआजणेहिं जे मुक्का ते पिअन्ति। आदिसदु भोदी।

(ख) एदु एदु अज्जो। इमं सत्तमं पओट्ठं पविसदु अज्जो।

जातरूपैः सुवर्णैः। लोहितसूत्रैर्ग्रथ्यन्ते मौक्तिकाभरणानि। शाणे घृष्यन्ते प्रवालानि। शोष्यन्ते ओल्लविदमवतारिता आर्द्रिता वा कुङ्कुमप्रस्तराः। 'प्रस्तरः कुङ्कुमाधारश्चर्मपुटः' इत्याहुः। सालीअदि आर्द्रीक्रियते। सेलज्जअं कस्तूरिका। शल्यवद्वेधकत्वात्। आज्यमिव मृगमदत्वात्। इमेऽन्येऽवज्ञातपुत्रदारवित्ता मनुष्याः [आसवकरकैश्चषकैः आपीता मदिरा यैः] आसवकरकेणापीतमदिरा गणिकाजनैर्ये मुक्तास्ते वाटं पिबन्ति। अयमर्थः—मद्यपानभाण्डेनापीतमद्या अनादृतनिजपरिवारास्त्यक्तान्यकर्तव्या अत एव तत्रैवात्यन्तमवस्थाना गणिकाभिर्ये मुक्ता निःसारिता इत्युक्तं ते पुरुषा वारंवारं पुनः पुनर्मद्यमेव पिबन्ति। मदिराया अवारितसत्रत्वमुक्तम्। इह सप्तमे प्रकोष्ठे सुश्लिष्टायां विहङ्गपाल्यां (-वाट्यां) कपोतपालिकायाम्।

---

१ क्षाल्यते. २ कामुकयोः.

पञ्जरशुकः । इयमपरा संमाननालब्धप्रसरेव गृहदासी अधिकं कुरकुरायते मदनसारिका । अनेकफलरसास्वादप्रहृष्टकण्ठा कुम्भदासीव कूजति परपुष्टा । आलम्बिता नागदन्तेषु पञ्जरपरंपराः । योध्यन्ते लावकाः । आलाप्यन्ते कपिञ्जलाः । प्रेष्यन्ते पञ्जरकपोताः । इतस्ततो विविधमणिचित्रित इवायं सहर्षं नृत्यन्रविकिरणसंतप्तं पक्षोत्क्षेपैर्विधुवतीव प्रासादं गृहमयूरः । (अन्यतोऽवलोक्य ।) इतः पिण्डीकृता इव चन्द्रपादाः पदगतिं शिक्षमाणानीव कामिनीनां पश्चात्परिभ्रमन्ति राजहंसमिथुनानि । एतेऽपरे वृद्धमहल्लका इवेतस्ततः संचरन्ति गृहसारसाः । आश्चर्यं भोः । प्रसारणं कृतं गणिकाया नानापक्षिसमूहैः । यत्सत्यं खलु नन्दनवनमिव मे गणिकागृहं प्रतिभासते । आदिशतु भवती । (क)

चेटी—एत्वार्यः । इममष्टमं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः । (ख)

(क) ही ही भोः । इध वि सत्तमे पओट्ठे सुसिलिट्ठविहङ्गवाडीसुहणिसण्णाइं अण्णोण्णचुम्बणपराइं सुहं अणुभवन्ति पारावदमिहुणाइं । दहिभत्तपूरिदोदरो बम्हणो विअ सुत्तं पढदि पञ्जरसुओ । इअं अवरा संमाणणालद्धपसरा विअ घरदासी[1] अधिअं कुरुकुरायदि मदणसारिआ । अणेअफलरसास्सादपहुट्ठकण्ठा[2] कुम्भदासी विअ कूअदि परपुट्ठा[3] । आलम्बिदा णागदन्तेसु पञ्जरपरम्पराओ । जोधीअन्ति लावआ । आलवीअन्ति कविञ्जला । पेसीअन्ति पञ्जरकवोदा । इदो तदो विविहमणिचित्तलिदो विअ अअं सहरिसं णच्चन्तो रविकिरणसंतत्तं पक्खुक्खेवेहिं विधुणेदि विअ पासादं घरमोरो । इदो पिण्डीकिदा विअ चन्दपादा पदगदिं सिक्खन्ता[4] विअ कामिणीणं पच्छादो परिब्भमन्ति राअहंसमिहुणा । एदे अवरे बुड्ढमहल्लका विअ इदो तदो संचरन्ति घरसारसा[5] । ही ही भोः । पसारणअं किदं गणिआए णाणापक्खिसमूहेहिं । जं सच्चं क्खु[6] णन्दणवणं विअ मे गणिआघरं पडिभासदि । आदिसदु[7] भोदी ।

(ख) एदु[8] अज्जो । इमं अट्ठमं पओट्ठं पविसदु अज्जो ।

सूक्तमृक्समुदायम् । शोभनोक्तं च यथा स्यादेवम् । [कुम्भदासीव कुट्टिनीव ।] परपुष्टा कोकिला । आलम्बिता नागदन्तेषु गृहभित्तिस्थदारुविशेषेषु । नागदन्तका इति प्रकृष्टौ कः । कपिञ्जला गौरास्तित्तिरयः । प्रेष्यन्ते पञ्जरकपोताः । योद्धुमित्यर्थात् । इतस्ततो विविधमणिविचित्रित इवायं सहचरीसहितः सहर्षं नृत्यन्रविकिरणसंतप्तं पक्षोत्क्षेपैर्वीजयतीव प्रासादं गृहमयूरः । चन्द्रपादाश्चन्द्रकिरणाः । [वृद्धमहल्लका वृद्धश्रेष्ठा इत्यर्थः । इति ल. दी.] प्रसारणकं दत्तं गणिकाभिर्नानापक्षिसमूहे । [एत्वार्यः । अत्र एत्वेत्विति न वीप्सा । प्रकोष्ठमर्यादासमाप्तेरभ्यन्तरगृहस्यागतत्वेन

---

१ गृहदासी. २ पहुट्ट (प्रतुष्ट). ३ परउ–वु–द्दा. ४ सिक्खन्ति. ५ सारसाओ. ६ क्खु एदं. ७ आदेसेदु. ८ एदु एदु.

विदूषकः—(प्रविश्यावलोक्य च ।) भवति क एष पट्टप्रावारकप्रावृतोऽधिकतरमत्यद्भुतपुनरुक्तालंकारालंकृतोऽङ्गभङ्गैः परिस्खलन्नितस्ततः परिभ्रमति । (क)

चेटी—आर्य एष आर्याया भ्राता भवति । (ख)

विदूषकः—कियत्तपश्चरणं कृत्वा वसन्तसेनाया भ्राता भवति । अथ वा ।

मा तावद्यद्यप्येष उज्ज्वलः स्निग्धश्च सुगन्धश्च ।
तथाऽपि श्मशानवीथ्यां जात इव चम्पकवृक्षोऽनभिगमनीयो लोकस्य

(अन्यतोऽवलोक्य ।) भवति एषा पुनः का पुष्पप्रावारकप्रावृतोपानद्युगलनिक्षिप्ततैलचिक्कणाभ्यां पादाभ्यामुच्चासन उपविष्टा तिष्ठति । (ग)

चेटी—आर्य एषा खल्वस्माकमार्याया माता । (घ)

विदूषकः—अहो अस्याः कपर्दकडाकिन्या उदरविस्तारः । तत्किमेतां प्रवेश्य महादेवमिव द्वारशोभेह गृहे निर्मिता । (ङ)

चेटी—हताश मैवमुपहसास्माकं मातरम् । एषा खलु चातुर्थिकेन पीड्यते । (च)

(क) भोदि को एसो पट्टपावारअपाउदो अधिअदरं अच्चब्भुदपुणरुत्तालंकारालंकिदो अङ्गभङ्गेहिं परिक्खलन्तो इदो तदो परिब्भमदि ।

(ख) अज्ज एसो अज्जआएं भादा भोदि ।

(ग) केत्तिअं तवच्चरणं कदुअ वसन्तसेणाए भादा भोदि । अध वा ।

मा दाव जइ वि एसो उज्जलो सिणिद्धो अ सुअन्धो अ ।
तह वि मसाणवीधीए जादो विअ चम्पअरुक्खो अणहिगमणीओ लोअस्स ॥

भोदि एसा उण का फुल्लपावारअपाउदा उवाणहजुअलणिक्खित्ततेल्लचिक्कणेहिं पादेहिं उच्चासणे उवविट्ठा चिट्ठदि । (घ) अज्ज एसा क्खु अम्हाणं अज्जआए अत्तिआ ।

(ङ) अहो से कवड्डडाइणीए पोट्टवित्थारो । ता किं एदं पवेसिअ महादेवं विअ दुआरसोहा इह घेरे णिम्मिदा ।

(च) हदास मा एव्वं उवहस अम्हाणं अत्तिअम् । एसा क्खु चाउत्थिएण पीडीअदि ।

गन्तव्यस्य प्रकोष्ठान्तरस्य विरहाच्चेति ध्येयम् । इति ल० दी०] पट्टप्रच्छदप्रावृतोऽधिकतरमत्यद्भुतपुनरुक्तालंकारालंकृतः । **मा तावदिति** । आर्या । विततायामिव अमेध्य इवेति पाठान्तरे इत्यर्थः । अनभिगम्योऽनभिगमनीयः ॥ २९ ॥ पुष्पप्रावारकप्रावृता । [सूक्ष्मसूत्रपुष्पाणि कृत्रिमाणि यत्र भवन्ति स पुष्पपट इति प्रसिद्धः । इति ल० दी०] पादाभ्यां लक्षिता । 'करट्ट' इति पाठे अशौचाभ्यवहरणप्रयुक्तकरट्टब्राह्मणवत् । तत्किमितीमां प्रवेश्येत्यादि । अन्यथा अनेन द्वारेणास्या गृहे न प्रवेशः स्यादित्याशयः । एषा खल्वस्माकं माता चातुर्थिकेन ज्वरविशेषेण पीड्यते । तेनेदृशी दशेत्युक्तम् । [चतुर्थे अहनि भवः चातुर्थिकः । 'कालाट्ठञ्' इत्यनेन ठञ् । 'ठस्येकः' इतीकादेशः ।]

---

१ आए अअं. २ करट्ट (अपवित्र).

विदूषकः—(सपरिहासम् ।) भगवंश्चातुर्थिक एतेनोपकारेण मामपि ब्राह्मणमालोकय । (क)

चेटी—हताश मरिष्यसि । (ख)

विदूषकः—(सपरिहासम् ।) दास्याःपुत्रि वरमीदृशः शूनपीनजठरो मृत एव ।

सीधुसुरासवमत्ता एतावदवस्थां गता हि माता ।
यदि म्रियतेऽत्र माता भवति शृगालसहस्रपर्याप्ता ॥ ३० ॥

भवति किं युष्माकं यानपात्राणि वहन्ति । (ग)

चेटी—आर्य न हि न हि । (घ)

विदूषकः—किं वाऽत्र पृच्छ्यते । युष्माकं खलु प्रेमनिर्मलजले मदनसमुद्रे स्तननितम्बजघनान्येव यानपात्राणि मनोहराणि । एवं वसन्तसेनाया बहुवृत्तान्तमष्टप्रकोष्ठं भवनं प्रेक्ष्य यत्सत्यं जानाम्येकस्थमिव त्रिविष्टपं दृष्टम् । प्रशंसितुं नास्ति मे वाग्विभवः । किं तावद्गणिकागृहमथ वा कुबेरभवनपरिच्छेद इति । कुत्र युष्माकमार्या । (ङ)

चेटी—आर्य एषा वृक्षवाटिकायां तिष्ठति । तत्प्रविशत्वार्यः । (च)

(क) भअवं चाउत्थिअ एदिणा उवआरेण मं पि बम्हणं आलोएहि ।
(ख) हदास मरिस्ससि । (ग) दासीएधीए[1] वरं ईदिसो शूणपीणजठरो मुदो ज्जेव ।

[2]सीहुसुरासवमत्तिआ एआवत्थं गदा हि अत्तिआ ।
जइ मरइ एत्थ अत्तिआ भोदि सिआलसहस्सपज्जत्तिआ[3] ॥

भोदि किं तुम्हाणं जाणवत्ता वहन्ति । (घ) अज्ज ण हि ण हि ।

(ङ) किं वा एत्थ पुच्छीअदि । तुम्हाणं क्खु पेम्मणिम्मलजले मअणसमुद्दे त्थणणिअम्बजहणा ज्जेव जाणवत्ता मणहरणा । एव्वं वसन्तसेणाए बहुवुत्तन्तं अट्टपओट्ठं भवणं पेक्खिअ जं सच्चं जाणामि एकत्थं व्विअ तिविट्ठअं दिट्ठम् । पसंसिदुं णत्थि मे वाआविहवो । किं दाव गणिआघरो अह वा कुबेरभवणपरिच्छेदो[4] त्ति । कहिं तुम्हाणं अज्जआ । (च) अज्ज एसा रुक्खवाडिआए चिट्ठदि । ता पविसदु अज्जो ।

सपरिहासम् । शूणपीणजठरो शूनमुच्छूनं पीनं महाभोगं जठरं यस्य सः । **सीधुसुरासवेत्यादि** । उपजातिविशेषः । सीधुसुरासवा मदिराविशेषाः । ['सीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवं भवेत्' इति माधवः ।] एतावदवस्थामापन्नपीनत्वरूपां गता यदि म्रियतेऽत्र मृता भवति शृगालानां पर्याप्तिका सौहित्यम् ॥ ३० ॥ [युष्माकं यानपात्राणि पोतादीनि वाणिज्यार्थे वहन्ति किम् । अन्यथा कथमीदृशी संपदिति भावः ।] उद्वाहकेनार्जितविभवस्यैव परमियान्विस्तारो भवतीति प्रश्नुरभिप्रायः । [परिच्छेदः

---

१ आ दासी०. २ सीधु. ३ ज्जत्तिआ (यात्रा). ४ परिच्छदो.

विदूषकः—(प्रविश्य दृष्ट्वा च ।) आश्चर्यं भोः । अहो वृक्षवाटिकायाः सश्रीकता । अच्छरीतिकुसुमप्रस्तारा रोपिता अनेकपादपाः निरन्तरपादपतलनिर्मिता युवतिजनजघनप्रमाणा पट्टदोला सुवर्णयूथिकाशेफालिकामालतीमल्लिकानवमालिकाकुरबकातिमुक्तकप्रभृतिकुसुमैः स्वयं निपतितैर्यत्सत्यं लघूकरोतीव नन्दनवनस्य सश्रीकताम् । (अन्यतोऽवलोक्य ।) इतश्च उदयत्सूर्यसमप्रभैः कमलरक्तोत्पलैः संध्यायत इव दीर्घिका । अपि च ।

एषोऽशोकवृक्षो नवनिर्गतकुसुमपल्लवो भाति ।
सुभट इव समरमध्ये घनलोहितपङ्कचर्चिकः ॥ ३१ ॥

भवतु । तत्कुत्र युष्माकमार्या । (क)

चेटी—आर्य अवनमय दृष्टिम् । पश्यार्याम् । (ख)

विदूषकः—(दृष्ट्वा उपसृत्य ।) स्वस्ति भवत्यै । (ग)

वसन्तसेना—(संस्कृतमाश्रित्य ।) अये मैत्रेयः । (उत्थाय ।) स्वागतम् । इदमासनम् । अत्रोपविश्यताम् ।

विदूषकः[1]—उपविशतु भवती । (घ)

(क) ही ही भोः । अहो रुक्खवाडिआए सस्सिरीअदा । अच्छरीदिकुसुमपत्थारा[2] रोविदा अणेअपादवा णिरन्तरपादवतलणिम्मिदा[3] जुवदिजणजहणप्पमाणा[4] पट्टदोला सुवण्णजूधिआसेहालिआमालईमल्लिआणोमालिआकुरबआ[5]अदिमोत्तअप्पहुदिकुसुमेहिं सअं णिवाडेदेहिं जं सच्चं लहुकरेदि विअ णन्दणवणस्स सस्सिरीअदम् । इदो अ उदअन्तसूरसमप्पहेहिं कमलरत्तोप्पलेहिं संझाअदि विअ दीहिआ । अवि अ ।

एसो असोअवुच्छो णवणिग्गअ[6]कुसुमपल्लवो भादि ।
सुभडो व्व समरमज्झे घणलोहिदपङ्कचच्चिको ॥

भोदु । ता कहिं तुम्हाणं अज्जआ ।

(ख) अज्ज ओणामेहि दिट्टिम् । पेक्ख अज्जअम् । (ग) सोत्थि भोदीए ।

(घ) उपविसदु भोदी ।

एकदेशः । ' परिच्छदो विस्तारः ' इति ल. दी.] [अच्छरीतयः सम्यक्प्रकाराः कुसुमप्रस्ताराः पुष्पोद्गमा येषां ते । निर्गतमन्तरं येषां ते निरन्तराः पादपाः । युवतिजनजघनानुरूपप्रमाणा इत्यर्थः । पट्टनिर्मिता दोला पट्टदोला । सुवर्णानि चम्पकानि हरिचन्दनकुसुमानि वा । यूथिकादयः पुष्पविशेषाः ।] सर्वकुसुमप्रस्तारा पट्टदोला । लघूकरोतीव नन्दनवनस्य सश्रीकत्वम् । [संध्यायते संध्यावदाचरति ।] **एष इत्यादि** । गाथा । [घना लोहितपङ्कस्य रुधिरकर्दमस्य] चर्चा यस्य सः ॥ ३१ ॥

---

१ मैत्रेयः. २ अच्छरीअकुसुमा जत्थ रोविदा (आश्चर्यकुसुमा यत्र रोपिताः). ३ णिरन्तरम्. ४ जव०. ५ कुरवआ. ६ णिग्गम (निर्गम).

(उभावुपविशतः ।)

वसन्तसेना—अपि कुशलं सार्थवाहपुत्रस्य ।

विदूषकः—भवति कुशलम् । (क)

वसन्तसेना—आर्य मैत्रेय अपीदानीं

गुणप्रवालं विनयप्रशाखं विश्रम्भमूलं महनीयपुष्पम् ।
तं साधुवृक्षं स्वगुणैः फलाढ्यं सुहृद्विहङ्गाः सुखमाश्रयन्ति ॥ ३२॥

विदूषकः—(स्वगतम् ।) सुष्ठूपलक्षितं दुष्टविलासिन्या । (प्रकाशम् ।) अथ किम् । (ख)

वसन्तसेना—अये किमागमनप्रयोजनम् ।

विदूषकः—शृणोतु भवती । तत्रभवांश्चारुदत्तः शीर्षेऽञ्जलिं कृत्वा भवतीं विज्ञापयति । (ग)

वसन्तसेना—(अञ्जलिं बद्ध्वा ।) किमाज्ञापयति ।

विदूषकः—मया तत्सुवर्णभाण्डं विश्रम्भादात्मीयमिति कृत्वा द्यूते हारितम् । स च सभिको राजवार्ताहारी न ज्ञायते कुत्र गत इति । (घ)

चेटी—आर्ये दिष्ट्या वर्धसे । आर्यो द्यूतकरः संवृत्तः । (ङ)

वसन्तसेना—(स्वगतम् ।) कथं चौरेणापहृतमपि शौण्डीरतया द्यूते हारितमिति भणति । अत एव काम्यते । (च)

विदूषकः—तत्तस्य कारणाद्गृह्णातु भवतीमां रत्नावलीम् । (छ)

वसन्तसेना—(आत्मगतम् ।) किं दर्शयामि तमलंकारम् । (विचिन्त्य ।) अथ वा न तावत् । (ज)

(क) भोदि कुशलम् । (ख) सुट्ठु उवलक्खिदं दुट्ठविलासिणीए । अध इं । (ग) सुणादु भोदी । तत्तभवं चारुदत्तो सीसे अञ्जलिं कदुअ भोदिं विण्णवेदि । (घ) मए तं सुवण्णभण्डअं विस्सम्भादो अत्तणकेरकेत्ति कदुअ जूदे हारिदम् । सो अ सहिओ राअवत्थहारी[1] ण जाणिअदि कहिं गदो त्ति । (ङ) अज्जए दिट्ठिआ वड्ढसि । अज्जो जूदिअरो संवुत्तो । (च) कधं चोरेण अवहिदं पि सोण्डीरदाए जूदे हारिदं त्ति भणादि । अदो ज्जेव कामीअदि । (छ) ता तस्स कारणादो गेण्हदु भोदी ऍदं[2] रअणावलिम् । (ज) किं दंसेमि तं अलंकारअम् । अध वा ण दाव ।

गुणेति । [गुणाः संगीतज्ञानं कलापाटवमित्यादयः कृत्रिमाः ते एव प्रवालाः पल्लवा यस्य तम् । विनय एव प्रशाखा मुख्यशाखा यस्य तम् । विश्रम्भः सर्वलोकानां विश्वास एव मूलं यस्य तम् । महनीयं पूज्यत्वं यश इत्यर्थः एव पुष्पं यस्य तम् । स्वगुणैः सहजैः गुणैः दयादाक्षिण्यकुलशीलादिभिः फलैः आढ्यं संपन्नम् । एवंविधं साधुः चारुदत्त एव वृक्षस्तं सुहृद एव विहङ्गाः पक्षिणस्ते सुखमाश्रयन्ति अपि । भवादृशास्तं यथापूर्वं सेवन्ते किमित्यर्थः । रूपकमलंकारः । उपजातिश्छन्दः ।] ॥ ३२ ॥ अथ किम् अनुमतौ । राअवत्थहारी वार्त्तिकः । शौण्डीर्येणाशयमहत्त्वेन ।

---

१ राआवत्थआरी (राजापथ्यकारी). २ इमं (इमां).

विदूषकः--किं तावन्न गृह्णाति भवत्येतां रत्नावलीम् । (क)

वसन्तसेना—(विहस्य सखीमुखं पश्यन्ती ।) मैत्रेय कथं न ग्रहीष्यामि रत्नावलीम् । (इति गृहीत्वा पार्श्वे स्थापयति । स्वगतम् ।) कथं हीनकुसुमादपि सहकारपादपान्मकरन्दबिन्दवो निपतन्ति । (प्रकाशम् ।) आर्य विज्ञापय तं द्यूतकरं मम वचनेनार्यचारुदत्तम्—अहमपि प्रदोष आर्यं प्रेक्षितुमागच्छामीति । (ख)

विदूषकः--(स्वगतम् ।) किमन्यत्तत्र गत्वा ग्रहीष्यति । (प्रकाशम् ।) भवति भणामि । (स्वगतम् ।)--निवर्ततामस्माद्गणिकाप्रसङ्गादिति । (इति निष्क्रान्तः ।) (ग)

वसन्तसेना—चेटि गृहाणैतमलंकारम् । चारुदत्तमभिरन्तुं गच्छावः । (घ)

चेटी—आर्ये पश्य पश्य । उन्नमत्यकालदुर्दिनम् । (ङ)

वसन्तसेना[२]--

उदयन्तु नाम मेघा भवतु निशा वर्षमविरतं पततु ।
गणयामि नैव सर्वं दयिताभिमुखेन हृदयेन ॥ ३३ ॥

चेटि हारं गृहीत्वा लघ्वागच्छ । (च)

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

मदनिका[३]शर्विलको नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

(क) किं दाव ण गेण्हदि भोदी एदं रअणावलिम् । (ख) मित्तेअ कधं ण गेण्हिस्सं रअणावलिम् । कधं झीणकुसुमादो वि सहआरपादवादो मअरन्दबिन्दओ णिवडन्ति । अज्ज विण्णवेहि तं जूदिअरं मम वअणेण अज्जचारुदत्तम्—अहं पि पदोसे अज्जं पेक्खिदुं आअ[४]च्छामि त्ति । (ग) किं अण्णं तहिं गदुअ गेण्हिस्सदि । भोदि भणामि ।—णिअत्तीअदु इमादो गणिआपसङ्गादो त्ति । (घ) हञ्जे गेण्ह एदं अलंकारअम् । चारुदत्तं अहिरमिदुं गच्छम्ह । (ङ) अज्जए पेक्ख पेक्ख । उण्णमदि अकालदुद्दिणम् । (च) हञ्जे हारं गेण्हिअ लँहुं आअच्छ ।

[हीनकुसुमादिति दारिद्र्यं गताच्चारुदत्ताद्रत्नावलीरूपस्यालंकारस्य प्राप्तिरित्यर्थः । अकाले दुर्दिनं मेघध्वान्तं सूर्यकिरणरोधकारि मेघमण्डलमित्यर्थः उन्नमति आविर्भवति ।] **उदयन्त्विति** । [वर्षं वृष्टिः । अविरतमविश्रान्तम् । दयिताभिमुखेन प्रियगमनोत्सुकेन ॥ ३३ ॥ अत्र चारुदत्तानुरागः परमार्थः । अत्र चेटीवचनेन वसन्तसेनावाक्येन च अव्यवहितमेव पञ्चमाङ्कादौ वर्षर्तुवर्णनावतारः सूच्यते । इति ल० दी० ।]

इति मदनिकाप्रदानो नाम चतुर्थोऽङ्कः ॥

---

१ इदं नास्ति क्वचित्. २ अस्मात्परं—'संस्कृतमाश्रित्य' इत्यधिकं क्वचित्. ३ मृच्छकटिके, ० टिकप्रकरणे चतु०. ४ आगमिस्सामिति. ५ लहु लहुं.

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थः सोत्कण्ठश्चारुदत्तः ।)

चारुदत्तः—(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) उन्नमत्यकालदुर्दिनम् । यदेतत्

आलोकितं गृहशिखण्डिभिरुत्कलापै-
र्हंसैर्यियासुभिरपाकृतमुन्मनस्कैः ।
आकालिकं सपदि दुर्दिनमन्तरिक्ष-
मुत्कण्ठितस्य हृदयं च समं रुणद्धि ॥ १ ॥

अपि च ।

मेघो जलार्द्रमहिषोदरभृङ्गनीलो
विद्युत्प्रभारचितपीतपटोत्तरीयः ।
आभाति संहतबलाकगृहीतशङ्खः
खं केशवोऽपर इवाक्रमितुं प्रवृत्तः ॥ २ ॥

पूर्वाङ्केऽङ्कावतारेणैव सूचितस्य प्रकरणनायकस्य प्रवेशः । * [अत्राङ्के तावदासमाप्ति वर्षर्तुवर्णनं चारुदत्तेन वसन्तसेनया च विटेन च यथायथं क्रियते । तदिदं वसन्तसेनाचारुदत्तयोरन्योनानुरागोद्दीपनविभावत्वेनावतरतीति ध्येयम् इति ल० दी० ।] [अधुना पूर्वाङ्कान्ते सूचितं वसन्तसेनाया अभिसारिकावेषेण चारुदत्ताभिसरणमुपक्षेप्तुं पूर्वाङ्कान्तसूचितस्य नायकस्य प्रवेशं निर्दिशति–ततः प्रविशतीत्यादिना । सोत्कण्ठः वसन्तसेनाविषयकोत्कण्ठासहित इत्यर्थः । इत आरभ्याङ्कसमाप्तिं यावद्गर्भसंधिः ।] **आलोकितमिति** । [उद्गतः कलापो येषां तैः उत्कलापैः उन्नमितबर्हैः गृहशिखण्डिभिः आलोकितम् । उन्मनस्कैः उत्कण्ठितैः यियासुभिः मानसं सरो गन्तुमिच्छुभिः हंसैः] अपाकृतं निरस्तम् । अनभिनन्दितमिति यावत् । [अकाले भवम् आकालिकम् । 'कालाट्ठञ्' इति ठञ् । दुर्दिनं मेघावरणं सपदि अन्तरिक्षं उत्कण्ठितस्य विरहिजनस्य हृदयं च समं रुणद्धि व्याप्नोति । सहोक्तिरलंकारः । वसन्ततिलकं वृत्तम्] ॥ १ ॥ **मेघ इति** । [जलेनार्द्रं जलार्द्रं च तन्महिषोदरं च जलार्द्रमहिषोदरं भृङ्गश्च तद्वन्नीलः । महिषस्य स्वतः श्यामत्वेऽपि जलार्द्रस्यातिश्यामलता ततोऽप्युदरदेशे नैलाधिक्यमिति तथा ग्रहणम् । विद्युत्प्रभया रचितं पीतपटवदुत्तरीयं यस्य । पक्षे विद्युप्रभा इव रचितं पीतपटः पीताम्बरमेव उत्तरीयं येन । संहताः बलाका बका एव गृहीतः

---

*अस्मात्परं—तथा चोक्तम्—'प्रवेशश्चूलिका चैव तथा विष्कम्भकोऽपरः । अङ्कावतारोऽङ्कमुखमर्थोपक्षेपपञ्चकम् ॥' इति । प्रवेशयतीति प्रवेशः । पचाद्यच् । प्रवेशको ण्वुलन्त उच्यते । अधमपात्रप्रयोज्यः प्रवेशकः । तदुक्तम्—'भृत्यवर्गकथावद्य कर्तव्यस्तु प्रवेशकः । अन्तर्जवनिकासंस्थैस्तथा मागधबन्दिभिः ॥ अर्थोपक्षेपणं यत्र क्रियते सा हि चूलिका ॥ विष्कम्भस्तु द्विधा सोऽयं शुद्धः संकीर्ण एव च । शुद्धो मध्यमपात्रेण संकीर्णो मध्यमाधमैः ॥' इति ॥ —इत्यधिकः ग्रन्थष्टीकायामुपलभ्यमानोऽप्यनुपयोगित्वान्नात्र निवेशितः ।

---

१ उपाकृत.

अपि च ।

केशवगात्रश्यामः कुटिलबलाकावलीरचितशङ्खः ।
विद्युद्गुणकौशेयश्चक्रधर इवोन्नतो मेघः ॥ ३ ॥
एता निषिक्तरजतद्रवसंनिकाशा
धारा जवेन पतिता जलदोदरेभ्यः ।
विद्युत्प्रदीपशिखया क्षणदृष्टनष्टा-
श्छिन्ना इवाम्बरपटस्य दशाः पतन्ति ॥ ४ ॥
संसक्तैरिव चक्रवाकमिथुनैर्हंसैः प्रडीनैरिव
व्याविद्धैरिव मीनचक्रमकरैर्हर्म्यैरिव प्रोच्छ्रितैः ।
तैस्तैराकृतिविस्तरैरनुगतैर्मेघैः समभ्युन्नतैः
पत्रच्छेद्यमिवेह भाति गगनं विश्लेषितैर्वायुना ॥ ५ ॥
एतत्तद्धृतराष्ट्रचक्रसदृशं मेघान्धकारं नभो
हृष्टो गर्जति चातिदर्पितबलो दुर्योधनो वा शिखी ।

शङ्खः येन । अत्र बलाकशब्दः पुंलिङ्गः । 'बलाकश्च बको मतः' इति विश्वशाश्वतौ । पक्षे संहतबलाकवद् गृहीतः शङ्खः पाञ्चजन्यो येन । एतादृशो मेघः अपरः केशव इव खमाकाशमाक्रमितुं प्रवृत्तः । उत्प्रेक्षालंकारः । यद्वा अपरः केशवः वामनावतारः विष्णुरिव खमाक्रमितुं प्रवृत्तः । एतत्पक्षे उपमालंकारः । वृत्तं पूर्वोक्तम् ॥ २ ॥ उक्तार्थमेव भङ्ग्यन्तरेणाह—**केशवेत्यादि** । केशवगात्रश्यामः । कुटिला चासौ बलाकावली च तया रचितः शङ्खो येन । विद्युद्गुण एव कौशेयं यस्य सः । मेघः चक्रधरो विष्णुरिवोन्नतः । उपमालंकारः । आर्या छन्दः ॥ ३ ॥ **एता इति** । निषिक्तः स्रावितः यः रजतद्रवः तस्य सदृश्यः ०द्रवसंनिकाशाः । जलदोदरेभ्यः जवेन वेगेन पतिताः । विद्युदेव प्रदीपशिखा तया क्षणं दृष्टाः पश्चान्नष्टाः । एता धारा वर्षोदकस्येति शेषः । छिन्ना अम्बरमेव पटः तस्य दशा अग्राणीव पतन्ति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥ **संसक्तैरिति** । संसक्तैः अन्योन्यं मिलितैः चक्रवाकमिथुनैः इव । प्रडीनैः उत्पतितैः हंसैः इव । व्याविद्धैः समुद्रक्षोभादितस्ततः उत्क्षिप्तैः मीनचक्रैः मकरैश्च । प्रोच्छ्रितैः ऊर्ध्वं गतैः हर्म्यैः इव । एतादृशैः तैस्तैः बहुविधैः आकृतिविस्तरैः अनुगतैः प्राप्तानेकाकृतिविस्तरैरिति यावत् । समभ्युन्नतैः वायुना विश्लेषितैश्च मेघैः इह एतद्भूतलोर्ध्वभागे गगनं पत्रच्छेद्यमिव पत्रच्छेदैर्घटितं चित्रमालेख्यमिव भाति । उपमालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।] प्रडीनैरिति कर्मणि क्तः । व्याविद्धैर्भ्रान्तैः । चक्रं समूहः । पत्रस्य छेदः खण्डनं विचलं यत्र चित्रे तत्पत्रच्छेद्यं चित्रम् । तदिव गगनं शोभते ॥ ५ ॥ **एतदिति** । [मेघैरन्धकारो यस्मिन् तद् एतन्नभः । तत्प्रसिद्धं धृतराष्ट्रचक्रं कौरवकटकं तेन सदृशम् । 'सादृश्यं चानयोराभूवियन्मण्डलमन्धकारकारित्वेन विनष्टचन्द्रार्कतया च बोध्यम्' इति ल०दी०।०वक्त्र० इति पाठे धृतराष्ट्रवक्त्रे दृष्टिशून्यत्वादन्धकारः । नभसि सूर्याचन्द्रमसोरिति सादृश्यम् ।

---

१ विद्युद्गण. २ नष्टदृष्टाः-दृष्टाः. ३ विश्लेषितं. ४ वक्त्र.

अक्षद्यूतजितो युधिष्ठिर इवा[1]ध्वानं गतः कोकिलो
हंसाः संप्रति पाण्डवा इव वनादज्ञातच[2]र्यां गताः ॥ ६ ॥

(विचिन्त्य ।) चिरः खलु कालो मैत्रेयस्य वसन्तसेनायाः सकाशं गतस्य । नाद्याप्यागच्छति ।

(प्रविश्य ।)

विदूषकः—अहो गणिकाया लोभोऽदक्षिणता च यतो न कथाऽपि कृताऽन्या । अनेकधा स्नेहानुसारं भणित्वा किमप्येवमेव गृहीता रत्नावली । एतावत्या ऋद्ध्या न तयाऽहं भणितः—आर्य मैत्रेय विश्रम्यताम् । मल्लकेन पानीयमपि पीत्वा गम्यतामिति । तन्मा तावद्दास्याःपुत्र्या गणिकाया मुखमपि द्रक्ष्यामि । (सनिर्वेदम् ।) सुष्ठु खलूच्यते—अकन्दसमुत्थिता पद्मिनी, अवञ्चको वणिक्, अचौरः सुवर्णकारः, अकलहो ग्रामसमागमः अलुब्धा गणिकेति दुष्करमेते संभाव्यन्ते । तत्प्रियवयस्यं गत्वाऽस्माद्गणिकाप्रसङ्गान्निवर्तयामि । (परिक्रम्य दृष्ट्वा ।) कथं प्रियवयस्यो वृक्षवाटिकायामुपविष्टस्तिष्ठति । तद्यावदुपसर्पामि । (उपसृत्य ।) स्वस्ति भवते । वर्धतां भवान् । (क)

(क) अहो गणिआए लोभो अदक्खिणदा अ जदो ण कधा वि किदा अण्णा । अ[3]णेकहा सिणेहाणुसारं भणिअ किं पि एअमेअ गहिदा रअणावली । एत्तिआए ऋद्धीए ण तए अ[4]हं भणिदो—अज्ज मित्तेअ वीसमीअदु । म[5]ल्लकेण पाणीअं पि पिबिअ गच्छीअदुत्ति । ता मा दाव दासीएधीआए गणिआए मुहं पि पेक्खिस्सम् । सुष्ठु क्खु वुच्चदि—अकन्दसमुत्थिता पउमिणी अवञ्चओ वाणिओ अचोरो सुवण्णआरो अकलहो गामसमागमो अलुद्धा गणिआ त्ति दुक्करं एदे संभावीअन्ति । ता पिअवअस्सं गदुअ इमादो गणिआपसङ्गादो णिवत्तावेमि । कधं पिअवअस्सो रुक्खवाडिआए उवविट्ठो चिट्ठदि । ता जाव उवसप्पामि । सोत्थि [6]भवदे । वड्ढदु भवम् ।

अतिदर्पितं बलं सारः यस्य स शिखी मयूरः । अतिदर्पितं बलं सैन्यं यस्य स दुर्योधनः वा इव । वा शब्द इवार्थे । गर्जति । अक्षद्यूते जितः युधिष्ठिरः अध्वानं वनमार्गमिव कोकिलः अध्वानं ध्वनिराहित्यं गतः । संप्रति हंसा वनात् जलाद्धेतोः पाण्डवा वनादरण्यवासादिव अज्ञातचर्यां गताः। मानसं सरो गता अदृश्या अभवन्नित्यर्थः।] धृतराष्ट्रवक्त्रसदृशं नष्टचन्द्रार्कत्वात् । वा इवार्थे । शिखी मयूरः । वनादिति ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । वनं प्राप्येत्यर्थः ॥६॥ पाठान्तरे—नैव कथा कथं हारितमलंकारभाण्डमित्यादिका नैव कथानुसारः कुतोऽस्या रत्नावल्या भाव इत्यादिकः । मल्लको भाजनविशेषः ।

---

१ वारण्यं. २ चर्यं. ३ अणाअरेण ज्जेव अभणिअ किं पि एअमेअ इ. (अनादरेणैवाभणित्वा किमप्येवमेव इ.). ४ एवं पि. ५ गल्ल०. ६ भो ते.

चारुदत्तः—(विलोक्य ।) अये सुहृन्मे मैत्रेयः प्राप्तः । वयस्य स्वागतम् । आस्यताम् ।

विदूषकः—उपविष्टोऽस्मि । (क)

चारुदत्तः—वयस्य कथय तत्कार्यम् ।

विदूषकः—तत्खलु कार्यं विनष्टम् । (ख)

चारुदत्तः—किं तया न गृहीता रत्नावली ।

विदूषकः—कुतोऽस्माकमेतावद्भागधेयम् । नवनलिनकोमलमञ्जलिं मस्तके कृत्वा प्रतीष्टा । (ग)

चारुदत्तः—तत्किं ब्रवीषि विनष्टमिति ।

विदूषकः—भोः कथं न विनष्टं यदभुक्तपीतस्य चौरैरपहृतस्याल्पमूल्यस्य सुवर्णभाण्डस्य कारणाच्चतुःसमुद्रसारभूता रत्नमाला हारिता । (घ)

चारुदत्तः—वयस्य मा मैवम् ।

यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तया कृतः ।
तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥ ७ ॥

विदूषकः—भो वयस्य एतदपि मे द्वितीयं संतापकारणं यत्सखीजनदत्तसंज्ञया पटान्तापवारितं मुखं कृत्वाहमुपहसितः । तदहं ब्राह्मणो भूत्वेदानीं भवन्तं शीर्षेण पतित्वा विज्ञापयामि—निवर्त्यतामात्माऽस्माद्बहुप्रत्यवायाद्गणिकाप्रसङ्गात् । गणिका नाम पादुकान्तरप्रविष्टेव लेष्टुका दुःखेन पुनर्निराक्रियते । अपि च भो वयस्य गणिका हस्ती कायस्थो भिक्षुश्चाटो रासभश्च यत्रैते निवसन्ति तत्र दुष्टा अपि न जायन्ते । (ङ)

(क) उवविट्ठो म्हि । (ख) तं क्खु कज्जं विणट्ठम् ।

(ग) कुदो अम्हाणं एत्तिअं भाअधेअम् । णवणलिणकोमलं अञ्जलिं मत्थए कदुअ पडिच्छिआ ।

(घ) भो कधं ण विणट्ठं जं अभुत्तपीदस्स चोरेहिं अवहिदस्स अप्पमुल्लस्स सुवण्णभण्डअस्स कारणादो चदुस्समुद्दसारभूदा रअणमाला हारिदा ।

(ङ) भो वअस्स एदं पि मे दुदिअं संतावकारणं जं सहीअणदिण्णसण्णाए पडन्तोवारिदं मुहं कदुअ अहं उवहसिदो । ता अहं बम्हणो भविअ दाणिं भवन्तं

तन्मा तावत् । यद्भोजनाद्यर्थमपि न तथा भणितोऽहम् । चौरैरेवापहृतस्य । यामिति । [तृ. २९ श्लो. द्रष्टव्यः] ॥ ७ ॥ बहुप्रत्यवायात् बहवः प्रत्यवाया दोषा

१ कथं सु०. २ किं न. ३ मैवम् । पश्य. ४ मौल्यं. ५ ०विट्ठोम्हि. ६ एत्तिआ. ७ भागधेआ. ८ दुदिअसं०. ९ पडन्तावबारिदं. १० ०सिदोम्हि.

चारुदत्तः—वयस्य अलमिदानीं सर्वं परिवादमुक्त्वा । अवस्थयैवास्मि निवारितः । पश्य ।

वेगं करोति तुरगस्त्वरितं प्रयातुं
प्राणव्ययान्न चरणास्तु तथा वहन्ति ।
सर्वत्र यान्ति पुरुषस्य चलाः स्वभावाः
खिन्नास्ततो हृदयमेव पुनर्विशन्ति ॥ ८ ॥

अपि च वयस्य ।

यस्यार्थास्तस्य सा कान्ता धनहार्यो ह्यसौ जनः ।
(स्वगतम् ।) न गुणहार्यो ह्यसौ जनः । (प्रकाशम् ।)
वयमर्थैः परित्यक्ता ननु त्यक्तैव सा मया ॥ ९ ॥

विदूषकः—(अधोऽवलोक्य । स्वगतम् ।) यथैष ऊर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वसिति तथा तर्कयामि मया विनिवार्यमाणस्याधिकतरं वृद्धाऽस्योत्कण्ठा । तत्सुष्ठु खल्वेवमुच्यते—कामो वाम इति । (प्रकाशम् ।) भो वयस्य भणितं च तया—भण चारुदत्तमद्य प्रदोषे मयाऽत्रागन्तव्यमिति । तत्तर्कयामि रत्नावल्याऽपरितुष्टाऽपरं याचितुमागमिष्यतीति । (क)

चारुदत्तः—वयस्य आगच्छतु । परितुष्टा यास्यति ।

सीसेण पडिअ विण्णवेमि—णिवत्तीअदु अप्पा इमादो बहुपच्चवाआदो गणिआपसङ्गादो । गणिआ णाम पादुअन्तरप्पविट्ठा विअ लेट्ठुआ दुक्खेण उण णिराकरीअदि । अवि अ भो वअस्स गणिआ हत्थी काअत्थओ भिक्खु चाटो रासहो अ जहिं एदे णिवसन्ति तहिं दुट्ठा वि ण जाअन्ति ।

(क) जधा एसो उद्धं पेक्खिअ दीहं णिस्ससदि तधा तक्केमि मए विणिवारिअन्तस्स अधिअदरं वड्ढिदा से उक्कण्ठा । ता सुट्ठु क्खु एव्वं वुच्चदि—कामो वामो त्ति । भो वअस्स भणिदं अ ताए—भणेहि चारुदत्तं अज्ज पओसे मए एत्थ आअन्तव्वं त्ति । ता तक्केमि रअणावलीए अपरितुट्ठा अवरं मग्गिदुं आअमिस्सदि त्ति ।

यत्र तस्मात् । चाटो क्षुद्रविषयभोक्ता । न जायन्ते वृद्धिं गच्छन्ति । **वेगमिति ।** [तुरगस्त्वरितं प्रयातुं वेगं करोति किं तु प्राणव्ययात् शक्तिक्षयात् तस्य चरणाः तथा वेगानुरूपं न वहन्ति । पुरुषस्य चलाः स्वभावा मनोवृत्तयः सर्वत्र सर्वेषु विषयेषु यान्ति । ततः खिन्नाः अलब्धकामत्वात्खेदं प्राप्ताः पुनः उत्पत्तिस्थानं हृदयमेव प्रविशन्ति । तत्रैव विलीयन्ते इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम्] ॥ ८ ॥ **यस्येति ।** असौ जनः गणिका वसन्तसेना ॥ ९ ॥ [कामो वाम इति । तदुक्तं रामायणे–'वामः

---

१ सर्वपरि० २ तदा.

चेटः—(प्रविश्य ।) अवेत मानवाः ।

यथा यथा वर्षत्यभ्रखण्डं तथा तथा तिम्यति पृष्ठचर्म ।
यथा यथा लगति शीतवातस्तथा तथा वेपते मे हृदयम् ॥ १० ॥

(प्रहस्य ।)

वंशं वादयामि सप्तच्छिद्रं सुशब्दं वीणां वादयामि सप्ततन्त्रीं नदन्तीम् ।
गीतं गायामि गर्दभस्यानुरूपं को मे गाने तुम्बुरुर्नारदो वा ॥ ११ ॥

आज्ञप्तोऽस्म्यार्यया वसन्तसेनया—कुम्भीलक गच्छ त्वं ममागमनमार्यचारुदत्तस्य निवेदयेति । तद्यावदार्यचारुदत्तस्य गेहं गच्छामि । (परिक्रम्य प्रविष्टकेन दृष्ट्वा ।) एष चारुदत्तो वृक्षवाटिकायां तिष्ठति । एषोऽपि स दुष्टबटुकः । तद्यावदुपसर्पामि । कथमाच्छादितं द्वारं वृक्षवाटिकायाः । भवतु । एतस्य दुष्टबटुकस्य संज्ञां ददामि । (इति लोष्टगुटिकाः[1] क्षिपति ।) (क)

विदूषकः—अये क इदानीमेष प्राकारवेष्टितमिव कपित्थं मां लोष्टकैस्ताडयति । (ख)

(क) अवेध माणहे ।
जधा जधा वश्शदि अब्भखण्डे तधा तधा तिम्मदि पुट्ठिचम्मे ।
जधा जधा लग्गदि शीदवादे तधा तधा वेवदि मे हलक्के[2] ॥
वंशं वाए शत्तच्छिद्दं शुशद्दं वीणं वाए शत्ततन्तिं णदन्तिं ।
गीअं गाए गद्दहश्शाणुलूअं के मे गाणे तुम्बुलू णालदे वा ॥
आणत्तम्हि अज्जआए वशन्तशेणाए—कुम्भीलआ गच्छ तुमं मम आगमणं अज्जचारुदत्तश्श णिवेदेहि त्ति । ता जाव अज्जचारुदत्तश्श गेहं गच्छामि । एशे चालुदत्ते रुक्खवाडिआए चिट्ठदि । एशे वि शे दुट्ठबडुके । ता जाव उवशप्पेमि । कधं ढक्किदे दुवाले रुक्खवाडिआए । भोदु । एदश्श दुट्ठबडुकश्श शण्णं देमि ।

(ख) अए को दाणिं एसो पाआरवेट्टिदं विअ कइत्थं मं लोट्टकेहिं ताडेदि[3] ।

कामो मनुष्याणां यस्मिन्किल निबध्यते । जने तस्मिन्ननुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ॥' इति ।] अवेत अवगच्छत मानवाः । **यथा यथेति** । उपेन्द्रवज्रया श्लोकः । अभ्रखण्डं [मेघशकलं मेघसमूहो वा ।] तिम्यति आर्द्रीभवति पृष्ठचर्म ॥ १० ॥ **वंशमिति** । उपजातिविशेषः । पादत्रयं जगतीजात्या । चतुर्थः पादः शालिन्या । सप्तच्छिद्रं सप्तरन्ध्रम् । को मे तुल्यस्तुम्बुरुर्नारदो वा ॥ ११ ॥ [तत्पातनार्थम् । आरामप्राकारेति । आरामः उपवनं तद्गतप्राकारवेष्टितं प्राचीरपरिवृतं] कपित्थं कपित्थवृक्ष-

---

१ गुटिकां. २ हडक्के. ३ सीसे ताडेदि.

चारुदत्तः—आरामप्रासादवेदिकायां क्रीडद्भिः पारावतैः पातितं भवेत् ।

विदूषकः—दास्याःपुत्र दुष्टपारावत तिष्ठ तिष्ठ यावदेतेन दण्डकाष्ठेन सुपक्वमिव चूतफलमस्मात्प्रासादाद्भूमौ पातयिष्यामि । (इति दण्डकाष्ठमुद्यम्य धावति ।) (क)

चारुदत्तः—(यज्ञोपवीतं आकृष्य ।) वयस्य उपविश । किमनेन । तिष्ठतु दयितासहितस्तपस्वी पारावतः ।

चेटः—कथं पारावतं पश्यति । मां न पश्यति । भवतु । अपरया लोष्टगुटिकया पुनरपि ताडयिष्यामि । (तथा करोति ।) (ख)

विदूषकः—(दिशोऽवलोक्य ।) कथं कुम्भीलकः । तद्यावदुपसर्पामि । (उपसृत्य । द्वारमुद्धाट्य ।) अरे कुम्भीलक प्रविश । स्वागतं ते । (ग)

चेटः—(प्रविश्य ।) आर्य वन्दे । (घ)

विदूषकः—अरे कुत्र त्वमीदृशे दुर्दिनेऽन्धकार आगतः । (ङ)

चेटः—अरे एषा सा । (च)

विदूषकः— कैषा का । (छ)

चेटः—एषा सा । (ज)

विदूषकः—किमिदानीं दास्याःपुत्र दुर्भिक्षकाले वृद्धरङ्क इवोर्ध्वकं श्वासायसे—एषा सा सेति । (झ)

(क) दासीएपुत्त दुट्ठपारावअ चिट्ठ चिट्ठ जाव एदिणा दण्डकट्ठेण सुपक्कं विअ चूअफलं इमादो पासादादो भूमीए पाडइस्सम् ।

(ख) कधं पारावदं पेक्खदि । मं ण पेक्खदि । भोदु । अवराए लोट्ठगुडिकाए पुणो वि ताडइस्सम् ।

(ग) कधं कुम्भीलओ । ता जाव उवसप्पामि । अरे कुम्भीलअ पविश । सागदं दे । (घ) अज्ज वन्दामि ।

(ङ) अरे कहिं तुमं ईदिसे दुद्दिणे अन्धआरे आअदो ।

(च) अले एशा शा । (छ) का एसा का । (ज) एशा शा ।

(झ) किं दाणिं दासीएपुत्ता दुब्भिक्खकाले वुड्ढरङ्को विअ उद्धकं सासाअसि—एसा सा सेत्ति ।

फलार्थमिव । [प्रासादस्य वेदिकायाम् । तपस्वी वराकः । वृद्धरङ्कः वृद्धभिक्षुः ।] इन्द्रमह-

---

१ ०वीतेन. २ विलोक्य. ३ आ दासीए०.

चेटः—अरे त्वमपीदानीमिन्द्रमहकामुक इव सुष्ठु किं काकायसे—का केति। (क)

विदूषकः—तत्कथय। (ख)

चेटः—(स्वगतम्।) भवतु। एवं भणिष्यामि। (प्रकाशम्।) अरे प्रश्नं ते दास्यामि। (ग)

विदूषकः—अहं ते मस्तके पादं दास्यामि। (घ)

चेटः—अरे जानीहि तावत्तेन हि कस्मिन्काले चूता मुकुलिता भवन्ति। (ङ)

विदूषकः—अरे दास्याःपुत्र ग्रीष्मे। (च)

चेटः—(सहासम्।) अरे न हि न हि। (छ)

विदूषकः—(स्वगतम्।) किमिदानीमत्र कथयिष्यामि। (विचिन्त्य।) भवतु। चारुदत्तं गत्वा प्रक्ष्यामि। (प्रकाशम्।) अरे मुहूर्तकं तिष्ठ। (चारुदत्तमुपसृत्य।) भो वयस्य प्रक्ष्यामि तावत्कस्मिन्काले चूता मुकुलिता भवन्ति। (ज)

चारुदत्तः—मूर्ख वसन्ते।

विदूषकः—(चेटमुपगम्य।) मूर्ख वसन्ते। (झ)

चेटः—द्वितीयं ते प्रश्नं दास्यामि। सुसमृद्धानां ग्रामाणां का रक्षां करोति। (ञ)

(क) अले तुमं पि दाणिं इन्दमहकामुको विअ सुट्ठु किं काकाअसि—का केत्ति। (ख) ता कहेहि।

(ग) भोदु। एव्वं भणिश्शम्। अले पण्हं दे दइश्शम्।

(घ) अहं दे मुण्डे गोडं दइस्सम्।

(ङ) अले जाणाहि दाव तेण हि कश्शिं काले चूआ मौलेन्ति।

(च) अरे दासीएपुत्ता गिम्हे। (छ) अले ण हि ण हि।

(ज) किं दाणिं एत्थ कहिस्सम्। भोदु। चारुदत्तं गदुअ पुच्छिस्सम्। अरे मुहुत्तअं चिट्ठ। भो वअस्स पुच्छिस्सं दाव कस्सिं काले चूआ मौलेन्ति।

(झ) मुक्ख वसन्ते।

(ञ) दुदिअं दे पण्हं दइश्शम्। शुशमिद्धाणं गामाणं का लक्खअं कलेदि।

कामुकः काकः। 'इन्द्रमहकाकपोदओ [०काकपोतकः] विअ' इति पाठो व्यक्तार्थ एव।

---

१ दाव इति नास्ति क्वचित्.

विदूषकः—अरे रथ्या । (क)

चेटः—(सहासम् ।) अरे न हि न हि । (ख)

विदूषकः—भवतु । संशये पतितोऽस्मि । (विचिन्त्य ।) भवतु । चारुदत्तं पुनरपि प्रक्ष्यामि । (पुनर्निवृत्य चारुदत्तं तथैवोदाहरति ।) (ग)

चारुदत्तः—वयस्य सेना ।

विदूषकः—(चेटमुपगम्य ।) अरे दास्याःपुत्र सेना । (घ)

चेटः—अरे द्वे अप्येकस्मिन्कृत्वा शीघ्रं भण । (ङ)

विदूषकः—सेनावसन्ते । (च)

चेटः—ननु परिवर्त्य भण । (छ)

विदूषकः—(कायेन परिवृत्य ।) सेनावसन्ते । (ज)

चेटः—अरे मूर्ख बटुक पदे परिवर्तय । (झ)

विदूषकः—(पादौ परिवर्त्य ।) सेनावसन्ते । (ञ)

चेटः—अरे मूर्ख अक्षरपदे परिवर्तय । (ट)

विदूषकः—(विचिन्त्य ।) वसन्तसेना । (ठ)

चेटः—एषा साऽऽगता । (ड)

विदूषकः—तद्यावच्चारुदत्तस्य निवेदयामि । (उपसृत्य ।) भो चारुदत्त धनिकस्त आगतः । (ढ)

चारुदत्तः—कुतोऽस्मत्कुले धनिकः ।

विदूषकः—यदि कुले नास्ति तद्द्वारेऽस्ति। एषा वसन्तसेनाऽऽगता। (ण)

चारुदत्तः—वयस्य किं मां प्रतारयसि ।

(क) अरे रच्छा । (ख) अले ण हि ण हि ।
(ग) भोदु । संसए पडिदोम्हि । भोदु । चारुदत्तं पुणो वि पुच्छिस्सम् ।
(घ) अरे दासीएपुत्ता सेणा ।
(ङ) अले दुवे वि एक्कस्सिं कदुअ शिग्घं भणाहि ।
(च) सेणावसन्ते । (छ) णं पलिवत्तिअ भणाहि ।
(ज) सेणावसन्ते । (झ) अले मुक्ख बडुका पदाइं पलिवत्तावेहि ।
(ञ) सेणावसन्ते । (ट) अले मुक्ख अक्खलपदाइं पलिवत्तावेहि ।
(ठ) वसन्तसेणा । (ड) एशा शा आअदा ।
(ढ) ता जाव चारुदत्तस्स णिवेदेमि । भो चारुदत्त धणिओ दे आअदो ।
(ण) जइ कुले णत्थि ता दुवारे अत्थि । एसा वसन्तसेणा आअदा ।

---

१ बटुवका (बटुवक).

विदूषकः—यदि मे वचने न प्रत्येषि तदेतं कुम्भीलकं पृच्छ। अरे दास्याःपुत्र कुम्भीलक उपसर्प। (क)

चेटः—(उपसृत्य।) आर्य वन्दे। (ख)

चारुदत्तः—भद्र स्वागतम्। कथय सत्यं प्राप्ता वसन्तसेना।

चेटः—एषा साऽऽगता वसन्तसेना। (ग)

चारुदत्तः—(सहर्षम्।) भद्र न कदाचित्प्रियवचनं निष्फलीकृतं मया। तद्गृह्यतां पारितोषिकम्। (इत्युत्तरीयं प्रयच्छति।)

चेटः—(गृहीत्वा प्रणम्य सपरितोषम्।) यावदार्याया निवेदयामि। (इति निष्क्रान्तः।) (घ)

विदूषकः—भो अपि जानासि किंनिमित्तमीदृशे दुर्दिन आगतेति। (ङ)

चारुदत्तः—वयस्य न सम्यगवधारयामि।

विदूषकः—मया ज्ञातम्। अल्पमूल्या रत्नावली बहुमूल्यं सुवर्णभाण्डमिति न परितुष्टाऽपरं याचितुमागता। (च)

चारुदत्तः—(स्वगतम्।) परितुष्टा यास्यति।

(ततः प्रविशत्युज्ज्वलाभिसारिकावेषेण वसन्तसेना सोत्कण्ठा छत्रधारिणी विटश्च।)

विटः—(वसन्तसेनामुद्दिश्य।)

अपद्मा श्रीरेषा प्रहरणमनङ्गस्य ललितं
कुलस्त्रीणां शोको मदनवरवृक्षस्य कुसुमम्।
सलीलं गच्छन्ती रतिसमयलज्जाप्रणयिनी
रतिक्षेत्रे रङ्गे प्रियपथिकसार्थैरनुगता॥ १२॥

(क) जइ मे वअणे ण पत्तिआअसि ता एदं कुम्भीलअं पुच्छ। अरे दासीए-पुत्ता कुम्भीलअ उवसप्प। (ख) अज्ज वन्दामि।
(ग) एशा शा आअदा वशन्तशेणा। (घ) जाव अज्जआए णिवेदेमि।
(ङ) भो अवि जाणाशि किंणिमित्तं ईदिसे दुद्दिणे आअदेत्ति।
(च) मए जाणिदम्। अप्पमुल्ला रअणावली बहुमुल्लं सुवण्णभण्डअं त्ति ण परितुट्ठा अवरं मग्गिदुं आअदा।

[कान्तमभिसरतीत्यभिसारिका। उज्ज्वलवेषत्वं वेश्यात्वात्। तदुक्तं—'विचित्रोज्ज्वलवेषा तु चलन्नूपुरनिःस्वना। प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याऽभिसरेद्यदि॥' इति] **अपद्मेति।** [रतिसमये लज्जा तस्यां प्रणयिनी प्रीतिमती रतिक्षेत्रे क्रीडाभूमौ एव रङ्गे प्रियैः पथिकसार्थैरनुगता सलीलं गच्छन्ती] एषा वसन्तसेनेति संनिकर्षेण। अपद्मा पद्मरहिता

---

१ कदाचिदपि.

वसन्तसेने पश्य पश्य ।

गर्जन्ति शैलशिखरेषु विलम्बिबिम्बा
मेघा वियुक्तवनिताहृदयानुकाराः ।
येषां रवेण सहसोत्पतितैर्मयूरैः
खं वीज्यते मणिमयैरिव तालवृन्तैः ॥ १३ ॥

अपि च ।

पङ्कक्लिन्नमुखाः पिबन्ति सलिलं धाराहता दर्दुराः
कण्ठं मुञ्चति बर्हिणः समदनो नीपः प्रदीपायते ।
संन्यासः कुलदूषणैरिव जनैर्मेघैर्वृतश्चन्द्रमा
विद्युन्नीचकुलोद्गतेव युवतिर्नैकत्र संतिष्ठते ॥ १४ ॥

वसन्तसेना—भाव सुष्ठु ते भणितम् । एषा[1] हि (क)

मूढे निरन्तरपयोधरया मयैव
कान्तः सहाभिरमते यदि किं तवात्र ।
मां गर्जितैरिति[3] मुहुर्विनिवारयन्ती
मार्गं रुणद्धि कुपितेव निशासपत्नी ॥ १५ ॥

(क) भाव सुट्ठु दे भणिदम् ।

श्रीर्लक्ष्मीः । अनङ्गस्य कामस्य ललितं सुकुमारं प्रहरणम् । कुलस्त्रीणां शोकः तासां पतीनां चित्ताकर्षकत्वेन विश्लेषणादिति भावः । मदन एव वरवृक्षस्तस्य कुसुमम् । अस्तीति शेषः । मालारूपकमलंकारः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १२ ॥ **गर्जन्तीति** । वियुक्ताश्च ता वनिताश्च तासां हृदयानुकाराः धूसरा इत्यर्थः । शैलशिखरेषु विलम्बिबिम्बा मेघा गर्जन्ति । येषां रवेण रवं श्रुत्वा सहसा उत्पतितैः मयूरैः मणिमयैस्तालवृन्तैरिव खमाकाशं वीज्यते इत्युत्प्रेक्षा । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३ ॥ **पङ्केति** । पङ्केन कर्दमेन क्लिन्नं मुखं येषां ते पङ्कक्लिन्नमुखा धाराहताः दर्दुरा भेकाः सलिलं पिबन्ति । समदनः बर्हिणः मयूरः कण्ठं मुञ्चति मुक्तकण्ठं रौति । नीपः कदम्बवृक्षः प्रदीपायते आरक्तकुड्मलभरेण प्रदीप इवाचरति । कुलदूषणैः जनैः संन्यास इव मेघैः चन्द्रमा वृतः । नीचकुलोत्पन्ना युवतिरिव विद्युदेकत्र न संतिष्ठते । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ १४ ॥ ' कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः ' इति भरतोक्त्यनुसारेण वसन्तसेनायाः संस्कृतोक्तिः ।] **मूढे इति** । मूढे इति वसन्तसेनायाः साक्षेपसंबोधनम् । [यदि निरन्तराः पयोधरा यस्यां सा तया सान्द्रमेघया । निरन्तरौ सुश्लिष्टौ पयोधरौ स्तनौ यस्यास्तया च । मयैव सह कान्तः अभिरमते तर्हि अत्र तव किम् । इति कुपिता इव गर्जितैः मुहुः मां निवारयन्ती निशासपत्नी मार्गं रुणद्धि ।

---

१ विश्राम्यति. २ (संस्कृतमाश्रित्य ।) एषा. ३ रपि.

विटः—भवतु। एवं तावत्। उपालभ्यतां तावदियम्।

वसन्तसेना—भाव किमनया स्त्रीस्वभावदुर्विदग्धयोपालब्धया। पश्यतु भावः।

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु मुञ्चन्त्वशनिमेव वा।
गणयन्ति न शीतोष्णं रमणाभिमुखाः स्त्रियः॥ १६॥

विटः—वसन्तसेने पश्य पश्य। अयमपरः

पवनचपलवेगः स्थूलधाराशरौघः
स्तनितपटहनादः स्पष्टविद्युत्पताकः।
हरति करसमूहं खे शशाङ्कस्य मेघो
नृप इव पुरमध्ये मन्दवीर्यस्य शत्रोः॥ १७॥

वसन्तसेना—एवं न्विदम्। तत्कथमेषोऽपरः। (क)

एतैरेव यदा गजेन्द्रमलिनैराध्मातलम्बोदरै-
र्गर्जद्भिः सतडिद्बलाकशबलैर्मेघैः सशल्यं मनः।
तत्किं प्रोषितभर्तृवध्यपटहो हा हा हताशो बकः
प्रावृट् प्रावृडिति ब्रवीति शठधीः क्षारं क्षते प्रक्षिपन्॥ १८॥

(क) एव्वं ण्णेदम्। ता कधं एसो अवरो।

वसन्ततिलकं वृत्तम्।] पयोधरो मेघः स्तनौ च॥ १५॥ **मेघा इति**। [रमणाभिमुखाः प्रियाभिगामिन्यः]॥ १६॥ अयमपर इति शत्रोः पुनर्मेध्य इत्यर्थात्। **पवनेति**। [पवनेन चपलः वेगो यस्य सः। पक्षे पवनवत् चपलो वेगो यस्य। स्थूला धारा एव शरौघा यस्य। पक्षे स्थूलधारा इव शरौघा यस्य। स्तनितं गर्जितमेव पटहनादः यस्य। पक्षे स्तनितवत्पटहनादो यस्य। स्पष्टा विद्युदेव विद्युदिव च पताका यस्य। स मेघः खे शशाङ्कस्य करसमूहं किरणजालं हरति। मन्दवीर्यस्य शत्रोः पुरमध्ये करसमूहं राजदेयद्रव्यमिव। रूपकानुप्राणिता उपमालंकारः। श्लेषश्च। मालिनीछन्दः]॥ १७॥ **एतैरिति**। [यदा गजेन्द्रवन्मलिनैः श्यामैः। आध्मातानि अत एव लम्बानि उदराणि येषां तैः। आध्माताः शब्दायमानाश्च ते लम्बोदराः स्वरूपविस्तारवन्तश्चेति कर्मधारयः—इति ल०दी०। गर्जद्भिः सतडिद्बलाकैः शबलैः मेघैः मनः सशल्यं सवेदनमित्यर्थः। तत्तदा प्रोषितभर्तृणां विरहिणीनामित्यर्थः। वध्यपटहः विपत्तिसूचकः पटहः।] प्रोषितभर्तृशब्दात् 'न नित्यः समासान्तः' इति न 'नद्यृतश्च' इति कप्। [हताशः शठधीः वञ्चकः बकः क्षते क्षारं सिञ्चन् इव हा हा प्रावृट् प्रावृट्

१ दग्धोपा०. २ च. ३ दयिताभि०. ४ स्वनित. ५ तडित्पताक. ६ बद्ध. ७ अवरो (संस्कृतमाश्रित्य।).

विटः—वसन्तसेने एवमेतत्। इदमपरं पश्य।

बलाकापाण्डुरोष्णीषं विद्युदुत्क्षिप्तचामरम्।
मत्तवारणसारूप्यं कर्तुकाममिवाम्बरम्॥ १९॥

वसन्तसेना——भाव पश्य पश्य। (क)

एतैरार्द्रतमालपत्रमलिनैरापीतसूर्यं नभो
वल्मीकाः शरताडिता इव गजाः सीदन्ति धाराहताः।
विद्युत्काञ्चनदीपिकेव रचिता प्रासादसंचारिणी
ज्योत्स्ना दुर्बलभर्तृकेव वनिता प्रोत्सार्य मेघैर्हृता॥ २०॥

विटः—वसन्तसेने पश्य पश्य।

एते हि विद्युद्गुणबद्धकक्षा गजा इवान्योन्यमभिद्रवन्तः।
शक्राज्ञया वारिधराः सधारा गां रूप्यरज्ज्वेव समुद्धरन्ति २१

अपि च पश्य।

महावाताध्मातैर्महिषकुलनीलैर्जलधरै-
श्चलैर्विद्युत्पक्षैर्जलधिभिरिवान्तःप्रचलितैः।
इयं गन्धोद्दामा नवहरितशष्पाङ्कुरवती
धरा धारापातैर्मणिमयशरैर्भिद्यत इव॥ २२॥

वसन्तसेना—भाव एषोऽपरः। (ख)

(क) भाव पेक्ख पेक्खँ। (ख) भाव एसो अवरो।

इति ब्रवीति। शार्दूल० छन्दः॥१८॥ **बलाकेति**। बलाका बकपङ्क्तिरेव पाण्डुरोष्णीषो यस्य। पक्षे बलाकावत्पाण्डुर उ०। विद्युदेव पक्षे विद्युदिव उत्क्षिप्तं चामरं यस्य। तादृगम्बरं मत्तवारणसारूप्यं कर्तुकाममिव भातीति शेषः। रूपकानुप्राणितोत्प्रेक्षालंकारः॥ १९॥ **एतैरिति**। एतैः आर्द्राणि यानि तमालपत्राणि तद्वन्मलिनैः नीलैः मेघैः नभः आपीतः निगीर्णः पिहितः इत्यर्थः। सूर्यः यस्मिन् तथा भूतम्। मेघैः धाराहताः वल्मीकाः शरताडिता गजा इव सीदन्ति। विद्युत् प्रासादसंचारिणी काञ्चनदीपिकेव रचिता। दुर्बलभर्तृका वनिता इव ज्योत्स्ना प्रोत्सार्य हृता। शार्दूल० वृत्तम्॥ २०॥ **एत इति**। एते विद्युद्गुणेन विद्युल्लतया पक्षे विद्युदिव गुणः रज्जुस्तेन बद्धा कक्षा मध्यभागः मध्यबन्धनं वा येषां ते विद्युद्गुणबद्धकक्षाः। अन्योन्यमभिद्रवन्तः गजा इव सधारा वारिधरा शक्राज्ञया गां महीं रूप्यरज्ज्वा समुद्धरन्ति इव। उपमोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः। उपजातिच्छन्दः॥२१॥ **महावातेति**। महावातैः आध्माताः शब्दिताः। 'आध्मातः शब्दिते दग्धे' इति मेदिनी। तैः। महिषकुलवन्नीलैः चलैः। विद्युत एव पक्षा येषां तैः। अन्तः गगनमध्ये प्रचलितैः जलधिभिः इव स्थितैः जलधरैः कर्तृभिः। गन्धेन नववर्षजलसेकजनितमृद्गन्धेन उद्दामा गन्धेन मदेनोद्दामा च नवानां हरितानां शष्पाणामङ्कुरास्तद्वती इयं धरा धारापातैः मणिमयशरैः भिद्यते इव इत्युत्प्रेक्षा। शिखरिणीछन्दः।] शष्पा-

---

१ हता. २ अतिद्र०. ३ सरागा. ४ रूप. ५ वातोद्ध्मा. ६ शस्या. ७ पेक्ख (संस्कृतमाश्रित्य।).

एह्येहीति शिखण्डिनां पटुतरं केकाभिराक्रन्दितः
प्रोड्डीयेव बलाकया सरभसं सोत्कण्ठमालिङ्गितः।
हंसैरुज्झितपङ्कजैरतितरां सोद्वेगमुद्वीक्षितः
कुर्वन्नञ्जनमेचका इव दिशो मेघः समुत्तिष्ठति ॥ २३ ॥

विटः—एवमेतत्। तथा हि पश्य।

निष्पन्दीकृतपद्मषण्डनयनं नष्टक्षपावासरं
विद्युद्भिः क्षणनष्टदृष्टतिमिरं प्रच्छादिताशामुखम्।
निश्चेष्टं स्वपितीव संप्रति पयोधारागृहान्तर्गतं
स्फीताम्भोधरधामनैकजलदच्छत्रापिधानं जगत् ॥ २४ ॥

वसन्तसेना—भाव एवं न्विदम्। तत्पश्य पश्य। (क)

गता नाशं तारा उपकृतमसाधाविव जने
वियुक्ताः कान्तेन स्त्रिय इव न राजन्ति ककुभः।
प्रकामान्तस्तप्तं त्रिदशपतिशस्त्रस्य शिखिना
द्रवीभूतं मन्ये पतति जलरूपेण गगनम् ॥ २५ ॥

अपि च पश्य।

उन्नमति नमति वर्षति गर्जति मेघः करोति तिमिरौघम्।
प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपाण्यनेकानि ॥ २६ ॥

(क) भाव एव्वं ण्णेदम्। ता पेक्ख पेक्खं।

ङ्कुराः संलग्नशरतुल्याः ॥ २२ ॥ **एह्येहीति**। [शिखण्डिनां केकाभिः पटुतरं यथा तथा एहि एहि इति आक्रन्दित आहूतः। बलाकया बलाकमालया सरभसं प्रोड्डीय सोत्कण्ठमालिङ्गित इव स्थितः। हंसैः उज्झितपङ्कजैः त्यक्तकमलैः अतितरां सोद्वेगमुद्वीक्षितः। एष अपरः मेघः दिशः अञ्जनवन्मेचकाः श्यामाः कुर्वन् समुत्तिष्ठति। समुत्तिष्ठते इति पाठे 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यात्मनेपदं चिन्त्यम्। उत्प्रेक्षालंकारः। शार्दूल० वृत्तम् ॥ २३ ॥ **निष्पन्दीति**। संप्रति निष्पन्दीकृतानि पद्मषण्डान्येव नयनानि यस्य तत्। नष्टा क्षपा वासरश्च यस्मिंस्तत्। विद्युद्भिः क्षणं नष्टं पश्चाद्दृष्टं तिमिरं यस्मिंस्तत्। प्रच्छादितानि पिहितानि आशा दिश एव मुखानि यस्य तत्। पयोधारा एव गृहं तस्यान्तर्गतं स्फीते अम्भोधराणां धामनि निवासे गगने नैके अनेके जलधरा एव छत्रं तदेव अपिधानं यस्य तत्। जगत् निश्चेष्टं स्वपिति इव। उत्प्रेक्षालंकारः। शार्दूल० छन्दः ॥ २४ ॥ **गता इति**। असाधौ जने उपकृतमिव तारा अदर्शनं गताः। कान्तेन वियुक्ताः स्त्रिय इव दिशः चन्द्रेण वियुक्ता न राजन्ति। त्रिदशपतिरिन्द्रस्तस्य शस्त्रस्य वज्रस्य शिखिना अग्निना प्रकाममन्तस्तप्तमत एव द्रवीभूतं गगनं जलरूपेण पतति इति मन्ये इत्युत्प्रेक्षा। पूर्वार्धे उपमालंकारः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ २५ ॥ **उन्नमतीति**। प्रथमा प्रथमं प्राप्ता श्रीः येन स पुरुष इव

---

१ प्रोत्थायेव. २ सोद्गाढं. ३ ०त्तिष्ठते, समुज्जृम्भते. ४ पश्य पश्य. ५ खण्ड. ६ दृष्टनष्ट. ७ पेक्ख (संस्कृतमाश्रित्य।).

विटः—एवमेतत् ।

विद्युद्भिर्ज्वलतीव संविहसतीवोच्चैर्बलाकाशतै-
र्माहेन्द्रेण विवल्गतीव धनुषा धाराशरोद्गारिणा ।
विस्पष्टाशनिनिःस्वनेन रसतीवाघूर्णतीवानिलै-
र्नीलैः सान्द्रमिवाहिभिर्जलधरैर्धूपायतीवाम्बरम् ॥ २७ ॥

वसन्तसेना—

जलधर निर्लज्जस्त्वं यन्मां दयितस्य वेश्म गच्छन्तीम् ।
स्तनितेन भीषयित्वा धाराहस्तैः परामृशसि ॥ २८ ॥

भोः शक्र ।

किं ते ह्यहं पूर्वरतिप्रसक्ता यत्त्वं नदस्यम्बुदसिंहनादैः ।
न युक्तमेतत्प्रियकाङ्क्षिताया मार्गं निरोद्धुं मम वर्षपातैः ॥ २९ ॥

अपि च ।

यद्वदहल्याहेतोर्मृषा वदसि शक्र गौतमोऽस्मीति ।
तद्वन्ममापि दुःखं निरपेक्ष निवार्यतां जलदः ॥ ३० ॥

मेघः अनेकानि रूपाणि करोति आकारान्प्रकटयति । तदेव प्रतिपादयति उन्नमतीत्यादिना । कारकदीपकोपमयोः संसृष्टिः । आर्या छन्दः ॥ २६ ॥ **विद्युद्भिरिति** । अम्बरं विद्युद्भिर्ज्वलति इव । हासस्य कविसमयसिद्धश्वेतत्वादाह—बलाकाशतैः उच्चैः विहसति इव । धारा एव शरास्तानुद्गिरति इति धाराशरोद्गारि तेन माहेन्द्रेण धनुषा विवल्गति प्रस्फुरति इव । विस्पष्टः स्फुटं प्रतीयमानः यः अशनिनिःस्वनः तेन रसति उच्चैर्विक्रोशति इव । अनिलैः आघूर्णति भ्रमति इव । जलधरैः हेतुभिः नीलैः अहिभिः कृष्णसर्पैः सान्द्रं धूपायति धूपवदाचरति धूमितं भवति इति । धूमायति इति पाठे धूमवद्भवतीत्यर्थः । मालोत्प्रेक्षा । शार्दूल० छन्दः ॥ २७ ॥ **जलधरेति** । हे जलधर त्वं निर्लज्जः । यत् यतः दयितस्य वेश्म गच्छन्तीं मां स्तनितेन गर्जितेन भीषयित्वा धारा एव हस्तास्तैः परामृशसि स्पृशसि ॥ २८ ॥ **किमिति** । किमहं ते पूर्वं रत्या संभोगेन प्रसक्ता संबद्धा आसमिति शेषः । यद् यस्मात्त्वं अम्बुदानां सिंहनादैः नदसि । प्रियेण चारुदत्तेन काङ्क्षितायाः प्रियकाङ्क्षितायाः । यद्वा काङ्क्षितः प्रियो यया सा प्रियकाङ्क्षिता । परनिपातः । तस्याः मम एतद् मार्गं निरोद्धुं निरोधनं न युक्तम् ॥२९॥] **यद्वदिति** । हे शक्र [यद्वद अहल्याहेतोः अहल्याप्राप्त्यर्थं] यथा अहल्याया अप्राप्तिदुःखेन गौतमोऽस्मीत्यसत्यं ब्रूषे । हे निरपेक्ष परपीडानभिज्ञ तद्वन्ममापि दुःखं जानीहीत्यर्थात् । ततः किं कर्तुमुचितमित्याह—[जलदः] निवार्यतां [निषिध्यताम्] । प्रियभवनगमनं प्रति विरोधकत्वादित्याशयः ॥ ३० ॥

---

१ शतो०. २ धूमाय०. ३ निरवेक्ष्य.

अपि च ।

गर्ज वा वर्ष वा शक्र मुञ्च वा शतशोऽशनिम् ।
न शक्या हि स्त्रियो रोद्धुं प्रस्थिता दयितं प्रति ॥ ३१ ॥
यदि गर्जति वारिधरो गर्जतु तन्नाम निष्ठुराः पुरुषाः ।
अयि[1] विद्युत्प्रमदानां त्वमपि च दुःखं न जानासि ॥ ३२ ॥

विटः—भवति अलमलमुपालम्भेन । उपकारिणी तवेयम् ।

ऐरावतोरसि चलेव सुवर्णरज्जुः
शैलस्य मूर्ध्नि निहितेव सिता पताका ।
आखण्डलस्य भवनोदरदीपिकेय-[2]
माख्याति ते प्रियतमस्य हि संनिवेशम् ॥ ३३ ॥

वसन्तसेना—भाव एवम् । तदेवैतद्गेहम् । (क)

विटः—सकलकलाभिज्ञाया न किंचिदिह तवोपदेष्टव्यमस्ति[3] । तथाऽपि स्नेहः प्रलापयति । अत्र प्रविश्य कोपोऽत्यन्तं न कर्तव्यः ।

यदि कुप्यसि नास्ति रतिः कोपेन विनाऽथ वा कुतः कामः ।
कुप्य च कोपय च त्वं प्रसीद च त्वं प्रसादय च कान्तम् ॥ ३४ ॥

भवतु । एवं तावत् । भो भोः निवेद्यतामार्यचारुदत्ताय ।

एषा फुल्लकदम्बनीपसुरभौ काले घनोद्भासिते
कान्तस्यालयमागता समदना हृष्टा जलार्द्रालका ।
विद्युद्वारिदगर्जितैः सचकिता त्वद्दर्शनाकाङ्क्षिणी
पादौ नूपुरलग्नकर्दमधरौ[4] प्रक्षालयन्ती स्थिता ॥ ३५ ॥

(क) भाव एव्वं । तं ज्जेव एदं गेहम् ।

गर्जेति । [हे शक्र गर्ज वा इ० । दयितं प्रति प्रस्थिताः । स्त्रियो रोद्धुं न शक्या हि ॥ ३१ ॥ **यदीति** । यदि वारिधरो मेघः गर्जति तत् गर्जतु नाम । यतः पुरुषा निष्ठुराः । अयि विद्युत् त्वमपि । प्रमदा सत्यपीत्यर्थः । प्रमदानां दुःखं न जानासि येन दृष्टिग्रहणमोक्षाभ्यां गमनविघ्नं करोषि ॥ ३२ ॥ **ऐरावतोरसीति** । हि यस्मात् ऐरावतोरसि चला सुवर्णरज्जुः इव । शैलस्य मूर्ध्नि निहिता सिता धवला पताका इव । आखण्डलस्य इन्द्रस्य भवनोदरदीपिका इव । इयं विद्युत् ते प्रियतमस्य उपस्थितं संनिवेशं आख्याति प्रकाशेन दर्शयति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३३ ॥ **यदीति** । यदि कुप्यसि कुपितैव तिष्ठसीत्यर्थः । तर्हि रतिः रतिसुखमित्यर्थः । नास्ति । अथ वा कोपेन विना कामः कुतः । ईर्ष्याकृतकोपेन विना शृङ्गाररसोत्थं सुखं नास्तीत्यर्थः । अतः त्वं कुप्य कान्तं च कोपयेत्या० । आर्या ॥ ३४ ॥ **एषेति** । फुल्लैः कदम्बैः नीपैः च सुरभौ सुगन्धौ मनोज्ञे वा घनैः उद्भासिते शोभिते काले समदना सकामा हृष्टा । जलेन आर्द्रा अलकाः केशा यस्याः सा । विद्युद्भिः वारिदगर्जितैः च सचकिता भीता त्वद्दर्शनाकाङ्क्षिणी । कान्तस्य आलयमागता वसन्तसेना नूपुरलग्नकर्दमधरौ पादौ प्रक्षालयन्ती स्थिता इति निवेद्यतामिति संबन्धः । शार्दूल० छन्दः] ॥ ३५ ॥

१ अपि. २ भुवनो. ३ तवादे०. ४ भरौ.

चारुदत्तः—(आकर्ण्य।) वयस्य ज्ञायतां किमेतदिति।

विदूषकः—यद्भवानाज्ञापयति। (वसन्तसेनामुपगम्य। सादरम्।) स्वस्ति भवत्यै। (क)

वसन्तसेना—आर्य वन्दे। स्वागतमार्यस्य। (विटं प्रति।) भाव एषा छत्रधारिका भावस्यैव भवतु। (ख)

विटः—(स्वगतम्।) अनेनोपायेन निपुणं प्रेषितोऽस्मि। (प्रकाशम्।) एवं भवतु। भवति वसन्तसेने।

साटोपकूटकपटानृतजन्मभूमेः
शाठ्यात्मकस्य रतिकेलिकृतालयस्य।
वेश्यापणस्य सुरतोत्सवसंग्रहस्य
दाक्षिण्यपण्यसुखनिष्क्रयसिद्धिरस्तु॥ ३६॥

(इति निष्क्रान्तो विटः।)

वसन्तसेना—आर्य मैत्रेय कुत्र युष्माकं द्यूतकरः। (ग)

विदूषकः—(स्वगतम्।) आश्चर्यं भोः द्यूतकर इति भणन्त्याऽलंकृतः प्रियवयस्यः। (प्रकाशम्।) भवति एष खलु शुष्कवृक्षवाटिकायाम्। (घ)

वसन्तसेना—आर्य का युष्माकं शुष्कवृक्षवाटिकोच्यते। (ङ)

विदूषकः—भवति यत्र न खाद्यते न पीयते। (च)

(क) जं भवं आणवेदि। सोत्थि भोदीए।

(ख) अज्ज वन्दामि। साअदं अज्जस्स। भाव एसा छत्तधारिआ भावस्स ज्जेव भोदु। (ग) अज्ज मित्तेअ कहिं तुम्हाणं जूदिअरो।

(घ) ही ही भो जूदिअरो त्ति भणन्तीए अलंकिदो पिअवअस्सो। भोदि एसो क्खु सुक्खरुक्खवाडिआए।

(ङ) अज्ज का तुम्हाणं सुक्खरुक्खवाडिआ वुच्चदि।

(च) भोदि जहिं ण खाईअदि ण पीईअदि।

साटोपेति। आटोपो दम्भः [तेन सहितं साटोपं] कूटं माया कपटं छद्म अनृतं मृषाभाषणम्। निह्नवप्राकट्यभेदात्कूटकपटयोर्भेदः। एतेषां जन्मभूमेः। [शाठ्यं धौर्त्यं आत्मा यस्य तस्य। रतिकेलिभिः शृङ्गारक्रीडाभिः कृतालयस्य कृताश्रयस्य। सुरतमेव उत्सवस्तस्य संग्रहः यत्र तस्य] वेश्यापणो वेश्याव्यवहारः [तस्य]। व्यञ्जकस्येत्यर्थः। [दाक्षिण्येन यत्पण्यसुखं तस्य निष्क्रयासिद्धिः अस्तु। वसन्त० वृत्तम्।] दाक्षिण्यपण्यप्रधानं निष्क्रयो मूल्यम् ३६

---

१ जनस्य. २ पुण्य, पण्यमुख.

(वसन्तसेना स्मितं करोति ।)

विदूषकः—तस्मात्प्रविशतु भवती । (क)

वसन्तसेना—(जनान्तिकम् ।) अत्र प्रविश्य किं मया भणितव्यम् । (ख)

चेटी—द्यूतकर अपि सुखस्ते प्रदोष इति । (ग)

वसन्तसेना—अपि पारयिष्यामि । (घ)

चेटी—अवसर एव पारयिष्यति । (ङ)

विदूषकः—प्रविशतु भवती । (च)

वसन्तसेना—(प्रविश्योपसृत्य च । पुष्पैस्ताडयन्ती ।) अयि द्यूतकर अपि सुखस्ते प्रदोषः । (छ)

चारुदत्तः—(अवलोक्य ।) अये वसन्तसेना प्राप्ता । (सहर्षमुत्थाय ।) अयि प्रिये ।

> **सदा प्रदोषो मम याति जाग्रतः**
> **सदा च मे निःश्वसतो गता निशा ।**
> **त्वया समेतस्य विशाललोचने**
> **ममाद्य शोकान्तकरः प्रदोषकः ॥ ३७ ॥**

तत्स्वागतं भवत्यै । इदमासनम् । अत्रोपविश्यताम् ।

विदूषकः—इदमासनम् । उपविशतु भवती । (ज)

(वसन्तसेनाऽऽसीना[१] । ततः सर्व[२] उपविशन्ति ।)

(क) ता पविसदु भोदी । (ख) एत्थ पविसिअ किं मए भणिदव्वम् । (ग) जूदिअर अवि सुहो दे पदोसो त्ति । (घ) अवि पारइस्सम् । (ङ) अवसरो जेव पारइस्सदि । (च) पविसदु भोदी । (छ) अइ जूदिअर अवि सुहो दे पदोसो । (ज) इदं आसणम् । उवविसदु भोदी ।

सदेति । [सदा मम जाग्रतः प्रदोषः निशामुखं याति । निःश्वसतः त्वद्विरहवेदनातुरत्वादिति भावः । निशा गता । जातावेकवचनम् । प्रदोषा निशाश्च व्यतीताः । हे विशाललोचने अद्य त्वया समेतस्य मम प्रदोषकः शोकान्तकरः शोकस्य नाशकरः । अद्य रात्रिः सुखेन यास्यतीति भावः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ३७ ॥]

---

१ नाट्येनासीना. २ सर्वे उप०.

चारुदत्तः—वयस्य पश्य पश्य।

वर्षोदकमुद्गिरता श्रवणान्तविलम्बिना कदम्बेन।
एकः स्तनोऽभिषिक्तो नृपसुत इव यौवराज्यस्थः॥ ३८॥

तद्वयस्य क्लिन्ने वाससी वसन्तसेनायाः। अन्ये प्रधानवाससी समु[१]पनीयेतामिति।

विदूषकः—यद्भवानाज्ञापयति। (क)

चेटी—आर्य मैत्रेय तिष्ठ त्वम्। अहमेवार्यां शुश्रूषयिष्यामि। (तथा करोति।) (ख)

विदूषकः—(अपवारितकेन।) भो वयस्य पृच्छामि तावत्तत्रभवतीं किमपि। (ग)

चारुदत्तः—एवं क्रियताम्।

विदूषकः— (प्रकाशम्।) अथ किंनिमित्तं पुनरीदृशे प्रनष्टचन्द्रालोके दुर्दिनान्धकार आगता भवती। (घ)

चेटी—आर्ये ऋजुको ब्राह्मणः। (ङ)

वसन्तसेना—ननु निपुण इति भण। (च)

चेटी—एषा खल्वार्यैवं प्रष्टुमागता—कियत्तस्या रत्नावल्या मूल्यमिति। (छ)

विदूषकः—(जनान्तिकम्।) भोः भणितं मया यथाऽल्पमूल्या रत्नावली बहुमूल्यं सुवर्णभाण्डम्। न परितुष्टाऽपरं याचितुमागता। (ज)

(क) जं भवं आणवेदि।
(ख) अज्ज मित्तेअ चिट्ठ तुमम्। अहं ज्जेव अज्जअं सुस्सूसइस्सम्।
(ग) भो वअस्स पुच्छामि दाव तत्थभोदिं किं पि।
(घ) अध किंणिमित्तं उण ईदिसे पणट्ठचन्दालोए दुद्दि[२]णअन्धआरे आअदा भोदी। (ङ) अज्जए उँ[३]जुओ बम्हणो। (च) णं णिउणोत्ति भणाहि।
(छ) एसा क्खु अज्जआ एव्वं पुच्छिदुं आअदा—केत्तिअं ताए रअणावलीए मुल्लं त्ति। (ज) भो भणिदं मए जधा अप्पमुल्ला रअणावली वहुमुल्लं सुवण्णभण्डअम्। ण परितुट्ठा अवरं मग्गिदुं आअदा।

वर्षोदकमिति। [वर्षोदकमुद्गिरता क्षरता श्रवणान्ते कर्णान्ते विलम्बते असौ तेन कदम्बेन कदम्बपुष्पेण यौवराज्यस्थः नृपसुत इव एकः स्तनः अभिषिक्तः। उपमा। आर्या वृत्तम्]॥ ३८॥ प्रधानवाससी उत्कृष्टवस्त्रे। प्रनष्टः चन्द्रालोको यस्मिन्। ऋजुकः

---

१ समुपा०. २ दुद्दिणे. ३ उज्जओ (उज्ज्वलः); उज्जुओ (ऋजुकः).

चेटी—सा खल्वार्ययाऽऽत्मीयेति भणित्वा द्यूते हारिता। स च सभिको राजवार्ताहारी न ज्ञायते कुत्र गत इति। (क)

विदूषकः—भवति मन्त्रितमेव मन्त्र्यते। (ख)

चेटी—यावत्सोऽन्विष्यते तावदिदमेव गृहाण सुवर्णभाण्डम्। (इति दर्शयति।) (ग)

(विदूषको विचारयति।)

चेटी—अतिमात्रमार्यो निध्यायति। तत्किं दृष्टपूर्वं ते। (घ)

विदूषकः—भवति शिल्पकुशलतयाऽवबध्नाति दृष्टिम्। (ङ)

चेटी—आर्य वञ्चितोऽसि दृष्ट्या। तदेवेदं सुवर्णभाण्डम्। (च)

विदूषकः—(सहर्षम्[1]।) भो वयस्य तदेवेदं सुवर्णभाण्डं यदस्माकं गृहे चौरैरपहृतम्। (छ)

चारुदत्तः—वयस्य।

योऽस्माभिश्चिन्तितो व्याजः कर्तुं न्यासप्रतिक्रियाम्।
स एव प्रस्तुतोऽस्माकं किं तु सत्यं[2] विडम्बना॥ ३९॥

विदूषकः—भो वयस्य सत्यं शपे ब्राह्मण्येन। (ज)

चारुदत्तः—प्रियं नः प्रियम्[3]।

(क) सा क्खु अज्जआए अत्तणकेरकेत्ति भणिअ जूदे हारिदा। सो अ सहिओ राअवत्थहारी[4] ण जाणीअदि कहिं गदो त्ति।

(ख) भोदि मन्तिदं ज्जेव मन्तीअदि।

(ग) जाव सो अण्णेसीअदि ताव एदं ज्जेव गेण्ह सुवण्णभण्डअम्।

(घ) अदिमेत्तं अज्जो णिज्झाअदि। ता किं दिट्ठपुरुव्वं दे।

(ङ) भोदि सिप्पकुसलदाए ओबन्धेदि दिट्ठिम्।

(च) अज्ज वञ्चिदोसि दिट्ठीए। तं ज्जेव एदं सुवण्णभण्डअम्।

(छ) भो वअस्स तं ज्जेव एदं सुवण्णभण्डअं जं अम्हाणं गेहे चोरेहिं अवहदम्।

(ज) भो वअस्स सच्चं सवामि बम्हणेण।

सरलः अनागरिक इत्यर्थः। [अन्विष्यते सभिकः।] निध्यायति निरूपयति। **य इति**। [न्यासस्य न्यासीकृतभाण्डस्य प्रतिक्रियां प्रत्यर्पणं कर्तुं अस्माभिः यो व्याजः अपदेशः चिन्तितः स एव व्याजः अस्माकं प्रस्तुतः। किं तु सत्यं अथ वा विडम्बना] स एव व्याजो विडम्बनाऽस्माकं प्रस्तुत आरब्धः॥३९॥ अथ वा सत्य-

१ सहर्षं जनान्तिकम्. २ सत्त्वं. ३ प्रियं नः. ४ राआवत्थआरी (राजापथ्यकारी); राआवच्छहारी (राजावश्यकारी).

विदूषकः—(जनान्तिकम् ।) भोः पृच्छामि ननु कुत इदं समासादितामिति । (क)

चारुदत्तः—को दोषः ।

विदूषकः—(चेट्याः कर्णे ।) एवमिव । (ख)

चेटी—(विदूषकस्य कर्णे ।) एवमिव । (ग)

चारुदत्तः—किमिदं कथ्यते । किं वयं बाह्याः ।

विदूषकः—(चारुदत्तस्य कर्णे ।) एवमिव । (घ)

चारुदत्तः—भद्रे सत्यं तदेवेदं सुवर्णभाण्डम् ।

चेटी—आर्य अथ किम् । (ङ)

चारुदत्तः—भद्रे न कदाचित्प्रियनिवेदनं निष्फलीकृतं मया । तद्गृह्यतां पारितोषिकमिदमङ्गुलीयकम् । (इत्यनङ्गुलीयकं हस्तमवलोक्य लज्जां नाटयति ।)

वसन्तसेना—(आत्मगतम् ।) अत एव काम्यसे । (च)

चारुदत्तः—(जनान्तिकम् ।) भोः कष्टम् ।

धनैर्वियुक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेनादित एव तावत् ।
यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात्कोपप्रसादा विफलीभवन्ति ॥४०॥

अपि च ।

पक्षविकलश्च पक्षी शुष्कश्च तरुः सरश्च जलहीनम् ।
सर्पश्चोद्धृतदंष्ट्रस्तुल्यं लोके दरिद्रश्च ॥ ४१ ॥

अपि च ।

शून्यैर्गृहैः खलु समाः पुरुषा दरिद्राः
कूपैश्च तोयरहितैस्तरुभिश्च शीर्णैः ।

(क) भो पुच्छामि णं कुदो एदं समासादिदं त्ति । (ख) एव्वं विअ ।
(ग) एव्वं विअ । (घ) एव्वं विअ ।
(ङ) अज्ज अध इं । (च) अदो ज्जेव कामीअसि ।

मेवेदम् । अथ वेति प्रकरणात्प्रतीयते । [**धनैरिति** । धनैः वियुक्तस्य नरस्य लोके जीवितेन किम् । आदित एव तावत् यस्य प्रतीकारे निरर्थकत्वात् कोपप्रसादा विफलीभवन्ति कोपे प्रतिकर्तुं प्रसादे चोपकर्तुमसमर्थतया तयोर्वैयर्थ्यमित्यर्थः । इति ल० दी०] ॥ ४० ॥ **पक्षेति** । [पक्षाभ्यां विकलः पक्षविकलः गतपक्षः पक्षी । उद्धृता दंष्ट्रा यस्य स उद्धृतदंष्ट्रः सर्पश्च एतत्सर्वं लोके तुल्यम् ॥ ४१ ॥] **शून्यैरिति** । [दरिद्राः पुरुषाः शून्यैः गृहैः तोयरहितैः कूपैः शीर्णैः तरुभिश्च समाः खलु ।] यद् यतो यस्मा-

१ कदाऽपि. २ जीवितेरा०. ३ विफला भ०. ४ तुल्यः. ५ च वयस्य.

यद्दृष्टपूर्वजनसंगमविस्मृताना-
मेवं भवन्ति विफलाः परितोषकालाः ॥ ४२ ॥

विदूषकः—भोः अलमतिमात्रं संतापितेन । (प्रकाशं सपरिहासम् ।) भवति समर्प्यतां मम स्नानशाटिका । (क)

वसन्तसेना—आर्य चारुदत्त युक्तं न्विदमनया रत्नावल्येमं जनं तुलयितुम् । (ख)

चारुदत्तः—(सविलक्षस्मितम् ।) वसन्तसेने पश्य पश्य ।

कः श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मां तुलयिष्यति ।
शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्निष्प्रतापा दरिद्रता ॥ ४३ ॥

विदूषकः—चेटि किं भवत्यैहैव स्वप्तव्यम् । (ग)

चेटी—(विहस्य ।) आर्य मैत्रेय अतिमात्रमिदानीमृजुमात्मानं दर्शयसि । (घ)

विदूषकः—भो वयस्य एष खल्वपसारयन्निव सुखोपविष्टं जनं पुनरपि विस्तारिवारिधाराभिः प्रवृष्टः पर्जन्यः । (ङ)

चारुदत्तः—सम्यगाह भवान् ।

अमूर्हि भित्त्वा जलदान्तराणि पङ्कान्तराणीव मृणालसूच्यः ।
पतन्ति चन्द्रव्यसनाद्विमुक्ता दिवोऽश्रुधारा इव वारिधाराः ॥४४॥

(क) भो अलं आदिमेत्तं संतप्पिदेण । भोदि समप्पीअदु ममकेरिआ ण्हाणसाडिआ ।

(ख) अज्ज चारुदत्त जुत्तं ण्णेदं इमाए रअणावलीए इमं जणं तुलइदुम् ।

(ग) हञ्जे किं भोदिए इध ज्जेव सुविदव्वम् ।

(घ) अज्ज मित्तेअ अदिमेत्तं दाणिं उजुअं अत्ताणअं दंसेसि ।

(ङ) भो वअस्स एसो क्खु ओसारअन्तो विअ सुहोवविट्ठं जणं पुणोवि वित्थारिवारिधाराहिं पविट्ठो पज्जण्णो ।

दृष्टपूर्वस्य जनस्य संगमेनोत्तरलतया वर्तमानस्वदैन्यविस्मृतानां विस्मरणवतां पुंसां [परितोषकालाः एवं विफला भवन्ति । वसन्त० वृत्तम्] ॥४२॥ मत्संबन्धिनी स्नानशाटिका । तुलयितुं लुब्धालुब्धजिज्ञासया बहुमूल्यायाा रत्नावल्या अल्पमूल्यसुवर्णभाण्डस्य कृते [प्रत्यर्पणेन परीक्षितुं इदं युक्तं न । नाहमर्थलुब्धेति भावः ।] **क इति** । [व्याख्यातपूर्वोऽयं ३अ० २४श्लो०]॥४३॥**अमूरिति**। [हि अमूः वारिधारा मृणालसूच्यः बिसाग्राणि पङ्कान्तराणि इव जलदान्तराणि भित्त्वा चन्द्रस्य प्रियस्य व्यसनाद् आवरणरूपसंकटात् विमुक्ता दिवो

---

१ विस्मितानां. २ तुल०. ३ भिन्ना. ४ वियुक्ता. ५ संकयिदेण.

अपि च।

धाराभिरार्यजनचित्तसुनिर्मलाभि-
श्चण्डाभिरर्जुनशरप्रतिकर्कशाभिः।
मेघाः स्रवन्ति बलदेवपटप्रकाशाः
शक्रस्य मौक्तिकनिधानमिवोद्गिरन्तः ॥ ४५ ॥

प्रिये पश्य पश्य।

एतैः पिष्टतमालवर्णकनिभैरालिप्तमम्भोधरैः
संसक्तैरुपवीजितं सुरभिभिः शीतैः प्रदोषानिलैः।
एषाऽम्भोदसमागमप्रणयिनी स्वच्छन्दमभ्यागता
रक्ता कान्तमिवाम्बरं प्रियतमा विद्युत्समालिङ्गति ॥ ४६ ॥

(वसन्तसेना शृङ्गारभावं नाटयन्ती चारुदत्तमालिङ्गति।)

चारुदत्तः—(स्पर्शं नाटयन्प्रत्यालिङ्ग्य।)

भो मेघ गम्भीरतरं नद त्वं तव प्रसादात्स्मरपीडितं मे।
संस्पर्शरोमाञ्चितजातरागं कदम्बपुष्पत्वमुपैति गात्रम् ॥ ४७ ॥

विदूषकः—दास्याःपुत्र दुर्दिन अनार्य इदानीमसि त्वं यदत्रभवतीं विद्युता भीषयसि। (क)

चारुदत्तः—वयस्य नार्हस्युपालब्धुम्।

(क) दासीएपुत्त दुद्दिण अणज्जो दाणिं सि तुमं जं अत्तभोदिं[1] विज्जुआए भाआवेसि।

नायिकाया अश्रुधारा इव पतन्तीति उत्प्रेक्षा। उपजातिर्वृत्तम्] ॥४४॥ [**धाराभिरिति**। बलदेवपटप्रकाशा बलरामवस्त्रसदृशा नीला इत्यर्थः। मेघाः आर्यजनचित्तसुनिर्मलाभिः चण्डाभिः तीव्राभिः अर्जुनशरप्रतिकर्कशाभिः धाराभिः शक्रस्य मौक्तिकनिधिं मुक्तासमूहं उद्गिरन्त इव स्रवन्ति। उपमोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४५ ॥ **एतैरिति**। पिष्टतमालवर्णकनिभैः पिष्टतमालपत्राणां यद्वर्णकं विलेपनं तत्सदृशैः नीलैः अम्भोधरैः आलिप्तम्। संसक्तैः सुरभिभिः शीतैः प्रदोषानिलैः उपवीजितं अम्बरं अम्भोदसमागमे प्रणयिनी स्वच्छन्दं स्वेच्छयैव अभ्यागता रक्ता एषा विद्युत् अम्बरं प्रियतमा कान्तमिव समालिङ्गति। शार्दूल० वृत्तम् ॥ ४६ ॥ **भो मेघेति**। भो मेघ त्वं गम्भीरतरं नद। स्मरपीडितं मे गात्रं तव प्रसादात् वसन्तसेनाप्रापणरूपात् संस्पर्शेन रोमाञ्चितं जातरोम उत्पन्नसंभोगाभिलाषं च कदम्बपुष्पत्वमुपैति। काव्यलिङ्गनिदर्शनालंकारौ। उपजातिश्छन्दः] ॥४७॥

---

1 एव्वं भोदिं.

वर्षशतमस्तु दुर्दिनमविरतधारं शतह्रदा स्फुरतु ।
अस्मद्विधदुर्लभया यदहं प्रियया परिष्वक्तः ॥ ४८ ॥

अपि च वयस्य ।

धन्यानि तेषां खलु जीवितानि ये कामिनीनां गृहमागतानाम् ।
आर्द्राणि मेघोदकशीतलानि गात्राणि गात्रेषु परिष्वजन्ते ॥ ४९ ॥

प्रिये वसन्तसेने ।

स्तम्भेषु प्रचलितवेदिसंचयान्तं
शीर्णत्वात्कथमपि धार्यते वितानम् ।
एषा च स्फुटितसुधाद्रवानुलेपा-
त्संक्लिन्ना सलिलभरेण चित्रभित्तिः ॥ ५० ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) अय इन्द्रधनुः । प्रिये पश्य पश्य ।

विद्युज्जिह्वेनेदं महेन्द्रचापोच्छ्रितायतभुजेन ।
जलधरविवृद्धहनुना विजृम्भितमिवान्तरीक्षेण[1] ॥ ५१ ॥

तदेहि । अभ्यन्तरमेव प्रविशावः । (इत्युत्थाय परिक्रामति ।)[2]

तालीषु तारं विटपेषु मन्द्रं[3] शिलासु रूक्षं[4] सलिलेषु चण्डम् ।
संगीतवीणा इव ताड्यमानास्तालानुसारेण पतन्ति धाराः ॥ ५२ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

दुर्दिनो[5] नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

वर्षेति । [अविरता अविच्छिन्ना धारा यस्मिंस्तद् अविरतधारं दुर्दिनं वर्षशतमस्तु । शतह्रदा स्फुरतु ।] यदहमस्मद्विधदुर्लभया दरिद्रस्य वेश्यावाप्त्यसंभवात् । [प्रियया परिष्वक्त आलिङ्गितः॥४८॥ **धन्यानीति**। ये पुमांसः गृहमागतानां कामिनीनां मेघोदकशीतलानि आर्द्राणि गात्राणि आत्मनः गात्रेषु परिष्वजन्ते तेषां जीवितानि धन्यानि खलु। इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥४९॥ **स्तम्भेष्विति** । स्तम्भेषु प्रचलितः शिथिलित इत्यर्थः । यः वेदिसंचयः तस्य अन्तं यावत् शीर्णत्वाद्वितानं कथमपि धार्यते उपरि ध्रियते । एषा च चित्रभित्तिः स्फुटितसुधाद्रवानुलेपात् सलिलभरेण वर्षोदकाधिक्येन संक्लिन्ना अत्यार्द्रा । प्रहर्षिणी वृत्तम् ।] प्रकृतिच्छन्दसा । वितानं चन्द्रातपः ॥५०॥ **विद्युदिति** । [विद्युदेव जिह्वा यस्य तेन । महेन्द्रचापमेव उच्छ्रितौ आयतौ च भुजौ यस्य तेन । जलधर एव विवृद्धा हनुर्यस्य तेन । अन्तरीक्षेण विजृम्भितं जृम्भाप्रदानं कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा ।] आर्या । अनया च वेतालादिभयानकरूपवर्णनम् ॥ ५१ ॥ **तालीष्विति** । [तालीषु तालीपत्रेषु तारं विटपेषु शाखासु मन्द्रं शिलासु रूक्षं सलिलेषु चण्डं तुमुलस्वनम् । एवं ताड्यमाना संगीतवीणा इव धाराः तालानुसारेण पतन्ति । उपमा । उपजातिच्छन्दः ॥ ५२ ॥]

इति दुर्दिनो नाम पञ्चमोऽङ्कः ॥

---

१ अन्तरि. २ क्रामतः; अस्मात्परं–प्रिये पश्य, पश्य पश्य. ३ मन्दं. ४ रूक्षं. ५ इति मृच्छकटिकायां, मृ०प्रकरणे दु०.

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चेटी ।)

चेटी—कथमद्याप्यार्या न विबुध्यते । भवतु । प्रविश्य प्रतिबोधयिष्यामि । (इति नाट्येन परिक्रामति ।) (क)

(ततः प्रविशत्याच्छादितशरीरा प्रसुप्ता वसन्तसेना ।)

चेटी—(निरूप्य ।) उत्तिष्ठतूत्तिष्ठत्वार्या । प्रभातं संवृत्तम् । (ख)

वसन्तसेना—(प्रतिबुध्य ।) कथं रात्रिरेव प्रभातं संवृत्तम् । (ग)

चेटी—अस्माकमेतत्प्रभातम् । आर्यायाः पुना रात्रिरेव । (घ)

वसन्तसेना—चेटि कुतः पुनर्युष्माकं द्यूतकरः । (ङ)

चेटी—आर्ये वर्धमानकं समादिश्य पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं गत आर्यचारुदत्तः । (च)

वसन्तसेना—किं समादिश्य । (छ)

चेटी—योजय रात्रौ प्रवहणं वसन्तसेना गच्छत्विति । (ज)

वसन्तसेना—चेटि कुत्र मया गन्तव्यम् । (झ)

चेटी—आर्ये यत्र चारुदत्तः । (ञ)

वसन्तसना—(चेटीं परिष्वज्य ।) चेटि सुष्ठु न निर्ध्यातो रात्रौ । तदद्य प्रत्यक्षं प्रेक्षिष्ये । चेटि किं प्रविष्टाऽहमिहाभ्यन्तरचतुःशालकम् । (ट)

(क) कधं अज्ज वि अज्जआ ण विबुज्झदि । भोदु । पविसिअ पडिबोधइस्सम् ।

(ख) उत्थेदु उत्थेदु अज्जआ । पभादं संवुत्तम् । (ग) कधं रत्ति ज्जेव पभादं संवुत्तम् । (घ) अम्हाणं एसो पभादो । अज्जआए उण रत्ति ज्जेव ।

(ङ) हञ्जे कहिं उण तुम्हाणं जूदिअरो । (च) अज्जए वड्ढमाणअं समादिसिअ पुप्फकरण्डअं जिण्णुज्जाणं गदो अज्जचारुदत्तो । (छ) किं समादिसिअ ।

(ज) जोएहि रादीए पवहणं वसन्तसेना गच्छदु त्ति ।

(झ) हञ्जे कहिं मए गन्तव्वम् । (ञ) अज्जए जहिं चारुदत्तो ।

(ट) हञ्जे सुट्ठु ण णिज्झाइदो रादीए । ता अज्ज पच्चक्खं पेक्खिस्सम् । हञ्जे किं पविट्ठा अहं इह अब्भन्तरचदुस्सालअम् ।

अपय्यत्तं अपर्याप्तम् ।[निर्ध्यातः सम्यग्दृष्टः । संतप्यते ममात्रागमनेनात्मनः सपत्नीभावा-

---

१ प्रबुध्य. २ संदिसिअ (संदिश्य); समासादिअ. ३ अपय्यत्तं (अपर्याप्तं) (टी०).

चेटी—न केवलमभ्यन्तरचतुःशालकम् । सर्वजनस्यापि हृदयं प्रविष्टा । (क)

वसन्तसेना—अपि संतप्स्यते चारुदत्तस्य परिजनः । (ख)

चेटी—संतप्स्यति । (ग)

वसन्तसेना—कदा । (घ)

चेटी—यदाऽऽर्या गमिष्यति । (ङ)

वसन्तसेना—तदा मया प्रथमं संतप्तव्यम् । (सानुनयम्[1] ।) चेटि गृहाणेमां रत्नावलीम् । मम भगिन्या आर्याधूतायै गत्वा समर्पय । वक्तव्यं च—अहं श्रीचारुदत्तस्य गुणनिर्जिता दासी तदा युष्माकमपि । तदेषा तवैव कण्ठाभरणं भवतु रत्नावली । (च)

चेटी—आर्ये कोपिष्यति चारुदत्त आर्यायै तावत् । (छ)

वसन्तसेना—गच्छ । न कोपिष्यति । (ज)

चेटी—(गृहीत्वा ।) यदार्याऽऽज्ञापयति । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविशति ।) आर्ये भणत्यार्या धूता—आर्यपुत्रेण युष्माकं प्रसादीकृता । न युक्तं ममैतां ग्रहीतुम् । आर्यपुत्र एव ममाभरणविशेष इति जानातु भवती । (झ)

(क) ण केवलं अब्भन्तरचदुस्सालअम् । सव्वजणस्स वि हिअअं पविट्ठा ।

(ख) अवि संतप्पदि चारुदत्तस्स परिअणो । (ग) संतप्पिस्सदि ।

(घ) कदा । (ङ) जदो अज्जआ गमिस्सदि ।

(च) तदो मए पढमं संतप्पिदव्वम् । हञ्जे गेण्ह एदं रअणावलिम् । मम बहिणिआए अज्जाधूदाए गदुअ समप्पेहि । भणिदव्वं च—अहं सिरिचारुदत्तस्स गुणणिज्जिदा दासी तदा तुम्हाणं पि । ता एसा तुह ज्जेव कण्ठाहरणं होदु रअणावली ।

(छ) अज्जए कुपिस्सदि चारुदत्तो अज्जाए दाव ।

(ज) गच्छ । ण कुपिस्सदि ।

(झ) जं अज्जआ आणवेदि । अज्जए भणादि अज्जा धूदा—अज्जउत्तेण तुम्हाणं पसादीकिदा । ण जुत्तं मम एदं गेण्हिदुम् । अज्जउत्तो ज्जेव मम आहरणविसेसो त्ति जाणादु भोदी ।

दित्यर्थः । संतप्स्यति तव विश्लेषादिति भावः । मया प्रथमं संतप्तव्यं-गृहीतरत्नावलीकायां गतायां मयि निजमित्रचारुदत्तपरिजनपरितापे पश्चान्मम बहुपश्चात्तापः स्यादिति प्रथममेव मया संतप्तव्यम् । यथा मित्रपरिजनानुतापो न भवेदिति भावः । इति ल० दी०]
['भर्ता हि परमं नार्या भूषणं भूषणैर्विना' इति मन्यमानाऽऽह—आर्यपुत्र एवेत्यादि ।]

---

[1] सानुकम्पम्.

(ततः प्रविशति दारकं गृहीत्वा रदनिका ।)

रदनिका—एहि वत्स शकटिकया क्रीडावः । (क)

दारकः—(सकरुणम् ।) रदनिके किं ममैतया मृत्तिकाशकटिकया । तामेव सौवर्णशकटिकां देहि । (ख)

रदनिका—(सनिर्वेदं निःश्वस्य ।) जात कुतोऽस्माकं सुवर्णव्यवहारः । तातस्य पुनरपि ऋद्ध्या सुवर्णशकटिकया क्रीडिष्यसि । तद्यावद्विनोदयाम्येनम् । आर्याया वसन्तसेनायाः समीपमुपसर्प्स्यामि । (उपसृत्य ।) आर्ये प्रणमामि । (ग)

वसन्तसेना—रदनिके स्वागतं ते । कस्य पुनरयं दारकः । अनलंकृतशरीरोऽपि चन्द्रमुख आनन्दयति मम हृदयम् । (घ)

रदनिका—एष खल्वार्यचारुदत्तस्य पुत्रो रोहसेनो नाम । (ङ)

वसन्तसेना—(बाहू प्रसार्य ।) एहि मे पुत्रक आलिङ्ग । (इत्यङ्क उपवेश्य ।) अनुकृतमनेन पितू रूपम् । (च)

रदनिका—न केवलं रूपं शीलमपि तर्कयामि । एतेनार्यचारुदत्त आत्मानं विनोदयति । (छ)

वसन्तसेना—अथ किंनिमित्तमेष रोदिति । (ज)

(क) एहि वच्छ सअडिआए कीलम्ह ।

(ख) रदणिए किं मम एदाए मट्टिआसअडिआए । तं ज्जेव सोवण्णसअडिअं देहि ।

(ग) जाद कुदो अम्हाणं सुवण्णववहारो । तादस्स पुणो वि रिद्धीए सुवण्णसअडिआए कीलिस्ससि । ता जाव विणोदेमि णम् । अज्जआए वसन्तसेणाए समीवं उवसप्पिस्सम् । अज्जए पणमामि ।

(घ) रदणिए साअदं दे । अस्स उण अअं दारओ । अणलंकिदसरीरो वि चन्दमुहो आणन्देदि मम हिअअम् ।

(ङ) एसो क्खु अज्जचारुदत्तस्स पुत्तो रोहसेणो णाम ।

(च) एहि मे पुत्तअ आलिङ्ग । अणुकिदं अणेण पिदुणो रूवम् ।

(छ) ण केवलं रूवं सीलं पि तक्केमि । एदिणा अज्जचारुदत्तो अत्ताणअं विणोदेदि । (ज) अध किंणिमित्तं एसो रोअदि ।

---

१ उपसप्पामि.

रदनिका—एतेन प्रतिवेशिगृहपतिदारकस्य सुवर्णशकटिकया क्रीडितम् । तेन च सा नीता । ततः पुनस्तां याचतो मयेयं मृत्तिकाशकटिका कृत्वा दत्ता । ततो भणति—रदनिके किं ममतया मृत्तिकाशकटिकया । तामेव सौवर्णशकटिकां देहीति । (क)

वसन्तसेना—हा धिक् हा धिक् । अयमपि नाम परसंपत्त्या संतप्यते । भगवन्कृतान्त पुष्करपत्रपतितजलबिन्दुसदृशैः क्रीडसि त्वं पुरुषभागधेयैः । (इति सास्रा ।) जात मा रुदिहि । सौवर्णशकटिकया क्रीडिष्यसि । (ख)

दारकः—रदनिके कैषा । (ग)

वसन्तसेना—पितुस्ते गुणनिर्जिता दासी । (घ)

रदनिका—जात आर्या ते जननी भवति । (ङ)

दारकः—रदनिके अलीकं त्वं भणसि । यद्यस्माकमार्या जननी तत्किमर्थमलंकृता । (च)

वसन्तसेना—जात मुग्धेन मुखेनातिकरुणं मन्त्रयसे । (नाट्येनाभरणान्यवतार्य रुदती ।) एषेदानीं ते जननी संवृत्ता । तद्गृहाणैतमलंकारम् । सौवर्णशकटिकां कारय । (छ)

(क) एदिणा पडिवेसिगहवइदारअकेरिआए सुवण्णसअडिआए कीलिदम् । तेण अ सा णीदा । तदो उण तं मग्गन्तस्स मए इअं मट्टिआसअडिआ कदुअ दिण्णा । तदो भणादि—रदणिए किं मम एदाए मट्टिआसअडिआए । तं ज्जेव सोवण्णसअडिअं देहि त्ति ।

(ख) हद्धी हद्धी । अअं पि णाम परसंपत्तीए संतप्पदि । भअवं कअन्त पोक्खरवत्तपडिदजलविन्दुसरिसेहिं कीलसि तुमं पुरिसभाअधेएहिं । जाद मा[2] रोद । सोवण्णसअडिआए कीलिस्ससि ।   (ग) रदणिए का एसा ।

(घ) पिदुणो दे गुणणिज्जिदा दासी । (ङ) जाद अज्जआ दे जणणी भोदि ।

(च) रदणिए अलिअं तुमं भणासि । जइ अम्हाणं अज्जआ जणणी ता कीस अलंकिदा ।

(छ) जाद मुद्धेण मुहेण अदिकरुणं मन्तेसि । एसा दाणिं दे जणणी संवुत्ता । ता गेण्ह एदं अलंकारअम् । सोवण्णसअडिअं घडावेहि ।

[कृतान्त विधे । पुष्करपत्रं कमलपत्रं तस्मिन्पतिता जलबिन्दवस्तत्सदृशैः चञ्चलैरित्यर्थः।]

---

१ सास्रम्. २ मा रोद मा रोद.

दारकः—अपेहि । न ग्रहीष्यामि । रोदिषि त्वम् । (क)

वसन्तसेना—(अश्रूणि प्रमृज्य ।) जात न रोदिष्यामि । गच्छ । क्रीड । (अलंकारैर्मृच्छकटिकं पूरयित्वा ।) जात कारय सौवर्णशकटिकाम् । (ख)

(इति दारकमादाय निष्क्रान्ता रदनिका ।)

(प्रविश्य प्रवहणाधिरूढः ।)

चेटः—रदनिके रदनिके निवेदयार्यायै वसन्तसेनायै—अपवारितं[1] पक्षद्वारके सज्जं प्रवहणं तिष्ठति । (ग)

(प्रविश्य ।)

रदनिका—आर्ये एष वर्धमानको विज्ञापयति—पक्षद्वारे सज्जं प्रवहणमिति । (घ)

वसन्तसेना—चेटि तिष्ठतु मुहूर्तकम् । यावदहमात्मानं प्रसाधयामि । (ङ)

रदनिका—(निष्क्रम्य ।) वर्धमानक तिष्ठ मुहूर्तकम् । यावदार्याऽऽत्मानं प्रसाधयति । (च)

चेटः—ही ही भोः । मयाऽपि यानास्तरणं विस्मृतम् । तद्यावद्गृहीत्वाऽऽगच्छामि । एतौ नासिकारज्जुकटुकौ बलीवर्दौ । भवतु । प्रवहणेनैव गतागतिं करिष्यामि । (इति निष्क्रान्तश्चेटः ।) (छ)

(क) अवेहि । ण गेण्हिस्सम् । रोदसि तुमम् ।

(ख) जाद ण रोदिस्सम् । गच्छ । कील । जाद कारेहि सोवण्णसअडिअम् ।

(ग) लदणिए लदणिए णिवेदेहि अज्जआए वशन्तशेणाए—ओहालिअं पक्खदुआलए शज्जं पवहणं चिश्टदि ।

(घ) अज्जए एसो वड्ढमाणओ विण्णवेदि—पक्खदुआरए सज्जं पवहणं त्ति ।

(ङ) हञ्जे चिट्ठदु मुहुत्तअम् । जाव अहं अत्ताणअं पसाधेमि ।

(च) वड्ढमाणआ चिट्ठ मुहुत्तअम् । जाव अज्जआ अत्ताणअं पसाधेदि ।

(छ) ही ही भो । मए वि जाणत्थलके विशुमलिदे । ता जाव गेण्हिअ आअच्छामि । एदे णश्शालज्जुकडुआ बइल्ला । भोदु । पवहणेण ज्जेव गदागदिं कलिश्शम् ।

अलीकमसत्यम् । बालहस्ताभ्यां सुवर्णपूर्णां शकटिकां दारकं च स्वयं गृहीत्वा निष्क्रान्ता । उद्घाटितपक्षद्वारकम् । ही ही इत्यकस्मात्स्मरणविषये । जाणत्थलके यानास्तरणकम् । णस्साकदुआ नासिकारज्ज्वा दुःसहाः । अतोऽतिक्रमः संभाव्यते । 'णस्साकडुआ' इत्यपि पाठः । तत्र नस्यकटुका इत्यर्थः । बइल्ला बलीवर्दाः ।

---

१ अवघाटितं (अपवृतं) इति च्छायापा०.

वसन्तसेना—चेटि उपनय मे प्रसाधनम् । आत्मानं प्रसाधयिष्यामि । (इति प्रसाधयन्ती स्थिता ।) (क)

(प्रविश्य प्रवहणाधिरूढः ।)

स्थावरकः चेटः—आज्ञप्तोऽस्मि राजश्यालकसंस्थानेन—स्थावरक प्रवहणं गृहीत्वा पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं त्वरितमागच्छेति । भवतु । तत्रैव गच्छामि ।—वहतं बलीवर्दौ वहतम् । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) कथं ग्रामशकटै रुद्धो मार्गः । किमिदानीमत्र करिष्यामि । (साटोपम् ।) अरे रे अपसरत अपसरत । (आकर्ण्य ।) किं भणथ—एतत्कस्य प्रवहणमिति । एतद्राजश्यालकसंस्थानस्य प्रवहणम् । तच्छीघ्रमपसरत । (अवलोक्य ।) कथमेषोऽपरः सभिकमिव मां प्रेक्ष्य सहसैव द्यूतपलायित इव द्यूतकरोऽपवार्यात्मानमन्यतोऽपक्रान्तः । तत्कः पुनरेषः । अथ वा किं ममैतेन । त्वरितं गमिष्यामि । अरे रे ग्राम्याः अपसरत अपसरत । किं भणथ—मुहूर्तकं तिष्ठ । चक्रपरिवृत्तिं देहीति । अरे रे राजश्यालकसंस्थानस्याहं शूरश्चक्रपरिवृत्तिं दास्यामि । अथ वैष एकाकी तपस्वी । तदेवं करोमि । एतत्प्रवहणमार्यचारुदत्तस्य वृक्षवाटिकायाः पक्षद्वारके स्थापयामि । (इति प्रवहणं संस्थाप्य ।) एषाऽस्म्यागतः । (इति निष्क्रान्तः ।) (ख)

(क) हञ्जे उवणेहि मे पसाहणम् । अत्ताणअं पसाधइस्सम् ।

(ख) आण्णत्तम्हि लाअशालअशंठाणेण—थावलआ पवहणं गेण्हिअ पुप्फकलण्डअं जिण्णुज्जाणं तुलिदं आअच्छेहि त्ति । भोदु । तहिं ज्जेव गच्छामि ।—वहध बइल्ला वहध । कधं गामशअलेहिं लुद्धे मग्गे । किं दाणिं एत्थ कलइश्शम् । अले ले ओशलध ओशलध । किं भणाध—एशे कश्शकेलके पवहणे त्ति । एशे लाअशालअशंठाणकेलके पवहणम् । ता शिग्घं ओशलध । कधं एशे अवले शहिअं विअ मं पेक्खिअ शहशा ज्जेव जूदपलाइदे विअ जूदिअले ओहालिअ अत्ताणअं अण्णदो अवक्कन्ते । ता को उण एशे । अध वा किं मम एदिणा । तुलिदं गमिश्शम् । अले ले गामेलुआ ओशलध ओशलध । किं भणाध—मुहुत्तअं चिट्ठ । चक्कपलिवट्टिं देहित्ति । अले ले लाअशालअशंठाणकेलके हगे शूले चक्कपलिवट्टिं दइश्शम् । अध वा एशे एआई तवश्शी । ता एव्वं कलेमि । एदं पवहणं अज्जचालुदत्तश्श लुक्खवाडिआए पक्खदुआलए थावेमि । एशे म्हि आअदे ।

द्यूतपलायित इव द्यूतकरः सभिकमिव मां दृष्ट्वा प्रच्छादितशरीरः । एतेनार्यकस्य पलायनमुपाक्षिप्तम् । एआई तवस्सी एकाकी वराकः । एशे आअदे इति चक्रपरिवृत्तिदानार्थम् । अतोऽपि च शकारलाघवमुक्तामित्यवधेयम् ।

चेटी---आर्ये नेमिशब्द इव श्रूयते । तदागतं प्रवहणम् । (क)

वसन्तसेना---चेटि गच्छ । त्वरते मे हृदयम् । तदादिश पक्षद्वारम् । (ख)

चेटी---एत्वेत्वार्या । (ग)

वसन्तसेना---(परिक्रम्य ।) चेटि विश्राम्य त्वम् । (घ)

चेटी---यदार्याऽऽज्ञापयति । (इति निष्क्रान्ता) । (ङ)

वसन्तसेना---(दक्षिणाक्षिस्पन्दं सूचयित्वा प्रवहणमधिरुह्य च ।) किंन्विदं स्फुरति दक्षिणं लोचनम् । अथ वा चारुदत्तस्यैव दर्शनमनिमित्तं प्रमार्जयिष्यति । (च)

(प्रविश्य ।)

स्थावरकः चेटः---अपसारिता मया शकटाः । तद्यावद्गच्छामि । (इति नाट्येनाधिरुह्य चालयित्वा । स्वगतम् ।) भारवत्प्रवहणम् । अथ वा चक्रपरिवर्तनेन परिश्रान्तस्य भारवत्प्रहवणं प्रतिभासते । भवतु । गमिष्यामि ।---यातं गावौ यातम् । (छ)

(नेपथ्ये ।)

अरे रे दौवारिकाः अप्रमत्ताः स्वेषु स्वेषु गुल्मस्थानेषु भवत । एषोऽद्य गोपालदारको गुप्तिं भङ्क्त्वा गुप्तिपालकं व्यापाद्य बन्धनं भित्त्वा परिभ्रष्टोऽपक्रामति । तद्गृह्णीत गृह्णीत । (ज)

(क) अज्जए णेमिसद्दो विअ सुणीअदि । ता आअदो पवहणो ।

(ख) हञ्जे गच्छ । तुवरदि मे हिअअम् । ता आदेसेहि पक्खदुआलम् ।

(ग) एदु एदु अज्जआ । (घ) हञ्जे वीसम तुमम् ।

(ङ) जं अज्जआ आणवेदि ।

(च) किं ण्णेदं फुरदि दाहिणं लोअणम् । अध वा चारुदत्तस्स ज्जेव दंसणं अणिमित्तं पमज्जइस्सदि ।

(छ) ओशालिदा मए शअडा । ता जाव गच्छामि । भालिके पवहणे । अध वा चक्कपलिवट्टिआए पलिश्शन्तश्श भालिके पवहणे पडिभाशेदि । भोदु । गमिश्शम् ।---जाध गोणा जाध ।

(ज) अरे रे दोवारिआ अप्पमत्ता सएसु सएसु गुम्मट्ठाणेसु होध । एसो अज्ज गोवालदारओ गुत्तिअं भञ्जिअ गुत्तिवालअं वावादिअ बन्धणं भेदिअ परिब्भट्टो अवक्कमदि । ता गेण्हध गेण्हध ।

भारवत् सभारमित्यर्थः । मत्वर्थीयः । गोणा गावः । परिब्भट्टो बन्धनभेदादपगतः ।

(प्रविश्यापटीक्षेपेण संभ्रान्त एकचरणलग्ननिगडोऽवगुण्ठित आर्यकः परिक्रामति ।)

चेटः—(स्वगतम् ।) महान्नगर्यां संभ्रम उत्पन्नः । तत्त्वरितं त्वरितं गमिष्यामि । (इति निष्क्रान्तः ।) (क)

आर्यकः—

हित्वाऽहं नरपतिबन्धनापदेश-
व्यापत्तिव्यसनमहार्णवं महान्तम् ।
पादाग्रस्थितनिगडैकपाशकर्षी
प्रभ्रष्टो गज इव बन्धनाद्भ्रमामि ॥ १ ॥

भोः अहं खलु सिद्धादेशजनितपरित्रासेन राज्ञा पालकेन घोषादानीय विशसने गूढागारे बन्धनेन बद्धः । तस्माच्च प्रियसुहृच्छर्विलकप्रसादेन बन्धनात्परिभ्रष्टोऽस्मि । (अश्रूणि विसृज्य ।)

भाग्यानि मे यदि तदा मम कोऽपराधो
यद्वन्यनाग इव संयमितोऽस्मि तेन ।
दैवी च सिद्धिरपि लङ्घयितुं न शक्या
गम्यो नृपो बलवता सह को विरोधः ॥ २ ॥

तत्कुत्र गच्छामि मन्दभाग्यः । (विलोक्य ।) इदं कस्यापि साधोरनावृतपक्षद्वारं गेहम् ।

(क) महन्ते णअलीए शंभमे उप्पण्णे । ता तुलिदं तुलिदं गमिश्शम् ।

हित्वेति । [महान्तं नरपतिना बन्धनं कारागृहेऽवरोधः नरपतिबन्धनमपदेशो यस्याः सा नरपतिबन्धनापदेशा या व्यापत्तिः तत्संबन्धि यद् व्यसनं दुःखं संकटं वा तदेव महार्णवस्तं हित्वा । पादाग्रस्थितः निगडस्य एकपाशस्तं कर्षतीति तथा सन् अहं बन्धनात्प्रभ्रष्टः गज इव भ्रमामि । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ १ ॥ विशसने वधस्थानभूते । मारणाय इति वा । 'निमित्तात्कर्मयोगे' इति सप्तमी । गूढागारे कारागृहे । भाग्यानीति। यदि मे भाग्यानि । राज्यप्राप्तिरूपं भाग्यमित्यर्थः। तदा मम कः अपराधः यद्यस्मात् तेन राज्ञा वन्यनाग इव संयमितोऽस्मि बद्धोऽस्मि । दैवी देवसंबन्धिनी सिद्धिः लङ्घयितुं न शक्या च । बन्धनं न भाव्यर्थप्रतीकार इति भावः । तथाऽपि गम्यो नृपः सर्वेषां सेव्यो हि राजा । बलवता सह कः विरोधो वैरम् । वसन्ततिलका वृत्तम्] ॥ २ ॥

---

१ महार्हणं. २ पाशकर्षम्.

इदं गृहं भिन्नमदत्तदण्डो विशीर्णसंधिश्च महाकपाटः ।
ध्रुवं कुटुम्बी व्यसनाभिभूतां दशां प्रपन्नो मम तुल्यभाग्यः॥३॥

तदत्र तावत्प्रविश्य तिष्ठामि ।

(नेपथ्ये ।)

यातं गावौ यातम् । (क)

आर्यकः—(आकर्ण्य ।) अये प्रवहणमित एवाभिवर्तते ।

भवेद्गोष्ठीयानं न च विषमशीलैरधिगतं
वधूसंयानं वा तदभिगमनोपस्थितमिदम् ।
बहिर्नेतव्यं वा प्रवरजनयोग्यं विधिवशा-
द्विविक्तत्वाच्छून्यं मम खलु भवेद्दैवविहितम् ॥ ४ ॥

(ततः प्रवहणेन सह प्रविश्य ।)

वर्धमानकः चेटः—आश्चर्यम् । आनीतं मया यानास्तरणम् । रदनिके निवेदयार्यायै वसन्तसेनायै—अवस्थितं सज्जं प्रवहणमधिरुह्य पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं गच्छत्वार्या । (ख)

आर्यकः—(आकर्ण्य ।) गणिकाप्रवहणमिदम् । बहिर्यानं च । भवतु । अधिरोहामि । (इति स्वैरमुपसर्पति ।)

चेटः—(श्रुत्वा ।) कथं नूपुरशब्दः । तदागता खल्वार्या । आर्ये इमौ नासिकारज्जुकटुकौ बलीवर्दौ । तत्पृष्ठत एवारोहत्वार्या । (ग)

(क) जाध गोणा जाध ।

(ख) हीमाणहे । आणीदे मए जाणत्थलके । लदणिए णिवेदेहि अज्जआए वशन्तशेणाए—अवत्थिदे शज्जे पवहणे अहिलुहिअ पुप्फकलण्डअं जिण्णुज्जाणं गच्छदु अज्जआ ।

(ग) कधं णेउलशद्दे । ता आअदा क्खु अज्जआ । अज्जए इमे णश्शालज्जुकडुआ बइल्ला । ता पिट्ठदो ज्जेव आलुहदु अज्जआ ।

इदमिति । [इदं गृहं भिन्नं विश्लिष्टसंधिबन्धमित्यर्थः । महाकपाटः अदत्तः दण्डः अर्गला यस्य तथा विशीर्णः संधिः फलकसंयोगो यस्य तथाभूतश्च । ध्रुवं नूनमयं कुटुम्बी गृहस्वामी व्यसनाभिभूतां दारिद्र्योपहतां दशां प्रपन्नः सन् मम तुल्यभाग्यः मत्सदृशभागधेयो वर्तते । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ३ ॥ भवेदिति । इदं विषमशीलैः विसदृशस्वभावैः न च अधिगतम् । गोष्ठी समाजस्तस्य यानं भवेत् । अथ वा वधूसंयानं स्त्रीवाहनं तस्या अभिगमनायोपस्थितं भवेत् । वा अथ वा प्रवरजनयोग्यं सद्विधिवशाद्दैवबलाद्बहिर्नेतव्यं भवेत् । विविक्तत्वात्परिजनादिराहित्यात् शून्यं मम खलु दैवविहितं दैवप्रापितं भवेत् । संदेहालंकारः । शिखरिणी वृत्तम्] ॥ ४ ॥

---

१ मनायतार्गलम्. २ पिश्टदो.

(आर्यकस्तथा करोति ।)

चेटः—पादोत्फालचालितानां नूपुराणां विश्रान्तः शब्दः । भाराक्रान्तं च प्रवहणम् । तथा तर्कयामि सांप्रतमार्ययाऽऽरूढया भवितव्यम् । तद्गच्छामि ।—यातं गावौ यातम् । (इति परिक्रामति ।) (क)

(प्रविश्य ।)

वीरकः—अरे रे अरे जय-जयमान-चन्दनक-मङ्गल-पुष्पभद्र-प्रमुखाः ।

किं गच्छथं विश्रब्धाः यः स गोपालदारको बद्धः ।
भित्त्वा समं व्रजति नरपतिहृदयं च बन्धनं चापि ॥ ५ ॥

अरे पुरस्तात्प्रतोलीद्वारे तिष्ठ त्वम् । त्वमपि पश्चिमे त्वमपि दक्षिणे त्वमप्युत्तरे । योऽप्येष प्राकारखण्ड एनमधिरुह्य चन्दनेन समं गत्वाऽवलोकयामि । एहि चन्दनक एहि । इतस्तावत् । (ख)

(प्रविश्य संभ्रान्तः ।)

चन्दनकः—अरे रे वीरक-विशल्य-भीमाङ्गद—दण्डकालक—दण्डशूर-प्रमुखाः ।

आगच्छत विश्वस्तास्त्वरितं यतध्वं लघु कुरुत ।
लक्ष्मीर्येन न राज्ञः प्रभवति गोत्रान्तरं गन्तुम् ॥ ६ ॥ (ग)

(क) पादुप्फालचालिदाणं णेउलाणं वीशन्ते शद्दे । भलक्कन्ते अ पवहणे । तथा तक्केमि शंपदं अज्जआए आलूढाए होदव्वम् । ता गच्छामि ।—जाध गोणा जाध ।

(ख) अरे रे अरे जअ-जअमाण-चन्दणअ-मङ्गल-फुल्लभद्द-प्पमुहा ।
किं अच्छध वीसद्धा जो सो गोवालदारओ बद्धो ।
भेत्तूण समं वच्चइ णरवइहिअअं अ बन्धणं चावि ॥
अले पुरत्थिमे पदोलीदुआरे चिट्ठ तुमम् । तुमं पि पच्छिमे तुमं पि दक्खिणे तुमं पि उत्तरे । जो वि एसो पाआरखण्डो एदं अहिरुहिअ चन्दणेण समं गदुअ अवलोएमि । एहि चन्दणअ एहि । इदो दाव ।

(ग) अरे रे वीरअ-विसल्ल-भीमङ्गअ-दण्डकालअ-दण्डसूरप्पमुहा ।
आअच्छध वीसत्था तुरिअं जत्तेह लहुं करेज्जाह ।
लच्छी जेण ण रण्णो पहवइ गोत्तन्तरं गन्तुम् ॥

किमित्यादि । गाथा । [किं विश्रद्धा असंरब्धाः गच्छथ । यः स गोपालदारको बद्धः स नरपतिहृदयं च बन्धनं चापि समं युगपदेव भित्त्वा व्रजति] ॥ ५ ॥ पुरत्थिमे पूर्वस्मिन् । [प्रतोलीद्वारे रथ्यामुखे । पूर्वनगरद्वारे इत्यर्थः ।] **आगच्छतेति** । गाथापञ्चकम् । [विश्वस्ताः सुविश्रब्धा आगच्छत । लघु द्रुतं कुरुत कार्यं ।

---

१ 'स्थ,' 'तिष्ठथ,' इति च्छायापा०

अपि च ।

उद्यानेषु सभासु च मार्गे नगर्यामापणे घोषे ।
तं तमन्वेषयत त्वरितं शङ्का वा जायते यत्र ॥ ७ ॥
रे रे वीरक किं किं दर्शयसि भणसि तावद्विश्रब्धम् ।
भित्त्वा च बन्धनकं कः स गोपालदारकं हरति ॥ ८ ॥
कस्याष्टमो दिनकरः कस्य चतुर्थश्च वर्तते चन्द्रः ।
षष्ठश्च भार्गवग्रहो भूमिसुतः पञ्चमः कस्य ॥ ९ ॥
भण कस्य जन्मषष्ठो जीवो नवमस्तथैव सूरसुतः ।
जीवति चन्दनके कः स गोपालदारकं हरति ॥ १० ॥ (क)

(क) अवि अ ।

उज्जाणेसु सहासु अ मग्गे णअरीअ आवणे घोसे ।
तं तं जोहह तुरिअं सङ्का वा जाअए जत्थ ॥
रे रे वीरअ किं किं दरिसेसि भणाहि दाव वीसद्धम् ।
भेत्तूण अ बन्धणअं को सो गोवालदारअं हरइ ॥
कस्सट्टमो दिणअरो कस्स चउत्थो अ वट्टए चन्दो ।
छट्ठो अ भग्गवगहो भूमिसुओ पञ्चमो कस्स ॥
भण कस्स जम्मछट्ठो जीवो णवमो तहेअ सूरसुओ ।
जीअन्ते चन्दणए को सो गोवालदारअं हरइ ॥

निर्हत] ॥६॥ **उद्यानेष्विति** ॥७॥ **रे रे इति** ॥८॥ **कस्याष्टम इति । भणेति** । [युग्मम् । अष्टमः जन्मराशितोऽष्टमराशिस्थः । एवमुत्तरत्रापि । भार्गवग्रहः शुक्रः । भूमिसुतो मङ्गलः । जीवो गुरुः । सूरः सूर्यस्तत्सुतः शनिः । एते ग्रहा उक्तस्थानस्थिता अत्यन्तानिष्टा जीवितापहाः । गोपालदारकमपहरतः कस्य मृत्युरुपस्थित इत्यर्थः । अष्टमसूर्यफलं मरणम् । चतुर्थचन्द्रफलं कुक्षिरोगः । षष्ठशुक्रफलं बुद्धिहानिः । पञ्चममङ्गलफलं क्षतिः । षष्ठगुरुफलं शोकः शत्रुपीडा च । नवमशनैश्चरफलमर्थनाशः । अत्र बादरायणः–'हुतवहभयमारश्चन्द्रजः सौख्यमुग्रं धनहरणमथार्किर्भार्गवश्चार्थलाभम् । मरणमथ पतङ्गः स्थाननाशं सुरेज्यः सृजति निधनसंस्थो नेत्ररोगं च चन्द्रः ॥ सूक्ष्मां शास्त्रविबोधिकामपि धियं मूढां करोत्यङ्गिरा घोरां दुःखपरंपरां दिनकरः कुक्ष्यामयं चन्द्रमाः । सौम्यो रोगविनाशमिच्छति नृणां रोगक्षयं भार्गवो भौमः शत्रुभयं चतुर्थभवने सौरिश्च वित्तक्षयम् ॥ स्थिताः षष्ठे राशौ दिनकरमहीजार्कतनया बुधश्चन्द्रश्चैवं प्रचुरधनधान्यानि ददति । समृद्धिं शत्रूणां मनसिजविषादं सुरगुरुर्भृगुर्नाशं कुर्याद्युवतिकृतवैरं च परमम् ॥ दौर्भाग्यं शशलाञ्छनः क्षितिसुतश्चोद्विग्नतां चेतसः' इत्यादि । 'धर्मस्थाने दिनकरसुतो नाशमर्थस्य कुर्यात्' इत्यादि । अत्र पृथ्वीधरोक्तश्लोकांशाः सम्यक्तया नोपलभ्यन्ते इति न निवेशिताः । ते बृहत्संहितायां द्रष्टव्याः ।

वीरकः—भट चन्दनक ।

अपहरति कोऽपि त्वरितं चन्दनक शपे तव हृदयेन ।
यथाऽर्धोदितदिनकरे गोपालकदारकः खुंटितः ॥ ११ ॥ (क)

चेटः—यातं गावौ यातम् । (ख)

चन्दनकः—(दृष्ट्वा ।) अरे रे पश्य पश्य ।

अपवारितं प्रवहणं व्रजति मध्येन राजमार्गस्य ।
एतत्तावद्विचारय कस्य कुत्र प्रोषितं प्रवहणमिति ॥ १२ ॥ (ग)

वीरकः—(अवलोक्य ।) अरे प्रवहणवाहक मा तावदेतत्प्रवहणं वाहय । कस्यैतत्प्रवहणम् । को वेहारूढः ; कुत्र वा व्रजति । (घ)

चेटः—एतत्खलु प्रवहणमार्यचारुदत्तस्य । इहार्या वसन्तसेनाऽऽरूढा । पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं क्रीडितुं चारुदत्तस्य नीयते । (ङ)

वीरकः—(चन्दनकमुपसृत्य ।) एष प्रवहणवाहको भणति—आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणम् । वसन्तसेनाऽऽरूढा । पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं नीयत इति । (च)

चन्दनकः—तद्गच्छतु । (छ)

(क) भड चन्दणआ ।

अवहरइ कोवि तुरिअं चन्दणअ सवामि तुज्झ हिअएण ।
जह अद्धइदादिणअरे गोवालअदारओ खुडिदो ॥

(ख) जाध गोणा जाध ।

(ग) अरे रे पेक्ख पेक्ख ।

ओहारिओ पवहणो वच्चइ मज्झेण राअमग्गस्स ।
एदं दाव विआरह कस्स कहिं पवसिओ पवहणोत्ति ॥

(घ) अरे पवहणवाहआ मा दाव एवं पवहणं वाहेहि । कस्सकेरकं एदं पवहणम् । को वा इध आरूढो । कहिं वा वज्जइ । (ङ) एशे क्खु पवहणे अज्जचालुदत्ताह-केलके । इध अज्जआ वशन्तशेणा आलूढा । पुप्फकरण्डअं जिण्णुज्जाणं कीलिदुं चालुदत्तश्श णीअदि । (च) एसो पवहणवाहओ भणादि—अज्जचालुदत्तस्स पवहणं । वशन्तशेणा आलूढा । पुप्फकरण्डअं जिण्णुज्जाणं णीअदि त्ति । (छ) ता गच्छदु ।

॥९॥१०॥ **अपहरतीत्यादि** । गाथा । खुटितः छिन्नबन्ध इत्यर्थे प्राकृतम् ॥११॥ **अपवारितमित्यादि** । गाथा । उद्घाटितं प्रवहणम् । एवं तावद्विचारयत कस्य कुत्र

---

१ अवह०. २ खण्डितः.

वीरकः—अनवलोकित एव। (क)

चन्दनकः—अथ किम्। (ख)

वीरकः—कस्य प्रत्ययेन। (ग)

चन्दनकः—आर्यचारुदत्तस्य। (घ)

वीरकः—क आर्यचारुदत्तः का वा वसन्तसेना येनानवलोकितं व्रजति। (ङ)

चन्दनकः—अरे आर्यचारुदत्तं न जानासि न वा वसन्तसेनाम्। यद्यार्यचारुदत्तं वसन्तसेनां वा न जानासि तदा गगने ज्योत्स्नासहितं चन्द्रमपि त्वं न जानासि।

कस्तं गुणारविन्दं शीलमृगाङ्कं जनो न जानाति।
आपन्नदुःखमोक्षं चतुःसागरसारं रत्नम्॥ १३॥
द्वावेव पूजनीयाविह नगर्यां तिलकभूतौ च।
आर्या वसन्तसेना धर्मनिधिश्चारुदत्तश्च॥ १४॥ (च)

वीरकः—अरे चन्दनक।

जानामि चारुदत्तं वसन्तसेनां च सुष्ठु जानामि।
प्राप्ते च राजकार्ये पितरमप्यहं न जानामि॥ १५॥ (छ)

(क) अणवलोइदो ज्जेव। (ख) अध इं। (ग) कस्स पच्चएण। (घ) अज्जचारुदत्तस्स। (ङ) को अज्जचारुदत्तो का वा वसन्तसेणा जेण अणवलोइदं वच्चदि।

(च) अरे अज्जचारुदत्तं ण जाणासि ण वा वसन्तसेणिअम्। जइ अज्जचारुदत्तं वसन्तसेणिअं वा ण जाणासि ता गअणे जोह्णासहिदं चन्दं पि तुमं ण जाणासि।

को[1] तं गुणारविन्दं शीलमिअङ्कं जणो ण जाणादि।
आवण्णदुक्खमोक्खं चउसाअरसारअं रअणम्॥
दो ज्जेवं[2] पूअणीआ इह णअरीए तिलअभूदा अ।
अज्जा वसन्तसेणा धम्मणिही चारुदत्तो अ॥

(छ) अरे चन्दणआ।

जाणामि चारुदत्तं वसन्तसेणं अ सुट्ठु जाणामि।
पत्ते अ राअकज्जे पिदरं पि अहं ण जाणामि॥

वा प्रवसितं प्रवहणमिति॥ १२॥ **कस्तमिति। द्वावेवेति।** गाथाद्वयम्। [गुणानामरविन्दं कमलं मधुन इव निवासस्थानम्। यद्वा गुणा अरविन्दं इव यस्य। शीलस्य मृगाङ्कं चन्द्रमिव स्थितम्। आपन्नानां विपद्ग्रस्तानां शरणमागतानां वा मोक्षं दुःखमुक्तिस्थानम्। यद्वा] आपन्नदुःखस्य मोक्षो यतस्तं चतुःसागरसारकं रत्नम्। [तिलकभूतौ अलंकारभूतौ। धर्मनिधिः पुण्यैकसंचयः]॥ १३॥ १४॥ **जानामीति।** गाथा। [राजकार्ये राज्ञः प्राप्ते कार्ये कर्तव्यत्वेनो-

---

१ को स. २ चेव्व.

आर्यकः—(स्वगतम् ।) अयं मे पूर्ववैरी । अयं मे पूर्वबन्धुः । यतः ।

एकंकार्यनियोगेऽपि नानयोस्तुल्यशीलता ।
विवाहे च चितायां च यथा हुतभुजोर्द्वयोः ॥ १६ ॥

चन्दनकः—त्वं तन्त्रिलः सेनापती राज्ञः प्रत्ययितः । एतौ धारितौ मया बलीवर्दौ । अवलोकय । (क)

वीरकः—त्वमपि राज्ञः प्रत्ययितो बलपतिः । तस्मात्त्वमेवावलोकय । (ख)

चन्दनकः—मयाऽवलोकितं त्वयाऽवलोकितं भवति । (ग)

वीरकः—यत्त्वयाऽवलोकितं तद्राज्ञा पालकेनावलोकितम् । (घ)

चन्दनकः—अरे उन्नमय धुरम् । (ङ)

(चेटस्तथा करोति ।)

आर्यकः—(स्वगतम् ।) अपि रक्षिणो मामवलोकयन्ति । अशस्त्रश्चास्मि मन्दभाग्यः । अथ वा ।

भीमस्यानुकरिष्यामि बाहुः शस्त्रं भविष्यति ।
वरं व्यायच्छतो मृत्युर्न गृहीतस्य बन्धने ॥ १७ ॥

अथ वा साहसस्य तावदनवसरः ।

(चन्दनको नाट्येन प्रवहणमारुह्यावलोकयति ।)

आर्यकः—शरणागतोऽस्मि ।

चन्दनकः—(संस्कृतमाश्रित्य ।) अभयं शरणागतस्य ।

आर्यकः—

त्यजति किल तं जयश्रीर्जहाति च मित्राणि बन्धुवर्गश्च ।
भवति च सदोपहास्यो यः खलु शरणागतं त्यजति ॥ १८ ॥

(क) तुमं तन्तिलो सेणावई रण्णो पच्चइदो । एदे धारिदा मए बइल्ला । अवलोएहि ।
(ख) तुमं पि रण्णो पच्चइदो बलवई । ता तुमं ज्जेव अवलोएहि ।
(ग) मए अवलोइदं तुए अवलोइदं भोदि ।
(घ) जं तुए अवलोइदं तं रण्णा पालएण अवलोइदम् ।
(ङ) अरे उण्णामेहि धुरम् ।

पस्थिते ।] प्राप्ते चेति चकारः पुनरर्थे ॥ १५ ॥ **एकेति** ॥ १६ ॥ तन्त्रिलश्चिन्तापरः । **भीमस्येति** । [भीमस्य शस्त्रं विना बाहुभ्यामेव युध्यमानस्य ।] व्यायच्छतः परपरिभवं कुर्वतः ॥ १७ ॥ **त्यजतीति** ॥ १८ ॥

---

१ एकाकार्य.

चन्दनकः—कथमार्यको गोपालदारकः श्येनवित्रासित इव पत्ररथः शाकुनिकस्य हस्ते निपतितः । (विचिन्त्य ।) एषोऽनपराधः शरणागत आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणमारूढः प्राणप्रदस्य म आर्यशर्विलकस्य मित्रम् । अन्यतो राजनियोगः । तत्किमिदानीमत्र युक्तमनुष्ठातुम् । अथ वा यद्भवतु तद्भवतु । प्रथममेवाभयं दत्तम् ।

भीताभयप्रदानं ददतः परोपकाररसिकस्य ।
यदि भवति भवतु नाशस्तथाऽपि खलु लोके गुण एव ॥ १९ ॥

(सभयमवतीर्य ।) दृष्ट आर्यः—(इत्यर्धोक्ते ।) न, आर्या वसन्तसेना । तदेषा भणति—युक्तं न्विदं सदृशं न्विदं यदहमार्यचारुदत्तमभिसर्तुं गच्छन्ती राजमार्गे परिभूता । (क)

वीरकः—चन्दनक अत्र मे संशयः समुत्पन्नः । (ख)

चन्दनकः—कथं ते संशयः । (ग)

वीरकः—

संभ्रमघर्घरकण्ठस्त्वमपि जातोऽसि यत्त्वया भणितम् ।
दृष्टो मया खल्वार्यः पुनरप्यार्या वसन्तसेनेति ॥ २० ॥

अत्र मेऽप्रत्ययः । (घ)

(**क**) कधं अज्जओ गोवालदारओ सेणवित्तासिदो विअ पत्तरहो साउणिअस्स हत्थे णिवडिदो । एसो अणवराधो सरणाअदो अज्जचारुदत्तस्स पवहणं आरूढो पाणप्पदस्स मे अज्जसव्विलअस्स मित्तम् । अण्णदो राअणिओओ । ता किं दाणिं एत्थ जुत्तं अणुचिट्ठिदुम् । अध वा जं भोदु तं भोदु । पढमं ज्जेव अभअं दिण्णम् ।

भीदाभअप्पदाणं दत्तस्स परोवआररसिअस्स ।
जइ होइ होउ णासो तहवि हु लोए गुणो ज्जेव्व ॥

दिट्ठो अज्जो—ण, अज्जआ वसन्तसेणा । तदो एसा भणादि—जुत्तं ण्णेदं सरिसं ण्णेदं जं अहं अज्जचारुदत्तं अहिसारिदुं गच्छन्ती राअमग्गे परिभूदा ।

(**ख**) चन्दणआ एत्थ मह संसओ समुप्पण्णो । (**ग**) कधं दे संसओ ।

(**घ**) संभमघग्घरकण्ठो तुमं पि जादो सि जं तुए भणिदम् ।
दिट्ठो मए क्खु अज्जो पुणो वि अज्जा वसन्तसेणेत्ति ॥

एत्थ मे अप्पच्चओ ।

पत्ररथः पक्षी । शाकुनिकस्य पक्षिणां हन्तुः । **भीताभयेति** । गाथा । भीतेभ्यः अभयप्रदानं ददतः परोपकारे निरतस्य ॥ १९ ॥ परिभूता रथाधिरोहणेन धर्षिता । **संभ्रमेत्यादि** । गाथा । [त्वमपि धीरोऽपि । संभ्रमेण भयव्याकुलतया घर्घरः कण्ठो यस्य ।]

---

१ ०र्धोक्तेन. २ अज्जुआ.

चन्दनकः—अरे कोऽप्रत्ययस्तव। वयं दाक्षिणात्या अव्यक्तभाषिणः। खश-खत्ति-खड-खडत्तु-विड—कर्णाट—कर्ण-प्रावरण-द्राविड—चोल-चीन—बर्बर-खेर-खान-मुख-मधुघात-प्रभृतीनां म्लेच्छजातीनामनेकदेशभाषाभिज्ञा यथेष्टं मन्त्रयामहे दृष्टो दृष्टा वा आर्य आर्या वा। (क)

वीरकः—नन्वहमपि प्रलोकयामि। राजाज्ञैषा। अहं राज्ञः प्रत्ययितः। (ख)

चन्दनकः—तत्किमहमप्रत्ययितः संवृत्तः। (ग)

वीरकः—ननु स्वामिनियोगः। (घ)

चन्दनकः—(स्वगतम्।) आर्यगोपालदारक आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणमधिरुह्यापक्रामतीति यदि कथ्यते तदाऽऽर्यचारुदत्तो राज्ञा शास्यते। तत्कोऽत्रोपायः। (विचिन्त्य।) कर्णाटकलहप्रयोगं करोमि। (प्रकाशम्।) अरे वीरक मया चन्दनकेन प्रलोकितं पुनरपि त्वं प्रलोकयसि। कस्त्वम्। (ङ)

वीरकः—अरे त्वमपि कः। (च)

चन्दनकः—पूज्यमानो मान्यमानस्त्वमात्मनो जातिं न स्मरसि।(छ)

वीरकः—(सक्रोधम्।) अरे का मम जातिः। (ज)

चन्दनकः—को भणतु। (झ)

वीरकः—भणतु। (ञ)

(क) अरे को अप्पच्चओ तुह। वअं दक्खिणत्ता अव्वत्तभासिणो। खस-खत्ति-खड-खडत्तु-विलअ-कण्णाट—कण्ण—प्पावरणअ-दविड-चोल—चीण-बर्बर-खेर-खान-मुख—मधुघाद—पहुदाणं मिलिच्छजादीणं अणेअदेसभासाभिण्णा जेहट्ठं मन्तआम दिट्ठो दिट्ठा वा अज्जो अज्जआ वा।

(ख) णं अहं पि पलोएमि। राअअण्णा एसा। अहं रण्णो पच्चइदो।

(ग) ता किं अहं अप्पच्चइदो संवुत्तो। (घ) णं सामिणिओओ।

(ङ) अज्जगोवालदारओ अज्जचारुदत्तस्स पवहणं अहिरुहिअ अवक्कमदित्ति जइ कहिज्जदि तदो अज्जचारुदत्तो रण्णा सासिज्जइ। ता को एत्थ उवाओ। कण्णाटकलहप्पओअं कलेमि। अरे वीरअ मए चन्दणकेण पलोइदं पुणो वि तुमं पलोएसि। को तुमम्। (च) अरे तुमं पि को। (छ) पूइज्जन्तो माणिज्जन्तो तुमं अप्पणो जादिं ण सुमरेसि। (ज) अरे का मह जादी। (झ) को भणउ। (ञ) भणउ।

यत्त्वं जातोऽसि ॥ २० ॥ । कर्णाटकलहः मिथ्याकलहः तस्य प्रयोगं करोमि।]

---

१ अस्मात्परं 'किं शब्दविचारः। स्त्रीपुंनपुंसकव्याख्यानमप्रस्तुतम्' इत्य० ए० पु०।

चन्दनकः—अथ वा न भणामि ।

जानन्नपि खलु जातिं तव च न भणामि शीलविभवेन ।
तिष्ठतु ममैव मनसि किं च कपित्थेन भग्नेन ॥ २१ ॥ (क)

वीरकः—ननु भणतु भणतु । (ख)

(चन्दनकः संज्ञां ददाति ।)

वीरकः—अरे किं न्विदम् । (ग)

चन्दनकः—

शीर्णशिलातलहस्तः पुरुषाणां कूर्चग्रन्थिसंस्थापनः ।
कर्तरीव्यापृतहस्तस्त्वमपि सेनापतिर्जातः ॥ २२ ॥ (घ)

वीरकः—अरे चन्दनक त्वमपि मान्यमान आत्मनो जातिं न स्मरसि । (ङ)

चन्दनकः—अरे का मम चन्दनकस्य चन्द्रविशुद्धस्य जातिः । (च)

वीरकः—को भणतु । (छ)

चन्दनकः—भणतु भणतु । (ज)

(वीरको नाट्येन संज्ञां ददाति ।)

चन्दनकः—अरे किं न्विदम् । (झ)

(क) अह वा ण भणामि ।

जाणन्तो वि हु जादिं तुज्झ अ ण भणामि सीलविहवेण ।
चिट्ठउ मह च्चिअ मणे किं च कइत्थेण भग्गेण ॥

(ख) णं भणउ भणउ । (ग) अरे किं ण्णेदम् ।

(घ) सिण्णसिलाअलहत्थो पुरिसाणं कुच्चगण्ठिसंठवणो ।
कत्तरिवावुदहत्थो तुमं पि सेणावई जादो ॥

(ङ) अरे चन्दणआ तुमं पि माणिज्जन्तो अप्पणोकेरिकं जादिं ण सुमरेसि ।

(च) अरे का मह चन्दणअस्स चन्दविसुद्धस्स जादी ।

(छ) को भणउ । (ज) भणउ भणउ । (झ) अरे किं ण्णेदम् ।

जानन्नपीति । गाथा । [शीलविभवेन मम शीलस्य विभवेन औन्नत्येन] ॥ २१ ॥ संज्ञां ददातीति जात्युचितक्रियाभिनयः । **शीर्णेत्यादि** । गाथा । [शीर्णे शिलातलं क्षुरादितेजनशिलाखण्डः हस्ते यस्य स शीर्णशिलातलहस्तः । पुरुषाणां कूर्चग्रन्थिसंस्थापनः सम्यक्स्थापकः । अनेन पर्यायेण नापितजातिर्दर्शिता] ॥ २२ ॥

वीरकः—अरे शृणु शृणु ।

जातिस्तव विशुद्धा माता भेरी पिताऽपि ते पटहः ।
दुर्मुख करटकभ्राता त्वमपि सेनापतिर्जातः ॥ २३ ॥ (क)

चन्दनकः—(सक्रोधम् ।) अहं चन्दनकश्चर्मकारः । तत्प्रलोकय प्रवहणम् । (ख)

वीरकः—अरे प्रवहणवाहक परिवर्तय प्रवहणम् । प्रलोकयिष्यामि । (ग)

(चेटस्तथा करोति । वीरकः प्रवहणमारोढुमिच्छति । चन्दनकः सहसा केशेषु गृहीत्वा पातयति पादेन ताडयति च ।)

वीरकः—(सक्रोधमुत्थाय ।) अरे अहं त्वया विश्वस्तो राजाज्ञप्तिं कुर्वन्सहसा केशेषु गृहीत्वा पादेन ताडितः । तच्छृणु रे अधिकरणमध्ये यदि ते चतुरङ्गं न कल्पयामि तदा न भवामि वीरकः । (घ)

चन्दनकः—अरे राजकुलमधिकरणं वा व्रज । किं त्वया शुनकसदृशेन । (ङ)

वीरकः—तथा । (इति निष्क्रान्तः ।) (च)

चन्दनकः—(दिशोऽवलोक्य ।) गच्छ रे प्रवहणवाहक गच्छ । यदि कोऽपि पृच्छति तदा भण—चन्दनकवीरकाभ्यामवलोकितं प्रवहणं व्रजति । आर्ये वसन्तसेने इदं चाभिज्ञानं ते ददामि । (इति खड्गं प्रयच्छति ।) (छ)

(क) अरे सुणाहि सुणाहि ।

जादी तुज्झ विसुद्धा मादा भेरी पिदा वि दे पडहो ।
दुम्मुह करडअभादा तुमं पि सेणावई जादो ॥

(ख) अहं चन्दणओ चम्मारओ । ता पलोएहि पवहणम् ।

(ग) अरे पवहणवाहआ पडिवत्तावेहि पवहणम् । पलोइस्सम् ।

(घ) अरे अहं तुए वीसत्थो राआणत्तिं करेन्तो सहसा केसेसु गेण्हिअ पादेन ताडिदो । ता सुणु रे अहिअरणमज्झे जइ दे चउरङ्गं ण कप्पावेमि तदो ण होमि वीरओ ।

(ङ) अरे राअउलं अहिअरणं वा वच्च । किं तुए सुणअसरिसेण । (च) तह ।

(छ) गच्छ रे पवहणवाहआ गच्छ । जइ को वि पुच्छेदि तदो भणेसि—चन्दणअवीरएहिं अवलोइदं पवहणं वच्चइ । अज्जे वसन्तसेणे इमं च अहिण्णाणं दे देमि ।

जातिस्तवेति । गाथा । [करटकस्य वाद्यविशेषस्य भ्राता । अत्र चर्मावगुण्ठितवाद्यानां मातापितृत्वाद्यारोपणेन भङ्ग्यन्तरेण चर्मकारजातिरुक्ता] ॥ २३ ॥

---

१ नाट्येन प्र०. २ पादप्रहारेण दूरीकरोति वीरकम्.

आर्यकः—(खड्गं गृहीत्वा सहर्षमात्मगतम् ।)

अये शस्त्रं मया प्राप्तं स्पन्दते दक्षिणो भुजः ।
अनुकूलं च सकलं हन्त संरक्षितो ह्यहम् ॥ २४ ॥

चन्दनकः—आर्ये ।

अत्र मया विज्ञप्ता प्रत्ययिता चन्दनकमपि स्मरासि ।
न भणाम्येष लुब्धः स्नेहस्य रसेन ब्रूमः ॥ २५ ॥ (क)

आर्यकः—

चन्दनश्चन्द्रशीलाढ्यो दैवादद्य सुहृन्मम ।
चन्दनं भोः स्मरिष्यामि सिद्धादेशस्तथा यदि ॥ २६ ॥

चन्दनकः—

अभयं तव ददातु हरो विष्णुर्ब्रह्मा रविश्च चन्द्रश्च ।
हत्वा शत्रुपक्षं शुम्भनिशुम्भौ यथा देवी ॥ २७ ॥ (ख)

(चेटः प्रवहणेन निष्क्रान्तः ।)

चन्दनकः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) अरे निष्क्रमतो मम प्रियवयस्यः शर्विलकः पृष्ठत एवानुलग्नो गतः । भवतु । प्रधानदण्डधारको वीरको राजप्रत्ययकारो विरोधितः । तद्यावदहमपि पुत्रभ्रातृपरिवृत एतमेवानुगच्छामि । (इति निष्क्रान्तः ।) (ग)

इति [1]प्रवहणविपर्ययो नाम षष्ठोऽङ्कः ।

(क) अज्जए ।

एत्थ मए विण्णविदा पच्चइदा चन्दणं पि सुमरेसि ।
ण भणामि एस लुद्धो णेहस्स [3]रसेण बोल्लामो ॥

(ख) अभअं तुह देउ हरो विण्हू बम्हा रवी अ चन्दो अ ।
हत्तूण सत्तुवक्खं सुम्भणिसुम्भे जधा देवी ॥

(ग) अरे णिक्कमन्तस्स मे पिअवअस्सो सव्विलओ पिट्ठदो ज्जेव अणुलग्गो गदो । भोदु । पधाणदण्डधारओ वीरओ राअपच्चअआरो विरोधिदो । ता जाव अहंपि पुत्तभादुपडिवुदो एदं ज्जेव अणुगच्छामि ।

अये इति । [पुंसो दक्षिणबाहुस्पन्दः सौभाग्यसूचकः] ॥२४॥ **अत्रेति** । [प्रत्ययिता राज्यलाभेन सिद्धादेशे जातविश्वासा । लुब्धः द्रव्यगृध्नुः] सन्न भणामि ॥२५॥ **चन्दन इति** । तथा यदीत्यादि । राज्यप्राप्तिरूपः ॥ २६ ॥ **अभयमित्यादि** । आर्या । ॥ २७ ॥ विरोधिदो विरोधितः । पुत्रभ्रातृप्रभृतिभिः सहितः । तमार्यकमेव ।

इति प्रवहणविपर्यासो नाम षष्ठोऽङ्कः ।

---

१ मृच्छकटिकायां प्रवहण०; मृच्छ०प्रकरणे. २ विण्णादा. ३ वसेण.

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चारुदत्तो विदूषकश्च ।)

विदूषकः—भोः पश्य पश्य पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानस्य सश्रीकताम् । (क)

चारुदत्तः—वयस्य एवमेतत् । तथा हि ।

वणिज इव भान्ति तरवः पण्यानीव स्थितानि कुसुमानि ।
शुल्कमिव साधयन्तो मधुकरपुरुषाः प्रविचरन्ति ॥ १ ॥

विदूषकः—भोः इदमसंस्काररमणीयं शिलातलमुपविशतु भवान् । (ख)

चारुदत्तः—(उपविश्य ।) वयस्य चिरयति वर्धमानकः ।

विदूषकः—भणितो मया वर्धमानकः—वसन्तसेनां गृहीत्वा लघु लघ्वागच्छेति । (ग)

चारुदत्तः—तत्किं चिरयति ।

किं यात्यस्य पुरः शनैः प्रवहणं तस्यान्तरं मार्गते
भग्नेऽक्षे परिवर्तनं प्रकुरुते छिन्नोऽथ वा प्रग्रहः ।
वर्त्मान्तोज्झितदारुवारितगतिर्मार्गान्तरं याचते
स्वैरं प्रेरितगोयुगः किमथ वा स्वच्छन्दमागच्छति ॥ २ ॥

(प्रविश्य गुप्तार्यकप्रवहणस्थः ।)

चेटः—यातं गावौ यातम् । (घ)

(क) भो पेक्ख पेक्ख पुप्फकरण्डअजिण्णुज्जाणस्स सस्सिरीअदाम् ।
(ख) भो इमं असक्काररमणीअं सिलाअलं उवाविसदु भवम् ।
(ग) भणिदो मए वड्ढमाणओ—वसन्तसेणिअं गेण्हिअ लहुं लहुं आअच्छ त्ति ।
(घ) जाध गोणा जाध ।

वणिज इति । [पण्यानि विक्रेयवस्तूनि ।] शुल्कं राजदेयम् ॥ १ ॥ असंकारमिति । अकृत्रिमं स्वभावत एवेत्यर्थः । **किमिति** । [तस्य अन्तरं गमनावकाशम् । अक्षे कूबराख्ये । परिवर्तनं विनिमयम् । प्रग्रहः रश्मिः । वर्त्मान्ते अध्वप्रान्ते उज्झितानि दारूनि तैः वारिता गतिर्यस्य । कर्मान्तेति पाठे] कर्मान्तो राजादीनां नियोगविशेषः । तत्संबन्धिनि धर्मे त्यक्तकाष्ठानि

---

१ भणितस्तत्किम्. २ कर्मान्तो०. ३ प्रेषित.

आर्यकः—(स्वगतम् ।)

नरपतिपुरुषाणां दर्शनाद्भीतभीतः
सनिगडचरणत्वात्सावशेषापसारः ।
अविदितमधिरूढो यामि साधोस्तु[1] याने
परभृत इव नीडे रक्षितो वायसीभिः ॥ ३ ॥

अहो नगरात्सुदूरमपक्रान्तोऽस्मि[2] । तत्किमस्मात्प्रवहणादवतीर्य वृक्षवाटिकागहनं प्रविशामि । उताहो प्रवहणस्वामिनं पश्यामि । अथ वा कृतं वृक्षवाटिकागहनेन । अभ्युपपन्नवत्सलः खलु तत्रभवानार्यचारुदत्त श्रूयते । तत्प्रत्यक्षीकृत्य गच्छामि ।

स तावदस्माद्व्यसनान्नवोत्थितं[3] निरीक्ष्य साधुः समुपैति निर्वृतिम् ।
शरीरमेतद्गतमीदृशीं दशां धृतं मया तस्य महात्मनो गुणैः ॥ ४ ॥

चेटः—इदं तदुद्यानम् । यावदुपसर्पामि । (उपसृत्य ।) आर्य मैत्रेय । (क)

विदूषकः—भोः प्रियं ते निवेदयामि । वर्धमानको मन्त्रयते । आगतया वसन्तसेनया भवितव्यम् । (ख)

चारुदत्तः—प्रियं नः प्रियम् ।

विदूषकः—दास्याःपुत्र किं चिरायितोऽसि । (ग)

चेटः—आर्य मैत्रेय मा कुप्य । यानास्तरणं विस्मृतमिति कृत्वा गतागतिं कुर्वंश्चिरायितोऽस्मि । (घ)

(क) इमं तं उज्जाणम् । जाव उवशप्पामि । अज्ज मित्तेअ ।

(ख) भो पिअं दे णिवेदेमि । वड्ढमाणओ मन्तेदि । आगदाए वसन्तसेणाए होदव्वम् । (ग) दासीएपुत्ता किं चिरइदोसि ।

(घ) अज्ज मित्तेअ मा कुप्प । जाणत्थलके विशुमालिदे त्ति कदुअ गदागदिं कलेन्ते चिलइदेम्हि ।

तैः प्रतिरुद्धगमनः ॥ २ ॥ **नरपतीति** । [निगडेन शृङ्खलया सहितः चरणः यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ।] सावशेषः किंचिदवशिष्टः अपसारो निर्गमो यस्य । कोकिलपक्षे नरपतिपुरुषाः शाकुनिकाः । सनिगड इव । सनिगडो बाल्यान्मन्दगमनः याने॑ऽधिरूढोऽनवस्थितः । काकस्त्रीरक्षितकोकिल उपमानम् । [मालिनी वृत्तम्] ॥३॥ [अभ्युपपन्नेषु आश्रितेषु वत्सलः ।] **स इति** । [स साधुः अस्मात् व्यसनाद्राजनिग्रहरूपात् नवोत्थितं मां निरीक्ष्य निर्वृतिं सुखं समुपैति तावत् ।]

---

१ सुयाने. २ आगतः. ३ नार्णवो०.

चारुदत्तः—वर्धमानक परिवर्तय प्रवहणम् । सखे मैत्रेय अवतारय वसन्तसेनाम् ।

विदूषकः—किं निगडेन बद्धावस्याः पादौ येन स्वयं नावतरति । (उत्थाय प्रवहणमुद्धाट्य ।) भोः न वसन्तसेना वसन्तसेनः खल्वेषः । (क)

चारुदत्तः—वयस्य अलं परिहासेन । न कालमपेक्षते स्नेहः । अथ वा स्वयमेवावतारयामि । (इत्युत्तिष्ठति ।)

आर्यकः—(दृष्ट्वा ।) अये अयमेव प्रवहणस्वामी । न केवलं श्रुतिरमणीयो दृष्टिरमणीयोऽपि । हन्त रक्षितोऽस्मि ।

चारुदत्तः—(प्रवहणमधिरुह्य दृष्ट्वा च ।) अये तत्कोऽयम् ।

करिकरसमबाहुः सिंहपीनोन्नतांसः
पृथुतरसमवक्षास्ताम्रलोलायताक्षः ।
कथमिदमसमानं प्राप्त एवंविधो यो
वहति निगडमेकं[1] पादलग्नं महात्मा ॥ ५ ॥

ततः[2] को भवान् ।

आर्यकः—शरणागतो गोपालप्रकृतिरार्यकोऽस्मि ।

चारुदत्तः—किं घोषादानीय योऽसौ राज्ञा पालकेन बद्धः ।

आर्यकः—अथ किम् ।

चारुदत्तः—

विधिनैवोपनीतस्त्वं चक्षुर्विषयमागतः ।
अपि प्राणानहं जह्यां न तु त्वां शरणागतम् ॥ ६ ॥

(आर्यको हर्षं नाटयति ।)

चारुदत्तः—वर्धमानक चरणान्निगडमपनय ।

चेटः—यदार्य आज्ञापयति । (तथा कृत्वा[3] ।) आर्य अपनीतानि निगडानि । (ख)

(**क**) किं णिअडेण बद्धा से गोडा जेण सअं ण ओदरेदि । भो ण वसन्तसेणा वसन्तसेणो क्खु एसो । (**ख**) जं अज्जो आणवेदि । अज्ज अवणीदाइं णिगलाइं ।

चन्दनकेन रक्षितत्वात् । [वंशस्थं वृत्तम्] ॥ ४ ॥ **करीति** । [करिणः करः शुण्डादण्डः तेन समौ बाहू यस्य । सिंहस्येव पीनौ उन्नतौ च अंसौ यस्य । पृथुतरमतिविपुलं समं च वक्षो यस्य सः । ताम्रे लोले आयते च अक्षिणी यस्य सः । यः एवंविधो महात्मा इदं असमानमननुरूपं पादलग्नमेकं निगडं कथं वहति । मालिनी वृत्तम्] ॥ ५ ॥

---

१ निगडयुग्मं. २ तत्को. ३ करोति.

आर्यकः—स्नेहमयान्यन्यानि दृढतराणि दत्ता[1]नि ।

विदूषकः—संगच्छस्व निगडानि । एषोऽपि मुक्तः । साम्प्रतं वयं व्रजिष्यामः । (क)

चारुदत्तः—धिक्[2] शान्तम् ।

आर्यकः—सखे चारुदत्त अहमपि प्रणयेनेदं प्रवहणमारूढः । तत्क्षन्तव्यम् ।

चारुदत्तः—अलंकृतोऽस्मि स्वयंग्राह[3]प्रणयेन भवता ।

आर्यकः—अभ्यनुज्ञातो भवता गन्तुमिच्छामि ।

चारुदत्तः—गम्यताम् ।

आर्यकः—भवतु । अवतरामि ।

चारुदत्तः—सखे नावतरितव्यम् । प्रत्यग्रापनीतसंयमनस्य भवतोऽलघुसंचारा[4] गतिः । सुलभपुरुषसंचारेऽस्मिन्प्रदेशे प्रवहणं विश्वासमुत्पादयति । तत्प्रवहणेनैव गम्यताम् ।

आर्यकः—यथाऽऽह भवान् ।

चारुदत्तः—

क्षेमेण व्रज बान्धवान्

आर्यकः—

ननु मया लब्धो भवान्बान्धवः

चारुदत्तः—

स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरेषु भवता

आर्यकः—

स्वात्माऽपि विस्मर्यते ।

चारुदत्तः—

त्वां रक्षन्तु पथि प्रयान्तममराः

आर्यकः—

संरक्षितोऽहं त्वया

(**क**) संगच्छेहि णिअडाइं । एसो वि मुक्को । संपदं अम्हे वजिस्सामो ।

अलघुर्मन्दः संचारो यत्र । लघुरिति पाठे अल्पः । **क्षेमेणेति** । अत्र चारुदत्तार्यकयोरुत्तरोत्तरेण अष्टखण्डः श्लोकः । [एवमुपकृतवांस्त्वं विस्मर्यसे चेन्मया स्वात्माऽपि विस्मर्यते ।

---

१ लग्नानि. २ धिक् । धिक् । शान्तं पापम्. ३ ग्रह. ४ ०संवारा; लघुसं०.

चारुदत्तः—

स्वैर्भाग्यैः परिरक्षितोऽसि

आर्यकः—

ननु हे तत्रापि हेतुर्भवान् ॥ ७ ॥

चारुदत्तः—यदुद्यते[1] पालके महती रक्षा न वर्तते तच्छीघ्रमपक्रामतु भवान् ।

आर्यकः—एवं पुनर्दर्शनाय । (इति निष्क्रान्तः ।)

चारुदत्तः—

कृत्वैवं मनुजपतेर्महद्व्यलीकं
स्थातुं हि क्षणमपि न प्रशस्तमस्मिन् ।
मैत्रेय[2] क्षिप निगडं पुराणकूपे
पश्येयुः क्षितिपतयो हि चारदृष्ट्या ॥ ८ ॥

(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा ।) सखे मैत्रेय वसन्तसेनादर्शनोत्सुकोऽयं जनः । पश्य ।

अपश्यतोऽद्य तां कान्तां वामं स्फुरति लोचनम् ।
अकारणपरित्रस्तं हृदयं व्यथते मम ॥ ९ ॥

तदेहि । गच्छावः । (परिक्रम्य ।) कथमभिमुखमनाभ्युदयिकं श्रमणकदर्शनम् । (विचार्य ।) प्रविशत्वयमनेन पथा । वयमप्यनेनैव पथा गच्छामः । (इति निष्क्रान्तः ।)

इत्यार्यकापहरणं[3] नाम सप्तमोऽङ्कः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्] ॥७॥ पालके राजनि रक्षक एव वा । रक्षणे महानभिनिवेश इत्यर्थः । **कृत्वेति** । [मनुजपतेः राज्ञः एवं महत् व्यलीकमप्रियं कृत्वा अस्मिन्देशे इ० । निगडमार्यकपादादपनीतम् । चारदृष्ट्या यतः चारचक्षुषः राजानः । तदुक्तम्—‘ चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ’ इति । प्रहर्षिणी वृत्तम्] ॥ ८ ॥ **अपश्यत इति** ॥ ९ ॥ [अभ्युदय उत्कर्षः प्रयोजनमस्याभ्युदयिकम् । ‘प्रयोजनम्’ इति ठञ् । नाभ्युदयिकमनाभ्युदयिकमनिष्टफलम् । ‘काषायीगुडतक्रपङ्कविधवाकुब्जा न दृष्टाः शुभाः ’ इत्युक्तेः ।] श्रमणको भिक्षुः । अशकुनपरंपरा च चारुदत्तवसन्तसेनयोरनिष्टस्याग्रे भविष्यतः सूचनाय ।

इत्यार्यकापवाहनो नाम सप्तमोऽङ्कः ।

---

१ यत्नोद्यते, यत्नेनो०...रक्षा वर्तते. २ (दृष्ट्वा ।) मैत्रेय. ३ मृच्छकटिकायामा०; ०काख्ये प्रकरणे.

अष्टमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यार्द्रचीवरहस्तो भिक्षुः ।)

भिक्षुः—अज्ञाः कुरुत धर्मसंचयम् ।

संयच्छत निजोदरं नित्यं जागृत ध्यानपटहेन ।
विषमा इन्द्रियचौरा हरन्ति चिरसंचितं धर्मम् ॥ १ ॥

अपि च । अनित्यतया प्रेक्ष्य केवलं तावद्धर्माणां शरणमस्मि ।

पञ्चजना येन मारिता स्त्रियं[1] मारयित्वा ग्रामो रक्षितः ।
अबलश्च चण्डालो मारितोऽवश्यं स नरः स्वर्गं गाहते ॥ २ ॥
शिरो मुण्डितं तुण्डं मुण्डितं चित्तं न मुण्डितं किमर्थं[2] मुण्डितम् ।
यस्य पुनश्च चित्तं मुण्डितं साधु सुष्ठु शिरस्तस्य मुण्डितम् ॥ ३ ॥

गृहीतकषायोदकमेतच्चीवरं यावदेतद्राष्ट्रियश्यालकस्योद्याने प्रविश्य पुष्करिण्यां प्रक्षाल्य लघु लघ्वपक्रमिष्यामि । (परिक्रम्य तथा करोति ।) (क)

(क) अज्ञा[3] कलेध धम्मशंचअम् ।
शंजमध[4] णिअपोटं णिच्चं जग्गेध झाणपडहेण ।
विशमा इन्दिअचोला हलन्ति चिलशंचिदं धम्मम् ॥
अवि अ । अणिच्चदाए पेक्खिअ णवलं[5] दाव धम्माणं शलणम्हि ।
पञ्चज्जण जेण मालिदा इत्थिअ मालिअ गाम लक्खिदे ।
अबले अ[6] चण्डाल मालिदे अवसं[7] शे णले शग्ग गाहदि ॥
शिल मुण्डिदे तुण्ड मुण्डिदे चित्त ण मुण्डिदे कीश मुण्डिदे ।
जाह उण अ चित्त मुण्डिदे शाहु शुट्ठु शिल ताह मुण्डिदे ॥

गिहिदकशाओदए एशे चीवले जाव एदं लश्टिअशालकाहकेलके उज्जाणे पविशिअ पोक्खलिणीए पक्खालिअ लहुं लहुं अवक्कमिश्शम् ।

[अथ पूर्वाङ्कान्तसूचितं भिक्षुं प्रवेश्य तदनु शकारस्यापि प्रवेशं प्रवहणविपर्ययेण राष्ट्रियशकटमधिरूढाया वसन्तसेनायाः संकटं वर्णयितुं प्रस्तौति ।] **संयच्छतेति** । गाथा । [निजोदरं संयच्छत केवलमुदरपरायणा मा भवतेत्यर्थः । ध्यानमेव पटहस्तेन जागृत । अज्ञाननिद्रामग्ना मा भवतेत्यर्थः । विषमा दुर्ग्राह्या इन्द्रियाणि एव चौराः चिरसंचितं चिरोपार्जितं धर्मं पुण्यं हरन्ति] ॥१॥ **पञ्चजना इति । शिर इति** । वैतालीछन्दसा द्वयम् । पञ्चेति । ज्जणसंयोगात्पञ्चेति पञ्चशब्दो गुरुः छन्दोनुरोधात् । पञ्चजणेति णकारः । अबले केति केवलः ककारः एकारश्च लघुः । अवसं वीत्यत्र सकारो न प्रविष्टः । अन्यथा अवस्सं वीति स्यात् । शे णले इत्येकारद्वयेऽन्यतरो न गाहतीत्यत्र ‘ गा ’ इत्याकारस्य गुरुत्वम् । पञ्चजनाः पञ्चेन्द्रियाणि । ग्रामः शरीरम् । लक्खिदे रक्षितः । दुष्टत्वविकृतिपातात् । चण्डालोऽहंकारः । अबलोऽसहायः । अथ वेन्द्रियादिविनाशात् । अवश्यं स नरः स्वर्गं गाहते ॥ २ ॥ चित्तं न मुण्डितं न संयत्तीकृतम् । किं मुण्डितम् । साधु शिरो मुण्डितम् । [सत्यामेव चित्तशुद्धौ बहिःसंन्यासः शोभते इत्यर्थः] ॥३॥ राष्ट्रियश्यालकत्वेन च पुनः संयोगः प्रकर्षख्यापनार्थः । अपूपौ द्वावितिवत् वा न पुनरुक्तम् । [चीवरं

---

१ अविद्यां. २ कुतः, किं. ३ अज्जा (आर्याः). ४ संजयमध णिअमुदलं णिच्चं जग्लध. ५ णवल (नरः). ६ क-क (टी०). ७ अवसं षि.

(नेपथ्ये ।)

शकारः—तिष्ठ रे दुष्टश्रमणक तिष्ठ । (क)

भिक्षुः—(दृष्ट्वा सभयम् ।) आश्चर्यम् । एष स राजश्यालसंस्थानक आगतः । एकेन भिक्षुणाऽपराधे कृतेऽन्यमपि यत्र यत्र भिक्षुं पश्यति तत्र तत्र गामिव नासिकां विद्ध्वाऽपवाहयति । तत्कुत्राशरणः शरणं गमिष्यामि । अथ वा भट्टारक एव बुद्धो मे शरणम् । (ख)

(प्रविश्य सखड्गेन विटेन सह)

शकारः—तिष्ठ रे दुष्टश्रमणक तिष्ठ । आपानकमध्यप्रविष्टस्येव रक्तमूलकस्य शीर्षं ते भङ्क्ष्यामि । (इति ताडयति ।) (ग)

विटः—काणेलीमातः न युक्तं निर्वेदधृतकाषायं भिक्षुं ताडयितुम् । तत्किमनेन । इदं तावत्सुखोपगम्यमुद्यानं पश्यतु भवान् ।

अशरणशरणप्रमोदभूतैर्वनतरुभिः क्रियमाणचारुकर्म ।
हृदयमिव दुरात्मनामगुप्तं नवमिव राज्यमनिर्जितोपभोग्यम् ॥ ४ ॥

भिक्षुः—स्वागतम् । प्रसीदतूपासकः । (घ)

(क) चिश्ट ले दुश्टशमणका चिश्ट ।

(ख) ही अविद माणहे । एशे शे लाअशालशंठाणे आअदे । एक्केण भिक्खुणा अवलाहे किदे अण्णं पि जहिं जहिं भिक्खुं पेक्खदि तहिं तहिं गोणं विअ णासं विन्धिअ ओवाहेदि । ता कहिं अशलणे शलणं गमिश्शम् । अध वा भट्टालके ज्जेव बुद्धे मे शलणे ।

(ग) चिश्ट ले दुश्टशमणका चिश्ट । आवाणअमज्झपविश्टश्श विअ लत्तमूलअश्श शीशं दे मोडइश्शम् ।

(घ) शाअदम् । पशीददु उवाशके ।

शाक्यभिक्षुप्रावरणम् ।] ही अविद माणहे इति विस्मयखेदे । आपानकं पानगोष्ठी । पिबन्त्यस्मिन्नित्याधिकरणे ल्युट् । रक्तमूलकस्य शीर्षमिव । मद्यपाः पत्रमयमग्रभागमपनीय मूलकमुपदंशीकुर्वन्ति । [कषायेण लोहितद्रव्यविशेषेण रक्तं काषायम् । 'तेन रक्तं रागात्' इत्यण् । निर्वेदाद्वैराग्येण धृतं काषायं येन तम् ।] **अशरणेति** । [अशरणानां गृहाद्याश्रयरहितानां शरणमाश्रयस्तेन प्रमोदभूतैः आनन्दरूपैर्जातैः । वनतरुभिरुद्यानवृक्षैः क्रियमाणं चारु मनोहरं कर्म यस्मिन् तत् । दुरात्मनां त्वादृशामिति ध्वनिः । हृदयमिव अगुप्तं प्रकटमनियन्त्रितप्रवेशं च । पुनश्च] अनिर्जितमनात्मसात्कृतम् । [अत उपभोग्यं च सर्वैरिति शेषः । सर्वोपभोग्यत्वाद्भिक्षोः प्रवेशो न निषेध्य इत्यर्थः । मालोपमालंकारः । पुष्पिताग्रा वृत्तम्] ॥ ४ ॥ नापितः । स ह्युपासको दृष्ट इत्याशयः ।

---

१ कषायं. २ गम्यमान०.

शकारः—भाव पश्य पश्य । आक्रोशति माम् । (क)

विटः—किं ब्रवीति ।

शकारः—उपासक इति मां भणति । किमहं नापित । (ख)

विटः—बुद्धोपासक इति भवन्तं स्तौति ।

शकारः—स्तुहि श्रमणक स्तुहि । (ग)

भिक्षुः—त्वं धन्यस्त्वं पुण्यः । (घ)

शकारः—भाव धन्यः पुण्य इति मां भणति । किमहं चार्वाकः कोष्टकः कुम्भकारो वा । (ङ)

विटः—काणेलीमातः ननु धन्यस्त्वं पुण्यस्त्वमिति भवन्तं स्तौति ।

शकारः—भाव तत्किमर्थमेष इहागतः । (च)

भिक्षुः—इदं चीवरं प्रक्षालयितुम् । (छ)

शकारः—अरे दुष्टश्रमणक एतन्मम भगिनीपतिना सर्वोद्यानानां प्रवरं पुष्पकरण्डोद्यानं दत्तं यत्र तावच्छुनकाः शृगालाः पानीयं पिबन्ति । अहमपि प्रवरपुरुषो मनुष्यको न स्नामि । तत्र त्वं पुष्करिण्यां पुराणकुलित्थयूषसवर्णान्युग्रगन्धीनि चीवराणि प्रक्षालयसि । तत्त्वामेकप्रहारिकं करोमि । (ज)

(क) भावे पेक्ख पेक्ख । आक्कोशदि मम् ।

(ख) उवाशके त्ति मं भणादि । किं हग्गे णाविदे ।

(ग) थुणु शमणका थुणु । (घ) तुमं धण्णे तुमं पुण्णे ।

(ङ) भावे धण्णे पुण्णे त्ति मं भणादि । किं हग्गे शलावके कोश्टके कोम्भकाले वा ।

(च) भावे ता कीश एशे इध आगदे ।

(छ) इदं चीवलं पक्खो[1]लिदुम् । (ज) अले दुश्टशमणका एशे मम बहिणीवदिणा शव्वुज्जाणाणं पवले पुप्फकलण्डुज्जाणे दिण्णे जहिं दाव शुणहका शिआला पाणिअं पिअन्ति । हग्गे वि पबलपुलिशे मणुश्शके ण ण्हाआमि । तहिं तुमं पुक्खलिणीए पुलाणकुलुत्थजूशा[2]शवण्णाइं उश्शा[3]गन्धिआइं चीवलाइं पक्खालेशि । ता तुमं एकपहालिअं कलेमि ।

शलावकश्चार्वाकः । [स हि धनमर्हतीति धन्यः । केवलमर्थकामपरः । ' अनित्यानि शरीराणि ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ' इति तस्योपदेशः ।] कोष्टकमिष्टकादिरचितं [निपानं यत्र पशवः पानीयं पिबन्ति ।] एकप्रहारवन्तं करोमि । एकप्रहारेण मारणोक्तावयं प्रयोगः।

---

१ पच्छालिदुं. २ शबलाइं. ३ उद्दुश्श (उग्र); उग्गविस्सगन्धि०.

विटः—काणेलीमातः तथा तर्कयामि यथाऽनेनाचिरप्रव्रजितेन भवितव्यम् ।

शकारः—कथं भावो जानाति । (क)

विटः—किमत्र ज्ञेयम् । पश्य ।

अद्याप्यस्य तथैव केशविरहाद्गौरी ललाटच्छविः
कालस्याल्पतया च चीवरकृतः स्कन्धे न जातः किणः ।
नाभ्यस्ता च कषायवस्त्ररचना दूरं निगूढान्तरो
वस्त्रान्तश्च पटोच्छ्रयात्प्रशिथिलः स्कन्धे न संतिष्ठते ॥ ५ ॥

भिक्षुः—उपासक एवम् । अचिरप्रव्रजितोऽहम् । (ख)

शकारः—तत्किमर्थं त्वं जातमात्र एव न प्रव्रजितः । (इति ताडयति ।) (ग)

भिक्षुः—नमो बुद्धाय । (घ)

विटः—किमनेन ताडितेन तपस्विना । मुच्यताम् । गच्छतु ।

शकारः—अरे तिष्ठ तावद्यावत्संप्रधारयामि । (ङ)

विटः—केन सार्धम् ।

शकारः—आत्मनो हृदयेन । (च)

विटः—हन्त न गतः ।

शकारः—पुत्रक हृदय भट्टारक पुत्रक एष श्रमणकोऽपि नाम किं गच्छतु किं तिष्ठतु । (स्वगतम् ।) नापि गच्छतु नापि तिष्ठतु । (प्रकाशम् ।) भाव संप्रधारितं मया हृदयेन सह । एतन्मम हृदयं भणति । (छ)

(क) कधं भावे जाणादि । (ख) उवाशके एव्वम् । अचिलपव्वजिदे हग्गे ।
(ग) ता कीश तुमं जातमेत्तके ज्जेव ण पव्वजिदे ।
(घ) णमो बुद्धश्श । (ङ) अले चिश्ट दाव जाव शंपधालेमि ।
(च) अत्तणो हडक्केण । (छ) पुत्तका हडक्का भश्टके पुत्तके एशे शमणके अवि णाम किं गच्छदु किं चिश्टदु । णावि गच्छदु णावि चिश्टदु । भावे शंपधालिदं मए हडक्केण शह । एशे मह हडक्के भणादि ।

अद्यापीति । गौरी ललाटे शोभा [तथैव गृहस्थाश्रमस्थितस्यैव] भवति । किणः संघर्षजो व्रणाकारः । वस्त्रकषायीकरणं न शीलितम् । [दूरं निगूढमन्तरं शरीरभागो येन स तथा । पटस्योच्छ्रयाद्दैर्घ्याद्विशालतया वा प्रशिथिलः असंस्थितः] वस्त्रान्तं स्कन्धे न संतिष्ठते । नपुंसकत्वं चिन्त्यम् । निगूढमवकाशो यस्य तत् । संकोचितप्रदेशमित्यर्थः । [काव्यलिङ्गसमुच्चयालंकारौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्] ॥ ५ ॥ तपस्विना वराकेण । हडक्केन हृदयेन । न गतस्तर्हि न गमिष्यतीत्यर्थः ।

---

१ तेनाचिर०. २ अद्यार्यस्य. ३ ०न्तरं वस्त्रान्तं (टी०). ४ मेत्तकं. ५ पुत्तका.

विटः—किं ब्रवीति ।

शकारः—माऽपि गच्छतु माऽपि तिष्ठतु । माऽप्युच्छ्वसितु माऽपि निःश्वसितु । इहैव झटिति पतित्वा म्रियताम् । (क)

भिक्षुः—नमो बुद्धाय । शरणागतोऽस्मि । (ख)

विटः—गच्छतु ।

शकारः—ननु समयेन । (ग)

विटः—कीदृशः समयः ।

शकारः—तथा कर्दमं प्रक्षिपतु यथा पानीयं पङ्काविलं न भवति । अथ वा पानीयं पुञ्जीकृत्य कर्दमे क्षिपतु । (घ)

विटः—अहो मूर्खता ।

विपर्यस्तमनश्चेष्टैः शिलाशकलवर्ष्मभिः ।
मांसवृक्षैरियं मूर्खैर्भाराक्रान्ता वसुंधरा ॥ ६ ॥

(भिक्षुर्नाट्येनाक्रोशति ।)

शकारः—किं भणति । (ङ)

विटः—स्तौति भवन्तम् ।

शकारः—स्तुहि स्तुहि । पुनरपि स्तुहि । (च)

(तथा कृत्वा निष्क्रान्तो भिक्षुः ।)

विटः—काणेलीमातः पश्योद्यानस्य शोभाम् ।

अमी हि वृक्षाः फलपुष्पशोभिताः कठोरनिष्पन्दलतोपवेष्टिताः[1] ।
नृपाज्ञया रक्षिजनेन पालिता नराः[2] सदारा इव यान्ति निर्वृतिम् ॥ ७ ॥

(क) मावि गच्छदु मावि चिश्टदु । मावि ऊशशदु[3] मावि णीशशदु । इध ज्जेव झत्ति[4] पडिअ मलेदु । (ख) णमो बुद्धश्श । शलणागदेम्हि । (ग) णं शमएण । (घ) तधा कद्दमं फेलदु जधा पाणिअं पङ्काइलं ण होदि । अध वा पाणिअं पुञ्जीकदुअ कद्दमे फेलदु । (ङ) किं भणादि । (च) थुणु थुणु । पुणो वि थुणु ।

पङ्काविलं कलुषमिति यावत् । **विपर्यस्तेति** । [विपर्यस्ता विपरीता लोकविरुद्धा मनश्चेष्टा मनोव्यापारो येषां तैः । यद्वा विपर्यस्ते मनः चेष्टा च येषां तैः । शिलाशकलानि पाषाणखण्डा इव वर्ष्माणि शरीराणि येषां तैः । मांसस्य वृक्षा इव तैः । मूर्खैः इयं वसुंधरा भाराक्रान्ता भारनिपीडिता] ॥ ६ ॥ आक्रोशति जुगुप्सते । **अमी इति** । [अमी फलपुष्पशोभिताः कठोराः निष्पन्दा निश्चलाश्च ता लताश्च ताभिः । कठोरं निर्दयं निष्पन्दं निश्चलं च यथा तथा इति वा । उपवेष्टिता आलिङ्गिताः वृक्षाः नृपाज्ञया रक्षिजनेन पालिताः सदारा नरा इव निर्वृतिं सुखं यान्ति । वंशस्थं वृत्तम्] ॥ ७ ॥

१ निष्यन्द. २ नरः. ३ ओशशदु (उपविशतु). ४ झत्ति अ.

शकारः—सुष्ठु भावो भणति ।

बहुकुसुमविचित्रिता च भूमिः कुसुमभरेण विनामिताश्च वृक्षाः ।
द्रुमशिखरलतावलम्बमानाः पनसफलानीव वानरा ललन्ति ॥८॥ (क)

विटः—काणेलीमातः इदं शिलातलमध्यास्यताम् ।

शकारः—एषोऽस्म्यासितः । (इति विटेन सहोपविशति ।) भाव अद्यापि तां वसन्तसेनां स्मरामि । दुर्जनवचनमिव हृदयान्नापसरति । (ख)

विटः—(स्वगतम् ।) तथा निरस्तोऽपि स्मरति ताम् । अथ वा ।

स्त्रीभिर्विमानितानां कापुरुषाणां विवर्धते मदनः ।
सत्पुरुषस्य स एव तु भवति मृदुर्नैव वा भवति ॥ ९ ॥

शकारः—भाव काऽपि वेला स्थावरकचेटस्य भणितस्य प्रवहणं गृहीत्वा लघु लघ्वागच्छेति । अद्यापि नागच्छतीति चिरमस्मि बुभुक्षितः । मध्याह्ने न शक्यते पादाभ्यां गन्तुम् । तत्पश्य पश्य ।

नभोमध्यगतः सूरो दुष्प्रेक्षः कुपितवानरसदृक्षः ।
भूमिर्दृढसंतप्ता हतपुत्रशतेव गान्धारी ॥ १० ॥ (ग)

(क) शुश्टु भावे भणादि ।
बहुकुशुमविचित्तिदा अ भूमी कुशुमभलेण विणामिदा अ लुक्खा ।
दुमशिहललदाअलम्बमाणा पणशफला विअ वाणला ललन्ति ॥

(ख) एशे म्हि आशिदे । भावे अज्ज वि तं वशन्तशेणिअं शुमलामि । दुज्जणवअणं विअ हडक्कादो ण ओशलदि ।

(ग) भावे का वि वेला थावलकचेडश्श भणिदश्श पवहणं गेण्हिअ लहुं लहुं आअच्छे त्ति । अज्ज वि ण आअच्छदि त्ति चिलम्हि बुभुक्खिदे । मज्झण्हे ण शक्कीअदि पादेहिं गन्तुम् । ता पेक्ख पेक्ख ।
णहमज्झगदे शूले दुप्पेक्खे कु[1]दिवाणलशलिच्छे ।
भूमी दढशंतत्ता हदपुत्तशदेव्व गन्धाली ॥

बहुकुसुमेत्यादि । [बहुभिः नानावर्णैः कुसुमैः विचित्रिता भूमिः । वृक्षाः विनामिता विनामं प्रापिताः । द्रुमाणां शिखरलताभ्यः शिखरशाखाभ्यः अवलम्बमानाः वानराः पनसफलानीव ललन्ति शोभन्ते ।] पुष्पिताग्राच्छन्दः । लुक्खा वृक्षाः । ललन्ति विहरन्ति ॥ ८ ॥ **स्त्रीभिरिति** । [स्त्रीभिः विमानितानां अवज्ञया तिरस्कृतानां कापुरुषाणामधीराणां मदनः कामः वर्धते । मृदुः स्ववशः भवति विनश्यति वा] ॥९॥ **नभोमध्येत्यादि** । गाथा । [सूरः सूर्यः । संतप्ता भूमिरातपेन गान्धारी शोकेन ।]

---

१ नु. २ बलेण. ३ दिढ.

विटः—एवमेतत् ।

छायासु प्रतिमुक्तशष्पकवलं निद्रायते गोकुलं
तृष्णार्तैश्च निपीयते वनमृगैरुष्णं पयः सारसम् ।
संतापादतिशङ्कितैर्न नगरीमार्गो नरैः सेव्यते
तप्तां भूमिमपास्य च प्रवहणं मन्ये क्वचित्संस्थितम् ॥ ११ ॥

शकारः—भाव ।

शिरसि मम निलीनो भाव सूर्यस्य पादः
शकुनिखगविहङ्गा वृक्षशाखासु लीनाः ।
नरपुरुषमनुष्या उष्णदीर्घं श्वसन्तो
गृहशरणनिषण्णा आतपं निर्वहन्ति ॥ १२ ॥

भाव अद्यापि स चेटो नागच्छति । आत्मनो विनोदननिमित्तं किमपि गास्यामि । (इति गायति ।) भाव भाव श्रुतं त्वया यन्मया गीतम् । (क)

विटः—किमुच्यते । गन्धर्वो[1] भवान् ।

शकारः—कथं गन्धर्वो न भविष्यामि ।

हिङ्गूज्ज्वला जीरकभद्रमुस्ता वचाया ग्रन्थिः सगुडा च शुण्ठी ।
एषा मया सेविता गन्धयुक्तिः कथं नाहं मधुरस्वर इति ॥ १३ ॥

भाव पुनरपि तावद्गास्यामि । (तथा[2] करोति ।) भाव भाव श्रुतं त्वया यन्मया गीतम् । (ख)

(क) भावे ।

शिलशि मम[3] णिलीणे भाव शुज्जश्श पादे शउणिखगविहङ्गा लुक्खशाहाशु लीणा ।
णलपुलिशमणुश्शा उण्हदीहं शशन्ता घलशलणणिशण्णा आदवं णिव्वहन्ति ॥

भावे अज्ज वि शे चेडे णाअच्छदि । अत्तणो विणोदणणिमित्तं किं पि गाइश्शम् । भावे भावे शुदं तुए जं मए गाइदम् ।

(ख) कधं गन्धव्वे ण भविश्शम् ।

हिङ्गुज्जले जीलकभद्दमुश्ते वचाह गण्ठी शगुडा अ शुण्ठी ।
एशे मए शेविद गन्धजुत्ती कधं ण हग्गे मधुलश्शलेत्ति ॥

भावे पुणो वि दाव गाइश्शम् । भावे भावे शुदं तुए जं मए गाइदम् ।

गान्धारी दुर्योधनादिपुत्रशतमाता ॥ १० ॥ **छायास्विति** । [प्रतिमुक्ताः मुखात्त्यक्ताः शष्पस्य कवला ग्रासा येन तत् । गोकुलं गोसमूहः । सरस इदं सारसम् । 'तस्येदम्' इति अण् । संतापात्सूर्यस्य प्रचण्डातपादतिशङ्कितै भीतैः । अपास्य हित्वा । क्वचित्प्रच्छाये देशे । स्वभावोक्तिः । शार्दूल० छन्दः] ॥ ११ ॥ **शिरसीति** । मालिन्या श्लोकः । [गृहमेव शरणं रक्षितृ तत्र निषण्णा । यद्वा गृहं शरणमिति पुनरुक्तिः शकारोक्तत्वान्न दोषाय । निर्वहन्ति यापयन्ति] ॥१२॥ **हिङ्गूज्ज्वलेति** । उपजातिच्छन्दसा । [वचा उग्रग्रन्धाभिधा ओषधिः । 'वेखण्ड' इति भाषायाम् । गन्धयुक्तिः गन्धद्रव्ययोजना]॥ १३॥

---

१ गन्धर्वोऽसि. २ इति तथा. ३ मह.

विटः—किमुच्यते । गन्धर्वो भवान् ।

शकारः—कथं गन्धर्वो न भवामि ।

हिङ्गूज्ज्वलं दत्तमरीचचूर्णं व्याघारितं तैलघृतेन मिश्रम् ।
भुक्तं मया पारभृतीयमांसं कथं नाहं मधुरस्वर इति ॥ १४ ॥

भाव अद्यापि चेटो नागच्छति । (क)

विटः—स्वस्थो भवतु भवान् । संप्रत्येवागमिष्यति ।

(ततः प्रविशति प्रवहणाधिरूढा वसन्तसेना चेटश्च ।)

चेटः—भीतः खल्वहम् । माध्याह्निकः सूर्यः । मेदानीं कुपितो राजश्यालसंस्थानको भविष्यति । तत्त्वरितं वहामि ।—यातं गावौ यातम् । (ख)

वसन्तसेना—हा धिक् हा धिक् । न खलु वर्धमानकस्यायं स्वरसंयोगः । किं न्विदम् । किं नु खल्वार्यचारुदत्तेन वाहनपरिश्रमं परिहरताऽन्यो मनुष्योऽन्यत्प्रवहणं प्रेषितं भविष्यति । स्फुरति दक्षिणं लोचनम् । वेपते मे हृदयम् । शून्या दिशः । सर्वमेव विसंष्ठुलं पश्यामि । (ग)

शकारः—(नेमिघोषमाकर्ण्य ।) भाव भाव आगतं प्रवहणम् । (घ)

(क) कधं गन्धव्वे ण भवामि ।
हिङ्गुज्जले दिण्णमरीचचुण्णे वग्घालिदे तेल्लघिएँण मिश्शे ।
भुत्ते मए पालहुदीअमंशे कधं ण हग्गे मधुलश्शलेत्ति ॥
भाँवे अज्जवि चेडे णाअच्छदि ।

(ख) भीदे क्खु हग्गे । मज्झण्हिके शुज्जे । मैं दाणिं कुविदे लाअशालशंठाणे हुविश्शदि । ता तुलिदं वहामि ।—जाध गोणा जाध ।

(ग) हद्धी हद्धी । ण क्खु वड्ढमाणअस्स अअं सरसंजोओ । किं ण्णेदम् । किं णु क्खु अज्जचारुदत्तेण वाहणपरिस्समं परिहरन्तेण अण्णो मणुस्सो अण्णं पवहणं पेसिदं भविस्सदि । फुरदि दाहिणं लोअणम् । वेवदि मे हिअअम् । सुण्णाओ दिसाओ । सव्वं ज्जेव विसंठुलं पेक्खामि । (घ) भावे भावे आगदे पवहणे ।

हिङ्गूज्ज्वलमिति । [हिङ्गुना उज्ज्वलम् । दत्तं निक्षिप्तं मरीचचूर्णं यस्मिन् । व्याघारितं घृताक्तम् । तैलघृतेन मिश्रमिति विरुद्धार्थं पुनरुक्तं च । परभृत एव पारभृतः कोकिलस्तस्येदं पारभृतीयम् । 'वृद्धाच्छः' इति छः । मांसं भुक्तम्] ॥ १४ ॥

---

१ ०घिएहि. २ भावे भावे. ३ मा दाव.

विटः—कथं जानासि ।

शकारः—किं न पश्यति भावः । वृद्धशूकर इव घुरघुरायमाणं लक्ष्यते । (क)

विटः—(दृष्ट्वा ।) साधु लक्षितम् । अयमागतः ।

शकारः—पुत्रक स्थावरक चेट आगतोऽसि । (ख)

चेटः—अथ किम् । (ग)

शकारः—प्रवहणमप्यागतम् । (घ)

चेटः—अथ किम् । (ङ)

शकारः—गावावप्यागतौ । (च)

चेटः—अथ किम् । (छ)

शकारः—त्वमप्यागतः । (ज)

चेटः—(सहासम् ।) भट्टारक अहमप्यागतः । (झ)

शकारः—तत्प्रवेशय प्रवहणम् । (ञ)

चेटः—कतरेण मार्गेण । (ट)

शकारः—एतेनैव प्राकारखण्डेन । (ठ)

चेटः—भट्टारक वृषभौ म्रियेते । प्रवहणमपि भज्यते । अहमपि चेटो म्रिये । (ड)

शकारः—अरे राजश्यालकोऽहम् । वृषभौ मृतौ अपरौ क्रेष्यामि । प्रवहणं भग्नमपरं कारयिष्यामि । त्वं मृतः अन्यः प्रवहणवाहको भविष्यति । (ढ)

(क) किं ण पेक्खदि भावे । बुड्ढशूअले विअ घुलघुलाअमाणे लक्खीअदि ।
(ख) पुश्तका[1] थावलका चेडा आगदे शि । (ग) अध इं ।
(घ) पवहणे वि आगदे । (ङ) अध इं । (च) गोणा वि आगदे ।
(छ) अध इं । (ज) तुमं पि आगदे । (झ) भट्टके अहं पि आगदे ।
(ञ) ता पवेशेहि पवहणम् । (ट) कदलेण मग्गेण ।
(ठ) एदेण ज्जेव पाओलि[2]खण्डेण ।
(ड) भट्टके गोणा मलेन्ति । पवहणे वि भज्जेदि । हग्गे वि चेडे मलामि ।
(ढ) अले लाअशालके हग्गे । गोणा मले अवले किणिश्शम् । पवहणे भग्गे अवलं घडाइश्शम् । तुमं मले अण्णे पवहणवाहके हुविश्शदि ।

किं न प्रेक्षते भावः । घुरघुरेत्यव्यक्तशब्दानुकरणम् । अव्यक्तं शब्दं कुर्वाणो लक्ष्यते ।

---

१ पुत्तकाँ, पुश्यका. २ पगाल.

चेटः—सर्वमुपपन्नं भविष्यति । अहमात्मीयो न भविष्यामि । (क)

शकारः—अरे सर्वमपि नश्यतु । प्राकारखण्डेन प्रवेशय प्रवहणम् । (ख)

चेटः—विभज्यस्व रे प्रवहण समं स्वामिना विभज्यस्व । अन्यत्प्रवहणं भवतु । भट्टारकं गत्वा निवेदयामि । (प्रविश्य ।) कथं न भग्नम् । भट्टारक एतदुपस्थितं प्रवहणम् । (ग)

शकारः—न च्छिन्नौ वृषभौ । न मृता रज्जवः । त्वमपि न मृतः । (घ)

चेटः—अथ किम् । (ङ)

शकारः—भाव आगच्छ । प्रवहणं पश्यावः । भाव त्वमपि मम गुरुः परमगुरुः । प्रेक्ष्यसे सादरकोऽभ्यन्तरक इति पुरस्करणीय इति । त्वं तावत्प्रवहणमग्रतोऽधिरोह । (च)

विटः—एवं भवतु । (इत्यारोहति ।)

शकारः—अथ वा तिष्ठ त्वम् । तत्र [1]पितृसंबन्धि प्रवहणं येन त्वमग्रतोऽधिरोहसि । अहं प्रवहणस्वामी । अग्रतः प्रवहणमधिरोहामि । (छ)

विटः—भवा[2]नेवं ब्रवीति ।

(क) शव्वं उववण्णं हुविश्शदि । हग्गे अत्तणकेलके ण हुविश्शम् ।

(ख) अले शव्वं पि णश्शदु । पाआलखण्डेण पवेशेहि पवहणम् ।

(ग) वि[3]भञ्ज ले पवहण शमं शामिणा विभञ्ज । अण्णे पवहणे भोदु । भट्टके गदुअ विण्णवेमि । कधं ण भग्गे । भट्टके एशे उवत्थिदे पवहणे ।

(घ) ण छिण्णा गोणा । ण मला लज्जू । तुमं पि ण मले । (ङ) अध इं ।

(च) भाव आअच्छ । पवहणं पेक्खामो । भावे तुमं पि मे गुलु पलमगुलु । पेक्खीअशि शादलके अब्भन्तलकेत्ति पुल[4]क्कलणीएत्ति । तुमं दाव पवहणं अग्गदो अहिलुह ।

(छ) अध वा चिस्ट तुमम् । तु[5]हं बप्पकेलके पवहणे जेण तुमं अग्गदो अहिलुहशि । हग्गे पवहणशामी । अग्गदो पवहणं अहिलुहामि ।

पगालखण्डेण प्राकारखण्डपथेनैव प्रवेशय । दैवगत्या तु न भग्नं प्रवहणमित्याह—कथं न भग्नमिति । ण छिण्गा लज्जू ण मला गोणा इति वक्तव्ये शकारोक्तत्वाद्भ्रमणम् । मम गुरुः । गुरुरित्यतिमान्यत्वपरम् । एवं त्वं प्रेक्षसे । [प्रेक्ष्यसे मयेति शेषः । सादरकः आदरयुक्तः । अभ्यन्तरको रहस्येऽभ्यन्तरीकृतः ।

---

१ पितुः प्रव० इति क्वचिच्छाया. २ भवानेव. ३ विभज्ज विभज्ज. ४ पुक्कलणीआ (पुष्कलनीयः). ५ तुहप्पके (तव संबन्धि).

शकारः—यद्यप्यहमेवं भणामि तथाऽपि तवैष आचारोऽधिरोह भट्टारकेति भणितुम् । (क)

विटः—आरोहतु भवान् ।

शकारः—एष सांप्रतमधिरोहामि । पुत्रक स्थावरक चेट परिवर्तय प्रवहणम् । (ख)

चेटः—(परिवर्त्य ।) अधिरोहतु भट्टारकः । (ग)

शकारः—(अधिरुह्यावलोक्य च शङ्कां नाटयित्वा त्वरितमवतीर्य विटं कण्ठेऽवलम्ब्य ।) भाव भाव मृतोऽसि मृतोऽसि । प्रवहणाधिरूढा राक्षसी चौरो वा प्रतिवसति । तद्यदि राक्षसी तदोभावपि मुषितौ । अथ चौरः तदोभावपि खादितौ । (घ)

विटः—न भेतव्यम् । कुतोऽत्र वृषभयाने राक्षस्याः संचारः । मा नाम ते मध्याह्नार्कतापाच्छिन्नदृष्टेः स्थावरकस्य सकञ्चुकां छायां दृष्ट्वा भ्रान्तिरुत्पन्ना ।

शकारः—पुत्रक स्थावरक चेट जीवसि । (ङ)

चेटः—अथ किम् । (च)

शकारः—भाव प्रवहणाधिरूढा स्त्री प्रतिवसति । तदवलोकय । (छ)

विटः—कथं स्त्री ।

(**क**) जइ वि हग्गे एव्वं भणामि तधा वि तुह एशे आदले अहिलुह भश्टकेत्ति भणिदुम् ।

(**ख**) एशे शंपदं अहिलुहामि । पुत्तका थावलका चेडा पलिवत्तावेहि पवहणम् ।

(**ग**) अहिलुहदु भट्टालके ।

(**घ**) भावे भावे मलेशि मलेशि । पवहणाधिरूढा लक्खशी चोले वा पडिवशदि । ता जइ लक्खशी तदो उभे वि मूशे । अध चोले तदो उभे वि खज्जे ।

(**ङ**) पुश्तका थावलका चेडा जीवेशि । (**च**) अध इं ।

(**छ**) भावे पवहणाधिलूढा इश्थिआ पडिवशदि । तां अवलोएहि ।

पुरस्करणीयः संमाननीयः ।] मूशे खज्जे इति विपरीतोक्तिः शकारवाक्यत्वात् ।

---

१ परावृत्य. २ त्रासं. ३ न भेतव्यं न भेत०. ४ राक्षससंचारः. ५ अवसरः. ६ खिन्न. ७ सकूर्चकाम्. ८ पश्थका; पुत्तका. ९ पवहणाहिं (प्रवहणान्तः). १० इत्थिआ. ११ अतो पलोएहि.

अवनतशिरसः प्रयाम शीघ्रं पथि वृषभा इव वर्षताडिताक्षाः ।
मम हि सदसि गौरवप्रियस्य कुलजनदर्शनकातरं हि चक्षुः ॥ १५ ॥

वसन्तसेना—(सविस्मयमात्मगतम् ।) कथं मम नयनयोरायासकर एव राजश्यालः । तत्संशयितास्मि मन्दभाग्या । एतदिदानीं मम मन्दभागिन्या ऊषरक्षेत्रपतित इव बीजमुष्टिर्निष्फलमिहागमनं संवृत्तम् । तत्किमत्र करिष्यामि । (क)

शकारः—कातरः खल्वेष वृद्धचेटः प्रवहणं नावलोकयति । भाव आलोकय प्रवहणम् । (ख)

विटः—को दोषः । भवतु । एवं तावत् ।

शकारः—कथं शृगाला उड्डयन्ते वायसा व्रजन्ति । तद्यावद्भावोऽक्षिभ्यां भक्ष्यते दन्तैः प्रेक्ष्यते तावदहं पलायिष्ये । (ग)

विटः—(वसन्तसेनां दृष्ट्वा । सविषादमात्मगतम् ।) कथमये मृगी व्याघ्रमनुसरति । भोः कष्टम् ।

शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पुलिनान्तरशायिनम् ।
हंसी हंसं परित्यज्य वायसं समुपस्थिता ॥ १६ ॥

(क) कधं मम णअणाणं आआसअरो ज्जेव राअसालओ । ता संसइदम्हि मन्दभाआ । एसो दाणिं मम मन्दभाइणीए ऊसरक्खेत्तपडिदो विअ बीअमुट्टी णिप्फलो इध आगमणो संवुत्तो । ता किं एत्थ करइस्सम् ।

(ख) कादले क्खु एशे बुड्ढचेडे[1] पवहणं णावलोएदि । भावे आलोएहि पवहणम् ।

(ग) कधं शिआला उड्डेन्ति वाअशा वच्चेन्ति । ता जाव भावे अक्खीहिं भक्खीअदि दन्तेहिं पेक्खीअदि ताव हग्गे पलाइश्शम् ।

अवनतेत्यादि । [पथि मार्गे वर्षेण धारासारेण ताडितानि अक्षीणि येषां ते वर्षताडिताक्षाः अत एव अवनतशिरसः वृषभा इव अवनतशिरसः शीघ्रं प्रयाम । सदसि सभायां गौरवमात्मनि बहुमानः प्रियः यस्य तस्य मम चक्षुः कुलजनदर्शनकातरं कुलस्त्रीविलोकनभीरु हि । सामान्यस्त्रीदर्शनं त्वदुष्टमिति ध्वनिः । पुष्पिताग्रा वृत्तम्] ॥ १५ ॥ [ऊषरक्षेत्रे क्षारभूमौ ।] बुड्ढचेडे निन्दितश्रोतः । 'वृद्धश्वोन्नेषांह्य इत्याघाचकः । अकारणात् ' इति पूर्वटीका । अक्षिभ्यां भक्ष्यते दन्तैः प्रेक्ष्यते । शाकारवाक्यत्वाद्विपरीतोक्तिः । **शरदिति**। [शरच्चन्द्रप्रतीकाशं शरदिन्दुधवलं पुलिनान्तरे सैकतप्रदेशे शेते इति तं हंसम् । वसन्तसेना रूपादिगुणसंपन्नं चारुदत्तं विहाय मूर्खं शकारं कथमुपस्थितेत्यर्थः । अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः सारूप्यनिबन्धनः] ॥ १६ ॥

---

१ बुड्ढखोडे.

(जनान्तिकम् ।) वसन्तसेने न युक्तमिदं नापि सदृशमिदम् ।

पूर्वं मानादवज्ञाय द्रव्यार्थे जननीवशात् ।

वसन्तसेना—न । (इति शिरश्चालयति ।) (क)

विटः—

अशौण्डीर्य[1]स्वभावेन वेशभावेन मन्यते ॥ १७ ॥

ननूक्तमेव मया भवतीं प्रति—'सममुपचर भद्रे सुप्रियं चाप्रियं च । '

वसन्तसेना—प्रवहणविपर्यासेनागता । शरणागताऽस्मि । (ख)

विटः—न भेतव्यं न भेतव्यम् । भवतु । एनं वञ्चयामि । (शकारमुपगम्य ।) काणेलीमातः सत्यं राक्षस्येवात्र प्रतिवसति ।

शकारः—भाव भाव यदि राक्षसी प्रतिवसति तत्कथं न त्वां मुष्णाति । अथ चौरः तदा किं त्वं न भक्षितः । (ग)

विटः—किमनेन निरूपितेन । यदि पुनरुद्यानपरंपरया पद्भ्यामेव नगरीमुज्जयिनीं प्रविशावः तदा को दोषः स्यात् ।

शकारः—एवं कृते किं भवति । (घ)

विटः—एवं कृते व्यायामः सेवितो धुर्याणां च परिश्रमः[2] परिहृतो भवति ।

शकारः—एवं भवतु । स्थावरक चेट नय प्रवहणम् । अथ वा तिष्ठ तिष्ठ । देवतानां ब्राह्मणानां चाग्रतश्चरणेन गच्छामि । न हि न हि । प्रवहणमधिरुह्य गच्छामि । येन दूरतो मां प्रेक्ष्य भणिष्यन्ति—एष स राष्ट्रियश्यालो भट्टारको गच्छति । (ङ)

(क) ण । (ख) पवहणविपज्जासेण आगदा । सरणागदम्हि ।

(ग) भावे भावे जइ लक्खशी पडिवशदि ता कीश ण तुमं मूशेदि । अध[3] चोले ता किं तुमं ण भक्खिदे[4] । (घ) एव्वं किदे किं भोदि ।

(ङ) एवं भोदु । थावलआ चेडा णेह पवहणम् । अध वा चिस्ट चिस्ट । देवदाणं बम्हणाणं च अग्गदो चलणेण गच्छामि । ण हि ण हि । पवहणं अहिलुहिअ गच्छामि जेण दूलदो मं पेक्खिअ भणिश्शन्ति–एशे शे लस्टिअशाले भस्टालके गच्छदि ।

पूर्वमिति । [पूर्वं प्रथमाङ्के शकारानुगमने मानाद्राजश्यालमवज्ञाय संप्रति जननीवशान्मात्राज्ञानुरोधाद् द्रव्यार्थे आगतेति शेषः । अशौण्डीर्यमनौदार्यं कृपणमतित्वमिति यावत् । तत्स्वभावः यस्य तेन वेशभावेन आगताऽसीति मन्यते] ॥ १७ ॥ भक्खिदे भक्षितः । विपरीतोक्तिः पूर्ववत् । अथ वेत्यतलस्थोक्तिः । श्रृगाला उड्डीयन्त इत्यादि चतुष्टयमपक्रमम् । [धुर्याणां प्रवहणबलीवर्दयोः । सामान्याभिप्रायं बहुवचनम् ।] देवदाणं अग्गदो गच्छामि । न हि न हीति न्यायविरुद्धम् ।

---

१ अशौटीर्य. २ भ्रमः. ३ अध वा. ४ खज्जे (खादितः).

विटः—(स्वगतम् ।) दुष्करं विषमौषधीकर्तुम् । भवतु । एवं तावत् । (प्रकाशम् ।) काणेलीमातः एषा वसन्तसेना भवन्तमभिसारयितुमागता ।

वसन्तसेना—शान्तं पापम् । शान्तं पापम् । (क)

शकारः—(सहर्षम् ।) भाव भाव मां प्रवरपुरुषं मनुष्यं वासुदेवकम् । (ख)

विटः—अथ किम् ।

शकारः—तेन ह्यपूर्वा श्रीः समासादिता । तस्मिन्काले मया रोषिता । सांप्रतं पादयोः पतित्वा प्रसादयामि । (ग)

विटः—साध्वभिहितम् ।

शकारः—एष पादयोः पतामि । (इति वसन्तसेनामुपसृत्य ।) मातः अम्बिके श‍ृणु मम विज्ञप्तिम् ।

> **एष पतामि चरणयोर्विशालनेत्रे**
> **हस्ताञ्जलिं दशनखे तव शुद्धदन्ति ।**
> **यत्तव मयाऽपकृतं मदनातुरेण**
> **तत्क्षामिताऽसि वरगात्रि तवास्मि दासः ॥ १८ ॥** (घ)

वसन्तसेना—(सक्रोधम् ।) अपेहि । अनार्य मन्त्रयसे । (इति पादेन ताडयति ।) (ङ)

(क) सन्तं[2] पावम् । सन्तं पावम् । (ख) भावे भावे मं पबल[3]पुलिशं मणुश्शं वाशुदेवकम् । (ग) तेण हि अपुव्वा शिली शमाशादिदा । तश्शिं काले मए लोशा[4]इदा । शंपदं पादेशुं पडिअ पशादेमि ।

(घ) एशे पादेशुं पडेमि । अत्तिके अम्बिके शुणु मम विण्णत्तिम् ।

एशे पडा[5]मि चलणेशु विशालणेत्ते हश्तञ्जलिं दश[6]णहे तव शुद्धदन्ति ।
जं तं मए अवकिदं म[7]दणातुलेण तं खम्मिदाशि वलगत्ति तव म्हि दाशे ॥

(ङ) अवेहि । अणज्जं मन्तेसि ।

[विषमौषधीकर्तुं[1] दुर्जनमानुकूल्येन परिवर्तयितुमित्यर्थः । वासुदेव इव वासुदेवकः तम् । 'इवे प्रतिकृतौ' इति इवार्थे कन् ।] **एष पतामीत्यादि** । [हे विशालनेत्रे एषोऽहं तव चरणयोः पतामि । हे शुद्धदन्ति शुद्धा दन्ता यस्याः तत्संबुद्धिः । तव दशनखे चरणयोः दशसु नखेषु हस्ताञ्जलिं करोमीति शेषः । मदनातुरेण कामपीडितेन मया यत्तव अपकृतं तत् क्षामिताऽसि तदर्थं क्षमां याचिताऽसि । हे वरगात्रि तव

---

१ ओष०. २ शन्तं. ३ पुलिशमणु०. ४ लोशायिदा. ५ पडेमि. ६ दशणहं. ७ मदणाउलेन.

शकारः—(सक्रोधम् ।)

यच्चुम्बितमम्बिकामातृकाभिर्गतं न देवानामपि यत्प्रणामम् ।
तत्पातितं पादतलेन मुण्डं वने शृगालेन यथा मृताङ्गम् ॥ १९ ॥

अरे स्थावरक चेट कुत्र त्वयैषा समासादिता । (क)

चेटः—भट्टक ग्रामशकटै रुद्धो राजमार्गः । तदा चारुदत्तस्य वृक्षवाटिकायां प्रवहणं स्थापयित्वा तत्रावतीर्य यावच्चक्रपरिवृत्तिं करोमि तावदेषा प्रवहणविपर्यासेनेहारूढेति तर्कयामि । (ख)

शकारः—कथं प्रवहणविपर्यासेनागता । न मामभिसारयितुम् । तदवतरावतर मदीयात्प्रवहणात् । त्वं तं दरिद्रसार्थवाहपुत्रकमभिसारयसि । मदीयौ गावौ वाहयसि । तदवतरावतर । गर्भदास्यवतरावतर । (ग)

वसन्तसेना—तमार्यचारुदत्तमभिसारयसीति यत्सत्यमलंकृताऽस्म्यमुना वचनेन । सांप्रतं यद्भवतु तद्भवतु । (घ)

(**क**) जे चुम्बिदे अम्बिकमादुकेहिं गदे ण देवाण[1] वि जे पणामम् ।
शे पाडिदे पादतलेण मुण्डे वणे शिआलेण जधा मुदङ्गे[2] ॥

अले थावलआ चेडा कहिं तुए एशा शमाशादिदा ।

(**ख**) भट्टके गामशअलेहिं लुद्धे लाअमग्गे । तदो चालुदत्तश्श लुक्खवाडिआए पवहणं थाविअ तहिं ओदलिअ जाव चक्कपलिवट्टिअं कलेमि ताव एशा पवहणविपैज्जाशेण[3] इह आलूढेत्ति तक्केमि ।

(**ग**) कधं पवहणविपज्जाशेण आगदा । ण मं अहिशालिदुम् । ता ओदल ओदल ममकेलकादो पवहणादो । तुमं तं दलिद्दशात्थवाहपुत्तकं[4] अहिशालेशि । ममकेलकाइं गोणाइं वाहेशि । ता ओदल ओदल । गब्भदाशि ओदल ओदल ।

(**घ**) तं अज्जचारुदत्तं अहिसारेसित्ति जं सच्चं अलंकिदम्हि इमिणा वअणेण । संपदं जं भोदु तं भोदु ।

दासः अस्मि । वसन्ततिलकम् ।] ॥ १८ ॥ **यच्चुम्बितमिति** । [यदम्बिकया मात्रा चुम्बितम् । यद्देवानामपि प्रणामं न गतं तान्न प्रणतम् । तन्मे मुण्डं शिरः वन शृगालेन मृताङ्गं शवशरीरमिव पादतलेन पातितम् । अम्बिकामातृभिरिति पुनरुक्तं सर्वत्र पुंलिङ्गबहुवचनत्वं च शकारवचनत्वादित्यवसेयम् ।] उपजात्या । ये चुम्बिता मातृकाम्बिकाभिर्गता न देवानामपि ये प्रणामम् । ते पातिताः पादतलेन मुण्डा वने शृगालेन यथा मृदङ्गाः ॥ मातृका इति स्वार्थे कः । मुण्डा इति बहुवचनमप्यनर्थकम् ॥ १९ ॥ [गर्भदासि जन्मत एव दासि । अतः कस्ते गर्व इति भावः ।]

---

१ देवाणं. २ मिदङ्गे. ३ विपलट्टणेण (विपर्ययेण); पलिवट्टणेण (परिवर्तनेन). ४ पुत्तहकं.

शकारः—

एताभ्यां ते दशनखोत्पलमण्डलाभ्यां
हस्ताभ्यां चाटुशतताडनलम्पटाभ्याम् ।
कर्षामि ते वरतनुं निजयानका-
त्केशेषु वालिदयितामिव यथा जटायुः ॥ २० ॥ (क)

विटः—

अग्राह्या मूर्धजेष्वेताः स्त्रियो गुणसमन्विताः ।
न लताः पल्लवच्छेदमर्हन्त्युपवनोद्भवाः ॥ २१ ॥

तदुत्तिष्ठ त्वम् । अहमेनामवतारयामि । वसन्तसेने अवतीर्यताम् ।

(वसन्तसेनाऽवतीर्यैकान्ते स्थिता ।)

शकारः—(स्वगतम् ।) योऽसौ मम वचनावमानेन तदा रोषाग्निः संधुक्षितोऽद्यैतस्याः पादप्रहारेणानेन प्रज्वलितः । तत्सांप्रतं मारयाम्येनाम् । भवतु । एवं तावत् । (प्रकाशम् ।) भाव भाव ।

यदीच्छसि लम्बदशाविशालं प्रावारकं सूत्रशतैर्युक्तम् । (ख)
मांसं च खादितुं तथा तुष्टिं कर्तुं चुहू चुहू चुक्कु चुहू चुहू इति ॥२२॥

(क) एदेहिं दे दशणहुप्पलमण्डलेहिं
हस्तेहिं चाडुशदताडणलम्पडेहिं ।
कड्ढामि दे वलतणुं णिअजाणकादो
केशेशु वालिदइअं वि जहा जडाऊ ॥

(ख) जे शे मम वअणावमाणेण तदा लोशग्गी शंधुक्खिदे अज्ज एदाए पादप्पहालेण अणेण पज्जलिदे । तं शंपदं मालेमिणम् । भोदु । एव्वं दाव । भावे भावे ।
जदिच्छशे लम्बदशाविशालं पावालअं शुत्तशदेहिं जुत्तम् ।
मंशं च खादुं तह तुस्टि कादुं चुहू चुहू चुक्कु चुहू चुहूत्ति ॥

एताभ्यामित्यादि । वसन्ततिलकच्छन्दसा । सबिन्दोः पाक्षिकगुरुत्वात् एदेहिं हत्थेहिं इत्यनयोर्लघुत्वम् । [दश नखा एव उत्पलमण्डलं ययोस्ताभ्याम् । चाटुशतेन प्रियवचनशतेन यत्ताडनं तत्र लम्पटाभ्यामुत्सुकाभ्याम् । एताभ्यां हस्ताभ्यां ते वरतनुं केशेषु गृहीत्वा निजयानकात्कर्षामि । यथा इव ।] कर्षयामि दे त्वाम् । वरतनु निजयानकात्केशेषु वालिदयितामिव यथा केशेषु जटायुराकृष्टवान् । पाठान्तरे हनूमानित्यर्थः । [ते ते इति यथा इव इति च पुनरुक्तम् । वालिदयिताया जटायुना कर्षणाभावात्] व्याहतोपमं चेदम् । [शकारोक्तित्वेन चमत्कृतिमत्] ॥ २० ॥ **अग्राह्या इति** । [गुणसमन्विताः सौन्दर्यादिगुणोपेताः । दृष्टान्तालंकारः] ॥ २१ ॥ योऽसौ सोऽद्यैतस्याः इत्यादि । ततः सांप्रतं मारयाम्येनाम् । **यदीच्छसीत्यादि** । उपजातिच्छन्दसा । प्रावारकं प्रच्छदं सूत्रशतैर्ग्रथितम् । [यदि इच्छसि मत्त इति शेषः ।] मत्स्यं च खादितुम् । चुहू चुहू चुक्कु चुहू चुहूत्ति इत्यनुकरणम् ॥ २२ ॥

---

१ नु. २ लता...त्युपवनोद्भवा. ३ न्तुपव०. ४ त्वहमेनाम्. ५ हत्थेहिं. ६ वड्ढामि, वड्ढामि. ७ हणूमे (हनूमान्). ८ चुहुत्ति.

विटः—ततः किम् ।

शकारः—मम प्रियं कुरु । (क)

विटः—बाढं करोमि वर्जयित्वा त्वकार्यम् ।

शकारः—भाव अकार्यस्य गन्धोऽपि नास्ति । राक्षसी काऽपि नास्ति । (ख)

विटः—उच्यतां तर्हि ।

शकारः—मारय वसन्तसेनाम् । (ग)

विटः—(कर्णौ पिधाय ।)

बालां स्त्रियं च नगरस्य विभूषणं च
वेश्यामवेशसदृशप्रणयोपचाराम् ।
एनामनागसमहं यदि घातयामि
केनोडुपेन परलोकनदीं तरिष्ये ॥ २३ ॥

शकारः—अहं त उडुपं दास्यामि । अन्यच्च विविक्त उद्यान इह मारयन्तं कस्त्वां प्रेक्षिष्यते । (घ)

विटः—

पश्यन्ति मां दश दिशो वनदेवताश्च
चन्द्रश्च दीप्तकिरणश्च दिवाकरोऽयम् ।
धर्मानिलौ च गगनं च तथाऽन्तरात्मा
भूमिस्तथा सुकृतदुष्कृतसाक्षिभूता ॥ २४ ॥

शकारः—तेन हि पटान्तापवारितां कृत्वा मारय । (ङ)

विटः—मूर्ख अपध्वस्तोऽसि ।

(क) मम पिअं कलेहि । (ख) भावे[4] अकज्जाह गन्धे वि णत्थि । लक्खशी कावि णत्थि । (ग) मालेहि वसन्तशेणिअम् ।

(घ) अहं ते भेडकं दइश्शम् । अण्णं च विवित्ते उज्जाणे इध मालन्तं को तुमं पेक्खिश्शदि । (ङ) तेण हि पडन्तोवालिदं[5] कदुअ मालेहि ।

बालामिति। [वेश्यां तथाऽपि अवेशसदृशः । कुलस्त्रीजनोचित इत्यर्थः । प्रणयोपचारः यस्याः । धनलोभविरहादिति भावः । अनागसं निरपराधामेनां यदि घातयामि । केनोडुपेन प्लवेन । तरिष्ये अत्रात्मनेपदं चिन्त्यम् । वसन्त० वृत्तम् ।] अवेशसदृशेति । अवेश्यापाठकोचितमकृत्रिमम् ॥२३॥ [एडकमिति पाठे मेषम् । परलोकनदीतरणायेति शेषः ।] विविक्ते विजने । **पश्यन्तीति** । [अयमिति गगनस्थितसूर्यस्य हस्तेन निर्देशः । अनिलः वायुः । सुकृतदुष्कृतयोः पुण्यपापकर्मणोः साक्षिभूता प्रत्यक्षद्रष्ट्री । एतल्लिङ्गवचनविपरिणामेन सर्वत्र योज्यम्] ॥ २४ ॥

---

१ नरलोकावि. २ एडकम्. ३ धिक्कृतः. ४ भावे भावे. ५ वलितं (वलितां).

शकारः—अधर्मभीरुरेष वृद्धशृगालः । भवतु । स्थावरकं चेटमनुनयामि । पुत्रक स्थावरक चेट सुवर्णकटकानि दास्यामि । (क)

चेटः—अहमपि परिधास्यामि । (ख)

शकारः—सौवर्णं ते पीठकं कारयिष्यामि । (ग)

चेटः—अहमप्युपवेक्ष्यामि । (घ)

शकारः—सर्वं त उच्छिष्टं दास्यामि । (ङ)

चेटः—अहमपि खादिष्यामि । (च)

शकारः—सर्वचेटानां महत्तरकं कारयिष्यामि । (छ)

चेटः—भट्टक भविष्यामि । (ज)

शकारः—तन्मन्यस्व मम वचनम् । (झ)

चेटः—भट्टक सर्वं करोमि वर्जयित्वाऽकार्यम् । (ञ)

शकारः—अकार्यस्य गन्धोऽपि नास्ति । (ट)

चेटः—भणतु भट्टकः । (ठ)

शकारः—एनां वसन्तसेनां मारय । (ड)

चेटः—प्रसीदतु भट्टकः । इयं मयाऽनार्येणार्या प्रवहणपरिवर्तनेनानीता । (ढ)

(क) अधम्मभीलू एशे बुड्ढकोले[१] । भोदु । थावलअं चेडं अणुणेमि । पुत्थका[२] थावलका चेडा शोवण्णखडुआइं[३] दइश्शम् ।

(ख) अहं पि पहिलिश्शम् । (ग) शोवण्णं दे पीठकं[४] कालइश्शम् ।

(घ) अहं पि उवविशिश्शम् । (ङ) शव्वं दे उच्छिट्टं[५] दइश्शम् ।

(च) अहं पि खाइश्शम् ।

(छ) शव्वचेडाणं[६] महत्तलकं कलइश्शम् । (ज) भट्टके[७] हुविश्शम् ।

(झ) ता मण्णेहि[८] मम वअणम् ।

(ञ) भट्टके शव्वं कलेमि वज्जिअ अकज्जम् ।

(ट) अकज्जाह गन्धे वि णत्थि[९] । (ठ) भणादु भट्टके ।

(ड) एणं वशन्तशेणिअं मालेहि ।

(ढ) पशीददु भट्टके । इअं मए अणज्जेण अज्जा पवहणपलिवत्तणेण आणीदा ।

खडुआइं वाहुवलयविशेषान् । पीठके पीठम् । उच्छिट्टअं भोजनावशिष्टम् ।

---

१ खोले (शृगालः). २ पुत्तका. ३ खण्डाइं. ४ पीठके. ५ ०श्टअं. ६ चेडआणं. ७ भट्टके. ८ माणेहि (मानय). ९ णश्ति.

शकारः—अरे चेट तवापि न प्रभवामि । (क)

चेटः—प्रभवति भट्टकः शरीरस्य न चारित्रस्य । तत्प्रसीदतु प्रसीदतु भट्टकः । बिभेमि खल्वहम् । (ख)

शकारः—त्वं मम चेटो भूत्वा कस्माद्बिभेषि । (ग)

चेटः—भट्टक परलोकात् । (घ)

शकारः—कः स परलोकः । (ङ)

चेटः—भट्टक सुकृतदुष्कृतस्य परिणामः । (च)

शकारः—कीदृशः सुकृतस्य परिणामः । (छ)

चेटः—यादृशो भट्टको बहुसुवर्णमण्डितः । (ज)

शकारः—दुष्कृतस्य कीदृशः । (झ)

चेटः—यादृशोऽहं परपिण्डभक्षको भूतः । तदकार्यं न करिष्यामि । (ञ)

शकारः—अरे न मारयिष्यसि । (इति बहुविधं ताडयति ।) (ट)

चेटः—ताडयतु भट्टको मारयतु भट्टकः । अकार्यं न करिष्यामि ।

> **येनास्मि गर्भदासो विनिर्मितो भागधेयदोषैः ।**
> **अधिकं च न क्रेष्यामि तेनाकार्यं परिहरामि ॥ २५ ॥** (ठ)

वसन्तसेना—भाव शरणागताऽस्मि । (ड)

(क) [1]अले चेडा तवावि ण पहवामि ।

(ख) पहवदि भश्टके[2] शलीलाह ण चालित्ताह । ता पशीददु पशीददु भश्टके । भाआमि क्खु अहम् । (ग) तुमं मम चेडे भविअ कश्श भाआशि ।

(घ) भश्टके[2] पललोअश्श । (ङ) के शे पललोए ।

(च) भश्टके[2] शुकिददुक्किदश्श पलिणामे । (छ) [3]केलिशे शुकिदश्श पलिणामे ।

(ज) जादिशे भश्टके[2] बहुशुवण्णमण्डिदे । (झ) दुक्किदश्श केलिशे ।

(ञ) जादिशे हग्गे पलपिण्डभक्खके[4] भूदे । ता अकज्जं ण कलइश्शम् ।

(ट) अले ण मालिश्शशि । (ठ) पिश्टदु[5] भश्टके[2] मालेदु भश्टके[2] । अकज्जं ण कलइश्शम् ।

> जेणम्हि गब्भदाशे विणिम्मिदे भाअधेअदोशेहिं ।
> अहिअं च ण कीणिश्शं[6] तेण[7] अकज्जं पलिहलामि ॥

(ड) भाव शलणागदम्हि ।

येनेति । [येन कर्मणा अहं भागधेयदोषैः दुर्भाग्यदोषैः गर्भदासः आजन्मसेवकः विनिर्मितोऽस्मि तत्कर्म ईदृशकर्मणा अधिकं न क्रेष्यामि संपादयिष्यामि ।

---

१ अले अले. २ भट्टके. ३ कीलिशे, कीदिशे. ४ पुश्टके, पुट्टके. ५ पिढ्ढदु, विढ्ढदु. ६ कीलिश्शं. ७ तेण अहं.

विटः—काणेलीमातः मर्षय मर्षय । साधु स्थावरक साधु ।

अप्येषं[1] नाम परिभूतदंशो[2] दरिद्रः
प्रेष्यः परत्र फलमिच्छति नास्य भर्ता ।
तस्मादमी कथमिवाद्य न यान्ति नाशं
ये वर्धयन्त्यसदृशं सदृशं त्यजन्ति ॥ २६ ॥

अपि च ।

रन्ध्रानुसारी विषमः कृतान्तो यदस्य दास्यं तव चेश्वरत्वम् ।
श्रियं त्वदीयां यदयं न भुङ्क्ते यदेतदाज्ञां न भवान्करोति ॥ २७ ॥

शकारः—(स्वगतम् ।) अधर्मभीरुको वृद्धशृगालः । परलोकभीरुरेष गर्भदासः । अहं राष्ट्रियश्यालः कस्माद्बिभेमि वरपुरुषमनुष्यः । (प्रकाशम् ।) अरे गर्भदास चेट गच्छ त्वम् । अपवारके प्रविश्य विश्रान्त एकान्ते तिष्ठ । (क)

चेटः—यद्भट्टक आज्ञापयति । (वसन्तसेनामुपसृत्य ।) आर्ये एतावान्मे विभवः । (इति निष्क्रान्तः ।) (ख)

शकारः—(परिकरं बध्नन् ।) तिष्ठ वसन्तसेने तिष्ठ । मारयिष्यामि[3] । (ग)

विटः—आः ममाग्रतो व्यापादयिष्यसि । (इति गले गृह्णाति ।)

(क) अधम्मभीलुए[4] बुड्ढखोडे । पललोअभीलू एशे गब्भदाशे । हग्गे लश्टिअशाले कश्श भाआमि वलपुलिशमणुश्शे । अले[5] गब्भदाशे चेडे गच्छ तुमम् । ओवलके पविशिअ वीशन्ते एअन्ते चिश्ट ।

(ख) जं भट्टके आणवेदि । अज्जए एत्तिके मे विहवे ।

(ग) चिश्ट वसन्तशेणिए चिश्ट । मालइश्शम् ।

तेनाकार्यं परिहरामि] ॥ २५ ॥ **अपीति** । [एष परिभूता निकृष्टा दशा यस्य तथा अपि दरिद्रः प्रेष्यः सेवकोऽपि परत्र परलोके फलं पुण्यकर्मण इति यावत् इच्छति । अस्य भर्ता तु न । तस्माद्ये शकारसदृशाः अद्य असदृशं कर्म पापादि असदृशमयोग्यं पुरुषं वा वर्धयन्ति सदृशं पुण्यं कर्म योग्यं पुरुषं वा त्यजन्ति ते कथमिव नाशं न यान्ति । यास्यन्त्येवेत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम्] ॥ २६ ॥ **रन्ध्रेति** । [कृतान्तः विधिः रन्ध्रानुसारी छिद्रानुवर्ती विषमो विपरीतकारी च यद् यस्मात्कारणाद् । अस्य चेटस्य । शेषं स्पष्टम् । उपजातिच्छन्दः] ॥२७॥ कस्मात् बिभेमि । अपि तु न कस्मादपीत्यर्थः । अपवा-

---

१ अप्येषमेष. २ दशः. ३ ष्यति. ४ भीलू (भीरुः). ५ अले अले.

शकारः—(भूमौ पतति ।) भावो भट्टकं मारयति । (इति मोहं नाटयति । चेतनां लब्ध्वा ।)

सर्वकालं मया पुष्टो मांसेन च घृतेन च ।
अद्य कार्ये समुत्पन्ने जातो मे वैरिकः कथम् ॥ २८ ॥

(विचिन्त्य ।) भवतु । लब्धो मयोपायः । दत्ता वृद्धशृगालेन शिरश्चालनसंज्ञा । तदेतं प्रेष्य वसन्तसेनां मारयिष्यामि । एवं तावत् । (प्रकाशम् ।) भाव यत्त्वं मया भणितः तत्कथमहमेवं बृहत्तरैः मल्लकप्रमाणैः कुलैर्जातोऽकार्यं करोमि । एवमेतदङ्गीकारयितुं मया भणितम् । (क)

विटः—

किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।
भवन्ति सुतरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥ २९ ॥

शकारः—भाव एषा तवाग्रतो लज्जते । न मामङ्गीकरोति । तद्गच्छ । स्थावरकचेटो मया ताडितो गतोऽपि । एष प्रपलाय्य गच्छति । तस्मात्तं गृहीत्वाऽऽगच्छतु भावः । (ख)

(क) भावे भट्टकं मालेदि ।

शव्वकालं मए पुश्टे मंशेण अ घिएण अ ।
अज्ज कज्जे शमुप्पण्णे जादे मे वैलिए कधम् ॥

भोदु । लद्धे मए उवाए । दिण्णा बुड्ढखोडेण शिलश्चालणशण्णा । ता एदं पेशिअ वशन्तशेणिअं मालइश्शम् । एव्वं दाव । भावे जं तुमं मए भणिदे तं कधं हग्गे एव्वं वड्ढकेहिं मल्लकप्पमाणेहिं कुलेहिं जादे अकज्जं कलेमि । एव्वं एदं अङ्गीकलावेदुं मए भणिदम् ।

(ख) भावे एशा तव अग्गदो लज्जादि । ण मं अङ्गीकलेदि । ता गच्छ । थावलअचेडे मए पिट्टिदे गदे वि । एशे पलाइअ गच्छदि । ता तं गेण्हिअ आअच्छदु भावे ।

रके । गृहविशेष इत्यर्थः । परिकरं काछ इति प्रसिद्धम् । **सर्वकालमित्यादि ।** वैरिको वैरी । स्वार्थे कः ॥ २८ ॥ शण्णा उपदेशः । एदं विटम् । कथमहं एवं बृहतो मल्लकप्रमाणात् । समुद्रप्रमाणादिति वक्तव्ये मौर्ख्यान्मल्लकप्रमाणतया कुलमुपमिनोति । ‘ मल्लिका पत्रपुटिका तया कुलस्य महत्त्वं मौर्ख्यादुपमिनोति ’ इति प्राचीनटीका । **किं कुलेनेति ।** [कुलेन उपदिष्टेन कथितेन किं किं प्रयोजनम् । न किंचिदित्यर्थः । अत्र अकार्यकरणे शीलमेव कारणम् । यतः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमा स्फीताः संप्ररूढा भवन्ति । एवं महाकुलेऽपि दुष्कृतकारिणो भवन्ति] ॥ २९ ॥

---

१ कण्टक. २ भावे भाविअ. ३ पुट्टे. ४ वेलिए. ५ तुमे. ६ गल्लक; ०पमाणाहिं. ७ कालीवेदुं, कालिदुं. ८ गदे वि एशे. ९ आअश्छदु.

विटः—(स्वगतम् ।)

अस्मत्समक्षं हि वसन्तसेना शौण्डीर्यभावान्न भजेत मूर्खम् ।
तस्मात्करोम्येष विविक्तमस्या विविक्तविश्रम्भरसो हि कामः ॥ ३० ॥

(प्रकाशम् ।) एवं भवतु । गच्छामि ।

वसन्तसेना—(पटान्ते गृहीत्वा ।) ननु भणामि शरणागताऽस्मि । (क)

विटः—वसन्तसेने न भेतव्यं न भेतव्यम् । काणेलीमातः वसन्तसेना तव हस्ते न्यासः ।

शकारः—एवम् । मम हस्त एषा न्यासेन तिष्ठतु । (ख)

विटः—सत्यम् ।

शकारः—सत्यम् । (ग)

विटः—(किंचिद्गत्वा ।) अथ वा मयि गते नृशंसो हन्यादेनाम् । तदपवारितशरीरः पश्यामि तावदस्य चिकीर्षितम् । (इत्येकान्ते स्थितः ।)

शकारः—भवतु । मारयिष्यामि । अथ वा कपटकापटिक एष ब्राह्मणो वृद्धश्रृगालः कदाऽप्यपवारितशरीरो गत्वा श्रृगालो भूत्वा कपटं करोति । तदेतस्य वञ्चनानिमित्तमेवं तावत्करिष्यामि । (कुसुमावचयं कुर्वन्नात्मानं मण्डयति ।) बाले बाले वसन्तसेने एहि । (घ)

विटः—अये कामी संवृत्तः । हन्त निर्वृतोऽस्मि । गच्छामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

(क) णं भणामि शरणागदम्हि ।

(ख) एव्वम् । मम हश्ते एशा णाशेण चिश्टदु । (ग) शच्चम् ।

(घ) भोदु । मालइश्शम् । अध वा कवडकावडिके एशे बम्हणे बुड्ढखोडे कदावि ओवालिदशलीले गडिअ शिआले भविअ हुडुभुलिं कलेदि । ता एदश्श वञ्चणाणिमित्तं एव्वं दाव कलइश्शम् । वाशू वाशू वशन्तशेणिए एहि ।

अस्मदिति। [वसन्तसेना शौण्डीर्यभावात्स्वाभिमानात् अस्मत्समक्षं न युक्तमिदं नापि सदृशमिदमिति मया पूर्वोक्तत्वात् मूर्खं न भजेत सेवेत । तस्माद् विविक्तं विजनं करोमि । हि यतः विविक्ते यो विश्रम्भस्तेन रसो रागो यत्र तथाभूतः कामः भवति । अथान्तरन्यासः । उपजातिच्छन्दः]॥ ३० ॥ णाशेण न्यासेन विनाशेन च । कपटेन चरतीति कापटिकः ।

---

१ चिष्ठदु. २ माडिश्शम्.

शकारः—

सुवर्णकं ददामि प्रियं वदामि पतामि शीर्षेण सवेष्टनेन । (क)
तथाऽपि मां नेच्छसि शुद्धदन्ति किं सेवकं कष्टमया मनुष्याः ॥ ३१ ॥

वसन्तसेना—कोऽत्र संदेहः । (अवनतमुखी 'खलचरित' इत्यादि श्लोकद्वयं पठति ।)

खलचरित निकृष्ट जातदोषः
कथमिह मां परिलोभसे धनेन ।
सुचरितचरितं विशुद्धदेहं
न हि कमलं मधुपाः परित्यजन्ति ॥ ३२ ॥

यत्नेन सेवितव्यः पुरुषः कुलशीलवान्दरिद्रोऽपि ।
शोभा हि पणस्त्रीणां सदृशजनसमाश्रयः कामः ॥ ३३ ॥

अपि च । सहकारपादपं सेवित्वा न पलाशपादपमङ्गीकरिष्यामि । (ख)

शकारः—दास्याःपुत्रि दरिद्रचारुदत्तकः सहकारपादपः कृतः । अहं पुनः पलाशो भणितः । किंशुकोऽपि न कृतः । एवं त्वं मह्यं गालीं ददत्यद्यापि तमेव चारुदत्तकं स्मरसि । (ग)

(क) शुवण्णअं देमि पिअं वदेमि पडमि शीशेग शवेश्टणेण[3] ।
तधा वि मं णेच्छशि शुद्धदन्ति किं शेवअं कश्टमआ मणुश्शा ॥

(ख) को एत्थ संदेहो । अवि अ । सहआरपादवं सेविअ ण पलासपादवं[4] अङ्गीकरिस्सम् ।

(ग) दाशीएधीए दलिद्दचालुदत्तके[5] शहआलपादवे कडे । हग्गे उण पलाशे[6] भणिदे । किंशुके वि ण कडे । एव्वं तुमं मे गालिं देन्ती अज्जवि तं ज्जेव चालुदत्तकं शुमलेशि ।

कपटेषु कापटिकः वञ्चकाग्रणीरित्यर्थः । **सुवर्णकमिति** । [सवेष्टनेन सोष्णीषेण । शुद्धदन्ति तथाऽपि मां सेवकं किं नेच्छसि । मनुष्याः कष्टमयाः खलु । केचित् किं शेवअं इति पदच्छेदं कृत्वा 'किं ते वयं काष्ठमया मनुष्याः' इति च्छायामिच्छन्ति । ते वयं काष्ठमयाः पुरुषाः न तु परमार्थतः इति व्याख्यान्ति च । उपजातिर्वृत्तम् ।] किं सेवकाः कष्टमया मनुष्याः ॥ ३१ ॥ **खलचरितेति** । [हे खलचरित दुष्टचरित हे निकृष्ट अधम । इति संबोधनद्वयम् । जातदोषः उत्पन्नपापः इह मां कथं धनेन परिलोभसे विलोभयसि । सुचरितं चरित आह्लादकरत्वादि यस्य तत्सुचरितचरितं विशुद्धदेहं भास्वरशरीरं कमलं मधुपाः न परित्यजन्ति हि । अत्र अप्रस्तुतप्रशंसया चारुदत्तं न परित्यजामीति सूचितम् । पुष्पिताग्रा वृत्तम्] ॥ ३२ ॥ **यत्नेनेति** । [कुलशीलवान् पुरुषः दरिद्रोऽपि यत्नेन सेवितव्यः । सदृशजनः अनुरूपपुरुषः समाश्रयो यस्य तादृशः कामः पणप्रधानाः स्त्रियः पणस्त्रियः वेश्याः तासां शोभा हि भूषणावहः खलु । आर्या] ॥ ३३ ॥ पलाशपदेन राक्षसोऽप्यभिधीयते । [पलं मांसमश्नातीति ।]

---

१ संस्कृतमाश्रित्यावन०. २ शोभा पण्य०. ३ शवेट्टणेण. ४ पलाश. ५ दत्ताके ६ पलाशे.

वसन्तसेना—हृदयगत एव किमिति न स्मर्यते । (क)

शकारः—अद्यापि ते हृदयगतं त्वां च सममेव मोटयामि । तद्दरिद्रसार्थवाहकमनुष्यकामुकिनि तिष्ठ तिष्ठ । (ख)

वसन्तसेना—भण भण पुनरपि भण श्लाघनीयान्येतान्यक्षराणि । (ग)

शकारः—परित्रायतां दास्याःपुत्रो दरिद्रचारुदत्तकस्त्वाम् । (घ)

वसन्तसेना—परित्रायते यदि मां प्रेक्षते । (ङ)

शकारः—

किं स शक्रो वालिपुत्रो महेन्द्रो रम्भापुत्रः कालनेमिः सुबन्धुः ।
रुद्रो राजा द्रोणपुत्रो जटायुश्चाणक्यो वा धुन्धुमारस्त्रिशङ्कुः ॥ ३४ ॥

अथ वैतेऽपि त्वां न रक्षन्ति ।

चाणक्येन यथा सीता मारिता भारते युगे ।
एवं त्वां मोटयिष्यामि जटायुरिव द्रौपदीम् ॥ ३५ ॥ (च)

(इति ताडयितुमुद्यतः ।)

(क) हिअअगदो ज्जेव किंत्ति ण सुमरीअदि ।

(ख) अज्ज वि दे हिअअगदं तुमं च शमं ज्जेव मोडेमि । ता दलिद्दशत्थवाहअमणुश्शकामुकिणि चिश्ट चिश्ट । (ग) भण भण पुणो वि भण सलाहणिआइं एदाइं अक्खराइं । (घ) पलित्ताअदु दाशीएपुत्ते दलिद्दचालुदत्तके तुमम् ।

(ङ) परित्ताअदि जदि मं पेक्खदि ।

(च) किं शे शक्के वालिपुत्ते महिन्दे लम्भापुत्ते कालणेमी शुबन्धू ।
लुद्दे लाआ दोणपुत्ते जडाऊ चाणक्के वा धुन्धुमाले तिशङ्कू ॥

अध वा एदे वि दे ण लक्खन्ति ।

चाणक्केण जधा शीदा मालिदा भालदे जुए ।
एव्वं दे मोडइश्शामि जडाऊ विअ दोव्वदिम् ॥

गालिं देन्ती साक्षेपं वदन्ती इति देशीति चिरंतनटीका । **किं स शक्र इति ।** शक्करीविशेषच्छन्दसा श्लोकः । [स चारुदत्तः किं शक्रः वालिपुत्रः महेन्द्रः । अत्र शक्रः महेन्द्र इति पुनरुक्तं वालिपुत्र इति आगमविरुद्धम् । अथ वा रम्भापुत्रः कालनेमिः सुबन्धुः । एवमितरत्रापि आगमविरुद्धं यथायथमूह्यम् । कालनेमिः असुरविशेषः । सुबन्धुः कविः । धुन्धुमारः त्रिशङ्कुश्च राजविशेषौ । शालिनी वृत्तम्] ॥ ३४ ॥ **चाणक्येनेत्यादि ।** भारते युगे भारतावच्छिन्ने समये । [मोटयिष्यामि मारयिष्यामि] ॥ ३५ ॥

---

१ शट्ठवाह, शत्तवाह. २ चिट्ठ चिट्ठ. ३ भण । सला०. ४ पडिअत्तदु.

वसन्तसेना—हा मातः कुत्रासि । हा आर्यचारुदत्त एष जनोऽसंपूर्णमनोरथ एव विपद्यते । तदूर्ध्वमाक्रन्दयिष्यामि । अथ वा वसन्तसेनोर्ध्वमाक्रन्दतीति लज्जनीयं खल्वेतत् । नम आर्यचारुदत्ताय ।(क)

शकारः—अद्यापि गर्भदासी तस्यैव पापस्य नाम गृह्णाति । (इति कण्ठे पीडयन् ।) स्मर गर्भदासि स्मर । (ख)

वसन्तसेना—नम आर्यचारुदत्ताय । (ग)

शकारः—म्रियस्व गर्भदासि म्रियस्व । (नाटयेन कण्ठं निपीडयन्मारयति ।) (घ)

(वसन्तसेना मूर्छिता निश्चेष्टा पतति ।)

शकारः—(सहर्षम् ।)

एतां दोषकरण्डिकामविनयस्यावासभूतां खलां
रक्तां तस्य किलागतस्य रमणे कालागतामागताम् ।
किमेष समुदाहरामि निजकं बाह्वोः शूरत्वं
निःश्वासाऽपि म्रियतेऽम्बा सुमृता सीता यथा भारते ॥३६॥(ङ)

(क) हा अत्ते कहिं सि । हा अज्जचारुदत्त एसो जणो असंपुण्णमणोरधो ज्जेव विवज्जदि । ता उद्धं अक्कन्दइस्सम् । अध वा वसन्तसेणा उद्धं अक्कन्दति त्ति लज्जणीअं क्खु एदम् । णमो अज्जचारुदत्तस्स । (ख) अज्जवि गब्भदाशी[1] तश्श ज्जेव पावस्स णामं गेण्हदि । शुमल गब्भदाशि शुमल । (ग) णमो अज्जचारुदत्तस्स ।

(घ) मल गब्भदाशि मल ।

(ङ) एदं दोशकलण्डिअं[2] अविणअश्शावाशभूदं खलं
लत्तं तश्श किलागदश्श लमणे कालागदं आअदम् ।
किं एशे शमुदाहलामि णिअअं बाहूण शूलत्तणं[3]
णीशाशे वि मलेई[4] अम्ब शुमला शीदा जधा भालदे ॥

[ऊर्ध्वमुच्चैःस्वरेण । निश्चेष्टा चलनवलनादिरहिता ।] **एतामिति** । खलां दुर्जनस्वभावाम् । तस्य चारुदत्तस्य रमणे संभोगनिमित्तं कालागतामागताम् । कालां कृष्णाम् । [दोषाणां करण्डिकां पेटिकां अविनयस्य आवासभूतां खलां रक्तां आगतस्य अथ वा अगतस्य गतिरहितस्य दुर्गतस्येत्यर्थः । तस्य चारुदत्तस्य रमणे रमणार्थं कालागतां कालप्राप्तां तथा आगताम् एताम् हतवानिति शेषः । एष बाह्वोः निजकं शूरत्वं किं समुदाहरामि । निःश्वासा अपि अम्बा वसन्तसेना म्रियते । भारते सीता यथेति

---

१ ०दाशि...गेण्हसि. २ कलण्डअं. ३ शूलक्खणं. ४ मले इअं अ सुमला (म्रियते इयं च सुमृता).

इच्छन्तं मां नेच्छतीति गणिका रोषेण मया मारिता
शून्ये पुष्पकरण्डक इति सहसा पाशेनोत्त्रासिता ।
सेवावञ्चिता भ्राता मम पिता मातेव सा द्रौपदी
योऽसौ पश्यति नेदृशं व्यवसितं पुत्रस्य शूरत्वम् ॥ ३७ ॥

भवतु । सांप्रतं वृद्धश्रृगाल आगमिष्यतीति ततोऽपसृत्य तिष्ठामि । (तथा करोति ।) (क)

(प्रविश्य चेटेन सह ।)

विटः—अनुनीतो मया स्थावरकश्चेटः । तद्यावत्काणेलीमातरं पश्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये मार्ग एव पादपो[1] निपतितः । अनेन च पतता स्त्री व्यापादिता । भोः पाप किमिदमकार्यमनुष्ठितं त्वया । तवापि पापिनः पतनात्स्त्रीवधदर्शनेनातीव[2] पातिता वयम् । अनिमित्तमेतत् । यत्सत्यं वसन्तसेनां प्रति शङ्कितं मे मनः । सर्वथा देवताः[3] स्वस्ति करिष्यन्ति । (शकारमुपसृत्य ।) काणेलीमातः एवं मयाऽनुनीतः स्थावरकश्चेटः ।

शकारः—भाव स्वागतं ते । पुत्रक स्थावरक चेट तवापि स्वागतम् । (ख)

चेटः—अथ किम् । (ग)

विटः—मदीयं न्यासमुपनय ।

शकारः—कीदृशो न्यासः । (घ)

(क) इच्छन्तं मम णेच्छदि[4] त्ति गणिआ लोशेण[5] मे मालिदा
शुण्णे पुप्फकलण्डके त्ति शहशा पाशेण उत्ताशिदा ।
शेवावञ्चिद भादुके मम पिदा मादेव शा दोप्पदी
जे शे पेक्खदि णेदिशं ववशिदं पुत्ताह शूलत्तणम् ॥
भोदु । शंपदं[6] बुड्ढखोडे आगमिश्शदित्ति ता ओशलिअ चिश्टामि ।

(ख) भावे शाअदं दे । पुत्तका[7] थावलका चेडा तवावि शाअदम् ।
(ग) अध इं । (घ) कीदिशे णाशे ।

हतोपमम् । शार्दूल०] ॥ ३६ ॥ **इच्छन्तामिति** । [इच्छन्तं मां गणिका नेच्छतीति मे मया रोषेण मारिता । शून्ये पुष्पकरण्डके सहसा पाशेन बाहुपाशेन इति उत्त्रासिता । योऽसौ मम भ्राता पिता च सेवावञ्चितः । सा द्रौपदी इव मे माता च सेवावञ्चिता या ईदृशं पुत्रस्य व्यवसितं शूरत्वं न पश्यति । शार्दूल० वृत्तम् ।] मया रोषेण मारिता इति विपर्यस्य योजना । माता च सा द्रौपदी । या सा पश्यति ॥ ३७ ॥ पाप इति

---

१ पादपोर्नि०. २ दर्शनादतीव. ३ देवता…करिष्यति. ४ णेच्छशि. ५ पाशेण. ६ संपदं. ७ पुश्थका, पुत्तका.

विटः—वसन्तसेना ।

शकारः—गता । (क)

विटः—क्व ।

शकारः—भावस्यैव पृष्ठतः । (ख)

विटः—(सवितर्कम् ।) न गता खलु सा तया दिशा ।

शकारः—त्वं कतमया दिशा गतः । (ग)

विटः—पूर्वया दिशा ।

शकारः—साऽपि दक्षिणया गता । (घ)

विटः—अहं दक्षिणया ।

शकारः—साऽप्युत्तरया । (ङ)

विटः—अत्याकुलं कथयसि । न शुध्यति मेऽन्तरात्मा । तत्कथय सत्यम् ।

शकारः—शपे भावस्य शीर्षमात्मीयाभ्यां पादाभ्याम् । ततः संस्थापय हृदयम् । एषा मया मारिता । (च)

विटः—(सविषादम् ।) सत्यं त्वया व्यापादिता ।

शकारः—यदि मम वचने न प्रत्ययसे तत्पश्य प्रथमं राष्ट्रियश्यालसंस्थानस्य शूरत्वम् । (इति दर्शयति ।) (छ)

विटः—हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । (इति मूर्छितः पतति ।)

शकारः—ही ही । उपरतो भावः । (ज)

चेटः—समाश्वसितु समाश्वसितु भावः । अविचारितं प्रवहणमानयतैव मया प्रथमं मारिता । (झ)

(क) गडा । (ख) भावश्श ज्जेव्व पिश्टदो । (ग) तुमं कदमाए दिशाए गडे[1] । (घ) शा वि दक्खिणाए गडा । (ङ) शा वि उत्तलाए ।

(च) शवामि भावश्श शीशं अत्तणकेलकेहिं पादेहिं । ता शंठावेहि हिअअम् । एशा मए मालिदा । (छ) जइ मम वअणे न पत्तिआआशि ता पेक्ख पढमं लश्टिअशालशंठाणाह शूलत्तणम्[3] । (ज) ही ही । उवलदे भावे । (झ) शमश्शशदु शमश्शशदु भावे । अविचालिअं पवहणं आणन्तेण ज्जेव मए पढमं मालिदा ।

वृक्षं संबोधयति । अनिमित्तमसंकुलम् । पिष्ठदो पृष्ठतः । दक्षिणदिग्गतत्वं मृतत्वमपि ।

---

१ बुध्यति. २ गदे. ३ पलक्कमं (पराक्रमम्).

विटः—(समाश्वस्य सकरुणम् ।) हा वसन्तसेने ।

दाक्षिण्योदकवाहिनी विगलिता याता स्वदेशं रति-
हा हाऽलंकृतभूषणे सुवदने क्रीडारसोद्भासिनि[1] ।
हा सौजन्यनदि प्रहासपुलिने हा मादृशामाश्रये[2]
हा हा नश्यति मन्मथस्य विपणिः सौभाग्यपण्याकरः ॥ ३८ ॥

(सास्रम् ।) कष्टं भोः कष्टम् ।

किं नु नाम भवेत्कार्यमिदं[3] येन त्वया कृतम् ।
अपापा पापकल्पेन नगरश्रीर्निपातिता ॥ ३९ ॥

(स्वगतम् ।) अये कदाचिदयं पापै इदमकार्यं मयि संक्रामयेत् । भवतु । इतो गच्छामि । (इति परिक्रामति ।)

(शकार उपगम्य धारयति ।)

विटः—पाप मा[4] मा स्प्राक्षीः । अलं त्वया । गच्छाम्यहम् ।

शकारः—अरे वसन्तसेनां स्वयमेव मारयित्वा मां दूषयित्वा कुत्र पलायसे । सांप्रतमीदृशोऽहमनाथः प्राप्तः । (क)

विटः—अपध्वस्तोऽसि ।

शकारः—

अर्थं शतं ददामि सुवर्णकं ते कार्षापणं ददामि सवोडिकं ते ।
एष दोषस्थानं पराक्रमो मे सामान्यको भवतु मनुष्यकाणाम् ॥४०॥(ख)

(क) अले वशन्तशेणिअं शअं ज्जेव मालिअ मं दूशिअ कहिं पलाअशि । शंपदं ईदिशे हग्गे अणाधे पाविदे ।

(ख) अत्थं शदं देमि शुवण्णअं[5] दे कहावणं देमि शवोडिअं[6] दे ।
एशे दुशट्ठाण पलक्कमे[7] मे शामाण्णए भोदु मणुश्शआणम् ॥

न प्रत्येषि पराक्रमे । **दाक्षिण्येति** । [दाक्षिण्यमेव उदकं तस्य नदी विगलिता नष्टा । रतिः प्रीतिः स्वदेशं याता । हे अलंकृतभूषणे अलंकृतानि भूषणानि यया तत्संबुद्धिः । सुवदने । क्रीडायां रसः तेन उद्भासिनि शोभमाने । प्रहासः पुलिनं यस्याः तादृशि हा सौजन्यस्य नदि । हा मादृशामाश्रये आश्रयभूते । हा हा सौभाग्यमेव पण्यं विक्रेयवस्तुजातं तस्य आकरः खनिः मन्मथस्य कामस्य विपणिः पण्यवीथिका नश्यति । शार्दूल० वृत्तम्] ॥ ३८ ॥ **किं न्विति** । [किं नु नाम तत्कार्यं भवेद्येनेदं त्वया कृतम् । पापकल्पेन पापादीषन्न्यूनेन । अपापा नगरस्य श्रीः शोभा त्वया निपातिता] ॥ ३९ ॥ हे पाप हे पापसंकल्प । **अर्थं शतमिति** । [ते शतं सुवर्णमर्थं ददामि । वोडी पणचतुर्थांशः तत्सहितं सवोडिकं कार्षापणं षोडशपणात्मकं सुवर्णं ते ददामि ।] वोडी विंशतिकपर्दकः गौडे प्रसिद्धः । तच्चतुष्टयं पणः । ते षोडश कार्षापणः कहावण

१ सरोद्भा०. २ आश्रमे. ३ पापमिदं. ४ मां. ५ सुवण्णअं. ६ शवेढिअं. ७ फलक्कमे (फलक्रमः).

विटः—धिक् । तवैवास्तु ।

चेटः—शान्तं पापम् । (क)

(शकारो हसति ।)

विटः—

अप्रीतिर्भवतु विमुच्यतां हि हासो
धिक्प्रीतिं परिभवकारिकामनार्याम् ।
मा भूच्च त्वयि मम संगतं कदाचि-
दाच्छिन्नं धनुरिव निर्गुणं त्यजामि ॥ ४१ ॥

शकारः—भाव प्रसीद प्रसीद । एहि । नलिन्यां प्रविश्य क्रीडावः । (ख)

विटः—

अपतितमपि तावत्सेवमानं भवन्तं
पतितमिव जनोऽयं मन्यते मामनार्यम् ।
कथमहमनुयायां त्वां हतस्त्रीकमेनं
पुनरपि नगर[2]स्त्रीशङ्कितार्धाक्षिदृष्टम् ॥ ४२ ॥

(सकरुणम् ।) वसन्तसेने ।

अन्यस्यामपि जातौ मा वेश्या भूस्त्वं हि सुन्दरि ।
चा[3]रित्र्यगुणसंपन्ने जायेथा विमले कुले ॥ ४३ ॥

(क) शन्तं पावम् ।

(ख) भावे पशीद पशीद । एहि । णलिणीए पविशिअ कीलेम्ह ।

इत्येके । साधारणो भवतु । [उपजातिर्वृत्तम्] ॥ ४० ॥ **अप्रीतिरिति** । [अप्रीतिः अनुतापः दुःखं वा भवतु । हासो विमुच्यतां हि । परिभवकारिकां अनार्यां प्रीतिं धिक् । त्वयि मम संगतं कदाचिदपि मा भूत् । आच्छिन्नं शत्रुणा विध्वस्तं निर्गुणं विगतज्यं धनुरिव निर्गुणं दयादिगुणरहितं त्वां त्यजामि । प्रहर्षिणी वृत्तम्] ॥ ४१ ॥ [नलिन्यां दीर्घिकायाम् । नलानि सन्त्यस्यामिति नलिनी ।] **अपतितमपीति** । [अपतितमपि भवन्तं सेवमानं मां अयं जनः अनार्यं पतितामिव मन्यते । एवं सति हतस्त्रीकं पुनरपि नगरस्त्रीभिः शङ्कितं सभयं यथा स्यात्तथा अर्धाक्षिभिः अर्धोन्मीलितनेत्रैः दृष्टं त्वामहं कथमनुयायाम् । मालिनी वृत्तम्] ॥ ४२ ॥ **अन्यस्यामिति** । [हे सुन्दरि त्वमन्यस्यां गतौ आगामिनि जन्मनि अपि वेश्या मा भूः । हे चारित्र्यमेव गुणस्तेन संपन्ने सुशीले विमले निर्दोषे कुले जायेथाः] ॥ ४३ ॥

---

१ स्खलतु. २ रश्री. ३ चारित्र.

शकारः—मदीये पुष्पकरण्डकजीर्णोद्याने वसन्तसेना मारयित्वा कुत्र पलायसे । एहि । मम आवुत्तस्याग्रतो व्यवहारं देहि । (इति धा[१]रयति ।) (क)

विटः—आः तिष्ठ जाल्म । (इति खड्गमा[२]कर्षति ।)

शकारः—(सभयमपसृत्य ।) किं रे भीतोऽसि । तद्गच्छ । (ख)

विटः—(स्वगतम् ।) न युक्तमवस्थातुम् । भवतु । यत्रार्यशर्विलक-च[३]न्दनकप्रभृतयः सन्ति तत्र गच्छामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

शकारः—निधनं गच्छ । अरे स्थावरक पुत्रक कीदृशं मया कृतम् । (ग)

चेटः—भट्टक महदकार्यं कृतम् । (घ)

शकारः—अरे चेट किं भणस्यकार्यं कृतमिति । भवतु । एवं तावत् । (नानाभरणान्यवतार्य ।) गृहाणेममलंकारं मया तावद्दत्तम् । यावत्यां वेलायामलंकरोमि तावतीं वेलां मम । अन्यदा तव । (ङ)

चेटः—भट्टक एवैते शोभन्ते । किं ममैतैः । (च)

शकारः—तद्गच्छ । एतौ वृषभौ गृहीत्वा मदीयायां प्रासाद-बालाग्रप्रतोलिकायां तिष्ठ यावदहमागच्छामि । (छ)

चेटः—यद्भट्टक आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्तः ।) (ज)

(क) ममकेल[४]के पुप्फकलण्डकाजिण्णुज्जाणे वशन्तशेणिअं मालिअ कहिं पलाअशि । एहि । मम आवुत्तश्श अग्गदो वव[५]हाऴं देहि ।

(ख) किं ले भीदेशि । ता गच्छ[६] ।

(ग) णिधणं गच्छ । अले थावलका पुत्तका[७] कीलिशे मए कडे ।

(घ) भ[८]स्टके महन्ते अकज्जे कडे ।

(ङ) अले चेडे किं भणाशि अकज्जे कडेत्ति । भोदु । एव्वं दाव । गेण्ह एदं अलंकारअं मए ताव दिण्णे । जेत्तिके वेले अलंकलेमि तेत्तिकं वेलं मम । अण्णं तव ।

(च) भस्टके ज्जेव एदे शोहन्ति । किं मम एदेहिं ।

(छ) ता गच्छ । एदाइं गोणाइं गेण्हिअ ममकेलकाए पाशादबालग्गप[९]दोलिकाए चिस्ट जाव हग्गे आअच्छामि । (ज) जं भस्टके आणवेदि ।

आवुत्तश्श भगिनीपतेः । व्यवहारं विचारम् । निधनं गच्छ त्वमिति विटं प्रति ।

---

१ ताडयति. २ कर्षयति. ३ चन्दनप्रभृ०. ४ केरके. ५ ववहाले. ६ गश्छ. ७ पुत्तका, पुत्थका. ८ भट्टके. ९ पढोलिआए.

शकारः—आत्मपरित्राणे भावो गतोऽदर्शनम्। चेटमपि प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायां निगडपूरितं कृत्वा स्थापयिष्यामि। एवं मन्त्रो रक्षितो भवति। तद्गच्छामि। अथ वा पश्यामि तावदेनाम्। किमेषा मृताऽथ वा पुनरपि मारयिष्यामि। (अवलोक्य।) कथं सुमृता। भवतु। एतेन प्रावारकेण प्रच्छादयाम्येनाम्। अथ वा नामाङ्कित एषः। तत्कोऽप्यार्यपुरुषः प्रत्यभिज्ञास्यति। भवतु। एतेन वातालीपुञ्जितेन शुष्कपर्णपुटेन प्रच्छादयामि। (तथा कृत्वा। विचिन्त्य।) भवतु। एवं तावत्। सांप्रतमधिकरणं गत्वा व्यवहारं लेखयामि यथाऽर्थस्य कारणात्सार्थवाहकचारुदत्तकेन मदीयं पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं प्रवेश्य वसन्तसेना व्यापादितेति।

चारुदत्तविनाशाय करोमि कपटं नवम्।
नगर्यां विशुद्धायां पशुघातमिव दारुणम्॥ ४४॥

भवतु। गच्छामि। (इति निष्क्रम्य दृष्ट्वा। सभयम्।) अविद मादिके। येन येन गच्छामि मार्गेण तेनैवैष दुष्टश्रमणको गृहीतकषायोदकं चीवरं

(क) अत्तपलित्ताणे भावे गदे अदंशणम्। चेडं वि पाशादबालग्गपदोलिकाए णिगलपूलिदं कदुअ थावइश्शम्। एव्वं मन्ते लक्खिदे भोदि। ता गच्छामि। अध वा पेक्खामि दाव एदम्। किं एशा मला आदु पुणो वि मालइश्शम्। कधं शुमला। भोदु। एदिणा पावालएण पच्छादेमि णम्। अध वा णामङ्किदे एशे। ता के वि अज्जपुलिशे पच्चहिजाणेदि। भोदु। एदिणा वादालीपुञ्जिदेण शुक्खपण्णपुडेण पच्छादेमि। भोदु। एव्वं दाव। संपदं अधिअलणं गच्छिअ ववहालं लिहावेमि जहा अत्थश्श कालणादो शत्थवाहचालुदत्ताकेण ममकेलकं पुप्फकलण्डकं जिण्णुज्जाणं पवेशिअ वशन्तशेणिआ वावादिदे त्ति।

चालुदत्तविणाशाय कलेमि कवडं णवम्।
णअलीए विशुद्धाए पशुघादं व्व दालुणम्॥

भोदु। गच्छामि। अविद मादिके। जेण जेण गच्छामि मग्गेण तेण ज्जेव एशे

आत्मपरित्राणे आत्मरक्षार्थम्। प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायां प्रासादोपरिगृहविशेष इति पश्चाद्याख्यातम्। निगलपूरितं अतिगुरुबन्धनोक्तिरियम्। प्रावारेण प्रच्छदपटेन। णामङ्किदे नामाङ्कितः वसन्तसेनाया इति शकारस्य वेति लिखिताक्षरः। तथा कृत्वा। पूर्वोक्तेन स्थगितां कृत्वेत्यर्थः। **चारुदत्तेति**। [चारुदत्तस्य विनाशाय वधाय नवं कपटं मायां करोमि रचयिष्यामि। विशुद्धायां नगर्यां दारुणं पशुघातमिव गोवधमिव]॥ ४४॥ अविद मादिके सभयविस्मये। नश्तिय नासारज्ज्वा बाधितः।

१ णिअल०. २ पश्छा०. ३ जधा. ४ शठवाहउत्तचा०. ५ च.

गृहीत्वाऽऽगच्छति। एष मया नासां छित्त्वा वाहितः कृतवैरः कदाऽपि मा प्रेक्ष्यैतेन मारितेति प्रकाशयिष्यति। तत्कथं गच्छामि। (अवलोक्य।) भवतु। एतमर्धपतितं प्राकारखण्डमुल्लङ्घ्य गच्छामि।

एषोऽहं त्वरितत्वरितो लङ्कानगर्यां गगने गच्छन्।
भूम्यां पाताले हनूमच्छिखर इव महेन्द्रः॥ ४५॥ (क)

(इति निष्क्रान्तः।)

(प्रविश्यापटीक्षेपेण संवाहकः)

भिक्षुः—प्रक्षालितमेतन्मया चीवरखण्डम्। किं नु खलु शाखायां शुष्कं करिष्यामि। इह वानरा विलुम्पन्ति। किं नु खलु भूम्याम्। धूलीदोषो भवति। तत्कुत्र प्रसार्य शुष्कं करिष्यामि। (दृष्ट्वा।) भवतु। इह वातालीपुञ्जिते शुष्कपत्रसंचये प्रसारयिष्यामि। (तथा कृत्वा।) नमो बुद्धाय। (इत्युपविशति।) भवतु। धर्माक्षराण्युदाहरामि। ('पञ्चजण जेण मालिदा' (८।२) इत्यादि पूर्वोक्तं पठति।) अथ वाऽलं ममैतेन स्वर्गेण। यावत्तस्या वसन्तसेनाया बुद्धोपासिकायाः प्रत्युपकारं न करोमि यया दशानां सुवर्णकानां कृते

दुस्टशमणके गहिदकशाओदकं चीवलं गोण्हिअ आअच्छदि। एशे मए णाशिं छिदिअ वाहिदे किदवेले कदावि मं पेक्खिअ एदेण मालिदेत्ति पआशइश्शदि। ता कधं गच्छामि। भोदु। एवं अद्धपडिदं पाआलखण्डं उल्लङ्घिअ गच्छामि।

एशे म्हि तुलिदतुलिदे लङ्काणअलीए गअणे गच्छन्ते।
भूमीए पाआले हणूमशिहले विअ महेन्दे॥

(क) पक्खालिदे एशे मए चीवलखण्डे। किं णु क्खु शाहाए शुक्खावइश्शम्। इंध वाणला विलुप्पन्ति। किं णु क्खु भूमीए। धूलीदोशे होदि। ता कहिं पशालिअ शुक्खावइश्शम्। भोदु। इध वादालीपुञ्जिदे शुक्खवत्तसंचए पशालइश्शम्। णमो बुद्धश्श। भोदु। धम्मक्खलाइं उदाहलामि। अध वा अलं मम एदेण शग्गेण। जाव ताए वसन्तशेणिआए बुद्धोवाशिआए पच्चुवकालं ण कलेमि जाए दशाणं शुवण्णकाणं किदे

एषोऽहमित्यादि। गाथा। [एषोऽहं लङ्कानगर्यां गगने भूम्यां पाताले हनूमच्छिखरे महेन्द्र इव त्वरितत्वरितो गच्छन्नस्मि।] भूमौ पाताले हनूमच्छिखरादिव महेन्द्रः। महेन्द्रशिखरादिव हनूमानिति वक्तव्ये शकारोक्तत्वाद्विपरीतम्। 'अट्टअ' इति पाठे अष्टकशिखरादित्यर्थः। व्याहतोपममिदं तावत्॥ ४५॥ तथेति प्रसार्य।

---

१ पटाक्षेपेण. २ णाशिअ (नासारज्ज्वा); णाशि च्छिअ (नासिं छित्त्वा). ३ पंच्छाडिदे. ४ पुञ्जिदेशु...संचएशु.

द्यूतकराभ्यां निष्क्रीतस्ततः प्रभृति तया क्रीतमिवात्मानमवगच्छामि । (दृष्ट्वा ।) किं नु खलु पर्णोदरे समुच्छ्वसिति । अथ वा ।

वातातपेन तप्तानि चीवरतोयेन स्तिमितानि पत्राणि ।
एतानि विस्तीर्णपत्राणि मन्ये पत्राणीव स्फुरन्ति ॥४६॥ (क)

(वसन्तसेना संज्ञां लब्ध्वा हस्तं दर्शयति ।)

भिक्षुः—हा हा शुद्धालंकारभूषितः स्त्रीहस्तो निष्क्रामति । कथम् । द्वितीयोऽपि हस्तः । (बहुविधं निर्वर्ण्य ।) प्रत्यभिजानामीवैतं हस्तम् । अथ वा किं विचारेण । सत्यं स एव हस्तो येन मेऽभयं दत्तम् । भवतु । पश्यामि । (नाट्येनोद्घाट्य दृष्ट्वा प्रत्यभिज्ञाय च ।) सैव बुद्धोपासिका । (क)

(वसन्तसेना पानीयमाकाङ्क्षति ।)

भिक्षुः—कथमुदकं याचते । दूरे च दीर्घिका । किमिदानीमत्र करिष्यामि । भवतु । एतच्चीवरमस्या उपरि गालयिष्यामि । (तथा करोति ।) (ख)

(वसन्तसेना संज्ञां लब्ध्वोत्तिष्ठति । भिक्षुः पटान्तेन वीजयति ।)

वसन्तसेना—आर्य कस्त्वम् । (ग)

जूदिअलेहिं णिक्कीदे तदो पहुदि ताए कीदं विअ अत्ताणअं अवगच्छामि । किं णु क्खु पण्णोदले शमुश्शशदि । अध वा ।

वादादवेण तत्ता चीवलतोएण तिम्मिदा पत्ता ।
एदे विथिण्णपत्ता मण्णे पत्ता विअ फुलेन्ति ॥

(क) हा हा शुद्धालंकालभूशिदे इत्थिआहत्थे णिक्कमदि । कधम् । दुदिए वि हत्थे । पच्चभिआणामि विअ एदं हत्थम् । अध वा किं विचालेण । शच्चं शे ज्जेव हत्थे जेण मे अभअं दिण्णम् । भोदु । पेक्खिश्शम् । शा ज्जेव बुद्धोवाशिआ ।

(ख) कधं उदअं मग्गेदि । दूले च दिग्घिआ । किं दाणिं एत्थ कलइश्शम् । भोदु । एदं चीवलं शे उवलि गालइश्शम् । (ग) अज्ज को तुमम् ।

तदो पहुदि निष्क्रयप्रभृति । **वातातपेनेति** । गाथा । वातातपेन तप्तानि चीवरतोयेन तिम्मितत्वमार्द्रत्वं प्राप्तानि । तिम्मिदा इति भावप्रधानो निर्देशः । एतानि विस्तीर्णं प्राप्तं प्रसारितं यत्र तानि पत्राण्येव स्फुरन्ति विजृम्भन्ते । [विस्तीर्णपत्राः प्रसारितपक्षाः मन्ये पत्राः पक्षिणः इव स्फुरन्ति । इति ल० दी०] ॥ ४६ ॥ शुद्धं केवलं कटकादि एवालंकरणं यत्र सः । दीर्घिका वापी । गालयिष्यामि जलसेकार्थम् ।

---

१ फुरन्ति. २ चाल०.

भिक्षुः—किं मा न स्मरति बुद्धोपासिका दशसुवर्णनिष्क्रीतम्। (क)

वसन्तसेना—स्मरामि । न पुनर्यथाऽऽर्यो भणति । वरमहमुपरतैव । (ख)

भिक्षुः—बुद्धोपासिके किं न्विदम् । (ग)

वसन्तसेना—(सनिर्वेदम् ।) यत्सदृशं वेशभावस्य । (घ)

भिक्षुः—उत्तिष्ठतूत्तिष्ठतु बुद्धोपासिकैतां पादपसमीपजातां लतामवलम्ब्य । (इति लतां नामयति ।) (ङ)

(वसन्तसेना गृहीत्वोत्तिष्ठति ।)

भिक्षुः—एतस्मिन्विहारे मम धर्मभगिनी तिष्ठति । तत्र समाश्वस्तमना भूत्वोपासिका गेहं गमिष्यति । तच्छनैः शनैर्गच्छतु बुद्धोपासिका । (इति परिक्रामति । दृष्ट्वा ।) अपसरत आर्याः अपसरत । एषा तरुणी स्त्री एष भिक्षुरिति शुद्धो ममैष धर्मः ।

हस्तसंयतो मुखसंयत इन्द्रियसंयतः स खलु मनुष्यः ।
किं करोति राजकुलं तस्य परलोको हस्ते निश्चलः ॥ ४७ ॥ (च)

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति वसन्तसेनामोटनो नामाष्टमोऽङ्कः ।

(क) किं मं ण शुमलेदि बुद्धोवाशिआ दशशुवण्णणिक्कीदम् ।
(ख) सुमरामि । ण उण जधा अज्जो भणादि । वरं अहं उवरदा ज्जेव ।
(ग) बुद्धोवाशिए किं ण्णेदम् । (घ) जं सरिसं वेसभावस्स ।
(ङ) उट्ठेदु उट्ठेदु बुद्धोवाशिआ एदं पादवसमीवजादं लदं ओलम्बिअ ।
(च) ऍदश्शिं विहाले मम धम्मबहिणिआ चिट्ठदि । तहिं शमश्शशिदमणा भविअ उवाशिआ गेहं गमिश्शदि । ता शेणं शेणं गच्छदु बुद्धोवाशिआ । ओशलध अज्जा ओशलध । एशा तलुणी इत्थिआ एशो भिक्खु त्ति शुद्धे मम एशे धम्मे ।

हत्थशंजदो मुहशंजदो इन्दियशंजदो शे क्खु माणुशे ।
किं कलेदि लाअउले तश्श पलॅलोओ हत्थे णिच्चले ॥

वरं मनागिष्टम्। हस्तेति। [स खलु मनुष्यः । यः हस्ते हस्तेन वा संयतः अकार्यान्निवर्तितहस्तः । मुखसंयतः असत्यवाक्यादेर्निवृत्तः । इन्द्रियसंयतः कामान्निवर्तितेन्द्रियवृत्तिः । तस्य राजकुलं किं करोति । धर्मनिष्ठस्य तस्य न काऽपि भीतिरिति भावः । तस्य हस्ते परलोको निश्चलः ध्रुवः] ॥ ४७ ॥

इति मोटनो नामाष्टमोऽङ्कः ।

---

१ नमयति. २ °सेनामोटणं नाम; इति मृच्छकटिकायां वस°. ३ एत्थ शिलाविहावले (अत्र श्रावकगृहे). ४ ओशलध ओशलध. ५ शंजद-दे मुहशंजद-दे इन्दिअशंजद-दे. ६ पललोअ.

नवमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति शोधनकः ।)

शोधनकः—आज्ञप्तोऽस्म्यधिकरणभोजकैः—अरे शोधनक व्यवहारमण्डपं गत्वाऽऽसनानि सज्जीकुर्विति । तद्यावदधिकरणमण्डपं सज्जितुं गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एषोऽधिकरणमण्डपः । एष प्रविशामि । (प्रविश्य संमार्ज्यासनमाधाय ।) विविक्तः कारितो मयाऽधिकरणमण्डपः । विरचितानि मयाऽऽसनानि । तद्यावदधिकरणिकानां पुनर्निवेदयामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) कथमेष राष्ट्रियश्यालो दुष्टदुर्जनमनुष्य इत एवागच्छति । तद्दृष्टिपथं परिहृत्य गमिष्यामि । (इत्येकान्ते स्थितः ।) (क)

(ततः प्रविशत्युज्ज्वलवेषधारी शकारः ।)

शकारः—

स्नातोऽहं सलिलजलैः पानीयैरुद्यान उपवनकानने निषण्णः ।
नारीभिः सह युवतीभिः स्त्रीभिर्गन्धर्व[4] इव सुविहितैरङ्गकैः ॥१॥ (ख)

(**क**) आणत्तम्हि अधिअरणभोइएहिं—अरे सोहणआ ववहारमण्डवं[1] गदुअ आसणाइं सज्जीकरेहि त्ति । ता जाव अधिअरणमण्डवं सज्जिदुं गच्छामि । एदं अधिअरणमण्डवम् । ए[2]स पविसामि । विवित्तं कारिदं मए अधिअरणमण्डवम् । विरइदाइं मए आसणाइं । ता जाव अधिअरणिआणं उण णिवेदेमि । कधं एसो रट्ठिअस्सालो दुट्ठदुज्जणमणुस्सो इदो एव्व आअच्छदि । ता दिट्ठिपधं परिहरिअ गमिस्सम् ।

(**ख**) ण्हा[3]देहं शलिलजलेहिं पाणिएहिं उज्जाणे उववणकाणणे णिशण्णे ।
णालीहिं शह जुवदीहिं इश्तिआहिं गन्धव्वेवं[4] शुविहिदेहिं अङ्गकेहिं ॥

[अधिक्रियते विवादाद्यत्रेत्यधिकरणं तस्य भोजयन्ति पालयन्तीति भोजकाः प्रभवस्तैः । व्यवहारो विवादः तस्य मण्डपः । ' परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यान्न्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥ ' इति मिताक्षरा ।] अधिकरणे न्यायविवादविषये नियुक्तत्वात्तदेषामस्ति । ' अत इनिठनौ ' इति ठन् । अपवादो दोषवाच्येति यावत् । **स्नातोऽहमिति** । प्रहर्षिणीच्छन्दसा । जलेहिं जुवदीहिं शुविहिदएहिं इत्यत्र सानुस्वाराणामप्यन्त्याक्षराणां लाघवम् । छन्दोनुरोधात् । स्नातोऽहं सलिलजलैः स्वच्छैः । पाठान्तरे पानीयैः । नारीभिर्युवतीभिः स्त्रीभिः सह उद्याने उपवनकानने निषण्ण इति विपर्यस्य योजना । गन्धर्व इव सुविहितैरङ्गकैर्लक्षितः । 'गन्धव्वेहिं' इति पाठे तृतीया प्रथमार्थे रूपकं च । पौनरुक्त्यादि शकारोक्तत्वात् ॥१॥

---

१ मण्डपं सज्जिदुं गच्छेत्ति ता गच्छामि. २ ता प०. ३ ण्हादोहं. ४ गन्धव्वेहिं शुविहिदएहिं; गन्धव्वे विअ शुहिदेहिं; गन्धव्वो शुवि०.

क्षणेन ग्रन्थिः क्षणजूटको मे क्षणेन बालाः क्षणकुन्तला वा ।
क्षणेन मुक्ताः क्षणमूर्ध्वचूडाश्चित्रो विचित्रोऽहं राजश्यालः ॥ २ ॥

अपि च । विषग्रन्थिगर्भप्रविष्टेनेव कीटकेनान्तरं मार्गमाणेन प्राप्तं मया महदन्तरम् । तत्कस्येदं कृपणचेष्टितं पातयिष्यामि । (स्मृत्वा ।) आं स्मृतं मया । दरिद्रचारुदत्तस्येदं कृपणचेष्टितं पातयिष्यामि । अन्यच्च । दरिद्रः खलु सः । तस्य सर्वं संभाव्यते । भवतु । अधिकरणमण्डपं गत्वाऽग्रतो व्यवहारं लेखयिष्यामि यथा चारुदत्तेन वसन्तसेना मोटयित्वा मारिता । तद्यावदधिकरणमण्डपमेव गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एष सोऽधिकरणमण्डपः । अत्र प्रविशामि । (प्रविश्यावलोक्य च ।) कथमासनानि दत्तानि तिष्ठन्ति । यावदागच्छन्त्यधिकरणभोजकाः तावदेतस्मिन्दूर्वाचत्वरे मुहूर्तमुपविश्य प्रतिपालयिष्यामि । (तथा स्थितः ।) (क)

शोधनकः—(अन्यतः परिक्रम्य । पुरो[1] दृष्ट्वा ।) एतेऽधिकरणिका आगच्छन्ति । तद्यावदुपसर्पामि । (इत्युपसर्पति ।) (ख)

(क) खणेण गण्ठी खणजूलके[2] मे खणेण बाला[3] खणकुन्तले वा ।
खणेण मुक्के खण उद्धचूडे[4] चित्ते विचित्ते हगे लाअशाले ॥

अवि अ । विशगण्ठिगब्भपविश्टेण विअ कीडएण अन्तलं मग्गमाणेण पाविदं मए महदन्तलम् । ता कश्श एदं किविणचेश्टिअं पाडइश्शम् । आं शुमलिदं मए । दलिद्दचालुदत्तश्श एदं किविणचेश्टिअं पाडइश्शम् । अण्णं च । दलिद्दे क्खु शे । तश्श शव्वं शंभावीअदि । भोदु । अधिअलणमण्डवं गदुअ अग्गदो ववहालं लिहावइश्शं जधा चालुदत्ताकेण वशन्तशेणिआ मोडिअ मालिदा । ता जाव अधिअलणमण्डवं ज्जेव्व गच्छामि । एदं तं अधिअलणमण्डवम् । एत्थ पविशामि । कधं आशणाइं दिण्णाइं चिश्टन्ति । जाव आअश्शन्ति अधिअलणभोइआ दाव एदश्शिं दुव्वचत्तले मुहुत्तअं उवविशिअ पडिवालइश्शम् ।

(ख) एदे अधिअरणिआ आअच्छन्ति । ता जाव उवसप्पामि ।

क्षणेनेति । उपेन्द्रवज्रया । हगे इत्यत्र एकारस्य लघुत्वम् । छन्दोनुरोधात् । एतच्छत्रकमुष्टिकं पावालबन्ध इत्येके । क्षणेन ग्रन्थिः । पाठान्तरे घृष्टिका । क्षणजूलिका मे क्षणेन बालाः क्षणकुन्तला वा । जनिकाज्वलिकयोर्विशेषः (?) । 'चित्ते ण चित्तो' इति पाठे चित्रं न चित्रं यतोऽहं राजश्याल इति व्याख्येयम् । राजश्यालत्वेन मयि सर्वं संभाव्यते इति भावः ॥ २ ॥ [विषग्रन्थ्यभ्यन्तरे प्रविष्टः कीटो यथा विषतापमसहमानः बहिर्निर्गमनार्थं रन्ध्रं मार्गयते तथा स्वनाशपरिहारायोपायं मार्गमाणेन मया लब्ध

---

१ पुरतः. २ खण (क्षणं) जूदिका. ३ मे चञ्चलकुन्तले वा. ४ उच्चच°.

(ततः प्रविशति श्रेष्ठिकायस्थादि[1]परिवृतोऽधिकरणिकः ।)

अधिकरणिकः[2]—भो भोः श्रेष्ठिकायस्थौ ।

श्रेष्ठिकायस्थौ[3]—आज्ञापयत्वार्यः । (क)

अधिकरणिकः—अहो व्यवहार[4]पराधीनतया दुष्करं खलु परचित्तग्रहणमधिकरणिकैः ।

छन्नं कार्यमुपक्षिपन्ति पुरुषा न्यायेन दूरीकृतं
स्वान्दोषान्कथयन्ति नाधिकरणे रागाभिभूताः स्वयम् ।
तैः पक्षापरपक्षवर्धितबलैर्दोषैर्नृपः स्पृश्यते
संक्षेपादपवाद एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूरतः ॥ ३ ॥

अपि च ।

छन्नं दोषमुदाहरन्ति कुपिता न्यायेन दूरीकृताः
स्वान्दोषान्कथयन्ति नाधिकरणे सन्तोऽपि नष्टा ध्रुवम् ।
ये पक्षापरपक्षदोषसहिताः पापानि संकुर्वते
संक्षेपादपवाद एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूरतः ॥ ४ ॥

(**क**) आणवेदु अज्जो ।

उपाय इत्यर्थः । श्रेष्ठी वणिक् । अलंकरणादिपरीक्षणधनगणनाद्यर्थं लोकरञ्जनार्थं च तस्याधिकरणे नियोगः । तदुक्तं कात्यायनेन—‘ कुलशीलवयोवृत्तवित्तवद्भिरमत्सरैः । वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥ ’ इति । कायस्थो व्यवहारलेखकः व्यवहारदर्शी । ‘ व्यवहारः प्रतिज्ञोत्तरसंशयहेतुपरामर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोजनात्मकः ’ इति मिताक्षरा । तस्य पराधीनतया अर्थिप्रत्यर्थिसाक्ष्यादीनां युक्तिनिष्ठतया व्यवहारपराधीनतया । परचित्तग्रहणं परेषामर्थिप्रत्यर्थ्यादीनां चित्तस्य भावस्य ग्रहणं यथार्थज्ञानम् ।] **छन्नमिति** । [पुरुषाः व्यवहर्तारः न्यायेन प्रत्यक्षादिप्रमाणादिना दूरीकृतं विवर्जितं छन्नं सत्यं कार्यमसत्येनाच्छादितमसत्यं च सत्यवत्कृत्वा कार्यमुपक्षिपन्ति निर्णयार्थमुपन्यस्यन्ति । रागाभिभूताः स्वकार्यसंपादनप्रसक्त्याऽभिभूताः अधिकरणे स्वयं स्वान् दोषान् न कथयन्ति । तैः पक्षापरपक्षाभ्यामर्थिप्रत्यर्थिवादाभ्यां वर्धितं बलं येषां तैः । उपचितैरित्यर्थः । दोषैः नृपः स्पृश्यते । यतो न्यायस्य स एव परमाधिष्ठानम् । तदुक्तं मनुना-‘अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चाधिगच्छति ॥ ’ इति । न्यायदर्शिनस्तु को लाभ इत्याह-संक्षेपात सारतः । किं बहुनेत्यर्थः । द्रष्टुः प्राड्विवाकस्य अपवादः निन्दा एव सुलभः । गुणः प्रशंसालाभस्तु दूरत एव । न सुखलभ्य इत्यर्थः । समुच्चयालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्]॥ ३ ॥ [उक्तमेवार्थं किंचिद्विशिष्य पुनराह-**छन्नमिति** । न्यायेन दूरीकृताः वर्जिताः कुपिताः पुरुषाः छन्नं गूढं दोषं परकीयस्य अधिकरणे उदाहरन्ति । स्वान् दोषान् अधिकरणे न कथयन्ति । ये सन्तः पक्षापरपक्षदोषसहिताः पापानि संकुर्वते ते

---

१ स्थादिभिः. २ आधिक०; एवं सर्वत्र. ३ तौ; उभौ. ४ हाराधी०.

यतोऽधिकरणिकः खलु—

शास्त्रज्ञः कपटानुसारकुशलो वक्ता न च क्रोधन-
स्तुल्यो[1] मित्रपरस्वकेषु चरितं[2] दृष्ट्वैव दत्तोत्तरः।
क्लीबान्पालयिता शठान्व्यथयिता धर्म्यो न लोभान्वितो
द्वार्भावे[3] परतत्त्व[4]बद्धहृदयो राज्ञश्च कोपापहः॥ ५॥

श्रेष्ठिकायस्थौ—आर्यस्यापि नाम गुणे दोष इत्युच्यते। यद्येवं तदा चन्द्रालोकेऽप्यन्धकार इत्युच्यते। (क)

अधिकरणिकः—भद्र शोधनक अधिकरणमण्डपस्य मार्गमादेशय।

शोधनकः—एत्वेत्वधिकरणभोजक एतु। (ख)

(इति परिक्रामन्ति[5]।)

शोधनकः—अयमधिकरणमण्डपः। तत्प्रविशन्त्वधिकरणभोजकाः। (ग)

(सर्वे च प्रविशन्ति।)

अधिकरणिकः—भद्र शोधनक बहिर्निष्क्रम्य ज्ञायतां कः कः कार्यार्थीति।

शोधनकः—यदार्य आज्ञापयति। (इति निष्क्रम्य।) आर्याः अधिकरणिका भणन्ति—कः क इह कार्यार्थीति। (घ)

(क) अज्जस्स वि णाम गुणे दोसो त्ति वुच्चदि। जइ एव्वं ता चन्दालोए वि अन्धआरो त्ति वुच्चदि। (ख) एदु एदु अधिअरणभोइओ एदु। (ग) एदं अधिअरणमण्डवम्। ता पविसन्तु अधिअरणभोइआ। (घ) जं अज्जो आणवेदि। अज्जा अधिअरणिआ भणन्ति—को को इध कज्जत्थी त्ति।

ध्रुवं नष्टाः। शेषं व्याख्यातम्]॥ ४॥ [अथाधिकरणिकस्वरूपमाह। अधिकरणिकः खलु एवं स्यात्—**शास्त्रज्ञ इत्यादि**। शास्त्रज्ञः धर्मशास्त्रवित्। कपटस्य वादिप्रतिवादिकृतस्यानुसारे अनुगमने। यथार्थज्ञाने इत्यर्थः। कुशलः। वक्ता अवगतार्थप्रतिपादनसमर्थः। न च क्रोधनः क्रोधशीलः। मित्रपरस्वकेषु मित्रशत्रुस्वजनेषु तुल्यः समदर्शनः। पक्षपातरहित इति यावत्। चरितं व्यवहारिणामिति शेषः। दृष्ट्वा सम्यग्विचार्य एव दत्तोत्तरः उत्तरदायी। क्लीबान्दुर्बलान् पालयिता। शठान् व्यथयिता तेषां निग्रहात्पीडाकारी। धर्मादनपेतो धर्म्यः। न लोभान्वितः। द्वार्भावे द्वारुपायः तस्य भावः सत्त्वं तस्मिन्सति। परतत्त्वे अर्थिप्रत्यर्थिनोः याथार्थ्यज्ञाने बद्धहृदयः आहितमतिः। राज्ञश्च वस्तुनो यथार्थस्वरूपकथनेन सदुपदेशेन च कोपापहः कोपमपहन्तीति तथोक्तः। शार्दूल० छन्दः]॥५॥
[यदुक्तं 'संक्षेपादपवाद एव सुलभः' तदुद्दिश्याह—आर्यस्यापि नाम गुणे दोष इति।]

---

१ त्योऽमित्र. २ चरिते दृष्टे च. ३ द्वाभ्यां वै. ४ तन्त्र. ५ क्रामति.

शकारः—(सहर्षम् ।) उपस्थिता अधिकरणिकाः । (साटोपं परिक्रम्य ।) अहं वरपुरुषो मनुष्यो वासुदेवो राष्ट्रियश्यालो राजश्यालः कार्यार्थी । (क)

शोधनकः— (ससंभ्रमम् ।) हन्त प्रथममेव राष्ट्रियश्यालः कार्यार्थी । भवतु । आर्य मुहूर्तं तिष्ठ । तावदधिकरणिकानां निवेदयामि । (उपगम्य ।) आर्याः एष खलु राष्ट्रियश्यालः कार्यार्थी व्यवहारमुपस्थितः । (ख)

अधिकरणिकः—कथम् । प्रथममेव राष्ट्रियश्यालः कार्यार्थी । यथा सूर्योदय उपरागो महापुरुषनिपातमेव कथयति । शोधनक व्याकुलेनाद्य व्यवहारेण भवितव्यम् । भद्र निष्क्रम्योच्यताम्—गच्छाद्य न दृश्यते तव व्यवहार इति ।

शोधनकः—यदार्य आज्ञापयति । (इति निष्क्रम्य शकारमुपगम्य ।) आर्य अधिकरणिका भणन्ति—अद्य गच्छ । न दृश्यते तव व्यवहारः । (ग)

शकारः—(सक्रोधम् ।) आः किं न दृश्यते मम व्यवहारः । यदि न दृश्यते तदाऽऽवुत्तं राजानं पालकं भगिनीपतिं विज्ञाप्य भगिनीं मातरं च विज्ञाप्यैतमधिकरणिकं दूरीकृत्यात्रान्यमधिकरणिकं स्थापयिष्यामि । (इति गन्तुमिच्छति ।) (घ)

शोधनकः—आर्य राष्ट्रियश्याल मुहूर्तं तिष्ठ । तावदधिकरणिकानां निवेदयामि । (अधिकरणिकमुपगम्य ।) एष राष्ट्रियश्यालः कुपितो भणति—(इति तदुक्तं भणति ।) (ङ)

(क) उवत्थिए अधिअलणिए । हग्गे वलपुलिशे मणुश्शे वाशुदेवे लष्टिअशाले लाअशाले कज्जत्थी । (ख) हीमादिके पढमं ज्जेव रट्ठिअसालो कज्जत्थी । भोदु । अज्ज मुहुत्तं चिट्ठ । दाव अधिअरणिआणं णिवेदेमि । अज्जा एसो क्खु रट्ठिअसालो कज्जत्थी ववहारं उवत्थिदो । (ग) जं अज्जो आणवेदि । अज्ज अधिअरणिआ भणन्ति—अज्ज गच्छ । ण दीशदि तव ववहारो ।

(घ) आः किं ण दीशदि मम ववहाले । जइ ण दीशदि तदो आवुत्तं लाआणं पालअं बहिणीवर्दि विण्णविअ बहिणिं अत्तिकं च विण्णविअ एदं अधिअलणिअं दूले फेलिअ एत्थ अण्णं अधिअलणिअं ठावइश्शम् । (ङ) अज्ज रट्ठिअशालअ मुहुत्तअं चिट्ठ । दाव अधिअरणिआणं णिवेदेमि । एसो रट्ठिअशालो कुविदो भणादि— ।

[उपरागः राहुणा सूर्यस्य चन्द्रस्य वा ग्रासः । व्याकुलेन विक्षोभितेन ।] आः क्रोधे । आवुत्तं भगिनीपतिम् । आवुत्तमित्यादावुक्त्वा पुनर्भगिनीपतिमिति पुनरुक्तम् ।

---

१ ०कानुप०.

अधिकरणिकः—सर्वमस्य मूर्खस्य संभाव्यते। भद्र उच्यताम्—आगच्छ। दृश्यते तव व्यवहारः।

शोधनकः—(शकारमुपगम्य।) आर्य अधिकरणिका भणन्ति—आगच्छ। दृश्यते तव व्यवहारः। तत्प्रविशत्वार्यः। (क)

शकारः—प्रथमं भणन्ति न दृश्यते सांप्रतं दृश्यत इति। तन्नाम भीतभीता अधिकरणभोजकाः। यद्यदहं भाणिष्यामि तत्तत्प्रत्याययिष्यामि। भवतु। प्रविशामि। (प्रविश्योपसृत्य।) सुसुखमस्माकं युष्माकमपि सुखं ददामि न ददामि च। (ख)

अधिकरणिकः—(स्वगतम्।) अहो स्थिरसंस्कारता व्यवहारार्थिनः। (प्रकाशम्।) उपविश्यताम्।

शकारः—आं आत्मीयैषा भूमिः। तद्यत्र मह्यं रोचते तत्रोपविशामि। (श्रेष्ठिनं प्रति।) एष उपविशामि। (शोधनकं प्रति।) नन्वत्रोपविशामि। (इत्यधिकरणिकमस्तके हस्तं दत्त्वा।) एष उपविशामि। (इति भूमावुपविशति।) (ग)

अधिकरणिकः—भवान्कार्यार्थी।

शकारः—अथ किम्। (घ)

अधिकरणिकः—तत्कार्यं कथय।

शकारः—कर्णे कार्यं कथयिष्यामि। एवं बृहति मल्लकप्रमाणस्य कुलेऽहं जातः। (ङ)

(क) अज्ज अधिअरणिआ भणन्ति—आअच्छ। दीसदि तव ववहारो। ता पविसदु अज्जो। (ख) पैढमं भणान्ति ण दीशदि संपदं दीशदि त्ति। ता णाम भीदभीदा अधिअलणभोइआ। जेत्तिअं हग्गे भणिश्शं तोत्तिअं पत्तिआवइश्शम्। भोदु। पविशामि। शुशुहं अम्हाणं तुम्हाणं पि शुहं देमि ण देमि अ।

(ग) आं अत्तणकेलका शे भूमी। ता जहिं मे रोअदि तहिं उवविशामि। एश उवविशामि। णं एत्थ उवविशामि। एश उवविशामि। (घ) अध इं।

(ङ) कण्णे कज्जं कधइश्शम्। एव्वं वड्ढके मल्लकप्पमाणाह कुले हग्गे जादे।

युष्माकं सुखं ददामि न ददामि। शकारोक्तेर्व्याकुलता। मल्लकः पात्रविशेषः।

---

१ यावदहं भणिष्यामि तावत्प्रत्येष्यन्ते. २ ही पढमं भणादि.

राजश्वशुरो मम पिता राजा तातस्य भवति जामाता ।
राजश्यालोऽहं ममापि भगिनीपती राजा ॥ ६ ॥ (क)

अधिकरणिकः—सर्वं ज्ञायते)

किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।
भवन्ति नितरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः[1] ॥ ७ ॥

(तदुच्यतां कार्यम् ।

शकारः—एवं भणामि । अपराद्धस्यापि न च मे किमपि करिष्यति । ततस्तेन भगिनीपतिना परितुष्टेन मे क्रीडितुं रक्षितुं सर्वोद्यानानां प्रवरं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं दत्तम् । तत्र च प्रेक्षितुमनुदिवसं शुष्कं कारयितुं शोधयितुं पुष्टं कारयितुं लूनं कारयितुं गच्छामि । दैवयोगेन पश्यामि न पश्यामि वा स्त्रीशरीरं निपतितम् । (ख)

अधिकरणिकः—अथ ज्ञायते का स्त्री विपन्नेति ।

शकारः—अहो अधिकरणभोजकाः (किमिति न जानामि) तां तादृशीं नगरमण्डनं काञ्चनशतभूषणाम् (केनापि कुपुत्रेणार्थकल्यवर्तस्य कारणाच्छून्यं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रविश्य बाहुपाशबलात्कारेण वसन्तसेना मारिता । न मया) (इत्यर्धोक्ते मुखमावृणोति ।) (ग)

(क) लाअशशुले मम पिदा लाआ तादश्श होइ जामादा ।
लाअशिआले हग्गे ममावि बहिणीवदी लाआ ॥

(ख) एव्वं भणामि । अवलद्धाह वि ण अ मे किं पि कलइश्शदि । तदो तेण बहिणीवदिणा परितुश्टेण मे कीलिदुं लक्खिदुं शव्वुज्जाणाणं पवले पुप्फकलण्डकजिण्णुज्जाणे दिण्णे । तहिं च पेक्खिदुं अणुदिअहं शोशावेदुं शोधावेदुं पोश्टावेदुं लुणावेदुं गच्छामि । देव्वजोएण पेक्खामि ण पेक्खामि वा इत्थिआशलीलं णिवडिदम् ।

(ग) हंहो अधिअलणभोइआ किंत्ति ण जाणामि तं तादिशिं णअलमण्डणं कञ्चणशदभूशणिअं । केण वि कुपुत्तेण अत्थकल्लवत्तश्श कालणादो शुण्णं पुप्फकलण्डकजिण्णुज्जाणं पविशिअ बाहुपाशबलक्कालेण वशन्तशेणिआ मालिदा । ण मए ।

राजश्वशुर इत्यादि । गाथा ॥ ६ ॥ **किं कुलेनेत्यादि** । [अष्टमाङ्के २९ तमं पद्यं द्रष्टव्यम्] ॥ ७ ॥ एतेन यदुक्तं भवति तदाह—अपराद्धस्यापि न मे किमपि करिष्यति । जीर्णेति विशेषणं विजनत्वख्यापनार्थम् । तत्र च प्रेक्षितुमित्यत्र तत्रेति करणाधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात्तादित्येवार्थः । [न गच्छामीति पूर्वोक्तविरुद्धं शकारवचनत्वात् । बाहुपाशबलात्कारेण । व्रणशून्यत्वाद्बलवद्बाहुपीडनेन ।] न मयेति तस्य

---

[1] कण्टक.

अधिकरणिकः—अहो नगररक्षिणां प्रमादः । भोः श्रेष्ठिकायस्थौ न मयेति व्यवहारपदं प्रथममभिलिख्यताम् ।

कायस्थः—यदार्य आज्ञापयति। (तथा कृत्वा।) आर्य लिखितम्।(क)

शकारः—(स्वगतम्।) हीमादिके। उत्त्वरायमाणेनेव पायसपिण्डारकेणाद्य मयाऽऽत्मैव निर्नाशितः । भवतु । एवं तावत् । (प्रकाशम्।) अहो अधिकरणभोजकाः ननु भणामि मयैव दृष्टा । किं कोलाहलं कुरुत । (इति पादेन लिखितं प्रोञ्छति।) (ख)

अधिकरणिकः—कथं त्वया ज्ञातं यथा खल्वर्थनिमित्तं बाहुपाशेन व्यापादिता ।

शकारः—हंहो नूनं शूनशूनया मोघस्थानया ग्रीवालिकया निःसुवर्णकैराभरणस्थानैस्तर्कयामि । (ग)

श्रेष्ठिकायस्थौ—युज्यत इव । (घ)

शकारः—(स्वगतम्।) दिष्ट्या प्रत्युज्जीवितोऽस्मि । अविद मादिके । (ङ)

श्रेष्ठिकायस्थौ—भोः कमेष व्यवहारोऽवलम्बते । (च)

अधिकरणिकः—इह हि द्विविधो व्यवहारः ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—कीदृशः । (छ)

अधिकरणिकः—वाक्यानुसारेण अर्थानुसारेण च । यस्तावद्वाक्यानुसारेण स खल्वर्थिप्रत्यर्थिभ्यः । यश्चार्थानुसारेण स चाधिकरणिकबुद्धिनिष्पाद्यः ।

(क) जं अज्जो आणवेदि । अज्ज लिहिदम् । (ख) हीमादिके । उत्तलाअन्तेण विअ पाअशपिण्डालकेण अज्ज मए अत्ता एव्व णिण्णाशिदो । भोदु । एव्वं दाव । अहो अधिअलणभोइआ णं भणामि मए ज्जेव्व दिट्ठा । किं कोलाहलं कलेध ।

(ग) हंहो णूणं शूणशूणाए मोघट्ठाणाए गीवालिआए णिश्शुवण्णकेहिं आहलणट्ठाणेहिं तक्केमि । (घ) जुज्जदि विअ । (ङ) दिश्टिआ पच्चुज्जीविदम्हि । अविद मादिके । (च) भो कं एसो ववहारो अवलम्बदि । (छ) केरिसो ।

बोध्यत्वेन व्यवहारपदम् । [हीमादिके इति खेदे भये वा । उत्त्वरायमाणेन त्वरया ऊर्ध्वं निष्क्रामता पायसपिण्डारकेण पायसान्नेन इव। शूनशूनया अतिशोथवत्या । मोघस्थानया ग्रैवेयाद्यलंकारहरणाद्रिक्तस्थानया । ग्रीवैव ग्रीवालिका ।] अविद मादिके इत्याश्वासे । [वाक्यानुरोधादर्थिप्रत्यर्थिनोस्तत्साक्षिणां च वचनानुरोधात् । अर्थानुसारेण वाक्य-

---

१ लिखनं. २ अर्थ प्रत्यर्थभ्यः. ३ परिशूणाए (परिशून्यया). ४ मोटणाए (मोटनया).

श्रेष्ठिकायस्थौ—तद्वसन्तसेनामातरमवलम्बते व्यवहारः । (क)

अधिकरणिकः—एवमिदम् । भद्र शोधनक वसन्तसेनामातरमनुद्वेजयन्नाह्वय ।

शोधनकः—तथा[1] । (इति निष्क्रम्य गणिकामात्रा[2] सह प्रविश्य ।) एत्वेत्वार्या । (ख)

वृद्धा—गता मे दारिका मित्रगृहमात्मनो यौवनमनुभवितुम् । एष पुनर्दीर्घायुर्भणति—आगच्छ । अधिकरणिक आह्वयति । तन्मोहपरवशमिवात्मानमवगच्छामि । हृदयं मे प्रकम्पते । आर्य आदिश मह्यमधिकरणमण्डपस्य मार्गम् । (ग)

शोधनकः—एत्वेत्वार्या । (घ)

(उभौ परिक्रामतः ।)

शोधनकः—एषोऽधिकरणमण्डपः । अत्र प्रविशत्वार्या । (ङ)

(इत्युभौ प्रविशतः ।)

वृद्धा—(उपसृत्य ।) सुखं युष्माकं भवतु भावमिश्राणाम् । (च)

अधिकरणिकः—भद्रे स्वागतम् । आस्यताम् ।

वृद्धा—तथा । (इत्युपविष्टा ।) (छ)

शकारः—(साक्षेपम् ।) आगताऽसि वृद्धकुट्टिनि आगताऽसि । (ज)

अधिकरणिकः—अये त्वं किल वसन्तसेनाया[3] माता ।

(क) ता वसन्तसेणामादरं अवलम्बदि ववहारो ।

(ख) तधा । एदु एदु अज्जा ।

(ग) गदा मे दारिआ मित्तघरअं अत्तणो जोव्वणं[4] अणुभविदुम् । एसो उण दीहाऊ भणादि—आअच्छ । अधिअरणिओ सद्दावेदि । ता मोहपरवसं विअ अत्ताणअं अवगच्छामि । हिअअं मे थरथरेदि । अज्ज आदेसेहि मे अधिअरणमण्डवस्स मग्गम् । (घ) एदु एदु अज्जा ।

(ङ) एदं अधिअरणमण्डवम् । एत्थ पविसदु अज्जा ।

(च) सुहं तुम्हाणं भोदु भावमिस्साणम् । (छ) तधा ।

(ज) आगदाशि बुड्ढकुट्टिणि[5] आगदाशि ।

विप्रतिपत्तौ विशयस्वरूपबोधनेन निर्णयः ।] अनुद्वेजयन् दुहितृमृत्युवार्ताकथनेनो-

1 तथेति नि०. 2 गणिकायाः. 3 सेनामाता. 4 जोव्वणसुहं. 5 कुट्टिणि, कुट्टणिआ.

वृद्धा—अथ किम् । (क)

अधिकरणिकः—अथेदानीं वसन्तसेना क्व गता ।

वृद्धा—मित्रगृहम् । (ख)

अधिकरणिकः—किंनामधेयं तस्या मित्रम् ?

वृद्धा—(स्वगतम् ।) हा धिक् हा धिक् । अतिलज्जनीयं खल्वेतत् । (प्रकाशम् ।) जनस्य पृच्छनीयोऽयमर्थो न पुनरधिकरणिकस्य । (ग)

अधिकरणिकः—अलं लज्जया । व्यवहारस्त्वां पृच्छति ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—व्यवहारः पृच्छति । नास्ति दोषः । कथय । (घ)

वृद्धा—कथं व्यवहारः । यद्येवं तदा शृण्वन्त्वार्यमिश्राः । स खलु सार्थवाहविनयदत्तस्य नप्ता सागरदत्तस्य तनयः सुगृहीतनामधेय आर्यचारुदत्तो नाम श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति । तत्र मे दारिका यौवनसुखमनुभवति । (ङ)

शकारः—श्रुतमार्यैः । लिख्यन्तामेतान्यक्षराणि । चारुदत्तेन सह मम विवादः । (च)

श्रेष्ठिकायस्थौ—चारुदत्तो मित्रमिति नास्ति दोषः । (छ)

अधिकरणिकः—व्यवहारोऽयं चारुदत्तमवलम्बते ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—एवमिव । (ज)

अधिकरणिकः—धनदत्त वसन्तसेनाऽऽर्यचारुदत्तस्य गृहं गतेति लिख्यतां व्यवहारस्य प्रथमः पादः । कथमार्यचारुदत्तोऽप्यस्माभि-

---

(क) अध इं । (ख) मित्तघरअम् ।

(ग) हद्धी हद्धी । अदिलज्जणीअं क्खु एदम् । जणस्स पुच्छणीओ अअं अत्थो ण उण अधिअरणिअस्स । (घ) ववहारो पुच्छदि । णत्थि दोसो । कधेहि ।

(ङ) कधं ववहारो । जइ एव्वं ता सुणन्तु अज्जमिस्सा । सो क्खु सत्थवाहविणअदत्तस्स णत्तिओ साअरदत्तस्स तणओ सुगहिदणामहेओ अज्जचारुदत्तो णाम सेट्ठिचत्तरे पडिवसदि । तहिं मे दारिआ जोव्वणसुहं अणुभवदि ।

(च) शुदं अज्जेहिं । लिहीअन्तु एदे अक्खला । चालुदत्तेण शह मम विवादे ।

(छ) चारुदत्तो मित्तो त्ति णत्थि दोसो । (ज) एवं विअ ।

द्विम्नामकुर्वन् । अर्थो न पुनरधिकरणिकानामिति वेश्यापतिरूपतया ज्ञानेन शिष्टानां लज्जाकरत्वादिति भावः । धनदत्तेति कायस्थसंबोधनम् । स्वैरं स्वच्छन्दम् । असं-

---

१ ण एत्थ. २ सुगिहिद.

राह्वाययितव्यः । अथ वा व्यवहारस्तमाह्वयति । भद्र शोधनक गच्छ । आर्यचारुदत्तं स्वैरमसंभ्रान्तमनुद्विग्नं सादरमाहूय प्रस्तावेन—अधिकरणिकस्त्वां द्रष्टुमिच्छतीति ।

शोधनकः—यदार्य आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्तः । चारुदत्तेन सह प्रविश्य च ।) एत्वेत्वार्यः । (क)

चारुदत्तः—(विचिन्त्य ।)

परिज्ञातस्य मे राज्ञा शीलेन च कुलेन च ।
यत्सत्यमिदमाह्वानमवस्थामभिशङ्कते ॥ ८ ॥

(सवितर्कं स्वगतम् ।)

ज्ञातो नु[1] किं स खलु बन्धनविप्रयुक्तो
मार्गागतः[2] प्रवहणेन मयाऽपनीतः ।
चारेक्षणस्य नृपतेः श्रुतिमागतो वा
येनाहमेवमभियुक्त इव प्रयामि ॥ ९ ॥

अथ वा किं विचारितेन । अधिकरणमण्डपमेव गच्छामि । भद्र शोधनक अधिकरण[3]स्य मार्गमादेशाय ।

शोधनकः—एत्वेत्वार्यः । (ख)

(इति परिक्रामतः ।)

चारुदत्तः—(सशङ्कम् ।) तत्किमपरम् ।

रूक्षस्वरं वाशति[4] वायसोऽयममात्यभृत्या मुहुराह्वयन्ति ।
सव्यं च नेत्रं स्फुरति प्रसह्य ममानिमित्तानि हि खेदयन्ति ॥ १० ॥

(क) जं अज्जो आणवेदि । एदु एदु अज्जो । (ख) एदु एदु अज्जो ।

भ्रान्तं संभ्रमशून्यम् । **परिज्ञातस्येति** । अवस्थामीदृशीं दशाम् ॥८॥ **ज्ञात इति** । [स मार्गागत आर्यकः प्रवहणेन मयाऽपनीतः अपवाहितः नृपतेः ज्ञातः किम् । अथ वा चारा ईक्षणं यस्य तस्य श्रुतिमागतो वा । येनाहमेवमभियुक्तः अपराधित्वेन दूषित इव प्रयामि । वसन्ततिलकं वृत्तम्] ॥ ९ ॥ **रूक्षेति** । 'शासृ वासृ शब्दे' । भ्वादिः । आत्मनेपदानित्यत्वाच्च परस्मैपदम् । [वायसो रूक्षस्वरं वाशति शब्दं करोति । लल्ला-दीक्षितास्तु 'वासति' इति पठित्वा चञ्चुपुटमुद्धास्य विरौति इति व्याख्यान्ति । वायसस्य कर्कशारावः महाभयदः । तदुक्तं वराहमिहिरेण—'दारुणनादस्तरुकोटरोपगो वायसो महाभयदः' इति । अमात्यानामत्राधिकरणिकानां भृत्याः मुहुराह्वयन्ति । सव्यं वामं च नेत्रं प्रसह्य बलवत्स्फुरति । पुंसां वामनेत्रस्फुरणमनिमित्तमनिष्टसूचकम् । एतानि अनिमित्तानि मम मां खेदयन्ति । ममेति द्वितीयार्थे कर्मणः शेषत्वविवक्षया

१ हि किं नु. २ मार्गं गतः. ३ ०णमण्डपस्य. ४ वासति.

शोधनकः—एत्वेत्वार्यः स्वैरमसंभ्रान्तम् । (क)

चारुदत्तः—(परिक्रम्याग्रतोऽवलोक्य च ।)

शुष्कवृक्षस्थितो ध्वाङ्क्ष आदित्याभिमुखस्तथा ।
मयि चोदयते वामं चक्षुर्घोरमसंशयम् ॥ ११ ॥

(पुनरन्यतोऽवलोक्य ।) अये कथमयं सर्पः ।

मयि विनिहितदृष्टिर्भिन्ननीलाञ्जनाभः
स्फुरितविततजिह्वः शुक्लदंष्ट्राचतुष्कः ।
अभिपतति सरोषो जिह्मिताध्मातकुक्षि-
र्भुजगपतिरयं मे मार्गमाक्रम्य सुप्तः ॥ १२ ॥

अपि चेदम् ।

स्खलति चरणं भूमौ न्यस्तं न चार्द्रतमा मही
स्फुरति नयनं वामो बाहुर्मुहुश्च विकम्पते ।
शकुनिरपरश्चायं तावद्विरौति हि नैकशः
कथयति महाघोरं मृत्युं न चात्र विचारणा ॥ १३ ॥

सर्वथा देवताः स्वस्ति करिष्यन्ति ।

शोधनकः—एत्वेत्वार्यः । इममधिकरणमण्डपं प्रविशत्वार्यः । (ख)

(क) एदु एदु अज्जो सैरं असंभन्तम् ।
(ख) एदु एदु अज्जो । इमं अधिअरणमण्डवं पविसदु अज्जो ।

षष्ठी । उपजातिः] ॥ १० ॥ **शुष्केति**। [ध्वाङ्क्षः काकः शुष्कवृक्षस्थितस्तथा आदित्याभिमुखः सन् मयि घोरं वामं चक्षुः असंशयं यथा तथा चोदयते प्रेरयति । महाभयसूचकमेतत् । तदुक्तं बृहत्संहितायां–' छिन्नाग्रेऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्कद्रुमास्थिते ध्वाङ्क्षे । ऐन्द्रादिदिगवलोकी सूर्याभिमुखो रुवन् गृहे गृहिणः । राजभयचौरबन्धनकलहाः स्युः पशुभयं चेति ॥ ' इति] ॥ ११ ॥ [अपरमपशकुनमाह–**मयीति** । भिन्नं सम्यग्मर्दितं यन्नीलाञ्जनं तस्येव आभा यस्य सः । स्फुरिता वितता जिह्वा यस्य सः । शुक्लं दंष्ट्राचतुष्कं यस्य सः । मे मार्गमाक्रम्य सुप्तः अयं भुजगपतिः कृष्णसर्पः सरोषः जिह्मितः वक्रीकृतः आध्मातः वायुपूरितः कुक्षिर्यस्य तथा । मयि विनिहितदृष्टिः अभिपतति । एतदपि महाभयसूचकम् । उक्तं च बृहत्संहितायां–'फणिनोऽभिमुखागमोऽरिसङ्गं कथयति बन्धवधात्ययं च यातुः ' इति । स्वभावोक्तिः । मालिनी वृत्तम्] ॥ १२ ॥ **स्खलतीति** । [भूमौ न्यस्तं चरणं स्खलति । न च मही आर्द्रतमा अत्यन्तमार्द्रा । एतदपि अनिष्टसूचकम् । तदुक्तं वसन्तराजेन–'स्वपादयानस्खलनं नृपाणां भङ्गः क्वचिद्यानपलायनं च । द्वाराभिघाताध्वगशस्त्रपाताः प्रस्थानविघ्नं कथयन्ति यातुः ॥' इति । नयनं वाममित्यर्थात् । स्फुरति । वामो बाहुश्च मुहुः विकम्पते । अयमपरः पूर्वोक्तादन्यः गृध्रादिः शकुनिः तावन्नैकशः वारं वारं विरौति विकटं शब्दायते । एतत्सर्वं महाघोरं मृत्युं कथयति । अत्र विचारणा न च । हरिणी वृत्तम्] ॥ १३ ॥

---

१ चक्षुश्चोर. २ विनिहत. ३ महामृत्युं घोरं.

चारुदत्तः—(प्रविश्य । समन्तादवलोक्य ।) अहो अधिकरणमण्डपस्य परा श्रीः । इह हि—

चिन्तासक्तनिमग्नमन्त्रिसलिलं दूतोर्मिशङ्खाकुलं
पर्यन्तस्थितचारनक्रमकरं नागाश्वहिंस्राश्रयम् ।
नानावाशककङ्कपक्षिनिचितं कायस्थसर्पास्पदं
नीतिक्षुण्णतटं च राजकरणं हिंस्रैः समुद्रायते ॥ १४ ॥

भवतु । (प्रविशञ्शिरोघातमभिनीय सवितर्कम् ।) अहह इदमपरम्—

सव्यं मे स्पन्दते चक्षुर्विरौति वायसस्तथा ।
पन्थाः सर्पेण रुद्धोऽयं स्वस्ति चास्मासु दैवतः ॥ १५ ॥

तावत्प्रविशामि । (इति प्रविशति ।)

अधिकरणिकः—अयमसौ चारुदत्तः । य एषः—

घोणोन्नतं मुखमपाङ्गविशालनेत्रं
नैतद्धि भाजनमकारणदूषणानाम् ।

चिन्तासक्तेति । चिन्तामार्गे [चिन्तायां कार्यार्थपर्यालोचने आसक्ताः] निमग्नाश्च मन्त्रिणः एव सलिलानि यत्र । दूत आह्वायको गतागतानियुक्तो वीरश्च गूढपुरुषः । [दूता एव ऊर्मयः शङ्खाश्च । यद्वा ऊर्म्यूढाः शङ्खाः तैः आकुलम् । चाराः प्रणिधय एव नक्रा मकराश्च यत्र । नागा गजाश्च अश्वाश्च नागाश्वाः ते एव हिंस्राः तेषामाश्रयमावासभूतम् । नागानां पादतलेन वध्यविनाशार्थे अश्वानां च झटिति संदेशहरणाद्यर्थं तत्र स्थापितत्वात् हिंस्रसाम्यम् ।] नाना बहुप्रकाराः [ये वाश्यन्ते इति वाशकाः अनेकधा शब्दायमाना अर्थिप्रत्यर्थिजनाः ते एव] शब्दं कुर्वन्तो ये कङ्कपक्षिणस्तै रचितं [निचितं] व्याप्तम् । पर्यन्तेषु स्थिताः अशुभसूचकत्वेन तेषां समवधानमुक्तम् । अब्धिपक्षे तु व्यक्तमेव । 'पक्ष' इति पाठे तेषां पक्षाणां रचितम् । नानाक्रमणिकया निर्मितभेदो यत्रेत्यर्थः । कङ्को मांसादः पक्षिविशेषः । [कायस्था एव सर्पाः तेषां स्वभावकौटिल्यादसूयापरत्वात् प्राणहरराजशासनलेखनाद्वा सर्पसाम्यम् । तेषामास्पदं स्थानम् । नीतिभिः नदीभिरिव क्षुण्णतटम् । एवंविधं राज्ञः करणं न्यायाधिकरणं समुद्रायते । समुद्रवद् दुष्प्रवेश्यमित्यर्थः । 'कर्तुः क्यङ्—' इत्यनेन क्यङ् । रूपकोपमयोः संकरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्] ॥ १४ ॥ **सव्यमिति** । [अस्मासु दैवतः भागधेयादेव स्वस्ति अस्तु] ॥ १५ ॥ **घोणेति** । घोणा उन्नता यत्र घोणया वा उन्नतमुत्कृष्टम् । अपाङ्गो विशालो यत्र । [तादृशे नेत्रे यस्य । यद्वा अपाङ्गयोः विशाले नेत्रे यस्य तत् ।] एतेन नेत्रविशालत्वमुक्तम् । [एवंविधमेतन्मुखमकारणदूषणानां अकारणेन हठेन दूषणानां भाजनं न भवति हि ।

---

१ चारु. २ हिंसा. ३ वासक. ४ रचितं, रुचिरम्. ५ भवनं. ६ दैवताः. ७ विभाजनं.

नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु
न ह्याकृतिः सुसदृशं विजहाति वृत्तम् ॥ १६ ॥

चारुदत्तः—भोः अधिकृतेभ्यः स्वस्ति । हंहो नियुक्ताः अपि कुशलं भवताम् ।

अधिकरणिकः—(ससंभ्रमम् ।) स्वागतमार्यस्य । भद्र शोधनक आर्यस्यासनमुपनय ।

शोधनकः—(आसनमुपनीय ।) एतदासनम् । अत्रोपविशत्वार्यः । (क)

(चारुदत्त उपविशति ।)

(**शकारः**—(सक्रोधम् ।) आगतोऽसि रे स्त्रीघातक आगतोऽसि । अहो न्याय्यो व्यवहारः अहो धर्म्यो व्यवहारः यदेतस्मै स्त्रीघातकायासनं दीयते । (सगर्वम् ।) भवतु । ननु दीयताम्) (ख)

अधिकरणिकः—आर्य चारुदत्त अस्ति भवतोऽस्या आर्याया दुहित्रा सह प्रसक्तिः प्रणयः प्रीतिर्वा ।

चारुदत्तः—कस्याः ।

अधिकरणिकः—अस्याः । (इति वसन्तसेनामातरं दर्शयति ।)

चारुदत्तः—(उत्थाय ।) आर्ये अभिवादये ।

वृद्धा—जात चिरं मे जीव । (स्वगतम् ।) अयं स चारुदत्तः । सुनिक्षिप्तं खलु दारिकया यौवनम् । (ग)

(**अधिकरणिकः**—आर्य गणिका तव मित्रम्)

(चारुदत्तो लज्जां नाटयति ।)

(क) एदं आसनम् । एत्थ उवविसदु अज्जो ।

(ख) आगदेशि ले इत्थिआघादआ आगदेशि । अहो णाए ववहाले अहो धम्मे ववहाले जं एदाह इत्थिआघादकाह आशणे दीअदि । भोदु । णं दीअदु ।

(ग) जाद चिरं मे जीव । अअं सो चारुदत्तो । सुणिक्खित्तं क्खु दारिआए जोव्वणम् ।

यतः नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु आकृतिः रम्याकारः सुसदृशं आकारसदृशं रमणीयं वृत्तं न विजहाति त्यजति । सुरूपाकृतिर्गुणविसंवादिनी न भवतीति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम्]॥१६॥ प्रसक्तिः [सङ्गः संपर्को वा] प्रणयो रागानुबन्धः प्रीति

शकारः--

लज्जया भीरुतया वा चारित्रमलीकं निगूहितुम् । (क)
स्वयं मारयित्वाऽर्थकारणादिदानीं गूहति न तद्धि भट्टकः ॥१७॥

श्रेष्ठिकायस्थौ—आर्य चारुदत्त भण । अलं लज्जया । व्यवहारः खल्वेषः । (ख)

चारुदत्तः— (सलज्जम् ।) भो अधिकृताः मया कथमीदृशं वक्तव्यं यथा गणिका मम मित्रमिति । अथ वा यौवनमत्रापराध्यति न चारित्र्यम्[१] ।

अधिकरणिकः--

व्यवहारः सविघ्नोऽयं त्यज लज्जां हृदि स्थिताम् ।
ब्रूहि सत्यमलं धैर्यं छलमत्र न गृह्यते ॥ १८ ॥

अलं लज्जया । व्यवहारस्त्वां पृच्छति ।

चारुदत्तः—अधिकृत[२] केन सह मम व्यवहारः ।

शकारः—(साटोपम् ।) अरे मया सह व्यवहारः । (ग)

चारुदत्तः—त्वया सह मम व्यवहारः सुदुःसहः ।

(**शकारः**—अरे स्त्रीघातक तां तादृशीं रत्नशतभूषणां वसन्तसेनां मारयित्वा सांप्रतं कपटकापटिको भूत्वा निगूहसि ।) (घ)

(क) लज्जाए भीलुदाए वा चालित्तं अलिए णिगूहिदुम् ।
शअं मालिअ अत्थकालणा दाणिं गूहदि ण तं हि भट्टके ॥

(ख) अज्ज चारुदत्त भणाहि । अलं लज्जाए । ववहारो क्खु एसो ।

(ग) अले मए शह ववहाले ।

(घ) अले इश्थिआघादआ तं तादिशिं लअणशदभूशाणिअं वसन्तशेणिअं मालिअ शंपदं कवडकावडिके भविअ णिगूहेशि ।

स्नेहमात्रम् । **लज्जयेत्यादि** । वैतालीयम् । एइं इति सबिन्दुविकारो लघुः छन्दोनुरोधात् । लज्जया भीरुकतया च लक्षितः । त्वमित्यर्थात् । कुत एवमित्याह स्वयं मारयित्वाऽर्थनिमित्तमिदानीं गृह्णाति न नष्टके । अपि तु नष्ट एव । 'नष्टके' इत्यपि पाठः । [अर्थकारणात् स्वयं वसन्तसेनां मारयित्वा लज्जया भीरुतया वा अलीकं चरित्रं निगूहितुं यतसे इति शेषः । किं तु भट्टकः राजा पालकः अधिकरणिको वा तन्न गूहति हि । 'अलीको निगूहतु' इति पाठः साधीयान्]॥ १७ ॥ **व्यवहार इति** । [अयं व्यवहारः सविघ्नः । हृदि स्थितां लज्जां त्यज । सत्यं ब्रूहि । धैर्यमलं विलम्बो माऽस्तु इत्यर्थः । यद्वा धैर्यं अलं सत्यकथनायेति शेषः । अस्तु ।] छलपरिहारार्थं चिरं समीक्ष्यत इत्याशङ्क्याह—छलमत्र नेति । [यद्वा अत्र अस्मिन्व्यवहारे छलमाकारगोप-

---

१ चारित्रम्. २ अधिकृताः.

(चारुदत्तः—असंबद्धः खल्वसि ।

अधिकरणिकः—आर्य चारुदत्त अलमनेन । ब्रूहि सत्यम् । अपि गणिका तव मित्रम् ?

(चारुदत्तः—एवमेव ।

अधिकरणिकः—आर्य वसन्तसेना क्व ।

चारुदत्तः—गृहं गता)

श्रेष्ठिकायस्थौ—कथं गता कदा गता गच्छन्ती वा केनानुगता। (क)

चारुदत्तः—(स्वगतम् ।) किं प्रच्छन्नं गतेति ब्रवीमि ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—आर्य कथय । (ख)

चारुदत्तः—गृहं गता । किमन्यद्ब्रवीमि ।

(शकारः—मदीयं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रवेश्यार्थनिमित्तं बाहुपाशबलात्कारेण मारिता । अये सांप्रतं वदसि गृहं गतेति । (ग)

चारुदत्तः—आः असंबद्धप्रलापिन् ।

अभ्युक्षितोऽसि सलिलैर्न बलाहकानां
चाषाग्रपक्षसदृशं भृशमन्तराले ।
मिथ्यैतदाननमिदं भवतस्तथा हि
हेमन्तपद्ममिव निष्प्रभतामुपैति ॥ १९ ॥)

अधिकरणिकः—(जनान्तिकम् ।)

तुलनं चाद्रिराजस्य समुद्रस्य च तारणम् ।
ग्रहणं चानिलस्येव[1] चारुदत्तस्य दूषणम् ॥ २० ॥

(प्रकाशम् ।) आर्यचारुदत्तः खल्वसौ कथमिदमकार्यं[2] करिष्यति । ('घोणा–' (९।१६) इत्यादि पठति ।)

(क) कधं गदा कदा गदा गच्छन्ती वा केण अणुगदा ।

(ख) अज्ज कधेहि ।

(ग) ममकेलकं पुप्फकलण्डकजिण्णुज्जाणं पवेशिअ अत्थणिमित्तं बाहुपाशबलक्कालेण मालिदा । अए शंपदं वदशि घलं गदे त्ति ।

नादिकं न गृह्यते स्वीक्रियते] ॥ १८ ॥ **अभ्युक्षित इति** । [चाषस्य पक्षिविशेषस्य अग्रपक्षः पक्षाग्रं तत्सदृशं यथा तथा अन्तराले आकाशे वचनमध्ये च बलाहकानां मेघानां सलिलैः न अभ्युक्षितोऽसि । एतद्भवतो वचनं मिथ्या । तथा हि । इदं भवतः आननं हेमन्तपद्ममिव निष्प्रभतामुपैति । वसन्ततिलकं वृत्तम्] ॥१९॥ **तुलनमिति**। चारुदत्तस्य दूषणमद्रिराजस्य तुलनमिव । अन्त्यताशक्यमित्यर्थः । एवमन्यत्र ॥२०॥

---

1 वाऽनिल०. 2 कथमकार्यं.

(शकारः—किं पक्षपातेन व्यवहारो दृश्यते । (क)

अधिकरणिकः—अपेहि मूर्ख ।)

वेदार्थान्प्राकृतस्त्वं वदसि न च ते जिह्वा निपतिता
मध्याह्ने वीक्षसेऽर्कं न तव सहसा दृष्टिर्विचलिता ।
दीप्ताग्नौ पाणिमन्तः क्षिपसि स च ते दग्धो भवति नो
चारित्र्याच्चारुदत्तं चलयसि न ते देहं हरति भूः ॥ २१ ॥

(आर्यचारुदत्तः कथमकार्यं करिष्यति ?)

कृत्वा समुद्रमुदकोच्छ्रयमात्रशेषं
दत्तानि येन हि धनान्यनपेक्षितानि ।
स श्रेयसां कथमिवैकनिधिर्महात्मा
पापं करिष्यति धनार्थमवीरजुष्टम् ॥ २२ ॥

(वृद्धा—हताश यस्तदानीं न्यासीकृतं सुवर्णभाण्डं रात्रौ चौरैरपहृतमिति तस्य कारणाच्चतुःसमुद्रसारभूतां रत्नावलीं ददाति स इदानीमर्थकल्यवर्तस्य कारणादिदमकार्यं करोति । हा जाते एहि मे पुत्रि ?

(इति रोदिति ।) (ख)

(अधिकरणिकः—आर्य चारुदत्त किमसौ पद्भ्यां गता उत प्रवहणेनेति ?)

(क) किं पक्खवादेण ववहाले दीशदि ।

(ख) हदास जो तदाणिं णासीकिदं सुवण्णभण्डअं रत्तिं चोरेहिं अवहिदं त्ति तस्स कारणादो चदुस्समुद्दसारभूदं रअणावलिं देदि सो दाणिं अत्थकल्लवत्तस्स कारणादो इमं अकज्जं करेदि । हा जादे एहि मे पुत्ति ।

वेदार्थानित्यादि । अतिधृतिजातिः । [त्वं प्राकृतः नीचः अपकृष्टवर्ण इत्यर्थः । वेदार्थान् वदसि । न च ते जिह्वा निपतिता ।] वेदार्थविरोधिनो वचने जिह्वापातो युज्यते । [विचलिता स्थानाद्भ्रष्टा प्रतिहता वा । चारित्र्याच्चारुदत्तं चलयसि प्रच्यावयसि । भूः ते देहं न हरति च । चित्रमेतदित्यर्थः । विशेषोक्तिप्रतिवस्तूपमालंकारौ । सुमधुरा वृत्तम्] ॥ २१ ॥ **कृत्वेति** । [येन समुद्रं उदकोच्छ्रय उदकस्योन्नतिराधिक्यमिति यावत् । तन्मात्रावशेषं कृत्वा । उद्धृतरत्नत्वात् । अनपेक्षितानि दानशौण्डत्वान्मुक्तहस्तानि धनानि दत्तानि । स श्रेयसां एकनिधिः महात्मा धनार्थं अवीरजुष्टं कृपणसेवितं पापं कथं करिष्यति । 'अवैरिजुष्टम्' इति पाठे वैरिभिरप्यसेवितमित्यर्थः ।

---

१ अवेहि. २ निपतति. ३ संऽर्के. ४ न च ते तत्क्षणं दह्यतेऽसौ. ५ छलयसि. ६ कथमयम॰. ७ ॰मवैरि॰. ८ अस्मात्प्राक्–शकारः–किं पक्खवादेण ववहाले दीशदि. ९ अत्थकारणादो.

(चारुदत्तः—ननु मम प्रत्यक्षं न गता। तन्न जाने किं पद्भ्यां गता उत प्रवहणेनेति।)

(प्रविश्य सामर्षः।)

वीरकः—

पादप्रहारपरिभवविमाननाबद्धगुरुकवैरस्य।
अनुशोचत इयं कथमपि रात्रिः प्रभाता मे॥ २३॥

तद्यावदधिकरणमण्डपमुपसर्पामि। (प्रवेष्टकेन।) सुखमार्यमिश्राणाम्। (क)

अधिकरणिकः—अये नगररक्षाधिकृतो वीरकः। वीरक किमागमनप्रयोजनम्।

वीरकः—ही ही बन्धनभेदनसंभ्रम आर्यकमन्वेषयन् अपवारितं प्रवहणं व्रजतीति विचारं कुर्वन्नन्वेषयन् अरे त्वयाऽप्यालोकितं मयाऽप्यालोकितव्यमिति भणन्नेव चन्दनमहत्तरकेण पादेन ताडितोऽस्मि। एतच्छ्रुत्वाऽऽर्यमिश्राः प्रमाणम्। (ख)

अधिकरणिकः—भद्र जानीषे कस्य तत्प्रवहणमिति।

वीरकः—अस्यार्यचारुदत्तस्य। वसन्तसेनाऽऽरूढा पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं क्रीडितुं नीयत इति प्रवहणवाहकेन कथितम्। (ग)

शकारः—पुनरपि श्रुतमार्यैः। (घ)

(क) पादप्पहारपरिभवविमाणणाबद्धगरुअवेरस्स।
अणुसोअन्तस्स इयं कधं पि रत्ती पभादा मे॥

ता जाव अधिअरणमण्डवं उवसप्पामि। सुहं अज्जमिस्साणम्।

(ख) ही ही बन्धणभेअणसंभमे अज्जकं अण्णेसन्तो ओवाडिदं पवहणं वच्चदि त्ति विआरं करन्तो अण्णेसन्तो अरे तुए वि आलोइदे मए वि आलोइदव्वो त्ति भणन्तो ज्जेव चन्दणमहत्तरएण पादेण ताडिदो म्हि। एदं सुणिअ अज्जमिस्सा पमाणम्।

(ग) इमस्स अज्जचारुदत्तस्स। वसन्तसेणा आरूढा पुप्फकरण्डकजिण्णुज्जाणं कीलिदुं णीअदि त्ति पवहणवाहएण कहिदम्। (घ) पुणो वि शुदं अज्जेहिं।

वसन्त० वृत्तम्]॥२२॥ **पादेत्यादि**। गाथा। पादप्रहारेण परिभव आक्रमः स एव विमानना तया बद्धगुरुकवैरस्य। अनुशोचमानस्येयं कथमपि रात्रिः प्रभाताऽपगता मम॥२३॥

---

१ लद्ध (लब्ध). २ अज्जमिश्शेहिं.

अधिकरणिकः—

एष भो निर्मलज्योत्स्नो राहुणा ग्रस्यते शशी ।
जलं कूलावपातेन प्रसन्नं कलुषायते ॥ २४ ॥

(वीरक पश्चादिह भवतो न्यायं द्रक्ष्यामः । य एषोऽधिकरणद्वार्यश्वस्तिष्ठति तमेनमारुह्य गत्वा पुष्पकरण्डकोद्यानं दृश्यतामस्ति तत्र कांचिद्विपन्ना[1] स्त्री न वेति ।)

(वीरकः—यदार्य आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्तः । प्रविश्य च ।) गतोऽस्मि तत्र । दृष्टं च मया स्त्रीकलेवरं श्वापदैर्विलुप्यमानम्) (क)

श्रेष्ठिकायस्थौ—(कथं त्वया ज्ञातं स्त्रीकलेवरमिति । (ख)

(वीरकः—सावशेषैः केशहस्तपाणिपादैरुपलक्षितं मया) (ग)

(अधिकरणिकः—अहो धिग्वैषम्यं लोकव्यवहारस्य)

यथा यथेदं निपुणं विचार्यते तथा तथा संकटमेव दृश्यते ।
अहो सुसन्ना व्यवहारनीतयो मतिस्तु गौः पङ्कगतेव सीदति ॥ २५ ॥

(चारुदत्तः—(स्वगतम् ।)

यथैव पुष्पं प्रथमे विकासे समेत्य पातुं मधुपाः पतन्ति ।
एवं मनुष्यस्य विपत्तिकाले छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ २६ ॥

अधिकरणिकः—आर्यचारुदत्त सत्यमभिधीयताम्)

(क) जं अज्जो आणवेदि । गदो म्हि तहिं । दिट्ठं च मए इत्थिआकलेवरं सावदेहिं विलुप्पन्तम् । (ख) कधं तुए जाणिदं इत्थिआकलेवरं त्ति ।
(ग) सावसेसेहिं केसहत्थपाणिपादेहिं उवलक्खिदं मए ।

एष इति । [भो इति खेदे । एष निर्मला ज्योत्स्ना यस्य स निर्मलज्योत्स्नः शशी । निर्दोषश्चारुदत्त इत्यर्थः। कलुषायते आविलं भवति । अपवादेन दुष्यति इत्यर्थः । रूपकातिशयोक्तिः]॥२४॥**यथेति** । [इदं चारुदत्तवृत्तं यथा यथा निपुणं सूक्ष्मतया विचार्यते विमृश्यते तथा तथा संकटमकुशलपरिणामि एव दृश्यते । अहो व्यवहारनीतयः व्यवहारन्यायाः सुसन्नाः सुसंहताः।] सुसन्ना व्यवहारनीतय इति सामान्यविशेषभावेन विशेषणम् । [मे मतिस्तु पङ्कगता गौः इव सीदति । न तु उत्थातुं शक्नोति । निर्दोषमपि चारुदत्तं मोक्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । वंशस्थं वृत्तम्]॥ २५ ॥ **यथैवेति** । [यथा एव प्रथमे विकासे विकासारम्भे एव पुष्पं लक्षणया तन्मकरन्दं पातुं मधुपाः भ्रमराः समेत्य संघातं कृत्वा पतन्ति । एवं मनुष्यस्य विपत्तिकाले छिद्रेषु सत्सु अनर्था बहुलीभवन्ति विपुला भवन्ति। उपमाऽप्रस्तुतप्रशंसालंकारौ । उपजातिर्वृत्तम्] ॥ २६ ॥

---

१ काचित्स्त्री विपन्ना.

चारुदत्तः—

दुष्टात्मा परगुणमत्सरी मनुष्यो
रागान्धः परमिह हन्तुकामबुद्धिः ।
किं यो यद्वदति मृषैव जातिदोषा-
त्तद्ग्राह्यं भवति न तद्विचारणीयम् ॥ २७ ॥

अपि च ।

योऽहं लतां कुसुमितामपि पुष्पहेतो-
राकृष्य नैव कुसुमावचयं करोमि ।
सोऽहं कथं भ्रमरपक्षरुचौ सुदीर्घे
केशे प्रगृह्य[1] रुदतीं प्रमदां निहन्मि ॥ २८ ॥

शकारः—हंहो अधिकरणभोजकाः किं यूयं पक्षपातेन व्यवहारं पश्यत येनाद्याप्येष हताशचारुदत्त आसने धार्यते । (क)

अधिकरणिकः—भद्र शोधनक एवं क्रियताम् ।

(शोधनकस्तथा करोति ।)

चारुदत्तः—विचार्यताम् । भो अधिकृताः[2] विचार्यताम् । (इत्यासनादवतीर्य भूमावुपविशति ।)

शकारः—(स्वगतम् । सहर्षं नर्तित्वा ।) ही अनेन मया कृतं पापमन्यस्य मस्तके निपतितम् । तद्यत्र चारुदत्त उपविशति तत्राहमुपविशामि । (तथा कृत्वा ।) चारुदत्त पश्य पश्य माम् । तद्भण भण मया मारितेति) (ख)

चारुदत्तः—भो अधिकृताः । ('दुष्टात्मा-' (९।२७) इति पूर्वोक्तं पठति । सनिःश्वासं स्वगतम् ।)

(क) हंहो अधिअलणभोइआ किं तुम्हे पक्खवादेण ववहालं पेक्खध ज्जेण अज्ज वि एशे हदाशचालुदत्ते आशणे धालीअदि । (ख) ही अणेण मए कडे पावे अण्णश्श मश्तके निवडिदे । ता जहिं चालुदत्ताके[3] उवविशदि तहिं हग्गे उवविशामि । चालुदत्ता पेक्ख पेक्ख मम् । ता भण भण मए मालिदे त्ति ।

दुष्टेति। [इहास्मिन्नधिकरणे यः नरः दुष्टात्मा परगुणेषु मत्सरोऽस्यास्तीति मत्सर्यमर्षणः रागान्धः परं हन्तुकामबुद्धिः जातिदोषात् हीनजातित्वात् मृषैव यद्वदति तत् किं ग्राह्यं भवति । नैवेत्यर्थः । तत् किं न विचारणीयम् । अपि तु सदसद्वेति विमर्शनीयमेव । प्रहर्षिणी वृत्तम्] ॥ २७ ॥ **योऽहमिति** । [योऽहं कुसुमान्यस्याः संजातानि असौ कुसुमिता तां लतां पुष्पहेतोः आकृष्य इ० । सोऽहं भ्रमरपक्षयोरिव रुचिः कान्तिर्यस्य तस्मिन्भ्रमरवन्नीले केशे प्रगृह्य बलाद् गृहीत्वा रुदतीं प्राणत्राणार्थं क्रोशन्तीं प्रमदां कथं निहन्मि । न हन्यामेव । वसन्ततिलकं वृत्तम्] ॥ २८ ॥ अथ मित्रभार्यापुत्रान्

---

१ विगृह्य. २ अधिकृते. ३ चालुदत्ते.

मैत्रेय भोः किमिदमद्य ममोपघातो
हा ब्राह्मणि द्विजकुले विमले प्रसूता ।
हा रोहसेन न हि पश्यसि मे विपत्तिं
मिथ्यैव नन्दसि परव्यसनेन नित्यम् ॥ २९ ॥

प्रेषितश्च मया तद्वार्तान्वेषणाय मैत्रेयो वसन्तसेनासकाशं शकटिकानिमित्तं च तस्य प्रदत्तान्यलंकरणानि प्रत्यर्पयितुम् । तत्कथं चिरयते ।

(ततः प्रविशति गृहीताभरणो विदूषकः ।)

विदूषकः—प्रेषितोऽस्म्यार्यचारुदत्तेन वसन्तसेनासकाशं तत्रालंकरणानि गृहीत्वा यथा—आर्य मैत्रेय वसन्तसेनया वत्सो रोहसेन आत्मनोऽलंकारेणालंकृत्य जननीसकाशं प्रेषितः । अस्या आभरणं दातव्यं न पुनर्ग्रहीतव्यम् । तत्समर्पयेति । तद्यावद्वसन्तसेनासकाशमेव गच्छामि । (परिक्रम्य अवलोक्य च । आकाशे ।) कथं भावरेभिलः । भो भावरेभिल किंनिमित्तं त्वमुद्विग्न उद्विग्न इव लक्ष्यसे । (आकर्ण्य ।) किं भणसि—प्रियवयस्यश्चारुदत्तोऽधिकरणमण्डप आहूत इति । तन्न खल्वल्पेन कार्येण भवितव्यम् । (विचिन्त्य ।) तत्पश्चाद्वसन्तसेनासकाशं गमिष्यामि । अधिकरणमण्डपं तावद्गमिष्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) अयमधिकरणमण्डपः । तद्यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य ।) सुखमधिकरणभोजकानाम् । कुत्र मम प्रियवयस्यः । (क)

(क) पेसिदोम्हि अज्जचारुदत्तेण वसन्तसेणासआसं तहिं अलंकरणाइं गेण्हिअ जधा-अज्ज मित्तेअ वसन्तसेणाए वच्छो रोहसेणो अत्तणो अलंकारेण अलंकरिअ जणणीसआसं पेसिदो । इमस्स आहरणं दादव्वं ण उण गेण्हिदव्वम् । ता समप्पेहि त्ति । ता जाव वसन्तसेणासआसं ज्जेव्व गच्छामि । कधं भावरेभिलो । भो भावरेभिल किंणिमित्तं तुमं उव्विग्गो उव्विग्गो विअ लक्खीअसि । किं भणासि—पिअवअस्सो चारुदत्तो अधिअरणमण्डवे सद्दाइदो त्ति । ता ण हु अप्पेण कज्जेण होदव्वम् । ता पच्छा वसन्तसेणासआसं गमिस्सम् । अधिअरणमण्डवं दाव गमिस्सम् । इदं अधिअरणमण्डवम् । ता जाव पविसामि । सुहं अधिअरणभोइआणम् । कहिं मम पिअवअस्सो ।

बुद्ध्युपस्थापितानुद्दिश्याह—**मैत्रेयेति** । [भो मैत्रेय किमिदम् । अद्य ममोपघातः विनाशः प्राप्तः । हा इति खेदे । ब्राह्मणि त्वं विमले द्विजकुले प्रसूताऽसि । अतः तव पत्युरीदृशो विनाशस्तेऽनुचितः इति भावः । हा रोहसेन मे प्राणविपत्तिं न पश्यसि हि नैव जानासि । परं दूरम् । अज्ञातमिति यावत् । च तद् व्यसनं च तेन नित्यं नन्दसि किं तु तन्मिथ्यैव । परेण श्रेष्ठेन व्यसनेन उपस्थितपितृघातरूपेणोपलक्षितस्त्वमिति परेण केवलेन व्यसनेन बाल्योचितक्रीडनेन इति च केचिद्व्या-

---

१ ब्राह्मणी निजकुले. २ परिव्यस०. ३ गेहं.

अधिकरणिकः—नन्वेष तिष्ठति ।

विदूषकः—वयस्य स्वस्ति ते । (क)

चारुदत्तः—भविष्यति ।

विदूषकः—अपि क्षेमं ते । (ख)

चारुदत्तः—एतदपि भविष्यति ।

विदूषकः—भो वयस्य किंनिमित्तमुद्विग्न उद्विग्न इव लक्ष्यसे । कुतो वाऽऽहूतः । (ग)

चारुदत्तः—वयस्य ।

मया खलु नृशंसेन परलोकमजानता ।
स्त्री रतिर्वाऽविशेषेण शेषमेषोऽभिधास्यति ॥ ३० ॥

विदूषकः—किं किम् । (घ)

चारुदत्तः—(कर्णे ।) एवमेवम् ।

विदूषकः—क एवं भणति । (ङ)

चारुदत्तः—(संज्ञया शकारं दर्शयति ।) नन्वेष तपस्वी हेतुभूतः कृतान्तो मां व्याहरति ।

(विदूषकः—(जनान्तिकम् ।) एवं किमर्थं न भण्यते गृहं गतेति ।)(च)

(चारुदत्तः—उच्यमानमप्यवस्थादोषान्न गृह्यते ।

विदूषकः—भो भो आर्याः येन तावत्पुरस्थापनविहारारामदेवालय-

(क) वअस्स सोत्थि दे । (ख) अवि क्खेमं दे ।

(ग) भो वअस्स किंणिमित्तं उव्विग्गो उव्विग्गो विअ लक्खीअसि । कुदो वा सद्दाइदो । (घ) किं किम् । (ङ) को एव्वं भणादि । (च) एव्वं कीस ण भणीअदि गेहं गदे त्ति ।

ख्यान्ति । वसन्ततिलकं वृत्तम्] ॥ २९ ॥ **मयेति** । [परलोकमजानता नृशंसेन घातुकेन मया खलु स्त्री सामान्या योषित् वा अथ वा अविशेषेण रतिः स्वरूपेण कामप्रिया वा मूर्तिमती प्रीतिर्वा । इतेति वक्तुमसमर्थ आह—शेषमिति । एष शकारः ।] ॥ ३० ॥ [तपस्वी शोच्यः । कृतान्तः विधिः । मम दुर्दैवमित्यर्थः । पुरस्थापनं पुरावस्थितिः । पुरनिर्माणमिति यावत् । विहाराः सौगतावसथाः । आरामा उपवनानि ।

१ रतिश्चाविं०. २ एवामिति. ३ निर्दिशति. ४ उण उव्वि०.

तडागकूपयूपैरलंकृता नगर्युज्जयिनी सोऽनीशोऽर्थकल्यवर्तकारणादीदृशमकार्यमनुतिष्ठतीति । (सक्रोधम् ।) अरे रे कुलटापुत्र राजश्यालसंस्थानक उच्छृङ्खलक कृतजनदोषभण्ड बहुसुवर्णमण्डितमर्कटक भण भण ममाग्रतः । य इदानीं मम प्रियवयस्यः कुसुमितां माधवीलतामप्याकृष्य कुसुमावचयं न करोति कदाचिदाकृष्टतया पल्लवच्छेदो भवतीति स कथमीदृशमकार्यमुभयलोकविरुद्धं करोति । तिष्ठ रे कुट्टनीपुत्र तिष्ठ । यावदेतेन तव हृदयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन मस्तकं ते शतखण्डं करोमि । (क)

शकारः—(सक्रोधम् ।) शृण्वन्तु शृण्वन्त्वार्यमिश्राः । चारुदत्तेन सह मम विवादो व्यवहारो वा । तत्किमर्थमेष काकपदशीर्षमस्तको मम शिरः शतखण्डं करोति । मा तावत् । रे दास्याःपुत्र दुष्टबटुक । (ख)

(विदूषको दण्डकाष्ठमुद्यम्य पूर्वोक्तं पठति । शकारः सक्रोधमुत्थाय ताडयति । विदूषकः प्रतीपं ताडयति । अन्योन्यं ताडयतः । विदूषकस्य कक्षादेशादाभरणानि पतन्ति ।)

शकारः—(तानि गृहीत्वा दृष्ट्वा ससाध्वसम् ।) पश्यन्तु पश्यन्त्वार्याः । एते खलु तस्यास्तपस्विन्या अलंकाराः । (चारुदत्तमुद्दिश्य ।) अस्यार्थकल्यवर्तस्य कारणादेषा मारिता व्यापादिता च । (ग)

(क) भो भो अज्जा जेण दाव पुरट्ठावणविहारारामदेउलतडागकूवजूवेहिं अलंकिदा णअरी उज्जइणी सो अणीसो अत्थकल्लवत्तकारणादो एरिसं अकज्जं अणुचिट्ठदि त्ति । अरे रे काणेलीसुदा राअश्शालसंठाणआ उस्सुङ्खलआ किदजणदोसभण्डआ बहुसुवण्णमण्डिदमक्कडआ भण भण मम अग्गदो । जो दाणिं मम पिअवअस्सो कुसुमिदं माधवीलदं पि आकिड्ढिअ कुसुमावचअं ण करेदि कदा वि आकिड्ढिदाए पल्लवच्छेदो भोदि त्ति सो कधं एरिसं अकज्जं उहअलोअविरुद्धं करेदि । चिट्ठ रे कुट्टणिपुत्ता चिट्ठ । जाव एदिणा तव हिअअकुडिलेण दण्डअट्ठेण मत्थअं दे सदखण्डं करेमि ।

(ख) शुणन्तु शुणन्तु अज्जमिश्शा । चालुदत्ताकेण शह मम विवादे ववहाले वा । ता कीश एशे काकपदशीशमश्तके मए शिले शदखण्डे कलेदि । मा दाव । ले दाशीएपुत्ता दुट्टबडुका । (ग) पेक्खन्तु पेक्खन्तु अज्जा । एदे क्खु ताए तवश्शिणीए केलका अलंकाला । इमश्श अत्थकल्लवत्तश्श कालणादो एशा मालिदा वावादिदा अ ।

यूपः कृतस्य यज्ञस्य चिह्नभूतः । अनीशः दरिद्रतां गतोऽपि । उच्छृङ्खलक स्वैरवृत्त । कृतजनदोषश्चासौ भण्डश्चेति विशेषणसमासः । कुट्टनीपुत्र असतीपुत्र ।]

---

१ कक्षदे०. २ देउलेहिं. ३ दुस्संकणआ (दुःशङ्कन). ४ आअंचिअ.

(अधिकृताः सर्वेऽधोमुखाः स्थिताः ।)

चारुदत्तः—(जनान्तिकम् ।)

अयमेवंविधे काले दृष्टो भूषणविस्तरः ।
अस्माकं भाग्यवैषम्यात्पतितः पातयिष्यति ॥ ३१ ॥

विदूषकः—भोः किमर्थं भूतार्थो न निवेद्यते । (क)

चारुदत्तः—वयस्य ।

दुर्बलं नृपतेश्चक्षुर्नैतत्तत्त्वं निरीक्षते ।
केवलं वदतो दैन्यमश्लाघ्यं मरणं भवेत् ॥ ३२ ॥

अधिकरणिकः—कष्टं भोः कष्टम् ।

अङ्गारकविरुद्धस्य प्रक्षीणस्य बृहस्पतेः ।
ग्रहोऽयमपरः पार्श्वे धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ३३ ॥

श्रेष्ठिकायस्थौ—(विलोक्य । वसन्तसेनामातरमुद्दिश्य ।) अवहिता तावदार्येदं सुवर्णभाण्डमवलोकयतु तदेवेदं न वेति । (ख)

वृद्धा—(अवलोक्य ।) सदृशमेतत् । न पुनस्तत् । (ग)

शकारः—आं वृद्धकुट्टनि अक्षिभ्यां मन्त्रितं वाचा मूकितम् । (घ)

वृद्धा—हताश अपेहि । (ङ)

श्रेष्ठिकायस्थौ—अप्रमत्तं कथय तदेवैतन्न वेति । (च)

(क) भो कीस भूदत्थं ण णिवेदीअदि ।
(ख) अवहिदा दाव अज्जा एदं सुवण्णभण्डअं अवलोएदु सो ज्जेव एसो ण वेत्ति ।
(ग) सरिसो एसो । ण उण सो ।
(घ) आं वुड्ढकुट्टणि अक्खीहिं मन्तिदं वाआए मूकिदम् ।
(ङ) हदास अवेहि । (च) अप्पमत्तं कधेहि सो ज्जेव एसो ण वेत्ति ।

अयमिति । [एवंविधे काले दोषारोपसमये अस्माकं भाग्यवैषम्याद्विधेः वक्रतया पतितः अयं भूषणविस्तरः आभरणसमूहः दृष्टः मां पातयिष्यति] ॥ ३१ ॥ **दुर्बलमिति** । [नृपतेः चक्षुः अधिकरणादिरूपं दुर्बलमर्थस्य याथार्थ्यग्रहणासमर्थम् । एतत् चक्षुः तत्त्वं न निरीक्षते । बहिःप्रमाणान्येवाश्रयते इत्यर्थः । अतः वदतः परमार्थवादिनः दैन्यमेव केवलं निश्चितम् । अश्लाघ्यं मरणं च भवेत्] ॥ ३२ ॥ **अङ्गारकेति** । [अङ्गारको मङ्गलग्रहः विरुद्धो यस्य तस्य । यद्वा अङ्गारकेण विरुद्धस्य । प्रक्षीणस्य क्षीणबलस्य अथ वा नीचस्थानस्थितत्वाद्दुर्बलस्य । बृहस्पतेः सौम्यग्रहस्य पार्श्वे अयमलंकारपातोऽपरो धूमकेतुरिवोत्थितः । एकदेशविवर्तिना वाक्यार्थोपमालंकारः] ॥ ३३ ॥

वृद्धा—आर्य शिल्पिकुशलतयाऽवबध्नाति दृष्टिम् । न पुनस्तत् । (क)

(अधिकरणिकः—भद्रे अपि जानास्येतान्याभरणानि ।

(वृद्धा—ननु भणामि न खलु न खल्वनभिज्ञातः । अथ वा कदाऽपि शिल्पिना घटितो भवेत्) (ख)

अधिकरणिकः—पश्य श्रेष्ठिन् ।

वस्त्वन्तराणि सदृशानि भवन्ति नूनं
रूपस्य भूषणगुणस्य च कृत्रिमस्य ।
दृष्ट्वा क्रियामनुकरोति हि शिल्पिवर्गः
सादृश्यमेव कृतहस्ततया च दृष्टम् ॥ ३४ ॥

(श्रेष्ठिकायस्थौ—आर्यचारुदत्तीयान्येतानि । (ग)

चारुदत्तः—न खलु न खलु ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—तदा कस्य । (घ)

चारुदत्तः—इहात्रभवत्या दुहितुः)

(श्रेष्ठिकायस्थौ—कथमेतानि तस्या वियोगं गतानि) (ङ)

चारुदत्तः—एवं गतानि । आं इदम्)

श्रेष्ठिकायस्थौ—आर्य चारुदत्त अत्र सत्यं वक्तव्यम् । पश्य पश्य ।

सत्येन सुखं खलु लभ्यते सत्यालापे न भवति पातकम् ।
सत्यमिति द्वे अप्यक्षरे मा सत्यमलीकेन गूहय ॥ ३५ ॥ (च)

(क) अज्ज सिप्पिकुसलदाए ओबन्धेदि दिट्ठिम् । ण उण सो ।
(ख) णं भणामि ण हु ण हु अणभिजाणिदो । अह वा कदा वि सिप्पिणा घडिदो भवे । (ग) अज्जचारुदत्तस्स केरकाइं एदाइं । (घ) ता कस्स ।
(ङ) कधं एदाइं ताए विओअं गदाइं ।
(च) अज्ज चारुदत्त एत्थ सच्चं वत्तव्वम् । पेक्ख पेक्ख ।

सच्चेण सुहं क्खु लब्भइ सच्चालावे ण होइ पावम् ।
सच्चं त्ति दुवे वि अक्खरा मा सच्चं अलिएण गूहेहि ॥

वस्त्वन्तराणीति । [कृत्रिमस्य कार्येण निर्वृत्तस्य रूपस्य भूषणगुणस्य अलंकारसौष्ठवस्य वस्त्वन्तराणि सदृशानि नूनं भवन्ति । हि शिल्पिवर्गः कारुजनः दृष्ट्वा क्रियामनुकरोति । अतः शिल्पिवर्गस्य कृतहस्ततया हस्तकौशलेन इति हेतुना सादृश्यं शिल्पकौशलमेव दृष्टम् । काव्यलिङ्गमलंकारः । वसन्ततिलकं वृत्तम्] ॥ ३४ ॥ एवं आं इदं एवमिदं स्मर्यते । **सत्येनेत्यादि** । वैतालीयम् । सत्येन सत्याश्रयणेन । सत्यालापे । सत्यमालापयतीति क्विपि सत्यालापः । तत्र । न

---

१ चारुदत्तस्य. २ अण्णदो अह कदापि (अन्यतोऽथ कदाऽपि).

चारुदत्तः—आभरणान्याभरणानीति न जाने । किं त्वस्मद्गृहादानीतानीति जाने ।

(**शकारः**—उद्यानं प्रवेश्य प्रथमं मारयसि । कपटकापटिकतया सांप्रतं निगूहसि । (क)

अधिकरणिकः—आर्य चारुदत्त सत्यमभिधीयताम् ।)

इदानीं सुकुमारेऽस्मिन्निःशङ्कं[1] कर्कशाः कशाः ।
तव गात्रे पतिष्यन्ति सहा[2]स्माकं मनोरथैः ॥ ३६ ॥

(**चारुदत्तः**—

अपापानां कुले जाते मयि पापं न विद्यते ।
यदि संभाव्यते पापमपापेन च किं मया ॥ ३७ ॥

(स्वगतम् ।) न च मे वसन्तसेनाविरहितस्य जीवितेन कृत्यम् । (प्रकाशम् ।) भोः किं बहुना ।

मया किल[3] नृशंसेन लोकद्व[4]यमजानता ।
स्त्रीर[5]त्नं च विशेषेण शेषमेषोऽभिधास्यति ॥ ३८॥)

(**शकारः**—व्यापादिता । अरे त्वमपि भण मया व्यापादितेति । (ख)

चारुदत्तः—त्वयैवोक्तम् ।

शकारः—शृणुत शृणुत भट्टारकाः एतेन मारिता) एतेनैव संशयश्छिन्नः (एतस्य दरिद्रचारुदत्तस्य शारीरो दण्डो धार्यताम्) (ग)

(क) उज्जाणं पवेशिअ पढमं मालेशि । कवडकावडिआए शंपदं णिगूहेशि ।
(ख) वावादिदा । अले तुमं पि भण मए वावादिदेत्ति ।
(ग) शुणेध शुणेध भट्टारका एदेण मालिदा । एदेण ज्जेव शंशए छिण्णे । एदश्श दलिद्दचालुदत्तश्श शालीले दण्डे धालीअदु ।

भवति पापकम् । सत्यमिति द्वे अक्षरे इति स्वरूपोक्तिः । 'न भवति पापस्य निमित्तमिति यस्मात्' इति प्राचीनटीका । अलीकं कर्तृ । सत्यापेक्षया बह्वक्षरमपीत्यर्थः । सत्यं पूर्वोक्तस्वरूपत्वाद्व्यक्षरमपि कर्मभूतम् । मा निगूहति मा संवृणोति ॥ ३५ ॥ [गृहादानीतानि न तु पुष्पकरण्डकोद्यानादिति रहस्यम् ।] अतिकापटिकतया निगूहसि । **इदानीमिति** । कशा अश्वताडिनीः । [ताः पतिष्यन्ति । सत्यख्यापनार्थमिति भावः । अस्माकं मनोरथैः तव दोषावारणरूपैः] ॥ ३६ ॥ **अपापानामिति** । [यदि पापं संभाव्यते युष्माभिः । अपापेन मया किम् । युष्माकं निर्णय एव प्रमाणमित्यर्थः] ॥ ३७ ॥ **मयेति** । स्त्री रत्नमिव । उत्कृष्टा स्त्री ॥ ३८ ॥

१ निःशङ्काः. २ सदा०. ३ खलु. ४ परलोक०. ५ स्त्री रतिश्च.

(अधिकरणिकः—शोधनक यथाऽऽह राष्ट्रियः । भो राजपुरुषाः गृह्यतामयं चारुदत्तः)

(राजपुरुषा गृह्णन्ति ।)

(वृद्धा—प्रसीदन्तु प्रसीदन्त्वार्यमिश्राः । ('जो तदाणिं...चोरेहिं अवहिदंत्ति...' (२०९ पृष्ठे) इत्यादि पूर्वोक्तं पठति ।) तद्यदि व्यापादिता मम दारिका व्यापादिता । जीवतु मे दीर्घायुः । अन्यच्च । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्व्यवहारः । अहमर्थिनी । तन्मुञ्चतैतम्) (क)

(शकारः—अपेहि गर्भदासि गच्छ । किं तवैतेन) (ख)

(अधिकरणिकः—आर्ये गम्यताम् । हे राजपुरुषाः निष्क्रामयतैनाम्).

(वृद्धा—हा जात हा पुत्रक । (इति रुदती निष्क्रान्ता ।)) (ग)

शकारः—(स्वगतम् ।) कृतं मयैतस्यात्मनः सदृशम् । सांप्रतं गच्छामि । (इति निष्क्रान्तः ।) (घ)

(अधिकरणिकः—आर्य चारुदत्त निर्णये वयं प्रमाणम् । शेषे तु राजा । तथाऽपि शोधनक विज्ञाप्यतां राजा पालकः—

अयं हि पातकी विप्रो न वध्यो मनुरब्रवीत् ।
राष्ट्रादस्मात्तु निर्वास्यो विभवैरक्षतैः सह ॥ ३९ ॥

शोधनकः—यदार्य आज्ञापयति । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । सास्रम् ।) आर्याः गतोऽस्मि तत्र । राजा पालको भणति—येनार्थकल्यवर्तस्य कारणाद्वसन्तसेना व्यापादिता तं तान्येवाभरणानि गले बद्ध्वा डिण्डिमं ताडयित्वा दक्षिणश्मशानं नीत्वा शूले भङ्क्तेति)

(क) पसीदन्तु पसीदन्तु अज्जमिस्सा । ता जदि वावादिदा मम दारिआ वावादिदा । जीवदु मे दीहाऊ । अण्णं च । अत्थिपच्चत्थिण्णं ववहारो । अहं अत्थिणी । ता मुञ्चध एदम् । (ख) अवेहि गब्भदाशि गच्छ । किं तव एदिणा ।
(ग) हा जाद हा पुत्तअ ।
(घ) कडं मए एदश्श अत्तणो शलिशम् । शंपदं गच्छामि ।

अयमिति । [अयं विप्रः पातकी स्थापितदोषः हि । तथाऽपि विप्रः न वध्य इति मनुरब्रवीत् । तस्मादक्षतैः यथास्थितैः विभवैः सहास्माद्राष्ट्रान्निर्वास्यः विवासयितव्यः । अत्र मनुः–'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।' इति॥ ३९॥ निकारः विप्रकारः।

१ एतन्नास्ति क्वचित्. २ रक्षितैः.

यः कोऽप्यपर ईदृशमकार्यमनुतिष्ठति स एतेन सनिकारदण्डेन शास्यते । (क)

चारुदत्तः—अहो अविमृश्यकारी राजा पालकः । अथ वा ।

ईदृशे व्यवहाराग्नौ मन्त्रिभिः परिपातिताः ।
स्थाने खलु महीपाला गच्छन्ति कृपणां दशाम् ॥ ४० ॥

अपि च ।

ईदृशैः श्वेतकाकीयैः राज्ञः शासनदूषकैः ।
अपापानां सहस्राणि हन्यन्ते च हतानि च ॥ ४१ ॥

सखे मैत्रेय गच्छ । मद्वचनादम्बामपश्चिममभिवादयस्व । पुत्रं च मे रोहसेनं परिपालयस्व ।

विदूषकः—मूले छिन्ने कुतः पादपस्य पालनम् । (ख)

चारुदत्तः—मा मैवम् ।

नृणां लोकान्तरस्थानां देहप्रतिकृतिः सुतः ।
मयि यो वै तव स्नेहो रोहसेने स युज्यताम् ॥ ४२ ॥

(क) जं अज्जो आणवेदि । अज्ज गदम्हि तहिं । राआ पालओ भणादि—जेण अत्थकल्लवत्तस्स कालणादो वसन्तसेणा वावादिदा तं ताइं ज्जेव आहरणाइं गले बन्धिअ डिण्डिमं ताडिअ दक्खिणमसाणं णइअ सूले भज्जेधत्ति । जो को वि अवरो एरिसं अकज्जं अणुचिट्ठदि सो एदिणा सणिआरदण्डेण सासीअदि ।

(ख) मूले छिण्णे कुदो पादवस्स पालणम् ।

अधिक्षेप इति यावत् । तेन सहितः दण्डः तेन ।] **ईदृश इति** । [ईदृशे व्यवहार एव अग्निः तस्मिन् । कुदृष्टव्यवहाररूपाग्नौ इत्यर्थः । मन्त्रिभिः परिपातिताः महीपालाः कृपणां दीनां दशां गच्छन्ति इति स्थाने युक्तं खलु] ॥ ४० ॥ **ईदृशैरिति** । [ईदृशैः श्वेतकाकीयैः श्वेतः काक इति वितथार्थं वाक्यं श्वेतकाकीयम् । 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यधिकारस्थितेन ' समासाच्च तद्विषयात् ' इत्यनेन छप्रत्ययः । तद्वादिनः श्वेतकाकीयाः वितथार्थदर्शिनस्तैः । शासनदूषकैः । अधिकरणिकैः । एतन्मनसि कृत्वैवोक्तं प्रथमाङ्के ' व्यवहारदुष्टतां ' इति । अपापानामनपराधिनां सहस्राणि हन्यन्ते हतानि च । ' श्वा च एतः हरिणश्च काकश्च तत्सदृशैः । सादृश्यं च स्वामिसेवापरत्वभयचकितत्वेङ्गितज्ञत्वैर्बोध्यम् ' इति केचित् । उत्पातकल्पैरिति पृथ्वीधरः] ॥ ४१ ॥ **नृणामिति** । [लोकान्तरस्थानां मृतानाम् । सुतः देहप्रतिकृतिः स्वप्रतिनिधिः । तथा च श्रुतिः—'सा जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः' इति । 'अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्र नामासि स जीव शरदः शतम् ॥ ' इति च] ॥ ४२ ॥

---

१ अविवेको अविमृ॰. २ श्रियम्. ३ मम. ४ अम्बां मम पाश्चि॰; अम्बामपि मम अभिवा॰. ५ लोकोत्तर. ६ तहिं (तत्र).

(विदूषकः—भो वयस्य अहं ते प्रियवयस्यो भूत्वा त्वया विरहितान्प्राणान्धारयामि ।) (क)

चारुदत्तः—रोहसेनमपि[1] तावद्दर्शय ।

विदूषकः—एवम् । युज्यते । (ख)

(अधिकरणिकः—भद्र शोधनक अपसार्यतामयं बटुः[2] ।)

(शोधनकस्तथा करोति ।)

(अधिकरणिकः—कः कोऽत्र भोः । चाण्डालानां[3] दीयतामादेशः ।

(इति चारुदत्तं विसृज्य[4] निष्क्रान्ताः सर्वे राजपुरुषाः ।)

शोधनकः—इत आगच्छत्वार्यः । (ग)

चारुदत्तः—(सकरुणम् 'मैत्रेय भोः किमिदमद्य' (९।२९) इत्यादि पठति । आकाशे ।)

विषसलिलतुलाग्निप्रार्थिते मे विचारे
क्रकचमिह शरीरे वीक्ष्य दातव्यमद्य ।
अथ रिपुवचनाद्वा ब्राह्मणं मां निहंसि
पतसि नरकमध्ये पुत्रपौत्रैः समेतः ॥ ४३ ॥

अयमागतोऽस्मि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति[5] व्यवहारो नाम नवमोऽङ्कः[6] ।

(क) भो वअस्स अहं ते पिअवअस्सो भविअ तुए विरहिदाइं पाणाइं धारेमि ।
(ख) एव्वम् । जुज्जदि । (ग) इदो आअच्छदु अज्जो ।

विषसलिलेति । अथ विचारनिरपेक्षं नृपतिं हृदि स्वीकृत्य वदति । [विषं विषपानं सलिलं सलिलमज्जनं तुला तुलारोहणं अग्निः अग्निधारणमित्येतैः दिव्यैः प्रार्थिते निर्णयार्हे इत्यर्थः । मे मम विचारे व्यवहारविमर्शे । इह मम शरीरे क्रकचं वीक्ष्य दातव्यम् । अथ वा रिपुवचनात् शकारवचनात् मां ब्राह्मणं निहंसि । अतः पुत्रपौत्रैः समेतः नरकमध्ये पतसि पतिष्यसि । अनेन भावि मरणं सूच्यते । मालिनी छन्दः ।] विषादिपरीक्षाप्रार्थितेऽन्विष्टे । विचारे । क्रकचं दातव्यम् । अर्हे तव्यः ॥ ४३ ॥

इति व्यवहारो नाम नवमोऽङ्कः ।

---

१ मपि च. २ बहिः. ३ चण्डा०. ४ विसर्ज्य. ५ इति मृच्छकटिके प्र०; ०कटिकप्र०. ६ अङ्कः समाप्तः.

दशमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चाण्डालद्वयेनानुगम्यमानश्चारुदत्तः ।)

उभौ—

तत्किं न कलय कारणं नववधबन्धनयने निपुणौ ।
अचिरेण शीर्षच्छेदनशूलारोपेषु कुशलौ स्वः ॥ १ ॥

अपसरतार्याः अपसरत । एष आर्यचारुदत्तः—

दत्तकरवीरदामा गृहीत आवाभ्यां वध्यपुरुषाभ्याम् ।
दीप इव मन्दस्नेहः स्तोकं स्तोकं क्षयं याति ॥ २ ॥ (क)

चारुदत्तः—(सविषादम् ।)

नयनसलिलसिक्तं पांशुरूक्षीकृताङ्गं
पितृवनसुमनोभिर्वेष्टितं मे शरीरम् ।
विरसमिह रटन्तो रक्तगन्धानुलिप्तं
बलिमिव परिभोक्तुं वायसास्तर्कयन्ति ॥ ३ ॥

(क) ताक्किं ण कलअ कालण णववहबन्धणअणे णिउणा ।
अचिलेर्णे शीशछेअणशूलालोवेशु कुशलम्ह ॥
ओशलध अज्जा ओशलध । एशे अज्जचालुदत्ते—
दिण्णकलवीलदामे गहिदे अम्हेहिं वज्झपुलिसेहिं ।
दीवे व्व मन्दणेहे थोअं थोअं खअं जादि ॥

[इतः समाप्तिं यावत्कार्यफलयोगरूपः निर्वहणसंधिः । वसन्तसेनासंज्ञालाभेन चारुदत्तस्य मोक्षः आर्यकस्य राज्यप्राप्तिः शर्विलकस्य संगमेन चारुदत्तस्य सर्वार्थसिद्धिश्चाङ्कस्य प्रतिपाद्यविषयः । तत्र तावद्वध्यभूमिं नीयमानस्य चारुदत्तस्य प्रवेशः प्रस्तूयते—ततः प्रविशतीत्यादिना । तत्र चाण्डालावन्योन्यं वदतः । **तत्किमिति** । तत् किमिति कारणं वधनिमित्तं न कलय विचारय । नवः वधः बन्धश्च तयोः । यद्वा नवः वधाय बन्धस्तस्य नयने प्रापणे निपुणौ स्वः । स्पष्टमन्यत् ॥१॥ **दत्तेति** । दत्तं करवीराणां दाम वध्यस्रक् यस्य सः । आवाभ्यां वधे नियुक्तः वध्यः । वध्यौ पुरुषौ वध्यपुरुषौ । यद्वा वध्यग्राहकौ पुरुषौ इति मध्यमपदलोपी समासः । ताभ्यां गृहीतः । मन्दस्नेहोऽल्पतैलो दीप इव स्तोकं स्तोकं क्षयं नाशं याति ॥ २ ॥ **नयनेति** । इह विरसं कर्कशं यथा तथा रटन्तः शब्दायमाना वायसा नयनसलिलैरश्रुभिः सिक्तं पांशुना रथ्याधूल्या रूक्षीकृतानि अङ्गानि यस्य तत्तथा । पितृवनं श्मशानं तत्संबन्धिसुमनोभिः पुष्पमालाभिः वेष्टितं मे शरीरं बलिमिव परिभोक्तुं तर्कयन्ति उत्प्रेक्षन्ते ।

---

१ चण्डा०. २ रुक्षी०. ३ लगन्तः. ४ अहलेण. ५ वज्ज.

चाण्डालौ—अपसरतार्याः अपसरत ।

किं पश्यथ छिद्यमानं सत्पुरुषं कालपरशुधाराभिः ।
सुजनशकुनाधिवासं सज्जनपुरुषद्रुममेतम् ॥ ४ ॥

आगच्छ रे चारुदत्त आगच्छ । (क)

चारुदत्तः—पुरुषभा[1]ग्यानाम[2]चिन्त्याः खलु व्यापारा यदहमीदृशीं दशामनुप्राप्तः ।

सर्वगात्रेषु विन्यस्तै रक्तचन्दनहस्तकैः ।
पिष्टचूर्णावकीर्णश्च पुरुषोऽहं पशूकृतः ॥ ५ ॥

(अग्रतो निरूप्य ।) अहो तारतम्यं नराणाम् । (सकरुणम् ।)

अमी हि दृष्ट्वा [3]मदुपेतमेतन्मर्त्यं धिगस्त्वित्युपजातबाष्पा[4]ः ।
अशक्नुवन्तः परिरक्षितुं मां स्वर्गं लभस्वेति वदन्ति पौराः॥६॥

चाण्डालौ—अपसरतार्याः अपसरत । किं पश्यथ ।

इन्द्रः प्रवाह्यमाणो गोप्रसवः संक्र[5]मश्च ताराणाम् ।
सुपुरुषप्राणविपत्तिश्चत्वार इमे न द्रष्टव्याः ॥ ७ ॥ (ख)

(क) ओशलध अज्जा ओशलध ।
किं पेक्खध छिज्जन्तं शप्पुलिशं कालपलशुधालाहिं ।
शुअणशउणाधिवाशं शज्जणपुलिशद्दुमं एदम् ॥

आअच्छ ले चारुदत्ता आअच्छ ।

(ख) ओशलध अज्जा ओशलध । किं पेक्खध ।
इन्दे प्पवाहिअन्ते गोप्पसवे शंकेमं च तालाणम् ।
शुपुलिशपाणविपत्ती चत्तालि इमे ण दट्टव्वा ॥

मालिनी वृत्तम्]॥३॥ **किमिति** । [कालः कृतान्तः स एव परशुः तस्य धाराभिः छिद्यमानं सत्पुरुषम् । अपि च सुजना एव शकुनाः पक्षिणस्तेषामधिवासम् । पुरुष एव द्रुमः पुरुषद्रुमः । सज्जनानां छायाकरत्वात्पुरुषद्रुमः । तमेतं किं पश्यत ॥ ४ ॥ **सर्वेति** । सर्वगात्रेषु विन्यस्तैर्दत्तैः रक्तचन्दनहस्तकैः पञ्चाङ्गुलिचिह्नैः । हस्ता एव हस्तकाः । इवार्थे कन् । पिष्टचूर्णैः पिष्टरजोभिः अवकीर्णः । ' पिष्टचूर्णाभ्यामवकीर्णः व्याप्तः । पिष्टं तण्डुलानां चूर्णं तिलानाम् ' इति लल्लादीक्षिताः । पिष्टचूर्णं श्यामतण्डुलचूर्णमिति पृथ्वीधरः । अहं पुरुषः सन् पशूकृतः । अपशुः पशुर्यथा संपद्यते तथा कृतः ।] पशुदेवतार्थं छागादिः ॥ ५ ॥ **अमी इति** । [अमी हि पौराः मदुपेतं मया प्राप्तमेतद्व्यसनं दृष्ट्वा मर्त्यं मनुष्यधर्माणं धिगस्तु इति उक्त्वा उपजातबाष्पा मां व्यसनाद्रक्षितुमशक्नुवन्तः स्वर्गं लभस्वेति वदन्ति ।] मदिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । मदुपगतमीदृशमवस्थान्तरं दृष्ट्वेति वाऽर्थः ॥ ६ ॥ **इन्द्र इत्यादि** । गाथा । इन्द्रः [इन्द्रध्वजः] प्रवास्यमानो यद्वा प्रवाह्यमाणः न द्रष्टव्यः । ['उत्थापयेत्तूर्यरवैः सर्वलोकस्य वै पुरः।रहो विसर्जयेत्केतुं विशेषोऽयं प्रपूजने॥' इति ।] गोप्रसवो [गोप्रसूतिः] निपतनं च ताराणाम् । सत्पुरुषस्य प्राणविपत्तिर्नाशः । चत्वार

---

१ भावानां. २ अविचिन्त्याः. ३ मम देहमेतं. ४ खेदाः. ५ संकमं.

एकः—अरे आहीन्त पश्य पश्य ।

नगरीप्रधानभूते वध्यमाने कृतान्ताज्ञया ।
किं रोदित्यन्तरिक्षमथ वाऽनभ्रं पतति वज्रम् ॥ ८ ॥ (क)

द्वितीयः—अरे गोह ।

न च रोदित्यन्तरिक्षं नैवानभ्रं पतति वज्रम् ।
महिलासमूहमेघान्निपतति नयनाम्बु धाराभिः ॥ ९ ॥

अपि च ।

वध्ये नीयमाने जनस्य सर्वस्य रुदतः ।
नयनसलिलैः सिक्तो रथ्यातो नोन्नमति रेणुः ॥१०॥ (ख)

चारुदत्तः—(निरूप्य सकरुणम् ।)

एताः पुनर्हर्म्यगताः स्त्रियो मां वातायनार्धेन विनिःसृतास्याः[2] ।
हा चारुदत्तेत्यभिभाषमाणा बाष्पं प्रणालीभिरिवोत्सृजन्ति ॥ ११ ॥

चाण्डालौ—आगच्छ रे चारुदत्त आगच्छ । इदं घोषणस्थानम् । आहत डिण्डिमम् । घोषयत घोषणाम् । (ग)

(क) हैण्ड[3] आहीन्ता पेक्ख पेक्ख ।
णअलीपधाणभूदे वज्झीअन्ते कदन्तअण्णाए ।
किं लुअदि अन्तलिक्खे अणब्भे पडदि वज्जे ॥

(ख) अले[4] गोहा ।
ण अ लुअदि अन्तलिक्खे णेअ अणब्भे पडदि वज्जे ।
महिलाशमूहमेहे निवडदि णअणम्बु धाराहिं ॥

अवि अ ।
वज्झम्मि णीअमाणे जणश्श शव्वश्श लोदमाणश्श ।
णअणशलिलेहिं शित्ते लच्छादो ण उण्णमइ लेणू ॥

(ग) आअच्छ ले चालुदत्ता आअच्छ । इमं घोषणट्ठाणम् । आहणेध डिण्डिमम् । घोशेध घोशणम् ।

इमे न द्रष्टव्याः ॥७॥ हण्डे इति नीचसंबोधने । **नगरीत्यादि** । गाथा । नगरीप्रधानभूते [चारुदत्ते] कृतान्ताज्ञया । [विधिनियोगेन । यद्वा कृतान्तसदृशपालकाज्ञया । किं अन्तरिक्षं रोदिति अथ वा अनभ्रं मेघरहितं तथा यथा वज्रं पतति ।] वध्यमाने नगरीप्रधानवधो वज्र इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥ **न चेति** । गाथा । स्त्रीसमूहमेघान्निपतति । नयनाम्बु कर्तृ । धाराभिः ॥९॥ **वध्ये नीयमान इति** । आर्या । वध्ये वध्यभूमिं नीयमाने । रेणुः रथ्यातो नोन्नमति नोद्गच्छति ॥ १० ॥ **एता इति** । [एता हर्म्यगताः स्त्रियः पुनः वातायनार्धेन वातायनैकदेशेन विनिःसृतानि आस्यानि यासां ताः निर्गतवदनाः हा चारुदत्तेति अभिभाषमाणाः प्रणालीभिरिव स्थूलधाराभिरित्यर्थः । बाष्पमुद्गिरन्ति उत्सृजन्ति । इन्द्रवज्रा वृत्तम्]॥ ११ ॥

---

१ अनभ्रे. २ विनिःशृताक्ष्यः. ३ हण्डे. ४ अले ले.

उभौ—श्रृणुतार्याः श्रृणुत । एष सार्थवाहविनयदत्तस्य नप्ता सागरदत्तस्य पुत्रक आर्यचारुदत्तो नाम । एतेन किलाकार्यकारिणा गणिका वसन्तसेनाऽर्थकल्यवर्तस्य कारणाच्छून्यं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रवेश्य बाहुपाशबलात्कारेण मारितेत्येष सलोप्त्रो गृहीतः स्वयं च प्रतिपन्नः । ततो राज्ञा पालकेन वयमाज्ञप्ता एतं मारयितुम् । यद्यपर ईदृशमुभयलोकविरुद्धमकार्यं करोति तमपि राजा पालक एवमेव शास्ति । (क)

चारुदत्तः—(सनिर्वेदं स्वगतम् ।)

मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं मे
सदसि निबिडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
मम मरणदशायां वर्तमानस्य पापै-
स्तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम् ॥ १२ ॥

(उद्वीर्ज्य कर्णौ विधाय ।) हा प्रिये वसन्तसेने ।

शशिविमलमयूखशुभ्रदन्ति सुरुचिरविद्रुमसंनिभाधरौष्ठि ।
तव वदनभवामृतं निपीय कथमवशो ह्ययशोविषं पिबामि ॥ १३ ॥

(क) शुणाध अज्जा शुणाध । एशे शत्थवाहविणअदत्तश्श णत्तिके शाअलदत्तश्श पुँत्तके अज्जचालुदत्ते णाम । एदिणा किल अकज्जकालिणा गणिआ वशन्तशेणा अत्थकल्लवत्तश्श कालणादो शुण्णं पुप्फकलण्डअजिण्णुज्जाणं पवेशिअ बाहुपाशबलक्कालेण मालिदे त्ति एशे शलोत्ते गहिदे शअं अ पडिवण्णे । तदो लण्णा पालएण अम्हे आणत्ता एदं मालेदुम् । जदि अवले ईदिशं उभअलोअविलुद्धं अकज्जं कलेदि तं पि लाआ पालए एव्वं ज्जेव शाशदि ।

[**मखेति** । मखानां यज्ञानां शतैः परिपूतं पवित्रं मे गोत्रं पुरस्तात्पूर्वस्मिन्काले सदसि यज्ञमण्डपे निबिडानि घनानि चैत्यानि आयतनानि तत्र ब्रह्मणां वेदानां घोषैः । चित्यस्य चयनीयस्याग्नेः संबन्धिभिश्चैत्यैः इति केचित् । उद्भासितम् । मरणदशायां वर्तमानस्य मम तद्गोत्रं पापैः असदृशमनुष्यैः नीचैश्चाण्डालैः घोषणायामपराधप्रख्यापनस्थाने घुष्यते । मालिनी वृत्तम्] ॥ १२ ॥ उद्वीज्य उद्वेगं कृत्वा । **शशीति** । [शशिनः चन्द्रस्य विमलमयूखा धवलकिरणा इव शुभ्रा दन्ता यस्यास्तत्संबुद्धिः । सुरुचिरो यः विद्रुमः प्रवालः तत्सदृशः अधरोष्ठो यस्यास्तादृशि । तव वदनोत्पन्नममृतं निपीय अवशः परवशोऽहं अयशोरूपं विषं कथं पिबामि । विषमालंकारः ।

---

१ उद्वीक्ष्य. २ दन्तं. ३ धरोष्ठं; धरोष्ठि. ४ शुणध. ५ पुत्तके.

उभौ—अपसरतार्याः अपसरत ।

एष गुणरत्ननिधिः सज्जनदुःखानामुत्तरणसेतुः ।
असुवर्णं मण्डनकमपनीयतेऽद्य नगरीतः ॥ १४ ॥

अन्यच्च ।

सर्वः खलु भवति लोके लोकः सुखसंस्थितानां चिन्तायुक्तः ।
विनिपतितानां नराणां प्रियकारी दुर्लभो भवति ॥ १५ ॥ (क)

चारुदत्तः—(सर्वतोऽवलोक्य ।)

अमी हि वस्त्रान्तनिरुद्धवक्त्राः प्रयान्ति मे दूरतरं वयस्याः ।
परोऽपि बन्धुः समसंस्थितस्य मित्रं न कश्चिद्विषमस्थितस्य ॥ १६ ॥

चाण्डालौ—अपसारणं कृतम् । विविक्तो राजमार्गः । तदानयतैतं दत्तवध्यचिह्नम् । (ख)

(चारुदत्तो निःश्वस्य 'मैत्रेय भोः किमिदमद्य' (९।२९) इत्यादि पठति।)

(नेपथ्ये ।)

हा तात हा प्रियवयस्य । (ग)

चारुदत्तः—(आकर्ण्य सकरुणम् ।) भोः स्वज्ञातिमहत्तर इच्छाम्यहं भवतः सकाशात्प्रतिग्रहं कर्तुम् ।

चाण्डालौ—किमस्माकं हस्तात्प्रतिग्रहं करोषि । (घ)

(**क**) ओशलध अज्जा ओशलध ।

एशे गुणलअणणिही शज्जणदुक्खाण उत्तलणशेदू ।
अशुवण्णं मण्डणअं अवणीअदि अज्ज णअलीदो ॥

अण्णं च ।

शव्वे क्खु होइ लोए लोए शुहशंठिदाण तत्तिल्लिः[2] ।
विणिवडिदाणं[3] णलाणं पिअकाली दुल्लहो होदि ॥

(**ख**) ओशालणं किदम् । विवित्तं लाअमग्गम् । ता आणेध एदं दिण्णवज्झचिण्हम् । (**ग**) हा ताद हा पिअवअस्स । (**घ**) किं अम्हाणं हत्थादो पडिग्गहं कलेशि ।

पुष्पिताग्रा वृत्तम्] ॥ १३ ॥ **एष इति** । [एष चारुदत्तः गुणा एव रत्नानि तेषां निधिः । सज्जनदुःखानामुत्तरणसेतुः उत्तरणसाधनम् । असुवर्णं मण्डनमद्य नगरीतोऽपनीयते ॥ १४ ॥ **सर्व इति** । लोके सर्वः खलु सुखसंस्थितानां सुखिनां चिन्तायुक्तः क्षेमचिन्तनपरः भवति । चिन्तापर उपयुक्त इत्यर्थः इति पृथ्वीधरः । विनिपतितानामापन्नानां नराणां प्रियकारी दुर्लभः भवति] ॥ १५ ॥ [**अमी हीति** । अमी हि मे वयस्याः वस्त्रान्तेन निरुद्धं संवृतं वक्त्रं यैस्तथा सन्तः दूरतरं प्रयान्ति । समसंस्थितस्य सुखावस्थावस्थितस्य परोऽपि बन्धुर्भवति । उपजातिः] ॥ १६ ॥

---

१ न्तररुद्ध०. २ तात्तिल्ला, ३ वडिदाणं,

चारुदत्तः—शान्तं पापम् । नापरीक्ष्यकारी[1] दुराचारः पालक इव चाण्डालः । तत्परलोकार्थं[2] पुत्रमुखं द्रष्टुमभ्यर्थये ।

चाण्डालौ—एवं क्रियताम् । (क)

(नेपथ्ये ।)

हा तात हा पितः । (ख)

(चारुदत्तः श्रुत्वा सकरुणं ' भोः स्वजातिमहत्तर ' इत्यादि पठति ।)

चाण्डालौ—अरे पौराः क्षणमन्तरं दत्त । एष आर्यचारुदत्तः पुत्रमुखं पश्यतु । (नेपथ्याभिमुखम् ।) आर्य इत इतः । आगच्छ रे दारक आगच्छ । (ग)

(ततः प्रविशति दारकमादाय विदूषकः ।)

विदूषकः—त्वरतां त्वरतां भद्रमुखः । पिता ते मारयितुं नीयते । (घ)

दारकः—हा तात हा पितः । (ङ)

विदूषकः—हा प्रियवयस्य कुत्र मया त्वं द्रष्टव्यः । (च)

चारुदत्तः—(पुत्रं मित्रं च वीक्ष्य ।) हा पुत्र हा मैत्रेय । (सकरुणम् ।) भोः कष्टम् ।

चिरं खलु भविष्यामि परलोके पिपासितः ।
अत्यल्पमिदमस्माकं निवापोदकभोजनम्[3] ॥ १७ ॥

किं पुत्राय प्रयच्छामि । (आत्मानमवलोक्य[4] । यज्ञोपवीतं दृष्ट्वा ।) आं इदं तावदस्ति मम च ।

अमौक्तिकमसौवर्णं ब्राह्मणानां विभूषणम् ।
देवतानां पितॄणां च भागो येन प्रदीयते ॥ १८ ॥

(इति यज्ञोपवीतं ददाति ।)

(क) एव्वं कलीअदु । (ख) हा ताद हा आवुक ।

(ग) अले पउला[5] खणं अन्तलं देध । एशे अज्जचालुदत्ते पुत्तमुहं पेक्खदु । अज्ज इदो इदो । आअच्छ ले दालआ आअच्छ ।

(घ) तुवरदु तुवरदु भद्दमुहो । पिदा दे मारिदुं णीअदि ।

(ङ) हा ताद हा आवुक । (च) हा पिअवअस्स कहिं मए तुमं पेक्खिदव्वो ।

हा आवुक पितः । **चिरमिति** । [पिपासितः तृषितः । इदं पुत्रदत्तं निवापोदकमेव भोजनमस्माकमत्यल्पमपर्याप्तं भविष्यति] ॥ १७ ॥ **अमौक्तिकमिति** । [असौवर्णमसुवर्णघटितम् । येन उपवीतेन प्राचीनोपवीतरूपेण] ॥ १८ ॥

---

१ नापरीक्षितकारी. २ ०कार्थे. ३ भाजनम्. ४ वीक्ष्य. ५ पउला जणा.

चाण्डालः—आगच्छ रे चारुदत्त आगच्छ । (क)

द्वितीयः—अरे आर्यचारुदत्तं निरुपपदेन नाम्नाऽऽलपसि । अरे पश्य ।

अभ्युदयेऽवसाने तथैव रात्रिंदिवमहतमार्गा ।
उद्दामेव किशोरी नियतिः खलु प्रत्येषितुं याति ॥ १९ ॥

अन्यच्च ।

शुष्का व्यपदेशा अस्य किं विनमितमस्तकं न कर्तव्यम् ।
राहुगृहीतोऽपि चन्द्रो न वन्दनीयो जनपदस्य ॥ २० ॥ (ख)

दारकः—अरे रे चाण्डालौ कुत्र मम पितरं नयथः । (ग)

चारुदत्तः—वत्स ।

अंसेन बिभ्रत्करवीरमालां स्कन्धेन शूलं हृदयेन शोकम् ।
आघातमद्याहमनुप्रयामि शामित्रमालब्धमिवाध्वरेऽजः ॥ २१ ॥

(क) आअच्छ ले चालुदत्ता आअच्छ ।

(ख) अले अज्जचालुदत्तं णिलुववदेण णामेण आलवेशि । अले पेक्खं[2] ।

अब्भुदए अवशाणे तहेअ[3] लत्तिदिवं अहदमग्गा ।
उद्दामे व्व किशोली णिअदी क्खु पडिच्छिदुं[4] जादि ॥

अण्णं च ।

शुक्खा वेवदेशा[5] शे किं विणमिअमत्थए[6] ण काअव्वम् ।
लाहुगहिदे वि चन्दे ण वन्दणीए जणपदश्श ॥

(ग) अरे[7] रे चाण्डाला कहिं मे आवुकं णेध ।

निरुपपदेन आर्य इत्यादिविशेषणशून्येन । **अभ्युदय इत्यादि** । गाथा । [अवसाने संदुपरमे आपदि इत्यर्थः । तथैव रात्रिंदिवमहतमार्गा । अव्याहतप्रसिक्ता इत्यर्थः । उद्दामा उच्छिन्नबन्धना किशोरी बालाश्वा इव नियतिर्दैवं खलु प्रत्येषितुं पुरुषमाक्रमितुं याति । प्रतीष्टं (इष्टं पुरुषं) इति केचिच्छायामिच्छन्ति] ॥ १९ ॥ **शुष्का इत्यादि** । गाथा । [अस्य चारुदत्तस्य व्यपदेशाः शोभननामादयः किं शुष्काः अनेनापवादेन क्षीणाः । अस्य विनमितमस्तकं किं न कर्तव्यम् । कर्तव्यमेव । राहुगृहीतश्चन्द्रो जनपदस्य न वन्दनीयः इति काकुः । वन्दनीय एवेत्यर्थः ।] शुष्का अपि प्रदेशा अङ्गानि । किं विनमितमस्तकेन अवनताशिरसा किं कर्तव्यम् । अस्य स्त्रीहणस्य लज्जया नतशिरसोऽपि न कुत्सेत्यर्थः । कुत एवमित्यत आह—राहुगृहीत इव चन्द्रो वन्दनीयो जनपदस्य । किंशब्द आवर्त्योभयोरर्थयोर्योज्य इत्याहुः ॥ २० ॥ **अंसेनेति** । आघातं अधिकरणवधस्थानम् । ‘ शमिता यज्ञे ’ इति पाणिनेः सूत्रम् । शमितुरिदं शामित्रम् । यज्ञे पशुघातस्थानम् । आलब्धोऽभिमन्त्रितः । मारित इत्येके ।

---

१ आलब्धं. २ पेक्ख पेक्ख. ३ तह अ (तथा च). ४ पडिक्खिदुं (परीक्षितुं). ५ वि वदेशा (अपि प्रदेशाः). ६ मत्थएण (मस्तकेन); पणमिअ मत्थके (प्रणम्य मस्तके). ७ अले ले.

चाण्डालः—दारक ।

न खल्वावां चाण्डालौ चाण्डालकुले जातपूर्वावपि ।
येऽभिभवन्ति साधुं ते पापास्ते च चाण्डालाः ॥ २२ ॥ (क)

दारकः—तत्किमर्थं मारयथः पितरम् । (ख)

चाण्डालः—दीर्घायुः अत्र राजनियोगः खल्वपराध्यति न खल्वावाम् । (ग)

दारकः—व्यापादयतं माम् । मुञ्चतं पितरम् । (घ)

चाण्डालः—दीर्घायुः एवं भणंश्चिरं मे जीव । (ङ)

चारुदत्तः—(सास्रं पुत्रं कण्ठे गृहीत्वा ।)

इदं तत्स्नेहसर्वस्वं सममाढ्यदरिद्रयोः ।
अचान्दनमनौशीरं हृदयस्यानुलेपनम् ॥ २३ ॥

('अंसेन बिभ्रत्–'(१०।२१) इत्यादि पुनः पठति । अवलोक्य स्वगतम् । 'अमी हि वस्त्रान्तनिरुद्धवक्त्राः' (१०।१६) इत्यादि पुनः पठति ।)

विदूषकः—भो भद्रमुखौ मुञ्चतं प्रियवयस्यं चारुदत्तम् । मां व्यापादयतम् । (च)

चारुदत्तः—शान्तं पापम् । (दृष्ट्वा स्वगतम् ।) अद्यावगच्छामि । ('समसंस्थित–' (१०।१६) इत्यादि पठति । प्रकाशम् । 'एताः पुनर्हर्म्यगताः स्त्रियो माम्' (१०।११) इत्यादि पुनः पठति ।)

(क) दालआ ।

ण हु अम्हे चाण्डाला चाण्डालकुलम्मि जादपुव्वा वि ।
जे अहिभवन्ति शाहुं ते पावा ते अ चाण्डाला ॥

(ख) ता कीस मारेध आवुकम् ।

(ग) दीहाओ अत्त लाअणिओओ क्खु अवलज्झदि ण क्खु अम्हे ।

(घ) वावादेध मम् । मुञ्चध आवुकम् ।

(ङ) दीहाओ एवं भणन्ते चिलं मे जीव ।

(च) भो भद्दमुहा मुञ्चध पिअवअस्सं चालुदत्तम् । मं वावादेध ।

अज इवाहं प्रयामि। इन्द्रवज्रा वृत्तम्] ॥ २१ ॥ न खल्विति । [जातपूर्वौ अपि । जन्मना चाण्डालौ न कर्मणेत्यर्थः । ते पापाः इत्यनेन पालकः शकारश्च लक्षितौ] ॥ २२ ॥ इदमिति । [इदं तत्पुत्रालिङ्गनजन्यं सुखं आढ्यः श्रीमान् दरिद्रश्च तयोः समं स्नेहसर्वस्वम् । अचान्दनं अनौशीरं उशीरजादन्यत् हृदयस्यानुलेपनम्] ॥ २३ ॥

---

१ अचन्दनं. २ पापं शान्तं पापम्. ३ चण्डाला.

चाण्डालः—अपसरतार्याः अपसरत ।

किं पश्यथ सत्पुरुषमयशोवशेन प्रनष्टजीवाशम् ।
कूपे खण्डितपाशं काञ्चनकलशमिव मज्जन्तम् ॥ २४ ॥ (क)

(चारुदत्तः सकरुणम् 'शशिविमलमयूख–' (१०।१३) इत्यादि पठति ।)

अपरः—अरे पुनरपि घोषय । (ख)

(चाण्डालस्तथा करोति ।)

चारुदत्तः—

प्राप्तोऽहं व्यसनकृतां दशामनार्यां
यत्रेदं फलमपि जीवितावसानम् ।
एषा च व्यथयति घोषणा मनो मे
श्रोतव्यं यदिदमसौ मया हतेति ॥ २५ ॥

(ततः प्रविशति प्रासादस्थो बद्धः स्थावरकः ।)

स्थावरकः—(घोषणामाकर्ण्य सवैक्लव्यम् ।) कथमपापश्चारुदत्तो व्यापाद्यते । अहं निगडेन स्वामिना बद्धः । भवतु । आक्रन्दामि । शृणुतार्याः शृणुत । अस्तीदानीं मया पापेन प्रवहणपरिवर्तेन पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं वसन्तसेना नीता । ततो मम स्वामिना मां न कामयस इति कृत्वा बाहुपाशबलात्कारेण मारिता न पुनरेतेनार्येण । कथम् । विदूरतया न कोऽपि शृणोति । तत्किं करोमि । आत्मानं पातयामि ।

(क) ओशलध अज्जा ओशलध ।
किं पेक्खध शप्पुलिशं अजशवशेण प्पणट्ठजीवाशम् ।
कूवे खण्डिदपाशं कञ्चणकलशं व्वि डुब्बन्तम् ॥

(ख) अले पुणोवि घोशेहि ।

(ग) कधं अपावे चालुदत्ते वावादीअदि । हग्गे णिअलेण शामिणा बन्धिदे । भोदु । आक्कन्दामि । शुणाध अज्जा शुणाध । अत्थि दाणिं मए पावेण पवहणपडिवत्तेण पुप्फकलण्डअजिण्णुज्जाणं वसन्तशेणा णीदा । तदो मम शामिणा मं ण कामेशित्ति कदुअ बाहुपाशबलक्कालेण मालिदा ण उण एदिणा अज्जेण । कधम् । विदूलदाए ण को वि शुणादि । ता किं कलेमि । अत्ताणअं पाडेमि । जइ एव्वं कलेमि

किमिति। गाथा। [अयशोवशेन वसन्तसेनाघातजन्यापवादात्। प्रनष्टा जीवाशा यस्य तं पुरुषम्। खण्डितः विच्छिन्नः पाशः रज्जुः यस्य तादृशं कूपे मज्जन्तम्] ॥२४॥ **प्राप्त इति**। [अहं व्यसनेन कृतामापज्जनितामनार्यां गर्ह्यां दशां प्राप्तः। यत्रेदं जीवितावसानं मरणरूपं फलमपि। घोषणा मदपराधख्यापना। प्रहर्षिणी वृत्तम्] ॥२५॥ आक्रन्दामि

१ कुशां. २ क्ष्मानम्. ३ त्वया. ४ घोषणं. ५ कूवम्मि खुडिदपाशं.

(विचिन्त्य ।) यद्येवं करोमि तदाऽऽर्यचारुदत्तो न व्यापाद्यते । भवतु । अस्याः प्रासादबालाग्रप्रतोलिकात एतेन जीर्णगवाक्षेणात्मानं निक्षिपामि । वरमहमुपरतः न पुनरेष कुलपुत्रविहगानां वासपादप आर्यचारुदत्तः । एवं यदि विपद्ये लब्धो मया परलोकः । (इत्यात्मानं पातयित्वा ।) आश्चर्यम् । नोपरतोऽस्मि । भग्नो मे दण्डनिगडः । तच्चाण्डालघोषं समन्विष्यामि । (दृष्टोपसृत्य ।) हंहो चाण्डालौ अन्तरमन्तरम् । (ग)

चाण्डालौ—अरे कोऽन्तरं याचते । (क)

(चेटः 'शुणाध' (२३० पृष्ठे) इति पूर्वोक्तं पठति ।)

चारुदत्तः—अये ।

कोऽयमेवंविधे काले कालपाशस्थिते मयि ।
अनावृष्टिहते सस्ये द्रोणमेघ इवोदितः ॥ २६ ॥

भोः श्रुतं भवद्भिः ।

न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः ।
विशुद्धस्य हि मे मृत्युः पुत्रजन्मसमो भवेत् ॥ २७ ॥

अन्यच्च ।

तेनास्म्यकृतवैरेण क्षुद्रेणात्यल्पबुद्धिना ।
शरेणेवं विषाक्तेन दूषितेनापि दूषितः ॥ २८ ॥

चाण्डालौ—स्थावरक अपि सत्यं भणसि । (ख)

तदा अज्जचालुदत्ते ण वावादीअदि । भोदु । इमादो पाशादबालग्गपदोलिकादो एदिणा जिण्णगवक्खेण अत्ताणअं णिक्खिवामि । वलं हग्गे उवलदे ण उण एशे कुलपुत्तविहंगाणं वाशपादवे अज्जचालुदत्ते । एव्वं जइ विवज्जामि लद्धे मए पललोए । ही ही । ण उवलदम्हि । भग्गे मे दण्डणिअले । ता चाण्डालघोशं शमण्णेशामि । हंहो चाण्डाला अन्तलं अन्तलम् ।

(क) अले के अन्तलं मग्गेदि । (ख) थावलअ अवि शच्चं भणाशि ।

विरौमि । बालाग्रप्रतोलीतः प्रासादभागादित्यर्थः । **कोऽयमिति** । [कालपाशस्थिते मृत्युगोचरे । द्रोणमेघः शस्यवृद्धिकरः पुष्करावर्तकाद्यन्यतमः मेघविशेषः । तदुक्तं ज्योतिस्तत्त्वे–'त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषितः क्रमात् । आवर्तं विद्धि संवर्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥ आवर्तो निर्जलो मेघः संवर्तश्च बहूदकः । पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥ ' इति] ॥ २६ ॥ **न भीत इति** ॥ २७ ॥ **तेनेति** । [मया अकृतं वैरं यस्य तेन । क्षुद्रेण नीचेन अतिमन्दबुद्धिना स्वयं दूषितेन तेन शकारेण

---

१ वोत्थितः. २ शरेणैव. ३ विहंगाणं. ४ सच्चं.

चेटः—सत्यम् । अहमपि मा कस्यापि कथयिष्यसीति प्रासाद बालाग्रप्रतोलिकायां दण्डनिगडेन बद्ध्वा निक्षिप्तः । (क)

(प्रविश्य ।)

शकारः—(सहर्षम् ।)

मांसेन तिक्ताम्लेन भक्तं शाकेन सूपेन समत्स्यकेन ।
भुक्तं मयाऽऽत्मनो गेहे शालीयकूरेण गुडौदनेन ॥ २९ ॥

(कर्णं दत्त्वा ।) भिन्नकांस्यखङ्खणायाश्चाण्डालवाचायाः स्वरसंयोगः । यथा चैष उद्गीतो वध्यडिण्डिमशब्दः पटहानां च श्रूयते तथा तर्कयामि दरिद्रचारुदत्तको वध्यस्थानं नीयत इति । तत्प्रेक्षिष्ये । शत्रुविनाशो नाम मम महान्हृदयस्य परितोषो भवति । श्रुतं च मया योऽपि किल शत्रुं व्यापाद्यमानं पश्यति तस्यान्यस्मिञ्जन्मान्तरेऽक्षिरोगो न भवति । मया खलु विषग्रन्थिगर्भप्रविष्टेनेव कीटकेन किमप्यन्तरं मृगयमाणेनोत्पादितस्तस्य दरिद्रचारुदत्तस्य विनाशः । सांप्रतमात्मीयायां प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायामधिरुह्यात्मनः पराक्रमं पश्यामि । (तथा कृत्वा दृष्ट्वा च ।) ही ही

(क) शच्चम् । हग्गे वि मा कश्श वि कधइश्शशि त्ति पाशादबालग्गपदोलिकाए दण्डणिअलेण बन्धिअ णिक्खित्ते ।

(ख) मंशेण तिक्खामिलकेण भत्ते शाकेण शूपेण शमच्छकेण ।
भुत्तं मए अत्तणअश्श गेहे शालिश्शकूलेण गुलोदणेण ॥

भिण्णकंशखङ्खणाए चाण्डालवाआए शलशंजोए । जधा अ एशे उक्खालिदे[1] वज्झडिण्डिमशद्दे पडहाणं अ शुणीअदि तधा तक्केमि दलिद्दचालुदत्ताके वज्झट्ठाणं णीअदि त्ति । ता पेक्खिश्शम् । शत्तुविणाशे णाम मम महन्ते हलकश्श पलिदोशे होदि । शुदं अ मए जे वि किल शत्तुं वावादअन्तं पेक्खदि तश्श अण्णश्शिं जम्मन्तले अक्खिलोगे ण होदि । मए क्खु विशगण्ठिगब्भपविट्ठेण विअ कीडएण किं पि अन्तलं मग्गमाणेण उप्पाडिदे ताह दलिद्दचालुदत्ताह विणाशे । शंपदं अत्तणकेलिकाए पाशादबालग्गपदोलिकाए अहिलुहिअ अत्तणो पलक्कमं पेक्खामि । ही ही एदाह दलिद्द-

---

विषाक्तेन शरेण इव दूषितोऽस्मि] ॥ २८ ॥ **मांसेनेति** । उपजातिच्छन्दः । [मया आत्मनो गेहे तिक्ताम्लेन तिक्ताम्लरसोपेतेन मांसेन समत्स्यकेन शाकेन शालीयकूरेण शाल्युत्पन्नेनान्नेन गुडौदनेन सह भक्तं भुक्तम् ।] तप्तशाकेन शालेर्भक्तेन गुडौदनेन ॥ २९ ॥ भिन्नकांस्यवत्खङ्खणायाः कटुस्वराया विकृतध्वन्याश्चाण्डालवाचः स्वरसंयोगः । यथा चैष उत्खालित उद्गतः पटहानां च शब्दस्तथा तर्कये । यः शत्रुं व्यापाद्यमानं प्रेक्षते तस्याक्षिणी शीतलायेते । विषकण्डिकामध्यप्रविष्टेन इव कीटकेन ।

---

१ उरफालिदे.

एतस्य दरिद्रचारुदत्तस्य वध्यं नीयमानस्यैतावाञ्जनसंमर्दः। यस्यां वेलाया-मस्मादृशः प्रवरो वरमानुषो वध्यं नीयते तस्यां वेलायां कीदृशो भवेत्। (निरीक्ष्य।) कथम्। एष स नवबलीवर्द इव मण्डितो दक्षिणां दिशं नीयते। अथ किंनिमित्तं मदीयायाः प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायाः समीपे घोषणा निपतिता निवारिता च। (विलोक्य।) कथं स्थावरकश्चेटोऽपि नास्तीह। मा नाम तेनेतो गत्वा मन्त्रभेदः कृतो भविष्यति। तद्यावदेनमन्विष्यामि। (इत्यवतीर्योपसर्पति।) (ख)

चेटः—(दृष्ट्वा।) भट्टारकाः एष स आगतः। (क)

चाण्डालौ—

अपसरत दत्त मार्गं द्वारं पिधत्त भवत तूष्णीकाः।
अविनयतीक्ष्णविषाणो दुष्टबलीवर्द इत एति॥ ३०॥ (ख)

शकारः—अरे अरे अन्तरमन्तरं दत्त। (उपसृत्य।) पुत्रक स्थावरक चेट एहि गच्छावः। (ग)

चेटः—ही ही अनार्य वसन्तसेनां मारयित्वा न परितुष्टोऽसि। सांप्रतं प्रणयिजनकल्पपादपमार्यचारुदत्तं मारयितुं व्यवसितोऽसि। (घ)

शकारः—न हि रत्नकुम्भसदृशोऽहं स्त्रियं व्यापादयामि। (ङ)

चालुदत्ताह वज्झं णीअमाणाह एवड्ढे[1] जणशंमद्दे। जं वेलं अम्हालिशे पवले वलमणुश्शे वज्झं णीअदि तं वेलं कीदिशे[2] भवे। कधम्। एशे शे णवबलद्दके विअ मण्डिदे दक्खिणं दिशं णीअदि। अध किंणिमित्तं ममकेलिकाए पाशादबालग्गपदोलिकाए शमीवे घोशणा णिवडिदा णिवालिदा अ। कधं थावलके चेडे वि णत्थि इध। मा णाम तेण इदो गदुअ मन्तभेदे कडे भविश्शदि। ता जाव णं अण्णेशामि।

(क) भट्टालका एशे शे आगदे।

(ख) ओशलध देध मग्गं दालं ढक्केध होध तुण्हीआ।
अविणअतिक्खविशाणे दुट्ठबइल्ले इदो एदि॥

(ग) अले अले अन्तलं अन्तलं देध। पुत्तका थावलका चेडा एहि। गच्छम्ह।

(घ) ही ही अणज्ज वशन्तशेणिअं मालिअ ण पलितुट्टे शि। शंपदं पणइजणकप्पपादवं अज्जचालुदत्तं मालइदुं ववशिदेशि।

(ङ) ण हि लअणकुम्भशलिशे हग्गे इत्थिअं वावादेमि।

ही विस्मये। कथमित्यर्थः। एवड्ढे एतावान्महान्। नवबलीवर्द इव नववृषभ इव मण्डितः। वृषभशब्दः संभवन्नपि शकारभाषात्वात्त्यक्तः। **अपसरतेति**। [तूष्णीका मौनिनः। अविनय एव तीक्ष्णो निशितः विषाणः शृङ्गं यस्य सः। दुष्टः बलीवर्दः शकारः] ३०॥

---

१ एशे वड्ढे (एष वृद्धः). २ कीदिशं.

सर्वे—अहो त्वया मारिता। नार्यचारुदत्तेन। (क)

शकारः—क एवं भणति। (ख)

सर्वे—(चेटमुद्दिश्य।) नन्वेष साधुः। (ग)

शकारः—(अपवार्य सभयम्।) हन्त कथं स्थावरकश्चेटः सुष्ठु न मया संयतः। एष खलु ममाकार्यस्य साक्षी। (विचिन्त्य।) एवं तावत्करिष्यामि। (प्रकाशम्।) अलीकं भट्टारकाः। अहो एष चेटः सुवर्णचोरिकया मया गृहीतस्ताडितो मारितो बद्धश्च। तत्कृतवैर एष यद्भणति किं सत्यम्। (अपवारितकेन चेटस्य कटकं प्रयच्छति। स्वैरकम्।) पुत्रक स्थावरक चेट एतद्गृहीत्वाऽन्यथा भण। (घ)

चेटः—(गृहीत्वा।) पश्यत पश्यत भट्टारकाः। अहो सुवर्णेन मा प्रलोभयति। (ङ)

शकारः—(कटकमाच्छिद्य।) एतत्तत्सुवर्णकं यस्य कारणान्मया बद्धः। (सक्रोधम्।) हंहो चाण्डालौ मया खल्वेष सुवर्णभाण्डारे नियुक्तः सुवर्णं चोरयन्मारितस्ताडितः। तद्यदि न प्रत्ययेथे तदा पृष्ठं तावत्पश्यतम्। (च)

चाण्डालौ—(दृष्ट्वा।) शोभनं भणति। वितप्तश्चेटः किं न प्रलपति। (छ)

(क) अहो तुए मारिदा। ण अज्जचारुदत्तेण।

(ख) के एव्वं भणादि। (ग) णं एसो साहू।

(घ) अविदमादिके अविदमादिके कधं थावलके चेडे शुट्ठु ण मए शंजदे। एशे क्खु मम अकज्जश्श शक्खी। एव्वं दाव कलइश्शम्। अलीअं भश्टालका। हंहो एशे चेडे शुवण्णचोलिआए मए गहिदे पिश्टिदे मालिदे बद्धे अ। ता किदवेले एशे जं भणादि किं शच्चम्। पुश्तका[1] थावलका चेडा एदं गेण्हिअ अण्णधा भणाहि।

(ङ) पेक्खध पेक्खध भट्टालका। हंहो शुवण्णेण मं पलोभेदि।

(च) एशे शे शुवण्णके जश्श कालणादो मए बद्धे[2]। हंहो चाण्डाला[3] मए क्खु एशे शुवण्णभण्डाले णिउत्ते शुवण्णं[4] चोलअन्ते मालिदे पिश्टिदे। ता जदि ण पत्तिआअध ता पिश्टिं दाव पेक्खध।

(छ) शोहणं भणादि। वितत्ते[5] चेडे किं ण प्पलवदि[6]।

---

१ पुश्थका. २ पड्डे. ३ चण्डालआ. ४ शुवण्णअं. ५ विडत्ते. ६ प्पडवदि.

चेटः—हन्त ईदृशो दासभावो यत्सत्यं कमपि न प्रत्याययति । (सकरुणम्।) आर्य चारुदत्त एतावान्मे विभवः। (इति पादयोः पतति।) (क)

चारुदत्तः—(सकरुणम्।)

उत्तिष्ठ भोः पतितसाधुजनानुकम्पि-
न्निष्कारणोपगतबान्धव धर्मशील ।
यत्नः कृतोऽपि सुमहान्मम मोक्षणाय
दैवं न संवदति किं न कृतं त्वयाऽद्य ॥ ३१ ॥

चाण्डालौ—भट्टक ताडयित्वैतं चेटं निष्कासय । (ख)

शकारः—निष्क्राम रे । (इति निष्क्रामयति।) अरे चाण्डालौ किं विलम्बेथे । मारयतमेतम् । (ग)

चाण्डालौ—यदि त्वरयसे तदा स्वयमेव मारय । (घ)

रोहसेनः—अरे चाण्डालौ मां मारयतम् ।मुञ्चतं पितरम् । (ङ)

शकारः—सपुत्रमेवैतं मारयतम् । (च)

चारुदत्तः—सर्वमस्य मूर्खस्य संभाव्यते । तद्गच्छ पुत्र मातुः समीपम् ।

रोहसेनः—किं मया गतेन कर्तव्यम् । (छ)

चारुदत्तः—

आश्रमं वत्स गन्तव्यं गृहीत्वाऽद्यैव मातरम् ।
मा पुत्र पितृदोषेण त्वमप्येवं गमिष्यसि ॥ ३२ ॥

(क) हीमादिके ईदिशे दाशभावे जं शच्चं कंपि ण पत्तिआअदि । अज्ज चालुदत्त एत्तिके मे विहवे । (ख) भट्टके पिट्टिअ एदं चेडं णिक्खालेहि । (ग) णिक्कम ले । अले चाण्डाला किं विलम्बेध । मालेध एदम् । (घ) जदि तुवलशि ता शअं ज्जेव मालेहि । (ङ) अले चाण्डाला मं मारेध । मुञ्चध आवुकम् ।
(च) शपुत्तं ज्जेव एदं मालेध । (छ) किं मए गदेण कादव्वम् ।

[लल्लादीक्षितास्तु सत्यकमपि इति पठित्वा 'प्रशस्तं सत्यं सत्यकम्। प्रशंसायां कन' इति व्याख्यान्ति । विभवः सामर्थ्यम्] । **उत्तिष्ठेति** । [भोः पतितः आपद्ग्रस्तः यः साधुजनस्तस्य अनुकम्पिन् निष्कारणोपगतबान्धव धर्मशील धार्मिक उत्तिष्ठ । त्वया मम मोक्षणाय सुमहान् यत्नः कृतोऽपि यद्यपि कृतः तथाऽपि दैवं न संवदति अनुकूलत्वेनानुवर्तते । त्वयाऽद्य किं न कृतम् । सर्वं कृतमित्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम्] ॥ ३१ ॥ **आश्रममिति** । [वत्स मातरं गृहीत्वा अद्यैव आश्रमं कस्यापि मुनेः तपोवनं वा गन्तव्यम् । पुत्र पितृदोषेण त्वमपि एवमहमिव मृत्युं मा गमिष्यसि] ॥ ३२ ॥

---

१ निर्वासयति. २ आश्रमो वत्स गन्तव्यः. ३ त्वमप्यवगमिष्यसि. ४ सच्चकं पि (सत्यकमपि न प्रत्याय्यते). ५ भट्टके. ६ णिश्शल (निस्सर).

तद्वयस्य गृहीत्वैनं व्रज ।

विदूषकः—भो वयस्य एवं त्वया ज्ञातं त्वया विनाऽहं प्राणान्धारयामीति । (क)

चारुदत्तः—वयस्य स्वाधीनजीवितस्य न युज्यते तव प्राणपरित्यागः ।

विदूषकः—(स्वगतम् ।) युक्तं न्विदम् । तथाऽपि न शक्नोमि प्रियवयस्यविरहितः प्राणान्धर्तुमिति । तद्ब्राह्मण्यै दारकं समर्प्य प्राणपरित्यागेनात्मनः प्रियवयस्यमनुगमिष्यामि । (प्रकाशम् ।) भो वयस्य परानयाम्येतं लघु । (इति सकण्ठग्रहं पादयोः पतति ।) (ख)

(दारकोऽपि रुदन्पतति ।)

शकारः—अरे ननु भणामि सपुत्रकं चारुदत्तं व्यापादयतमिति । (ग)

(चारुदत्तो भयं नाटयति ।)

चाण्डालौ—न ह्यस्माकमीदृशी राजाज्ञप्तिः यथा सपुत्रं चारुदत्तं व्यापादयतमिति । तन्निष्क्राम रे दारक निष्क्राम । (इति निष्क्रामयतः ।) इदं तृतीयं घोषणास्थानम् । ताडयत डिण्डिमम् । (पुनर्घोषयतः ।) (घ)

शकारः—(स्वगतम् ।) कथमेते न प्रत्ययन्ते पौराः । (प्रकाशम् ।) अरे चारुदत्त बटुक न प्रत्ययत एष पौरजनः । तदात्मीयया जिह्वया भण मया वसन्तसेना मारितेति । (ङ)

(चारुदत्तस्तूष्णीमास्ते ।)

(क) भो वअस्स एव्वं तुए जाणिदं तुए विणा अहं पाणाइं धारेमि त्ति ।

(ख) जुत्तं णेदम् । तधा वि ण सक्कुणोमि पिअवअस्सविरहिदो पाणाइं धारेदुं त्ति । ता बम्हणीए दारअं समप्पिअ पाणपरिच्चाएण अत्तणो पिअवअस्सं अणुगमिस्सम् । भो वअस्स पराणेमि एदं लहुम् ।

(ग) अले णं भणामि शपुत्तकं चालुदत्तकं वावादेध त्ति ।

(घ) ण हि अम्हाणं ईदिशी लाआणत्ती जधा शपुत्तं चालुदत्तं वावादेध त्ति । ता णिक्कम ले दालआ णिक्कम । इमं तइअं घोशणट्ठाणम् । ताडेध डिण्डिमम् ।

(ङ) कधं एशे ण पत्तिआअन्ति पौला । हंहो चालुदत्ता बडुका ण पत्तिआअदि एशे पौलजणे । ता अत्तणकेलिकाए जीहाए भणाहि मए वशन्तशेणा मालिदेत्ति ।

---

१ ग्रहणं. २ वअस्समग्गं. ३ बडुव्वका (बटुबक).

शकारः—अरे चाण्डाल मनुष्य न भणति चारुदत्तबटुकः । तद्भणयतमनेन जर्जरवंशखण्डेन शङ्खलेन ताडयित्वा ताडयित्वा । (क)

चाण्डालः—(प्रहारमुद्यम्य ।) भोश्चारुदत्त भण । (ख)

चारुदत्तः—(सकरुणम् ।)

प्राप्यैतद्व्यसनमहार्णवप्रपातं
न त्रासो न च मनसोऽस्ति मे विषादः ।
एको मां दहति जनापवादवह्नि-
र्वक्तव्यं यदिह मया हता प्रियेति ॥ ३३ ॥

(शकारः पुनस्तथैव ।)

चारुदत्तः—भो भोः पौराः । ('मया खलु नृशंसेन' (९।३०,३८) इत्यादि पुनः पठति ।)

शकारः—व्यापादिता । (ग)

चारुदत्तः—एवमस्तु ।

प्रथमचाण्डालः—अरे तवात्र वध्यपालिका । (घ)

द्वितीयचाण्डालः—अर तव । (ङ)

प्रथमः—अरे लेखं कुर्वः । (इति बहुविधं लेखकं कृत्वा ।) अरे यदि मदीया वध्यपालिका तदा तिष्ठतु तावन्मुहूर्तकम् । (च)

द्वितीयः—किंनिमित्तम् । (छ)

(क) अले चण्डाल गोहे ण भणादि चालुदत्तबडुके[2] । ता भणावेध इमिणा जज्जलवंशखण्डेण शङ्खलेण तालिअ तालिअ । (ख) भो चालुदत्त भणाहि ।

(ग) वावादिदा । (घ) अले तव अत्त वज्झपालिआ[3] ।

(ङ) अले तव ।

(च) अले लेक्खअं कलेम्ह । अले जदि ममकेलिका वज्झपालिआ ता चिट्ठदु दाव मुहुत्तअम् । (छ) किंणिमित्तम् ।

किं ओहशशीत्यादि । गाथा । किमवहससि हे शक पुरुषं दृष्ट्वा दैवपर्यस्तम् । विदितं न त्वमप्यीवत हे दुर्जन कृतान्तदंष्ट्रामापुरोहपि (?) ॥ पराणेमि परानयामि व्यावर्तयामि । एत्ताए एतावता । एवमेवेत्यर्थः । इदानीमित्येके । सङ्खलेन वध्यपटहवादनदण्डेन । **प्राप्येति** । [एतद्व्यसनमेव महार्णवस्तत्र प्रपातं प्राप्य । त्रासो भीतिः । जनापवादः वसन्तसेनावधायशोरूपः स एव वह्निः] ॥३३॥ वज्झपालिआ वधपर्यायः ।

---

१ महार्णवं;...प्रयातं. २ पडुव्वके; वुड्डबडुके. ३वज्झबाली.

प्रथमः—अरे भणितोऽस्मि पित्रा स्वर्गं गच्छता यथा—पुत्र वीरक यदि तव वध्यपालिका भवति मा सहसा व्यापादयसि वध्यम्। (क)

द्वितीयः—अरे किंनिमित्तम्। (ख)

प्रथमः—कदाऽपि कोऽपि साधुरर्थं दत्त्वा वध्यं मोचयति। कदाऽपि राज्ञः पुत्रो भवति तेन वृद्धिमहोत्सवेन सर्ववध्यानां मोक्षो भवति। कदाऽपि हस्ती बन्धं खण्डयति तेन संभ्रमेण वध्यो मुक्तो भवति। कदाऽपि राजपरिवर्तो भवति तेन सर्ववध्यानां मोक्षो भवति। (ग)

शकारः—किं किं राजपरिवर्तो भवति। (घ)

चाण्डालः—अरे वध्यपालिकाया लेखं कुर्वः। (ङ)

शकारः—अरे शीघ्रं मारयतं चारुदत्तम्। (इत्युक्त्वा चेटं गृहीत्वैकान्त स्थितः।) (च)

चाण्डालः—आर्य चारुदत्त राजनियोगः खल्वपराध्यति न खल्वावां चाण्डालौ। तत्स्मर यत्स्मर्तव्यम्। (छ)

चारुदत्तः—

प्रभवति यदि धर्मो दूषितस्यापि मेऽद्य
प्रबलपुरुषवाक्यैर्भाग्यदोषात्कथंचित्।
सुरपतिभवनस्था[1] यत्र तत्र स्थिता[2] वा
व्यपनयतु कलङ्कं स्वस्वभावेन[3] सैव[4]॥ ३४॥

भोः क्व तावन्मया गन्तव्यम्।

(क) अले भणिदो म्हि पिदुणा शग्गं गच्छन्तेण जधा—पुत्त वीरअ जइ तुह वज्झपालिआ होदि मा शहशा[5] वावादअशि वज्झम्। (ख) अले किंणिमित्तम्।

(ग) कदावि कोवि साहू अत्थं दइअ वज्झं मोआवेदि। कदावि लण्णो पुत्ते भोदि तेण वद्धावेण[6] शव्ववज्झाणं मोक्खे होदि। कदावि हत्थी बन्धं खण्डेदि[7] तेण शंभमेण वज्झे मुक्के होदि। कदावि लाअपलिवत्ते होदि तेण शव्ववज्झाणं मोक्खे होदि।

(घ) किं किं लाअपलिवत्ते होदि। (ङ) अले वज्झपालिआए लेक्खअं कलम्हे। (च) अले शिग्घं मालेध चालुदत्ताकम्। (छ) अज्ज चालुदत्त लाअणिओओ क्खु अवलज्झदि ण क्खु अम्हे चाण्डाला। ता शुमलेहि जं शुमलिदव्वम्।

वीरक इति चाण्डालनाम। बन्धं खण्डेदि बन्धमाच्छिद्य प्रसरति। **प्रभवतीति**। प्रबलपुरुषा नयनिर्णेतारः। तेषां वाक्यैर्भाग्यदोषाददूषितस्य यदि मे धर्मः [पुण्यसंचयः] प्रभवति तदा सुरपतिभवनस्था कदाचिज्जीवन्ती यत्र तत्र स्थिता वा सैव वसन्तसेनैव

---

१ भुवनस्था. २ आश्रिता. ३ स्वास्ति॰. ४ सैषा. ५ शहशात्ति (सहसेति). ६ वद्धावएण. ७ खुट्टति (छिनत्ति).

चाण्डालः—(अग्रतो दर्शयित्वा ।) अरे एतद्दृश्यते दक्षिणश्मशानं यत्प्रेक्ष्य वध्या झटिति प्राणान्मुञ्चन्ति । पश्य पश्य ।

अर्धं कलेवरं प्रतिवृत्तं कर्षन्ति दीर्घगोमायवः ।
अर्धमपि शूललग्नं वेश इवाट्टहासस्य ॥ ३५ ॥ (क)

चारुदत्तः—हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । (इति सावेगमुपविशति ।)

शकारः—न तावद्गमिष्यामि । चारुदत्तकं व्यापाद्यमानं तावत्पश्यामि । (परिक्रम्य दृष्ट्वा ।) कथमुपविष्टः । (ख)

चाण्डालः—चारुदत्त किं भीतोऽसि । (ग)

चारुदत्तः—(सहसोत्थाय ।) मूर्ख । ('न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः' (१०।२७) इत्यादि पुनः पठति ।)

चाण्डालः—आर्य चारुदत्त गगनतले प्रतिवसन्तौ चन्द्रसूर्यावपि विपत्तिं लभेते । किं पुनर्जना मरणभीरुका मानवा वा । लोके कोऽप्युत्थितः पतति कोऽपि पतितोऽप्युत्तिष्ठते ।

उत्तिष्ठत्पततो वसनपातिका शवस्य पुनरस्ति ।
एतानि हृदये कृत्वा संधारयात्मानम् ॥ ३६ ॥

(द्वितीयचाण्डालं प्रति ।) एत्तच्चतुर्थं घोषणास्थानम् । तदुद्घोषयावः । (पुनस्तथैवोद्घोषयतः ।) (घ)

(क) अले एदं दीशदि दक्खिणमशाणं जं पेक्खिअ वज्झा झत्ति पाणाइं मुञ्चन्ति । पेक्ख पेक्ख ।

अद्धं कलेवलं पडिवुत्तं कट्टन्ति दीहगोमाआ ।
अद्धं पि शूललग्गं वेशं विअ अट्टहाशश्श ॥

(ख) ण दाव गमिश्शम् । चालुदत्ताकं वावादअन्तं दाव पेक्खामि । कधं उवविस्टे ।   (ग) चालुदत्ता किं भीदेशि ।

(घ) अज्ज चालुदत्त गअणदले पडिवशन्ता चन्दशुज्जा वि विपत्तिं लहन्ति । किं उण जणा मलणभीलुआ माणवा वा । लोए कोवि उट्ठिदो पडदि कोवि पडिदोवि उट्ठेदि ।

उट्ठन्तपडन्ताह वशणपाडिआ शवश्श उण अत्थि ।
एदाइं हिअए कदुअ संधालेहि अत्ताणअम् ॥

एदं चउट्ठं घोशणट्ठाणम् । ता उग्घोशम्ह ।

स्वस्वभावेनात्मरूपतया मम कलङ्कं व्यपनयतु । [मालिनी छन्दः] ॥ ३४ ॥ गन्तव्यम् । तत्रैव मया मर्तव्यमित्यर्थः । **अर्धमिति** । [दीर्घा उन्नतशरीरा गोमायवः शृगालाः प्रतिवृत्तं शूलादधोलम्बमानं कलेवरं कर्षन्ति । अर्धमपि शूललग्नमट्टहासस्य वेशो कालाट्टहासस्य रूपमिव तद्द्रौषणमित्यर्थः । शूललग्नं स्थितम्] ॥ ३५ ॥ **उत्तिष्ठदिति** ॥ ३६ ॥

---

१ नेपथ्ये श०. २ इ० श्लोकद्वयं.

चारुदत्तः—हा प्रिये वसन्तसेने । ('शशिविमलमयूख'-(१०।१३) इत्यादि पुनः पठति ।)

(ततः प्रविशति ससंभ्रमा वसन्तसेना भिक्षुश्च ।)

भिक्षुः—आश्चर्यम् । अस्थानपरिश्रान्तां समाश्वास्य वसन्तसेनिकां नयन्ननुगृहीतोऽस्मि प्रव्रज्यया । उपासिके कुत्र त्वां नेष्यामि । (क)

वसन्तसेना—आर्यचारुदत्तस्यैव गेहम् । तस्य दर्शनेन मृगलाञ्छनस्येव कुमुदिनीमानन्दय माम् । (ख)

भिक्षुः—(स्वगतम् ।) कतरेण मार्गेण प्रविशामि । (विचिन्त्य ।) राजमार्गेणैव प्रविशामि । उपासिके एहि । अयं राजमार्गः । (आकर्ण्य ।) किं नु खल्वेष राजमार्गे महान्कलकलः श्रूयते । (ग)

वसन्तसेना—(अग्रतो निरूप्य ।) कथं पुरतो महाजनसमूहः । आर्य जानीहि तावत्किं न्विदमिति । विषमभरक्रान्तेव वसुंधरा एकपार्श्वोन्नतोज्जयिनी वर्तते । (घ)

चाण्डालः—इदं च पश्चिमं घोषणास्थानम् । तत्ताडयतं डिण्डिमम् । उद्घोषयतं घोषणाम् । (तथा कृत्वा ।) भोश्चारुदत्त प्रतिपालय । मा भैः । शीघ्रमेव मार्यसे । (ङ)

चारुदत्तः—भगवत्यो देवताः ।

भिक्षुः—(श्रुत्वा ससंभ्रमम् ।) उपासिके त्वं किल चारुदत्तेन मारिताऽसीति चारुदत्तो मारयितुं नीयते । (च)

(क) हीमाणहे । अह्राणपलिश्शन्तं शमश्शाशिअ वशन्तशेणिअं णअन्ते अणुग्गहिदम्हि पव्वज्जाए । उवाशिके कहिं तुमं णइश्शम् ।

(ख) अज्जचारुदत्तस्स ज्जेव गेहम् । तस्स दंसणेण मिअलाञ्छणस्स विअ कुमुदिणिं आणन्देहि मम् ।

(ग) कदलेण मग्गेण पविशामि । लाअमग्गेण ज्जेव पविशामि । उवाशिके एहि । इमं लाअमग्गम् । किं णु क्खु एशे लाअमग्गे महन्ते कलअले शुणीअदि ।

(घ) कधं पुरदो महाजणसमूहो । अज्ज जाणाहि दाव किं णेदं त्ति । विसमभरक्कन्ता विअ वसुंधरा एअवासोण्णदा उज्जइणी वट्टदि ।

(ङ) इमं अ पच्छिमं घोशणट्ठाणम् । ता तालेध डिण्डिमम् । उग्घोशेध घोशणम् । भो चालुदत्त पडिवालेहि । मा भाआहि । लहुं ज्जेव मालीअशि ।

(च) उवाशिके तुमं किल चालुदत्तेण मालिदाशि त्ति चालुदत्तो मालिदुं णीअदि

वसन्तसेना—(ससंभ्रमम् ।) हा धिक् हा धिक् । कथं मम मन्दभागिन्याः कृत आर्यचारुदत्तो व्यापाद्यते । भोः त्वरितं त्वरितमादेशय मार्गम् । (क)

भिक्षुः—त्वरतां त्वरता बुद्धोपासिकाऽऽर्यचारुदत्तं जीवन्तं समाश्वासयितुम् । आर्याः अन्तरमन्तरं दत्त । (ख)

वसन्तसेना—अन्तरमन्तरम् । (ग)

चाण्डालः—आर्य चारुदत्त स्वामिनियोगोऽपराध्यति । तत्स्मर यत्स्मर्तव्यम् । (घ)

चारुदत्तः—किं बहुना । ('प्रभवति-'(१०।३४) इत्यादि श्लोकं पठति ।)

चाण्डालः—(खड्गमाकृष्य ।) आर्य चारुदत्त उत्तानो भूत्वा समं तिष्ठ । एकप्रहारेण मारयित्वा त्वां स्वर्गं नयावः । (ङ)

(चारुदत्तस्तथा तिष्ठति ।)

चाण्डालः—(प्रहर्तुमीहते । खड्गपतनं हस्तादभिनयन् ।) ही कथम् ।

आकृष्टः सरोषं मुष्टौ मुष्टिना गृहीतोऽपि ।
धरण्यां किमर्थं पतितो दारुणकोऽशनिसंनिभः खड्गः ॥ ३७ ॥

यथैतत्संवृत्तं तथा तर्कयामि न विपद्यत आर्यचारुदत्त इति । भगवति सह्यवासिनि प्रसीद प्रसीद । अपि नाम चारुदत्तस्य मोक्षो भवेत्तदाऽनुगृहीतं त्वया चाण्डालकुलं भवेत् । (च)

(क) हद्धी हद्धी । कधं मम मन्दभाइणीए किदे अज्जचालुदत्तो वावादीअदि । भो तुरिदं तुरिदं आदेसेहि मग्गम् । (ख) तुवलदु तुवलदु बुद्धोवाशिका अज्जचालुदत्तं जीअन्तं शमश्शाशिदुम् । अज्जा अन्तलं अन्तलं देध । (ग) अन्तरं अन्तरम् । (घ) अज्ज चालुदत्त शामिणिओओ अवलज्झदि । ता शुमलेहि जं शुमलिदव्वम् । (ङ) अज्ज चालुदत्त उत्ताणे भविअ समं चिट्ठ । एक्कप्पहालेण मालिअ तुमं शग्गं णेम्ह ।

(च) ही कधम् ।

आअंह्ळिदे शलोशं मुट्ठीए मुट्ठिणा गहीदे वि ।
धलणीए कीश पडिदे दालुणके अशणिशंणिहे खग्गे ॥

जधा एदं संवुत्तं तधा तक्केमि ण विवज्जदि अज्जचालुदत्ते त्ति । भअवदि सज्झवाशिणि पशीद पशीद । अवि णाम चालुदत्तश्श मोक्खे भवे तदो अणुगहीदं तुए चाण्डालउलं भवे ।

आकृष्ट इति । उद्गीतिः । [सरोषमाकृष्टः मुष्टौ त्सरौ मुष्टिना गृहीतोऽपि दारुणकः भीषणः अशनिसंनिभः निर्घातसदृशः खड्गः किमर्थं धरण्यां पतितः] ॥ ३७ ॥ सह्यवासिनीति । सह्यः पर्वतविशेषः । तत्रस्थां दुर्गां स्वकुलदेवतां संबोधयति ।

अपरः—यथाज्ञप्तमनुतिष्ठावः । (क)

प्रथमः—भवतु । एवं कुर्वः । (ख)

(इत्युभौ चारुदत्तं शूले समारोपयितुमिच्छतः ।)

(चारुदत्तः 'प्रभवति–' (१०।३४) इत्यादि पुनः पठति ।)

भिक्षुर्वसन्तसेना च—(दृष्ट्वा ।) आर्याः मा तावन्मा तावत् । आर्याः एषाऽहं मन्दभागिनी यस्याः कारणादेष व्यापाद्यते । (ग)

चाण्डालः—(दृष्ट्वा ।)

का पुनस्त्वरितमेषाऽंसपतता चिकुरभारेण ।
मा मेति व्याहरन्त्युत्थितहस्तेत एति ॥ ३८ ॥ (घ)

वसन्तसेना—आर्य चारुदत्त किं न्विदम् । (इत्युरसि पतति ।) (ङ)

भिक्षुः—आर्य चारुदत्त किं न्विदम् । (इति पादयोः पतति ।) (च)

चाण्डालः—(सभयमुपसृत्य ।) कथं वसन्तसेना । ननु खल्वावाभ्या साधुर्न व्यापादितः । (छ)

भिक्षुः—(उत्थाय ।) अरे जीवति चारुदत्तः । (ज)

चाण्डालः—जीवति वर्षशतम् । (झ)

वसन्तसेना—(सहर्षम् ।) प्रत्युज्जीविताऽस्मि । (ञ)

चाण्डालः—तद्यावदेतद्वृत्तं राज्ञो यज्ञवाटगतस्य निवेदयावः । (ट)

(इति निष्क्रामतः ।)

शकारः—(वसन्तसेनां दृष्ट्वा । सत्रासम् ।) आश्चर्यम् । केन गर्भदासी

(क) जधाणत्तं अणुचिठ्ठम्ह । (ख) भोदु । एव्वं कलेम्ह । (ग) अज्जा मा दाव मा दाव । अज्जा एसा अहं मन्दभाइणी जाए कारणादो एसो वावादीअदि ।

(घ) का उण तुलिदं एशा अंशपडन्तेण चिउलभालेण ।
मा मेत्ति वाहलन्ती उट्टिदहत्था इदो एदि ॥

(ङ) अज्ज चारुदत्त किं ण्णेदम् । (च) अज्ज चालुदत्त किं ण्णेदम् ।

(छ) कधं वशन्तशेणा । णं क्खु अम्हेहिं शाहू ण वावादिदे । (ज) अले जीवदि चालुदत्ते । (झ) जीवदि वश्शशदम् । (ञ) पच्चुज्जीविदम्हि ।

(ट) ता जाव एदं वुत्तं राइणो जण्णवाडगदश्श णिवेदेम्ह ।

का पुनरिति । गाथा । का पुनस्त्वरितमंसे पतता चिकुरभारेण [कुन्तलकलापेनोपलक्षिता एषा] व्याहरन्त्युत्थितहस्ता [ऊर्ध्वपाणिः] इत एति । 'उच्छिअहत्था' इति पाठे उच्छ्रितहस्तेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ [यज्ञवाटगतस्य यज्ञस्थानस्थितस्य ।]

---

१ उपसृत्य. २ भोदु भोदु. ३ उत्थिद. ४ वस्सर (वत्सर), वरिस०.

जीवनं प्रापिता । उत्क्रान्ता मे प्राणाः । भवतु । पलायिष्ये । (इति पलायते ।) (क)

चाण्डालः—(उपसृत्य ।) अरे नन्वावयोरीदृशी राजाज्ञप्तिः—येन सा व्यापादिता तं मारयतमिति । तद्राष्ट्रियश्यालमेवान्विष्यावः । (ख)

(इति निष्क्रान्तौ ।)

चारुदत्तः—(सविस्मयम् ।)

केयमभ्युद्यते शस्त्रे मृत्युवक्त्रगते मयि ।
अनावृष्टिहते सस्ये द्रोणवृष्टिरिवागता ॥ ३९ ॥

(अवलोक्य च ।)

वसन्तसेना किमियं द्वितीया समागता सैव दिवः किमित्थम् ।
भ्रान्तं मनः पश्यति वा ममैनां वसन्तसेना न मृताऽथ सैव ॥ ४० ॥

अथ वा ।

किं नु स्वर्गात्पुनः प्राप्ता मम जीवातुकाम्यया ।
तस्या रूपानुरूपेण किमुतान्येयमागता ॥ ४१ ॥

वसन्तसेना—(सास्रमुत्थाय पादयोर्निपत्य ।) आर्य चारुदत्त सैवाहं पापा यस्याः कारणादियं त्वयाऽसदृश्यवस्था प्राप्ता । (ग)

(नेपथ्ये ।)

आश्चर्यमाश्चर्यम् । जीवति वसन्तसेना । (इति सर्वे पठन्ति ।) (घ)

चारुदत्तः—(आकर्ण्य सहसोत्थाय स्पर्शसुखमभिनीय निमीलिताक्ष एव हर्षगद्गदाक्षरम् ।) प्रिये वसन्तसेना त्वम् ।

वसन्तसेना—सैवाहं मन्दभाग्या । (ङ)

चारुदत्तः—(निरूप्य सहर्षम् ।) कथं वसन्तसेनैव । (सानन्दम् ।)

(क) हीमादिके । केण गब्भदाशी जीवाविदा । उक्कन्ताइं मे पाणाइं । भोदु । पलाइश्शम् । (ख) अले णं अम्हाणं ईदिशी लाआणत्ती—जेण शा वावादिदा तं मालेध त्ति । ता लट्ठिअशालअं ज्जेव अण्णेशम्ह । (ग) अज्ज चालुदत्त सा ज्जेव्व अहं पावा जाए कारणादो इअं तुए असरिसी अवत्था पाविदा । (घ) अच्चरिअं अच्चरिअम् । जीवदि वसन्तसेणा । (ङ) सा ज्जेव्वाहं मन्दभाआ ।

केयमिति । अभ्युद्यते उद्गते । द्रोणवृष्टिः द्रोणस्य मेघस्य वृष्टिः ॥३९॥ **वसन्तसेनेति** । [द्वितीया मृताया अन्या । उपजातिर्वृत्तम्] ॥ ४० ॥ **किं न्विति** । [जीवातुकाम्यया जीवनौषधेच्छया । जीवयितुमित्यर्थः। रूपानुरूपेण सदृशरूपेण] ॥४१॥

---

१ केयं समु०. २ शस्ये. ३ सम्यग्वृष्टि. ४ जीवानु०. ५ स-सं-स्पर्शसुखनिमी०.

कुतो बाष्पाम्बुधाराभिः स्नपयन्ती[1] पयोधरौ ।
मयि मृत्युवशं प्राप्ते विद्येव समुपागता ॥ ४२ ॥

प्रिये वसन्तसेने ।

त्वदर्थमेतद्विनिपात्यमानं देहं त्वयैव प्रतिमोचितं मे ।
अहो प्रभावः प्रियसंगमस्य मृतोऽपि को नाम पुनर्ध्रियेत ॥ ४३ ॥

अपि च । प्रिये पश्य[2] ।

रक्तं तदेव वरवस्त्रमियं च माला
कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति ।
एते च वध्यपटहध्वनयस्तथैव
जाता विवाहपटहध्वनिभिः समानाः ॥ ४४ ॥

वसन्तसेना—अतिदाक्षिणतया किं न्विदं व्यवसितमार्येण । (क)

चारुदत्तः—प्रिये त्वं किल मया हतेति—

पूर्वानुबद्धवैरेण शत्रुणा प्रभविष्णुना ।
नरके पतता[3] तेन मनागस्मि निपातितः ॥ ४५ ॥

वसन्तसेना—(कर्णौ पिधाय ।) शान्तं पापम् । तेनास्मि राजश्यालेन व्यापादिता । (ख)

चारुदत्तः—(भिक्षुं दृष्ट्वा ।) अयमपि कः ।

वसन्तसेना—तेनानार्येण व्यापादिता । एतेनार्येण जीवं प्रापिताऽस्मि । (ग)

चारुदत्तः—कस्त्वमकारणबन्धुः ।

भिक्षुः—न प्रत्यभिजानाति मामार्यः । अहं स आर्यस्य चरणसंवाहचिन्तकः संवाहको नाम द्यूतकरैर्गृहीत एतयोपासिकयाऽऽर्यस्यात्मीय

(क) अदिदक्खिणदाए किं ण्णेदं ववसिदं अज्जेण । (ख) सन्तं पावम् । तेण म्हि राअसालेण वावादिता । (ग) तेण अणज्जेण वावादिदा । एदिणा अज्जेण जीवाविदम्हि । (घ) ण पच्चभिजाणादि[4] मं अज्जो । अहं शे अज्जश्श चलणशंवाहचिन्तए शंवाहके णाम । जूदिअलेहिं गहिदे एदाए उवाशिकाए अज्जश्श केलके त्ति अलंकालपण-

---

कुत इति । [बाष्पाम्बुधाराभिः पयोधरौ स्नपयन्ती । विद्याऽमृतसंजीवनी विद्या ।] विद्या इतरविविक्तात्मज्ञानम् ॥ ४२ ॥ **त्वदर्थमिति** । [देहं देहः । 'कायो देहः क्लीबपुंसोः ' इत्यमरः । उपजातिर्वृत्तम्] ॥ ४३ ॥ **रक्तमिति** । [वरस्य जामातुः वस्त्रम् । यद्वा पट्टवस्त्रम् ।] वरस्य यथा जामातुरिव । [पर्यायालंकारः । वसन्ततिलकं वृत्तम्] ॥ ४४ ॥ **पूर्वेति** । [प्रभविष्णुना सामर्थ्यवता । मनागीषत्] ॥ ४५ ॥ केनापि । न एतद्व्यतिरिक्तेनान्येनेत्यर्थः । न प्रत्यभिजानाति । निर्वेदः शान्तिः वैष-

---

१ स्नाप० . २ पश्य पश्य. ३ ताऽनेन. ४ ०आणादि.

इत्यलंकारपणनिष्क्रीतोऽस्मि । तेन च द्यूतनिर्वेदेन शाक्यश्रमणकः संवृत्तोऽस्मि । एषाऽप्यार्या प्रवहणविपर्यासेन पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं गता। तेन चानार्येण न मां बहु मन्यस इति बाहुपाशबलात्कारेण मारिता मया दृष्टा । (घ)

(नेपथ्ये कलकलः ।)

जयति वृषभकेतुर्दक्षयज्ञस्य हन्ता
तदनु जयति भेत्ता षण्मुखः क्रौञ्चशत्रुः ।
तदनु जयति कृत्स्नां शुभ्रकैलासकेतुं
विनिहतवरवैरी चार्यको गां विशालाम् ॥ ४६ ॥

(प्रविश्य सहसा ।)

शर्विलकः—

हत्वा तं कुनृपमहं हि पालकं भो-
स्तद्राज्ये द्रुतमभिषिच्य चार्यकं तम् ।
तस्याज्ञां शिरसि निधाय शेषभूतां
मोक्ष्येऽहं व्यसनगतं च चारुदत्तम् ॥ ४७ ॥

हत्वा रिपुं तं बलमन्त्रहीनं पौरान्समाश्वास्य पुनः प्रकर्षात् ।
प्राप्तं समग्रं वसुधाधिराज्यं राज्यं बलारेरिव शत्रुराज्यम् ॥ ४८ ॥

(अग्रतो निरूप्य ।) भवतु । अत्र तेन भवितव्यं यत्रायं जनपदसमवायः । अपि नामायमारम्भः क्षितिपतेरार्यकस्यार्यचारुदत्तस्य जीवितेन सफलः स्यात् । (त्वरिततरमुपसृत्य ।) अपयात जाल्माः। (दृष्ट्वा सहर्षम् ।) अपि ध्रियते चारुदत्तः सह वसन्तसेनया । संपूर्णाः खल्वस्मत्स्वामिनो मनोरथाः ।

णिक्कीदे म्हि । तेण अ जूदणिव्वेदेण शक्कशमणके शंवुत्ते म्हि । एशावि अज्जा पवहणविपज्जाशेण पुप्फकलण्डकजिण्णुज्जाणं गदा । तेण अ अणज्जेण ण मं बहु मण्णेशि त्ति बाहुपाशबलक्कालेण मालिदा मए दिट्ठा ।

यिकेच्छानिवृत्तिः । किमेतत्किमेतदिति शत्रूणां क्रूरः कलकलः । **जयतीति।** जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । [वृषभकेतुः शिवः । षण्मुखः कार्तिकेयः । क्रौञ्चशत्रुः क्रौञ्चाख्यस्य दैत्यस्य हन्ता। तदुक्तं–'क्रौञ्चे क्रौञ्चो हतो दैत्यः क्रौञ्चाद्रौ हेमकन्दरे। स्कन्देन युद्धे सुचिरं चित्रमायी सुमायिना ' इति ।] तदनु जयति आत्मसात्करोति । [शुभ्रः कैलासः केतुरिव यस्याः सा ताम् । मालिनी वृत्तम्] ॥४६॥ **हत्वेति ।** शेषभूतां पुष्पदामायमानाम् । गुणभूतामिति केचित् । [व्यसनगतमापद्ग्रस्तम् । पुष्पिताग्रा वृत्तम्] ॥४७॥ **हत्वेति।** [बलेन सुसैन्येन मन्त्रेण सुनयोपदेशेन च विहीनं रिपुं हत्वा । प्रकर्षात्प्रभावातिशयात् । समग्रवसुधाया आधिराज्यं यस्मिन् तादृक् शत्रुराज्यं बलारेः इन्द्रस्य

---

१ शत्रोः. २ ०वैरां. ३ मन्त्रि, मित्र. ४ आढ्यं. ५ सुरारेः. ६ नामारम्भः. ७ संपूर्णाः... मनोरथः, ८ सत्वरम०.

> दिष्ट्या भो व्यसनमहार्णवादपारा-
> दुत्तीर्णं गुणधृतया सुशीलवत्या ।
> नावेव प्रियतमया चिरान्निरीक्षे
> ज्योत्स्नाढ्यं शशिनमिवोपरागमुक्तम् ॥ ४९ ॥

तत्कृतमहापातकः कथमिवैनमुपसर्पामि । अथ वा सर्वत्रार्जवं शोभते (प्रकाशमुपसृत्य बद्धाञ्जलिः ।) आर्य चारुदत्त ।

चारुदत्तः—ननु को भवान् ।

शर्विलकः—

> येन ते भवनं भित्त्वा न्यासापहरणं कृतम् ।
> सोऽहं कृतमहापापस्त्वामेव शरणं गतः ॥ ५० ॥

चारुदत्तः—सखे मैवम् । त्वयाऽसौ प्रणयः कृतः । (इति कण्ठे गृह्णाति ।)

शर्विलकः—अन्यच्च ।

> आर्यकेणार्यवृत्तेन कुलं मानं च रक्षता ।
> पशुवद्यज्ञवाटस्थो दुरात्मा पालको हतः ॥ ५१ ॥

चारुदत्तः—किम् ।

शर्विलकः—

> त्वद्यानं यः समारुह्य गतस्त्वां शरणं पुरा ।
> पशुवद्वितते यज्ञे हतस्तेनाद्य पालकः ॥ ५२ ॥

चारुदत्तः—शर्विलक योऽसौ पालकेन घोषादानीय निष्कारणं कूटागारे बद्ध आर्यकनामा त्वया मोचितः ।

शर्विलकः—यथाऽऽह तत्रभवान् ।

चारुदत्तः—प्रियं नः प्रियम् ।

राज्यमिव प्राप्तम् । इन्द्रवज्रा वृत्तम्] ॥४८॥ **दिष्ट्येति** । [भो दिष्ट्या सुदैवेन अपारात् व्यसनं महार्णव इव तस्मात् । गुणः रज्जुः तेन पक्षे गुणैः धृतया सुशीलवत्या नावा इव प्रियतमया वसन्सेनया उत्तीर्णमुद्धृतं उपरागो राहुग्रासस्तस्मान्मुक्तं ज्योत्स्नाढ्यं शशिनमिव आर्यचारुदत्तं चिरात् निरीक्षे । उपमारूपकयोः संसृष्टिः । पुष्पिताग्रा वृत्तम्] ॥ ४९ ॥ **येनेति** । [सोऽहं कृतं महापापं येन सः । त्वामेवापकृतमेव] ॥५०॥ **आर्यकेणेति** । [आर्यवृत्तेन उदात्तशीलेन ।] यज्ञवाटो यज्ञस्थानम् । एतच्चापरिच्छिन्नजनसंमर्देन प्रमादस्थानम् । तेन सर्वोत्कटवध इति सूचयितुम् । [तत्र तिष्ठतीति यज्ञवाटस्थः । पशुवच्छागतुल्यं हतः] ॥ ५१ ॥ **त्वद्यानमिति** । वितते प्रसृते यज्ञे पशुवत् ।

---

१ हनाप०. २ त्वया स. ३ कुलमानं. ४ गूढागारे, बन्धनेन बद्धः. ५ प्रियं मः.

शर्विलकः—प्रतिष्ठितमात्रेण तव सुहृदाऽऽर्यकेणोज्जयिन्यां वेणा-तटे कुशावत्यां राज्यमतिसृष्टम् । तत्प्रतिमान्यतां प्रथमः सुहृत्प्रणयः । (परिवृत्य ।) अरे रे आनीयतामयं पापो राष्ट्रियशठः ।

(नेपथ्ये ।)

यथाऽऽज्ञापयति शर्विलकः ।

शर्विलकः—आर्य नन्वयमार्यको राजा विज्ञापयति—इदं मया युष्मद्गुणोपार्जितं राज्यम् । तदुपयुज्यताम् ।

चारुदत्तः—अस्मद्गुणोपार्जितं राज्यम् ।

(नेपथ्ये ।)

अरे रे राष्ट्रियश्यालक एह्येहि । स्वस्याविनयस्य फलमनुभव ।

(ततः प्रविशति पुरुषैरधिष्ठितः पश्चाद्बाहुबद्धः शकारः ।)

शकारः—आश्चर्यम् ।

एवं दूरमतिक्रान्त उद्दाम इव गर्दभः ।
आनीतः खल्वहं बद्धः कुक्कुरोऽन्य इव दुष्करः ॥ ५३ ॥

(दिशोऽवलोक्य ।) समन्तत उपस्थित एष राष्ट्रियबन्धः । तत्कमिदानी-मशरणः शरणं व्रजामि । (विचिन्त्य ।) भवतु । तमेवाभ्युपपन्नशरण-वत्सलं गच्छामि । (इत्युपसृत्य ।) आर्य चारुदत्त परित्रायस्व परि-त्रायस्व । (इति पादयोः पतति ।) (क)

(नेपथ्ये ।)

आर्य चारुदत्त मुञ्च मुञ्च । व्यापादयावैतम् । (ख)

शकारः—(चारुदत्तं प्रति ।) भो अशरणशरण परित्रायस्व । (ग)

चारुदत्तः—(सानुकम्पम् ।) अहह अभयमभयं शरणागतस्य ।

(क) हीमादिके ।

एव्वं दूलमदिक्कन्ते उद्दामे विअ गद्दहे ।
आणीदे क्खु हगे बद्धे हुडे अण्णे व्व दुक्कले ॥

शमन्तदो उवट्ठिदे एशे लश्टिअबन्धे । ता कं दाणिं अशलणे शलणं वजामि । भोदु । तं ज्जेव्व अब्भुववण्णशलणवच्छलं गच्छामि । अज्ज चालुदत्त पलित्ताआहि पलित्ताआहि ।

(ख) अज्ज चालुदत्त मुञ्च मुञ्च । वावादेम्ह एदम् ।

(ग) भो अशलणशलणे पलित्ताआहि ।

अद्य पालकः हतः ॥ ५२ ॥ एवमिति । [उद्दामः छिन्नबन्धः दूरमतिक्रान्तः पलायितः अहं दुष्करः । दुर्ग्रह इत्यर्थः । कुक्कुर इव आनीतः] ॥ ५३ ॥

---

१ वेणी. २ लक्खणं (रक्षणं).

शर्विलकः—(सावेगम् ।) आः अपनीयतामयं चारुदत्तपार्श्वात् । (चारुदत्तं प्रति ।) ननूच्यतां किमस्य पापस्यानुष्ठीयतामिति ।

आकर्षन्तु सुबद्ध्वैनं श्वभिः संखाद्यतामथ ।
शूले वा तिष्ठतामेष पाट्यतां क्रकचेन वा ॥ ५४ ॥

चारुदत्तः—किमहं यद्ब्रवीमि तत्क्रियते ।

शर्विलकः—कोऽत्र संदेहः ।

शकारः—भट्टारक चारुदत्त शरणागतोऽस्मि । तत्परित्रायस्व परित्रायस्व । यत्तव सदृशं तत्कुरु । पुनर्नेदृशं करिष्यामि । (क)

(नेपथ्ये पौराः ।)

व्यापादयतम् । किंनिमित्तं पातकी जीव्यते । (ख)

(वसन्तसेना वध्यमालां चारुदत्तस्य कण्ठादपनीय शकारस्योपरि क्षिपति ।)

शकारः—गर्भदासीपुत्रि प्रसीद प्रसीद । न पुनर्मारयिष्यामि। तत्परित्रायस्व । (ग)

शर्विलकः—अरे रे अपनयत । आर्य चारुदत्त आज्ञाप्यताम्—किमस्य पापस्यानुष्ठीयताम् ।

चारुदत्तः—किमहं यद्ब्रवीमि तत्क्रियते ।

शर्विलकः—कोऽत्र संदेहः ।

चारुदत्तः—सत्यम् ।

शर्विलकः—सत्यम् ।

चारुदत्तः—यद्येवं शीघ्रमयम्—

शर्विलकः—किं हन्यताम् ।

चारुदत्तः—न हि न हि । मुच्यताम् ।

शर्विलकः—किमर्थम् ।

(क) भस्टालआ चालुदत्त शलणागदे म्हि । ता पलित्ताआहि पलित्ताआहि । जं तुए शलिशं तं कलेहि । पुणो ण ईदिशं कलिश्शम् ।

(ख) वावादेध । किंणिमित्तं पादकी जीवावीअदि ।

(ग) गब्भदाशीधीए पशीद पशीद । ण उण मालइश्शम् । ता पलित्ताआहि ।

[राष्ट्रियस्य बन्धः निरोद्धा पुरुषवर्गः ।] आकर्षन्त्विति । [एनं शकारं सुबद्धा चाण्डाला आकर्षन्तु । अयं श्वभिः खाद्यतां वा । क्रकचेन करपत्रेण] ॥ ५४ ॥ शत्रुरिति । [उपकारेण अनुग्रहेण हतः कर्तव्यः । कृतापराधस्य शरणमागतस्य शत्रोः प्राणरक्षणमेव महान्दण्ड इत्यर्थः] ॥ ५५ ॥ [पुरुषैः सह निष्क्रान्तः । अत्र ल० दीक्षिताः–

---

१ असौ. २ आकर्षतु. ३ भिद्यतां. ४ तुज्झ.

चारुदत्तः—

शत्रुः कृतापराधः शरणमुपेत्य पादयोः पतितः ।
शस्त्रेण न हन्तव्यः—

शर्विलकः—एवम् । तर्हि श्वभिः खाद्यताम् ।

चारुदत्तः—न हि ।

—उपकारहतस्तु कर्तव्यः ॥ ५५ ॥

शर्विलकः—अहो आश्चर्यम् । किं करोमि । वदे॑त्वार्यः ।

चारुदत्तः—तन्मुच्यताम् ।

शर्विलकः—मुक्तो भवतु ।

शकारः—आश्चर्यम् । प्रत्युज्जीवितोऽस्मि । (इति पुरुषैः सह निष्क्रान्तः ।) (क)

(नेपथ्ये कलकलः ।)

(पुनर्नेपथ्ये ।)

एषाऽऽर्यचारुदत्तस्य वधूरार्या धूता पदे वसनाञ्चले विलगन्तं दारकमाक्षिपन्ती बाष्पभरितनयनैर्जनैर्निवार्यमाणा प्रज्वलिते पावके प्रविशति । (ख)

शर्विलकः—(आकर्ण्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) कथं चन्दनकः । चन्दनक किमेतत् ।

चन्दनकः—(प्रविश्य ।) किं न पश्यत्यार्यः । महाराजप्रासादं दक्षिणेन महाञ्जनसंमर्दो वर्तते । (' एसा...... ' इत्यादि पुनः पठति ।) कथितं च मया तस्यै यथा—आर्ये मा साहसं कुरुष्व । जीवत्यार्यचारुदत्त इति । परं तु दुःखव्यापृततया कः शृणोति कः प्रत्ययते । (ग)

(क) हीमादिके । पच्चुज्जीविदे म्हि ।

(ख) एसा अज्जचालुदत्तस्स वहुआ अज्जा धूदा पदे वसणञ्चले विलग्गन्तं दारअं आक्खिवन्ती बाप्फभरिदणअणेहिं जणेहिं णिवारिज्जमाणा पज्जलिदे पावए पविसदि ।

(ग) किं ण पेक्खदि अज्जो । महाराअप्पासादं दक्खिणेण महन्तो जणसंमद्दो वट्टदि । कधिदं अ मए तीए जधा—अज्जे मा साहसं करेहि । जीवदि अज्जचारुदत्तो त्ति । परं तु दुक्खवावुडदाए को सुणेदि को पत्तिआएदि ।

इतः परं नीलकण्ठेनापूरि । ' नेपथ्ये कलकलः । पुनर्नेपथ्ये—' इत्यारभ्याग्रे (पृ. २५२) ' शर्वि०-दिष्ट्या जीवितसुहृद्वर्ग आर्यः । चारु०-युष्मत्प्रसादेन-' इत्यन्तं समाप्य ' यत्सूर्योदयभयतः कविनोचितपात्रमेलनं न कृतम् । सुन्दरयुक्तिभिररचयदाचन्दन-

---

१ वदत्यार्यः. २ अतः परं २५२ पृष्ठं यावन्मृच्छकटिकस्थोऽधिको ग्रन्थः.

चारुदत्तः—(सोद्वेगम् ।) हा प्रिये जीवत्यपि मयि किमेतद्व्यवसितम् । (ऊर्ध्वमवलोक्य दीर्घं निःश्वस्य च ।)

न महीतलस्थितिसहानि भवच्चरितानि चारुचरिते यदपि ।
उचितं तथाऽपि परलोकसुखं न पतिव्रते तव विहाय पतिम् ॥५६॥

(इति मोहमुपगतः ।)

शर्विलकः—अहो प्रमादः ।

त्वरया सर्पणं तत्र मोहमार्योऽत्र चागतः ।
हा धिक्प्रयत्नवैफल्यं दृश्यते सर्वतोमुखम् ॥ ५७ ॥

वसन्तसेना—समाश्वसित्वार्यः । तत्र गत्वा जीवयत्वार्याम् । अन्यथाऽधीरत्वेनानर्थः संभाव्यते । (क)

चारुदत्तः—(समाश्वस्य सहसोत्थाय ।) हा प्रिये क्वासि । देहि मे प्रतिवचनम् ।

चन्दनकः—इत इत आर्यः । (ख)

(इति सर्वे परिक्रामन्ति ।)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा धूता चेलाञ्चलमाकर्षन्विदूषकेणानुगम्यमानो रोहसेनो रदनिका च ।)

धूता—(साश्रम् ।) जात मुञ्च माम् । मा विघ्नं कुरुष्व । बिभेम्यार्यपुत्रस्यामङ्गलाकर्णनात् । (इत्युत्थायाञ्चलमाकृष्य पावकाभिमुखं परिक्रामति ।) (ग)

रोहसेनः—मातरार्ये प्रतिपालय माम् । त्वया विना न शक्नोमि जीवितं धर्तुम् । (इति त्वरितमुपसृत्य पुनरञ्चलं गृह्णाति ।) (घ)

विदूषकः—भवत्यास्तावद्ब्राह्मण्या भिन्नत्वेन चिताधिरोहणं पापमुदाहरन्ति ऋषयः । (ङ)

(क) समस्ससिदु अज्जो । तत्त गदुअ जीवावेदु अज्जाम् । अण्णधा अधीरत्तणेण अणत्थो संभावीअदि । (ख) इदो इदो अज्जो । (ग) जाद मुञ्चेहि मम् । मा विग्घं करेहि । भीआमि अज्जउत्तस्स अमङ्गलाकण्णणादो । (घ) माद अज्जए पडिवालेहि मम् । तुए विणा ण सक्कुणोमि जीविदं धारेदुम् । (ङ) भोदीए दाव बम्हणीए भिण्णत्तणेण चिदाधिरोहणं पावं उदाहरन्ति रिसीओ ।

कोक्ति नीलकण्ठस्तत् ॥' इति निजनिर्मितिसूचिकामार्यां विरच्य समापितोऽयमाधिको ग्रन्थ इति ।] [महाराजप्रासादमार्यकप्रासादम्] । **न महीति** । [हे चारुचरिते रमणीवृत्ते यद्यपि भवत्याः चरितानि सत्कृत्यानि महीतलस्थितिसहानि न । स्वर्गोचितान्येवेत्यर्थः । तथाऽपि हे पतिव्रते पतिं विहाय तव परलोकसुखं न उचितम् । प्रमिताक्षरा वृत्तम्] ॥५६॥ **त्वरयेति** । [तत्र त्वरया सर्पणं गमनं उचितम् । अत्र च आर्यो मोहमागतः । हा धिक् सर्वतोमुखं प्रयत्नवैफल्यं दृश्यते] ॥ ५७ ॥

---

१ उपागतः. २ त्वरायाः. ३ सक्कणोमि.

धूता—वरं पापाचरणम् । न पुनरार्यपुत्रस्यामङ्गलाकर्णनम् । (क)

शर्विलकः—(पुरोऽवलोक्य ।) आसन्नहुतवहाऽऽर्या । तत्त्वर्यतां त्वर्यताम् ।

(चारुदत्तस्त्वरितं परिक्रामति ।)

धूता—रदनिके अवलम्बस्व दारकम् । यावदहं समीहितं करोमि । (ख)

चेटी—(सकरुणम् ।) अहमपि यथोपदेशिन्यस्मि भट्टिन्याः । (ग)

धूता—(विदूषकमवलोक्य ।) आर्यस्तावदवलम्बताम् । (घ)

विदूषकः—(सावेगम् ।) समीहितसिद्धयै प्रवृत्तेन ब्राह्मणोऽग्रे कर्तव्यः । अतो भवत्या अहमग्रणीर्भवामि । (ङ)

धूता—कथं प्रत्यादिष्टाऽस्मि द्वाभ्याम् । (बालकमालिङ्ग्य ।) जात त्वमेव पर्यवस्थापयात्मानमस्माकं तिलोदकदानाय । अतिक्रान्ते किं मनोरथैः । (सनिःश्वासम् ।) न खल्वार्यपुत्रस्त्वां पर्यवस्थापयिष्यति । (च)

चारुदत्तः—(आकर्ण्य सहसोपसृत्य ।) अहमेव पर्यवस्थापयामि बालिशम् । (इति बालकं बाहुभ्यामुत्थाप्य वक्षसाऽऽलिङ्गति ।)

धूता—(विलोक्य ।) आश्चर्यम् । आर्यपुत्रस्येव स्वरसंयोगः । (पुनर्निपुणं निरूप्य सहर्षम् ।) दिष्ट्याऽऽर्यपुत्र एवैषः । प्रियं मे प्रियम् । (छ)

बालकः—(विलोक्य सहर्षम् ।) आश्चर्यम् । तातो मां परिष्वजते । (धूतां प्रति ।) आर्ये वर्धसे । तात एव मां पर्यवस्थापयति । (इति प्रत्यालिङ्गति ।) (ज)

(क) वरं पावाचरणे[2] । ण उण अज्जउत्तस्स अमङ्गलाकण्णणम् । (ख) रआणिए अवलम्ब दारअं । जाव अहं समीहिदं करेमि । (ग) अहं पि जधोवदेसिणिम्हि[3] भट्टिणीए । (घ) अज्जो दाव अवलम्बेदु । (ङ) समीहिदसिद्धिए पउत्तेण बम्हणो अग्गदो कादव्वो । अदो भोदीए अहं अग्गणी होमि ।

(च) कधं पच्चादिट्ठम्हि दुवेहिं । जाद तुमं ज्जेव्व पज्जवट्ठावेहि अत्ताणं अम्हाणं तिलोदअदाणाअ । अदिक्कन्ते किं मणोरहेहिं । ण क्खु अज्जउत्तो तुमं पज्जवट्ठाविस्सादि ।

(छ) अम्महे । अज्जउत्तस्स ज्जेव्व सरसंजोओ । दिट्ठिआ अज्जउत्तो ज्जेव्व एसो । पिअं मे पिअम् । (ज) अम्मो । आवुको मं परिस्सजदि । अज्जए वड्ढीअसि । आवुको ज्जेव मं पज्जवट्ठावेदि ।

अहमेवेति । पर्यवस्थापनमाचार इति कृत्वा स्वयमेव क्षमोऽहमिति भावः ।

---

१ वत्सं. २ चरणं. ३ पधोव० (पथोप०).

चारुदत्तः—(धूतां प्रति ।)
हा प्रेयसि प्रेयसि विद्यमाने कोऽयं कठोरो व्यवसाय आसीत् ।
अम्भोजिनी लोचनमुद्रणं किं भानावनस्तंगमिते करोति ॥ ५८ ॥

धूता—आर्यपुत्र अत एव साऽचेतनेत्युच्यते । (क)

विदूषकः—(दृष्ट्वा सहर्षम् ।) आश्चर्यं भोः एताभ्यामेवाक्षिभ्यां प्रियवयस्यः प्रेक्ष्यते । अहो सत्याः प्रभावः यतो ज्वलनप्रवेशव्यवसायेनैव प्रियसमागमं प्रापिता । (चारुदत्तं प्रति ।) जयतु जयतु प्रियवयस्यः । (ख)

चारुदत्तः—एहि मैत्रेय । (इत्यालिङ्गति ।)

चेटी—अहो संविधानकम् । आर्य वन्दे । (इति चारुदत्तस्य पादयोः पतति ।) (ग)

चारुदत्तः—(पृष्ठे करं दत्त्वा ।) रदनिके उत्तिष्ठ । (इत्युत्थापयति ।)

धूता—(वसन्तसेनां दृष्ट्वा ।) दिष्ट्या कुशलिनी भगिनी । (घ)

वसन्तसेना—अधुना कुशलिनी संवृत्ताऽस्मि । (ङ)

(इत्यन्योन्यमालिङ्गतः ।)

शर्विलकः—दिष्ट्या जीवितसुहृद्वर्ग आर्यः ।

चारुदत्तः—युष्मत्प्रसादेन ।

शर्विलकः—आर्ये वसन्तसेने परितुष्टो राजा भवतीं वधूशब्देनानुगृह्णाति ।

वसन्तसेना—आर्य कृतार्थाऽस्मि । (च)

शर्विलकः—(वसन्तसेनामवगुण्ठ्य चारुदत्तं प्रति ।) आर्य किमस्य भिक्षोः क्रियताम् ।

(क) अज्जउत्त अदो ज्जेव सा अचेतणेत्ति उच्चीअदि[1] ।

(ख) ही ही भो एदेहिं ज्जेव अच्छीहिं पिअवअस्सो पेक्खीअदि । अहो सदीए पहावो जदो जलणप्पवेशव्ववसाएण ज्जेव पिअसमागमं पाविदा । जेदु जेदु पिअवअस्सो ।

(ग) अहो संविधाणअम् । अज्ज वन्दामि । (घ) दिट्ठिआ कुसलिणी बहिणिआ । (ङ) अहुणा कुसलिणी संवुत्तम्हि । (च) अज्ज कदत्थम्हि ।

हा प्रेयसीति । [हा कष्टं हे प्रेयसि दयिते प्रेयसि प्रियतरे मयि विद्यमाने कोऽयं कठोरः निष्ठुरः व्यवसायः अग्निप्रवेशरूपः आसीत् । भानौ अनस्तंगमिते कालेनास्तमप्रापिते अम्भोजिनी लोचनमुद्रणं पद्मसंकोचं करोति किम् । न करोत्येव । इन्द्रवज्रा वृत्तम्]॥५८॥

---

१ चुम्बीअदि (चुम्ब्यते).

चारुदत्तः—भिक्षो किं तव बहुमतम् ।

भिक्षुः—इदमीदृशमनित्यत्वं प्रेक्ष्य द्विगुणतरो मम प्रव्रज्यायां बहुमानः संवृत्तः । (क)

चारुदत्तः—सखे दृढोऽस्य निश्चयः । तत्पृथिव्या सर्वविहारेषु कुलपतिरयं क्रियताम् ।

शर्विलकः—यथाऽऽहार्यः ।

भिक्षुः—प्रियं नः प्रियम् । (ख)

वसन्तसेना—सांप्रतं जीवापिताऽस्मि । (ग)

शर्विलकः—स्थावरकस्य किं क्रियताम् ।

चारुदत्तः—सुवृत्तोऽदासो भवतु । ते चाण्डालाः सर्वचाण्डालानामधिपतयो भवन्तु । चन्दनकः पृथिवीदण्डपालको भवतु । तस्य राष्ट्रियश्यालस्य यथैव क्रिया पूर्वमासीद्वर्तमाने तथैवास्तु ।

शर्विलकः—एवं यथाऽऽहार्यः । परमेनं मुञ्च मुञ्च । व्यापादयामि ।

चारुदत्तः—अभयं शरणागतस्य । ('शत्रुः कृतापराधः–' (१०।५५) इत्यादि पठति ।)

शर्विलकः—तदुच्यतां किं ते भूयः प्रियं करोमि ।

चारुदत्तः—अतः परमपि प्रियमस्ति ।

लब्धा चारित्रशुद्धिश्चरणनिपतितः शत्रुरप्येष मुक्तः
प्रोत्खातारातिमूलः प्रियसुहृदचलामार्यकः शास्ति राजा ।
प्राप्ता भूयः प्रियेयं प्रियसुहृदि भवान्संगतो मे वयस्यो
लभ्यं किं चातिरिक्तं यदपरमधुना प्रार्थयेऽहं भवन्तम् ॥ ५९ ॥

(क) इमं ईदिशं अणिच्चत्तणं पेक्खिअ दिउणतले मे पव्वज्जाए बहुमाणे संवुत्ते ।
(ख) पिअं णो पिअम् । (ग) संपदं जीवाविदम्हि ।

लब्धेति । [चारित्रस्य शुद्धिः निष्कलङ्कता लब्धा । वसन्तसेनामारणापवादपरिहारादिति भावः । एष शत्रुः शकारः । प्रोत्खातमुन्मूलितमरातिकुलं येन स तथा । प्रियसुहृदार्यकः राजा सन् अचलां पृथ्वीं शास्ति । इयं प्रिया भूयः पुनः प्राप्ता । प्रियसुहृदि संगतः भवान्मम वयस्यः जातः । किं चातिरिक्तं उक्तेभ्योऽन्यत् लभ्यं यदपरमधुनाऽहं भवन्तं प्रार्थये । स्रग्धरा वृत्तम्] ॥५९॥ **कांश्चिदिति** । [विधिः कांश्चित् तुच्छयति तुच्छान् । रिक्तानित्यर्थः । करोति । कांश्चित्प्रपूरयति । कांश्चिदुन्नतिं नयति ।

---

१ सुवृत्त अ०; त्तोऽयमदा०. २ चन्दनकस्य पृथ्वीदण्डपालकता. ३ यथैव क्रिया पूर्वं वर्तमाना तथैवास्तु;...वर्तमाने यथैवास्तु. ४ उपकरोमि. ५ परं प्रियं; परमस्ति प्रियं. ६ चारित्र्य. ७ बुद्धिः. ८ वृषनीं. ९ पिअं णो.

कांश्चित्तुच्छयति[1] प्रपूरयति वा कांश्चिन्नयत्युन्नतिं
कांश्चित्पात[2]विधौ करोति च पुनः कांश्चिन्नयत्याकुलान् ।
अन्योन्यं प्रतिपक्षसंहतिमिमां लोकस्थितिं बोधय-
न्नेष क्रीडति कूपयन्त्रघटिकान्यायप्रसक्तो विधिः ॥ ६० ॥

तथापीदमस्तु ।

(भरतवाक्यम् ।)

क्षीरिण्यः सन्तु गावो भवतु वसुमती सर्वसंपन्नसस्या[3]
पर्जन्यः कालवर्षी सकलजनमनोनन्दिनो वान्तु वाताः ।
मोदन्तां जन्मभाजः सततमभिमता ब्राह्मणाः सन्तु सन्तः
श्रीमन्तः पान्तु[4] पृथ्वीं प्रशमितरिपवो धर्म[5]निष्ठाश्च भूपाः ॥ ६१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

संहारो[6] नाम दशमोऽङ्कः ।
समाप्तं[7] मृच्छकटिकम् ।

कांश्चित्पातविधौ करोति । कांश्चित्पुनः आकुलान् स्रस्तबन्धतयाऽर्धभरितानेवावलम्बमानान् नयति । करोतीत्यर्थः । इमां लोकस्थितिं अन्योन्यं प्रतिपक्षाणामुन्नत्यवनत्यादिना संहतिर्यस्यां तादृशीं बोधयन् । एष कूपयन्त्रं वार्युद्धरणयन्त्रं तस्य या घटिकास्तासां न्यायः एकस्या अधोमज्जनमेकस्या रिक्तीभावः एकस्या जलपूरणमितिरूपः तत्र प्रसक्तः विधिः क्रीडति । अत्र समानार्थं पद्यं शाकुन्तले–' यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीनामाविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः । तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु ॥ ' इति । निदर्शनालंकारः । शार्दूल० वृत्तम्] ॥ ६० ॥ [भरतवाक्यं नटवाक्यम् । नाटकाभिनयसमाप्तौ गृहीतां भूमिकां विहाय भरततां प्रतिपन्नेन नटेन या आशीर्दीयते सा भरतवाक्यमित्युच्यते । यदाह भरतः–' अन्ते काव्यस्य नित्यत्वात्कुर्यादाशिषमुत्तमाम् ' इति] । **क्षीरिण्य इति** । [गावः क्षीरिण्यः प्रचुरदुग्धवत्यः सन्तु । भूमार्थे इनिः । वसुमती पृथ्वी सर्वं संपन्नं सस्यं यस्यां तथा अस्तु । पर्जन्यः काले वर्षतीति कालवर्षी भवतु । सकलजनमनोनन्दिनः वाता वान्तु । जन्मभाजः प्राणिनः सततं मोदन्ताम् । सुखिनः सन्तु इत्यर्थः । ब्राह्मणाः अभिमताः सन्तु । सन्तः श्रीमन्तः सन्तु । प्रशमिता नाशं नीता रिपवो यैस्ते प्रशमितरिपवः धर्मनिष्ठाश्च भूपाः पृथ्वीं पान्तु । स्रग्धरा वृत्तम् । अनेन प्रशस्तिर्नाम निर्वहणसंध्यङ्गमुपाक्षिप्तम् । तदुक्तमादिभरते–' देवद्विजनृपादीनां प्रशस्तिः स्यात्प्रशंसनम् ' इति] ॥ ६१ ॥

मृच्छकटिकविवृतिरियं गणपतिचित्तान्तपारपर्यन्ता ।
पृथ्वीधरकृतिरुपनयतु संतोषं कृतिसमुद्रे ॥

इति दशमोऽङ्कः ॥

१ दूषयति. २ पान. ३ शस्या. ४ पान्तु पृथ्व्यां; पान्तु सर्वाप्रतिहत. ५ ब्रह्म. ६ इति मृच्छकटिकायां संहा०; इति मृच्छकटिकप्रकरणे संहारो. ७ समाप्ता चेयं मृच्छकटिका.

मृच्छकटिकस्थसुभाषितसंग्रहः ।

I. Sentences.

श्लोकसूची ।

MṚICHCHHAKAṬIKA.

—:o:—

ACT I.

May the abstract meditation (*Samádhi*) of Śiva, concentrated on Brahma owing to the (intense) absorption produced by the absence of any perception, protect you!—(of Śiva), whose knees are wrapped round with the doubly-tightened fold of the snake, while he sits, having formed a knot (with his legs) in the *Paryaṅka* posture (by bending them cross-wise); (the operation of) whose senses is so suspended as to cause the cessation of all perception, by reason of the vital airs being confined within; and who, with the eye of truth, is visualizing within himself his own self (as the Universal Soul)—with a total identification of the two (*lit.* with the function of the senses having totally ceased) (or, which is destitute of all kinds of organs). (1)

Moreover—

May the neck of (the black-throated deity, *viz.*) Śiva, resembling a dark cloud, protect you!—(the neck) whereon the creeper-like arm of Párvatî shines like a streak of lightning. (2)

(*At the end of the Benediction*).

SU'TRADHA'RA—Enough of an exertion that causes distraction of the curiosity of the audience.—Having saluted (these) honourable gentlemen, I will thus respectfully address them: That (here) we have undertaken to stage this *Prakaraṇa* (play) called *Mṛichchhakaṭika.* It is stated that the poet, its author—

Was a famous scholar, Śûdraka by name, who was the very best of the twice-born (Kshatriyas), and of unfathomable mental calibre. His gait was like that of an excellent elephant; his eyes resembled those of a *chakora* bird; his face vied with the full moon (in beauty); and he possessed a handsome body. (3)

Again—

He knew the Ṛigveda, the Sámaveda, mathematics, the (fine) arts (practised by courtesans), and the science of (the training and management of) elephants; and he obtained, through Śiva's favour, eyes from which the darkness (of ignorance) (or, blindness) had departed. Having seen his son

installed (on the throne) as king, having performed the exalting *As'vamedha* sacrifice, and having enjoyed a life of one hundred years together with ten (more) days, Śûdraka entered the (sacred) fire (*i.e.*, died). (4)

Moreover—

Passionately fond of war; free from negligence; chief of those who knew the Vedas; rich in penance; and eager to fight with his two arms the elephants of his enemies—such indeed was King Śûdraka. (5)

And in this work of his—

(It is related that) there lived, as was said, in the city of Ujjayinî, (one) Chârudatta, a leader of the Bráhmaṇas, who was young and poor; and a courtesan called Vasantasená, (lovely) like the beauty of *Vasanta* (Spring), who loved him for his virtues. (6)

King Śûdraka has delineated in that (excellent) way these, in connexion with those two, *viz.*, the course of virtuous life based on the pleasures of true love, corruptness of legal procedure, the nature of villains, and (the workings of) Destiny. (7)

(*Walking about and observing*). How now! This music-hall of ours is quite empty! Where could the actors have gone? (*Reflecting*). Ah! I have it!

The home of a sonless person is empty; he who has not a real friend finds all time empty; the quarters are empty to a fool; and everything is empty to a poor man. (8)

Well, I have finished the musical concert. By having thus practised music for a long time, my eyes, whose pupils are rolling, are crackling (with pain) owing to hunger, like lotus-seeds scorched by the rays of the fierce sun in summer-time. I shall therefore now call my wife and ask (her) if there is any breakfast (available) or not. Here have I, sirs, turned a Prakrit-speaking person, as required by my business and the exigence of the performance, too.—Alack-a-day! By having practised music for a long time my limbs are drooping in hunger, like the parched stalks of lotuses. I shall therefore now go home and ascertain if my wife has arranged for anything (to eat) or not. (*Walking about and observing*). Here is that house of ours. Well, I shall go in. (*Entering and observing*). Heigh-ho! How is it that there

is quite a new development in our house! The passage is full of a long stream of rice-water; and the floor, which is dark-grey by reason of the iron saucepans having been moved over it, is now looking more charming, like a woman with a variegated *tilaka* mark painted (on her forehead). And my hunger is paining me the more, as if it were greatly excited by (this) inviting smell. Could it be, then, that some (buried) treasure, belonging to our ancestors, has been discovered? Or rather, it is I myself who in my hunger am looking upon the world as consisting of nothing but eatables! Indeed, there could not be any breakfast in our house. Hunger is paining me so as to take away my very life. Here all things are wearing a new aspect to-day. One woman is pounding unguents, while another is wreathing flowers. (*Pondering*). What could this be? Never mind; I shall call for my wife and ascertain what it all really is. (*Looking towards the curtain*). Lady, come here, please.

NATI'—(*Entering*). Sir, here I am.

SU'TRA.—Lady, my greetings to you!

NATI'—May your honour command what duty is to be executed (by me).

SU'TRA.—Lady, (*Saying—' By having practised music for a long time ' &c.*) is there anything to eat in our house, or not?

NATI'—Sir, there is everything.

SU'TRA.—What things are there?

NATI'—They are as follows: rice seasoned with *guḍa*, ghee, curds, (simple) rice, and all elixir-like (*i. e.* delicious) things fit to be eaten by you. May the gods thus (ever) favour you!

SU'TRA.—What, are all these things (really) in our house? Or are you joking?

NATI'—(*To herself*). Well, I'll joke (with him). (*Aloud*). Husband, they are—in the market.

SU'TRA.—(*With anger*). Ah! You hussy, your hopes will be similarly frustrated, and you too would be made away with, since just now (by you) I have been raised aloft and thrown down, like the stone at the end of the Varaṇḍa.*

NATI'—Pardon, sir, pardon! I indeed played a joke.

* A long beam or bamboo forming part of a sort of machine for drawing water.

Su'tra.—Well, then, what are these preparations that seem to be (quite) new here? One lady is pounding unguents; another is wreathing flowers; and this floor here is decked with the offerings of flowers of five colours.

Nati'—I have to-day undertaken a fast.

Su'tra.—What is the name of this fast?

Nati'—It is called *Abhirúpa-Pati* ('The giver of a handsome husband').

Su'tra.—Lady, in this world or in the next?

Nati'—Sir, in the next.

Su'tra.—(*Angrily*). Look, worthy gentlemen, look! At the expense of *my* food, a (good) husband is sought for in the next world!

Nati'—Be pleased, sir, be pleased! I have observed the fast that you yourself should be my husband in the next birth.

Su'tra.—By whom was this fast recommended to you?

Nati'—By Chûrṇavṛiddha, your own dear friend.

Su'tra.—(*Angrily*). Ah! You son-of-a-slave, Chûrṇavṛiddha! When, indeed, shall I see you being cut up by (the orders of) the enraged king Pálaka, just like the scented, braided hair of a new bride!

Natî—May your honour be appeased! This fast, which is to bear fruit in the next world, is with reference to no one but your honour! (*She falls at his feet*).

Su'tra.—Lady, get up, pray get up; tell me what is required for this fast.

Natî—We must invite a Bráhmaṇa befitting (the station of) people like ourselves.

Su'tra.—If that is so, you can go; I too shall (proceed to) invite a Bràhmaṇa suitable for people like us.

Nati'—As your honour commands. (*Exit*).

Su'tra.—(*Walking about*). Well, well! Now, how am I to find, in this very prosperous city of U'jjayinî, a Bràhmaṇa befitting persons like us? (*Seeing*). Here is this Maitreya, Chàrudatta's friend, coming in this very direction. Well, I will ask him first.—Sir Maitreya, kindly be the first to dine in our house to-day.

(*Behind the Scenes*).

Sir, you should invite (some) other Bráhmaṇa. I am engaged at present.

SU'TRA.—Sir, the food is rich, and there is to be no rival. Moreover, there will be some *Dakshiṇâ* (money-gift), too, for you.

(*Again Behind the Scenes*).

Sir, I have already refused (your invitation); why this persistence on your part now to importune me again and again?

SU'TRA.—I am given a refusal by him. Well, I shall invite (some) other Bràhmaṇa. (*Exit*).

END OF THE PROLOGUE.

(*Entering with a cloak in his hand*).

MAITREYA—(*Having repeated—'Sir, you should invite' &c., uttered before*). Or I, too, Maitreya, have to look for invitations from others! Ah! Fortune, you do indeed make light of a person! I, who, indeed, when my friend Chấrudatta was prosperous, used to feed, day and night, upon the sweetmeats, emitting savoury smells at the effusion of breath, and prepared with great care, and who, sitting at the entrance of his interior quadrangle, surrounded by hundreds of dishes, used repeatedly to touch them with my fingers and put them aside (when satiated), just like a painter surrounded by hundreds of colour-pots (touching each with his fingers and removing it after use), and who used to remain, ruminating like a bull in a (public) square of the city;—I, the very same man, now take my food anywhere at random, owing to his being reduced to poverty, and come here like a domestic pigeon merely to rest (at night). Chûrṇavṛiddha, who is a dear friend of our noble Chàrudatta, has sent by me this cloak scented with jasmine-flowers, asking that it should be presented to the noble Chấrudatta after he has finished his (daily) worship of the gods. Well, then, I will first see Chấrudatta. (*Walking about and observing*). Here comes Chárudatta in this very direction, carrying the *Bali* (offering) to the household deities after having finished his worship of the gods.

(*The enter* Chárudatta *as described, and* Radaniká).

CHA'RUDATTA—(*Looking upwards and sighing dejectedly*).

On the grounds near the threshholds of my house, the (ample) offering (of food) made whereon was formerly eagerly eaten by swans and flocks of doves,—on those

same grounds now overgrown with shoots of grass, (an offering consisting of) a handful of corn falls to be devoured by insects' mouths. (9)

(*With these words he walks about slowly and slowly, and sits down*).

VIDU'SHAKA—Here is Chárudatta. Well, then, I shall now approach him. (*Going up to him*). My greetings to you! May you (ever) prosper!

CHA'R.—Ah! Here comes Maitreya, our friend at all times (good or bad). Friend, you are welcome; please be seated.

VID.—As you command. (*Sitting*). Friend, your dear friend Chûrṇavṛiddha has sent by me this cloak, scented with the blossoms of jasmine, asking me to present it to you when you had finished your worship of the deities. (*He hands it over*).

CHA'R.—(*Takes it and remains absorbed in thought*).

VID.—Friend, what is this that you are thinking about?

CHA'R.—Friend,

Verily happiness appears splendid (tastes pleasanter) after a person has experienced troubles, like the sight of a lamp when there has been pitchy darkness. But, when a man is reduced to penury after he has enjoyed luxury, he lives a dead man, existing only by keeping up his body. (10)

VID.—O friend, out of death or poverty, which do you prefer?

CHA'R.—Friend.

Out of (these two, *viz.*) poverty and death, I like death, but not poverty. (For) death causes short-lived pain, while poverty is (*i.e.* entails) unending misery. (11)

VID.—Friend, you need not worry yourself. Even the reduced condition of you, who have bestowed your wealth on the needy, looks more charming, like that of the moon of the first day (of the lunar month), that remains after it has been drunk up by the gods.

CHA'R.—Friend, my misery is not due to (my loss of) money. Observe :—

This alone burns (pains) me that guests avoid (coming to) my house because it has lost its riches, just as the bees, flying off (to another place), desert, when the season (of ichor-

flow) has passed away, the elephant's cheek, the thick line of rut whereon has totally dried up. (12)

VID.—Friend, these rascally (*lit.* slave-born) riches, as insignificant as a morning meal, visit those places (only) where they are not consumed, just like the cow-boys in a forest who, afraid of wasps, go wherever they would not be bitten by them.

CHA'R.—Friend,

I am not really feeling any anxiety on account of the loss of my fortune; for riches come and go, following the course of one's luck. But this burns me (as it were), that people become remiss even in their affection towards a person who has lost his support of wealth. (13)

Moreover—

From penury a person passes to (feels) shame; being overcome by shame, he loses his spirit; devoid of spirit he is slighted; being slighted, he feels dejected; full of dejection, he comes to be sorry; being smitten with sorrow, he is left by his reason; and destitute of reason, he perishes. Ah! Pennilessness is the abode of all sorts of misfortunes! (14)

VID.—Friend, enough of feeling uneasy by remembering that same wealth which is of as little consequence as a morning meal.

CHA'R.—Friend, poverty in the case of a man—

Is the abode of anxiety; it is (the source of) the highest insult; it is a different phase of enmity; it breeds disgust in his friends; and it is the exciter of the hatred of his kinsmen and of the general public. He feels an inclination to retire to the forest; he suffers insults even from his own wife. It is the fire of grief that dwells in his heart; it does not (actually) burn him, but it heats (*i.e.*, pains) him (continually). (15)

Well, friend, I have made the offering to the household deities. You, too, go and offer a *Bali* (oblation) to the Holy Mothers at the public square.

VID.—I shan't go.

CHA'R.—Why not?

VID.—For, even when thus worshipped, the deities do not show their favour to you. Where is then the use of worshipping them?

CHA'R.—Nay, friend, say not so. This is the bounden (*lit.* obligatory) duty of a house-holder.

Being worshipped by means of (physical) penance, a devoted mind, praises, and the offerings of oblations, the deities are always pleased with their tranquil-minded (devotees). What is the use of questionings about it? (16)

Go, then, and offer the oblation to the Holy Mothers.

VID.—Sir, I won't go. You may order somebody else. For in the case of me, a (poor) Bráhmaṇa, everything turns out in a contrary manner: just like the reflection in a mirror, the left appearing to the right and the right to the left. Moreover, at this time of the night there are walking about, on this royal road, courtesans, their parasites and attendants, and men who are royal favourites. I shall, therefore, just fall a prey (to them), if I come face to face with them, like a mouse with a black snake greedy of frogs. And what will you do sitting here?

CHA'R.—All right; wait awhile. I will go through my holy meditation.

(*Behind the Scenes*).

Stay, Vasantasenā, stay!

(*Then enter* Vasantasenâ, *being followed by* Viṭa, S'akára *and* Cheṭa).

VITA—Stay, Vasantasenā, stay!

Why are you, setting aside (*lit.* having changed) your tenderness (of limbs) owing to fear, and plying your feet which are trained by the practice of dancing, running away like a female deer, frightened when being pursued by a hunter, with eyes casting affrighted and tremulous side-glances? (17)

S'AKA'RA—Stay, Vasantasenā, stay!

Why do you go, run and scamper and stumble? Be pleased, O girl! you won't die. Stay awhile. Indeed, my poor heart is being burnt by passion, just like a piece of flesh fallen on a heap of burning charcoal. (18)

CHETA—Stay, lady, stay!

You are running away from me in terror, like a pea-hen in the hot season with her tail fully grown (and outstreched). Here is my lord and master bounding (after you) like a young cock in the forest. (19)

VITA—Stay, Vasantasenà, stay!

Why do you run away, quaking like a young plantain tree, trailing (after you) your red silken garment with its ends

fluttering in the breeze, and dropping off the numerous buds of red lotuses (in your hair), like a cave of red arsenic, being excavated (shattered) with a chisel ? (20)

S'AKA'RA—Stay, Vasantasená, stay !

You inflame my love, my passion, my lust, and forcibly deprive me of my sleep when lying on my bed at night; and you are running away stumbling and falling, being agitated by fear, now that you have come into my power, like Kuntî into that of Rávaṇa. (21)

VITA—O Vasantasenâ,

Why do you, surpassing my steps (*i.e.*, speed) with your own, run away like a female snake overcome with the terror of the lord of birds (the eagle)? Starting off with speed, I can overtake wind itself; but to overtake you, O fair-limbed one, I need make no (special) effort (or, my effort is not for seizing you by force). (22)

ŚAKA'RA—Friend, friend !

She is an inciter of (*lit*. a whip to) the passion* (even) of stealers of coins (*i.e.*, thieves); she is a fish-eater; a figurante; a flat-nosed maiden; a destroyer of families (of her lovers); an untameable (shrew); a casket of love; a courtesan; an inhabitant of the fine harlot's quarter (or, a repository of fine ornaments); a prostitute; and a concubine.—I have given her (praised her by) these ten names; and still she desires (loves) me not. (23)

VITA—

Why do you run away, overcome with fear, while the sides of your cheeks are rubbed against by your ear-rings tossing to and fro, (appearing) like a lute hard-struck with their nails by *viṭas*, or like a female crane frightened by the rumbling of clouds? (24)

S'AKA'RA—

Mixing up the sounds made by your numerous jingling ornaments, why do you fly away like Draupadî afraid of Râma? Here I (shall) carry you off suddenly, as Hanúmat did that (well-known) Subhadrâ, the sister Viśvâvasu. (25)

CHETA—

Admit to your caresses this royal favourite (S'akâra), and then you will get fish and flesh to eat. By getting these two, *viz.*, fish and flesh, (even) dogs feed not on dead dodies. (26)

* Or, of the God of Love that robs (meṇ of their) coins (money).

VITA—Madam, Vasantasenā,

Why do you, wearing the girdle-zone fastened round your sloping hips and shining with divers lustre like (that of) stars and with a face excelling (in ruddiness of complexion) powdered red arsenic, run away quickly in fright, looking like the guardian deity of the city? (27)

S'AKA'RA—

Being hard pursued by us, like a female jackal by dogs in the forest, you are running away quickly, and with speed, hastily taking away (with you) my heart together with its stem (*i. e.* support). (28)

VASANTASENA'—Pallavaka, Pallavaka! Parabhṛitiká, Parabhṛitiká!

S'AKA'RA—(*With fear*). Friend, friend! Men, men!

VITA—Fear not, fear not.

VAS.—Màdhavikà, Mádhaviká!

VITA—(*With a laugh*). You fool! She is looking for her servants!

ŚAKA'RA—Friend, friend! Is she calling some woman?

VITA—Surely.

ŚAKA'RA—I can kill a hundred of women! I am (very) brave!

VAS.—(*Seeing no one about*). Oh! ill-luck! How now! Even the servants have disappeared! Now I have got to protect myself by my own self.

VITA—Seek them out, seek them out!

ŚAKA'RA—Vasantasená, cry out, cry out for (your) Parabhṛitiká, or (your) Pallavaka, or the whole of the month of Vasanta (Spring). When I am pursuing you, who can save you?

Can Bhîmasena, the son of Jamadagni, or can the ten-necked Ràvaṇa, the Son of Kuntî (save you)? Here by seizing you by your massive hair, I am going to play (*lit.* imitate) Duḥśásana. (29)

Look here, I say, look here!

My sword is very keen, and your head is turned (towards me); I will dissect your head, or kill you. So away with this running away of yours; he who is destined to die can never live. (30)

VAS.—Sir, I am only a woman!

VITA—Hence you are (still) alive!

S'AKA'RA—Hence it is that you are not killed!

VAS.—(*To herself*). How! Even his courtesy strikes terror! Well, I will (proceed) thus. (*Aloud*). Sir, do you expect to get some ornament from (*i.e.*, by seizing) this person?

VITA—Heaven forbid! O Vasantasenā, a garden-creeper deserves not to be robbed of its blossoms. So we have nothing to do with ornaments.

VAS.—Then what, indeed, can it be now?

S'AKA'RA—That I, a heavenly personage, a man, and Vâsudeva (Kṛishṇa), should be loved (by you).

VAS.—(*Angrily*). Enough, no more of this! Get away! You talk wickedly (*lit.*, what is unworthy of an A'rya).

S'AKA'RA—(*Clapping his hands and laughing*). Friend, friend! Just see. This courtesan girl is indeed very much attached (to me) at heart; and hence she says to me, 'come, you are fatigued, you are exhausted'; while I have not gone to another village, nor to another city. Lady, I swear by my friend's head and by my feet, I am fatigued and wearied while tramping close at your back here and there.

VITA—(*To himself*). Oh! The fool understands *s'ránta* (fatigued) when she said *s'ánta* (enough). (*Aloud*). O Vasantasenâ, you have spoken in a manner contrary to your stay (*i.e.*, life) in the courtesans' quarter. See—

Remember that the courtesans' quarter is (mainly) dependent on young men for help; and consider (also) that you, a courtesan, are just like a creeper growing by the wayside. You possess a body that can be bought for money and hence is like an article for sale. (Therefore), O good maiden, serve equally one much coveted by you and one disliked by you. (31)

Moreover—

An erudite eminent Brâhmaṇa, and also an idiot of the lowest caste,—both bathe in the same well. Even a crow bends (*i. e.* sits upon) the same creeper in bloom, that had been bent by a peacock (sitting upon it). And by the same boat do other fellows (*i.e.* Chânḍálas, etc.) cross (a river), by which Brâhmaṇas, Kshatriyas and Vais'yas cross it. You are a harlot, and (therefore) are like a well, or a creeper, or a boat. Wait upon all (equally). (32)

VAS.—But it is merit indeed that is the cause of love, and not force.

S'AKA'RA—Friend, friend! This accursed wench (*lit.* slave-from-her-birth) does not love me, having fallen in love with that penniless Chàrudatta ever since (she visited) the garden of Cupid's shrine. Here is his house to the left. So you will please so manage that she shall not slip from your hands or from mine.

VITA—(*To himself*). The fool utters the very thing that should have been avoided! What, Vasantsená has fallen in love with the noble Chàrudatta! It is indeed well said that 'a jewel unites with a jewel.' Well, then, let her escape; what do I care for this fool? (*Aloud*). Son of an unmarried woman, is that Sárthaváha's house to the left?

S'AKA'RA—Surely; his house *is* to the left.

VAS.—(*To herself*). Wonderful! To tell the truth, (by saying) his house is to the left, a favour has been conferred upon me by this villain even when doing evil to me, since I am enabled to meet my beloved.

S'AKA'RA—Friend, friend! In this pitchy darkness Vasantasenâ has disappeared while being just in sight, like a pellet of lampblack fallen in a heap of black beans.

VITA—Ah! The darkness is indeed very dense. For—

Long-ranged in light, but suddenly deprived of their power by their entrance into the darkness, my eyes, although wide open, have been closed as it were owing to the darkness. (33)

Moreover—

The darkness is, as if, besmearing the limbs; the sky is, as it were, showering down (black) collyrium; and eye-sight has been of no avail, like service rendered unto a wicked man. (34)

S'AKA'RA—Friend, friend! I shall search for Vasantasená.

VITA—Bastard, is there any sign (of her) that you mark?

S'AKA'RA—Friend, friend, of what kind?

VITA—(For example) the sound of her ornaments or the scent of her chaplets, with its fragrance closely following (its track)?

S'AKA'RA—I hear the scent of her chaplets; but, my nose being choked up with darkness, I do not very clearly see the sound of her ornaments.

VITA—(*Aside*). O Vasantasenâ,

True that owing to this nocturnal darkness you cannot be seen, like lightning lying concealed in the gap of the interior

of a cloud. But, O timid one, this scent proceeding from your chaplets, as well as (these your) jingling anklets, will betray you. (35)

Did you hear me, Vasantasenâ?

Vas.—(*To herself*). I have heard, and comprehended too. (*She shows that she takes off her anklets, and removes her chaplets; then walking about a little, and feeling with her hand*). Ah! Here, surely, is a side-door which I have discovered by feeling over the wall. And I know, by its being closed, that this side-entrance of the house is fastened (from within).

Cha'r.—Friend, I have finished my prayers. So you may now go and offer the oblation to the Holy Mothers.

Vid.—Sir, I won't go.

Cha'r.—Ah! Fie!

Owing to poverty a man's relatives do not abide by his order; his bosom friends turn away from him; his difficulties multiply; his spirit languishes; the brilliance of the moon of his character grows entirely dim; and whatever evil deed may have been done even by other persons, the same is attributed to him. (36)

Moreover—

Nobody keeps company with him, or talks respectfully to him; if he goes to the mansions of the rich on festive occasions, he is looked at with contempt. Scantily clad, in shame he keeps himself at a distance from the great. I consider poverty to be, forsooth, another great sin, the sixth (of the class of the usual five). (37)

Moverover—

O Poverty, I am sorry just for you: I feel concerned as to where you can go, when I, the unlucky one, shall have departed this body, you having thus (so long) resided in my frame like a friend. (38)

Vid.—(*With shame*). Well, friend, if I have to go, then let this Radaniká, too, be my companion.

Cha'r.—Radaniká, follow Maitreya.

The Maid—As your Honour commands.

Vid.—Girl Radaniká, take you the oblation as well as the lamp. I shall unfasten the side-door. (*He does so*).

Vas.—The side-door has opened, as though to favour me. Well, then, I shall get in. (*Seeing*). Oh! Pity! How now! Here is a lamp!

(*She extinguishes it with the hem of her garment and then enters*).

Char.—Maitreya, what is that?

Vid.—The lamp has been blown out by the breeze coming in with a burst (*lit.* that was collected together), the side-door being opened. Girl, Radaniká, you may go out through the side-door. I too shall follow you after having lighted the lamp from the interior quadrangle. (*Exit*).

Śaka'ra—Friend, friend! I shall look for Vasantasená.

Vita—Do look; please, do.

Ś'aka'ra—(*Does accordingly*). Friend, friend! I have caught her!

Vita—Blockhead, it is I!

S'aka'ra—You should come this side and stand in a corner. (*Again searching, and catching* Cheṭa). Friend, friend! I have caught her!

Cheta—Master, I am Cheṭa.

S'aka'ra—Here is friend (Viṭa), here is Cheṭa. Viṭa and Cheṭa; Cheṭa and Viṭa! As for you, you both stand in a corner. (*Again searching, and catching* Radaniká *by the hair*). Friend, friend, I have this time (really) caught her; I have caught Vasantasená!

Like Châṇakya seizing Draupadî, I have caught her by her massive hair, as she was indicated by the scent of her chaplets while running away in the dark. (39)

Vita—

Here, you, who in your pride of youth were going to seek a noble-born person (*i. e.* Chàrudatta),—you have now been seized by the hair, which is richly decorated with flowers and which deserves to be (so) honoured. (40)

Śaka'ra—

Here you are caught by your head, O maiden,—caught by your hair, by your tresses, by your locks! Now cry or scream or shout very loudly for Śambhu, Śiva, Śaṃkara, or I'śvara! (41)

Radanika'—(*With alarm*). What are the noble ones (bent upon) doing?

Vita—Bastard, this consonance of the voice seems to be quite different!

Śaka'ra—Friend, friend! That whore's-daughter has changed her voice, just as a she-cat changes hers when coveting the cream of curds.

VITA—How! She has changed her voice! Oh! Strange! Or rather, what is there strange about it?

She has attained skill in (the use of) her voice, by her acting on the (dancing-) stage, by the training she has received in the arts, and her cleverness in (the art of) deception. (42)

(*Entering*).

VID.—Ah! Wonderful! Owing to the gentle night-breeze, the lamp is fluttering like the heart of a goat brought in for being tied to the sacrificial post (as a victim). (*Approaching and seeing* Radaniká *in that state*). O Radaniká!

ŚAK.—Friend, friend! A man, a man!

VID.—Is it indeed proper, is it at all becoming, that the poverty of our noble Chârudatta should now make even strangers invade his house (with impunity)?

RAD.—Sir Maitreya, see how I am being insulted!

VID.—What! Is that an insult to you or to us?

RAD.—Well, to you, surely!

VID.—Is this violence?

RAD.—What else?

VID.—Really?

RAD.—Really.

VID.—(*Angrily raising his wooden stick*). This cannot be allowed! Look here, even a dog becomes formidable when in his own kennel; what then of a Bráhmaṇa like me? So, by means of this wooden stick which is crooked like the luck of people like us, I will batter with blows your head, like the top of a spoiled dry bamboo!

VITA—Pardon, worthy Bràhmaṇa, pardon!

VID.—(*Looking at* Viṭa). He is not the guilty party in this matter. (*Looking at* Śakára). *This* fellow, obviously, is the offender in this affair. O you, king's brother-in-law, Saṃsthânaka, bad man, villain! Is this indeed becoming? Even though it is true that the noble Chârudatta has been reduced to poverty, still, are not his merits an ornament to this Ujjayinî, that you should enter his house and thus insult his servants?

Insult no man because he is poor: for indeed fate treats none as poor; moreover, even a rich person is poor if he be destitute of good character. (43)

VITA—(*Feeling ashamed*). Pardon, worthy Brāhmaṇa, pardon! This was done, not in insolence, but owing to our having mistaken her for another person (whom we were following). See—

An amorous woman is sought by us—

VID.—What, *this* one?

VITA—Heaven forbid!

—Who is a courtesan (*lit.* the mistress of her youth). She disappeared, and, mistaking this lady for her, we came to commit this breach of decorum (*lit.* good character). (44)

Please accept this all-in-all of conciliation (unconditional apology). (*He throws away his sword, and folding his hands prostrates himself at his feet*).

VID.—Good man, get up, get up. I blamed you as I did not know (your real nature). Now that I know it, I will apologize to you.

VITA—It is indeed you to whom we owe an apology in this affair. So, I will get up, (but) on condition.

VID.—Speak (what it is).

VITA—(I will get up) if you will not tell Chârudatta of this incident.

VID.—I will not tell.

VITA—

This favour of you, O Brāhmaṇa, I bear on my head (*i. e.* accept with great respect), (of you) by whom, we, even though armed with real weapons, have been conquered with the weapons of virtues. (45)

ŚAK.—(*With jealus anger*). Well, for what reason did you fall at this rascally fellow's feet, folding your hands cringingly?

VITA—Because I am afraid.

ŚAK.—Of what are you afraid?

VITA—Of the virtues of that Chàrudatta.

ŚAK.—What sort of virtues does he possess, when on entering his house one does not find even eatables there?

VITA—Nay, say not so.

He has become impoverished by (granting) the prayers of persons like us; never did he insult anyone in his (pride of) wealth. He has dried up (*i. e.* become poor) by having satisfied the thirst (*i.e.* needs) of men, like a reservoir, full of water, in the hot season. (46)

ŚAK.—(*Indignantly*). Who is he, that son-of-a-born-slave?

Is he Śvetaketu, the brave and valiant son of Pāṇḍu? Or is he Ràvaṇa, the Indra-given son of Rádhà? Or is he Aśvatthámâ, born of Kuntî from that (well-known) Ráma? Or is he Jaṭàyu, the son of Dharma? (47)

VITA—You fool! He is, as is well-known, the worthy Chârudatta:

To the distressed, he is the wish-yielding tree, bent down with (the load of) the fruit of his virtues. To the virtuous he is a family-head. To the learned he is a mirror (reflecting learning). He is the touch-stone of moral conduct, and the ocean having righteousness for its coast-line (*i.e.* never transgressing it). He is (ever) hospitable, and never shows disrespect. He is a treasure of all manly virtues, and is courteous and magnanimous by nature. By reason of his manifold virtues, he alone, deserving of praise, really lives; while others are (merely) breathing as it were. (48)

So we shall go away from this place.

ŚAK.—Without taking Vasantasená (with us)?

VITA—Lost is your Vasantasenâ!

ŚAK.—How, indeed?

VITA—

Meeting with you, she has vanished, like the sight of a blind man, or the robustness of a sick person, or the common sense of a fool, or the achievement of an idle fellow, or the highest kind of (*i.e.* Vedic) learning in the case of one of weak memory and addicted to vices, or like the feeling of love towards an enemy. (49)

ŚAK.—I will not go without taking Vasantasenà (with me).

VITA—Have you not heard even this?—

"An elephant can be held by means of a tying-rope, a horse by means of reins, and a woman by the heart: if you haven't this, then go away." (50)

ŚAK.—If you want to go, you may. I won't go.

VITA—All right. I am off. (*Exit*).

S'AK.—Well, he has taken himself off! (*To the* Vid.). You villainous fellow, with your pate and head of the shape of a crow's foot! Sit down, sit down!

VID.—We have been already made to sit down.

ŚAK.—By whom?

VID.—By fate.

ŚAK.—Well, get up, get up.

VID.—We shall get up.

ŚAK.—When?

VID.—When fate will again become favourable.

ŚAK.—Eh, weep, weep!

VID.—We have been already made to weep.

ŚAK.—By whom?

VID.—By poverty.

ŚAK.—Eh, laugh, laugh!

VID.—We shall laugh.

ŚAK.—When?

VID.—When the noble Chárudatta attains prosperity again.

ŚAK.—You villainous fellow! Say to that beggar Chárudatta at my bidding (as follows):—"This courtesan, named Vasantasenâ, decked with gold and covered with gold, (and charming) like the chief actress rising up for (or, at) the exhibition of a new play, who has fallen in love with you since (her visit to) the garden of Cupid's temple, has entered your house while we were trying to win her over by force; so, if you, of your own accord, send her away and place her in my hands, then there will subsist permanent friendliness between you and me, by your quickly restoring her without (any recourse on my part to) judicial proceedings in a court of law. And if you don't restore her, there will be (between us) a feud lasting till death. Moreover, observe carefully—

A pumpkin whose stalk is besmeared with cow's dung, a vegetable that has been dried, meat which is fried, and boiled rice that has been cooked at night in the cold season—these do not get spoiled (*lit.* putrefy) even by lapse of time. (And so will be my enmity ever-lasting)." (51)

Speak well, and speak craftily; speak in such a (loud) voice that I may hear you when seated in the elephant-corniced upper terrace of my palace. If you speak in any other manner, I will crunch your head like a round *Kapittha* fruit crushed by being inserted between the panels of a door.

VID.—I will speak (as you desire).

ŚAK.—(*Aside*). Cheṭa, has Viṭa really gone?

CHETA—He has.

ŚAK.—Then let us be off quickly.

CHETA—Then let the master take the sword.

ŚAK.—Let it be in your own hand.

CHETA—It belongs to the master. Let the master keep it with him.

ŚAK.—(*Seizing it by the wrong end*).

Like a jackal pursued with yells by dogs and bitches (going to his lair), I go to my house, bearing on my shoulder this unsheathed sword resembling in colour the radish-skin, after making it rest in its scabbard. (52)

(*They walk about and depart*).

VID.—Girl, Radnikâ, you should not inform Chàrudatta about this insult offered to you; for I think he would be doubly pained (to hear it), afflicted as he already is by poverty.

RAD.—Sir Maitreya, I am, indeed, Radaniká; my lips are sealed.

VID.—Well, so be it.

CHA'R.—(*To Vasantasenâ*). Radaniká, (the boy) Rohasena, covetous of (enjoying) the breeze, is now suffering from the chilliness of the night-time. So let him be carried inside. And cover him with this cloak. (*He gives her the cloak*).

VAS.—(*To herself*). How now! He takes me for his servant! (*Taking up the cloak she smells it; then longingly to herself*). Ah! This cloak bears the scent of jasmine flowers! His youth seems to be not indifferent (to the pleasures of life), after all. (*She turns aside and covers herself with it*).

CHA'R.—I say, Radaniká, take Rohasena and go inside.

VAS.—(*To herself*). Alas! I have not the good fortune to (enter) your inside.

CHA'R.—I say, Radanikâ, you don't even make a reply! Alas!

When a man attains a state brought on by fate and painful on account of the loss of prosperity, even his friends turn into his enemies, and even persons who have long been attached to him grow cold. (53)

(Radanikâ *and* Vidúshaka *approach*).

VID.—Sir, *here* is that Radanikâ.

CHA'R.—This is our Radanikâ? Then who is this another lady,

Who is desecrated by my garment which I threw at her in ignorance—

VAS.—(*To herself*). Say rather, *consecrated.*

CHA'R.—

—And who appears like the lunar digit obscured by an autumnal cloud? (54)

Or rather, it is improper to look at another's wife.

VID.—Sir, you need not have any fear about looking at another's wife. This is Vasantasenā, who has fallen in love with you since (her visit to) the garden of Cupid's shrine.

CHA'R.—Ah, this is Vasantasenâ ! (*To himself*).

—The passion inspired in me by whom subsides in my limbs, like the anger of a cowardly person, now that my ample (large) fortune has declined. (55)

VID.—My friend, this is what the king's brother-in-law says—

CHA'R.—What is it ?

VID.—"This courtesan, named Vasantasenâ, decked with gold and covered with gold, (and charming) like the chief actress rising up for (or, at) the exhibition of a new play, who has fallen in love with you since (her visit to) the garden of Cupid's temple, has entered your house while we were trying to win her over by force.

VAS.—(*To herself*). To tell the truth, I have been obliged (*lit.* decked) by these words (of his), *viz.* "trying to win her over by force."

VID.—"So, if you, of your own accord, send her away and place her in my hands, then there will subsist permanent friendliness between you and me, by your quickly restoring her without (any recourse on my part to) judicial proceedings in a court of law. Otherwise there will be (between us) a feud lasting till death."

CHA'R.—(*Contemptuously*). He is a fool ! (*To himself*). Ah ! How now ! She is indeed a lady fit to be waited upon (worshipped) like a goddess ! Hence it was that at that time,

She, although ordered to enter the house, did not move away, observing my (penurious) condition brought upon by fate. And although she can talk boldly in a variety of ways owing to her familiarity with men, she does not speak boldly. (56)

(*Aloud*). Madam Vasantasenā, I have offended you by thus treating you like a servant, not recognizing you through my ignorance So here I ask your pardon with my (bent) head.

VAS.—*I* have to conciliate your honour by bowing down to your with my head, since I have offended you by this intrusion into a place of which I am unworthy.

VID.—Well, both of you happily saluting each other, have mutually approached (each other). with your heads, like two paddy-fields. I too will ask pardon of you both, with this head of mine resembling a camel-colt's knee. (*He gets up*).

CHA'R.—Let it go; no ceremony is needed!

VAS.—(*To herself*). The beginning of the talk has been clever as well as sweet. But it will not be proper for me to stay with him, having thus come here, he being in such (poor) condition. Well, I will speak to him thus. (*Aloud*). Sir, if your Honour would like thus to favour me, then I wish to keep this ornament in your house as a deposit; it is for the sake of ornaments that these wicked fellows pursue one.

CHA'R.—This house is not a fit place for (keeping) a deposit.

VAS.—Sir, that is not true; (for) deposits are entrusted to *persons*, and not to *houses*.

CHA'R.—Maitreya, take that ornament.

VAS.—I am indeed obliged. (*Hands over the ornament*).

VID.—(*Receiving it*). May you be happy!

CHA'R.—You fool, it is a deposit (and not a gift)!

VID.—(*Aside*). If so, then may thieves steal—

CHA'R.—In a very short time—

VID.—this deposit entrusted to us by her.

CHA'R.—I will return it (to her).

VAS.—Sir, I wish to repair to my house in the company of this gentleman.

CHA'R.—Maitreya, accompany her ladyship.

VID.—You yourself will look charming, like a royal swan, tripping after this lady with her swan like gait. But I, a (poor) Bràhmaṇa, will come to grief (or, perish) being harassed at every step by people, just as an offering made in a public square is gobbled up by dogs.

CHA'R.—All right. I myself will accompany her ladyship. So light (some) torches, such as can be relied upon (to light up) the king's high-road.

VID.—Vardhamânaka, light (some) torches.

THE SERVANT—(*Aside to* Vid). Here, how are torches to be lighted without oil ?

VID.—(*Aside to* Cha'r.). Ah ! Those torches of ours have now become void of *sneha* (oil), like courtesans who, slighting penniless lovers, lose their *sneha* (affection) for them.

CHA'R.—Maitreya, let it be ; there is no need (now) of the torches. See—

Here indeed, rises the moon, palish-white like the cheek of an amorous lady, having the starry clusters as his retinue, and serving as the lamp on the king's road,—(the moon) whose white beams fall in the midst of the dense darkness like streams of milk over (dried) mud from which all the water has oozed out. (57)

(*With love*). Lady Vasantasenâ, here is your house ; you may now get in.

VAS.—(*Looking at him lovingly* ; *exit*).

CHA'R.—Friend, Vasantasenâ has gone in. Come then ; we too shall go home.

Deserted is this royal road, and guards are patrolling it. We must avoid being duped, for night is full of (*i. e.* affords scope for) many crimes. (58)

(*Walking about*). And this golden casket should be guarded by you at night and by Vardhamānaka by day.

VID.—As your Honour commands.

(*Exeunt both*).

End of Act I. of the Mṛichchhakaṭika, *styled*
' The Depositing *of the* Ornament. '

ACT II.

(*Entering*).

A MAID—The mother has sent me with a message to my mistress; so I will just enter and approach her. (*Walking about and observing*). Here is seated my lady, brooding over something in her heart. Well, then, I will approach her.

(*Then enter love-sick* Vasantasenâ *seated, and also* Madanikâ).

VAS.—Friend, what next ?

MAD.—Lady, you have not spoken about anything. How then (do you ask) ' what next ' ?

VAS.—What did I say ?

MAD.—You asked, 'what next'?

VAS.—(*Knitting her eye-brows*). Ah! Yes!

(*Approaching*).

THE FIRST MAID—Lady, the mother asks that you should take your bath and go through the worship of the deities.

VAS.—Friend, tell mother that I am not going to bathe to-day; let therefore the Bràhmaṇa himself perform the worship.

THE MAID—As your ladyship commands. (*Exit*).

MAD.—Madam, it is my love that prompts me to inquire, and not the disposition to find faults: so tell me, please, what all this means.

VAS.—Madanikā, what do you see me to be like?

MAD.—I can see from your ladyship's absent-mindedness that you have fallen in love with somebody whom you have treasured up in your heart.

VAS.—Rightly have you guessed! You are indeed Madanikâ, clever in fathoming the hearts of others!

MAD.—Well, I am glad, I am glad indeed! Herein you are indeed obliging the mighty Cupid, who is (*i. e.* occasions) a glorious festive joy to all young persons. So your ladyship will please tell whether he is a king, or a king's favourite, who is (thus desired) to be served!

VAS.—Girl, I want to *enjoy*, not to *serve*.

MAD.—Do you love some Brâhmaṇa youth, distinguished for his deep erudition?

VAS.—I have a veneration for all Brâhhmaṇas.

MAD.—Do you then love some young merchant, who has amassed a great fortune by visiting many cities?

VAS.—Friend, a merchant causes great pain of separation, by going to other countries, leaving behind his beloved person even though her love for him be very deep.

MAD.—Madam, he is not a king, nor a king's favourite, nor a Bráhmaṇa, nor a merchant. Who may he be then, that my mistress desires?

VAS.—Girl, you visited with me the garden of Cupid's shrine?

MAD.—I did, Madam.

VAS.—And still you ask me (about it), as if you are a stranger (in the matter)?

Mad.—I have it! Is he that same gentleman who favourably received my mistress when she sought his help?

Vas.—Well, what is his name?

Mad.—Why, he resides in the merchants' quarter.

Vas.—Girl, I asked you his *name*!

Mad.—My lady, he, of auspicious name, is called the noble Chárudatta.

Vas.—(*Joyfully*). Excellent, Madaniká, excellent! You know it rightly!

Mad.—(*To herself*). I will thus (speak to her) now. (*Aloud*). My lady, it is heard that he is a poor man.

Vas.—Hence it is that I love him. For a courtesan who fixes her affections on a poor lover would not incur censure from the world.

Mad.—But, madam, do the female honey-bees frequent a mango-tree which has lost its blossoms?

Vas.—[No, they do not;] and hence they are known as 'honey-makers.'

Mad.—Lady, if you desire him, then why is it that you do not now approach him of your own accord, at once?

Vas.—Girl, if I were to go to him myself at once, then, being unable to make an adequate return (for my self-offer), he may probably make it impossible for me to visit him again, and I wish to prevent that.

Mad.—Is it for this very reason that you deposited that ornament in his hands?

Vas.—Girl, you have guessed it correctly!

(*Behind the Scenes*).

O Gamester! This gambler, bound (to us) for ten gold-pieces, is making off—making off! Catch him! Oh! Catch him! Stop, stop! I see you from a distance!

(*Entering with a toss of the curtain, and in a flurry*).

Samva'haka—Oh! Painful is this state of a gambler!

Oh! I am kicked (*i. e.* defeated) by the *gardabhî* die, as if by a *gardabhî* (she-ass) just let loose from her first halter. Ah! I am struck (*i e.*, defeated) by the *S'akti* die, like Ghaṭotkacha struck by the *S'akti* (weapon) discharged by Karṇa, the king of the Aṅgas! (1)

Seeing the keeper mentally occupied with the score, I suddenly escaped, and have now reached the public road; whom shall I now approach for refuge? (2)

Well, then, while these two, the master and the gamester, are looking for me elsewhere, I shall enter this deserted temple walking backwards (*lit.* with feet turned in the opposite direction) and take my stand there as the goddess (idol). (*He makes numerous gestures and then remains in that posture*).

(*Then enter* Mâthura, *and the* Gamester).

MA'THURA—O Bhaṭṭáraka! This gambler here, bound to us for ten gold-pieces, is making off—making off! Catch him! Oh! Catch him! (O you) Stop, stop! I see you from a distance!

GAMESTER—

Even if you now go to the nether regions, or seek the protection of Indra himself, nobody, not even Śiva, would be able to save you, excepting the keeper alone. (3)

MA'TH.—

O you who cheated a good keeper! Where, Oh, where can you run away, with your limbs quaking with fear, stumbling at every step over even as well as uneven ground, and seriously darkening (*i. e.* disgracing) both your family and your good name? (4)

GAM.—(*Examining the foot-prints*). Here he goes (*i. e.* has gone on)! Here the track is lost!

MA'TH.—(*Observing and reflecting*). Ah! The foot-prints are in the contrary direction, while this temple (we know) has no image. (*Pondering*). That rogue of a gambler has entered the temple, walking backward!

GAM.—Then let us follow him.

MA'.—Let us do so.

(*Both show that they enter the temple; seeing, and making signs to each other*).

GAM.—How now! We have a wooden idol here!

MA'.—No, not at all; it is a stone image. (*He rocks it in various ways; then making a sign*). Never mind; come, we shall have a game at gambling. (*They play many sorts of games at dice*).

SAMVA'.—(*Variously restraining the manifestations of his longing to have a game himself; to himself*). Ah!

The rattling sound of dice stirs the heart of a penniless person, just as the sound of drums does that of a king who has lost his kingdom! (5)

I know that I shall never again play (*i. e.* gamble); gambling is like taking a leap from the summit of the Meru mountain! But still the rattle of dice, sweet as (the song of) the Cuckoo, captivates the heart! (6)

GAM.—The throw is mine, the throw is mine!

MA'.—No, no! It is mine, it is mine!

SAMVA'.—(*Coming up suddenly from one side*). No, no! It is *my* throw!

GAM.—We have got our man!

MA'.—(*Seizing him*). O you, defrauder of the money staked (*i e.* avoider of the penalty)! You are caught! Deliver up those ten gold-pieces!

SAMVA'.—I will give to-day.

MA'.—Give them just now.

SAMVA'.—I will give; please have a little patience (*lit.* show me favour).

MA'.—You fellow, give them *now,* I say!

SAMVA'.—My head is feeling dizzy! (*He falls down on the ground*).

(Both *belabour him in various ways*).

MA'.—Here, now! I arrest you in the name of the Players' Association!

SAMVA'.—(*Gets up*; *sorrowfully*). How now! I have been arrested in the name of the Players' Association! Ah! This is a rule which we gamblers cannot break. But from what source am I to pay it?

MA'.—Let a pledge be given; oh, let one.

SAMVA'.—So I will. (*Approaching the* Gamester). I will pay half; you should forgive me the other half!

GAM.—So be it.

SAMVA'.—(*Approaching the* Keeper). I will give surety for half; your honour will please excuse me the other half!

MA'.—Where is the harm? Let it be as you say.

SAMVA'.—(*Aloud*). Sir, half excused by you?

MA'.—Excused.

SAMVA.'—(*To the* Gamester). Half also excused by you?

GAM.—Excused.

SAMVA'.—Then I am off now!

MA'.—Give those ten gold-pieces! Where are you off to?

SAMVA'.—Look here, Sirs, look here! Oh! Just now I offered security for one half, and the other half was excused. Still he demands it just now from me, who am unable (to pay)!

MA'.—(*Seizing him*). You rogue, I am Mâthura, and am clever enough (as you know). I won't allow myself to be cheated in this matter. So you, Cheater-of-the-money-staked, pay up all those gold-pieces *now*!

SAMVA'.—How can I pay them?

MA'.—Sell your father and pay.

SAMVA'.—Whence have I a father?

MA'.—Sell your mother and pay.

SAMVA'.—Whence have I a mother?

MA'.—Sell your own self and pay.

SAMVA'.—Then do this much favour: take me to the king's highway.

MA'.—Come along!

SAMVA'.—So be it! (*Walks about*). Sirs, buy me off the hands of this Keeper here by paying ten gold-pieces! (*Looking up in the empty space*). What say you?—'What can you do?' I can be a menial servant in your household.—How! He has passed by without making any answer! Never mind; I will speak to this another gentleman. (*He repeats that same sentence again*). How! He too has despised me and gone away! Alas! This is how I, the unlucky one, have fared since the noble Chārudatta lost his fortune!

MA'.—Give it, I say!

SAMVA'.—How can I pay? (*He falls down*).

(Mâthura *pulls him up*).

SAMVA'.—Save me, sirs, save me!

(*Then enter* Darduraka).

DAR.—Oh, gambling is, indeed, to a man, a kingdom without a throne!

Like a king, a gambler cares not for defeat from any one; he always receives and gives away amounts of money; (and), being the recipient of an immense income (revenue), he is ever waited upon by wealthy persons. (7)

Moreover—

Money is obtained by gambling alone; wife and friends are acquired through gambling alone; gifts are given and things enjoyed by means of gambling alone; and one's all is lost (also) by gambling alone. (8)

Moreover—

Having lost all my wealth through the *Tretá* (Tray), then having my body parched up by the (wrong) fall of the *Pávara*

(the Deuce), and next having the road shown to me by the *Nardita* (the Ace), I (now) go, being (finally) felled to the ground (*i. e.* completely ruined) by the *Kaṭa* (the Four). (9)

(*Looking before him*). Here is our former keeper Mâthura, coming in this very direction. Well, I can't escape him (avoid his path), so I will veil myself. (*He gesticulates variously and then stands; inspecting his cloak*).

This garment has lost most of its threads; this garment has become ornamented with hundreds of holes! This garment it is not possible to wear at all; this garment looks all right only when rolled up! (10)

Or rather, what can this poor fellow (Màthura) do (to me), who verily,

Can remain stretched up, so long as the sun stands (in the sky), with one leg in the sky and the other on the ground! (11)

MA'.—Pay, pay!

SAMVA'.—How shall I pay?

MA'.—(*Pulls him*).

DAR.—Ah! What is this (that is going on) before me? (*In the space*). What do you say?—'This gambler is being maltreated by the Keeper and none is setting him free'? Why, this Dardura will set him free! (*Approaching*). Make way, make way! (*Seeing*). Oh! How now! Here is the cunning Màthura, and this too is poor Saṃvâhaka!

Why should this very tall and delicate fellow be always engaged in gambling?—(he) who does not remains suspended motionless till the close of the day, with his head hanging down; whose back does not bear scars produced by rasping clods of earth; and this interior of whose thighs is not daily nibbled by the dogs (set after him). (12)

Well, I will first appease Máthura. (*Approaching*). I salute you, Mâthura!

MA'.—(*Returns his salute*).

DAR.—What is this?

MA'.—This fellow owes ten gold-pieces.

DAR.—Why, that's a mere trifle!

MA'.—(*Pulling out the cloak lying folded up in* Dardura's *arm-pit*). Look, sirs, look! This man, clad in (such) a tattered garment, calls ten gold-pieces 'a mere trifle'!

DAR.—You fool! I can pay off ten gold-pieces by a mere *Kaṭa* throw. What then! he who has money—does he take it on his bosom and display it (publicly)? You fellow!

You are a low-caste man! you are doomed (to perish); (since) you are killing a human being possessed of the five bodily organs, merely for the sake of ten gold-pieces. (13)

MA'.—Sir, ten gold-pieces may be a trifle to you; to me they are a fortune!

DAR.—If so, then hear me. Give ten additional gold-pieces to this very man, and let him gamble with them.

MA'.—Then what would happen?

DAR.—If he wins, he will pay you.

MA'.—And if he doesn't win?

DAR.—Then he will not pay!

MA'.—Now it is no use talking any more (with you in this matter). Rogue, you who are talking in this fashion—*you* pay them! Shall I, too, the well-known gambler, Mâthura, gamble for nothing? I am not afraid of anyone. You rogue, you are a blackguard (*lit.* a man false to your character as a gambler)!

DAR.—Ha! Who is a blackguard?

MA'.—You, *you* are a blackguard!

DAR.—Your father is a blackguard! (*Makes signs to* Saṃvâhaka *to escape*).

MA'.—You son-of-a-whore! Is it (always) thus that you have played at dice?

DAR'.—Yes, I have thus played at dice.

MA.'—You Saṃvâhaka! Pay up those ten gold-pieces!

SAMVA'.—I'll pay to-day; I'll pay presently.

(Mâthura *pulls him*).

DAR.—You fool! You can harass him in my absence, but not in my presence! (Mâthura *drags* Saṃvâhaka *and gives a blow on his nose*; Saṃvâ. *shows that he bleeds and faints, and falls on the ground*; Dar. *goes forth and screens him*; Mâ. *strikes* Dar.; Dar. *strikes in return*).

MA.'—Ah! Ah! You villain! Son-of-a-whore! You'll get the fruit of this!

DAR.—You fool, you have struck me while I was on the road; if you were to beat me to-morrow in the palace, then you'll see!

MA'.—Here I am ready to see!

DAR.—How will you see?

MA'.—(*Opening his eyes wide*). Thus I will see.

(Dar. *throws dust into* Mâ.'s *eyes and makes a sign to* Saṃvâ. *to escape*; Mâ. *shuts his eyes and falls to the ground*; Saṃvá. *makes good his escape*).

Dar.—(*To himself*). I have made an enemy of Mâthura, the principal gambling-master. So it is not advisable (for me) to stay (longer) in this place. My dear friend Śarvilaka has told me that, as the report goes, a cowherd's son, named A'ryaka, shall be the king as has been prophesied by a *Siddha* (a Seer). And all persons, of my sort, are flocking to him. So I too will go into his presence. (*Exit*).

Samva'.—(*Walks about in fear*; *observing*). Here is somebody's house with its side-door open. So I'll get in here. (*Shows that he enters*; *seeing* Vasantasenâ). Lady, I beseech your protection !

Vas.—Have no fear, you who seek my protection ! Girl, close the side-door.

(*The* Maid *does as ordered*).

Vas.—Whom are you afraid of ?

Samva'.—Of a creditor, madam.

Vas.—Girl, you may now open the side-door.

Samva'.—(*To himself*). How now ! She makes light of any fear arising from a creditor ! Rightly it has been said that—

A person, who, knowing his own strength, takes up a load which is proportionate (to it), will never stumble (come to grief) ; nor will he perish even if he (comes to) be in a wilderness. (14)

Of (the truth of) this I myself am an illustration !

Ma'.—(*Rubbing his eyes* ; *to the* Gambler). Eh ! Give, give !

The Gamester—Master, that fellow escaped just as we came into scrape with Dardura !

Ma'.—That gambler had his nose broken by the blow of my fist. So come along ; we shall follow the track of its blood.

(*Following the track*).

Gamester—Master, he has gone into Vasantasenâ's house !

Ma'.—Then our gold-pieces are secure

The Player—Let us go and inform the police (*lit.* the court).

Ma.'—That rascal might leave this place and go elsewhere. So we had better capture him by means of a blockade.

Vas.—(*Makes a sign to* Madanikâ).

MAD.—Whence do you come? Who may you be? To whom do you belong? What profession do you follow for a living? And whence is your fear?

SAM.—May the lady hear!—Madam, my birth-place is Pâṭaliputra, and I am the son of a village headman. I earn my living by the profession of a shampooer.

VAS.—It is a very dainty art that you have learnt.

SAM.—Lady, I learnt it as an art, but it has now become my means of earning a livelihood!

THE MAID—You have given a reply indicative of extreme dejection! Well, what next?

SAM.—Then, lady, having at home heard (about this city) from the lips of travellers, I came down to this place out of a curiosity to visit a country never seen before. And, having entered this Ujjayinî, I took service with a certain gentleman. He is so very handsome in appearance and of a sweet address! He makes gifts, but makes no mention of them; and forgets any ill (done unto him by others). Why waste words?—On account of his courtesy he considers himself as belonging to (*i. e.* at the service of) others; and he is kind to those who approach him for refuge.

THE MAID—Who may he be that now graces Ujjayinî, having appropriated to himself (*lit.* stolen) the virtues of the object (*i. e.* Chárudatta) of my lady's desires?

VAS.—Well spoken, wench, well spoken! I too thought just the same in my mind.

THE MAID—Sir, what next?

SAM.—Lady, owing to the large gifts he bestowed in compassion, he now—

VAS.—Has lost all his fortune?

SAM.—How did your ladyship know it, even before it was told to you?

VAS.—What is there to be known? Virtues and riches are seldom found (to exist) together. Water is most plentiful in those pools which are unfit to be drunk from.

THE MAID—Sir, what may his name be?

SAM.—Lady, who is there that does not know the name of that Moon on this Earth? He resides in the merchants' quarter; he, of auspicious name, is called the noble Chārudatta.

VAS.—(*Joyfully getting down from her seat*). This house is your honour's own! Girl, give him a seat. And take up a fan; his honour is weary with fatigue.

(*The* Maid *does as ordered*).

SAM.—(*To himself*). How! By the mere mention of the noble Chârudatta's name they are showing me so much respect! Excellent, noble Chárudatta, excellent! You alone (really) *live* in this world, while all other persons merely *breathe*! (*Falling at* Vas.'*s feet*). No, no, madam! You may sit on the seat!

VAS.—(*Sitting down on it*). Sir, whence is that (how can he, *i. e.* Chárudatta, be) a rich man?

SAM.—

A good man's wealth really consists in his hospitable nature; (otherwise) who does not possess riches which are transitory? He who knows how to respect (others) knows also (*i. e.* can appreciate) the significance of the respect (paid by others to him). (15)

VAS.—Well, go on.

SAM.—Then that gentleman took me into his personal service on wages; when he had only his good name left to him, I took to gambling as a means of sustenance. Then, my luck going against me, I lost ten gold-pieces at play.

MA'.—I am totally undone! I am robbed!

SAM.—Here are they, the keeper and the gamester, both on my track. So now, having heard (my story), your ladyship may decide (what to do).

VAS.—Madanikâ, the birds wander anywhere at random, when the tree whereon they dwell is tottering. Go, then, girl, and give this bracelet (*lit*. hand-ornament) to those two, the keeper and the player, saying that it is given by this gentleman himself. (*She removes the bracelet from her hand and gives it to the* Maid).

THE MAID—(*Taking it*). As your ladyship commands. (*Exit*).

MA'.—I am totally undone! I am robbed!

THE MAID—As these two are looking upwards, sighing deeply, pondering, and talking with their eyes fixed on our door, I guess that these must be those very persons, the keeper and the gamester. (*Approaching*). Sir, I bow to you!

MA'.—May you fare well!

THE MAID—Sir, which of you two is the keeper?

MA'—

O you slender-waisted damsel! With your lower lip bitten in love-sport and looking ungainly, to whom are you addressing alluring words, casting side-glances? (16)

I am not a rich man. So go elsewhere.

The Maid—If you can talk thus, then surely you can't be the gambler.—Is there any person who owes you money?

Ma'.—There is. He owes ten gold-pieces. What of him?

The Maid—On his account my lady has given this bracelet—Ah! no!—he himself has given it.

Ma'.—(*Joyfully taking it*). Aye, you say to that good chap that we have got the security; so he might come and again have a throw at dice.

(*Exeunt both*).

The Maid—(*Approaching* Vas.). Mistress, the keeper and the gamester have both gone away satisfied.

Vas.—Then you may depart, sir, and comfort your (anxious) relatives.

Sam.—Madam, if so, then kindly allow this art (of mine) to be imparted to your maid-servants.

Vas.—Sir, you should (go and) serve that same person whom you served before, for whose sake this art is to be learnt (by us).

Sam.—(*To himself*). Her ladyship has skilfully declined my offer! How then shall I repay her kindness? (*Aloud*). Madam, being thus disgraced as a gambler I will now become a Buddhist monk. So madam should carefully remember these words, *viz.* that Saṃvâhaka the gambler has turned a Buddhist monk.

Vas.—Sir, don't be rash.

Sam.—Madam, my resolve is taken (*Walking about*).

Gambling has done to me that which places me beyond the power of all people. Now I will roam about on the king's highway, freely holding up my head. (17)

(*An uproar behind the Scenes*).

Sam.—(*Listening*). Ah! What may this be? (*In the void*). What say you?—'Here has broken loose Vasantasenâ's rogue elephant named Khuṇṭamoḍaka'? Oh! I shall then go and have a look at her ladyship's Scent-elephant. Or rather, what have I to do with this? I shall do as I have resolved. (*Exit*).

(*Then enter with a toss of the curtain* Karṇapúraka *highly jubilant and in a formidable and gaudy dress*).

Kar.—Where, where is her ladyship?

THE MAID—You rude fellow, what is the cause of your excitement that you do not see her ladyship seated just in your front?

KAR.—(*Seeing*). Madam, I bow to you!

VAS.—Karṇapûraka, you seem to be mightily pleased, from your face! So what can this be?

KAR.—(*With great pride*). My lady, you've missed a treat (*lit.* you have been cheated) inasmuch as you saw not Karṇapúraka's exploit, to-day!

VAS.—Karṇapûraka, what is it, what is it?

KAR.—May your ladyship listen.—That rogue elephant of yours, called Khuṇṭamoḍaka,—he broke the post to which he was tied, killed his keeper, and got down to the king's highway, causing tremendous excitement. Then in the meantime people began to shout out—

"Remove the children.—Quickly mount trees or house-tops.—Don't you see that the furious elephant is just coming towards you this way?" (18)

And again—

"Pairs of anklets have dropped off! Broken are girdle-zones set with jewels! And so, too, are very lovely bracelets inlaid with a network of the shooting rays of gems!" (19)

Then that rogue elephant came upon a monk, as he was dashing through the city of Ujjayinî, as though it were a lake full of blooming lotuses through which he was wading with his trunk, legs and tusks. Seeing that he discharged a shower of spray at the monk who had (already, in fear) dropped his staff, his gourd, and his alms-pot, and took him up between his tusks, the people again shouted out—"Oh! The monk is being killed!"

VAS.—(*In agitation*). Oh! the carelessness! Oh! the mishap!

KAR.—Away with agitation! May your ladyship just listen.—Then seeing the elephant who carried along a mass of broken chains that were dangling about, and bore that monk held between his tusks, I, Karṇapûraka—no, no! This slave nourished upon the rice-balls got from your ladyship—running in a zigzag way, calling out (assuring words all the while) to that writer of gambling-scores (*i. e.* the monk), quickly seized an iron bar from a shop and challenged that mad elephant (to halt).

VAS.—What happened then?

KAR.—

I struck at that infuriated elephant who looked like a peak of the Vindhya mountain, and released that recluse held between his tusks. (20)

VAS.—It was bravely done by you! What followed?

KAR.—Then, lady, like a boat unevenly loaded with freight, all Ujjayinî crowded over on one side, simply calling out 'Bravo! Karṇapûraka, Bravo!' Then, lady, one person (from amongst them), touching those parts of his body where he should have had ornaments, and finding that they weren't there, looked up, heaved a deep sigh, and threw this cloak over me.

VAS.—Karṇapûraka, just see whether that cloak is scented with jasmine-flowers or not.

KAR.—Lady, owing to the smell of ichor I cannot well distinguish its scent.

VAS.—Just see if it has any name.

KAR.—Here's a name. May madam read it herself. (*Takes the cloak to her*).

VAS.—"This (cloak) belongs to the noble Chârudatta." (*Reading it she takes it lovingly and wraps herself with it*).

THE MAID—Karṇapúraka, the cloak becomes our lady well.

KAR.—Surely; it becomes her well!

VAS.—Karṇapúraka, here's a reward for you. (*Gives him an ornament*).

KAR.—(*Receiving it with bowed head, and saluting her*). Now that cloak does, indeed, become her ladyship beautifully!

VAS.—Karṇapúraka, where may the noble Chārudatta be at this time?

KAR.—He started to go home by this very road.

VAS.—Wench, we shall ascend the upper terrace and have a look at the noble Chárudatta.

(*Exeunt all*).

Thus ends Act II., styled.
'Saṃváhaka the Gambler.'

ACT III.

(*Then enter Cheṭa*).

CHETA—

A master, who is kind and compassionate to his servants, is pleasing (*lit.* shines), even though he may be poor. But again, one who is mean and purse-proud, is forsooth difficult to serve, and proves formidable in the end.* (1)

Moreover—

It is not possible to turn away a bull who is greedy of corn, nor a man who is deeply attached to another's wife, nor one who is addicted to gambling ; nor is it possible to cure what is one's natural defect. (2)

A long time has passed since the noble Chárudatta went to attend the musical concert. It is past midnight, and still he hasn't come. So then I'll go to the room near the outer entrance, and go to sleep (there). (*He does accordingly*).

(*Then enter* Chârudatta *and* Vidûshaka).

CHA'R.—Oh ! Splendid ! Rebhila sang just beautifully ! The lute is indeed a jewel, (only that it was) not produced from the ocean. For—

To a love-sick person, it is a companion agreeable to (the state of) his heart ; if the lover who has made an appointment is long in coming, it serves as an excellent means to pass time ; to those suffering from (the pangs of) separation, it is the most welcome means of consolation ; and to a person actually in love, it yields delight that intensifies his passion. (3)

---

* Instead of this some MSS. read—" A good man (master) who keeps in his service servants even though they be worthless, and who is himself poor and without power, is pleasing (*lit.* shines); but not so a purse-proud, mean master, laden though he may be with immense wealth. "

After this some MSS. also read the following two verses :—" The stalk of a cucumber is bitter (in taste); an illiterate Brâhmaṇa is bitter (*i. e.* unwelcome) ; so, too, is a lazy wife ; and a man who is poor from his very birth."

"First an unchaste woman does not like to behave virtuously, which to her is unpleasant acting ; but she feels proud when she behaves like a chaste woman ; and in the beginning she covers her (upper) body with a long hem (as becomes a chaste lady)."

VIDU'SHAKA—Sir, come along ; let us go home.

CHA'R.—Master Rebhila did, indeed, sing charmingly!

VID.—As for me, a smile is produced in me by two things : by a woman reading Sanskrit, and by a man singing in a low, sweet tone. For when a woman reads Sanskrit, she noisily snuffles (*lit.* makes a ' Soo, Soo ' sound), like a young cow that has had a new rope put through the septum of her nose. A man, too, when he is singing in a low, sweet tone, is emphatically not to my liking, like an old priest repeating *Mantras* and having a garland of dried-up flowers (round his neck).

CHA'R.—Friend, Master Rebhila did, indeed, sing wonderfully to-day ! And (how is it that) you were not pleased ?

Really his song was impassioned, sweet, smooth, clear, and full of emotion, and graceful, and charming. Or where is the use of many words of praise uttered by me ?—Methinks it was as if some woman concealed who sang (and not he). (4)

Moreover—

To tell the truth, I feel that, although the time of the musical concert is over, I am as it were still listening, as I walk, to that cadence of the notes of his sweet voice; and to those well-blended notes of the lute, high-pitched when following up with the harmonious swell and fall of the sounds of the syllables (of the song), but low towards the close ;—and to the song, sung with due regard to the pitch of sounds, graceful and repeated twice where the *rága* (passion) required it. (5)

VID.—Friend, even the dogs are fast asleep in the various lanes that stretch across the market-place. So let us go home. (*Looking before him*). Friend, see see ! Here is the divine Moon descending from his skyey mansion, as though to make room for darkness !

CHA'R.—Your remark is quite proper:

There sets the moon, giving room to darkness, and with one end raised upwards, looking as if it were the sharp tip remaining (visible) outside, of the tusk of a wild elephant submerged in water. (6)

VID.—Well, here's our house. Vardhamánaka, Vardhamánaka ! Open the door !

CHETA—I hear the revered Maitreya's voice; the noble Chárudatta has arrived. Well, then, let me open the door

for him. (*He does so*). Sir, my bow to you! Maitreya, to you too! May you both sit on this commodious seat!

(*Both show that they enter and sit down*).

VID.—Vardhamánaka, call Radanikā to wash our feet.

CHA'R.—(*With compassion*). You need not awaken a person who is sleeping.

CHETA—Sir Maitreya, I'll hold the water, and you may wash (Chárudatta's) feet.

VID.—(*Angrily*). Friend, here is this fellow, the son-of-a-slave, going to hold the water, while he wants to make *me*, who am a Bráhmaṇa, wash your feet!

CHA'R.—Friend Maitreya, you may hold the water, and Vardhamânaka will wash my feet.

CHETA—Sir Maitreya, pour the water.

(VID. *does accordingly*; Cheṭa *washes* Châr.'s *feet and moves away*).

CHA'R.—You should also pour water over (*i. e.* wash) the Brāhmaṇa's (Maitreya's) feet.

VID.—What good will water for my feet do? I shall again (soon) have to roll on the ground, like a beaten ass!

CHETA—Sir Maitreya, you are, indeed, a Bráhmaṇa!

VID.—Yes, I am a Bráhmaṇa among all the Bráhmaṇas, like the (harmless and despised) *ḍuṇḍubha* among all the serpents!

CHETA—Sir Maitreya, still I shall wash your feet. (*Does so*). Sir Maitreya, here's that golden casket which I have to guard by day and you by night. So please take it. (*Gives it*). (*Exit*).

VID.—(*Taking it*). This still remains with us! What, is there not even a thief in this Ujjayinî who would rid me of this vile thing, this robber of my sleep? Friend, I am going to keep it inside, in the interior quadrangle.

CHA'R.—

Do not take it inside the quadrangle; for it has been worn by a courtesan; therefore, O Brâhmaṇa, you should keep it with you till it is returned to her. (7)

(*Showing that he is about to sleep, he again recites the former verse, "To tell the truth" &c.*).

VID.—Are you going to sleep?

CHA'R.—Yes.

Here is this sleep approaching me as it were from my forehead, seizing my eyes; of invisible form and elusive, it

gains strength, like old age, overcoming the (opposing) vitality of a person. (8)

VID.—Well, we shall both sleep. (*Shows that he falls asleep*).

(*Then enter* Śarvilaka).

ŚAR.—

Having made a passage (for my business), by the power of my training and physical strength, (a passage) large enough to easily admit a man of my build, I move about, my sides being scratched by my creeping along the ground, like a snake with his old (worn-out) body casting off his slough. (9)

(*Looking at the sky*; *joyfully*). Ah! How now! The divine Moon is about to set! For now—

This night, in which all the objects are hidden (from sight) by the pitchy darkness, is concealing me, (as fondly) as a mother (conceals her son,—a mother) in whom all other sentiments are overpowered by the intense blindness (of love); —(me) who walk about in fear of the king's watchmen, and who, supremely brave, am bent upon burgling the houses of others. (10)

Having made a hole in the surrounding wall of the park, I have (now) reached the central building. So now I shall force an entry into the (inner) quadrangle also. Oh!

Let people call, as they will, this a vile trade, which thrives well when people are asleep; and that getting the better of people by cheating them when they are unsuspicious, is mere thieving, and by no means a brave deed. Still, even a condemnable position of independence is preferable to serving others with folded hands. And this is the path that was followed of yore by Droṇa's son (Aśvatthâman), when he assassinated the Kshatriya princes in sleep. (11)

So now, in what spot shall I effect a breach?

What is that spot, which is loose (soft) by being sprinkled over with water, so that it would produce no sound (when being bored through)? Where could be made a hole in the wall, wide but not in sight (of the passers-by)? What portion of this building is dilapidated, having its masonry worn out by the corroding action of saline exudations? And where shall I not come upon (*lit.* see) women-folk, and still accomplish my purpose? (12)

(*Touching the wall*). Here's a spot, worn out by saline action, and weakened by being sprinkled every day with water at the sight of the sun. And here's a pile of rubbish excavated by rats ! Good ! My purpose in hand here is (as good as) accomplished ! (For) this is the best (*lit.* first) omen of success for us thieves, the followers (*lit.* sons) of Kârttikeya (our patron-saint). Now I have to begin my job ; what sort of hole shall I make here ? In connexion with this the divine Kanakaśakti has laid down four modes of making a breach ; they are as follows:—to pull out the bricks when they are baked, to chip them off if unbaked, to wet them with water if they are of common clay, and to cut them through if they are of wood. Now this is a wall of baked bricks ; so I shall have to pull them out. Here (seven kinds of holes are possible, *viz.*)

Padmavyâkośa, Bhâskara, Bâlachandra, Vâpî, Vistîrṇa, Svastika and Púrṇakumbha.* So in what spot shall I exhibit my skill, seeing which to-morrow the citizens would be filled with astonishment ? (13)

Well, in this (particular case of a) baked-brick wall, the *Púrṇakkhumbha* breach alone would look well. I will make that.

When at night other walls were breached by me, as also hard structures, weakened by the action of saltpetre, the neighbours, seeing them in the morning, have condemned my crime, and praised my skill of handiwork as well. (14)

My bow to Kumára Kárttikeya, the bestower of boons ! Reverence to Kanakaśakti, the god deserving of praise, whose law is divine ! Salutation to Bhâskaranandin ! And reverence to Yogâchárya, whose first pupil I am. Highly pleased with me, he gave me magic ointment.

When I am besmeared with it, the watchmen will be unable to see me; nor will any weapon, striking my body, produce pain. (15)

(*He does accordingly*). Ah ! Alas ! I have forgotten my measuing tape ! (*Reflecting*). Well, this sacred thread will serve as the measuring tape ! Indeed, the sacred thread is a very important, serviceable article to a Bráhmaṇa, particularly to one of my profession ! For—

---

* These names are significant ; see Notes for full explanations.

With this, one measures the passage to be made in the wall; with this one breaks off the fastenings (*e.g.* hooks &c.) of ornaments; this serves as a key when a door is securely locked; and it also serves as a ligature when one is bitten by insects or snakes. (16)

So I'll take measurements and start on my work. (*Does so; then inspecting*). Only one brick remains (to be taken out) from this breach. Ah! Pity! I am bitten by a cobra! (*He binds up his finger with his sacred thread, and shows that he is affected by the poison; then applying the cure*). I am all right now! (*Again works at the breach; observing*). Ah! A lamp is burning! For—

This flame of the lamp, yellowish like gold, emerging through the hole and lying accross the ground, being surrounded by darkness on all sides, looks like a streak of gold scratched on a touch-stone. (17)

(*Again working at the breach*). Here's the hole finished! Well, let me get in. Or rather, I won't go in at once; I will first shove in a dummy man. (*Does so*). Ah! There's nobody about! Bow to Kárttikeya! (*Enters; observing*). Ah! Here are a a couple of men asleep! Well, I'll open the door to provide a means of escape for myself. How! The house being old, the door creaks! Well, now, I'll first look for water. Where indeed might water be? (*Searches here and there; finding water, he sprinkles it about; then with apprehension*). I hope it won't make a noise when being sprinkled on the ground. Well, now, I will do this. (*Looking behind, he opens the door*). Well, this is all right. Now I'll see if these two are feigning sleep or are really asleep. (*Frightening them, and observing*). Ah! They must be really asleep. For—

Their breathing is free (*lit.* unsuspicious), is quite distinct, and occurs at regular intervals. Their eyes are firmly closed; they neither blink nor are they unsteady behind the lids. Their limbs lie loose, owing to the bodily joints being relaxed, and they stretch beyond the limits of the bed. Moreover, if they were shamming sleep, they could not have borne the (gleam of the) lamp held before their face. (18)

(*Looking about him*). Ah! How now! Here is a tabour; here a flute, and here a *paṇava*! Here too is a lute; here are reed-pipes and here these puppets! How! This turns out to be the

house of a professor of music! Or why, I have entered by trusting to the (external grandeur of the) mansion.—Now, is he really a poor man, or does he keep his money underground, from fear of the king or of thieves? Ah, can there be a treasure buried to Śarvilaka? Well, I'll scatter the (magical) seeds. (*Does so*). The seeds, when scattered, nowhere multiply (or expand). Oh! He must really be a poor man! Well, I'll depart.

VID.—(*Talking in his sleep*). Friend, I see something like a hole! I see someone like a thief! So take hold of this casket containing gold ornaments.

ŚAR.—What! Can it be that he, knowing that I entered here, is mocking me that he is poor! Shall I then kill him?—Or is he talking in sleep owing to lightheadedness? (*Seeing*). Ha! This thing, wrapped up in a worn-out bathing-garment, is really a casket of gold ornaments, as it gleams in the light of the lamp. All right; I'll take it.—Or rather, it is not proper to injure (*i.e.* rob) a person of high birth similarly situated with myself (*i.e.* poor). So I'll go away.

VID.—Friend, I adjure you by the wishes of cows and Brâhmaṇas; do take this gold-casket.

ŚAR.—The (adjuration by the) saintly wishes of cows and Brâhmaṇas must not be transgressed. So I'll take it. But no! Here's a lamp burning! I carry with me a fire-insect (*i.e.* a moth) for extinguishing lamps. So I'll let it loose; this is the (proper) place and time for it. Here this insect, set free by me, flies straightway and whirls over the lamp, describing wonderful circles. Here is the lamp extinguished by Bhadrapîṭha with the flutter (*lit.* breeze) of its wings! Oh! It has caused darkness! Or rather, fie on me, who too have caused darkness in (*i. e.* brought ignominy upon) our Brâhmaṇa family! For here am I, a Bráhmaṇa, Śarvilaka by name, the son of one who knew (by heart) all the four Vedas and who never accepted any gifts, doing this foul deed for the sake of the courtesan Madanikâ! Now I will grant the Bráhmaṇa's request. (*Proceeds to take the casket*).

VID.—Friend, your fingers are cold!

ŚAR.—Oh! What carelessness (on my part)! My fingers are cold owing to their (recent) contact with water. Well, I'll hold my hand (for a while) inside my arm-pit. (*He acts warming his right hand, and then takes the casket*).

VID.—Have you got it?

ŚAR.—Of course, I couldn't say 'no' to this request of a Bráhmaṇa; so I've accepted it.

VID.—Now I can sleep soundly, like a merchant that has sold off his goods.

ŚAR.—Worthy Bráhmaṇa, you may sleep for a hundred years! Alas! For the sake of the courtesan Madanikâ, I have thus brought degradation upon (*lit.* cast into darkness) my Bráhmaṇa family; or why, I have degraded my own soul!

Fie upon poverty, on account of which one's manly nature ceases to feel disgust (for unworthy acts)! For instance, here I am censuring this ignoble deed, but am doing it all the same! (19)

Well, now, let me repair to Vasantasenā's mansion to buy Madanikā's freedom. (*Walking about and observing*) Ah! It sounds like somebody's footsteps! I hope they are not policemen! Never mind—I'll become (rigid like) a pillar and stand (here). Or rather—Are the police of any account to me Śarvilaka?—I, who

Am a (veritable) cat in leaping, a deer in bounding off, a hawk in seizing prey and tearing it to pieces, a dog in judging of the strength of a man according as he is asleep or awake, a snake in crawling, magic (personified) in assuming different characters, postures and dresses, the goddess of speech in (talking in) the various dialets of different countries, a lamp during nights, a ḍuḍubha in (slipping away from) intricate places, a horse on land, and a boat on water! (20)

Moreover—

In movement I am (quick) like a snake; in steadiness, like a mountain; in flying, I resemble the lord of birds (the eagle). In surveying the whole country, I am like a hare; in effecting a capture, like a wolf; and in strength, a lion. (21)

(*Entering*).

RADANIKA'—Oh! Alas! How now! Vardhamānaka was sleeping in the room adjoining the outer gate; he, too, is not to be seen here! Well, I'll call out to the worthy Maitreya. (*Walks about*).

ŚAR.—(*Prepares to strike down Radanikâ; but observing*). Ah! She is a woman! Never mind, then, I am going. (*Exit*).

RAD.—(*Moving on*; *with fear*). Ha! What's that! A thief has burgled our house and is escaping! Well, I'll go and rouse Maitreya. (*Approaching* Vid.). Sir Maitreya, get up, get up; in our house a thief has cut a hole and escaped!

VID.—(*Getting up*). Ah! What do you say, you slave-born wench? A hole has cut a thief and escaped?

RAD.—You silly fellow, don't you be joking; can't you see this hole?

VID.—Ah! What do you say, you slave-born wench? That he has cut open a second door as it were? Here, friend Chárudatta, get up, get up; a thief has cut a hole in our house and escaped!

CHA'R.—Enough; don't you be joking.

VID.—My dear friend, this is no joke; you should see for yourself.

CHA'R.—In what place (is it)?

VID.—Here it is.

CHA'R.—(*Observing*). Ah! It is a fine-looking hole!

This breach, formed with the bricks pulled out from the upper part (downwards), which is narrow at the top and wide in the central part, looks as if it were the heart of our stately mansion, burst in fear at coming in contact with an unworthy person (*i.e.* the thief). (22)

How! There is a certain skill even in such kind of work!

VID.—Friend, this hole could have been made only by two sorts of persons; either by a stranger, or by one who wished to try his hand; for otherwise, who is there in this Ujjayinî that does not know the wealth of our house!

CHA'R.—

This (hole) in our house must have been made by a foreigner who wanted to practise his art; he did not know that people here were sleeping soundly because they were moneyless! At first, on seeing the magnificent structure of our house, he was filled with hopes (and entered); but he must have afterwards gone disappointed, being just fatigued, having long toiled at boring that hole. (23)

So what will that poor fellow say to his friends?—that he entered the house of a leading merchant's son (Chár.) but got nothing?

VID.—Sir, how is it that you feel sorry for that rascally thief? He must have thought: Here is a big mansion;

from here I shall carry off a casket of jewels or of gold.—(*Remembering*; *sorrowfully*, *to himself*). Ah! Wher'e that golden casket?—(*Again remembering*; *aloud*). Friend, you are always saying that Maitreya is a fool, that Maitreya is a blockhead. But I acted wisely in that I delivered over that golden casket into your hands! Otherwise that son-of-a-slave (thief) would have taken it away.

CHA'R.—Enough of joking.

VID.—Sir, though I may be a fool, still do I not know even the time and place for joking?

CHA'R.—At what time (did you give it to me)?

VID.—Sir, just when I said to you that your fingers were cold.

CHA'R.—Perhaps it might have been even as you say.—(*Looking everywhere*; *joyfully*). Friend, good luck! I'll tell you something pleasant!

VID.—What, it is not stolen?

CHA'R.—It is.

VID.—Then what is it that is pleasent?

CHA'R.—That he went away satisfied.

VID.—But it was a deposit!

CHA'R.—Ah! A deposit? (*Faints*).

VID.—Come to yourself, Sir. If a thief has stolen the deposit, why should you faint (for that)?

CHA'R.—(*Recovering*). Friend,

Who will believe the real fact? Everyone will think lightly of me. For, in this world, inglorious poverty is always prone to be suspected. (24)

Ah! Bad luck!

If, indeed, Fate did desire my riches,—why did now the cruel one spoil my character also? (25)

VID.—I would, indeed, deny it (and say)—Who made the deposit? Who accepted it? Who was the witness?

CHA'R.—Am I now to tell a lie? (No).

I'll again acquire the means of returning the deposit, even by begging (if necessary); but I'll never utter a falsehood, which would lead to loss of character. (26)

RAD.—Well, then, let me go and tell (all this) to the worthy Dhūtâ. (*Exit*).

(*Then enter* Chârudatta's wife, *accompanied by the* Maid).

WIFE—(*Excitedly*). Well, is my lord (*i. e.* husband) really safe (*lit.* uninjured) in body, along with the worthy Maitreya ?

THE MAID—Mistress, he is really safe. But that ornament belonging to the courtesan,—*that* is stolen.

WIFE—(*Acts swooning*).

THE MAID—Worthy Dhûtâ, compose yourself !

WIFE—(*Recovering*). Girl, What did you say ?—that my lord was safe in body ? It were now far better that he was injured in body, than in character. (For) now in Ujjayinî people will (everywhere) say that my husband himself, being poor, committed such a vile deed. (*Looking upwards and sighing*). O mighty Fate ! You do, indeed, play with the fortunes of poor people, unstable as the drops of water fallen on lotus-leaves !—Now, I have only a jewel-necklace left, come from my mother's family. But even this, my husband would refuse to accept, on account of his extreme pride ! Girl, just call the worthy Maitreya here.

THE MAID—As the noble Dhûtâ orders. (*Approaching the* Vid.). Sir Maitreya, Dhûtâ is calling you.

VID.—Were is she ?

THE MAID—Here is she ; go to her.

VID.—(*Approaching*). My blessings to your ladyship !

WIFE—Sir, my bow to you ! Sir, just turn your face towards the east.

VID.—Lady, here I have turned my face towards the east.

WIFE—Sir, take this.

VID.—What may this be ?

WIFE—I had observed a fast on the *Ratnashashṭhî* day. For that I had to bestow a gift on a Brâhmaṇa, in accordance with my position (*lit.* riches). But no Bràhmaṇa was yet given a gift ; so you should accept this jewel-necklace (from me) on his account.

VID.—(*Receiving*). God bless you ! (Now) I will go and tell (this) to my dear friend (Chárudatta).

WIFE—Sir Maitreya, but (take care) you do not put me to shame thereby ! (*Exit*).

VID.—(*With wonder*). Oh ! What a nobility of mind she shows !

CHA'R.—How now! Maitreya yet tarries. I hope he won't do anything rash in his (present) distracted condition. Maitreya! Maitreya!

VID.—(*Approaching*). Here I am. Take this. (*Shows the jewel-necklace*).

CHA'R.—What's this?

VID.—Sir, this is (what I would describe as) the fruit of your having married a worthy wife!

CHA'R.—Alas! Even my wife takes pity on me! Ah! Now I am truly a poor man!

I, having lost my money through my own (bad) luck, am now shown pity by my wife's (*i. e.* my wife has given me) money! Through (the absence of) money, a man becomes a woman; and she who is a woman becomes a man, also through (the possession of) money! (27)

Or rather, I am not a poor man, I whose

Wife follows me through (the turns of) my fortune; who have a friend in you, (unchanged) in happiness as well as in sorrow, and who have not swerved from truth (*i. e.* honesty), which is rarely to be found in the poor. (28)

Maitreya, go with that jewel-necklace to Vasantasená and say to her at my instance—"Kindly accept this jewel-necklace in exchange for that golden casket of yours, which we thought to be our own and in that belief lost at gambling."

VID.—Don't you give away this jewel-necklace, which is (as it were) the best produce of the four oceans, for the sake of that thing of (comparatively) little value, which was neither swallowed nor enjoyed but was stolen by thieves!

CHA'R.—Nay, friend, say not so.

This price is being paid, (not for that ornament, but) for that high trust, by relying on which she kept that deposit with us. (29)

So friend, I adjure you by the touch of my body,—you must not return here without inducing her to accept it. Vardhamânaka!

Quickly fill up the opening well with these bricks; I do not wish it to remain; for scandal has many evils. (30)

Friend Maitreya, you should also address her with (due) dignity and nobility of mind.

VID.—Friend, can can one talk ignobly, even though one may be poor?

CHA'R.—Friend, I am not indeed poor, I whose (—*Repeats again the verse, " Wife follows me " &c.*). So you may go now. I too will purify myself and attend to morning prayers. (*Exeunt all*).

Thus ends Act III., styled
'The Making of a Breach.'

Act IV.

(*Then enter a* Maid).

THE MAID—The mother has asked me to be in attendance upon her ladyship (Vasantasená). Here she is, talking about something with Madaniká, her eyes fixed on a painting-board. Well, then, I'll approach her. (*Walks about*).

(*Then enter* Vas., *as described, and* Mad.).

VAS.—Girl, Madaniká, is this portrait a most faithful representation of the worthy Chárudatta?

MAD.—It is a most faithful one.

VAS.—How do you know?

MAD.—Because your eyes are gazing upon it with great fondness.

VAS.—Girl, Madaniká, do you speak thus because of the courtesy bred in you by your residence in the courtesans' quarter?

MAD.—My lady, is it (a fact) that every person who lives in the courtesans' quarter is falsely courteous?

VAS.—Girl, courtesans *are* false in their courtesy on account of their coming in contact with various sorts of men.

MAD.—Since in the first place your ladyship's eyes as well as heart take delight in this (picture), where is the need to ask the reason?

VAS.—Girl, I wish to avoid incurring the ridicule of my friends.

MAD.—It couldn't be so, my lady; for we women always act in accordance with the wishes of our friends' hearts.

THE FIRST MAID—(*Approaching*). Mistress, the mother says—" A veiled (*i. e.* closed) carriage is ready (waiting) at the side-door; so you should go."

VAS.—Wench, has the noble Chárudatta sent for me?

THE MAID—Mistress, (it is one) who has sent, along with the carriage, an ornament worth ten thousand gold-pieces.

VAS.—But *who* is he?

THE MAID—He is the self-same King's brother-in-law, Saṃsthânaka.

VAS.—(*Angrily*). Get away! Don't you talk like that again!

THE MAID—Pardon, mistress, pardon! I was sent with (such) a message.

VAS.—It is the message itself that I am angry with!

THE MAID—Then what shall I say to the mother?

VAS.—Say this—" If you wish that I should live, I should never again be asked to do such a thing by mother."

THE MAID—As you wish. (*Exit*).

(*Entering*).

ŚARVILAKA—

Having cast on the night the slur of censure, having conquered sleep, and having got the better of the King's watchmen, here have I become devoid of lustre (*i. e.* power) at sunrise, like the moon at the close of the night. (1)

Moreover—

Whoever stares closely at me as I walk rapidly, or approaches me quickly as I stand in a state of distraction,—my suspicious mind internally treats all such persons equally; for it is one's own faults that fill a man with apprehension. (2)

It was, indeed, for Madanikâ's sake that I undertook a risky adventure.

In some place I had to let go a man who was busy talking to his servants; in another I passed by a house seeing that it was inhabited by women (only); and (sometimes) I had to stand like a wooden pillar of a house when a posse of the King's watchmen came near me. By hundreds of acts, mostly like these, I turned the night into day. (3)

(*Walks about*).

VAS.—Girl, just take this painting-board and place it on my bed; then come back here quickly with a fan.

MAD.—As the mistress commands. (*Exit with the board*).

ŚAR.—Here's Vasantasenâ's house. Well, then, let me go in. (*Entering*). Where, possibly, can I find Madanikâ?

(*Then enter* MAD. *with a fan in her hand*).

ŚAR.—(*Seeing*). Ah! Here's Madanikâ!—

—This is she, who, excelling even Madana by the excellence (of her charms), looks as if she were Rati herself in bodily form. She renders my heart, heated by the fire of Love, exceedingly cooled as it were with sandal-paste. (4)

O Madanikâ!

MAD.—(*Seeing*). Ah! What! Here's Śarvilaka! You are welcome, Śarvilaka! What brings you here?

ŚAR.—I'll just tell you.

(*They lovingly cast glances at each other*).

VAS.—Madaniká has taken a long time (to come); where, then, I wonder, could she have gone? (*Looks through the window*). Ha! Here is she, engaged in talking with some man. Since she is gazing at him fixedly as if drinking him up with her steady and very loving glances, I guess that this must be that person who is desirous of freeing her from her bondage. Let them enjoy—let them! Let nobody suffer from interruption in love-making. I will not at all call her.

MAD.—Śarvilaka, tell it (now).

ŚAR.—(*Looks about him in all directions in fear*).

MAD.—Śarvilaka, what can this be? You seem to be afraid as it were (of something)!

ŚAR.—I am going to tell you some secret. So, is this spot quite secluded?

MAD.—Yes (*lit.* what else?).

VAS.—What, some deep secret! I shall not listen to it, then.

ŚAR.—Madanikâ, will Vasantasenā set you at liberty by accepting a ransom?

VAS.—How! They are talking about me! Then I will listen to it through this window, keeping myself (*lit.* my body) hidden (from them).

MAD.—Śarvilaka, I did ask her ladyship, when she said—"If I had my will, I would set free all my servants from their bondage, (even) without any money whatever." So, Śarvilaka, how could you ever possess so much money, so that you could liberate me from her ladyship's service?

ŚAR.—

Over-powered by poverty and led on by my love for you, O timid one, I committed a crime last night, (all) for your sake. (5)

VAS.—His appearance is pleasing (to sight), but it inspires fear on account of his adventurous deed.

MAD.—Śarvilaka, for the sake of the trifling thing (called) woman, you have (now) placed both these in jeopardy—

ŚAR.—What two things ?

MAD.—Your body (*i. e.* life), and your character.

ŚAR.—You ignorant girl, fortune abides in adventure (favours the brave).

MAD.—Śarvilaka, you have hitherto been of blameless (*i. e.* uninjured) character. So (may I hope that) when for my sake you committed that crime, you did nothing which was very objectionable ?

ŚAR.—

I do not rob a woman with ornaments on, looking like a creeper in blossom; I do not steal a Brâhmaṇa's wealth, nor gold collected for the purpose of a sacrifice; so, too, I never, during my search after money, rob a child lying on a nurse's lap. (Thus) my mind has always been given to the discrimination of what is right and wrong, even in the act of committing a theft. (6)

So please request Vasantasenâ (in these words):—

" Please wear in secret, out of love for me, this ornament which looks as if it had been (specially) manufactured to the (exact) measure of your body. " (7)

MAD.—Śarvilaka, an ornament (to be worn) in secret, and this person (*i. e.* the courtesan Vasantasenâ to wear it)— both these are inconsistent. So bring it to me, please; I shall have a look at the ornament.

ŚAR.—Here's the ornament. (*Gives it to her, hesitatingly*).

MAD.—(*Inspecting it*). This ornament looks like one seen before. So tell me where you got it from ?

ŚAR.—Madanikâ, what have you to do with it ? Take it.

MAD.—(*Angrily*). If you don't trust me, then why do you want to ransom me ?

ŚAR.—Well, I heard it in the morning in the merchants' square that it belonged to the merchant Chârudatta.

(*Both* Vas. *and* Mad. *act swooning*).

ŚAR.—Madanikâ, compose yourself ! Why do you now,

Quake and do not show compassion to me, when you are being freed from bondage, (you), with all your limbs drooping in despair, and your eyes rolling in agitation ! (8)

MAD.—(*Recovering*). You rash fellow, I hope you didn't kill or wound anybody in that house, when you committed this foul deed for my sake?

ŚAR.—O Madanikâ, Śarvilaka strikes not a person who is afraid, nor one who is asleep. So (you may rest assured that) I neither killed nor wounded anybody.

MAD.—Really?

ŚAR.—Really.

VAS.—(*Regaining consciousness*). Wonderful! I am (now) restored to life again!

MAD.—It is pleasant news to me!

ŚAR.—(*Jealously*). Madanikâ, what do you mean by saying it is pleasant news?

Although born in a family with its ancestors all men of righteous conduct, still I committed a sinful deed, my heart being dominated by love for you. But, although my virtues have perished through my passion, still I do preserve my (sense of) honour. You call me a friend, and yet at the same time you run after another (lover)! (9)

(*Significantly*).

In this world, the fine trees in the form of nobly-born youths, having their whole wealth for their fruit, are completely divested of their fruit when devoured by the birds in the form of courtesans. (10)

And this fire of Love has amorous sports for its flames and affection for its fuel, wherein are offered as oblations men's youths and riches. (11)

VAS.—(*Smilingly*). Oh! His excitement is quite out of place (ungrounded).

ŚAR.—In every way,

Senseless are those men, I esteem, who trust in women or in riches; for riches as well as women move about as tortuously as female snakes. (12)

(Undue) love should not be shown to women; women disrespect a man who is (over-)attached to them. Only that woman should be loved who is herself in love; but one whose heart is cold should be let alone. (13)

It is indeed truly observed:

"These women (harlots) laugh, and weep too, for money; they make a man confide in them, but themselves never trust

him. Therefore, a man of high birth and good character should avoid courtesans, like flowers (*or*, jasmines) in cremation-grounds." (14)

And also—

"Of an unstable nature like the waves of the ocean, and exhibiting *râga* (passion—redness) for a short time like the ridges of clouds in the evening, women, having taken a man's money, abandon him, when he is penniless, like (a ball of) *alaktaka* (red lac, with all its colour) squeezed out." (15)

Indeed, women, who are fickle,

Having fixed upon one man in their heart, invite another by their glances; they pour an effusion of joy (*or*, intoxicating caresses) on a third one, while they carnally desire quite another still. (16)

Indeed, it has been truly said by some one that—

"The lotus-plant grows not on mountain-top; asses bear not the yoke of horses; nor do grains of barley, when sown, yield a crop of rice; (and) similarly, women born in the courtesans' quarter can never be pure." (17)

O you villain, accursed Chârudatta! Here you cease to exist!—(*Walks a few steps*).

MAD.—(*Catching him by the hem of his cloak*). You utterer of nonsense, you have got angry at what is inconceivable.

ŚAR.—How inconceivable, pray?

MAD.—This ornament, indeed, belongs to her ladyship.

ŚAR.—What of that?

MAD.—And it was kept as a deposit with that gentleman.

ŚAR.—For what purpose?

MAD.—(*In his ear*). It was like this.

ŚAR.—(*With shame*). Ah! Alas!

That branch (of a tree), to which I had resorted for shade when suffering from summer's heat,—that very branch has been despoiled of its foliage by me, in my ignorance. (18)

VAS.—How now! Even he is pained! So he must have done it in ignorance.

ŚAR.—O Madanikâ, what is now proper (to be done)?

MAD.—As to that matter, you yourself are clever enough (to know).

ŚAR.—Nay, say not so. See:

These women, as is well-known, are forsooth clever by their very nature; while cleverness has to be taught to men by means of the Śâstras. (19)

MAD.—Śarvilaka, if you will listen to (*i. e.* follow) my advice, then restore this to that same high personage.

ŚAR.—Madanikâ, what if he were to inform against me at the royal palace?

MAD.—Heat comes not from the Moon.

VAS.—Well said, Madanikâ, well said!

ŚAR.—O Madanikâ,

For this my adventure I do not indeed feel sorrow nor fear.—Why do you then narrate to me that good man's virtues?—Does this ignoble deed produce any shame in me?—And what can the king do to rogues like me? (20)

Still, this is against policy. (So) think of (some) other way.

MAD.—Then here's another way—

VAS.—What may that other way possibly be?

MAD.—Be a person connected with that same gentleman, and take this ornament to her ladyship.

ŚAR.—If I do so, what would come of it?

MAD.—In the first place, you will be no thief; while that gentleman, too, will be out of debt; and her ladyship would get back her own ornament.

ŚAR.—Why, this is very risky!

MAD.—My dear fellow, take it to her; if you don't, *that* would be very risky!

VAS.—Noble, Madanikâ, noble! You have spoken like a gentlewoman (*lit.* one who is not a slave)!

ŚAR.—

By following you, I have obtained excellent wisdom. When at night the moon is not visible, it is hard to find a guide (who would point out the way). (21)

MAD.—Then please wait for a short while in this Cupid's temple, while I shall announce your arrival to her ladyship.

ŚAR.—So be it!

MAD.—(*Approaching*). Lady, here has come a Brâhmaṇa from Chârudatta.

VAS.—Girl, how do you know that he belongs to Chârudatta?

MAD.—Lady, do I not know my own connexions?

VAS.—(*To herself; shaking her head and smiling*). Properly said! (*Aloud*). Let him come in.

MAD.—As your ladyship commands. (*Approaching*). Śarvilaka, you may come in.

Śar.—(*Approaches; with embarrassment*). Hail to your ladyship!

Vas.—Sir, I salute you. Please be seated.

Śar.—The merchant (Chârudatta) sends this message:—“On account of the dilapidated state of my house, it is difficult to guard this casket. So please take it back.” (*He gives it to* Madanikâ, *and starts to go*).

Vas.—Sir, you should carry back to him a counter-message from me, too.

Śar.—(*To himself*). Who is going there? (*Aloud*). What is the counter-message?

Vas.—Your honour should take Madanikâ (with you).

Śar.—Lady, I do not understand (this).

Vas.—But I do.

Śar.—What do you mean?

Vas.—I was told by noble Chárudatta that I was to give Madanikâ to him who would hand over to me that ornament. So you may understand that he himself is bestowing her on you.

Śar.—(*To himself*). Ah! I have been found out by her! (*Aloud*). Excellent, noble Chárudatta, excellent!

Men should always make an effort to acquire virtues. A virtuous person, poor though he may be, cannot be the equal of (*i. e.* is superior to) persons who are rich, but not virtuous. (22)

Moreover—

An effort should be made by man to acquire virtues; for there is nothing that is exceedingly unattainable by means of them. (Thus) the Moon, on account of the excellence of his merits, came to occupy Śiva's head which is (otherwise) inaccessible. (23)

Vas.—Is there any driver here?

(*Entering with a carriage*).

A Servant—Your ladyship, the carriage is ready!

Vas.—Girl Madanikâ, look at me very well. You are given away. Mount the carriage; and remember me.

Mad.—(*Weeping*). Your ladyship has abandoned me! (*She falls at her feet*).

Vas.—Now you yourself have become worthy of salutation (by others). So go and ascend the car. And remember me.

ŚAR.—Good bye, madam! O Madanikâ,

Take a good view of her ladyship and bow to her with (bent) head, from whom you have obtained the addition (*lit.* the veil) of the title of 'a bride,' which is hard to obtain. (24)

(*Mounts the carriage along with* Madanikâ, *and starts to go*).

(*Behind the Scences*).

Who is there? (Listen). The chief of the police orders: "King Pâlaka, alarmed on account of his belief in the prophecy of a seer (Siddha) that Âryaka, a cowherd's son, would be the king, has now brought him from his hamlet and confined him in a dreadful dungeon. So you should all watch carefully at your respective stations."

ŚAR.—(*Listening*). What! King Pâlaka has arrested my dear friend A'ryaka; and here I have just got a wife! Oh! Bad luck! Or rather—

In this world, these two things are exceedingly dear to men, *viz.* a friend and a wife; but now (the circumstances are such that) the friend has become more important than even a hundred fair wives. (25)

All right. I'll get down. (*Gets down*).

MAD.—(*Tearfully*; *folding her hands*). It is just so. Well, then, let my lord send me now to my elders.

ŚAR.—Good, my dear, well said! You have spoken just what is in accord with my mind! (*To the servant*). My good fellow, do you know the house of Rebhila, the merchant?

THE SERVANT—Yes.

ŚAR.—Take my wife there.

THE SERVANT—As your honour orders.

MAD.—As my lord says. But my lord should be careful. (*Exit*).

ŚAR.—Now I will—

Incite (to rebellion) kinsmen (mine and Âryaka's), the city rakes, men that have won fame through the valour of their own arms (*i. e.* free-lances), and such servants of the King as have been alienated through being insulted by him,—(all) for the release of my friend (Âryaka), just as Yaugamdharāyaṇa did (incite people) for the release of king Udayana. (26)

Moreover—

My dear friend, who has been arrested causelessly by the wicked enemies, feeling alarmed in their minds, I will release by a sudden onset, as if he were the lunar orb lying in the jaws of Râhu. (27) (*Exit*).

(*Entering*).

A SERVANT—Lady, fortune smiles on you ! A Bráhmaṇa has come from the noble Chârudatta.

VAS.—Oh ! How charming is this day ! So, girl, bring him in with (due) respect, attended by one of the bastard-pages.

THE MAID—As your ladyship commands. (*Exit*).

(*Enter* Vidúshaka, *attended by a bastard-page*).

VID.—Oh ! Wonder ! Rávaṇa, the king of the Râkshasas, used to travel by the aerial car, Pushpuka, which he had conquered by means of (the merit born of) the pain he suffered in practising penance. But here I, a Bráhmaṇa, am moving about, attended by a number of men and women, although I have suffered no pain due to the practice of penance.

THE MAID—Sir, please look at this entrance to our abode.

VID.—(*Looks; admiringly*). Oh ! How beautiful is this gate of Vasantasenâ's mansion ! It is besprinkled with water, swept, and then besmeared with greenish cow-dung. Its floor-space is attractively (*lit.* diversely) decorated with the offerings of various kinds of sweet-smelling flowers. It has raised its top to a great height, as if out of curiosity to have a sight of the celestial regions. It is adorned with a string of a (huge) garland of jasmine flowers, which is tossing about and hanging down from it, making one mistake it for the trunk of (Indra's elephant) Airâvata. It is splendidly decked with a lofty arch of ivory. It is decorated with a number of auspicious banners, which look lovely with the lustre of costly jewels, whose finger-like tips are tremulously shaking as they are tossed about by the force of the wind, and which thus seem to be as it were beckoning me to get in. Both its sides are rendered attractive by auspicious crystal-jars which are kept on the pedestals of the pillars supporting the archway, and which are charming on account of the green mango-leaves placed gracefully therein. Its golden panels are thickly set with diamonds, and are as hard to break open as the chest of a big demon. It tortures the desires of indigent persons. To tell the truth, it forcibly arrests the eye even of an indifferent looker-on (like me).

The Maid—Come, come (this way); please enter this first quadrangle.

Vid.—(*Entering and looking about*). Oh ! Wonderful ! Here, too, in this first quadrangle, are rows of balconies resembling in colour the moon, or conches, or lotus-stalks, which are whitened with handfuls of chunam-powder laid over them (as paint), which are adorned with golden stairs inlaid with various kinds of gems, and which seem to be, as it were, gazing down fixedly on Ujjayinî with their moon-like faces in the form of the crystal-windows from which pearl-strings are dangling. Here the door-keeper is comfortably sleeping, lying at ease like a learned Brâhmaṇa ! The crows, though enticed by means of *Kalama* rice mixed with curds, do not eat the oblations, they being of the same colour as chunam-paint (and therefore indistinguishable from it).—Please direct me (further), madam.

The Maid—Come, sir, come (this way); please enter this second quadrangle.

Vid.—(*Entering and looking about*). Oh ! Wonderful ! Here, too, in this second quadrangle, there are tied the carriage-oxen, fattened on the mouthfuls of grass and corn-husks that are placed before them, and having their horns anointed with oil. Here's one buffalo, snorting (*lit.* emitting deep sighs) like a high-born man when slighted. Here they are rubbing the neck of a ram as if he were a wrestler, after the fight is over. And here in this direction they are dressing the hair of some horses. Here's a monkey, fastened in its stable securely like a thief. (*Looking in another direction*). And here an elephant is being fed by the keepers with balls of boiled rice mixed with ghee.—Please direct me (further), madam.

The Maid—Come, sir, come (this way); please enter this third quadrangle.

Vid.—(*Entering and looking about*). Oh ! Wonderful ! Here, too, in this third quadrangle, are these seats, duly arranged, for the use of well-born youths. There is a half-read volume lying on a gaming-table. Here's this gaming-table with chessmen made of precious stones. And here are these courtesans and aged gallants, wandering in all directions, who are skilled in managing love-unions and love-quarrels, carrying in their hands (*lit.* fingers) picture-boards,

coverd with paintings in various colours.—Please direct me (further), madam.

The Maid—Come, sir, come (this way); please enter this fourth quadrangle.

Vid.—(*Entering and looking about*). Oh! Wonderful! Here, too, in this fourth quadrangle, the tabors struck by the hands of ladies are sounding deeply like clouds; cymbals of bell-metal beating time are falling (with a flash), like the stars from heaven when their merit is exhausted; and bamboo-pipes are being sweetly played upon, (sounding) like the hum of bees. Here's a lute which, after being placed on the lap like a maiden angered in jealous love, is being played upon (stroked) with the touch of the nails (fingers). Here are some courtesan-girls singing very sweetly, like female bees intoxicated with the honey of flowers, who are being taught to dance and made to learn a drama full of erotic sentiment. And water-jars, turned upside down, are kept suspended in the windows to receive the (cooling) breeze.—Please direct me (further), madam.

The Maid—Come, sir, come (this way); please enter this fifth quadrangle.

Vid.—(*Entering and looking about*). Oh! Wonderful! Here, too, in this fifth quadrangle, there pervades an overpowering odour of asafœtida and oil, exciting the appetite of a poor person. The kitchen, being always heated (pained), is sighing, as it were, through its mouths in the shape of its doors, sending forth effusions of fragrant smoke of different kinds. The smell of the many varieties of edibles and condiments that are being prepared is exciting me (*i.e.* my appetite) very much. Here is this butcher's boy washing the entrails of a killed animal, looking like (a piece) of an old garment. The cook is preparing various kinds of different eatables: *modakas* are being made and *apúpas* fried. (*To himself*). Oh, how I long I should be offered here water for my feet, with a request to eat to my heart's content! (*Looking in another direction*). To tell the truth, this mansion in this spot, with its bastards and courtesan-folk adorned with different kinds of ornaments, looks as if it were heaven itself, with its crowds of Gandharvas and Apsarasas.—Sirs, who are you that go by the name of '*Bandhulas*'?

THE BASTARDS—We are, indeed,

Bandhulas (bastards), that sport about like the cubs of elephants, being reared in other people's houses, fed on others' food, begotten by other men upon stranger-women, enjoying others' riches, and possessing no (particular) merits to speak of. (28)

VID.—Please direct me (further), madam.

THE MAID—Come, sir, come (this way); please enter this sixth quadrangle.

VID.—(*Entering and looking about*). Oh! Wonderful! Here, too, in this sixth quadrangle, these architectural arches, made of jewels set in gold, and embossed on (a background of) blue gems (sapphires), exhibit as it were a spot full of rain-bows. Goldsmiths are consulting one another as regards various kinds of jewels, such as lapis lazuli, pearls, corals, topazes, sapphires, cat's-eyes, rubies, emeralds, etc. Rubies are being set in gold; golden ornaments are being manufactured; pearl-ornaments are being strung on threads of red silk; lapis lazuli are being gently polished; conches are being cut; and corals are being ground on whetting stones. Layers of wet saffron-paint are exposed for drying; musk is being moistened; sandal-juice is being carefully prepared; different compounds of scents are being made up. Betel-rolls with camphor are being offered to the lovers of the courtesans; side-glances are being cast; laughter is going on; and wine is being incessantly drunk with sounds of merriment. Here are drinking these men-servants, these maids-servants, and also these men who have forsaken their children, wives and property, and are left (to themselves) by the courtsans who have (gone away, having) drunk wine from liquor-cups.—Please direct me (further), madam.

THE MAID—Come, sir, come (this way); please enter this seventh quadrangle.

VID.—(*Entering and looking about*). Oh! Wonderful! Here, too, in this seventh quadrangle, pairs of pigeons are enjoying happiness, perched comfortably in snug dove-cots and busy in kissing each other. The parrot in its cage, fed on curds and rice, is reciting a Vedic hymn, like a Brâhmaṇa whose belly is filled with rice and curds. And this talking thrush is chattering lustily like a house-maid that has gained

ascendancy on account of the consideration shown to her. The cuckoo is cooing like a procuress, with her throat delighted by having tasted the juice of numerous fruits. Rows of cages are suspended from pegs. Quails are incited to fight; partridges are being made to talk; caged pigeons are being set upon (each other); while this domestic peacock, looking as if decked with various kinds of gems, is, as it were, fanning the (whole) mansion, heated with the sun's rays, with the flutter of his tail, as he dances about joyfully hither and thither. (*Looking in another direction*). Here these pairs of royal swans, looking as if they were the moon's rays rolled up (into that shape), are walking behind lovely damsels, as though learning their gait (*lit.* movement of feet). And here these tame cranes are moving here and there, like aged eunuchs. Oh ! Wonderful ! An extensive scene is presented by the courtesan's collection of various kinds of birds ! To tell the truth, this mansion of the courtesan appears to me like the Nandana garden (of Indra) !—Please direct me (further), madam.

The Maid—Come, sir; please enter this eighth quadrangle.

Vid.—(*Entering and looking about*). Girl, who is this person clad in a silken cloak and gorgeously decked with a superfluity of very wonderful ornaments, moving about haltingly and with distortions of the body ?

The Maid—Sir, this is her ladyship's brother.

Vid.—How much penance has a person to practise to become Vasantasenâ's brother ? Or rather,—

I must not (think highly of him). For, although he is gaily dressed, gentle, and well-perfumed, still he is to be shunned by the people, just like a *champaka* tree growing in the enclosure of a cremation-ground, although it may be bright (with blossoms), attractive, and sweet-smelling. (29)

(*Looking in another direction*). Girl, and who is this woman occupying a lofty seat, clad in a garment embroidered with flowers, with her oil-greasy feet thrust into a pair of shoes ?

The Maid—Sir, she is the mother of our mistress.

Vid.—Oh ! How great is the expanse of the belly of this ugly she-ghoul ! What, then, was the beautiful entrance of this house constructed after she was set up here, as is done with a (huge) idol of Śiva ?

The Maid—You knave, you mustn't jeer at our mother in this fashion. She is suffering from a quartan fever.

Vid.—(*With a burst of laughter*). Holy quartan fever, look thou also upon me, a Bráhmaṇa, with such a favour !

The Maid—You wretch, you will die then !

Vid.—(*Jestingly*). Thou slave-born wench, better is a fat and bloated belly like this dead !

The mother has been reduced to such a condition, having intoxicated herself with spirits, liquors and wines. If the mother were now to die, she would provide sufficient food for a thousand jackals ! (30)

Girl, have you any sailing vessels going abroad (for trade)?

The Maid—Sir, no, not at all.

Vid.—Or rather, why ask a question in this matter ? (For) surely, in this ocean of your passion, having affection for its pure waters, your breasts, hips and buttocks are themselves the charming sailing vessels ! To tell the truth, having thus seen this mansion of Vasantasenâ with its eight quadrangles and its numerous appurtenances, I feel I have, as it were, seen the three worlds brought together in one spot. I have not the power of speech to praise it (as it deserves), whether (it should be called) a courtesan's house, or a portion of Kubera's palace. Where is your mistress ?

The Maid—Sir, here she is, in this garden; may your honour enter.

Vid.—(*Entering and looking about*). Oh ! Wonderful ! How beautiful is this garden ! Numerous trees have been planted here, that have put forth ample blossoms in a very charming manner. There is a silken swing, hung beneath thickly-growing trees, and big enough to accommodate ladies' hips. To tell the truth, the garden throws into the background as it were the beauty of (Indra's) Nandana garden, by means of the flowers that have spontaneously dropped down, of the *Champaka,* the *Yúthikâ*, the *S'ephâliká*, the *Mâlatî*, the *Mallikâ*, the *Navamáliká*, the *Kurabaka,* the *Atimukta,* and other plants. (*Looking in another direction*). And here this oblong well looks like (red) twilight as it were, owing to the lilies and the red lotuses (blooming therein), whose lustre resembles that of the rising sun. Moreover—

Here this Aśoka tree, having recently put forth blossoms and foliage, looks like a brave warrior in the thick of the battle, amply splashed all over with clotted blood. (31)

Well, where is your mistress?

THE MAID—Sir, bring down your eyes, and you'll see her ladyship.

VID.—(*Seeing her and approaching*). My greetings, madam!

VAS.—(*Speaking in Sanskrit*). Oh! Here's Maitreya! (*Getting up*). Welcome, sir! Here's a seat; pray be seated here.

VID.—You (too) may sit down.

(*Both sit down*).

VAS.—Is the merchant's son (Chârudatta) all well?

VID.—Madam, he is well.

VAS.—Sir, Maitreya, do now

The birds in the form of friends happily resort to that tree in the form of a good man?—the tree which has accomplishments for its foliage, modesty for its principal branches, (popular) trust for its root, and fame for its flowers, and which is richly endowed with fruits in the form of merits? (32)

VID.—(*To himself*). The roguish blonde has observed acutely! (*Aloud*). Yes, (so they do).

VAS.—Now, what may be the object of your visit?

VID.—May madam listen! His honour Chārudatta, placing his folded hands on his head, begs to say—

VAS.—(*Folding her hands*).—What does he command?

VID.—"I lost that golden casket at gambling, in the confident belief that it belonged to me. And I do not know where that gambling-master, the King's emissary, is gone (at present)."

THE MAID—I congratulate you, madam! His honour has turned a gambler!

VAS.—(*To herself*). How! Although it was stolen by a thief, still he says, out of his magnanimity, that it was lost at play! Hence it is that I love him!

VID.—"—So in exchange for that, your ladyship may kindly accept this jewel-necklace."

VAS.—(*To herself*). Shall I show him that ornament ? (*Considering*). Or rather, not so soon.

VID.—What then? Is not your ladyship disposed to accept this jewel-necklace ?

VAS.—(*Laughs; looking at the face of her* Maid). O Maitreya, how shall I not accept the jewel-necklace ? (*Taking it keeps it by her side* ; *and to herself*). How ! Even from the mango-tree denuded of all blossoms there still do fall drops of honey ! (*Aloud*). Sir, please tell the worthy Chârudatta, the gambler, in my name, that I too shall be visiting him this evening.

VID.—(*To himself*). What other thing will she get by going there ? (*Aloud*). Lady, I will tell him. (*To himself*).—That he should refrain from having anything to do with this courtesan. (*Exit*).

VAS.—Girl, keep this ornament. We shall (now) go to sport in the company of Chârudatta.

THE MAID—Lady, look, look here; an untimely storm is gathering (in the sky).

VAS.—

Let clouds gather as they will; let it turn night; (or) let rain fall incessantly. With my heart yearning for my beloved, I care not for all of them. (33)

Girl, take the necklace and come quickly.

(*Exeunt Omnes*).

End of Act IV., styled

'Madanikâ and Śarvilaka.'

Act V.

(*Then enter seated love-sick* Chárudatta).

CHA'R.—(*Looking upward*). An untimely storm is gathering. For here this,

Untimely storm, which is (joyfully) gazed upon by the tame peacocks with their uplifted tails, and is disliked by the distressed swans who are about to depart (to the Mânasa lake), quickly pervades the sky, and also (pervades, *i. e.* afflicts) at the same time the heart of a lover. (1)

Moreover—

The cloud, looking dark like a bee or like the belly of a buffalo wet with water, wearing an upper garment of yellow silk constituted by the flash of lightning, and bearing conches in the form of serried flocks of cranes, is about to traverse the sky, as though it were a second Vishṇu (who is dark like &c., wears an upper garment of yellow silk like the flash of lightning, and has in his hand a conch white and looking like a flock of cranes). (2)

Moreover—

There rises forth a cloud, dark like the body of Vishṇu, forming an appearance of conches by means of the crooked lines of cranes, and having the (yellow) silken mantle in the form of the streaks of lightning,—as though it were Vishṇu (*lit.* the discus-bearer) himself, (who is called Kes'ava and is dark-bodied, who wields a conch white and shaped like a curved line of cranes, and who wears a silken garment made of threads bright like streaks of lightning). (3)

Here these streams of water, resembling (downpours of) molten silver, dropped rapidly from the interiors of clouds, fall, like the rent hems of the garment of the sky, seen for a moment in (the light of) the flame of the lamp of lightning, and then lost (to view). (4)

This sky looks as if it had been adorned with decorative paintings (of leafy lines), owing to the high-soaring clouds, scattered by the wind, and assuming various expansive shapes, (some) resembling thronging couples of *Chakravâka* birds, (some) flying swans, (some) alligators and fish-swarms thrown about pell-mell, and (some) lofty mansions. (5)

Here is this sky, darkned with clouds, that resembles the army of the Kauravas (producing a darkness like that of the clouds). This peacock, greatly flushed with the pride of his vigour, is shouting in glee, like Duryodhana whose army was mightily proud. The cuckoo has ceased cooing, like Yudhishṭhira taking to the path (of the forest) when conquered at dice-play. And, on account of the (muddy) water, the swans have now gone off to dwell in an unknown place, like the Pâṇḍavas living incognito after leaving the forest. (6)

(*Reflecting*). It is a long time since Maitreya went to Vasantasenā. How is it that he does not come even now ?

(*Entering*).

VID.—Oh, the greed and the want of courtesy of that courtesan, that she did not even talk about anything else! She spoke variously about something in a manner befitting her affection and thus accepted the jewel-necklace. With all that wealth she did not say to me—" Sir Maitreya, rest yourself (here); you may depart after you have drunk water at least, in a cup. " Never then shall I so much as even look at the face of that slave-born harlot ! (*Sorrowfully*). Truly do they say : " A lotus-plant that grows without a root ; a tradesman that does not cheat ; a goldsmith that doesn's steal ; a village-meeting that is without a quarrel : and a courtesan that is not avaricious ; —these are hard to be found (or conceived)." So I'll go to my friend and dissuade him from this his attachment to that courtesan. (*Walking about and observing*). How ! Here's my dear friend sitting in the garden. Well, I'll approach him. (*Approaching*). My greetings to you ! May you prosper !

CHA'R.—(*Seeing*). Ah ! My friend Maitreya has come ! Welcome, friend ! Pray be seated.

VID.—I have taken my seat.

CHA'R.—Friend, tell me about that business.

VID.—Well, that business has failed !

CHA'R.—What, did she not accept that jewel-necklace ?

VID.—Whence could we have so much luck ! She took it, placing on her head her folded hands delicate like fresh water-lilies.

CHA'R.—Then how do you say that the business failed ?

VID.—Friend, how has it not failed, since you have given away the jewel-necklace, the very essence (as it were) of the four oceans, in exchange for a golden casket of (comparatively) little value, that we neither ate nor drank, and that was stolen by thieves ?

CHA'R.—Nay, friend, say not so !

This price is being paid, (not for that ornament, but) for that high trust, by relying on which she kept that deposit with us. (7)

VID.—O friend, I have this another reason, too, for being angry, inasmuch as she made a sign to her maid, and, veiling her face with the end of her garment, she laughed

derisively at me. So I, being a Brâhmaṇa, now bow to you with my bent head and request you that you should turn yourself away from this affair with that courtesan, which is full of many pitfalls. A courtesan is just like a pebble got inside a shoe, that is got rid of afterwards with great difficulty. Moreover, O friend, a courtesan, an elephant, a Kâyastha (a scribe), a mendicant, a spy and a donkey,—where these dwell, there not even villains can flourish.

Cha'r.—Friend, now you need no longer give vent to all these strictures; I am warded off (from that pursuit) by my condition itself. See:

A (wearied) horse puts on speed to go quickly, but his legs do not move to that extent for want of vigour. (Similarly), the volatile desires of a man wander everywhere (*i. e.* aspire to everything), but, weary (at failure), they afterwards enter once more (*i. e.* lie dormant) in his bosom. (8)

Moreover, friend,—

Whoever has riches, will have that lady; for she is to be bought with money.

(*To himself*). No ; she is surely to be bought with merits ! (*Aloud*).—

But riches have left me; she therefore is, of course, left by me. (9)

Vid.—(*Looking down; to himself*). Since he is looking upward and sighing deeply, I conclude that his passion must have become still more inflamed as I tried to dissuade him. So it has been truly said that "Love is perverse." (*Aloud*). O friend, she also said : " Tell Chárudatta that I shall visit him there this evening." So I guess that not being satisfied with that jewel-necklace, she is coming to demand something in addition.

Cha'r.—Friend, let her come. She will go satisfied.

Cheta—(*Entering*). Listen, (all) people !

The more the bank of clouds rains, the more wet does the skin of my back become; and the more the cold wind beats, the more does my heart quake. (10)

(*Laughing loudly*).

I can play upon the loud-sounding flute with seven holes, and (also) upon the resounding lute with seven strings.

I can sing songs just like an ass. What is Tumburu or Nârada as compared to me, in singing? (11)

I am ordered by her ladyship Vasantasená:—"Kumbhîlaka, go and inform the worthy Chárudatta of my arrival." So I'll go to the house of the noble Chárudatta. (*Walks about; entering and seeing*). Here is Chárudatta, seated in his garden. Here, too, is that rascally fellow. Well, then, I'll approach them. How! The gate of the garden is closed! Never mind; I'll make a sign to this rascally chap. (*Throws lumps of mud*).

VID.—Ah! Who is this here that is now pelting me with clods, as if I were a *Kapittha* tree enclosed within a fence?

CHA'R.—Perhaps (a clod) might have been let fall by the pigeons playing on the terrace of the garden-house.

VID.—You slave-born wretch of a pigeon, you just wait till with this wooden staff I fell you on the ground from off this house, as if you were a ripe mango-fruit! (*Lifts his wooden staff and runs*).

CHA'R.—(*Holding him by his sacred thread*). Sit down, friend; why do you bother yourself with him? Leave that poor pigeon alone, who is in the company of his mate.

CHETA—How! He is looking at the pigeon, and not at me! Well, I'll again strike him with another lump of mud. (*Does so*).

VID.—(*Looking in all directions*). Ah! It is Kumbhîlaka! Well then, I'll go to him. (*Approaching and opening the door*). Well, Kumbhîlaka, come in; you are welcome.

CHETA—(*Entering*). Sir, I salute you!

VID.—Where have you come, man, on such a rainy day, and in darkness?

CHETA—You see, she is here.

VID.—What 'she' (you mean)? What 'she'?

CHETA—*She*. See? *She*!

VID.—You son-of-a-slave, what makes you now hiss forth 'she-see-she,' like an old beggar in famine-time?

CHETA—Eh, why do you too now shout out—'what, what' (kà, kâ), regularly like a greedy crow (crowing) during Indra's festival?

VID.—All right. Tell me.

CHETA—(*To himself*). Well, I'll speak thus. (*Aloud*). Eh, I'll set a puzzle to you!

VID.—And I'll set my foot on your head!

CHETA—Oh, all right! Then just find out in what season the mango-trees blossom.

VID.—You son-of-a-slave, in the *Grîshma* (summer) season!

CHETA—(*Laughing*). Ah, no! no!

VID.—(*To himself*). What answer then should I make here? (*Pondering*). Well, I'll go to Chárudatta and ask him. (*Aloud*). Eh, you wait awhile. (*Approaching* Chârudatta). O friend, let me just ask you in what season the mango trees blossom.

CHA'R.—In *Vasanta* (Spring), you fool!

VID.—(*Going to Cheṭa*). In *Vasanta* (Spring), you fool!

CHETA—I'll set you another puzzle.—Who affords protection to prosperous villages?

VID.—Eh, *Rathyâ* (military cars).

CHETA—(*Laughs*). Ah, no! no!

VID.—Oh! well, I have fallen into doubt. (*Pondering*). Never mind; I'll again ask Chārudatta. (*Again goes back and asks* Chárudatta *as before*).

CHA'R.—Friend, *Sená* (the army).

VID.—(*Approaching Cheṭa*). You son-of-a-slave, *Senâ* (the army).

CHETA—Now put the two together and repeat it quickly.

VID.—Senā-vasanta!

CHETA—No, say it turned around.

VID.—(*Bodily turning around*). Senā-vasanta!

CHETA—You foolish fellow, turn the *padas* (words).

VID.—(*Turning his* padas, *i. e. feet*). Senā-vasanta!

CHETA—You idiot, turn the *padas* (words) formed by those letters!

VID.—(*Pondering*). Vasanta-senā!

CHETA—Here she has arrived!

VID.—Well, I'll just go and tell Chárudatta. (*Approaching*). Sir Chārudatta, a *Dhanika* (rich person—creditor) has come to see you!

CHA'R.—Why should a *Dhanika* (creditor) visit my house?

VID.—If not in your house, the *Dhanika* (rich person) is at your door. Here's Vasantasenâ come (to see you)!

CHA'R.—Why do you deceive me, friend?

VID.—If you don't believe what I say, then ask this Kumbhîlaka.—You son-of-a-slave, Kumbhîlaka, come here!

CHETA.—(*Approaching*). Sir, I salute you!

CHA'R.—Welcome, my good man; tell me, has Vasantasenâ *really* come?

CHETA—Here she has come, our Vasantasenâ.

CHA'R.—(*Joyfully*). My good fellow, I have never let a welcome announcement go by without bestowing a reward. So take this reward. (*Gives his upper garment*).

CHETA—(*Takes it and bows; with delight*). Well, I'll tell her ladyship. (*Exit*).

VID.—Sir, do you know for what purpose she has come on such a rainy day?

CHA'R.—Friend, I can't quite understand it.

VID.—But I do. Not being satisfied, as the necklace is of small value and her golden casket more valuable, she has come to demand something in addition!

CHA'R.—(*To himself*). She shall go away fully satisfied.

(*Then enter love-sick* Vasantasenâ *brilliantly attired as an* Abhisârikâ, *accompanied by her* Umbrella-bearer *and by* Viṭa)

VITA—(*With reference to Vasantasenâ*).

She is the goddess Lakshmî, without the lotus (in her hand); she is the lovely weapon of the bodiless one (Cupid); She is the (cause of) grief to high-born (chaste) ladies; and she is the flower of the excellent tree in the form of Love. Exhibiting bashfulness at the time of amorous sports, she is followed by hosts of gallants wandering after her, as she walks gracefully over the stage in the form of Love's field. (12)

See, Vasantasenâ, see!

With their forms hanging low on the peaks of mountains, and resembling (in colour) the (darkened) hearts of ladies in separation, the clouds are thundering, whose roar makes the peacocks start up suddenly, so that the sky is fanned (by their opened tails) as though by jewelled fans. (13)

And also—

The frogs, pelted by rain-showers, and with their mouths besmirched with mud, are drinking water; the impassioned peacock lets loose his voice (*i. e.* shrieks loudly); the *nîpa* tree (with its red blossoms) glows like a bright lamp; the clouds have taken off (*i. e.* obscured) the moon, like rakes (*lit.* disgracers of family) taking to the life of a *Scmnyâsin*; while the lightning stays not in one (fixed) spot, like a woman born of a low family. (14)

VAS.—Sir, you have described correctly. See, here this—

Co-wife in the form of the night is blocking my path in anger, forbidding me now and again with its thundering, as though saying—"You foolish woman, what business have you here when your lover sports with me alone, possessing plump *payodharas* (breasts-clouds)?" (15)

VITA—Yes; it is as you say. You may therefore scold her.

VAS.—Sir, what is the use of scolding her who is obstinate, as is women's nature? And sir, observe—

Let the clouds pour in torrents, thunder or shoot forth lightning; women who go to (meet) their lovers do not mind cold or heat. (16)

VITA—See, Vasantasená, see! This other—

Cloud, having its speed augmented by the breeze, discharging a stream of arrows in the form of big torrents, with its rumbling serving as the beat of drums, and displaying banners in the form of lightning, seizes (*i. e.* obsçures) the cluster of the moon's rays in the sky, like a king receiving from an enemy, weak in valour, large tributes in the latter's capital,—(a king) having movements rapid like those of the wind, discharging streams of arrows like big torrents, with sounds of drums like the rumbling of clouds, and displaying banners like lightning. (17)

VAS.—So it is. But then how is it that here this another—

Wicked crane, with villainous intentions, and serving as the drum that sounds the doom of ladies whose husbands have gone on a journey, is also crying '*Prâvriṭ, Prâvriṭ*,' (Rain, Rain), sprinkling salt on their wounds (as it were), when their minds are already tortured by these thundering clouds dark like big elephants, with their interiors swollen

and hanging low, and variegated with cranes and with lightning-flashes? (18)

VITA—So it is, O Vasantasenâ! But see this another thing:—

The sky, having a white head-dress in the form of the cranes, and waving *chowries* in the form of lightning-flashes, is, as it were, desirous of imitating the appearance of an infuriated elephant (whose head-dress is white like cranes and who has waving *chowries* on his head that resemble lightning-flashes). (19)

VAS.—See, sir, see!

By these clouds, dark like the wet leaves of the *tamála* tree, the sun has been completly hidden (*lit.* drunk up) in the sky; the ant-hills, beaten with the torrential rains, crumble down, like elephants cowering down when struck by arrows; lightning is made to move through the mansions like a golden lamp; and the moon-light, like the wife of an imbecile husband, has been taken away (obscured) after being forcibly seized. (20)

VITA—See, Vasantasenâ, see!

These clouds pouring torrents of rain with their sides girt by streaks of lightning, and rushing against each other, like elephants round whose arm-pits are fastened lightning-like chains (made of gold), are, as it were, lifting up the earth with silver chains, at the command of Indra (their lord). (21)

And see also—

By the clouds, thundering in the strong gale, dark like a herd of buffaloes, and moving about like oceans in the sky on their wings in the form of lightning, this earth, emitting a strong odour, and covered with the blades of new green grass, is pierced with the sharp falling showers, as if with arrows made of jewels. (22)

VAS.—Sir, here this another—

Cloud is rising forth, darkening the quarters as if with (black) collyrium, very loudly welcomed by the cries of peacocks shouting 'come, come'; ardently and lovingly embraced, as it were, by the cranes flying up; and looked at with very great distress by the swans that have left the lotus-beds. (23)

Vita—So it is. And also mark:—

The (whole) world is now sleeping motionless, as it were, lying in the inside of the mansion formed by the torrents of water; its eyes in the form of lotus-clusters are rendered motionless; it has lost (all consciousness of) night and day; owing to the lightning-flashes, the darkness therein momentarily disappears and becomes visible again; its face in the form of the quarters is veiled; and it has a covering (*lit.* umbrella-like) canopy of numerous clouds in the spacious sky, the abode of clouds. (24)

Vas.—Sir, it is as you say; and again also observe :—

The stars have vanished (become invisible), like the good done to a bad person; and the (moonless) quarters do not look charming, like women separated from their husbands. I think the sky itself, being intensely heated within by the fire of the weapon (the thunderbolt) of Indra, the lord of gods, is liquefied, and so is falling down in the form of water. (25)

And also mark—

The cloud now rises, now descends, now pours (its showers), now thunders, and now produces a mass of darkness;–thus it puts on manifold appearances, like a man getting wealth for the first time (*i. e.* an upstart). (26)

Vita—So it is.

The sky is ablaze, as it were, on account of the lightning-flashes; it laughs aloud, as it were, owing to hundreds of cranes; it is dancing, as it were, on account of Indra's (rain–) bow, discharging arrows of water-torrents; it is shrieking, as it were, owing to the loud clap of thunder; it is reeling, as it were, because of the gales; and it is emitting (curling) smoke, as it were, on account of the throng of dark and snake-like clouds. (27)

Vas.—

You are shameless, O cloud, since you frighten me, who am going to the house of my beloved, with your thunder, and touch me with your hands in the form of streams. (28)

O Indra!

Was I ever before attached to you amorously, that you are thundering (at me) with the lion-like roars of clouds? It is not proper that you should block my path with downpours of rain, when I am yearning for (the company of) my beloved. (29)

Moreover—

Just as, O Indra, you (being love-smitten) falsely said that you were Gautama, for the sake of Ahalyā, so I too am suffering the pangs (of love); therefore, O you who are indifferent (to my pain), please draw off (your obstructing) clouds. (30)

Moreover—

You may thunder, O Indra, or pour down showers, or send down hundreds of thunderbolts : you cannot stop women who have started to meet their lovers. (31)

If the cloud thunders, well, let him do so; for men are (known to be) cruel. But, O Lightning, how is it that even you, (who are a woman), cannot understand the sufferings of (young) women? (32)

VITA—Madam, enough, enough of upbraiding her; she has laid you under an obligation :

For, like a slippery gold-chain on the chest of the (dark) Airâvata, or like a white flag planted on the top of a mountain, this lightning, which is (as it were) the lamp illuminating the interior of Indra's abode (*i. e.* the sky), points out to you the residence of your lover. (33)

VAS.—Sir, it is as you say ; here is that same house.

VITA—Since you have mastered all the arts, there is nothing on which you need advice in this matter. Still, my affection prompts me to speak. When you go in here, you must not show too much anger.

If you get angry, there is no (scope for) love ; but again, whence could there be (charming) love without anger? (So) you may get angry and anger him too ; (but at the same time) you should be pacified and also pacify your lover. (34)

Well, so much for that.—Who is there? Please inform the worthy Chârudatta :—

" Here she, full of love and joy, and with her hair dripping with water, has come to the house of you, her lover, desirous of seeing you, at a time rendered charming by the clouds and fragrant with the *Kadamba* and the *Nipa* trees in bloom, terrified though she was by lightning and the clap of thunder; she is (now) busy washing her feet which are covered with mud that has stuck to her anklets." (35)

CHA'R.—(*Listening*). Friend, find out what this is.

VID.—As your honour commands. (*Approaching* Vasantasenâ; *respectfully*). I greet you, madam!

VAS.—Sir, I salute you! You are well seen! (*To* Viṭa). Sir, let this umbrella-bearer be for you only (*i. e.* take her away with you).

VITA—(*To himself*). She has cleverly dismissed me by means of this plan! (*Aloud*). All right. Lady Vasantasenâ,

May you achieve success in easily disposing of your courtesy (to your lover), which is the commodity offered for sale in the market of a courtesan's profession, which is the birth-place of hypocrisy, deceit, treachery and falsehood, which consists of perfidy, wherein love-sports have made their home, and where the stock-in-trade consists of the festival of union. (36)

(*Exit*).

VAS.—Sir Maitreya, where is that gambler of yours?

VID.—(*To himself*). Oh! Wonderful! By calling him a gambler, she has complimented my dear friend. (*Aloud*). Lady, here he is, in the garden of dried-up trees.

VAS.—Sir, what is that which you describe as your 'garden of dried-up trees'?

VID.—Lady, it is a place wherein one can neither eat nor drink!

(Vasantasenâ *smiles*).

VID.—So, you may enter it.

VAS.—(*Aside, to her* Maid). What am I to say on entering it?

THE MAID—"O gambler, do you find the evening delightful?"

VAS.—Shall I be able to say it?

THE MAID—The occasion itself will lend you strength.

VID.—Please enter, madam.

VAS.—(*Entering and approaching*; *striking him with flowers*). O gambler, do you find the evening delightful?

CHA'R.—(*Seeing*). Ah! Vasantasenâ has come! (*Joyfully getting up*). My darling,

My evenings always pass in wakefulness, and my nights too have always been passed in sighing. But to-day, O lady with elongated eyes, the evening has put an end to my grief, since I am now united with you! (37)

So I welcome you; here's a seat; pray be seated here.

VID.—Here's a seat; your ladyship should sit down.

(Vasantasenâ *takes a seat; then all seat themselves*).

CHA'R.—Friend, see, see !

By the *Kadamba* flower which is hanging from the tip of her ear and is dripping rain-water, one of her breasts is besprinkled (with water), as though it were a royal prince being crowned as heir-apparent. (38)

Well, friend, Vasantasenâ's garments are wet; let another pair of excellent garments be brought (for her).

VID.—As your honour commands.

THE MAID—Sir, Maitreya, you need not go. I shall wait upon her ladyship myself. (*Does accordingly*).

VID.—(*Aside*; *to* Chârudatta). Friend, I want to ask her ladyship about something.

CHA'R.—Do so.

VID.—(*Aloud*). Well, now, for what purpose has your ladyship come here in such darkness of a rainy day when the moonlight has vanished ?

THE MAID—Lady, how simple is this Brâhmaṇa !

VAS.—Say, rather, 'clever' !

THE MAID—This our lady has come to ask this: 'What is the price of that jewel-necklace ?'

VID.—(*Aside*, *to* Chârudatta). Sir, it was already said by me that the jewel-necklace was of little value, and the golden casket of greater value; she was not satisfied with that and has come to ask for something else.

THE MAID—For, it was lost by our mistress at gambling, believing (*lit.* saying) that it was her own. And it cannot be discovered where that gaming-master, the King's emissary, has gone.

VID.—Madam, you are simply repeating what I myself said to you !

THE MAID—So, while we are looking for him, you may receive this golden casket (in exchange). (*She shows it*).

(*The* Vid. *remains in deep thought*).

THE MAID—Your honour is gazing at it very fixedly. What then ; was it ever seen by you before ?

VID.—Madam, it captivates my eyes by its skilled craftsmanship.

THE MAID—Sir, your eyes are deceiving you ! It is that very same golden casket !

VID.—(*Joyfully*). O friend, this is that very same golden casket that was stolen by the thieves from our house !

CHA'R.—Friend,

The very device that was thought of (employed) by us for returning that deposit is now being used against us. But is it really true, or only a mockery ? (39)

VID.—O friend, it is true,—I swear by my Bráhmaṇahood !

CHA'R.—It is gratifying, highly gratifying to me !

VID.—(*Aside*; *to* Chár.). Sir, I'll ask her as to whence they obtained it.

CHA'R.—(There is) no harm (in that).

VID.—(*Whispering in the* Maid's *ear*). Was it like that ?

THE MAID—(*Whispering in the* Vid.'s *ear*). It was like that.

CHA'R.—What is this that is being communicated ? Am I an outsider (*i. e.* to be excluded from the communication) ?

VID.—(*Whispering in* Chàr.'s *ear*). It was like this.

CHA'R.—My good girl, is it really that very same golden casket ?

THE MAID—Noble one, just so.

CHA'R.—Girl, I have never allowed a welcome announcement to go unrewarded. So, then, please accept this ring as a reward. (*Seeing his hand ringless, he exhibits shame*).

VAS.—(*To herself*). Hence it is that you are loved (by me) !

CHA'R.—(*Aside*; *to the* Vid.). Alas, Oh !

In this world, to a man who has lost his money, of what use is his very life in the first place ?—Since he is unable (suitably) to counter-act, both his anger and his favour remain ineffectual. (40)

Again—

A bird maimed of its wings; a dried-up tree; a lake without water; a cobra with its fangs pulled off; and a pauper: all these are on the same level, in this world. (41)

And also—

Poor men are, indeed, like houses that are tenantless, wells devoid of water, and trees that are shrivelled, since, as they forget (their penniless condition) in the company of their (beloved) acquaintances (*lit.* persons seen before), the moments of their gratification thus prove fruitless. (42)

VID.—Sir, do not grieve too much. (*Aloud; laughingly*). Madam, please return my bathing-garment.

VAS.—Sir, Chârudatta, was it indeed fair of you to test (the worth of) this person (myself) by that jewel-necklace ?

CHA'R.—(*With an embarrassed smile*). Mark, O Vasantasenâ, mark !

Who would have believed the real fact ? Every one would have lightly thought of me. For, in this world, inglorious poverty is always prone to be suspected. (43)

VID.—Girl, are you going to sleep in this very place ?

THE MAID—(*Laughing*). Sir Maitreya, you are now showing yourself exceedingly simple, indeed !

VID.—O friend, here now the rain has begun to fall again, in torrential showers of water, as if wishing to drive away people comfortably seated.

CHA'R.—You have observed truly.

For, here are falling these showers of water, breaking through the cloud-spaces, like the spires of lotus-stalks (piercing) through the intervening mud, as though they were the showers of tears shed by the sky owing to the calamity that has befallen the Moon. (44)

And again—

The clouds, looking (dark) like the garments of Balarâma, are pouring down in showers which are very pure like the mind of a noble (Ârya) person, and which, being fierce, are hard (*i. e.* terrible) like Arjuna's shafts, as if they are pouring forth Indra's collection of pearls. (45)

See, beloved, see—

Here this red lightning, desiring to be united with the clouds, has appeared of its own will and is embracing the sky, like a beloved mistress (who, being in love, desires union with her lover at the advent of clouds and goes to him of her own will) embracing her lover;—the sky which (like a lover) is covered (*lit.* anointed) with these clouds resembling the paint of (the juice of) crushed *tamâla* leaves and which is fanned by the continual, fragrant and cool breezes of the evening. (46)

(Vasantasenâ, *displaying the emotion of love, embraces* Chârudatta).

CHA'R.—(*Displaying the pleasure of her touch, and embracing her in return*).

Roar still louder, O cloud ! (For) by your favour this body of mine, suffering the anguish of love, has become as though it were (full of) *Kadamba* flowers, with its hair risen on end and its passion inflamed by (Vasantasenâ's) touch. (47)

VID.—You rainy day, son-of-a-slave, you are, indeed, an ungentlemanly fellow, since now you are frightening her ladyship with the lightning !

CHA'R.—Friend, you should not rebuke it.

Let the storm, pouring showers continually, last for a hundred years (if it pleases), and (so) let the lightning flash (too) ; for (owing to them) I have been embraced by this beloved lady, (otherwise) inaccessible to persons like me. (48)

And moreover, O friend,

Blessed, indeed, are the lives of those who closely press, against their own bodies, the bodies, wet and cooled by rain-water, of their mistresses come to their house (of their own accord). (49)

Dear Vasantasená,

The canopy, as it is torn, is with great difficulty supported on the pillars, as the ends of their close-bricked pedestals have been loosened. And this painted wall, owing to its chunam paint being cracked, is thoroughly drenched by the torrent of water. (50)

(*Looking upwards*). Ah ! Here's a rain-bow ! See, my dear, see !

The sky has here given a yawn as it were, with (*i. e.* exhibiting) its tongue in the form of the lightning, its uplifted long arms in the shape of (Indra's) rain-bow, and an expansive chin in the form of the clouds. (51)

Come, then; let us enter the inside. (*Gets up and walks about*).

Shrilly on the *tâla* leaves, rumbling on the branches, harshly on stones, and fiercely on the waters,—thus do the showers fall, resembling lutes played upon in musical concerts to the keeping of time. (52)

(*Exeunt Omnes*).

Thus ends Act V., Styled

' A STORMY DAY. '

ACT VI.

(*Then enter a* Maid).

THE MAID—How is that her ladyship does not wake up yet ? Well, I shall go in and rouse her. (*Gesticulates walking about*).

(*Then enter* Vasantasenâ, *asleep, with her body covered up*).

THE MAID—(*Observing*). Get up, madam, get up ! It is day-break !

VASANTASENA'—(*Awakening*). Ha ! How can it be morning when it is still night !

THE MAID—This is morning *to us*; but to your ladyship it is still night.

VAS.—Girl, and where is that gamester of yours ?

THE MAID—Madam, the noble Chârudatta has gone to the old garden, *Pushpakaraṇḍaka,* after giving orders to Vardhamânaka.

VAS.—What orders did he give ?

THE MAID—"Get the chariot ready at night, so that Vasantasenâ might depart."

VAS.—Girl, where am I to go ?

THE MAID—Madam, where Chārudatta has gone.

VAS.—(*Embracing the* Maid). Girl, I could not take a good view of him at night. So to-day I'll observe him with my own eyes. Girl, have I here entered the inner quadrangle ?

THE MAID—Not only the inner quadrangle, but you have entered (*i. e.* captured) the hearts of all persons (here), too.

VAS.—Do the servants of Chárudatta feel distressed ?

THE MAID—They will feel distressed.

VAS.—When ?

THE MAID—When your ladyship will depart.

VAS.—Then I shall be the first to be distressed ! (*Persuasively*). Girl, take this jewel-necklace and go and give it to my sister, the worthy Dhûtâ. And say to her (in my name):—" I am a slave, of his honour Chārudatta, bought by his merits; and so I am of you also. Let, therefore, this pearl-necklace be (worn as) an ornament round the neck by you. "

THE MAID—Madam, but Chārudatta would get angry with her ladyship !

VAS.—Go; he won't be angry.

THE MAID—(*Takes it*). As your ladyship orders. (*Goes out and again enters*). Madam, her ladyship Dhútâ says:—"This is given to you by my husband as (a mark of) his favour. So it would not be right for me to take it. And please be it known to you that my husband himself is my best ornament."

(*Then enter* Radaniká, *with* Chárudatta's Son).

RAD.—Come, dear, we shall play with this little cart.

THE SON—(*Crying*). O Radanikā, what do I care for this small clay-cart? Give me that same golden cart.

RAD.—(*Sighing dejectedly*). Child, whence can we handle gold now? When prosperity will come to your papa again, then you will play with a golden cart.—Let me in the meanwhile (try to) amuse him (*i. e.* divert his attention). I'll go into the presence of her ladyship Vasantasenâ. (*Approaching*). Madam, I salute you!

VAS.—Welcome to you, O Radaniká! Well, whose son is this? The moon-faced one gladdens my heart, even though his body is unadorned with ornaments.

RAD.—He is the son of the worthy Chárudatta, Rohasena by name.

VAS.—(*Stretching forth her arms*). Come, my child, embrace me! (*Seating him on her lap*). He resembles his father in his beauty.

RAD.—Not only in beauty, but I think in character, too. The noble Chárudatta finds recreation in his company.

VAS.—And for what reason is he crying?

RAD.—He was playing with a small golden cart belonging to the son of a gentleman (*lit.* head of a house) who lives next door. And that was taken away by him. Then, as he asked for it again, I made this clay-cart and gave it to him. Thereupon he says—"O Radanikā, what do I care for this small clay-cart! Give me that same golden one."

VAS.—Oh, alas! Oh, alas! He, too, should be distressed at (the sight of) other people's wealth! O divine Fate, you do indeed sport with the fortunes of men, resembling (*i. e.* as evanescent as) the drops of water fallen on lotus-leaves! (*Tearfully*). Child, do not cry; you will play with a cart of gold.

THE SON—O Radanikâ, who is this lady?

VAS.—A slave of your father, bought by his merits.

RAD.—Child, her ladyship is your mother.

THE SON—Radanikâ, you are telling a lie; (for) if her ladyship is my mother, then why has she put on ornaments?

VAS.—Child, with your innocent lips you are saying something most touching. (*Gesticulates taking off the ornaments; weeping*). Now here I have become your mother! So please take these ornaments, and get a golden cart made (out of them).

THE SON—Get away! I won't take them! You are weeping!

VAS.—(*Wiping her tears*). Child, I will not cry. Go and play. (*Fills the clay-cart with her ornaments*). Child, get a golden cart made (out of these).

(*Exit* Radaniká, *with the* Son).

(*Entering, mounted on a chariot*).

CHETA—Radanikâ, O Radanikâ! Please tell her ladyship Vasantasenâ, that the covered car is ready at the side-door.

(*Entering*).

RAD.—Madam, here this Vardhamánaka announces that the carriage is ready at the side-door.

VAS.—Girl, let it wait for some time; in the meanwhile I shall get through my toilet.

RAD.—(*Going out*). Vardhamânaka, wait awhile, until her ladyship has finished her toilet.

CHETA—Ah, yes! I too have forgotten the carriage cushions. So in the meanwhile I'll just (go and) come back with them. But these bullocks are restive because of their (new) nose-rope. Well, I'll go and come back in the car itself.

(*Exit* Cheṭa).

VAS.—Bring me my toilet things, girl. I'll get through my toilet. (*Remains engaged in dressing*).

(*Entering, mounted on a car*).

STHA'VARAKA CHETA—Saṃsthánaka, the King's brother-in-law, has ordered me—"Sthávaraka, take the car and come quickly to the old garden, *Pushpakaraṇḍaka.*" Well, then, I'll just go there.—Speed on, bullocks, speed on! (*Driving on and observing*). How! The village carts have blocked

the road! Now, what shall I do here? (*Haughtily*). You there, get out, get out (of the way)! (*Listening*). What do you ask—"Whose car is that"? This is the car of Saṃsthánaka, the King's brother-in-law! So get out (of the way) quickly! (*Seeing*). How! Here's a person who, on seeing me, suddenly concealed himself and made off in another direction, like a gambler, (who is) running away from the game, (making off) at the sight of the gambling-master! So who may he be? Or, what have I to do with him? I'll go on quickly. You there, yokels, get out, get out (of the way)! What do you say—"Stop awhile, and give a turn to this wheel"? Eh, you! Am I, the brave (servant) of Saṃsthânaka, the King's brother-in-law, to help you to a twist of the wheel? Or rather, he is alone, poor chap. So I'll manage thus: I'll stop this car near the side-door of the garden of the noble Chârudatta. (*Stopping the car accordingly*). Here I am coming! (*Exit*).

The Maid—Madam, a sound like that of the rims (of wheels) is heard. So the carriage must have come.

Vas.—Maid, go; my mind is in a hurry; so tell me (the way to) the side-door.

The Maid—Come (this way), madam, come!

Vas.—(*Walking about*). Girl, you may (now) retire.

The Maid—As your ladyship orders. (*Exit*).

Vas.—(*Showing that her right eye throbs, and mounting the car*). Why, I wonder, does this right eye of mine throb? Or rather, the sight of Chárudatta himself will dispel (all) evil omens!

(*Entering*).

Stha'varaka Cheta—I have cleared off those (blocking) carts. So then I'll proceed. (*Shows that he mounts and drives; to himself*). The vehicle is heavy! Or rather, it appears heavy to me as I have been fatigued with turning that wheel. All right; I'll proceed.—Push on, bullocks, push on!

(*Behind the curtains*).

O you (all) gate-keepers! Keep a vigilant watch at your respective guard-posts! For now this cowherd's son (A'ryaka) has broken through the prison by killing his jailor; he has cut his chains, and has given us the slip; he is escaping! So capture him, do capture him!

(Then enter with a toss of the curtain in great hurry, A'ryaka, veiled, and with a chain still clinging to one foot; he walks about).

CHETA—(*To himself*). There has sprung up a great commotion in the city. So I'll go very quickly. (*Exit*).

A'RYAKA—

Like an elephant that has broken loose from his tying-post, I am (now) wandering about, dragging the one remaining fetter of the chain clinging to the forepart of my foot, having escaped from the terrible great ocean of the calamity of death (commonly) called 'the king's prison'. (1)

Oh ! I was forsooth brought from the cowherd's hamlet by king Pâlaka, frightened by the prophecy of a seer, and was then kept bound with a chain in a secret death-dealing dungeon. And I have (now) escaped from that imprisonment by the favour of my dear friend, Śarvilaka. (*Shedding tears*).

If I do possess (future) good luck, then what fault is it of mine, that he should have imprisoned me, as one does a wild elephant ? And moreover, one cannot oppose the workings of Destiny. (But still), the king is one to whom all pay homage; what hostility can there be against (such) a powerful person ? (2)

So then, where shall I, the unlucky one, go ? (*Seeing*). Here is the house of some good man, with its side-door open !

This house is in ruins; and this big panel of its gate has no bolt fixed to it, and is cracked at its joints. Surely this householder, whose fortunes resemble mine, must have been (recently) reduced to a wretched (*i. e.* penniless) condition ! (3)

(*Behind the curtains*).

Push on, bullocks, push on !

A'RYAKA—(*Listening*). Ah ! A carriage is coming in this very direction !

Can it be the carriage of a picnic-party, not occupied by ill-natured people ? Or perhaps it is a bride's carriage, arriving to take her away. Or, by good luck, it is to be taken outside (the city), intended for some high personage. As it is unattended, I fervently hope that it may be empty, sent unto me by my good luck ! (4)

(*Then entering with the chariot*)

VARDHAMA'NAKA CHETA—Fine ! I have brought those carriage-cushions. O Radanikâ, tell her ladyship Vasanta-sená, that she may get into the carriage which stands (here) ready, and proceed to the old garden *Pushpakaraṇḍaka.*

A'RYAKA—(*Listening*). This carriage belongs to a courtesan; and it is to go outside (the city). All right; I'll mount it. (*Approaches gently*).

CHETA—(*Hearing*). How ! These are anklets jingling ! So her ladyship must have come.—Madam, these bullocks are restive on account of their (new) nose-rope. So you should mount it from the back.

(A'ryaka *does accordingly*).

CHETA—The jingling of the anklets shaken by the movement of the feet has (now) ceased; and the carriage has become heavy. So I take it that her ladyship must have now mounted. So then I'll proceed.—Speed on, bullocks, speed on ! (*Drives on*).

(*Entering*).

VI'RAKA—Ho, there ! You, Jaya, Jayamâna, Chandanaka, Maṅgala, Pushpabhadra, and the rest !

How is it that you are walking about at ease ? That cowherd's son who was put in jail,—he is escaping, having simultaneously broken the heart of the king and his chains ! (5)

Eh, you, stand at the eastern gate of the main street ! And you, too, at the western;—and you at the southern;—and you at the northern ! And this part of the rampart here,—to the same I'll go and mount, and observe (the place around) in the company of Chandanaka. Come, Chandanaka, come ! This way, here !

(*Entering, in excitement*)

CHANDANAKA—Ho, there ! Vîraka, Viśalya, Bhîmâṅgada, Daṇḍakālaka, Daṇḍaśúra, and the rest of you !

Come confidently ; strive quickly and make haste, so that Royalty will be unable to move to another family ! (6)

And moreover—

In gardens, in gambling saloons, on roads, in the city, in markets, and in stables,—quickly search every person about whom you may have a suspicion ! (7)

Oh, O Vîraka! What—what do you want me to see? You may speak without hesitation. Who is he that is rescuing that cowherd's son, having cut asunder his fetters? (8)

Who has the Sun in the eighth mansion (in his horoscope)?—or the Moon in the fourth, or the planet Venus in the sixth, or Mars, the son of the Earth, in the fifth? (9)

Say, who has Jupiter in the sixth mansion of his birth-horoscope, or Saturn, the son of the Sun, in the ninth? Who is he that is rescuing that cowherd's son, while Chandanaka is alive? (10)

Vi'raka—Soldier Chandanaka!

I swear by your heart, O Chandanaka, that someone must be swiftly carrying off that cowherd's son; for he was found missing when the sun was just half risen. (11)

Cheta—Push on, bullocks, push on!

Chand.—(*Seeing*). Eh, there! Just see—see!

A closed carriage is being driven along the middle of the high road; so just inquire to whom it belongs, and where it is going. (12)

Vi'raka—(*Seeing*). You, driver of the car, just stop driving that carriage! To whom does it belong? And who is seated inside? And whither is it going?

Cheta—Well, this carriage belongs to the noble Chârudatta. Her ladyship Vasantasenâ is seated within. And she is being taken to the old garden *Pushpakaraṇḍaka*, for sporting with Chârudatta.

Vi'raka—(*Approaching* Chandanaka). This carriage-driver says that the car belongs to the noble Chârudatta, that Vasantasenâ is inside, and that she is being taken to the old garden *Pushpakaraṇḍaka*.

Chand.—Then allow it to go.

V'iraka—Without being inspected at all?

Chand.—Yes. Why not?

Vi'raka—Trusting whom?

Chand.—The noble Chârudatta.

Vi'raka—Who is the noble Chârudatta or Vasantasenâ, that it is to go uninspected?

Chand.—Ah! Don't you know the noble Chârudatta, nor Vasantasenâ? If you don't know the noble Chârudatta, nor Vasantasenâ, then you don't know even the moon in the sky, with its light!

What person does not know that Chârudatta, whose virtues are like (*i.e.*, as charming as) lotuses, whose character is like (*i.e.*, as attractive as) the moon, who relieves the misery of the afflicted, and who is (as it were) a jewel, the essence of the four oceans? (13)

In this city only two persons deserve to be honoured, and are an ornament to it, *viz.*, her ladyship Vasantasenâ, and Chârudatta, the store of righteousness. (14)

Vi'raka—O Chandanaka!

I know Chárudatta, and I know Vasantasená, too, quite well. But, when the king's business is to be done, I don't know even my own father! (15)

A'ryaka—(*To himself*). This person (Vîraka) must have been my past enemy, and this one (Chandanaka) my past friend, since—

Although appointed to discharge the same function, these two do not behave in the same manner, just like the two fires, the one at a wedding and the other at a funeral. (16)

Chand.—You are an investigating officer in the army, trusted by the king. I have held these bullocks; you may (therefore) inspect.

Vi'raka—You, too, are an officer in the army, trusted by the king. So you may inspect yourself.

Chand.—If I inspect, would it be as good as being inspected by you?

Vi'raka—What is inspected by you is (as though it were) inspected by king Pâlaka himself.

Chand.—You there, raise up the yoke!

(Cheṭa *does so*).

A'ryaka—(*To himself*). Would the guards find me out? Unlucky that I am, I am without weapons, too! Or rather—

I shall imitate Bhîma; my arm shall be my weapon! It is better to die fighting, rather than in chains, as a prisoner. (17)

Or rather, this is no time for rash enterprise.

(Chandanaka *gesticulates mounting the carriage, and looks in*).

A'RYAKA—I seek your protection, Sir!

CHAND.—(*Speaking in Sanskrit*). Safety to one who seeks protection!

A'RYAKA—

Whoever deserts a person that seeks his protection, he is forsaken by the goddess of success, by his friends, and by all his relatives; and he is always exposed to derision (everywhere). (18)

CHAND.—How! The cowherd's son A'ryaka has, like a bird frightened by (*i.e.* flying from) a hawk, fallen into the hands of a fowler! (*Reflecting*). [On one hand] this innocent man, seeking my protection and riding in the noble Chárudatta's carriage, is the friend of the worthy Śarvilaka, who (once) saved my life. And on the other hand there is my official duty. So, now, what is the right thing to do under these circumstances? Or rather, come what may; I have already promised him freedom from fear.

If ruin befalls a man who, intent on obliging others, promises safety to a frightened person, why, let it befall; but, all the same, in the world it would be (regarded as) a righteous deed. (19)

(*Getting down in fear*). I have seen him—(*Leaving it half-said*)—no, her ladyship Vasantasenâ. And she says—"Is it proper, is it becoming, that I should be insulted on the high road while going to meet the noble Chârudatta?"

VI'RAKA—Chandanaka, a suspicion has arisen in my mind about this.

CHAND.—How is it that you entertain a suspicion?

VI'RAKA—

Your voice sounded hoarse with nervousness when you said 'I have seen him,' and immediately again, 'her ladyship Vasantasenâ.' (20)

So I can't believe (you) in this matter.

CHAND.—Ah, why should you not believe me? We natives of the south speak indiscriminately. We are conversant with the various dialects of different countries, as spoken by the Mlechchha (barbarian) tribes, such as Khaśa, Khatti, Khaḍa, Khaḍaṭhṭha, Viḍa, Karṇâṭa, Karṇa,

Prâvaraṇa, Drâviḍa, Chola, Chîna, Barbara, Khera, Khâna, Mukha, Madhughâta, and the others; and we speak as we please, saying either 'I have seen *him*', or 'I have seen *her*' (*i. e.* without distinction of gender).

VI'RAKA—Still, let me also inspect; (for) such is the king's order; and I have the king's trust.

CHAND.—What, then, have I become one who is *not* trusted (by the king)?

VI'RAKA—Still, there's the king's order.

CHAND.—(*To himself*). If it were to get reported that the worthy cowherd's son escaped by riding in the carriage of the noble Chàrudatta, then our noble Chárudatta would be punished by the king. So, what is the remedy in this matter? (*Pondering*). I shall stir up a quarrel after the manner of the people in Karṇáṭaka. (*Aloud*). You, Vîraka, are you going to re-inspect what has been inspected by *me*, Chandanaka? Who are you, eh?

VI'RAKA—Ho! And who are *you*?

CHAND.—Honoured and respected as you are, you don't (now) remember your lineage.

VI'RAKA—(*Angrily*). Ho! And what (do you think) is my lineage?

CHAND.—Who can say?

VI'RAKA—Speak.

CHAND.—I'd rather *not* speak of it.

Although I know what your lineage is, I do not speak it out, owing to the loftiness of my character. Let it (therefore) remain in my mind. What is the good of breaking open a *Kapittha* fruit? (21)

VI'RAKA—Nay, speak; out with it!

(Chandanaka *makes signs* [*indicative of his caste*]).

VI'RAKA—Ho! What is that?

CHAND.—

(Once) you held in your hand a broken piece of (whet-) stone, trimming the scrubby beards of men, your fingers busy with the scissors. And (now) you have become an officer in the army! (22)

V'IRAKA—You, Chandanaka, you too, the honoured one, don't remember your own parentage.

CHAND.—Ho! What is the parentage of *me*, Chandanaka, who am as pure as the moon?

VI'RAKA—Who can say?

CHAND.—Speak; out with it!

(Vîraka *gesticulates and makes signs*).

CHAND.—Ho! What is that?

VI'RAKA—Listen, man, listen!

Your parentage is most pure (indeed)! Your mother was a kettle-drum, your father was a drum, and you had a tambourine for your brother, O you ugly-faced one! And (now) you have become an officer in the army! (23)

CHAND.—(*Angrily*). Am I, Chandanaka, a shoe-maker? Very well. Inspect the carriage.

VI'RAKA—You there, driver of the carriage, turn it back! I am going to inspect it.

(Cheṭa *does accordingly*. Vîraka *is about to mount the carriage*. Chandanaka *suddenly seizes him by the hair, throws him down, and kicks him*).

VI'RAKA—(*Getting up in rage*). You fellow, you have suddenly seized me by the hair and kicked me, while I, the trusted (officer of the King), was executing the royal command. Ho! Just listen (to what I say). If I don't see you drawn and quartered in the court of law, then I shall cease to be (called) Vîraka!

CHAND.—Oh, go to the King's pala or to the law-court! What do I care for you, (who are) like a dog?

VI'RAKA—All right. (*Exit*).

CHAND.—(*Looking in all directions*). Go, go away, O carriage-driver! And, if any one inquires, you should say that the carriage was inspected and allowed to pass by Chandanaka and Vîraka. And, madam Vasantasenâ, I'll give you this token. (*Hands over his sword*).

A'RYAKA—(*Takes the sword; joyfully, to himself*).

Oh! I have obtained a weapon. My right arm throbs. Everything is (therefore going to be) favourable to me. Oh! I am saved! (24)

CHAND.—Madam,

I hope you'll remember Chandanaka, now that I have spoken to you and shown that I am to be trusted. I do not say this out of greed, but out of a feeling of affection. (25)

A'RYAKA—

Chandanaka, possessing a noble nature like (*i. e.* as attractive as) the moon, has to-day become my friend, by good luck. Well, Sir, I'll remember Chandanaka, if the prophecy of the seer ever comes true. (26)

CHAND.—

May Śiva, Vishṇu, Brahmâ, the Sun and the Moon, (all) grant you safety, after killing all the followers of your foe, just as the goddess Párvatî, after killing Śumbha and Niśumbha (granted safety to the gods). (27)

(*Exit* Cheṭa *with the carriage*).

CHAND.—(*Looking towards the curtain*). Ah! As he left, my dear friend Śarvilaka too has gone, following just close at his back. Well, I have made an enemy of Víraka, the Chief of the Police, who is the King's confidant. So, then, I also will follow him, together with my sons and brothers. (*Exit*).

Thus ends Act VI., styled

'The Exchange of the Carriages.'

ACT VII.

(*Then enter* Chárudatta *and* Vidûshaka).

VID.—Oh, just observe the beauty of this old Pushpa-karaṇḍaka garden!

CHA'R.—Friend, it is as you say. For,

The trees appear like merchants; the flowers stand out like the articles for sale; and the bees are wandering about, as if they were the men collecting the toll. (1)

VID.—Sir, you may sit down on this stone-slab which is charming without any (artificial) decoration.

CHA'R —(*Having seated himself*). Friend, Vardhamânaka tarries long!

VID —Vardhamânaka was told by me to come very quickly with Vasantasenâ.

CHA'R.—Then why is he tardy?

Can it be that another carriage is passing slowly in his front, and he is seeking room to pass it? Or, the axle being broken, is he replacing it by another? Or have the reins snapped? Or, is he waiting to have the road cleared, his path being blocked by logs of wood lying in the middle of the road? Or can it be that he is driving his two bullocks slowly, and is coming (in a leisurely fashion) as he pleases? (2)

(*Entering with the carriage, with* A'ryaka *concealed therein*).

Cheta—Push on, bullocks, push on!

A'ryaka—(*To himself*).

Greatly frightened at the sight of the king's officers, and with my escape yet not fully effected owing to the chain still clinging to my foot, I am moving on, having mounted the good man's vehicle without the fact being known, and (thus) resembling a cuckoo reared by the female crows in their nest. (3)

Oh! I have come far away from the city! So, then, shall I get down from this carriage and enter this dense grove of trees? Or shall I (remain and) see the master of the carriage? Or rather, let me not think of the dense grove of trees. It is reported that his honour the noble Chârudatta is kind towards those who seek his help. So I'll leave after I have seen him personally.

That good man will surely be gratified to see me, recently liberated from this calamity. It was owing to the virtues of that high-souled person that I saved this body of mine reduced to such a plight. (4)

Cheta—This is that garden. So I'll go near. (*Approaching*). Sir Maitreya!

Vid.—Oh! I have good news for you! Vardhamânaka is calling. So Vasantasenâ must have arrived.

Cha'r.—It is welcome (news) to me, welcome, indeed!

Vid.—You son-of-a-slave, why are you (so) late?

Cheta—Sir Maitreya, don't be angry; I was delayed as I had to go back and return, because of my having forgotten the carriage-cushions.

Cha'r.—Vardhamânaka, turn the carriage round. Friend Maitreya, you may help Vasantasenâ to get down.

VID.—Have her feet been tied by chains, that she cannot get down herself? (*Getting up and opening the carriage*). Oh! This is not Mistress Vasantasenâ! Here's Mister Vasantasena!

CHA'R.—Friend, away with joking; (for) love brooks no delay. Or rather, I'll myself help her to alight. (*He gets up*).

A'RYAKA—(*Seeing*). Oh! Here is the owner of the carriage himself! He is charming not only to hear about, but also to look upon! Oh! I am saved!

CHA'R.—(*Mounting the carriage and seeing*). Ah! who, then, may this person be?

Having arms (huge) like the trunk of an elephant, shoulders plump and lofty like those of a lion, a chest very broad and even, and eyes reddish and restless,—how did this high-souled person, of such (noble) appearance, come to such a state, not befitting (his dignity), *viz.* that he should be wearing a chain clinging to his foot? (5)

Well, then, who may you be?

A'RYAKA—I am A'ryaka, a cowherd by birth, seeking your protection!

CHA'R.—What, the same that was brought by king Pâlaka from the hamlet of cowherds and imprisoned?

A'RYAKA—None else.

CHA'R.—

Fate itself brought you here, as you (thus) came within the range of my sight. I will abandon my life even, but not you who seek my protection. (6)

(A'ryaka *gesticulates delight*).

CHA'R.—Vardhamânaka, remove the chain from his foot.

CHETA—As your honour orders. (*Does accordingly*). Sir, the fetters are removed.

A'RYAKA—But other and firmer ones, made of love, have been put on!

VID.—Take up those fetters. He has been set free; let us (therefore) now take our departure.

CHA'R.—Fie! Not so quick!

A'RYAKA—Friend Chârudatta, it was out of affection (for you) that I got in in this chariot of yours; so kindly forgive it.

CHA'R.—I am honoured (*lit.* adorned) by you by thus voluntarily showing your love.

A'RYAKA—I wish to go now, with your permission.

CHA'R.—You can go.

A'RYAKA—All right; I'll get down.

CHA'R.—Friend, do not get down. As your fetters have been only just recently removed, you will not be able to walk with a quick gait. While the carriage would (also) create confidence in this locality, where the officers are moving about in large numbers. So you should travel in the carriage just as before.

A'RYAKA—As your honour says.

CHA'R.—

Go to your relatives in safety.

A'RYAKA—

Well, I have just acquired a relative in your honour.

CHA'R.—

I should be remembered by you during the course of conversation.

A'RYAKA—

Can I forget my own self? (*Or,* then I shall forget my own self).

CHA'R.—

May the gods guard you as you travel along the road!

A'RYAKA—

(Rather) it is you who have guarded me!

CHA'R.—

You were guarded by your own good luck.

A'RYAKA—

Still, Sir, your honour was the cause even of that. (7)

CHA'R.—Since there can be no great protection (safety) (for a culprit) when Pâlaka is up and exerting himself, you should quickly make good your escape.

A'RYAKA—So (I'll go, hoping) to meet again. (*Exit*).

CHA'R.—

It is undesirable to linger here even for a moment (more), since we have thus committed a very grave offence against the king. O Maitreya, throw that chain in that old

well; (for) kings can see (such things) through the eyes of their spies. (8)

(*Showing that his left eye throbs*). Friend Maitreya, this person (*i. e.* myself) is eager to get a sight of Vasantasená. Mark :—

As I haven't seen that beloved of mine to-day, my left eye is throbbing, and my heart feels uneasy, frightened without any (apparent) cause. (9)

So, come; let us go. (*Walking about*). How ! Just before me I see a Buddhist mendicant, a sight of evil omen ! (*Reflecting*). Let him come in by this path ; while we shall depart by this (other) path. (*Exit*).

Thus ends Act VII., styled

'The Escape of A'ryaka.'

ACT VIII.

(*Then enter a Buddhist* mendicant, *with a wet garment in his hand*).

The Mendicant—Ye, ignorant people, accumulate religious merit !

Keep a check over your appetites; remain ever wide awake with the help of the drum in the form of meditation. (For) these cunning thieves in the form of the senses steal away religious merit stored for a long time. (1)

Moreover, looking (at the world) through (its aspect of) transitoriness, I fly for support to religious deeds only.

That man most surely attains heaven, who has killed five men (*viz.* the senses), and, after killing a woman (*viz.* Nescience), has guarded the town (*viz.* the body), and has also killed the helpless Chánḍála (*viz.* egotism). (2)

The head is shaved; the face is shaved; but the heart is not shaved (*i. e.* purified). Then what is the good of shaving ? But, if a person has his heart shaved, then his shaved head becomes him very well, indeed ! (3)

I'll first enter this garden of the king's brother-in-law, and there in the lotus-pond wash this garment which has been dyed with red-coloured water ; and then I'll very quickly come away. (*Walks about and does accordingly*).

(*Behind the curtain*).

Śaka'ra—Stop, stop, you rascally mendicant !

THE MENDICANT—(*Seeing* ; *with fright*). Alack-a-day! Here comes that king's brother-in-law, Saṃsthánaka. Since a certain mendicant once happened to offend him, wherever now he sees any mendicant, the same or another, he bores a hole through his nose, as if he were a bullock, and then drives him away. So whom shall I approach for help, helpless that I am? Or rather, Lord Buddha himself will be my refuge!

(*Entering, with* Viṭa, *armed with a sword*).

ŚAK.—Stop, stop, you rascally mendicant! I'll break your head, like that of a red radish brought in the midst of a drinking party. (*He beats him*).

VITA—Bastard, it is not right to strike a mendicant who has put on red robes owing to his being weary of the world. So, why bother about him? Please glance at this garden, pleasant to visit.

Noble deeds are done in it by the sylvan trees, which are both the refuge and the joy of homeless persons. It lies unguarded (*i. e.* is free of access), like the heart of wicked persons (which is unchecked in its licence); like a newly-acquired kingdom, it is one to be enjoyed without the restraint of conquest (possession). (4)

THE MENDICANT—Welcome! Be kind, O *Upásaka* (worshipper of Buddha)!

ŚAK.—Mark, friend, mark; he is calling me names.

VITA—What does he say?

ŚAK.—He calls me an *Upâsaka*. Am I then a barber?

VITA—He is praising you by describing you as a worshipper of Buddha.

ŚAK.—Praise, O mendicant, praise!

THE MENDICANT—You are *dhanya* (blessed); you are *puṇya* (holy).

ŚAK.—Friend, he calls me *dhanya* and *puṇya*. Am I a materialist, or a watering trough, or a potter?

VITA—Bastard, he is forsooth praising you by saying that you are blessed and are holy.

ŚAK.—Well, friend, why has he come here?

THE M.—To wash this garment.

ŚAK.—Eh, you rascally mendicant, this *Pushpakaraṇḍaka* garden was given to me by my sister's husband, as being the best of all gardens. Dogs and jackals drink water here. I, too, the best of mortals, and a man, do not bathe here.

And here, in this lotus-pond, you are washing those horribly stinking garments, having a colour like the broth of old *Kulittha* grain. So I'll kill you with one blow!

VITA—Bastard, I guess that he must have but recently turned an ascetic.

ŚAK.—Friend, how do you know?

VITA—What is there to be known? See:—

Even now, having shorn his hair, the complexion of his forehead is bright-red as before. And, as only a short time has elapsed, on his shoulder no scar is produced by his ascetic robe. Moreover, he is not yet (sufficiently) practised in wearing his brown garments; and the end of his garment, which is very loose on account of the bagginess of the cloth, and which completely hides the middle part of his body, does not sit well on his shoulder. (5)

THE M.—It is as you say, O Upâsaka! I have but recently turned a monk.

ŚAK.—Then why did you not become a monk the moment you were born? (*Beats him*).

THE M.—My bow to Buddha!

VITA—What is the use of beating this poor fellow? Leave him; let him go.

ŚAK.—Eh, just wait till I hold a consultation.

VITA—With whom?

ŚAK.—With my heart.

VITA—Oh! He hasn't (yet) gone!

ŚAK.—O my child, my heart, my master, my child! Should this mendicant be allowed to go, or should he be made to stay? (*To himself*). He should neither go nor stay. (*Aloud*). Friend, I have consulted my heart. This is what my heart says:—

VITA—What does it say?

ŚAK.—He shall neither go nor stay! He shall neither breathe in nor breathe out! He shall immediately fall down here and die!

THE M.—My bow to Buddha! I seek your protection!

VITA—Let him go.

ŚAK.—Yes, but on one condition.

VITA—What sort of condition?

ŚAK.—He should throw mud in water in such a manner that the water does not turn muddy. Or else, he should collect the water in a heap and throw it in the mud.

VITA—What folly!

This earth is bent (*i. e.* groaning) under the weight of fools, whose thoughts and deeds are all perverse, whose bodies are simply like (so many) pieces of stones, and who are merely growths (*lit.* trees) of flesh. (6)

(*The* Mendicant *gesticulates cursing*).

ŚAK.—What is he saying?

VITA—He is praising you.

ŚAK.—Praise, praise; do praise me once again.

(*The* Mendicant *does accordingly and exit*).

VITA—Bastard, see the beauty of this garden :—

These trees, guarded by watchmen under the king's orders, decked with fruits and flowers, and encircled by full-grown, motionless creepers, are enjoying happiness, like men in the company of their wives. (7)

ŚAK.—My friend has spoken truly.

The ground is picturesque owing to the numberless flowers (fallen thereon) ; the trees are bent down with the load of blossoms; and the monkeys, hanging from the branches at the tops of the trees, look as graceful as *panasa* fruits. (8)

VITA—Bastard, here's a stone-slab ; please sit down.

ŚAK.—Here I seat myself. (*He sits down, and so does* Viṭa). Friend, even now I remember that Vasantasenâ. Like the words of a wicked man, she does not leave my mind.

VITA—(*To himself*). Although he was spurned in that (contemptuous) manner, he still remembers her! Or rather :—

In the case of low persons, their passion waxes stronger if they are spurned by women; but in the case of a good man, the same becomes milder, or even disappears altogether. (9)

ŚAK.—Friend, a long time has passed since I asked the Cheṭa, Stháварaka, to come here very quickly with the carriage. He hasn't yet arrived. And I have been feeling hungry long since. It is now noon, and I cannot walk with my legs. Just mark, mark :—

The sun, occupying the middle of the sky, is difficult to gaze upon, like an enraged monkey. And the ground is

extremely hot, like Gándhârî (suffering great anguish) when her hundred sons were all killed. (10)

Vita—So it is.

The herd of bullocks is sleeping under shade, letting fall their mouthfuls of grass. And the wild deer, suffering from thirst, are drinking the water of the lake, hot though it is. Men are not walking on the roads of the city, being exceedingly afraid of the heat. I think (therefore) that the carriage must have halted somewhere (on its way), leaving off the heated track. (11)

Śak.—Friend,

O friend, the rays of the sun have rested on my head; birds, feathered creatures, and sky-rangers are sheltering among the branches of the trees ; and men, persons and people, heaving hot and deep sighs, are passing (the period of) the sun's heat by remaining in their houses and homes. (12)

Friend, still that Cheṭa hasn't come. I'll sing something to amuse myself. (*He sings*). Friend, friend, did you hear what I sang ?

Vita—Why describe it ? You are (verily) a Gandharva !

Śak.—How should I not be a Gandharva ?

Cumin-seed and nut-grass mixed (*lit.* brightened) with asafœtida, and a piece of orris-root with ginger and treacle, —this fragrant mixture I have taken ; How, then, shall I not be sweet-voiced ? (13)

Friend, I'll sing once again. (*Does so*). Friend, friend, did you hear what I sang ?

Vita—What to say of it ? You are (verily) a Gandharva !

Śak.—How should I not be a Gandharva ?

I have eaten cuckoo's flesh, seasoned with asafœtida, with black-pepper powder added to it, fried in ghee, and besprinkled with oil and clarified butter: How, then, shall I not be sweet-voiced ? (14)

Friend, still the Cheṭa hasn't arrived !

Vita—You need not be anxious ; he'll come just now.

(*Then enter* Vasantasenâ *riding in the carriage, and* Cheṭa).

Cheta—I am rather afraid. The sun is in the middle of the sky ; I hope the royal brother-in-law, Saṃsthánaka, won't be getting angry now ! Let me, therefore, drive quickly.— Push on, bullocks, push on !

VAS.—Oh, alas! Oh, alas! This is surely not the voice of Vardhamánaka! What may it mean? Could it be that the worthy Chārudatta, not wishing to weary the bullocks, has sent another driver and a different carriage? My right eye throbs, my heart quakes, and all the quarters look void, I see everything turned upside down!

ŚAK.—(*Hearing the sound of the wheels*). Friend, friend, the carriage has arrived!

VITA—How do you know?

ŚAK.—Don't you notice it, friend? It appears to be croaking, like an old hog.

VITA—(*Seeing*). You marked correctly. Here he comes!

ŚAK.—Sthâvaraka, my servant, my son, have you come?

CHETA—I have.

ŚAK.—And the car also has come?

CHETA—By all means.

ŚAK.—And the bullocks, too, have come?

CHETA—Certainly.

ŚAK.—And you, too, have arrived?

CHETA—(*With a laugh*). Master, I, too, have arrived!

ŚAK.—Then bring the carriage in.

CHETA—By what path?

ŚAK.—Along this broken part of the wall.

CHETA—Master, the bullocks will die; the carriage will be smashed; and I, too, your servant, shall die.

ŚAK.—Well, I'm the king's brother-in-law! If the bullocks die, I'll buy others; if the carriage is smashed, I'll get another built; and if you die, I'll find another carriage-driver.

CHETA—That would all be right; but then I shall cease to be my own self!

ŚAK.—Eh, you, let everything perish; (but) bring in the carriage along the broken part of the wall.

CHETA—Break, thou carriage, go to pieces along with the master! Let there be another carriage. I'll go to the master and inform him (to that effect.) (*Entering*). How! It is not broken! Master, here is come your carriage!

ŚAK.—Are not the bullocks snapped, and the reins dead, and you too have not perished?

CHETA—That's so.

Śak.—Friend, come; we shall inspect the carriage. Friend, you are my preceptor, my most revered preceptor. I look upon you with respect, as one to be treated with confidence and honour. So you should get into the carriage before me.

Vita—So be it. (*He goes to mount*).

Śak.—Or rather, you stand aside. Is it your father's carriage (as it were) that you get in before me? *I* am the master of the carriage, and *I* therefore shall go in first.

Vita—But your honour said so (*i. e.* asked me to do it).

Śak.—Even though I did say so, still it would have been proper etiquette on your part to say—"Master, please get in (first yourself)."

Vita—(Well, then), let your honour get in.

Śak.—Here now I'll mount it. Sthâvaraka, my servant, my son, turn the car around.

Cheta—(*Having turned it around*). May master mount it.

Śak.—(*Mounts and looks in; shows fear, quickly dismounts, and clings to the neck of* Viṭa). Friend, friend, you're dead, you're dead! There is a demoness or a thief seated inside the car. So, if she is a demoness, then we are stolen, both of us; and if she is a thief, then we are gobbled up, both of us!

Vita—Don't you fear. How can a demoness come to occupy this bullock-cart? May it not be that your eyes being dazzled with the heat of the mid-day sun, there arose this hallucination on your seeing the shadow of Sthâvaraka, with the cloak on?

Śak.—Sthâvaraka, my servant, my son, are you alive?

Cheta—Yes, I am.

Śak.—Friend, there is a female seated inside the carriage. You had better see it.

Vita—What! A woman?

Let us pass away quickly by the road, with bent heads, like bullocks whose eyes are dazzled by the falling rain-drops; for the eyes of me, to whom esteem in public assemblies is dear, are afraid to gaze upon high-born ladies. (15)

Vas.—(*With surprise; to herself*). What! Here is the same royal brother-in-law, who is an eyesore to me! Then indeed I am in peril, I, the unlucky one! Now this visit of

my unlucky self here has turned out fruitless, like a handful of seed sown in saline soil. So what shall I do here?

Śak.—This old fellow, Cheṭa, is a coward; he won't peep in the carriage. Friend, you look into it.

Viṭa—Where's the harm? All right; so be it.

Śak.—How! The jackals are flying about in the sky and the crows scampering along! So I'll run away before my friend is eaten up with eyes and gazed upon with teeth!

Viṭa—(*Seeing* Vasantasenâ; *sorrowfully, to himself*). Ah! How is it that the doe is following a tiger! Oh, alas!

Leaving the male swan, resplendent like the autumnal moon, and reclining on a stretch of (white) sand, the female swan has taken herself to a crow! (16)

(*Aside*; *to* Vasantasenâ). O Vasantasenâ, this is neither proper nor becoming.

Having first proudly spurned him, you're now come at the bidding of your mother, for the sake of money;—

Vas.—No! (*She nods her head*).

Viṭa—

Then I think (you came) owing to the profession of a courtesan being characterized by absence of generosity (*i. e.*, by a desire for money). (17)

Why, I did (formerly) say to you—"O good maiden, serve equally one much coveted by you and one disliked by you."

Vas.—I came owing to an interchange of carriages. I beseech your protection!

Viṭa—Be not afraid; be not afraid.—All right; I will deceive him. (*Approaching* Śakâra). Bastard, it is true; there's actually a demoness inside.

Śak.—Friend, friend, if there's a demoness, then how has she not stolen you? And if a thief, then how haven't you been devoured?

Viṭa—What is the good of discussing that?—Well, now, if we enter the city of Ujjayinî going on foot, through the row of orchards, then what is the harm (in that)?

Śak.—If we do so, what good would it do?

Viṭa—If we do so, we get exercise and avoid giving trouble to the bullocks.

Śak.—So be it. Sthâvaraka, my servant, take away the carriage. Or rather, stay—stay. Am I to walk on foot before (*i. e.* in the presence of) the deities and the Brâhmaṇas? No, no! I'll mount the carriage and go, so that, seeing me from afar, they will say :—"Here goes our master, the king's brother-in-law."

Viṭa—(*To himself*). It is difficult (*i. e.* impossible) to convert poison into medicine. All right. Let it be thus. (*Aloud*). Bastard, here's Vasantasenâ, come to you of her own accord, as an *abhisârikâ*.

Vas.—Heaven forbid—heaven forbid!

Śak.—(*Joyfully*). Friend, friend, has she come to *me*, the great man, a human being, (another) Kṛishṇa?

Viṭa.—Yes.

Śak.—Then I have attained unprecedented good fortune! On that occasion I had angered her; now I'll fall at her feet and reconcile her.

Viṭa—You have spoken well!

Śak.—Here I'll fall at her feet. (*Approaching* Vasantasenâ). Mother, mamma, listen to my request :—

Here I prostrate myself at your feet, O you with large eyes; O pearly-toothed one, I place my folded hands on the ten nails of your feet.—O beautiful-limbed damsel, I beseech your forgiveness for whatever ill I, tormented by love, did towards you. I am your slave! (18)

Vas.—(*Angrily*). Get away; you are speaking wickedly. (*Strikes him with the foot*).

Śak.—(*Wrathfully*).

This head of mine, which was caressed by my mother and mamma, and which did not bow even to the gods, has been struck down (by her) with her foot, as a jackal treats a carcass in the jungle. (19)

You, Sthâvaraka, my slave, where did you come across her?

Cheṭa—Master, the highway was blocked by the rustic carts. I therefore stopped my car near Chárudatta's garden; and while I got down there and was giving a turn to the wheels (of another's cart), she must have got in by mistaking our carriage for her own; so I infer.

Śak.—What! She came owing to an interchange of carriages, and not to meet me (as her lover)! Then get

down, get down from my carriage! You are going to meet that penniless son of a merchant (*i. e.,* Chârudatta), and you make my bullocks carry you! Ah, get down, get down! You born servant-maid, get down!

VAS.—To tell the truth, I feel honoured by these words (of his), *viz.* that I am going to meet that worthy Chârudatta. Now whatever must happen, let it come.

ŚAK.—

Seizing you by the hair with these two hands of mine, which are decked with a row of lotuses in the form of their ten nails, and which were yearning to pat you to the accompaniment of hundreds of fond words, I shall (forthwith) drag down your lovely body from my carriage, just as Jaṭâyu did the wife of Vâli. (20)

VITA—

Ladies like these, who are accomplished, should not be seized by the hair; for, the creepers growing in orchards deserve not to have their foliage lopped off. (21)

So you may stand off; I'll help her to dismount. O Vasantasenâ, please get down.

(Vasantasenâ *dismounts and stands in one corner*).

ŚAK.—(*To himself*). That fire of my anger, which was kindled on that occasion when she spurned my suit, has to-day been inflamed by this her (insult of) kicking. So I'll now kill her. All right; I'll (proceed) in this way. (*Aloud*). Friend, friend!

If you desire (to wear) a large cloak, with long fringes and having hundreds of tassels, and to dine upon flesh and derive satisfaction (therefrom), (munching) with the sounds *chuhoo-chuhoo, chukku, chuhoo-chuhoo,*— (22)

VITA—Then what?

ŚAK.—Do what I wish.

VITA—Very well. I'll do it, but excepting an execrable [sinful] deed (that cannot be done).

ŚAK.—Friend, there is not even the remotest trace of the job being such as [being difficult] cannot be done. There is no demoness whatever in it.

VITA—Speak out, then (what it is).

ŚAK.—Kill Vasantasenâ!

VITA—(*Closing his ears*).

If I kill her who is young, a woman, and an ornament of our city, and who, although a courtesan, bestows her love in a manner unlike that of the courtesans' quarter, and who is (withal) innocent, then with what boat shall I cross the river of the next world? (23)

ŚAK.—I will give you a boat. And moreover, in this deserted garden, who would see you killing her?

VITA—

The ten quarters are seeing me, and the sylvan deities, and the moon, and this sun with his brilliant rays, and Dharma (Righteousness), and Wind, and the sky, and the internal soul, and also the Earth, the witness to all holy and unholy acts. (24)

ŚAK.—Then put your cloak over her, and kill her.

VITA—Fool, you are damned!

ŚAK.—This old jackal is afraid of (committing) sin. All right; I'll persuade my servant Sthâvaraka. Sthâvaraka, my slave, my son, I'll give you golden bracelets.

CHETA—And I will put them on.

ŚAK.—I'll get a golden seat made for you.

CHETA—And I will sit (on it).

ŚAK.—I'll give you all the leavings of my food.

CHETA—And I will eat them.

ŚAK.—I'll make you the head of all my servants.

CHETA—Master, I will become (the head).

ŚAK.—Then do my bidding.

CHETA—Master, I will do everything, excepting such as cannot be done.

ŚAK.—There is no trace of impossibility about it.

CHETA—Let my master speak out (what it is).

ŚAK.—Kill this Vasantasenâ!

CHETA—Please, master [don't ask me that]; this noble lady was brought here by my unworthy self owing to an interchange of cars.

ŚAK.—You, slave, have I no mastery even over you?

CHETA—Your honour is the master of my body, but not of my morals. So please, master, excuse me; I am verily afraid.

ŚAK.—Being *my* servant, of whom are you afraid?

CHETA—Of the next world, master.

ŚAK.—What is that 'next world'?

Cheta—Master, it is the consequence of one's good and bad acts.

Śak.—Of what kind is the consequence of good acts?

Cheta—(To be) like my master, adorned with many golden ornaments.

Śak.—And of what sort (is the consequence) of bad acts?

Cheta—(To be) like me, who have become an eater of others' food. So I will not do an unholy deed.

Śak.—Aye, you won't kill her? (*He beats him in a variety of ways*).

Cheta—The master may beat me or kill me; but I won't do an unholy deed.

Since I am made a born slave by the faults of my luck, I shall not buy any further (store of evil luck), and for this reason I refrain from committing a sinful deed. (25)

Vas.—Sir, I beseech your protection!

Vita—Bastard, forbear, forbear! Noble, Sthâvaraka noble!

Even this penniless man, in such a miserable condition, and a menial, desires reward in the next world; but not so his master. Then why do such persons not meet with instant ruin, who multiply unworthy deeds and never do a worthy one? (26)

Moreover—

Providence, ever searching for weak points, is unjust, since slavery is his (Sthávaraka's) lot and mastery yours: and since he does not enjoy your wealth and you are not made to do his bidding. (27)

Śak.—(*To himself*). The old jackal is afraid of unrighteousness, and this born slave is afraid of the next world. But I am the king's brother-in-law, an aristocratic gentleman! Whom do I fear? (*Aloud*). You born slave, Cheṭa, you go away. Getting into a secluded spot, you wait there, enjoying rest in solitude.

Cheta—As the master orders. (*Approaching* Vasantasenà) Lady, only thus far lay my power. (*Exit*).

Śak.—(*Girding up his loins*). Stay, Vasantasenâ, stay. I am going to kill you!

Vita—Ah, will you kill her in my presence? (*He seizes him by the neck*).

ŚAK.—(*Falls on tl s ground*). My friend is killing (me), the master. (*Shows that he faints*; *regaining consciousness*).

I hav always fattened him on meat and ghee; but now that a business has arisen (to be done), how is it that he has turned my enemy? (28)

(*Reflecting*). Well: I have found the remedy. The old jackal has given me a warning by shaking my head. So I'll (first) send him away and then kill Vasantasená. I'll (proceed) in this way. (*Aloud*). Friend, as to what I said to you; how can I, born in such a very large family, of the size of a *mallaka* (cup), ever do such a wicked deed? I spoke (in that fashion) simply to force her into compliance with my proposal.

VITA—

Why talk of one's family, since in such matters it is a man's character that makes him (what he is)? Even thorny trees grow exceedingly large in a fertile field. (29)

ŚAK.—Friend, she feels bashful in your presence, and (therefore) does not accept me. So you should take yourself off. The slave Sthâvaraka, whom I beat, has already gone. (See),—here he goes away running. So please (catch him and then) come back with him.

VITA—(*To himself*).

Vasantasenâ would not accept this fool in my presence, out of a sense of pride. So I'll just secure privacy for her (by going away): for love becomes enjoyable (*or*, gains flavour) only through the confidence born of privacy. (30)

(*Aloud*). All right. I'll go.

VAS.—(*Seizing him by the hem of his cloak*). I repeat, sir, that I beseech your protection!

VITA—Fear not, fear not, O Vasantasená! Bastard, let Vasantasená ramain a pledge in your hands.

ŚAK.—Yes. Let her remain in my hands as a pledge (*also, to perish*).

VITA—Honestly?

ŚAK.—Honestly.

VITA—(*Going a little uistance*). Or rather, this wicked fellow might kill her when I am gone. So I'll conceal myself and just observe what he intends to do. (*He remains in a corner*).

Śak.—Well, (now) I'll kill her. Or rather, this cunning rascally Bráhmaṇa, this old jackal, might perhaps go and hide himself, and behaving like a fox might cheat me. So I'll just do this to deceive him. (*He collects some flowers and decorates himself*). Girl, girl, Vasantasenâ, come!

Vita—Oh! He has turned a gallant! Ah! Now I feel at ease. I'll go now. (*Exit*).

Śak.—

I give you gold, speak caressingly, and fall down (at your feet) with my head having the turban on. Still, O damsel with pure teeth, why don't you desire to accept me as your servant? Men, alas, have to suffer anguish! (31)

Vas.—What doubt is there about that?

(*With face bent down she recites these two verses, beginning* 'You man of evil deeds' &c.).

You man of evil deeds, you wretch! Full of sin that you are, why do you tempt me with money, in this matter? For the bees never abandon a lotus of graceful actions and pure (beautiful) form. (32)

An effort should be made to serve a man of (good) family and (virtuous) character, even though he may be in reduced circumstances. For, love for a worthy personage constitutes the glory of courtesans. (33)

Moreover, having resorted to the mango-tree, I shall not betake myself to the *Palâs'a* tree.

Śak.—You slave-born maid, you've called that penniless Chârudatta a mango-tree, while me you have described as a *Palâs'a*, and not even as a *Kiṃs'uka*! You, who have been thus calling me names,—still you remember that same Chârudatta?

Vas.—When he is enshrined just in my heart, why should he not be remembered?

Śak.—Now I'll crush you, and him who is still stationed in your heart, both together! So wait, O you who love that penniless merchant-man, wait!

Vas.—Speak, speak; speak out once more those charming syllables!

Śak.—Now let that slave-born penniless Chárudatta save you (if he can)!

Vas.—He will save me if he will see me!

Śak.—

What! Is he Indra, the great Indra, the son of Vàli; or Kálanemi, the son of Rambhâ; or Subandhu; or King Rudra; or Jaṭâyu, the son of Droṇa; or Chânakya, or Dhundhumára, or Triśaṅku? (34)

Or why? Even these can't save you!

Just as in the Bhârata age Sítá was killed by Chânakya, so I'll kill you, like Jaṭâyu (killing) Draupadî! (35)

(*He is about to strike her*).

Vas.—O mother, where are you? O noble Chárudatta, this person is now dying, with her desires still unfulfilled! Now I will cry out loudly (*i.e.* for help). Or no, it would be surely a disgrace that Vasantasená should be crying aloud.—Bow to the noble Chârudatta!

Śak.—Still the born slave is calling out the name of that same villain! (*He seizes her by the throat*). Remember, thou born slave, remember!

Vas.—Bow to the noble Chârudatta!

Śak.—Die, thou born slave, die! (*Gesticulates strangling her and killing her*).

(Vasantasenâ *faints and falls down senseless*).

Śak.—(*Gleefully*).

(I have killed) that wicked girl, who was a repository of faults and a dwelling-place of immodesty, and who, full of love, came to sport with that Chârudatta, who had come here, her end being near. But why am I thus describing the valour of my arms? The poor woman dies even when deprived of her breath, so as never to rise again, as did Sîtâ in the Bhârata (age). (36)

Because she wouldn't accept me who was courting her, I killed in my wrath that courtesan. Seeing that the *Pushpakaraṇḍaka* garden was lonely, I suddenly frightened her (*i. e.* strangled her) with the noose (of my arms). My brother and my father, and my mother like Draupadî, who have not witnessed this sort of valorous exploit of their son, have indeed, missed a treat (to their sight). (37)

Very well. Now that old jackal would come back; so I'll move away hence and wait (in another spot). (*Does accordingly*).

(*Entering, with the* Cheṭa)

Vita—I have persuaded the Cheṭa Sthâvaraka (to come back). So I'll now see the bastard. (*Walking about and*

observing). Ha ! Here's a tree fallen just in our way ! And while falling it has killed a woman ! You sinful (tree), what a wicked deed you have committed ! Now, we too have been completely brought down (into ill luck), by the sight of the woman killed by the fall of your sinful self. This is a bad omen ; so, to tell the truth, my mind is full of misgivings about (the fate of) Vasantasená. May the gods grant safety in all ways ! (*Approaching* Śakâra). Bastard, here I have induced the Cheṭa Stháváraka (to come back).

Śak.—You're welcome, friend. My son, my slave, Stháváraka, you too are welcome !

Cheta—Thank you.

Vita—Return my pledge.

Śak.—Pledge ? Of what sort ?

Vita—Vasantasenâ.

Śak.—She's gone !

Vita—Where ?

Śak.—Just immediately after you (*lit.* at your back).

Vita—(*Surmisingly*). Surely, she couldn't have gone in that direction !

Śak.—In what direction did you go ?

Vita—In the east.

Śak.—Well, she went towards the south !

Vita—I went to the south !

Śak.—She went to the north !

Vita—You are telling something in great agitation (*or*, what is extremely contrandictory). My mind does not feel at ease (entertains a doubt). So tell (me) the truth.

Śak.—I swear it by your head and by my feet. So compose your heart. I killed her !

Vita—(*Sorrowfully*). You have really killed her ?

Śak.—If you don't believe in my words, then observe this first exploit of Samsthánaka, the king's brother-in-law ! (*Shows* [*her body*]).

Vita—Alas, I am undone, unlucky that I am ! (*Swoons and falls down*).

Śak.—Ho, ho ! My friend has breathed his last !

Cheta—Compose yourself, sir, compose yourself ! It was really I who first killed her, by thoughtlessly bringing that carriage here.

VITA—(*Coming to himself*; *mournfully*). O Vasantasená!

The river of the water in the form of innocence is dried up Love has departed to its original home! Alas, alas! O you who were an adornment of your ornaments, you with that sweet face, you that shone with your fondness for amorous sports! You that were the river of goodness, with laughter for the sandy bank, the refuge of persons like me! Alas, alas! The market of passion, the treasure-house of merchandise of beauty, is now pulled down! (38)

(*Tearfully*). Alas, Oh, alas!

What indeed could be the purpose for which you committed this deed? The sinless beauty of this city has been felled by you who are almost an embodiment of sin (wickedness). (39)

(*To himself*). Ah, this wicked fellow might perhaps shift on me (the guilt of) this criminal deed. All right; I'll leave this place. (*Walks about*).

(Śakára *approaches and holds him*).

VITA—You sinner, don't touch me! I have had enough of you! Let me go!

ŚAK.—Ah you! Having yourself killed Vasantasená, where do you escape now, putting the guilt on me? Now I have been rendered so very helpless.

VITA—Oh, go to the devil!

ŚAK.—

I will give you money to the extent of a hundred gold coins; I will give you a *kárshápaṇa*,* together with a *voḍí*.* Let this my exploit, which is the abode of (*i.e.* of the nature of) crime, be common to all persons (*i. e.* do not disclose my name). (40)

VITA—Fie! Let it belong to you alone!

CHETA—Heaven forbid!

(*S'akâra laughs*).

VITA—

Let there be absence of joy (on your part; *i. e.* feel sorry); give up this laughter; fie upon your friendship which is humiliating and dishonourable! May I never come in contact with you again! I cast you off, who are without *guṇa* (virtue), like a broken bow (without *guṇa*-string). (41)

* Names of different coins.

Śak.—Friend, please be not angry. Come; we'll descend into this lotus-pool and sport (in its waters).

Vita—

The people (of this city) consider me as if degraded and wicked (*or*, sinful) while serving you even when you had not fallen (so low as now). How, then, can I still follow you, who have now killed a woman, and who will again be fearfully looked at with half-closed eyes by the women of this city? (42)

(*Sorrowfully*). Vasantasenâ!

O fair one, may you never become a courtesan in your next birth; O you possessed of the excellences of character, may you be born in a pure family! (43)

Śak.—Where are you now escaping, having killed Vasantasenā in my old Pushpakaraṇḍaka garden? Come, you must make your deposition before my brother-in-law (the king)! (*Seizes him*).

Vita—Ah, just wait, you villain! (*Draws his sword*).

Śak.—(*Moving off in fear*). What, are you afraid? Well, you may go.

Vita—(*To himself*). It is not desirable to stay here (longer). All right; I will go to the place where there are the worthy Śarvilaka, Chandanaka, and others (*Exit*).

Śak.—Go to perdition! Well, Sthâvaraka, my son, what sort of a deed have I done?

Cheta—Master, you have committed a most heinous crime!

Śak.—What, you slave, what do you say? —That I committed a crime? All right, (I will manage) thus. (*Takes off many ornaments*). Take these ornaments, which I hand over to you. They are mine during the time that I have to decorate myself; on other occasions they shall be yours.

Cheta—These look well on my master's own body; of what use are they to me?

Śak.—Well, then, be off; take away those bullocks and stay in the aisle of the elephant-corniced upper terrace of my palace, until I come ther .

Cheta—As my master orders. (*Exit*).

Śak.—My friend has made himself scarce, to save his own skin. Now this slave also I am going to put in fetters and keep (imprisoned) in the elephant-corniced terrace room of my palace. Thus my secret will be kept safe. Now let me go; or no—first let me have a look at her, whether she is dead or whether I shall have to kill her again. (*Observing*). How! She is quite dead! Well, now, I'll cover her up with this cloak. But no,—this is marked with my name: so some gentleman might recognize it. All right; I'll cover her up with this lot of dried leaves which have been heaped together by the gusts of wind. (*Does so*; *reflecting*). Well I'll now proceed in this way: I shall forthwith go to the law-court and file a written charge that the merchant Chârudatta enticed Vasantasenā into my old garden, Pushpakaranḍaka, and killed her for the sake of her money.

I'll invent a new fraud, for the destruction of Chârudatta, horrible like the slaughter of an animal (*i. e.* a cow) in a holy city. (44)

All right; I'll depart. (*Goes out and sees*; *with fear*). Alack-a-day! By whatever path I (try to) leave, by that same path I find this rascally Buddhist mendicant coming in, with his garment dyed with red-coloured water. He is inimical towards me, as I had bored a hole through his nose and turned him out; seeing me, perhaps he might give out that it was I who killed her. So how shall I leave? (*Seeing*). Yes. I'll jump over this half-fallen broken wall, and take myself off.

Here I go with very great speed, like (the monkey) Mahendra going to the city of Lankâ, through the sky, over the earth, through the nether regions, and over the summit of (the mountain) Hanûmat. (45) (*Exit*).

(*Entering, with a toss of the curtain*, Saṃvâhaka, *now appearing as*)

A Buddhist Mendicant—I have washed this piece of cloth. What, shall I dry it by hanging it on the branch (of some tree)? Here the monkeys might make off with it. Shall I then spread it over the ground? (There) it would be spoiled by the dust. So, where shall I spread it for drying? (*Seeing*). All right; I'll spread it here on this heap of dry leaves collected together by the gusts of wind. (*Does so*) Bow to Buddha! (*Sits down*). Well, now, let me recite

holy words. (*He recites the verses beginning with* 'That man most surely attains heaven' &c., *which he had repeated before*). Or no—I have had enough of this (seeking after) heaven; so long as I do not requite the obligations of that Vasantasenâ, the devotee of Buddha, who bought me off from those two gamesters by paying ten gold-pieces. From that time I consider myself as having been purchased by her [as a slave]. (*Seeing*). Ha ! What may this be, that is heaving inside these leaves ? Or rather :—

I think that these leaves are throbbing as they were (first) heated by the hot breezes and (then) moistened by the water of my garment, (the leaves which) resemble wings (of birds) with their feathers extended. (46)

(Vasantasenâ *regains consciousness and puts forth her hand*).

THE M.—Ha ! What ! A woman's hand is coming out, adorned with fine ornaments ! What ! Another hand, too ! (*Observes it variously*). I seem to recognize this hand. Or why, what doubt can there be ? Surely it is that same hand which granted me safety (*i. e.* freedom) ! Well ; I will see. (*Gesticulates uncovering it* ; *observing and recognizing*). It is she, that same devotee of Buddha !

(Vasantasenâ *shows a desire for water*).

THE M.—How ! She asks for water ! And the well is far off ! What shall I now do about this ? All right ; I will let this garment drip over her. (*Does so*).

(Vasantasenâ *regains consciousness and rises. The* Mendicant *fans her with the hem of his cloak*).

VAS.—Sir, who may you be ?

THE M.—What, does not your ladyship, the worshipper of Buddha, remember me (whom you) purchased with ten gold-pieces ?

VAS.—I do remember (now). But it isn't as you say.—It were far better that I was dead !

THE M.—O worshipper of Buddha, what may this be ?

VAS.—(*With dejection*). What befits the profession of a courtesan.

THE M.—Please stand up, O worshipper of Buddha, stand up, by supporting yourself with this creeper growing near this tree. (*Bends down the creeper*).

(Vasantasenâ *seizes it and stands up*).

THE M.—In this *Vihâra* (convent) hard by, there dwells (a nun), a sister of mine by faith. You, the devotee (of Buddha) should recover the composure of your mind in that place, and then go home. So, please walk very slowly, O worshipper of Buddha! (*Walks about*; *seeing*). Make way, worthy sirs, make way! Here's a young lady, and here's a mendicant; (still) this is my righteous (holy) duty.

He is (really to be called) a man who is restrained (in the use of) his hands, his mouth, and his senses. What can the king's (law-)court do to him? The next world lies firmly (grasped) in his hand. (47)

(*Exeunt Omnes*).

Thus ends Act VIII., styled

'The Killing of Vasantasenâ.'

ACT IX.

(*Then enter* Śodhanaka, *the beadle*).

ŚODHANAKA—The officers of the law-court have ordered me: "O Śodhanaka, go to the judicial hall and see that the seats are ready." So then I will just go to the judicial chamber to make them ready. (*Walking about and seeing*). Here is the court of justice. I will just enter it. (*Enters, sweeps it and arranges the seats*). I have swept the court-hall clean and arranged the seats. So I will now go and report (the same) to the judges. (*Walks about*; *seeing*). How now! Here's that wicked fellow, villain and rogue, the King's brother-in-law, coming in this very direction! So I will (first) keep out of the range of his sight and then go. (*He stands aside in a corner*).

(*Then enter* Śakâra, *dressed in gaudy attire*).

ŚAK.—

I have bathed with water, fluids and liquids, and sat in orchards, gardens and groves in the company of ladies, damsels and women, like a Gandharva—having well-shaped (*or*, well-decorated) limbs. (1)

For one moment I have my hair knotted; in the next I wear it matted and bound up (like an ascetic). For one moment I have long, flowing tresses; in another curly hair.

One moment I keep them loose; in the next I have them rolled up on my crest. (Thus) I am a picturesque and a wonderful brother-in-law of the king! (2)

Moreover, I have found a broad way out, like a worm seeking a way, having got within the interior of the knotted root of a poisonous herb. So on whom shall I shift this evil deed of mine? (*Recollecting*). Yes, I remember it! I'll lay (the blame of) this vile act on the penniless Chârudatta! Moreover, he is known to be poor; everything will be (believed as) possible in his case.—All right. I'll go to the court of justice and lodge a written complaint, before (anyone else has done so), that Chârudatta strangled Vasantasenā and murdered her. So, then, I'll just repair to the law-court. (*Walking about and observing*). Here's that law-court! I'll enter it. (*Entering and looking on*). How! They have kept the seats ready arranged! So, until the judges arrive, I'll sit down here for a while in this grassy quadrangle, and wait. (*Stays accordingly*).

Śo.—(*Walking in another direction, looking before him*). Here the judges are coming! So then I will approach them. (*Draws near*).

(*Then enter a* Judge, *accompanied by a* Śreshṭhin, *a* Kâyastha, *and* others).

The Judge—Sirs, Śreshṭhin and Kâyastha!

Śr. & K.—We await your honour's commands!

The Judge—See, it is verily difficult for judges to find what lies in the minds of others, as a judicial trial is dependent on (a number of) other matters.

People (*i. e.* contending parties) bring up (for trial) transactions which are (*i. e.* whose real character is) hidden and far removed from justice. Themselves swayed by self-interest, they never tell in the court their own faults. (So) the king incurs the blame (for the failure of justice), whose intensity is augmented by (the contentions of) one party as well as the other. In short, nothing but odium is commonly to be got by a judge, appreciation but seldom (falling to his lot). (3)

Moreover—

People, completely ignoring law, wrathfully complain of the offences (of others), but they never confess in the court

their own faults. Even learned persons (counsels) who commit sin, sharing in the crimes of the contending parties, are verily lost. In short, blame is very easy for a judge to get; applause is far removed from him (seldom falls to his lot). (4)

Hence, a judge—

Should be learned in law; expert in tracing (the course of) fraud; eloquent; never losing his temper; equally impartial towards friends, strangers and relatives; giving his decision only after (carefully) investigating the facts; a protector of the weak; a terror to the rogues; righteous; free from greed even when the means exist for him (to take bribes); sincerely bent in his mind on (discovering) the real truth, and able to avert the anger of the king. (5)

Śr. & K.—Can they speak of merits as faults, even in your honour's case? If so, then they would say that there is darkness even when there is moonlight.

The J.—Śodhanaka, my good man, point out the way to the court of justice.

Śo.—Please come, come; step (this way), your worship!

(*They walk about*).

Śo.—Here is the court of justice. So may the officers enter.

(*Then all enter*).

The J.—Śodhanaka, my good man, just go out and ascertain who there are that desire to present cases (to-day).

Śo.—As your worship orders. (*Going out*). Gentlemen, the judges ask, who are here that desire to present cases?

Śak.—(*Joyfully*). The judges have arrived! (*Walking forth arrogantly*). Here am I, the best of men, a gentleman, (another) Kṛishṇa (as it were), the king's brother-in-law the brother-in-law of the king, who want to present a case!

Śo.—(*In flurry*). Ah! At the very commencement here's the royal brother-in-law desiring to present a case! All right. Sir, please wait awhile, so that I will just announce (your presence) to the judges. (*Going to them*). Gentlemen, here is this king's brother-in-law come to the court, who wishes to present a case.

The J.—How! At the very commencement there is the king's brother-in-law wanting to present a case! It is just

like an eclipse at sunrise, foretelling the death of some great man! Śodhanaka, the hearing of cases to-day will prove troublesome! Go out, my good man, and say to him that he might go away, as his suit can't be heard to-day.

Śo.—As Your Honour orders. (*Going out and approaching* Śakâra). Sir, the judges say that you might go away as your suit won't be heard to-day.

Śak.—(*Wrathfully*). What, ho! *My* suit won't be heard? If it be not heard, then I will inform my brother-in-law, the king Pálaka, who is my sister's husband, and I will tell my sister and my mother, and I'll have this judge removed and another appointed in his place. (*He is about to leave*).

Śo.—Sir, royal brother-in-law, stay awhile, so that I will just inform the judges (of what you have said). (*Approaching the* Judge). Our royal brother-in-law here says in anger—(*Repeats what was said by him*).

The J.—Everything is possible in the case of that fool. My good man, say to him that he might come in, and that we will look into his suit.

Śo.—(*Approaching* Śakára). Sir, the judges say that you might come in, and that they will look into your suit. Please, sir, you may therefore go in.

Śak.—First they say that they wouldn't look into it, and now that they would. So, obviously, the judges must have got mightily frightened! Whatever I'll say, the same I'll compel them to accept as true. Very well; I'll go in. (*Entering and approaching*). I am doing very well! As to you, I can give or not give you happiness (as I please)!

The J.—(*To himself*). Oh! Even when presenting a complaint, his usual habits do not leave him (*lit.* are firm with him)! (*Aloud*). Pray seat yourself.

Śak.—Ah! This place belongs to me; so I'll sit where I like! (*To the* Śreshṭhin). I'll sit here! (*To* Śodhanaka). No, I'll sit here! (*Then placing his hand on the head of the* Judge). I'll sit here! (*Thereupon he sits on the ground*).

The J.—So you wish to lodge a complaint?

Śak.—Yes.

The J.—Then tell us what it is.

Śak.—I will whisper my business in your ear. I am born in a very big family, of the size of a *mallaka* (cup).

My father is the king's father-in-law; the king is the son-in-law of my father. I myself am the king's brother-in-law; while the king is the husband of my sister. (6)

The J.—All that is known (to us).

Why describe one's family, since one's own character itself is the determining factor herein? Even thorny trees grow exceedingly large in a good soil. (7)

So describe your business.

Śak.—I will just tell you. (But understand that) he (*i. e.* the king) won't do anything to me even if I am guilty! Well, that brother-in-law of mine, being pleased with me, bestowed upon me the old garden *Pushpakaraṇḍaka,* the best of all gardens, for sport as well as for custody. And I daily go there, to look after it, to see that it is (properly) drained, and swept, and growing luxuriantly, and trimmed (as necessary). As fate would have it, I saw therein—or no, I didn't see—the body of a woman lying (dead) on the ground.

The J.—And could you discover who that dead woman was?

Śak.—O you judges, how could it be that I shouldn't recognize that lady, so well-known, the adornment of our city and wearing hundreds of ornaments? Vasantasenâ, who was enticed into the old *Pushpakaraṇḍaka* garden, when it was deserted, was killed by some villainous fellow for the sake of filthy lucre after having forcibly strangled her with the noose of his arms; but not by me—(*Leaving it half-said, he covers his mouth*).

The J.—What negligence on the part of the city's police! O Śreshṭhin and Kâyastha, first write down the words '*Not by me*' as part of the plaint.

K.—As your worship orders. (*Does so*). Sir, I have written it.

Śak.—(*To himself*). Hang it all! I have to-day simply brought ruin on my own self, like the beggar gulping down the hot *pâyasa* (milk preparation) in a hury. Never mind; I will (proceed) in this way. (*Aloud*). O judges, what I was saying was that it was by me that she was seen. Why do you make such a fuss about it? (*With his foot he rubs out what was written*).

The J.—How do you know that she was killed for her money, and with the noose of arms?

Śak.—Well, surely, I could guess it from her neck, which was very much swollen, and bare in the place (where an ornament is worn), and also from her limbs (*lit.* places on her body) where ornaments are worn, but which were devoid of golden ornaments.

Śr. & K.—It seems quite plausible.

Śak.—(*To himself*). Most fortunate! I feel I have obtained a new lease of life! Heigh-ho!

Śr. & K.—Sir, on whom does (the investigation of) this suit depend?

The J.—Well, in law the complaints are of two kinds.

Śr. & K.—What are they?

The J.—One depending on arguments (*or*, oral statements) and the other on actual facts. The one which depends on argument is (to be settled) by the plaintiff and the defendant (arguing against each other). And what depends on facts is to be decided by the Judge with the help of his own wisdom.

Śr. & K.—So, then, this case depends on the mother of Vasantasenâ (giving evidence).

The J.—That's so. Śodhanaka, my good man, please call Vasantasenâ's mother (here), without frightening her.

Śo.—Yes. (*Goes out and comes in with the courtesan's mother*). Come, come (this way), madam!

The Old Lady—My daughter has gone to her friend's house to enjoy her youth. But this long-lived gentleman says that I am to go (with him), as the Judge calls me. Therefore I feel as though a faintness is overpowering me, and my heart trembles (with fear). Sir, kindly show me the way to the law-court.

Śo.—Come, come (this way), madam.

(*Both walk about*).

Śo.—This is the law-court. May madam enter it.

(*Thereupon both go in*).

The Old Lady—(*Approaching*). May you be happy, worthy sirs!

The J.—Welcome, good lady! Please take a seat.

The O. L.—Yes. (*Sits down*).

Śak.—(*Abusively*). So you have come, you old bawd, have you?

The J.—Madam, are you the mother of Vasantasenâ ?

The O. L.—Yes.

The J.—And where has Vasantasenâ gone now ?

The O. L.—To the house of her friend.

The J.—What is her friend's name ?

The O. L.—(*To herself*). Oh, fie ! Oh, fie ! This is truly very shameful ! (*Aloud*). This thing may be asked by a (common) person, but not by a judge !

The J.—Do not feel any shame; it is a legal necessity that is asking you.

Śr. & K.—It is a legal necessity that is putting the question. There is no harm (in telling). (So) please answer.

The O. L.—What, a legal necessity ! If so, then may you gentlemen hear ! He is that well-known grandson of the merchant Vinayadatta, and the son of Sâgaradatta, who is called the worthy Chârudatta, and whose name it is auspicious to invoke;—he who dwells in the merchants' quarter. With him my daughter is enjoying the pleasures of youth !

Śak.—You have heard, gentlemen ! Write down these words (of hers). My complaint is against Chārudatta !

Śr. & K.—There is no harm in (the mere fact) that Chàrudatta should be her friend.

The J.—This suit (now) depends on Chārudatta (giving evidence).

Śr. & K.—So it does.

The J.—Dhanadatta, write down, as the first portion of this case, that Vasantasenā went to the house of the worthy Chárudatta. How now ! We have to summon even the worthy Chārudatta ! Or rather, it is the law that calls him (and not we). Śodhanaka, my good man, go and respectfully summon the worthy Chárudatta (here), gently, without hurry, and without alarming him, telling him—'the judge wishes to see you'.

Śo.—As Your Worship orders. (*Exit. Then entering with* Chárudatta). Come, sir, come (this way) !

Cha'r.—(*Thoughtfully*).

To tell the truth, this summoning of me, who am very well known to the King as regards my character and lineage,

bespeaks a suspicion (on his part) owing to my (present) condition (of poverty). (8)

(*Reflecting. To himself*).

Could it be that the King found out that A'ryaka, whom I met in the road as he was escaping from custody, was sent off by me in my carriage, or did he, having spies for his eyes, come to hear of him (as being helped by me), that I am now marching thus as if I were an accused person? (9)

Or rather, why should I think over that? I will forthwith repair to the law-court. Śodhanaka, my good man, show the way to the court.

Śo.—Come, sir, come (this way).

(*They walk about*).

Cha'r.—(*With apprehension*). And what is this next?

The crow is shrieking in a harsh voice; the ministerial servants are calling out for me repeatedly; and my left eye is throbbing violently. These evil omens make me (very) anxious! (10)

Śo.—Come, sir, come (this way), gently and without hurry.

Cha'r.—(*Walking about and looking before him*). This crow (here) seated on a withered tree, and facing the sun, is casting his left eye at me. There is no doubt that a dire calamity is to befall me. (11)

(*Again looking in another direction*). Ah! How is it that here is a snake!

This huge snake, who was lying asleep across my path with his coiled and swollen belly, is now darting at me in rage, with his eyes fixed on me, (his body) looking (dark) like powdered antimony, with his quivering tongue stretched out, and possessing four white fangs. (12)

And moreover, there's this:—

My foot planted on the ground slips, and yet the earth is not very wet (muddy). My (left) eye throbs, and so does my left arm, again and again. And here again is this another bird (crow *or* vulture) uttering frequent cries. All this indicates most terrible death: there's no doubt about it. (13)

May the gods grant welfare in all ways!

Śo.—Come, sir, come (this way). May your honour enter this law-court.

Cha'r.—(*Entering; looking on all sides*). Oh, the supreme grandeur of the court of justice! For here—

Owing to its cruel elements, this royal court of justice looks like an ocean; it has water in the shape of the ministers deeply engaged in thought; it is full of waves and conches in the form of the envoys (*or*, advocates); it has within its environs sharks and alligators in the form of the spies; it is the abode of ferocious animals in the form of elephants and horses; it is thronged with *Kaṅka* birds in the form of the litigants shouting various complaints; it is the resort of serpents in the form of the Kâyasthas (writers); and it has its shores cut in by [the rivers in the form of] politics (rules about the conduct of cases). (14)

Well. (*Trying to enter; gesticulates that his head strikes against the door. Reflecting*). Alack-a-day! Here's another (additional ill omen)!

My left eye throbs; and the crow is crying; and just now my way was blocked by that snake. May good betide me through fate! (15)

Let me then get in. (*Enters*).

The Judge—Here's that Chārudatta, he who—

[Possesses] a face having a prominent nose and eyes with large corners. Such a face, surely, could never be the abode of having crimes wantonly attributed to it. For in the case of elephants, bullocks, horses and men, the form is never without a corresponding excellence of conduct. (16)

Cha'r.—My greetings to the Judges! Well, assessors, how do you do?

The J.—(*Hurriedly*). Welcome to you, noble sir! Śodhanaka, my good man, bring a seat for the noble one.

Śo.—(*Bringing a seat*). Here's a seat. Please, sir, be seated on it.

(Chārudatta *sits*).

Śak.—(*Angrily*). Oh! You have come, have you, you woman-killer! Oh, how very fair, how very righteous, is this legal procedure, that a seat should be offered to this woman-killer! (*Haughtily*). Never mind; let him have it.

The J.—Sir Chārudatta, have you any close acquaintance with, or affection, or love, for the daughter of this worthy lady?

CHA'R.—Of what lady?

THE J.—Of this one, here. (*Points out the mother of* Vasantasená).

CHA'R.—(*Rising*). Madam, I bow to you!

THE OLD LADY—May you live long, my son! (*To herself*) Here's that Chárudatta! Verily my daughter has most fittingly bestowed her youth!

THE J.—Sir, the courtesan is your friend?

(Chârudatta *betrays shame*).

ŚAK.—

Having himself killed her for her money, he is (now) trying to conceal his wicked deed either in shame or out of cowardice. But surely, the king won't conceal it (will bring it to light). (17)

ŚR. & K.—Noble Chârudatta, you may speak out; don't be ashamed. This is simply the legal procedure.

CHA'R.—(*In shame*). Ye officials, how should I utter such a thing, *viz.* that a courtesan is my friend? Or rather, herein it is youth that is at fault, and not my character.

THE J.—

So leave off all the shame you feel in your mind. Tell the truth; enough of delaying (*or*, have courage enough to tell the truth). An equivocal statement would not be accepted here. (18)

Don't be ashamed. It is the law-suit that is putting you the question.

CHA'R.—Your Honour, with whom does my law-suit lie?

ŚAK.—(*Arrogantly*). Ah you, your suit is with *me*!

CHA'R.—A law-suit with you would be extremely unbearable (detrimental) to me.

ŚAK.—Ah, you woman-killer, having killed that Vasantasená, so beautiful and adorned with hundreds of jewels, you now turn a deceitful rogue and hide it?

CHA'R.—You are surely talking nonsense!

THE J.—Noble Chárudatta, never mind him. Tell us the truth. Is that courtesan your friend?

CHA'R.—That's so.

THE J.—Well, where is Vasantasenâ (at present)?

CHA'R.—She has gone home.

ŚR. & K.—How did she go? When did she go? And who accompanied her when she went?

CHA'R.—(*To himself*). What! Shall I say that she went unobserved?

ŚR. & K.—Sir, tell it (please).

CHA'R.—She went home. What more should I tell?

ŚAK.—You enticed her to my old *Pushpakaraṇḍaka* garden and killed her for her money by forcibly strangling her with the noose of your arms. Ah, and now you say that she went home?

CHA'R.—Ah you, talker of nonsense!

You are not thoroughly wetted by the waters of the clouds in the sky, like the tips of the wings of a *chásha* bird, (and still your face is darkened, without any cause). What you assert is false. For, this face of yours loses its lustre, like the lotus in winter. (19)

THE J.—(*Aside*; *to the* assessors).

Imputing a crime to Chârudatta is like weighing the Himâlaya mountain, or like crossing the ocean (by swimming), or like capturing the wind. (20)

(*Aloud*). He is, indeed, the 'noble' Chárudatta! How would he do this evil deed? (*Repeats the verse beginning* 'A face having a prominent nose' *&c.*).

ŚAK.—What! Are you investigating this case with (such) partiality?

THE J.—Begone, you fool!

You, a low-caste fellow, are explaining the sense of the Vedas, and (yet) your tongue does not fall off! You are gazing at the sun at mid-day, and (still) your eyes are not suddenly struck blind! You are putting your hand inside the blazing fire, and (yet) that hand of yours is not burnt! You are depriving Chárudatta of his good name, and (still) the Earth does not (yawn and) gulp down your body! (21)

How can the noble Chárudatta do an evil deed?

He who left only the mass of waters in the ocean (which was the repository of jewels), and gave away undreamt quantities of money,—how can that high-souled person, the unique abode of all noble qualities, commit, for the sake of money, a crime that is committed only by mean persons? (22)

THE OLD L.—You wretch! He who, on that occasion, gave a jewel-nacklace, the essence (as it were) of the four oceans, in return for the golden ornaments deposited with him, because they were stolen at night by thieves,—would he now commit this evil deed for the sake of filthy lucre? Oh, my daughter! Come (to me), my daughter! (*Weeps*).

THE J.—Worthy Chárudatta, did she go walking or in a carriage?

CHA'R.—Well, she did not leave in my presence. So I do not know whether she went walking or in a carriage.

(*Entering, enraged*)

VI'RAKA—

Nursing a bitter hatred (towards Chandanaka) for humiliating me with the insult of striking me with foot, as I lay (awake) brooding over it all this night, it has somehow dawned. (23)

So, then, let me just repair to the law-court. (*Entering*). Good day, gentlemen!

THE J.—Ah, (here's) Vîraka, the officer appointed to keep guard over the city. Well, Vîraka, what brings you here?

VI'R.—Oh! Oh! While I was hunting for Âryaka in the tumult following his escape from prison, I grew suspicious about a closed carriage that was passing along, and was going to search it; but then, just as I said—'Oh, although you have inspected (the carriage), I too wish to inspect it,' I was kicked by captain Chandanaka. Having heard this, may your honours decide (what to do).

THE J.—Well, my good man, do you know to whom that carriage belonged?

VI'R.—To this gentleman, the worthy Chârudatta. (And) the carriage-driver said that Vasantasená was inside, and that she was being taken to the old garden *Pushpakaraṇḍaka* for sporting (with him).

ŚAK.—You have (now) once more heard it (the same story), gentlemen!

THE J.—

Alas, here is the moon, shedding a pure light, being eclipsed by Ráhu! The clear water is being rendered muddy by the falling in of the banks! (24)

Vîraka, we'll look into this complaint of yours afterwards. (For the present) just mount this horse which is standing outside near the entrance to the court, and go to the *Pushpa-karaṇḍaka* garden and see if there is any woman lying dead there, or not.

VI'R.—As Your Honour orders. (*Exit. Then entering again*). I have just been there. Well, I *did* see a woman's corpse that the jackals (*lit.* beasts) were eating up.

ŚR. & K.—How did you know that it was a woman's corpse?

VI'R.—I found it out by the remains (portions) of the hair, arms, hands and legs (that were uneaten).

THE J.—Oh, fie upon the intricacy of worldly transactions! (*Or*, how difficult is the investigation of law-suits!)

The more carefully is the (case) looked into, the darker it appears. Alas! The points of law (proof) are very clear (*lit.* well-connected); but my judgement finds it difficult to proceed (*lit.* sinks), like a cow in a quagmire. (25)

CHA'R.—(*To himself*).

Just as, at its first blooming the bees come in a swarm to a flower to suck its honey, so, in times of calamity, a man's troubles multiply when there are weak points. (26)

THE J.—Noble Chârudatta, tell the truth.

CHA'R.—

Whatever a person, who is evil-souled, jealous of another's virtues, blinded by passion, and desirous of ruining another, tells falsely here (*i.e.*, in the law-court), through the evil bent of his very nature,—is all that to be accepted (as true)? Is it not to be investigated? * (27)

Moreover :—

I, who do not even bend down a flowering creeper for plucking its blossoms, and never gather its flowers thus,—how could that I ever kill a weeping woman, seizing her by her long tresses having the (dark) shine of bees' wings? (28)

ŚAK.—You judges, do you conduct your proceedings with partiality, that you allow this wretch, Chàrudatta, to occupy a seat even now?

THE J.—Śodhanaka, my good man, do as he says.

(Śodhanaka *does accordingly*).

CHA'R.—Consider, O judges, consider (what you are doing)! (*He then leaves his seat and sits on the bare ground*).

* Or, that should not be accepted as true; it should be considerd.

Śak.—(*To himself. Dancing in joy*). Heigh-ho! By this the sinful deed done by me has fallen on another's head! So I'll sit where Chárudatta sat. (*Does so*). Chârudatta, look, look at me! Say, then, say that you killed her!

Cha'r.—Sirs, judges! (*Repeats what he had said before, viz.* 'Whatever a person who is evil-souled', *&c. Then heaving a sigh; to himself*).

O Maitreya, what is this (going on)? It will end to-day in my destruction! O my wife, born in a spotless Bràhmaṇa family! O Rohasena! you do not certainly see my calamity! You are ever cheerful, calamities being far off (from us); but it is in vain (that you do so). (29)

I have sent Maitreya to get news of Rohasena, and also to Vasantasená, to return to her the ornaments given by her to him for (making) a golden toy-cart (out of them). But why is he late?

(*Then enter* Vidúshaka, *carrying the ornaments*).

Vid.—The worthy Chârudatta has sent me to Vasantasenâ, to go to her place, with the ornaments, saying—"Worthy Maitreya, Vasantasenâ sent dear Rohasena to his mother, after adorning him with her own ornaments. It was all right for her to give those ornaments, but not (for us) to accept them. So please return them (to her)." So, then, I'll just go to Vasantasená. (*Walking about and observing; in the Void*). How! Here is friend Rebhila! Ho, sir Rebhila, why do you look as if you were exceedingly distressed? (*Listening*). What do you say?—that my dear friend Chârudatta has been summoned to (appear in) the law-court? Ah, then, surely, it could not have been on any ordinary business! (*Pondering*). Well, I'll go to Vasantasená afterwards Let me first proceed to the law-court. (*Walking about and looking on*). Here is the court of justice; let me then enter it. (*Entering*). Hail to you, judges! Where is my dear friend?

The J.—Here he is!

Vid.—Friend, happiness to you!

Cha'r.—That will be.

Vid.—(Why), I hope you are all right?

Cha'r.—That, too, will be.

VID.—O friend, why are you looking as if you were extremely distressed? And why have you been summoned here?

CHA'R.—Friend,

Verily, by me, who am cruel and ignorant of (the existence of) the next world, a woman,—or rather, Rati herself, without any distinction,.......... The rest this person will tell. (30)

VID.—What, what is it?

CHA'R.—(*Whispering in his ear*). Thus; like this.

VID.—Who says so?

CHA'R.—(*Points out* Śakâra *by a sign*). Why, this poor fellow, who has been the instrument of the god of Death, says so of me!

VID.—(*Aside; to* Chārudatta). Why don't you tell them that she went home?

CHA'R.—Although told it is not believed in, owing to my poverty (*lit.* the fault of my condition).

VID.—O you gentlemen! He who adorned this city of Ujjayinî by founding suburbs, and by means of monasteries, gardens, temples, tanks, wells, and sacrificial posts—would he, because he is poor, commit such an evil deed for the sake of filthy lucre? (*Wrathfully*). Oh, you, a whore's son, royal son-in-law, Saṃsthânaka, a lost libertine, you scoundrel imputing crimes to people, you monkey decked with numerous golden ornaments, say it in *my* presence! This dear friend of mine, who does not even bend down the *mâdhavî* creeper in bloom and thereby gather flowers, for fear that perchance its leaves might get torn (off the stalk) when it is bent,—how could he commit such an evil deed, despicable in both the worlds? Wait, you son of a bawd, just wait! I will just break your head into a hundred pieces with this wooden staff, which is as crooked as your heart!

ŚAK.—(*Angrily*). Listen, listen, ye gentlemen! It is with Chârudatta that I have a quarrel, or a suit. Why then should this crow-foot-pated fellow break my head into a hundred pieces? You can't do it, you slave-born, knavish Brâhmaṇa!

(Vidûshaka *raises his wooden staff and repeats what he had said before.* Śakára *gets up in anger, and beats him.* Vidúshaka *beats* Śakâra *in return. They both beat each other. The ornaments drop down from under* Vid.'s *arm-pit*).

ŚAK.—(*Picking them up and looking at them; showing fear*). Look, gentlemen, look! These are verily the ornaments of that poor girl! (*Pointing to* Chárudatta). For the sake of this filthy lucre he strangled and killed her!

(*The* officers *all bend down their faces*).

CHA'R.—(*Aside*; *to* Vid.).

This group of ornaments, seen at such a time, and dropped (from your person) owing to my ill-luck, will ruin me. (31)

VID.—Well, why don't you tell them the truth?

CHA'R.—Friend,

The royal eye is weak, and it cannot perceive the truth in this matter. If I were to tell, it would be (simply) humiliation, and there would be inglorious death. (32)

THE J.—Alas, Oh, alas!

By the side of Jupiter, powerless and opposed by Mars, there has appeared this another planet, like a comet. (33)

ŚR. & K.—(*Observing, and addressing* Vasantasená's mother). Madam, please just inspect these golden ornaments carefully, (and find out) if they are the same or not.

THE OLD L.—(*Seeing*). They are similar, but they are not the same.

ŚAK.—Ha! You old bawd, your eyes have spoken, if your tongue has concealed it!

THE O. L.—Off with you, you wretch!

ŚR. & K.—Please answer, without making any mistake, whether these are the same or not.

THE O. L.—Sir, owing to the workman's skill, they captivate my sight, but they are not the same.

THE J.—Madam, do you recognize these ornaments?

THE O. L—I say that I do not, I do not, indeed. They are not recognized by me. Or perhaps they might have been made by the same workman.

THE J.—See, Śreshṭhin:—

Surely different articles (ornaments) resemble each other in form and beauty which are imparted by human art. For all workmen copy the model which they have seen; and perfect resemblance itself is seen on account of their skilled handiwork. (34)

ŚR. & K.—Then they belong to the noble Chârudatta?

CHA'R.—No, surely not!

Śr. & K.—Then to whom do they belong?

Cha'r.—To the daughter of this worthy dame here.

Śr. & K.—How did they come to be separated from her person?

Cha'r.—They did in this way. Oh, this—

Śr. & K.—Sir Chārudatta, you should tell the truth in this matter. For see, see—

Verily, happiness is got by (telling) the truth. By telling the truth one does not incur sin. *Sa* and *Tya* (Truth) only two syllables (*akshara*) are these, but they are imperishable (*akshara*). Do not hide the truth by telling a lie. (35)

Cha'r.—I don't know this much fuss about ornaments; I only know that they were brought (here) from my house.

Śak.—First you kill her by enticing her into the garden; and now you hide it by your deceitful cunning!

The J.—Noble Chârudatta, please tell the truth.

(For) now, most assuredly, the heavy lashes (of punishment) will fall on this delicate body of yours, and so, too, will our wishes (to acquit you as innocent) fall (to the ground). (36)

Cha'r.—

I who am born in a family of sinless persons have committed no sin. But if sin is thought to be committed by me, then what avails my being sinless? (37)

(*To himself*). And life is without purpose to me, now that I am separated (for ever) from Vasantasená. (*Aloud*). Gentlemen, what more need I say?

As is said, by me who am cruel and know neither of the two worlds, a woman, and especially a jewel (among women), ...The rest this person will say. (38)

Śak.—"Was killed." Oh! say you too—"By me (she) was killed."

Cha'r.—You yourself have said it!

Śak.—Listen, gentlemen, listen! She was killed by him! He himself has removed your doubt! So let capital punishment be inflicted upon this penniless Chârudatta.

The J.—Śodhanaka, (it shall be) as the King's brother-in-law says. Well, guards, arrest this Chārudatta!

(*The guards arrest him*).

THE OLD L.—Be kind, gentlemen, please be merciful. (*Repeats what she had said before, viz. "He who on that occasion ......because it was stolen by thieves......"&c.*). So, if my daughter has been killed, well, she has been killed. But let my long-lived one, Chárudatta, live. Moreover, a suit lies between the complainant and the defendant; and *I* am the (real) complainant (in this matter). So please release him.

ŚAK.—Get away, you born slave, off with you! What have you to do with him?

THE J.—Madam, you may go (now). Guards, please show her out.

THE O. L.—O my dear, my child! (*Exit weeping*).

ŚAK.—(*To himself*). I have done to him something which is worthy of myself! Now I'll go. (*Exit*).

THE J.—Sir Chârudatta, we are authorized (merely) to give our decision (in a case); but the rest (*i. e.* the the actual punishment) depends on the King. Still, O Śodhanaka, let king Pâlaka be informed (in these words):—

"He is a sinner. But Manu has laid down that a Brāhmaṇa is not to be killed; (so) he might be banished from this country together with all his property intact." (39)

ŚO.—As Your Honour orders. (*Goes out and again comes back; tearfully*). Gentlemen, I had gone there. But king Pâlaka says—"Tie those very ornaments round the neck of him who killed Vasantasená for the sake of a paltry sum of money; and, beating the drum, take him to the southern burning-ground and have him impaled there. Whoever else commits a similar crime will be visited with this (same) punishment, accompanied by great disgrace."

CHA'R.—Ah! How thoughtlessly has king Pâlaka acted! Or rather—

It is but right that kings (*lit.* the protectors of the earth) are reduced to a pitiable plight, when pushed into such a fire of legal trials by their counsellors. (40)

Also—

By such-like men (*i. e.* judges), who would even believe that a crow (which is black) is white, and who disgrace the king's (judicial) administration, thousands of sinless (innocent) persons are being, and have been, killed. (41)

Friend Maitreya, please go, and at my request give, for the last time, my salute to my dear mother. And please look after my son, Rohasena.

VID.—When the root itself is cut off, how can the tree be looked after?

CHA'R.—Nay, say not so.

The son is the physical substitute of persons who have departed to the other world. So please bestow on Rohasena that very affection which you had for me. (42)

VID.—O friend, shall I (be able to) support life, separated from you, having been your dear friend (so long)?

CHA'R.—At any rate, please let me have a sight of Rohasena.

VID.—Quite so; that is all right.

THE J.—Well, Śodhanaka, let this fellow be removed (from here).

(Śodhanaka *does so*).

THE J.—Ho! Who is there? Let orders be issued to the Châṇḍâlas.

(*Then exeunt all the* officers *leaving alone* Chàrudatta).

Śo.—Sir, please come this way.

CHA'R.—(*Sorrowfully recites the verse beginning 'O Maitreya, what is this to-day' etc. Then in the void*)—

After my case had been investigated (decided), by means of (the ordeals of) poison, water, balance, and fire, then with justice you might have to-day ordered a saw to be used on this body of mine. But as you are killing me, a Bràhmaṇa, relying simply on the words of my enemy, you will (surely) fall into hell, along with your sons and grandsons! (43)

Here I am coming!

(*Exeunt all*).

Thus ends Act IX., styled

'The Trial.'

ACT X.

(*Then enter* Châruadatta, *accompanied by two Cháṇḍâlas*).

BOTH—

What then! Seek not the reason. (It is this, that) we are experts in chaining and leading a recently-condemned criminal to the gallows, and are skilled in cutting off his head or impaling him without loss of time. (1)

Make way, gentlemen, make way! Here's the worthy Chárudatta—

On whom are put garlands of *karavîra* flowers and who is in the custody of us two, his executioners; he is now slowly and slowly losing lustre, like a lamp with its oil exhausted. (2)

Cha'r.—(*Mournfully*).

These crows, cawing harshly near by, are expecting to feed on my body as though it were an oblation,—my body which is drenched with tears, has its limbs soiled with dust, is covered with (garlands of) funereal flowers, and is besmeared with red sandal-paste. (3)

Ch.—Make way, gentlemen, make way!

Why should you look at this good man being hewn asunder by the edge of Death's axe, this tree in the shape of a righteous man, being the residence of birds in the form of virtuous persons? (4)

Come, O Chârudatta, come away!

Cha'r.—The workings of a person's destiny are verily inscrutable, since I have been reduced to such a condition:

By the prints of (the extended) hand dipped in red-sandal paste, impressed over all my limbs, and covered over with rice-flour and sesamum-powder, I, a man, am turned into an animal (about to be slaughtered). (5)

(*Looking before him*). Oh, the common sense of the people! (*Mournfully*).

Here these citizens, seeing the state to which I have now fallen, are saying 'Fie upon this mortal lot,' with tears welling up (in their eyes), and being unable to save me, are blessing me with the words 'May you go to heaven!' (6)

The Two Ch.—Make way, sirs, make way! What are you seeing?

The Indra-pole being carried away, the delivery of a cow, the falling of a star, and the execution of a virtuous man,—these four ought not to be looked at! (7)

One Ch.—Eh, Âhînta, see, see!

When the chief man of the city is about to be slain by the fiat of Fate, is the sky weeping, or is the thunderbolt falling (even) though there are no clouds? (8)

THE SECOND CH.—O Goha,

The sky is not weeping, nor is the thunderbolt falling in the absence of clouds. (But) these are the tears, flowing in torrents, from the clouds in the form of the assembled ladies. (9)

Moreover:—

As the condemned man is being led on, the dust does not rise up from the streets, being sprinkled over with the tears of all people who are weeping. (10)

CHA'R.—(*Observing* ; *mournfully*).

And these ladies in their mansions, putting forth their faces through the (lower) halves of the windows, are saying, with reference to me, 'Alas, O Chárudatta ! ' and are shedding tears by conduits as it were (*i. e.* in profusion). (11)

THE TWO CH.—Come, O Chârudatta, come along ! Here's a proclamation-station. Beat the drum, and repeat aloud the proclamation !

BOTH—Listen, gentlemen, listen ! This is the grandson of the merchant Vinayadatta, and the son of Śâgaradatta, who is called the worthy Chárudatta. By him, who has done an evil deed, the courtesan Vasantasenâ was enticed into the old deserted *Pushpakaraṇḍaka* garden for the sake of a trifle, *viz.* her money, and was there killed by being forcibly strangled with the noose of his arms; then he was caught with the booty, and himself also confessed (his crime). Thereupon King Pálaka ordered us to slay him. If anyone else commits a similar crime, which is good neither for this world nor for the next, him too King Pâlaka will condemn similarly (to death).

CHA'R.—(*With dejection* ; *to himself*).

My family, which was formerly sanctified by (the performance of) hundreds of sacrifices, and made illustrious by the chanting of Vedic hymns in crowded halls in sacrificial assemblies, is now being loudly named in the proclamation and polluted by (such) persons, unholy and quite different from them (my ancestors), as I am now a man condemned to death. (12)

(*Shuddering and covering up his ears*). Oh, dear Vasantasená !

O you, with teeth white like the pure rays of the moon' and with the lower lip resembling the beautiful coral

having drunk the nectar from your mouth, how can I, who am (so) helpless, (now) swallow the poison (in the form) of ignominy ? (13)

Both—Make way, sirs, make way !

This store of the jewels (*or*, ocean) of virtues, (this) bridge for the good to cross (the ocean of) their miseries, (this) ornament, though not one of gold,—this person is to-day being taken away from the city. (14)

Moreover:—

Verily, in this world, all interest themselves in other persons when these (latter) are in easy circumstances. But it is difficult to find one who will show kindness to men who have fallen. (15)

Cha'r.—(*Looking on all sides*).

These friends of mine, covering up their faces with the ends of their garments, are going further away from me. Even a stranger is (*i. e.* behaves like) a relative towards a person in normal circumstances; but no one befriends a man whose circumtances are reversed. (16)

The Two Ch.—We have turned away (the crowd). The high road is now clear. So bring him up, with the signs of the condemned put on.

(Chârudatta *sighs and recites the verse beginning 'O Maitreya, what is this to-day' &c.*).

(*Behind the curtain*).

Alas, father ! Alas, dear friend !

Cha'r.—(*Listening; mournfully*). O you, the chief of your caste. I wish to ask a favour at your hands.

The Two Ch.—What ! You would take a favour from *our* hands ?

Cha'r.—Heaven forbid ! (Still), a Châṇḍála is not like the ill-behaved king Pâlaka, who acts without due investigation. So, I request you for getting a (last) sight of my son's face, so that I might (easily) obtain heaven.

The Two Ch.—You may do so.

(*Behind the curtain*).

Alas, Alas, father !

(Chârudatta, *hearing it, mournfully repeats—'O you the chief of your caste' &c.*).

The Two Ch.—Ye citizens, make room for a moment. Let this worthy Chārudatta have a look at his son's face *Facing the curtain*). Sir, (come) this way, in this direction ! Come, boy, come up here !

(*Then enter* Vidūshaka *with the* boy).

Vid.—Make haste, my sweet-faced one, make haste ; your father is being taken for being killed !

The Son—Oh, papa ! Oh, father !

Vid.—Oh, dear friend ! Where shall I see you (again) ?

Cha'r.—(*Seeing his* son *and his* friend). Ah, my son ! Ah, Maitreya ! (*Mournfully*). Oh ! Alas !

Verily I shall have to remain thirsty for a long time in the next world; (for) very small, indeed, would be this libation of water offered to me after death (as the boy' hands are so small). (17)

What shall I bequeath to my son ? (*Looking over his own body and seeing his sacred thread*). Ah, yes ! Here's a thing which I do possess—

Which is an ornament to the Bráhmaṇas, though not made of pearls or of gold, and through which oblations are offered to the gods and the manes. (18)

(*He hands over his sacred thread*).

Ch.—Come, O Chārudatta, come along !

The Sec. Ch.—Ah, you are calling the worthy Chârudatta without his title (of *Ârya*, 'the worthy') ? See, you !—

Unchecked in its course, like a female colt broken loose from the reins, Fate verily comes (thundering along) in pursuit of a man, by day and by night, in prosperity as well as in adversity. (19)

Moreover:—

Have his titles (noble appellations) become empty ? Should we not bow down our heads to him ? (We should). Does not the moon, though eclipsed by Rāhu, deserve to be saluted by the people in general ? (20)

The Son—Oh, you Chāṇḍâlas, where are you taking my father ?

Cha'r.—Child !

Bearing the garland of *karavîra* flowers round my neck, the iron spike on my shoulder and grief in my heart, I am

to-day going to the place of execution, like the goat (at a sacrifice being led) to the place of immolation for being killed. (21)

CH.—Boy !

Verily we are not (to be called) Châṇḍâlas, though we have been born in a Châṇḍâla family. Those who persecute a virtuous man,—*they* are the sinners, and *they* the Châṇḍâlas. (22)

SON—Then why are you killing my father ?

CH.—My long-lived boy, it is the king's command that commits the wrong (is to blame), and not we two.

SON—Kill me, and let my papa go !

CH.—My long-lived child, may you that speak thus (*i. e.* so nobly) live long !

CHA'R.—(*Embracing his weeping* son *around the neck*).

This is the all-in-all of love, equally accessible to both, the rich and the poor ! It is a soothing anointment (balm) to the heart, though containing neither sandal nor *us'îra* paste. (23)

(He again recites the verse beginning 'Bearing round my neck' &c.; then he observes, and again repeats to himself the verse beginning 'And these with their faces covered up with the ends of their garments' &c.).

VID.—You gentle ones, let go my dear friend Chārudatta, and kill me (in his stead) !

CHA'R.—Heaven forbid ! (*Observing, to himself*). *Now* I learn it ! (*He recites again 'Of one in happy circumstances' &c.; then aloud—he recites again the verse beginning 'And these ladies in their mansions' &c.*).

CH.—Make way, sirs, make way !

Why should you throng to look at a virtuous man who has lost all hope of life owing to (*i.e.* in consequence of) ignominy (an infamous deed), like a golden jar sinking in a well when its rope is snapped ? (24)

(Chārudatta *mournfully recites the verse beginning 'O you with teeth pure like the rays of the moon' &c.*).

THE OTHER CH.—Eh, proclaim it once more !

(*The* Chândâla *does so*).

Cha'r.—

I have already been reduced to a despicable state, brought on by adversity, having for its climax the loss of my life in this fashion. And (to add to that) this proclamation cuts me to the quick, that I should have now to hear that that beloved of mine was killed by me ! (25)

(*Then enter* Sthâvaraka *in fetters, and imprisoned in the palace*).

Sth.—(*Listening to the proclamation* ; *distressfully*). How now ! They are killing the innocent Chārudatta ! And my master has secured me with chains ! Never mind, I will shout out.—Listen, sirs, listen ! It so happened that I, the sinful wretch, took Vasantasenā to the old *Pushpakaraṇḍaka* garden, owing to an interchange of carriages. Then my master killed her by violently strangling her with the noose of his arms, because she did not love him ; this noble person (Chārudatta) didn't do it. How ! Owing to the great distance nobody hears me ! Then what shall I do ? Shall I throw myself down ? (*Reflecting*). If I do so, the worthy Chārudatta would not be killed. All right. I will throw myself down through this old window, from this elephant-corniced terrace of the palace. Better that I should be dead, rather than the noble Chārudatta, the tree affording shelter to the birds in the form of (all) well-born youths. If I die thus, I shall have obtained heaven ! (*Thereupon he throws himself down*). Wonderful ! I have not been killed, and (these) my fettering chains have snapped asunder ! Now I shall find out where that proclammation of the Chāṇḍālas comes from. (*Observes and approaches*). Oh, you Chândâlas, make room, make room !

The Two Ch.—Eh, who is this that wants room ?

(*The* Cheṭa *repeats what he had said before, viz. 'Listen' etc.*).

Cha'r.—Ah !

Who is this that has sprung up at such a time, when I am held fast in the noose of Death, like the *Droṇa* cloud when the corn is suffering from drought ? (26)

Well, Sirs, have you heard (all that) ?

I am not afraid of death ; only my fair name is tarnished [and this is what pains me]. Death to me if (proved) pure

(free from guilt) will be like (*i. e.* as welcome as) the birth of a son. (27)

Moreover :—

By that mean fellow (S'akâra), whose enemy I never was and who is extremely narrow-minded, I was charged with crime—though he himself was the criminal—as with a poison-besmeared arrow. (28)

The Two Ch.—Sthâvaraka, are you telling the truth ?

Cheta—(Yes), the truth. And he also put me in chains linked together, and kept me, imprisoned in the elephant-corniced terrace of his palace, saying '(now) you will not tell any one '.

(*Entering*).

Śak.—(*Gleefully*).

In my palace I have dined on rice, and meat seasoned with pungent and sour sauces, and vegetables, soup and fish, and rice-cakes and treacled rice. (29)

(*Listening*). It seems to be the voice of a Châṇḍâla speaking, as it has the ring of cracked bell-metal. And, since this loud noise of drums and kettle-drums beaten at the time of execution is heard, I guess that the penniless Chârudatta is (now) being taken to the place of execution. So I shall (go and) have a good look at it. The destruction of an enemy, in sooth, affords my heart very great pleasure. And I have heard that whoever witnesses the killing of an enemy wil not suffer from any eye-disease in his next birth. I have indeed managed to bring about the ruin of that pauper Charudatta, after having sought a (broad) way out, like a worm stationed in the inside of the root of a poisonous herb. Now I'll ascend to the elephant-corniced upper terrace of my palace and (from there) witness my own exploit. (*Does so; seeing*). Ha, ha ! There is so large a crowd of people when this beggar Chârudatta is being taken to the execution-ground; how large then would it be when a mighty high personage like myself would be taken to be executed ? (*Peering*). How ! Here he is, decked like a newly-trained bullock, being taken in the southern direction ! But why is it that the proclamation was made in the neighbourhood of the elephant-corniced terrace of my palace, and stopped (suddenly) ? (*Observing*). How ! The slave Sthàvaraka, too, is not to be seen here ! Could he

have gone from this place and divulged the facts? Let me then first seek him out. (*Descends and approaches*).

CHETA—(*Seeing him*). Gentlemen, here he comes!

CH.—

Move off and make way! Shut the doors and remain silent! For here comes this mad bull having sharp horns (in the form) of his arrogant deeds! (30)

ŚAK.—Ho, there! Make way, make way! (*Approaching*). My son, Sthâvaraka, my slave, come, let us be off!

CHETA—Oh, you villain! You were not satisfied by the murder of Vasantasená, and (in addition) now you want to murder the noble Chárudatta also, the wish-granting tree of all supplicants!

ŚAK.—Never shall I, who am like a pot filled with jewels (*i. e.* very rich), murder a woman (for the sake of her money)!

ALL—Oh, but she was murdered by *you*, and not by the worthy Chárudatta!

ŚAK.—Who says so?

ALL—(*Pointing to* Cheṭa). Why, this good man!

ŚAK—(*Alarmed; to himself*). Hang it! How is it that I failed to properly secure the slave Sthâvaraka? For he is the (sole) witness of my crime. (*Pondering*). Well, I'll manage it thus. (*Aloud*). It is a lie, gentlemen! For see, this slave was caught by me as he was stealing my gold, and beaten and cudgelled and imprisoned. So, having become my enemy, whatever he tells you—could it be the truth? (*Aside. Gives a golden bangle to* Cheṭa. *Whispering*). Stháváraka, my son, my slave, take this and contradict what you have said (*lit.* speak otherwise).

CHETA— (*Taking it*). Look, masters, look! Oh, (here) he is tempting me with gold!

ŚAK.—(*Snatching away the bangle*). Here's that golden ornament for which he was put in chains! (*Angrily*). Oh you Chánḍálas, I really did beat and cudgel him as he was stealing my gold when appointed to guard my treasury. And, if you don't believe me, you may just inspect his back.

CH.—(*Seeing*). What he says is right. What will a slave when exasperated (*lit.* scorched) not prattle?

CHETA—Alas! Slavery is such a (cursed) thing that nobody believes the truth (told by a slave). (*Mournfully*). Sir

Chárudatta, (only) thus far lay my power! (*He prostrates himself at his feet*).

Cha'r.—(*Mournfully*).

Rise, O you who took pity on a fallen innocent man, who came to me as a disinterested friend, and who are righteous by nature. Although you made a very great effort to set me free, Fate does not agree to it. What is it that you have not done (for me) to-day? (31)

Ch.—Sir, thrash this slave and turn him out.

Śak.—Here, off with you! (*He drives him out*). Well, Chāṇḍálas, why do you delay? Kill him!

Ch.—If you are in such a hurry, then you may kill him yourself!

Roh.—O Chāṇḍâlas, kill me; release my father!

Śak.—Kill him together with his son!

Cha'r.—Everything is possible in the case of this fool; so, my son, go to your mother.

Roh.—What am I to do by going away?

Cha'r.—

Dear child, this very day you should go to (reside in) a hermitage (in a forest), along with your mother, lest you too, my son, fare similarly, through the crime of your father. (32)

So, friend Maitreya, take him and go.

Vid.—O friend, have you so known it (as to think) that I could remain alive without you?

Cha'r.—Friend, your life is in your own power, and it is not right for you to give it up.

Vid.—(*To himself*). That is surely true; but still, I am unable to remain alive after being separated from my dear friend. So, I will give this boy into his wife's care and myself follow my dear friend by giving up my life. (*Aloud*). O friend, I shall immediately take him back. (*He embraces him around the neck and falls at his feet*).

(*The* boy, *too, weeps and prostrates himself*).

Śak.—Eh, do I not say that you should kill Chàrudatta along with his son?

(Chārudatta *exhibits alarm*).

Ch.—The king's order (to us) is not such (to the effect) that we should kill Chárudatta along with his son. Here, go

away, boy, off with you! (*They show him out*). Here's the third proclamation-station. Beat the drum! (*They proclaim once more*).

Śak.—(*To himself*). How! These citizens do not believe it! (*Aloud*). Oh, Chárudatta, you fellow! This multitude of citizens does not believe it. So speak it with your own tongue—"I killed Vasantasenâ."

(Chárudatta *remains silent*).

Śak.—Ho! Chāṇḍála, man, this fellow, Chârudatta, doesn't speak. So make him speak by repeatedly striking him with that broken piece of old bamboo, your drum-stick.

Ch.—(*Raising his hand for a blow*). Speak, O Chârudatta!

Cha'r.—(*Mournfully*).

Having fallen in this fathomless big ocean of calamity, I feel neither terror nor sorrow in my mind. But only one thing, *viz.* the fire of popular ignominy, burns me, when now I am asked to say—"I killed my beloved." (33)

(Śakâra *again says as before*).

Cha'r.—Oh, ye citizens! (*He recites again the verse beginning 'By my cruel self' &c.*).

Śak.—"Was killed."

Cha'r.—So be it!

The First Ch.—Oh, it is your turn to-day to kill.

The Second Ch.—Oh, it is yours!

The First—Let us reckon by making a writing. (*They write* or *draw lines in many ways*). Ah, if it is my turn, then let it stand over for a short while.

The Second—What for?

The First—I was told by my father when about to depart to heaven, thus—"Vîraka, my son, whenever it will be your turn to kill, you should never kill the condemned man at once."

The Second—For what reason?

The First—Perchance some kind gentleman might set the condemned man at liberty by paying a ransom. Perhaps a son might be born to the king, and on account of that great joyous festival, all the condemned men may be released. Perchance an elephant might break loose from his chains, and in that commotion the condemned criminal might escape.

Or sometimes there might be a change of kings, and then all the condemned men may be set at large.

ŚAK.—What, what's that? A change of kings?

CH.—Eh, let us reckon by writing out our turns of killing.

ŚAK.—You there, kill Chārudatta quickly! (*Having said so he, with the* Cheṭa, *moves away and remains in a corner*).

CH.—Noble Chárudatta, it is verily the king's command that is guilty towards you, and not we, Cháṇḍálas. So please think of whatever you have to think of.

CHA'R.—

Although through ill luck I am somehow condemned (declared guilty) by the words of persons in high authority, still if my righteousness possesses power, then let that very same (beloved of mine), residing in Indra's heaven,—or wherever she may be,---remove this stigma on me, by virtue of (with) her own (sweet) good nature. (34)

Well, where am I to go now?

CH.—(*Pointing before him*). Well, here you observe this southern cemetery at whose very sight the condemned men at once (take fright and) die. See, see—

Jackals with elongated bodies are pulling at the (lower) half of a corpse which is dangling there, while the other half still remains on the stake, like the (grinning) mask of loud laughter. (35)

CHA'R.—Alas! I am undone, unlucky that I am! (*Sits down in agony*).

ŚAK —I won't go just yet. Let me first see Chárudatta being killed. (*Walking about and seeing*). How! He has sat down!

CH.—Chârudatta, are you afraid?

CHA'R.—(*Getting up at once*). You fool! (*He recites again the verse beginning 'I am not afraid of death; only my good name is soiled' &c.*).

CH.—Noble Chárudatta, even the sun and the moon, who are denizens of heaven, are overtaken by calamity; what then of (common) people, men who are afraid of death? In this world, any one who rises does fall, and one who falls does rise (again).

The dead body, rising and again falling, exhibits the manner of the casting off of a garment. So, keeping these things in your mind, you should steel yourself (against death). (36)

(*To the* second Chāṇḍála). Here's the fourth proclamation-station! Let us, therefore, proclaim it aloud. (*They again proclaim as before*).

Cha'r.—Oh, my beloved Vasantasenā ! (*He again recites the verse beginning 'O you with teeth pure like the rays of the moon'* &c.).

(*Then enter in a hurry* Vasantasenâ *and the* Bhikshu).

Bhikshu—Wonderful ! I am indeed blessed by my ascetic state, since I am leading (*i. e.* showing the way to) Vasantasenâ after having revived her who had swooned in an undesirable locality.—O worshipper of Buddha, where shall I take you ?

Vas.—To the house of the worthy Chàrudatta, of course ! Kindly gladden me with his sight, like a night-lotus with that of the moon !

Bh.—(*To himself*). By what route shall I proceed ? (*Pondering*). I will go by the high-road. Come, O worshipper of Buddha ! Here is the high-road. (*Listening*). What, I wonder, might be the cause of this mighty uproar that I hear on the highway ?

Vas.— (*Peering before her*). How ! There's a big crowd of people in our front ! Sir, please just find out what it may be. Ujjayinî seems to have raised itself in one spot, as though the earth had become burdened with an uneven load !

Ch.—And here is the last proclamation-station. So, strike the drum and repeat aloud the proclamation ! (*Doing accordingly*). O Chàrudatta, get ready! Do not fear ; you will be quickly dispatched !

Cha'r.—Ye gods in heaven !

Bh.—(*Hearing it* ; *excitedly*). O worshipper of Buddha ! Chârudatta is being taken for being killed on a charge of having murdered you !

Vas.—(*In agitation*). Oh, alas ! Oh, alas ! How is it that the worthy Chárudatta is being killed on account of me, the unlucky one ! Sir, please show me the way very quickly.

Bh.—Make haste, O worshipper of Buddha, make haste and comfort the worthy Chárudatta while he still lives ! Make way, sirs, make way !

Vas.—Make room, make room !

Ch.—Noble Chárudatta, it is our master's command that is guilty here. So remember whatever you have to remember.

Cha'r.—What more need I say? (*Recites the verse beginning "Although I am deemed a sinner" &c.*).

Ch.—(*Drawing his sword*). Noble Chārudatta, lie flat and keep straight. We will dispatch you with one stroke and send you to heaven!

(Chàrudatta *lies as asked*).

Ch.—(*Is about to strike; gesticulaing that the sword drops from his hand*). Ha! How's that?

Although I fiercely drew it by its hilt and grasped it in my fist, why has the sword, terrible like the thunderbolt, fallen on the ground? (37)

Since this has occurred, I infer that the worthy Chárudatta won't be killed (after all). O divine Durgâ, thou that dwellest on the Sahya! Have mercy! If Chārudatta happens to be saved, then forsooth the (whole) race of the Cháṇḍâlas will have been blessed by you!

Second Ch.—Let us do as we were ordered.

First Ch.—Certainly. Let us do so.

(*Thereupon both prepare to fix* Chárudatta *on the stake*).

(Ch'arudatta *again recites the verse beginning* 'Although I am deemed a sinner' &c.).

Bh. & Vas.—(*Observing*). Forbear, sirs, forbear!—Gentlemen, here I am, that same unlucky woman for whose sake he is being killed!

Ch.—(*Seeing*).

And who may this lady be, with her ample tresses fallen over her shoulders, that is quickly coming in this direction, with her hand raised, and saying 'Forbear, forbear'? (38)

Vas.—Noble Chàrudatta, what does this mean? (*She falls on his breast*).

Bh.—Noble Chárudatta, what may this be? (*He falls at his feet*).

Ch.—(*Moving off in alarm*). How! (She is) Vasantasenā! How very lucky that we did not kill an innocent person!

Bh.—(*Rising*). Man, does Chárudatta live?

Ch.—He lives a hundred years!

Vas.—(*Joyfully*). I am restored to life again !

Ch.—So, then, let us first report this turn of events to the king who is in the sacrificial enclosure. (*They start to go*).

Śak.—(*Seeing* Vasantasenâ; *in alarm*). Heavens ! By whom was this born slave-girl brought back to life ? Now my life has (as good as) ended ! Well, let me take to my heels. (*He runs away*).

Ch.—(*Approaching*) Oh, the king's order to us was to this effect—" Kill him by whom she was murdered. " So let us go in pursuit of the royal brother-in-law himself.

(*Exeunt*).

Cha'r.—(*Full of wonder*).

While the weapon was raised and I was in the jaws of death, who is this lady that has come up, like a shower from the Droṇa cloud, (coming) on the crop withering owing to drought ? (39)

(*Then, having observed*).

Is this a second Vasantasenâ ? Or has that same (Vasantasenā) thus come here from heaven ? Or is my wandering mind seeing her (in illusion) ? Or can it be that Vasantasenā never died at all, and that this is the same ? (40)

Or again :

Has she come back again from heaven with a desire to restore me to life? Or is she some different lady, resembling her in appearance, that has come here ? (41)

Vas.—(*Tearfully rising, and falling at his feet*). Noble Chârudatta, it is my own sinful self, for whose sake you were reduced to this unmerited plight !

(*Behind the Scenes*).

Wonder, oh, wonder ! Vasantasenâ is alive ! (*All repeat these words*).

Cha'r.—(*Hears, immediately rises, and exhibits pleasure at* Vasantasenâ's *touch. Still keeping his eyes closed, and in a voice faltering in ecstasy*). Beloved mine, are you really Vasantasenâ ?

Vas.—The very same, my own unlucky self !

Cha'r.—(*Observing* ; *joyfully*). How ! She is Vasantasenā and none else ! (*Delightedly*).

Bathing your breasts with the streams of the water of tears, whence did you come, like the divine (re-vivifying) lore, when I was in the grasp of Death ? (42)

Beloved Vasantasenâ !

This body of mine, which was about to be destroyed on your account, was saved by yourself (from that fate). Oh, the power of union with one's beloved person ! (Else) who, being dead, could ever be brought back to life again ? (43)

And, O my dear, see, moreover :—

By the arrival of you, my beloved, that same red garment has become (like) a bridegroom's attire, and this garland decks me as though I were a bridegroom. And similarly, these sounds of the drum of execution now resemble those of nuptial drums. (44)

Vas.—What is this that your noble self, in your extreme generosity, has brought on yourself ?

Cha'r.—Beloved, under a charge that you were killed by me,

I was very nearly put to death by that powerful enemy of mine, who had from the very beginning conceived a hatred (against me) and who is to fall in hell. (45)

Vas.—(*Closing her ears*). Heaven forbid ! It was that royal brother-in-law who killed me.

Cha'r.—(*Seeing the* Bhikshu). And who is this, too ?

Vas.—I was killed by that wicked man; but this gentleman restored me to life.

Cha'r.—Who are you, that (thus) befriended her disinterestedly ?

Bh.—Your worthy self does not recognize me. I am that same person, named Saṃvâhaka, employed as the Shampooer-of-the-feet of your noble self. I was seized by gamblers, but this worshipper of Buddha bought me off giving an ornament as my ransom, simply because I belonged to your honour. And through the disgust (which I then felt) for gambling, I turned a Buddhist mendicant. This worthy lady had gone to the old *Pushpakaraṇḍaka* garden owing to an interchange of carriages; and she was

forcibly strangled by that wicked fellow with the noose of his arms, because she didn't think highly of (*i. e.* love) him. (Afterwards) I found her.

(*An uproar behind the Scenes*).

Victory to the bull-bannered deity (Śiva), the destroyer of Daksha's sacrifice! After that, victory to the six-faced (Kârttikeya), the cleaver and the enemy of the Krauñcha mountain! And after that, victory to Âryaka, who has killed his mighty foe (and conquered) the whole vast (expanse of the) earth, having the white Kailāsa mountain for its (white) banner! (46)

(*Entering suddenly*).

Śarvilaka—

Ye (citizens)! Having killed that wicked king Pâlaka, and having immediately installed that Âryaka as sovereign of his kingdom, I have (reverently) received with (bent) head his command as if it was the cast-off garland of worship, and will (forthwith) release Chārudatta who is in danger. (47)

Having killed that enemy who lacked both strength and wise counsel, and having afterwards inspired confidence among the citizens through our (superior) prowess, we have acquired the whole of the enemy's kingdom, with sovereignty over the world, as if it were Indra's own kingdom! (48)

(*Looking before him*). Yes. He must be just there where this crowd of citizens is (to be seen). I hope that this enterprise of king Âryaka will be crowned with success by (the saving of) the life of the worthy Chārudatta! (*Walking very swiftly towards them*). Away, you rash people! (*Observing joyfully*). Surely Chārudatta is alive, and so is Vasantasenā! The heart's desire of my master is now fulfilled, indeed!

Aye! By great good luck I am beholding after a long time, like the moon freed from eclipse and splendidly united with moonlight, (Chârudatta) who has crossed the boundless and vast ocean of misery by the aid of his best beloved, possessing virtues and high moral character, as by means of a boat held fast by ropes and well-steered. (49)

But then, how possibly shall I approach him, as I have committed the great sin (of theft, in his house)? Or why, straightforwardness is becoming on all occasions. (*Coming forward before them; folding his hands*) Sir Chārudatta!

CHA'R.—Ah, who are you ?

ŚAR.—

I am that same man who broke into your house and stole that deposit; having committed that great sin, I now throw myself on your mercy ! (50)

CHA'R.—Friend, say not so ! It was a *kindness* which you did to me ! (*He embraces him by the neck*).

ŚAR.—Moreover :—

The wicked-souled Pâlaka, who was staying in the sacrificial enclosure, was slaughtered like a (sacrificial) animal by Âryaka, of noble deeds, thus maintaining (the greatness of) his family and his honour. (51)

CHA'R.—What !

ŚAR.—

He who formerly drove in your chariot and threw himself on your mercy, has to-day slain Pálaka like a (sacrificial) animal, in the course of a sacrifice that was being performed. (52)

CHA'R.—Śarvilaka, (do you mean) that same person, named Âryaka, whom you helped to escape and who was brought by Pálaka from his hamlet and imprisoned in a secret dungeon without any cause ?

ŚAR.—(It is) as your honour says.

CHA'R.—Then it is gratifying (news) to me, gratifying indeed !

ŚAR.—Immediately on his being enthroned in Ujjayinî, your friend Âryaka has bestowed on you the kingdom of Kus'âvatî on the banks of the Veṇâ (river). So please honour (by your acceptance) this first request of your friend. (*Turning round*). You there ! Bring here that sinful scoundrel, the royal brother-in-law !

(*Behind the Scenes*).

As Śarvilaka orders !

ŚAR.—Sir, king Âryaka has indeed requested you in these words—"This kingdom was acquired by me through your goodness. It is therefore at your disposal."

CHA'R.—(What !) The kingdom was acquired through *my* goodness ?

(*Behind the Scenes*).

Come, you brother-in-law of the king, come along! Taste the fruit of your own evil deeds!

(*Then enter* Śakāra, *led in by the* guard *with his hands tied behind him*).

Śak.—Wonderful!

Although I had escaped to such a long distance, like a donkey broken loose from his reins, I have indeed been brought back a captive, as if I were an untamed (wild) dog. (53)

(*Looking in all directions*). The king's brother-in-law is now surrounded on all sides by these guards. So then, being helpless, whose protection shall I now seek? (*Pondering*). Yes. I will approach that very same person, who is kind to those that seek his protection. (*So thinking, he goes forth*). Noble Chârudatta, save me! save me! (*He throws himself his feet*).

(*Behind the Scenes*).

Let him off, Sir Chārudatta, let him off! We will kill him!

Śak.—(*To* Chárudatta). Save me, sir, you who are the refuge of the helpless!

Cha'r.—(*Mercifully*). Oh, pity! (I promise) safety to you who seek my proction! You are safe!

Śar.—(*Impatiently*). Oh! Drag him off from Chârudatta's side! (*To* Chárudatta). Well, sir, tell us what should be done with this sinful wretch.

Let them (Cháṇḍâlas) bind him tight and drag him away. And then, should he be devoured by dogs, or lie on the stake, or be cut up with a saw? (54)

Cha'r.—Well, will you do what I tell?

Śar.—What doubt is there about that?

Śak.—Master, Chárudatta, I beseech your protection! So save me, Oh, save me! Do what behoves you! I will never again behave similarly!

(*Behind the Scenes; the citizens speaking*).

Kill him! Why is the sinner allowed to live?

(Vasantasenā *removes the garland, the badge of execution, from* Chárudatta's *neck and throws it on* Śakâra).

Śak.—Daughter of a born slave-maid, have mercy! I won't kill you again! So please save me!

Śar.—You there! Take him away! Noble Chárudatta, please order what we should do with this sinful miscreant.

Cha'r.—Well, will you do as I tell?

Śar.—What doubt is there about that?

Cha'r.—Really?

Śar.—Really.

Cha'r.—If so, then let him be quickly—

Śar.—What, slain?

Cha'r.—No, no,—*released*!

Śar.—For what reason?

Cha'r.—

If an enemy, having done evil, beseeches protection and throws himself at the feet, he should never be killed with weapons,—

Śar.—Quite so; then he should be devoured by dogs?

Cha'r.—No!

But he should be killed (so to say), by being smothered with kindness! (55)

Śar.—Oh! Wonderful! What shall I do? Let your honour speak (further).

Cha'r.—So let him go!

Śar.—(Well), let him be set free!

Śak.—Bless me, I am restored to life again! (*Exit with the* guards).

(*An uproar behind the Scenes*).

(*Again, behind the Scenes*).

Here this worthy dame Dhûtâ, wife of the noble Chârudatta, is about to enter the blazing fire, (even) casting off her son who is clinging to her legs and to the hem of her garment, and even though she is being dissuaded by the people whose eyes are brimming with tears!

Śar.—(*Listening*; *looking towards the curtain*). How! Here's Chandanaka! Well, Chandanaka, what's this?

Chand.—(*Entering*). What! Has not your honour noticed? There's a big crowd of people to the south of the royal palace. (*He again repeats "Here this worthy dame Dhûtâ" &c.*). And I said to her—"Madam, please do not act (thus rashly), for the

worthy Chârudatta is alive." But when one is affected by grief, who will listen and who will believe?

CHA'R.—(*In distress*). Oh, my dear, what is it that you have resolved upon, while I am still alive? (*Looking upwards and heaving a deep sigh*).

O you of noble character! Although your deeds are such that the earth is not a fitting residence for them, still, O faithful wife, it is not proper on your part to enjoy the happiness of the next world, leaving your husband behind. (56)

(*He falls in a swoon*).

ŚAR.—Oh, what a mishap!

We ought to be proceeding thither (*i. e.* to Dhútâ) quickly; but here his honour has swooned! Alas! Our efforts seem to come to naught in all directions! (57)

VAS.—Your honour should calm yourself! You should go there and induce the worthy lady to live. Otherwise, by (such) weakness, a disaster will probably befall!

CHA'R.—(*Coming to himself; getting up at once*). O my dear, where are you? Give me a reply!

CHAND.—Come, sir, come (this way)!

(*Thereupon all walk about*).

(*Then enter* Dhútá *as described, and* Rohasena *clinging to the skirts of her garment, and accompanied by the* Vidúshaka, *and* Radanikâ).

DHU'TA'—(*Tearfully*). Leave me, child! Do not hinder me! I am afraid (to live longer) lest I hear the evil tidings concerning my husband. (*She gets up, frees her skirt, and walks towards the fire*).

ROH.—O Mother, O Mamma! Please wait for me; (for) I shall not be able to remain alive without you! (*He swiftly approaches her and again seizes her skirts*).

VID.—As for you, a Brâhmaṇa lady, the sages have declared it a sin to mount the funeral pyre separately from (the corpse of) the husband.

DHU'.—It is better to commit that sin, rather than hear the evil tidings about my husband!

ŚAR.—(*Looking before him*). The good lady is just near the fire; so make haste, make haste!

(Chárudatta *hastily walks up*).

Dhu'.—O Radanikâ, please take care of the boy, so that I may do what I wish.

The Maid—(*Mournfully*). I, too, are going to do what I have learnt from my mistress !

Dhu'.—(*Looking at the* Vidûshaka). You, sir, please look after the child.

Vid.—(*With a pang*). Anybody setting about to accomplish his desire has to follow the lead of a Brâhmaṇa. So I will precede your ladyship (in this matter).

Dhu'.—How! They both have refused my request! (*Embracing the* boy). Child, you yourself should compose (take care of) yourself that you may offer to both of us the (obsequial) sesamum-mixed water. Of what avail are one's desires, when a thing is past (*i.e.* the person concerned is out of reach)? (*Sighing*). For your father will not indeed take care of you!

Cha'r.—(*Hearing it and coming up suddenly*). I myself will take care of my boy ! (*He lifts up the* boy *with his arms and clasps him to his breast*).

Dhu'.—(*Seeing*). Wonderful ! It seems like the voice of my husband ! (*Again peering closely*; *joyfully*). Oh, good luck ! It is my lord himself ! It is gratifying to me, gratifying indeed !

The Boy—(*Seeing* ; *with delight*). Wonderful ! It is father who is embracing me ! (*To* Dhútá). Mamma, you are now happy ! It is father himself who is taking care of me ! (*He embraces him in return*).

Cha'r.—(*To* Dhútâ).

O my love ! What means this terrible attempt on your part while your dearest one (husband) still lived ? Does the sun-lotus-plant close its eyes (*i. e.* its flowers), while the sun has not set ? (58)

Dhu'.—My lord, it is for that that it is described as inanimate.

Vid.—(*Seeing*; *joyfully*). Oh ! Wonder ! With these self-same eyes I am beholding my dear friend ! Oh, the might of a chaste wife ! By merely resolving upon immolating herself in the fire she has been united with her beloved husband ! (*To* Chárudatta). Victory to my dear friend !

CHA'R.—Come, Maitreya! (*Embraces him*).

THE MAID—Oh, the wonderful turn of events! Sir, I salute you! (*She falls at* Chârudatta's *feet*).

CHA'R.—(*Laying his hand on her back*). Rise, O Radanikâ! (*He helps her to rise*).

DHU'.—(*Seeing* Vasantasenâ). Good luck! My sister is safe!

VAS.—Now I am safe, indeed!

(*They both embrace each other*).

ŚAR.—By good luck all your honour's friends are now safe!

CHA'R.—It is (rather) by your favour (that it is so).

ŚAR.—Madam Vasantasenâ, the king is highly pleased (with you) and has graciously bestowed on you the title of a wedded wife!

VAS.—Sir, my wishes are fulfilled!

ŚAR.—(*Putting the veil on* Vasantasenâ; *to* Chârudatta). Sir what should be done for this Bhikshu?

CHA'R.—O Bhikshu, what do you like best?

BH.—Having witnessed this impermanence (of things here below), of such kind, the great liking that I had for an ascetic's life has been intensified!

CHA'R.—Friend, his resolution is firm; so let him be made the head of all the Buddhistic monasteries in the country!

ŚAR.—As your honour directs.

BH.—It is gratifying to me, gratifying, indeed!

VAS.—Now I feel I have been (really) restored to life!

ŚAR.—How is Sthâvaraka to be rewarded?

CHA'R.—Let that well-behaved servant be freed from his bondage. As for those Cháṇḍálas, let them be made the chiefs of all the Cháṇḍâlas. Let Chandanaka be appointed the head of the police (*or*, chief magistrate) in the country. And, as regards that king's brother-in-law, whatever status he enjoyed formerly, let him continue to enjoy the same even now.

ŚAR.—It shall be as your honour directs. But still, please deliver him over, leave him (to me); I will put him to death!

CHA'R.—He that seeks protection shall have it! (*He recites the verse beginning "An enemy who has wrought evil" &c.*).

Śar.—Then please say what further pleasure of yours shall be done by me.

Chā'r.—Is there any further pleasure beyond this ?—

The purity of my character is restored; this enemy of mine, too, who had fallen at my feet (for protection), has been allowed to go free. My dear friend Âryaka, who has destroyed his foe from his very roots, is now the king and the ruler of the earth. I have gained this beloved (Vasantasenā) of mine. And you, that are in union with your dear friend (A'ryaka), have become my friend. What more, then, remains there to be obtained, that I should now ask of you ? (59)

It empties some and fills others, some it raises up and others it causes to go down ; while some it keeps in (anxious) suspense ; thus bringing home to the people this course of the world which consists of opposites mutually meeting together, does Destiny play with all creatures, being bent upon following the maxim of "the water-wheel and the buckets." (60)

Still, let there be this:—

(*The Benedition*).

May cows yield (plenty of) milk, the earth produce all kinds of grains in abundance, the clouds shower rain in due season, and the winds blow so as to gladden the hearts of all people ! May all creatures always rejoice, the Brâhmaṇas be ever respected, and the virtuous become rich. And may righteous kings subdue their foes and govern the earth (justly) ! (61)

(*Exeunt Omnes*).

Here ends Act X., styled

"THE CONCLUSION."

FINIS.

NOTES.

ACT I.

P. 1. Sanskrit writers generally introduce their works with a benediction (आशीः), or a salutation to their favourite deity (नमस्क्रिया). In dramas this purpose is served by the Nándî, which is enjoined by Bharata (see com.) as necessary for the removal of obstacles and thereby for the safe completion of the work undertaken. We find play-writers from Śûdraka downwards, conforming to this rule of Bharata. Bhâsa, Śúdraka's predecessor, however, often dispenses with the Nándî, probably treating it as the last part of the theatrical preliminaries (पूर्वरङ्ग) which are gone through behind the curtains. Thus the *Chârudatta* opens at once with the stage-direction 'नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः'. Śûdraka was a worshipper of Śiva (see śl. 4), and hence he has addressed both the stanzas of the Nándî to that deity. In the first śl., Śiva is referred to as completely lost in abstract meditation, and so his *Samâdhi* is invoked for granting protection. Sanskrit poets often address their prayer for protection to some act of, or some thing connected with, the deity, instead of to the deity directly. *Cf.* the Nàndî of Mudr. (शाठ्यमव्याद्विभोर्वः), Mál.-Mâdh. (वैनायक्यः वदनविधुतयः &c.), Ratnâ., Veṇî. &c.

पर्यङ्क &c.—The principal sentence is शंभोः शून्येक्षण० समाधिः वः पातु; the genitives go with शंभोः. पर्यङ्क—more generally known as वीरासन, is one of the five principal postures (for these see our notes on Ragh. XIII. 52) assumed in the practice of Yoga. It consists in sitting down with the upper part of the body raised straight up perpendicularly, with one foot placed on the other thigh passing it through the knee-joint of that leg, and then placing the other foot on the other thigh. It is thus defined by Vasishṭha—एकपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणि संस्थितम् । इतरस्मिंस्तथा चान्यं वीरासनमुदाहृतम् ॥ (as quoted by Malli. on Ragh. XIII. 52).

ग्रन्थि—the placing of the feet thus crosswise being firmly held together; तस्य बन्धाय for keeping it fast यः द्विगुणितस्य भुजगस्य आश्लेषः तेन &c.; see com. आश्लेष—embrace, coiling round. Śiva sat in the Virâsana posture; and the serpent lay doubly coiled fast, round the squatting position of the body (the ba*e of the hips and the knees). Mr. Raḍḍîśàstrî contends that

this is not the meaning of पर्यङ्क here; he thinks it means योगपट्टक which means 'sitting up with the knees raised up by firmly fastening an upper garment round the back and the knees.' But this meaning does not suit here at all. If the serpent was fastened like a garment round the back and the knees, then we do not get the द्विगुणितभुजगाश्लेष, and the knees also do not become संवीत (encircled) as the garment passes *round* and not *over* the knees. Again, this posture is not suited to Samâdhi at all. Patañjali defines an *âsana* as स्थिरसुख, which Vîrâsana is. For Samádhi the body must be in a state of equipoise, such as is described by Kâlidâsa in his Kum.; see Kum. III. 45, and Bg. VI. 11-13.

अन्तःप्राणावरोध—The restraining within of the vital airs in the body so as to arrest their functions; suppression of breath. व्युपरत—ended, suspended. इन्द्रिय is derived as इन्द्रस्य आत्मनः लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानात्; the sign (for inference) of the soul; fr. इन्द्र and aff. (घच्); see also Pán. V. 2. 93. There are eleven *Indriyas*, the five organs of action, and the six organs of sense; मनः कर्णौ तथा नेत्रे रसना च त्वचा सह। नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते ॥. Here the latter six are meant. रुद्ध—restrained or checked from outer perception. These six senses naturally look out; they must be turned inside. *Cf.* पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराक्पश्यति नान्तरात्मन्। &c. Kaṭhop. II. 1. 1; see also the quotation from योगसागर given in the com. Śaṃkara so restrained the organs of sense that there was no perception of anything external. For the compound, see com.

आत्मन्यात्मानं°—व्यपगतकरणं is an adv. modifying पश्यतः. For the comp. see com.; करण is the same as इन्द्रिय. Here करण is to be understood in the secondary sense of 'its function' (व्यापार). All the 11 इन्द्रियs are meant here. The Sâṃkhyas add two more to these, *viz.* बुद्धि and अहंकार. *Cf.* यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥ तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्। Kaṭhop. II. 3. 10, 11. See also Bg. VI. 20, 25. व्यपगतकरणं cannnot be fitly taken as an adj. to आत्मानं as some suggest; for आत्मानं refers to the Supreme Soul or Brahma, whose vision Śiva was enjoying inwardly in his Samádhi; and this Brahma, pure spirit, unassociated with the guṇas and undefined, has no *Karaṇas*; *cf.* the Śruti न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। &c. Śvet. Up. VI. 8 and अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥ Śvet. Up. III. 19. तत्त्वदृष्ट्या—

with the eye of true knowledge, *viz.* अहमेव ब्रह्मास्मि &c. आत्मानमेव—The force of एव is that Śiva himself being the Supreme Being could see his own self only. *Cf.* Kàli. स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार। Kum. I. 57; and यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्। Śvet. Up. III. 9. पश्यतः—*cf.* तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्। Pát. Yo. Sú. I. 3.

शून्येक्षण &c.—शून्येक्षण is the non-perception of anything external; तेन घटितः brought about यः लयः the continued resting of the mind (*cf.* आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत्। Bg. VI. 25) तेन ब्रह्मणि लग्नः concentrated on. समाधिः—Remaining lost in meditation (a sort of psychic trance). The following from Kum. III. will serve as a com. on the description of Śiva's *samádhi* here—पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायमृज्वायतं संनमितोभयांसम्। उत्तानपाणिद्वयसंनिवेशात्प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये ॥ + + + नेत्रैरविस्पन्दितपक्ष्ममालैर्लक्ष्यीकृतघ्राणमधोमयूखैः ॥ अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहमपामिवाधारमनुत्तरङ्गम्। अन्तश्चराणां मरुतां निरोधान्निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम्। यमक्षरं क्षेत्रविदो विदुस्तमात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥ 45–50.

समाधिः पातु वः—The virtual meaning is समाधिनिष्ठः शिवः वः पातु. Śiva is often described as given to meditation, probably because, as Wilson thinks, in some of the Purâṇas, especially those of a Śaiva character, the origin of Yoga is ascribed to Śiva who taught it in the person of Śveta on the Himálaya mountains in the beginning of the Kali age.

"This benediction alludes to the practices and notions of योग, in which, by abstract meditation (समाधि), the fusion (लय) of individual with universal spirit (ब्रह्मन्) is to be effected, even in the body. Spirit is said to be detached from the *Karaṇas*, the thirteen products of matter, or महत्, intellect; अहंकार, consciousness; and the eleven organs of sense and action. The mode of effecting this union is by sitting in particular *ásanas* or postures, one of which is sitting on the hams with a cloth fastened round the knees and back (पर्यङ्क-बन्धः-ग्रन्थिः), also by suppression of breath (प्राणावरोधः), by keeping the vision directed either on vacuity or inwardly (शून्येक्षण), and by preventing as vigilantly as possible the wanderings of the senses." W.

P. 2. नीलकण्ठः—Śiva so called after the colour of his throat was changed to a dark-blue in consequence of his having drunk the deadly poison produced at the churning of

the ocean for the obtaining of Amṛita. श्यामाम्बुदोपमः—The throat is compared to a dark cloud because both relieve the संताप (torment—heat) of the people. The fig. is लुप्तधर्मोपमा as the common quality is not mentioned. गौरीभुजलता—The word गौरी is used in preference to शिवा or so, to give prominence to her गौरत्व which bears out the comparison to विद्युल्लता. The second śl. is written by the poet very probably in order to suggest partly the subject-matter of the plot as required by a cannon of dramaturgy ('अर्थतः शब्दतो वाऽपि मनाक्काव्यार्थसूचनम्'). Thus the casting of the arm of Gaurî round Śiva's neck suggests the love between Chárudatta and Vasantasenâ, while the reference to नीलाम्बुद is meant to indicate the visit of Vasantasenâ to Chârudatta amidst rain and flashes of lightning. The contrast between white and blue also further suggests the dark ways of the world, as exemplified by the conduct of Saṃsthânaka, and the joys of pure love as in the case of Vasantasenâ. The Nândî here consists of eight *padas* (*pada* referring to the line of a śloka). It is of the Pattrávalî kind, since the casting of the seed of the plot is indirectly suggested in it. *Cf.* यस्यां बीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुनः । श्लेषेण वा समासोक्त्या नान्दी पत्रावलीति सा ॥ Sâh.-Dar.

नान्द्यन्ते—नन्दन्ति देवता अस्यामिति नान्दी that in which the gods take delight. It contains the praise of some deity, or Brâhmaṇas or a king &c., combined with a benediction. See definition given in the com.; or नन्दयति इति नन्दः, नन्द् cau. and अ (अच्); नन्द एव नान्दः by adding अण् (अ) स्वार्थे; and by adding ई (fem.) we get नान्दी.

नान्द्यन्ते सूत्र॰—It is the Sútradhára who recites the Nândî here. Bharata says that the Sútra. should repeat the Nândî employing a middle tone. But the word सूत्रधार is not placed before the introductory śloka, because it contains a benediction and forms no part of the drama itself, being the last part of the पूर्वरङ्ग. The Sûtra. was generally a Brâhmaṇa and recited the Nándî in his own person and not in his character as the chief manager, which he did not assume till he had recited the Nándî. Another explanation is—It is the practice of Sanskrit writers to introduce their works with auspicious words, and so the word Sútradhâra is not placed before the benedictory śl. *Cf.* Paṇini who also writes his first सूत्र as वृद्धिरादैच्, though the proper order is आदैच् वृद्धिः, which he follows when he says अदेङ् गुणः. The Sûtra. was already present on the stage ; hence the stage-direction प्रविश्य is not used.

The difference between [illegible] and [illegible]:

Bhâsa's play *Chárudatta* however beings with—नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः। This shows that the old practice was to recite the Nândî behind the curtain. Then the Sútra. entered and began the play. When the chief manager happened not to be a Brâhmaṇa, it seems he had no right to the title Sutra., nor did he repeat the Nândî. He was called Sthâpaka, one who established the action of the play,' and had qualities similar to those of the Sútra.; cf. Bharata—रङ्गपूर्वविधावादौ सूत्रधारे विनिर्गते। स्थापकः प्रविशेत्पश्चात्सूत्रधारगुणाकृतिः॥. All the plays from those of Káli. downwards make the Sútra. first recite the Nândî and then carry on the Prologue.

सूत्रधारः—The chief manager; *lit.* he who holds the thread of the plot, *i. e.* looks after the general management, the casting of parts, &c. (सूत्रं प्रयोगानुष्ठानं धारयतीति). For the origin of the term and of the drama, see our note on सूत्रधार in the Śák. The following are the qualifications of the Sútra. according to मातृगुप्ताचार्य—"चतुरातोद्यनिष्णातोऽनेकभूषासमावृतः। नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित्॥ नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः। नाट्यप्रयोगनिपुणो नानाशिल्पकलान्वितः॥ छन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः। तत्तद्गीतानुगलयकलातालावधारणः॥ अवधानप्रयोक्ता च योक्तृणामुपदेशकः। एवं गुणगणोपेतः सूत्रधारोऽभिधीयते॥." अलं—'enough of'—has a prohibitive sense (वारण): 'no object is to be gained by परिश्रम' (परिश्रमेण किंचित्साध्यं नास्ति). विमर्दकारिणा—crushing, destroying. परिश्रमेण—(This) exertion (at the recitation of the Nándî). आर्यमिश्रान्—The noble and learned men composing the audience. 'कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता। अद्रोह इति येष्वेतत्तानार्यान्संप्रचक्षते॥' Bharata, as quoted by Jagaddhara on the Mál.-Mádh. मिश्र is an honorific title added to the names of learned men; as वाचस्पतिमिश्रः, शार्ङ्गरवमिश्राः Śák.,&c. विज्ञापयामि—simply means—'I respectfully inform, or bring to the notice of;' for here no request is addressed to the audience as in the Vikr. to behold the play with attention.

मृच्छकटिकं—मृदः सुनिर्मिता वा शकटिका a small play-cart मृच्छकटिका। सा एवाभेदोपचारान्मृच्छकटिकं प्रकरणम्। Or, मृच्छकटिका लक्षणया प्राधान्येन तन्निर्देशः अस्त्यस्मिन् प्रकरणे इति. The play is named after the play-cart made of earth for Rohasena, Chárudatta's son, mentioned in the sixth Act, as it forms the turning point in the development of the plot. See Introd. प्रकरणं—see Intro. p. 12. व्यवसिताः—'we are prepared or resolved to.' We find from the plays of Kālidāsa and others that follow, that it was usual in ancient India to exhibit dramatic performances at the time of some fair or some festive occasion. But here

no mention is made of the place at which the play was exhibited. This perhaps proves the antiquity of the play.

P. 3. द्विरदेन्द्र—see com. चकोरनेत्रः—The eyes of a *Chakora* (the Greek partridge) are reddish and beautiful. The natural redness indicates heroism on the part of Śûdraka. the description of the eyes of Lava and Kus'a—नेत्रे पुनर्यरक्तनीले । Uttar. VI. 27. The eyes of women are generally pared to those of a *Chakora*; see Ragh. VI. 59, VII. 25. ग्रहः—शोभनः well-built and handsome विग्रहः body यस्य. For see Ragh. I. 13.

द्विजमुख्यतमः—The most eminent of Kshatriyas. Originally the word द्विज signified the first three classes, *viz.* the Bráhmaṇas, Kshatriyas and Vaiśyas. It was only in later times that it came specially to refer to the Brâhmaṇa class. Here it refers to a Kshatriya from the context. कविः—must be taken in the sense of 'a scholar, a Pandit,' to avoid tautology with एतत्कविः on p. 2. संख्यावान्पण्डितः कविः । Amara. अगाधसत्त्वः—अगाध not fathomable, unflinching; सत्त्व-mental calibre, that firmness of the mind which remains unshaken under trying circumstances and enables a man to maintain his character.

वैशिकीं—Belouging to the Ves'a. According to the Com. वेश refers to the residence of the courtesans. So वैशिकीं कलां (sing. for the plural) means the arts to be found among or cultivated by the courtesans, the elegant arts; and we know from the Das'akum. that the knowledge of the following arts among others was deemed necessary for the harlot class, *viz.* नृत्य, गीत, वाद्य, नाट्य, चित्रलेखन, आस्वाद्य, गन्धकला, पुष्पकला, and द्यूत. The words seem rather to mean 'the dramatic art or Nâṭya-śâstra' (that which relates to वेश or the assumption of different dresses *i. e.* characters). हस्तिशिक्षां—The knowledge of elephants and the art of training them. The name of the treatise on हस्तिशिक्षा generally quoted is हस्त्यायुर्वेद by Pálakápya.

Wilson has—"The proficiency of the Indians in this art early attracted the attention of Alexander's successors, and natives of India were so long exclusively employed in this service, that the term Indian was applied to every elephant-driver, to whatever country he might belong.—*Schlegel Indische Bibliothek.*"

व्यपगततिमिरे &c.—तिमिर is a kind of eye-disease causing blindness, opacity of the cornia. But that does not seem to

be intended here. Here the meaning is 'eyes free from the blindness of ignorance', eyes of knowledge, *i. e.* insight into the Brahmavidyá. Śiva is the deity to be propitiated for the obtainment of knowledge; *cf.* आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् । विज्ञानं शंकरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ॥ Válmíki is similarly mentioned as having got divine vision by the favour of Brahmá; *cf.* अव्याहतज्योतिरार्षं ते प्रतिभातु चक्षुः । Uttar. II.

परमसमुदयेन—Leading to great exaltation; indicating supreme power. *Cf.* अये अश्वमेध इति नाम विश्वविजयिनां क्षत्रियाणामूर्जस्वलः सर्वक्षत्रपरिभावी महानुत्कर्षनिकषः । Uttar. IV. अश्वमेधेन—For the sacrifice, see our note on that word at Ragh. VI. 61. In ancient India it was the highest ambition of a king enjoying supreme power to perform one horse-sacrifice at least. One such was performed, and perhaps the last of the kind, by Pushpamitra, the father of Agnimitra, the hero of the Málav.; see Màlav. p. 104.

अग्निं प्रविष्टः—These words are not to be taken in their literal sense. They simply mean, like पुरंदरपुरातिथिरभवत् or अमरेष्वगण्यत, 'he died'. The writer has used the expression अग्निं प्रविष्टः only to show that Śûdraka was an *agnihotrin* (like Ráma) till his death, as we speak of a devotee of Śiva as going to the mountain Kailása, or of Vishṇu to Vaikuṇṭha. The com. understands these words literally (and he is followed in this by Wilson and others) and cites the instance of Śarabhaṅga who made a voluntary cremation of himself after seeing Râma. (For his story see our notes on Ragh. XIII. 45).* But the case of Śarabhaṅga (or of the Śramaṇácharya who made a similar immolation) is different. These sages knew how to dematerialize the body and to reduce it to a fiery state by meditation on the fiery element, and then offered up their bodies to fire. Śûdraka was not an ascetic of that sort. Nor was there anything in his life to make it burdensome to him, so that he could have resorted to self-immolation. Again, if we take the words in their real sense that Śûdraka terminated his life by entering fire, then the words लब्ध्वा चायुः शताब्दं &c. become meaning-

* "Zarmancohagas (S'ramaṇácha'rya) burnt himself at Athens after the custom of his country, and Calanus (Kalyâṇa) mounted the funeral pile at Pasargadæ in the presence of the astonished Greeks, who were at a loss to consider the act as that of a sage or a madman, and were never of a mood to imitate such a model." (From Wilson's note on अग्निं प्रविष्टः).

less; for they indicate that he died a natural death. To suit the other meaning we should expect नात्वा instead of लब्ध्वा.

The com. explains the mention of his own death by the author by supposing that he knew by astrological computation when his death would occur exactly, and wrote about it as a past event in anticipation of the Sútradhára's alluding to it subsequently. But it seems to us that this part of the Prologue, *viz.* the whole passage from अलमनेन परिषत्कुतूहल° (p. 2) to the end of śl. 7, which relates to the personal history of the author, is the work of another hand. Śúdraka, like Bhâsa, must have written नान्द्यन्ते । सूत्रधारः—(परिक्रम्यावलोक्य च।) अये &c. p. 4.

समरव्यसनी—Not that he liked bloodshed, but whenever there was an opportunity for fighting, like a true Kshatriya he was anxious to take advantage of it. प्रमादशून्यः—never committing mistakes while fighting or managing the State; vigilantly watchful of his interests. ककुद—*m. n.* is the hump of a bull; and as it is his chief mark of distinction, it also means 'the chief or foremost of'; *cf.* ककुदं नृपाणां Ragh. VI. 71. तपोधनः—who lived like an ascetic although a king. By तपस् is meant here the three kinds of penance mentioned at Bg. XVII. 14–16. परवारण &c.—'Who fought with his arms with the elephants of his enemies, or with the most powerful elephants.' Another possible meaning is, 'who longed to fight with his arms (and not with weapons) the repulsers of his enemies.' The epithet is put in to show that he had enormous physical strength. किल—Verily, certainly.

P. 4. अवन्तिपुर्यां—अवन्तीनां जनपदानां पुरी अवन्तिपुरी, *i. e.* उज्जयिनी (see p. 9), situated on the Siprâ, and the capital of the country called अवन्ति (see Megh. I. 30) which formed the eastern part of Málwâ. It was also known by the names of अवन्ती and विशाला; for its description see Kathâs. XI. 31-32. "Few cities," remarks Wilson, "perhaps, can boast of a more continuous reputation, as it has been a place of great note from the earliest periods of Hindu tradition down to the present day". It is one of the seven sacred cities (अयोध्या मथुरा माया etc.) in India visited by numerous pilgrims. The modern Ujjain is about a mile south of the ancient city. We may also take the comp. as अवन्ती चासौ पुरी च, the final ई being shortened as in कालिदास; see Pâṇ. VI. 3. 63.

He was not merchant by profession. But he was a leader of Brahmana community. His grand father might have been merchant the same name continued in him as

 आरां धाई । like a family title.

द्विजसार्थ०—is generally interpreted as—'A Brâhmaṇa who was a merchant by profession.' See com. But this does not seem to be so good. For there is no mention made in the play of Chârudatta's having himself followed that profession. On the contrary, when the ornaments deposited with him by Vasantasená are found to be stolen away and his friend Maitreya advises him to deny all knowledge of their having been deposited with him, Chârudatta plainly refuses to do so and says that he would beg (which is proper for a Brāhmaṇa to do) and make good the loss (see 'भैक्षेण' &c. III. 26). He does not say 'वाणिज्येन,' which he would have done had he been a merchant. So we have preferred the second interpretation (see com.), and taken द्विजसा० to mean 'a leader of the Brâhmaṇa community.' For this sense of सार्थवाह *cf.* कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् । (Malli.'s Introd. verse 3 to his com. on Ragh.). Chár. is called सार्थवाह later on (*e. g.* on p. 23); but it does not mean that he himself was a merchant. His grandfather had been a merchant (see सार्थवाहविनयदत्तस्य नप्ता Act IX.), and the epithet सार्थवाह seems to have been retained as a family title; it may be understood in that sense here too.

वसन्तशोभेव—Mark the alliterations in this line. Vasanta or Spring is especially the season of flowers; *cf.* मासो नु पुष्पाकरः Vik. I. 8; so the comparison indicates the freshness and loveliness of youth (*cf.* कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु संनद्धम् । Śák. I. 9), the power to please, in fact all that makes Vasantasená a charming woman. वसन्तसेना—*Cf.* दत्तासेनान्तनामानि वेश्यानां कल्पयेत्सुधीः ।.

तयोरिदं &c.—तयोः means 'with reference to them.' इदं—is in apposition with सर्वं. Some take इदं to refer to प्रकरणं; but that is wrong. The two ślokas are connected with अस्यां तत्कृतौ; so it is absurd to say अस्यां च तत्कृतौ इदं प्रकरणं चकार. The construction is तयोः नयप्रचारं, तयोः व्यवहारदुष्टतां &c. सत्सुरतोत्सवाश्रयं—must be taken as an adj. to नयप्रचारं. नय०—नयेन प्रचारः नयप्रचारः a just course of conduct or life, based on the festivity *i. e.* joy of conjugal pleasures. व्यवहारदुष्टतां—the vitiation or miscarriage of justice, as instanced in the trial of Chârudatta. खलस्वभावं—as exemplified in the character of Śakâra. तथा भवितव्यतां—And what was fated to happen in that way. Or तथा may be taken with चकार—he depicted all this in that way, *i. e.* exactly as it happened.

संगीतशाला—संगीतार्था शाला a hall or chamber for the practice or exhibition of music, singing and dancing. कुशीलवाः—actors; or singers, bards. आं ज्ञातं—He accounts for the desertion of his music-hall by attributing it to his poverty.

शून्यं—*Vacant*, void of interest. अपुत्रस्य—*Cf.* अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात्। आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ Uttar. III. 17. चिरशून्यं—a perpetual blank; or, all time is blank.

संगीतम्—Saṃgîta is a musical concert, consisting of instrumental and vocal music and dancing. नृत्यं गीतं तथा वाद्यं त्रयं संगीतमुच्येत। इति संगीतरत्नाकरे. The Sûtra. had done it along with the band of choisters who had taken part in the पूर्वरङ्ग (which is a cumbrous and a long procedure) and hence his exhaustion. पुष्करबीज—lotus-seeds which are easily parched up by heat. The comparison shows that the Sútra.'s eyes were burning on account of wakefulness, as he had to sing from the last quarter of the night. खटखटायेते—'crackle;' a verb formed from the onomatopœtic word खटखट by adding य (क्यष्). A final आ (डाच्) is added to the half of a word indicating sound, when such half consists of at least two syllables, and when joined with कृ &c.; see Páṇ. V. 4. 57. So we get खटखटा; and words ending in आ take the denom. aff. य by लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्। Páṇ. III. 1. 13. This is not a happy word to be used with reference to the movements of the pupils. At least it is no improvement on Bhàsa's पुष्करपत्रपतितजलबिन्दु इव चञ्चलायेते इव मेऽक्षिणी।

. कार्यवशात्—Here कार्य does not refer to the business of the play but to the Sútra.'s business with his wife; *cf.* एषोऽहं कार्यवशादायोध्यकः &c. Uttar. I. प्रयोग—The part he had to play. The Com. takes it in the sense of 'use, employment.' प्राकृतभाषी—In Bhâsa's Chàru. the Sûtra. speaks in Prakrit from the beginning. He uses Prakrit because his wife could understand it more readily. A person may change the language proper for him or her as may suit the circumstamces. See Com. Here the Sûtra. has to play the part of a poor person and hence has to speak in Prakrit like a low character; *cf.* भावप्रकाश—ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपहतस्य च। उत्तमस्यापि पठतः प्राकृतं संप्रयोजयेत् ॥

P. 5. अविद अविद—woe, woe, O pity! This is a combination of indeclinables expressing sorrow. According to the quotation in the com. it indicates the happening of something unseen or unheard of before; *i. e.* something untoward or unwelcome. It appears sometimes as अविहा अविहा; see Vik. p. 47; it may have been a corrupt form of अव इह, अव इह protect here, protect me (from some evil).

अपरमिव संविधानकं--An arrangement quite of a different sort, an unexpected bustle of preparation. Bhása uses the simple word संविधा preparation of food. परिवर्तन—the moving about of; as the pan was turned about on the ground, it left black marks on it. विशेषक—an ornamental mark made with dots of different colours on the face of a woman; *cf.* प्रत्याख्यात-विशेषकं कुरबकं &c. Málav. III. 5 ; अभिनवा इव पत्रविशेषकाः । Ragh. IX. 29; see also Śiś. X. 84. प्राणात्ययं—See com.; Pṛith. reads प्राणाधिकं 'so as to oppress life,' in a manner more than life can bear. वर्णकं—a paste of coloured and scented things, such as saffron, turmeric mixed with musk, &c. The Com. thinks that by this the description of Vasanta-senâ's hall is suggested; see Com.; see however our note on this passage repeated at p. 7. For a parallel *cf.* अये तत्किमिदमस्मद्गृहे महोत्सव इव दृश्यते ।] स्वस्वकर्मण्याधिकतरमभियुक्तः परिजनः। तथा हि–वहति जलमियं पिनष्टि गन्धानियमियमुद्ग्रथते स्रजो विचित्राः। ...भवतु । कुटुम्बिनीमाहूय पृच्छामि । Mud. I. शब्दाढ्य–a grammatical irregularity. आर्ये–The Sûtra. is thus to address his wife; *cf.* वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्यनाम्ना परस्परम् ।

P. 6. गुडौदनं—गुडेनौदनं गुडोदनं Inst. Tat.; ओदन is both *m.* and *n.* in gender. तण्डुलाः-simple rice. रसायनं-savoury, delicious food. See com. एवं...आशासन्ताम्—In Bhâsa's Cháru. the Sûtra. expresses this hope and with greater propriety. आर्ये किं &c.—The poor Sûtra. knew what he had in his house and was not sure that his wife was telling him the truth, and so he asks this question.

P. 7. वरण्डलम्बुक इव—There is some uncertainty about the meaning of this expression, and commentators are at a loss to assign a particular meaning to it. Thus Pṛithvîdhara says that this refers to a sort of mechanism used for drawing water from wells or rivers in villages (called लाट in Marathi). It consists of a long stick or bamboo resting on a fulcrum with a weight in the form of a mass of (hardened) clay or a big stone fastened at one end with a rope and a bucket at the other. This weight, when raised up, and the hold at the other end let go, falls down at once. Mr. Apte in his Dic. says—It seems to mean 'an overhanging or projecting wall which if raised high is sure to topple down'. According to others Varaṇḍa means the lofty part of the wall of a building, and Lambaka means another part of it made of brick or stone, to be attached to it, which when carried up to it falls down by

accident. All these explanations are shown to be fanciful by the words उत्क्षिप्य and पातितः. उत्क्षिप्य does not support Pṛithvîdhara's meaning, for the *lambaka* in that case is not उत्क्षिप्त but उद्धृत or उन्नमित. Śûdraka has borrowed the expression from Bhâsa's अहं चण्डप्रवातलण्डित इव वरण्डः पर्वताद् दूरमारोप्य पातितः, which throws light on its meaning; there वरण्ड must refer to something that can be thrown up, a cluster or heap of grass (तृणसंचयः; and वरण्ड is a word still used in Konkan in that sense). So here वरण्डलम्बुकः means– a hanging cluster or bundle of grass which may be blown up by a strong wind and then cast down.

तत्किं पुनरिदं नवमिव संविधानकं &c.—Here by repeating the word संविधानक for the third time in the Prologue, the poet no doubt refers to the novel plot of his own play ; nay, even the following sentence explaining this, is meant to covertly refer to the main incidents of the *dénouement*. The words used therein are deliberately chosen. Thus वर्णकं पिनष्टि refers to Śakâra's attempt to crush Chârudatta (who belonged to the chief of the Varṇas). सुमनसो गुम्फति refers to the victim's garland thrown round Châr.'s neck when being conducted to the gallows, and thereby to the case got up against him; while इयं च पञ्चवर्ण॰ भूमिः refers to the final happy issue, wherein five desirable events are achieved, which the poet himself has summed up in X. 58. These are—(1) the re-establishment of Chárudatta's purity of conduct and his consequent deliverance ; (2) the granting of life to his humbled foe, the Śakâra–a great humiliation to him while it redounds to the supreme generosity of Chàrudatta; (3) the elevation of A'ryaka to the throne, which meant the removal of the oppressive king Pâlaka ; (4) the happy union of Chârudatta and Vasantasenâ, raised by the king to the title of a *Vadhû* ; and (5) the securing of the friendship of the able schemer Śarvilaka, but for whose help A'ryaka could not have got the throne.

अभिरूप॰—अभिलक्ष्यं रूपमस्य अभिरूपः learned and handsome; *cf.* अभिरूपो बुधे रम्ये Medinî; अभिरूपः पतिर्यस्मात्. Mark the meaning of अभिरूप; she does not say अनुरूप. इहलौकिकः—Read ऐहलौकिकः which is grammatically more correct. इहलोके भवः ऐहलौकिकः by adding ठञ् (इक) in the sense of तत्र भवः. The words of the अनुशतिकादि class take वृद्धि in both the members of the comp.; so we get ऐहलौकिक; similarly पारलौकिक, सार्वलौकिक &c. The form इहलौ॰ may also be defended on the general principle that 'such changes are not always binding' (अनित्यत्व).

P. 8. चूर्णवृद्धेन—In the Chàru, we read चूर्णगोष्ठेन. सक्रोधं—He is angry because Chúrṇ. advised his wife to observe such an expensive vow. सुगन्धं—goes with both त्वां and ०कलापं; in the former case the fragrance comes by means of the flowers forming the वध्यस्रक्. छेद्यमानं—The Prakrit for this is कप्पिज्जन्तं which the Com. renders in one case by छेद्यमानं and in the other (*i. e.* with hair) by कल्प्यमानं, 'being dressed and bound up.' If the word is used with a double application then कल्प्यमानं will do in both the cases. क्लृप् cau. is found used in the sense of 'cutting up' in the Śâk. also; *cf.* रोहितमत्स्यो मया कल्पितः Act VI. The other reading वज्जन्तं may also be rendered doubly as वध्यमानं and वध्यमानं. But as the Sútra. has nowhere used a word with a double application in the Prologue, we have adopted the rendering छेद्यमानं in the text as applying to both, as in the second case, the ordering of the cutting of the hair of a young woman by the king would make his act revolting in the eyes of the people and thereby lead to disaffection, which it is the object of the poet to suggest.

P. 9. ब्राह्मणेनोप०—A Bràhmaṇa must be fed at the time of breaking a fast; otherwise the observance would bear no fruit. सुसमृद्धायासु०—This is put in to show that eminent Brāhmaṇas had sufficient invitations from the rich where they could get good *Dakshiṇâ*, and were not to be easily secured by poor men; or that the Bráhmaṇas there were rich and would not be easily induced to dine at the house of an actor. For, dining at the houses of actors, musicians and men of that sort, was supposed to be derogatory to the dignity of a pious Brâhmaṇa and it also involved loss of social status; *cf.* Mah.-Bhā.–' गायकः सर्वविक्रयी। ईदृशा ब्राह्मणा ज्ञेया अपाङ्क्तेया युधिष्ठिर ॥.'

अशितुमश्रणीः &c.—is a courteous way of inviting to a dinner. व्यापृतः—engaged; I have my own business to attend to. संपन्नं—Rich, delicious. निःसपत्नं—The Com. seems to translate the Prakrit णिसवत्तं by नीसपात्रं, better known as निःस्राव, and assigns a technical meaning to it, *viz.* a present of rice, ghee, &c. placed in a pot and given to a Brâhmaṇa for the gratification of the *pitṛis*; see com. But this sense of निःस्राव is not found in the dictionaries. So the trans. निःसपत्नं is preferable. The Sútra. means—There will be no other Brâhmaṇa to share the food with you; and nobody will know that you dined at our house.

P. 10. भो यदिदानीं—Here we have sarcasm mixed with humour, which is one of the characteristics of Vidûshaka's

speeches. आमुखं—same as प्रस्तावना, for which see com. and Introd. p. 11. The प्रस्तावना here is of the kind named प्रयोगातिशय, as the Vidû. is introduced here as being already engaged in conversation with the Sútra. at the time of his leaving the stage.

Wilson observs—"The scene is supposed to represent a street on one side, and on the other the first court of Chârudatta's house; the outside of the house is also seen in the part next the :street."

मयाऽपि–Vid. mourns his lot that he should be forced to look for invitations from others to dine. प्रेक्षितव्यानि—should be expected or waited for. Some translate पच्छिदव्वाइं by प्रार्थयितव्यानि–should be sought. Some read पडिच्छिदव्वाइं and give the *chháyá* as समीहितव्यानि; but the correct rendering is प्रत्येष्टव्यानि 'should be accepted or expected.' तुलयसि—Here तुल is not a root of the tenth class (for then the form will be तोलयसि), but a nominal verb derived from तुला, meaning in the first instance 'to subject a man to a trial, to put one to test'; hence, to reduce one to a wretched state. The meaning depends upon the context; see *infra* III. 24; IV. 2; &c.; *cf.* also Megh. I. 20. उद्गार—The coming up of the air from the stomach; the agreeable smell of the Modakas was so strong that it came out with the breath when strongly exhaled; *cf.* ०मकरोद्गारसुरभिणा पयसा । Nāg. IV. 4. उग्घार (उद्घार) *V. l.* is taken to mean घृतसेक putting ghee on; but it is difficult to see how the sprinkling over of ghee would add to the pleasantness of the smell, even if we take सुरभि in the sense of 'charming, delightful.' Again, the usual word is अभिघार and not उद्घार. अशितः—'I who had my meal of;' this is to be explained as अशितमस्यास्तीति by adding अ (अच्, which is added to words of the अर्शआदि class; see Páṇ. V. 2. 127) on the analogy of भुक्ता ब्राह्मणाः, पीता गावः &c. See Malli. on Kir. I. 1. आसिदो (आशितः) *V. l.*–P. p. p. of अश् to eat, cau.; 'who was fed on.' चतुःशालकं—चतस्रः शालाः समाहृता अत्र इति चतुःशालं-लः, and by adding क स्वार्थे we get ०शालकं—a quadrangle enclosed by four halls. Most of the large houses had such in ancient times. मल्लक—a cup or a small dish (filled with sweetmeats of different kinds (in one case) and with colours (in the other). Also read as मल्लक or मल्वकं. चत्वर—a courtyard; or a place where four roads meet; fr. चत् 1 P. A'. to go (चत्यते इति) and वर (Uṇádi ष्वरच्). Some read आपणे (आवणे) 'in the market', before this. This refers to bulls let loose at ceremonials who thenceforward ramble about at

will without hindrance. And as it is thought to be a merit to feed such animals, such a bull is well fed and becomes stout. And the Vidû., who is a lover of sweetmeats and burly in appearance, is often compared to such a bull; *cf.* एष... विपणिगत इव बलीवर्द आर्यगोतम आसीन एव निद्रायते । Mâlav. IV. p. 82. The reading नवबद्धवृषभ इव is bad, as such a bull must be restless and the Vidû. sitting leisurely can be ill compared with him. रोमन्थायमानः–Pres. p. of the verb from रोमन्थ, रोगं मथ्नातीति रोमन्थः, from रोग+मन्थ and aff. अ (अण्), the ग of रोग being dropped; the comp., therefore, is of the पृषोदरादि class. It means 'rumination,' or chewing the cud, which is necessary for digestion in the case of animals like bulls. Then by adding य (क्यङ्), which forms A'tm. verbs, to रोमन्थ in the sense of 'to practise it,' we get (रोमन्थं वर्तयति) रोमन्थायते;, by कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः Páṇ. III. 1. 15; so तपश्चरति तपस्यति (which is Para. by a special rule). Additional reading (see foot-note)– सर्वोपस्करयुक्तं—made up with all the ingredients (which are 13 in number) such as cardamums, cloves, catechu, nutmeg &c. निर्जित॰—the betel-leaves when ripe have a perfect yellow colour.

P. 11. देवकार्य—Such as offering worship to the household deities, performance of Brahmayajña, offering libations of water to the manes, &c. For सिद्धीकृत some read सट्ठीवदक्किद (षष्ठीव्रतकृत) which is found in the Chāru. also. Then the meaning will be 'when he will have finished the worship to be offered in connexion with the vow to be observed on the sixth day.' This seems to be the original reading. सिद्धीकृत does not fit in well with देवकार्य; in this case we should expect समापित. Chârudatta's wife further on speaks of having observed a fast on the sixth day (which she calls रत्नषष्ठी); see p. 82. And it appears that Chârudatta also had observed a fast on that day, which was to be broken in the early night, as is done on the 4th day of a month by those who observe a fast on that day. And hence the offerings referred to here are made in the evening. And the sixth day of some month appears to be the opening day of the play. गृहदेवतानां—The deities meant here are those outside the house (generally of the spirit-kind) keeping guard over the house; offerings of food, and sometimes of grains of rice, are made to these in the open air to keep them in good humour. This shows that Chárudatta was a rigid performer of religious duties.

०देहलीनां--देहली is properly the threshold; here the ground near the theshold. It is usual with Bráhmaṇas to offer a quantity of rice (according to means) at the threshold to the birds (usually the crows) after the performance of the Vaiśvadeva, but before taking food. The pl. shows that Chár. in his days of prosperity made such offerings at all the four doors of his mansion. विरूढ०—Because there were no servants to look after the grounds. *Cf.* हर्म्याग्रसंरूढतृणाङ्कुरेषु Ragh. VI. 47; see also XVI. 18. कीटमुखा०—Because it was a scanty offering of grains which did not attract birds This śl. occurs in the Chāru. with the readings भवति for सपदि, विभक्तपुष्पः for विलुप्तपूर्वः and पूर्वबलिरूढयवाङ्कुरेषु for संप्रति विरूढतृणाङ्कुरासु.

P. 12. सर्वकाल०—*i. e.* in prosperity as well as in adversity. सुखं हि दुःखान्य०—occurs in the Chāru. with the readings यथाऽन्धकारादिव...दशां दरिद्रतां स्थितः शरी०. *Cf.* यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्रसवत्तरम् । Vik. III. 21. दारिद्र्यान्मर०—*Cf. Hitop.* दारिद्र्यान्मरणाद्वाऽपि दारिद्र्यमवरं स्मृतम् । अल्पक्लेशेन मरणं दारिद्र्यमतिदुःसहम् ॥ प्रणयिजन—friends and loving relatives as well as supplicants. सुरजनपीत—जन a multitude. *Cf.* पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः । Ragh. V. 16; मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतो मदक्षीणो नागः शरदि सरिदाश्यानपुलिना । कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु जनाः ॥ Bh. Nī. 44. The moon is supposed to be the reservoir of Amṛita or ambrosia which the gods and the manes drink during the dark half of the month. It is replenished again from the sun during the bright half. *Cf.* Devīpurāṇa—कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्धयते रविः । अमृतेनामृतं कृष्णे पीयते दैवतैः क्रमात् ॥ &c. See notes on Ragh. quoted above.

P. 13. अर्थान् प्रति--प्रति is a कर्मप्रवचनीय and has the sense of लक्षण or indication. एतत्तु मां दहति—For संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते । Bg. II. 34. अर्थकल्यवर्ताः—अर्था एव कल्यवर्ताः । कल्यं the morning; कल्ये वर्त्यते अनेन (that by which one subsists) इति कल्यवर्तः the morning meal (the same as प्रातराशः); and as this is a light one, कल्यवर्त signifies anything trivial or unimportant. *Cf. infra,* ननु कल्यवर्तमेतत् p. 53 and स्त्रीकल्यवर्तस्य कारणेन p. 88. दास्याःपुत्रा अर्थ०—*Cf.* this 'vile trash' of money these 'rascal (base-born) counters.' Julius Cæsar IV. 3. वरटा—a kind of wasp. खाद्यन्ते—is used to suit the comparison; (1) are not eaten, *i. e.* enjoyed; (2) bitten.

भाग्यक्रमेण—*Cf.* नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण Megh. II. 48. नष्टधना०—नष्टः धनमेवाश्रयो धनाश्रयः यस्य. सौहृदात्—शोभनं हृदयमस्य इति

सुहृत् a friend; हृदय is changed to हृद् after सु and दुस् in the sense of 'a friend,' and 'an enemy' respectively. सुहृदो भावः सौहृदं; the proper form is सौहार्दं as Vṛiddhi of the first vowel of both the members is necessary before अण् by हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । Pán. VII. 3. 19. But the form सौहृद is often used by eminent poets like Kâlidâsa, Bhavabhûti and others. *Cf.* सखीजनस्ते किमुतार्द्रसौहृदः Vik. I. 9; सौहृदादपृथगाश्रयामिमां Uttar. I. 45 &c. The form, however, may be defended by having recourse to the maxim 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः'; Vámana derives it by adding अण् to सुहृदय first and then changing हृदय to हृद्; the आदिवृद्धि is got by तद्धितेषु अचामादेः । Pán. VII. 2. 117 (=when a Taddhita aff. having an indicatory ण् or ञ् is added, the first vowel of a stem takes its Vṛiddhi substitute). See Kâvyá. Sût. V. 2. 83. See Jagaddhara on the word at Mál.-Mádh. p. 8. This śl. occurs in the Cháru. with the variations–धनविनाशगता विचिन्ता, धनानि पुनर्भवन्ति, and नष्टधनाश्रियो मे यत्सौहृदानि सुजने.

ह्रियमेति ह्रीपरि०—Here although ह्री follows, ति is not made long and the metre is not violated as the stress of voice does not fall on it. We have a similar instance in Śiś.—प्रहरकमपनीय स्वं निनिद्रासतोच्चैः प्रतिपदमुपहूतः केनचिज्जागृहीति । मुहुरविशदवर्णां निद्रया शून्यशून्यां ददपि प्रतिवाचं (*v. l.*) बुध्यते नो मनुष्यः ॥ XI. 4, where the प्र in प्रतिवाचं has no phonetic action on the पि of अपि. प्रभ्रश्यते &c.—सत्त्वात्परिभ्रश्यते *v. l.* is not so good. ह्री has direct action on तेजस् (brightness of face, the outward sign of spiritedness); सत्त्व refers to the strength of mind. निर्वेदः—despondency, lowness of spirits. This makes one feel life a burden (निर्विण्णः). बुद्ध्या—बुद्धि means power of judgement or discrimination of good from bad; *cf.* बुद्धिनाशात्प्रणश्यति Bg. II. 63. निधनता—used for निर्धनता for the sake of the metre; निवृत्तं धनं यस्मात्स निधनः तस्य भावः । Here नि has the sense of निर् (*i. e.* absence of); *cf.* Tattvabodhinî on निमूलसमूलयोः कषः Pân. III. 4. 34.

P. 14. परपरिभवः—परश्चासौ परिभवश्च a great humiliation, *i. e.* the source of it; a Karm. comp. The Com. takes it as a Geni. Tat. (परस्य कर्तुः *i. e.* coming from, परिभवः); the cause of insults offered by others. अपरं–another kind of; or 'supreme' (नास्ति परं यस्मात्). जुगुप्सा—censure; abhorrence. मित्राणां—Again कर्तरि षष्ठी; मित्रकर्तृका; the Com. says प्रत्युपकारासमर्थत्वात्—on account of the inability of a poor man to return favours. विद्वेष—great dislike or hatred. चतुष्पथे—चतुर्णां पथां समाहारः चतुष्पथं; or चत्वारः पन्थानः समाहृता यत्र तत्; the place where four

roads meet. Any offering made there or a rite performed there is supposed to be efficacious; *cf.* Kâd. चतुष्पथे स्नपनमङ्गलानि भेजे p. 128. मातृभ्यः—The *mátṛis* are divine Mothers said to attend on Śiva, but generally on Skanda. मान्ति शिवस्य परिवारत्वेनेति मातरः or मान्यन्ते पूज्यन्ते इति मातरः. They are usually said to be eight in number—ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट मातरः ॥. According to some they are seven, *viz.* ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । माहेन्द्री चैव वाराही चामुण्डा सप्त मातरः ॥. While others say that they are sixteen. It is clear from the names of these that they are the personified energies of the several deities.

Wilson remarks—"Tântrika ceremonies addressed to the sixteen Mâtṛis are not uncommon, but the rite in the text appears to be a matter of course, and seems to take the place of that enjoined by Manu to the Pitṛis, the manes or progenitors." See Manu. III. 91.

नित्योऽयं विधिः—विधिs or sacred rites are of three kinds :— *Nitya* or obligatory, which must be performed, as the five daily Yajñas. Their performance brings no fruit; but their non-performance gives rise to sin (अकरणे प्रत्यवायहेतुः). *Kámya,* those performed with a view to attain some object, as the पुत्रेष्टि performed by Daśaratha. And Naimittika, those which are performed on certain specified occasions, such as the birth of a child, the Upanayana ceremony, etc. There is a fourth class also, called नित्यनैमित्तक, *i.e.,* which are performed on occasions regularly recurring, such as पर्वश्राद्ध.

तपसा—By the observance of vows. शमिनां—शम एषां विद्यते इति शमिनः those who have subdued their passions, *i. e.* who would not allow their mind to be ruffled if a certain object is not attained.

P. 15. प्रदोषवेलायां—Here प्रदोष is used in the sense of 'the first watch of the night.' विटः—Viṭa, in dramas, is the companion of a prince, a dissipated young man, or a courtesan. वेश्यानागरिकयोः संदेशं परस्परं विटति इति विटः । संभोगहीनसंपाद्विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः । वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम् ॥ Sâh.-Dar. III. 41. 'He is one lacking the means of enjoyment, is subtle, versed in some arts, ingenious in dress and address, eloquent, pleasing and much esteemed in company.' चेटः—A servant who assists his master in love-affairs. संचरन्ति—This speech of the Vid. is intended to indicate the entrance of Vasantasená and her persuers, agreeably to the rule that

no character is to enter without previous intimation. तस्मान्मण्डूककुलध्वस्य &c.—Wilson remarks–"If we are to consider the antiquity of this play as established, this passage bears testimony to the early currency of apologues in India."

विट, चेट—are the pleasure-companions of Śakára. *Cf.* शृङ्गारेऽस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः । भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनानिपुणाः ॥ S.-Dar. III. 40. शकारः—named संस्थानक, is the brother-in-law of the king, being the brother of his concubine. Śakára ought to be represented as a mixture of pride, folly, and vanity, of low origin, and raised to power only on account of his relation to the king. He is called Śakára because he speaks the Śakárî dialect, which abounds in the श्-sounds; मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्यसंयुक्तः । सोऽयमनूढाभ्राता श्यालः शकार इत्युक्तः ॥ S.-D. III.80. The Śakára of this play is all this and even something more, and the mannerisms of his speech are more striking here than in the *Chárudatta*. See Introduction. Perhaps the definition of a Śakâra given by the Sáh.-D. is based on the character of Śakára as painted by Bhása and Śûdraka, as there is no reference to it in Bharata's Nátyaśâstra.

परिवर्तित०—Entirely changed; given up. विशदौ—विशद properly means 'clear,' or white, bright; and then, bright by skill. उद्विग्न &c.— A clumsy comp.; many such awkward compounds and uncouth expressions occur in Bhása and Śûdraka, indicative of their crude and unpolished style. The comp. may best be taken as उद्विग्ना bewildered चासौ चञ्चला च कटाक्षविसृष्टा च दृष्टिः glances यस्याः सा. It may also be taken as उद्विग्नं चञ्चलं च यथा स्यात्तथा (in a frightful and tremulous manner) कटाक्षेन विसृष्टा दृष्टिः यया सा तथा. See also com.; some dissolve it as उद्विग्नेन चञ्चलेन कटाक्षेण विसृष्टा दृष्टिर्यया. निसृष्ट for विसृष्ट would have been better. अनुसार—Pursuit, going after. This śl. occurs in the Cháru. with slight variations, as—नृत्तोपदेशवि०, निविष्टदृष्टिः, and व्याघ्रानुसार.

P. 16. किं यासि धावसि &c.—It will be seen that the speeches of Śakára are full of repetitions, absurd comparisons, irrelevancies, etc. for which see com. p. 2 (अपार्थमक्रमं &c.) and Introd. वासू—a word of rare occurrence, though used in the Daś.-K.-Ch. In the Cháru. we have प्रधावसि प्रस्खल०; साधु पसीद नं मार्यसे, कामेन संपति हि दह्यते मे शरीरं, and मध्य for राशि and चर्म for मांस in the fourth line.

उत्रासिता &c.—The Cheṭa's speech, too, although not full of absurdities and irrelevancies like that of his master, is full of quaint expressions and strange similes. The poetry put

in the mouth of Vita is, however, of a higher order and his speeches more sensible. अन्तिकात्—*v. l.* अत्तिका 'my elder sister' (अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा । Ak.). संपूर्ण० मयूरी—He means–Just as a pea-hen, frightened at the sight of a forest-conflagration, runs away from anything red in appearance, so you are running away from us in vain fear, though we are friendly to you and love you. अवल्गति—goes by leaping or tripping (so eager he is to meet you). Some translate ओव० by अपवल्गति 'bounds aside.' स्वामि०—स्वामी चासौ भट्टारकश्च. भट्टारक is the title for a king in dramas; so here it signifies excellence; 'my noble master'. कुक्कुट०—The Cheta being a low character naturally thinks of a young cock, being the object of everyday sight. (हीनानां हीनोपमेव नैसर्गिकी). कुक्कुडशा०—is also translated as कुक्कुरशावकाः, which is better, as it better refers to the surly and cruel nature of Śakára.

बालकदलीव—Vasantasenâ was clad in a red garment and was quaking, and is fitly compared to a Kadalî plant which is covered with red flowers and is easily shaken by the wind. रक्तोत्पल &c.—प्रकर a collection; hence, a gârland (in the first case). Vasant. had worn a garland of red lotuses ; and as she walked hastily with heavy steps, the lotuses fell on the ground one by one. In the second case this means—'throwing off (as worked upon by the chisel) bud-like pieces.' मनःशिल—red arsenic; the word is usually *fem.* in gender, but is here used in the *mas.*; see com.

P. 17. मदनमनङ्गं &c.—This is an instance of पुनरुक्त (or repetition) in Śak.'s speech. भयभीता—Here भय is redundant. रावणस्येव कुन्ती—An instance of Śak.'s speech being हतोपमं (see com. p. 2). There is no connexion whatsoever between these two who also lived at different times. Such confusion of persons and events, which will often occur, is characteristic of the speech of Śakâra who thus evinces his ignorance as well as pretension.

विशेषयन्ती—Causing to exceed or surpass in speed. प्रविसृतः—Here प्र has no force, as वेगात् already occurs ; it is used for the metre. निरुन्ध्यां—will obstruct, stop the course of, *i.e.* by going before it. न रुन्ध्यां—*v. l.* must be read with a *Kâku* (by changing the voice in such a way as to imply the contrary meaning); 'shall I not obstruct ? Surely I shall' (न रुन्ध्यामपि तु रुन्ध्यामेव). स्वच्छिमहे &c.—'I shall have to make no effort to catch

you, *i. e.* I shall easily overtake you.' Another meaning also is intended—'O fair-bodied one, my effort is not for seizing you,' indicating thereby that he might connive at her escape. भाव—Śakára thus addresses his companion, which shows that he has respect for him (and it will be also seen that he even fears him to some extent). *Cf.* सेनापतिरमात्यश्च स्यालो भावेति भाष्यते । Bhávaprakásha

नाणकमोषि०—नाणक is a coin bearing some impression (as the figure of Siva, according to Prithvîdhara). The com. here is not very clear. नाणकानि मुष्णन्तीति नाणकमोषिणः thieves ; तेषां कामस्य कशिका the whip of; *i. e.* 'the inciter of, the inflamer of the lust of'. Some translate this as 'the gratifier or the satisfier of'; but that is not accurate ; a whip urges one (as a horse) to action. *Cf.* तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा । लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः ॥ S.-D. III. 70. Or this may me an—the inflamer of passion (काम) that robs (deprives) one of one's money. Wilson translates this as—'the taper lash of that filcher of broad pieces-Káma.' लासिका—a dancer. निर्नासा—having a depressed nose ; pug-nosed. Here the negation (निर्) has the sense of तद्ल्पत्व. Some render णिण्णासा as निम्नाशा, निम्ना आशा यस्याः सा who has a mean desire (as she simply cares for money); or निम्नेषु (for low-born persons) आशा यस्याः सा. Prithvî. notices the reading णीशाशा (निःस्वाशा); निःस्वानां निर्धनानामाशा a mere matter of, hope for the penniless (अलभ्यत्वादाशामात्रमेव केवलम् ।). कुलनाशिका—तदासक्तपुरुषाणामिति शेषः. Because connexion with a harlot occasions loss of social status (पातित्यजननात्); or an over-attachment to a courtesan on the part of a lewd sensualist weans his affection from his wife and leads to the loss of legal issue (वेश्यासक्तस्य स्वपत्न्यां प्रेमराहित्यादजातपुत्रत्वेन स्वकुलनाशः). अवशिका—One not in the power of another.

P. 18. सुवेशनिलया—is taken to mean 'an abode of good dress or ornaments;' *i. e.* one always finely dressed. But it is better to take it as 'one dwelling in the habitation of harlots,' for the sake of symmetry, as all the four epithets will then have the same meaning. वेशिका—वेशः अस्ति आश्रयत्वेनास्याः. वेश means courtesans collectively and all that belongs to them; or hire-money. दश नामकानि—They are really eleven; while he calls them ten. Such blundering in computation is also a characteristic of Śakâra's speech. मया कृतानि—By addressing Vasant. by these appellations, Śakâra wishes to win her favour,

and in this he shares the general belief that addressing a god by several names is the best means to secure his good graces. *Cf.* in this respect the 12 names of Gaṇapati uttered at the commencement of every religious rite. Most of these epithets are far from being pleasing or complimentary to Vasant.; and yet Śakâra says अद्यापि &c. Probably he does so to stir laughter. See remark on Śl. 25 below. This Śl. is full of alliterations wherein क is introduced in combination with श for the recurrence of harsh sounds, which makes the speech more striking. प्रसरसि—move hastily or with quick steps (प्रकर्षेण सरसि). कुण्डलघृष्ट०—As Vasant. moved hastily the pendants in her ears, being tossed about, rubbed harshly against her cheeks. She is therefore compared to a lute. The simile is bad, as no poetic purpose is served by it. The only point of similarity between the two is, as observed by the com. (विटसदृशौ कुण्डलौ), that Vasantasenâ's cheeks were struck against by the Kuṇḍalas with their points, and the Vîṇā is struck with their nails by the Viṭas (playing upon a lute).

झणज्झणायमान—Pres. p. of झणज्झणाय् a verb formed like खटखटाय्, see p. 4; ०मानानि बहूनि भूषणानि तेषां शब्देन मिश्रं यथा तथा. Adv. comp. द्रौपदीव पलायसे—Here again we have funny references to several names that have no connexion whatsoever with each other. Viśvávasu is a Gandharva king mentioned in the Mahábhârata, and has no connexion with Subhadrâ. This confusion may be partly due to Śakâra's ignorance and carelessness and partly feigned, owing to theatrical needs. For the character of Śakára, like that of the Vidûshaka, is meant to provide fun for the audience and to stir laughter. And we know that Śakâra is not altogether such a great blockhead as he appears to be; for there is a great deal of shrewdness and sagacity in him, as will appear now and then, and from the 9th Act.

P. 19. मत्स्यमांसक—मत्स्याश्च मांसं च मत्स्यमांसं तदेव मत्स्यमांसकम्, Sam.-Dvan. श्वानः—He means the dogs of Saṃsthânaka. His dogs are so plentifully fed on fish and flesh that they care not to eat dead bodies. Mark how again the speech of Cheṭa is adapted to his own low station. A good supply of fish and meat, although a luxury to him, has no attraction for Vasantsená. Mark the metre; see com. Pṛithvî. says—तो इत्योकारेṇ &c.; this must refer to some other reading; for as we have it the second line contains fourteen Mátrás. It is, however,

in the third line that we must take either दे or हिं in एहेंहिं as short.

भवति—Viṭa is polite to Vasantasenâ; and his tone is conciliatory. कटीतट—the region of the waist. ताराविº—तारा may mean sparkling pearls, or a starlike setting of diamonds. निर्मथितº—This is best taken as a Bah. 'which far surpasses powdered red arsenic in colour;' Vasant.'s face had grown ruddy on account of fear. Or it may mean 'having a paint of' &c.; निर्मथिता (crushed and made into a paste) चूर्णमनःशिला यत्र. Some take it to mean 'resembling red arsenic in colour;' see com.

चण्डं—Fiercely; *i. e.* with great impetuosity; hotly.

P. 20. पल्लव, परभृतिका—It is in the fitness of things that the seravnts of Vasa. are called by these names, which, meaning 'tender foliage' and 'a cuckoo', are also concerned with Vasanta, the Spring. माधविके—Mâdhavikâ also is a creeper that blooms in Spring (वासन्ती माधवी लता Ak.). विलप विलप—Mark the wit of Śakâra, how he puns on the words पल्लवक and परभृतिका.

जमदग्निपुत्रः—Paraśurâma was the son of Jamadagni and not Bhîmasena. केशहस्त—The mass of hair; the words पाश, पक्ष and हस्त, when coming after aword signifying 'hair,' mean 'a mass of'; पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे । Ak. दुःशासनस्य—This reference is right. He means—'I shall drag and pull you by seizing you by the hair as Duḥśâsana did Draupadî.'

P. 21. वलितं—Turned towards (me). कल्पये—cut, dissect. मुमूर्षुः—Noun from the desid. base of मृ; 'about to die.' He means—'you need not run; for we are not going to kill you. Had that been our intention, we could have done it easily; you could not have lived for another moment.' अनुनय:—For he said 'न मार्यसे'; and even this was much from the inconsiderate Śakára. तर्क्यते—तर्क् 'to have in view';—'is expected, wished for;' *cf.* for this sense त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः । Megh. I. 53. शान्तं पापं—This expression is used to express one's disapproval of what is said by another, or to express a wish that an expected evil be warded off (in which case it is generally repeated).

कामयितव्यः—इति तर्क्यते; it is a reply to Vasa.'s तत्किं खल्विदानीं (तर्क्यते). शान्तं—is used as a particle of repugnance or disapproval. 'Hush, say not so.' मन्त्रयसि—Although the root

मन्त्र् is A'tm. according to Páṇ , still it is used in the Par. by many writers and with the sanction of Patañjali. Or read मन्त्रयसे.

P. 22. अन्तरेण—inwardly, in her heart. The Com. reads मं अन्त०—मामन्तरेण 'with regard to me;' but the omission of मं improves the sense. He means—'although outwardly she shows her dislike to me, internally she loves me.' सहस्ततालं—may also mean 'striking his hand on the palm of Viṭa,' as the Com. takes it. श्रान्तोऽसि—The impatient Śakára understands शन्त in the sense of श्रान्त, the same being the Prakrit form of both. He translates the other शन्त by क्लान्त. अज्जुके—The Com. translates this by भट्टालि (रि) के. A courtesan is thus to be addressed by her attendants; *cf.* Bharata—अज्जुकेति भवेद्वाच्या वेश्या परिजनेन तु । या त्वत्र वृद्धा सा त्वम्बा भाष्या परिजनेन तु ॥. Here Śakâra wishes to flatter Vasant. by thus addressing her (परिजनवदामन्त्रणमनुरञ्जनार्थम् ।). शीर्षं—should properly be शीर्षेण, but the use of the wrong case is allowable in Śak.'s speech. *Cf.* Com. आगमलिङ्गविहीनं &c. p. 17. आत्मयिाभ्यां पादाभ्यां–The order also is reversed; the proper order would be शये भावस्य पादाभ्यामात्मीयेन शीर्षेण च. This is अक्रमं (see p. 2, com). Some supply स्पृष्ट्वा after पादाभ्यां and construe भावस्य शीर्षं पादाभ्यां स्पृष्ट्वा ; but this is not natural. Śakára respects *Viṭa* who is an elderly person having a hold on him, and is not likely to use such insulting words with regard to him. पृष्ठानुपृष्ठिकया—पृष्ठानुपृष्ठमित्यस्त्यस्यां क्रियायामिति पृष्ठानुपृष्ठिका by adding ठन् (इक); by following close at the back, *i. e.* close pursuit.

वेशवास—For a vivid description of courtesans' residence see Dámodaragupta's Kuṭṭanîmata. विरुद्धं—against the practices and ways of; *i. e.* a harlot ought to welcome any young man. He explains this in the following Śloka.

विगणय—विशेषेण गणय particularly think that; remember the fact that. लतेव—*i. e.* which is not the property of a particular man; any one passing by it can admire its beauty and enjoy the sweet smell of its flowers.

पण्यभूतं—पण्यं भूतं पण्यभूतं, सुप्सुपेति समास: likea saleable commodity; anybody can buy it. फुल्लां—फुल्ल p. p. p. of फल् 1 P. to burst open. नाम्यति—used for नामयति inadvertently. The form is defended, however, by commentators. One way is to take नाम (bending) as one of the words of the कण्ड्वादि group, which are nouns and verbs ; when verbs they take य (यक्); adding य and dropping the अ of नाम we get नाम्यति. Another way is to take it as a denom. verb formed from नाम by adding य ; see com.

Śl. 31. The last line is repeated after VIII. 17. This śl. occurs in the Chárn.

P. 23. गुण: खलु &c.—brings out the nobility of Vasantasenâ's mind; she is no slave of money. In the Chár. she says—कुलपुत्रजनस्य शीलपरितोषोपजीविनी गणिका खल्वहम् । *Cf.* गुणशुल्काऽहं न धनशुल्का Daś. p. 85; *cf.* the love of Rûpaṇikâ in the Kathás.; and of Rágamañjarî in Daś. गर्भदासी—गर्भप्रभृति दासी a born slave—used as a term of reproach and abuse. कामदेवायतनो०—is short for ०देवायतनोद्याने चारुदत्तदर्शनात्प्रभृति.* चारुदत्तस्यानुरक्ता—The Loc. (or Acc.) is the proper case with अनुरक्त; but Śakâra can ignore it. This statement shows that Śakâra was not quite an idiot; he had his eye on Vasantasenâ and must have got the information from one of his agents engaged to watch her actions. यदेव परिहर्तव्यं &c.—For, Vasant. would take advantage of the information. चारुदत्तमनु०—Viṭa uses the proper case. रत्नं रत्नेन &c.—जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते । *Cf.* रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन Ragh. VI. 79. काणेलीमातः—काणेली माता यस्य; the final क (to be added to Bah. compounds ending in तृ) is not added here, as it is not absolutely necessary to do so. This way of addressing a person by referring to his mother is common in Bhása; *cf.* गान्धारीमातः, Pañcharátra. काणेली is said to mean 'an unmarried woman, having children,' *i. e.*, one who lives with a man like a wife although not married to him, and who is looked upon almost as a Kulâṅganâ. Śakâra's mother was a woman of this sort, her daughter living with the king like a wife. She was the head of the house, as appears from Śakâra's speech in the 9th Act तदा आवुत्तं राजानं पालकं भगिनीपतिं विज्ञाप्य भगिनीं मातरं च etc., where he gives prominence to his mother instead of to his father. Hence although Viṭa addresses him as काणेलीमातः he does not resent it. Compare in this respect Chánakya who always addressed Chandragupta as Vṛishala. Some read काणेलीभ्रातः brother of an unmarried woman living with a man (here the king).

No

*Wilson remarks—"The temple of Kâmadeva makes a great figure in all the dramas and tales of the Hindus of any antiquity. There was always a garden or grove attached to it, to which no sanctity, however, seems to have been ascribed, as was to those of Albunea or Dodona: it was rather the Daphné of the Hindu religion, the resort of the young of either sex at public festivals, and the scene of many love-adventures."

आलोकविशाला—Very keen in seeing things (आलोके दर्शने *com.*); or आलोके when in light विशाला of long ken, as contrasted with ०विच्छिन्ना. विच्छिन्ना—cut short, *i. e.* deprived of its power. This is from the Chāru. with the reading संच्छन्ना for विच्छिन्ना.

P. 24. लिम्पतीव &c.—occurs in the Chār. This Śl. is cited in the Kâv.-Pra. first as an instance of उत्प्रेक्षा and then of संसृष्टि. अर्थालंकारसंसृष्टिस्तु लिम्पतीव० पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संसृष्टिं प्रयोजयतः उत्तरत्र तु तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे । Also quoted and discussed by Daṇḍin ; see Kāv.-D. II. 226. सौरभ्यानु०—closely followed by, leaving its trace behind. We should expect ०शब्दं and ०गन्धं to be in the Nom.; as they are, we must explain the Acc. by supplying उपलक्षयति. शृणोमि &c.—see com.; he says this for fun. *Cf.* Midsummer--Night's Dream quoted by Wilson—

Bottom as Pyramus:
" I see a voice: now will I to the chink,
"To spy an' I can hear my Thisby's face."

And in the same—

"Eye of man hath not heard, nor ear seen," &c.

जनान्तिकं—This stage-direction is used when a character whispers or says something to another, excluding others with the palm of the hand with its three fingers raised (त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥). Viṭa now begins actually to help Vas. in getting out of the reach of Śakāra. कामं—A particle indicating consent not whole-hearted ; in this sense it is generally followed by तु. *Cf.* कामं न तिष्ठति मदाननसंमुखीयं भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः । Śák. I. 28 ; see also Ragh. IV. 13, VI. 22 ; Mâl.-M. IX. 34. सौदामनी—सुदाम्नः (of a cloud) अपत्यं स्त्री. संधिलीना—संविलीना is a better reading and should have been adopted in the text ; 'totally lost in the cloud.' सूचयिष्यति—This is a hint to her to remove the ornaments and chaplets. This śl. is from the Chár. with the variations जलदोदरसंनिरुद्धा, हि वायुवशोपनीतो गन्धश्च शब्दमुख०.

संयोगेन—see com.; it rather means 'the joining of the panes of the door.'

P. 25. स्फारीभवन्ति—A Chvi-formation from स्फार great, wide. सत्त्वं—mental firmness, the stuff of which a person is made. This śl. occurs in the Cháru. with the readings निर्वैरा विमुखी० स्फीता भवन्त्या० सत्त्वं हास्यमुपैति. विहरति—has his movements, moves. अल्पच्छदः—अल्पः छदः clothing यस्य. षष्ठं &c.—For the five great sins, see com. भवन्तं—The use of the *mas.*

should be explained by supposing सुहृदं to be understood after it, or सुहृद् after दारिद्र्य.

सवैलक्ष्यं—विगतं लक्षमस्यासौ विलक्षः one embarrassed or abashed; विलक्षस्य भावः वैलक्ष्यं; वैलक्ष्येण सहितं यथा स्यात्तथा । Vid. felt ashamed because his refusal caused deep sorrow to Chârudatta as expressed in his above reflections on poverty.

P. 26. अभ्युपपत्ति°—As if to favour me by granting me protection. पिण्डीभूतेन—The wind was being collected there, not finding passage in; and so it rushed in in a lump. °शालात:—Read शालत:.

भाव अन्वेषयामि—This speech follows close upon Śakâra's speech शृणोमि माल्यगन्धं &c. on p. 24. The student should remember that while Śakâra with Viṭa and Cheṭa was pursuing Vasantasenâ, Chârudatta was holding discourse with Vidûshaka inside the house. Now it so happens that as soon as Vasantasená reaches the door, it is opened by Vidû.; Vasanta. gets in and Radaniká comes out at a time when Śakâra moves forth to catch Vasantasenâ. The words of Śakâra and Viṭa (अन्विष्यतां अ°) were uttered just before Radanikâ came out. The two scenes occur simultaneously.

P. 27. चाणक्येनेव द्रौपदी—Another instance of a reckless simile (हतोपमा). Cháṇakya the famous statesman and writer on politics was the prime minister of Chandragupta. He lived in the 4th century B. C. and was in no way connected with Draupadî.

वयसो दर्पात्—Viṭa, thinking that Vasanta, was really caught, and angry that she should not have acted on his hint, says this, apparently to please Śakára—'You in your pride of youth wished to follow a nobly-born youth; but you are caught (as a punishment)' &c. Some construe दर्पात् with कर्षिता; but that is not a good way. It involves दूरान्वय; again Viṭa is not likely to say this in the hearing of Śakâra. कुसुमाढ्येषु—कुसुमैः आढ्याः तेषु rich in, *i. e.* profusely decorated with flowers. सेवितव्येषु—To be gently handled in love-sport. *Cf.* the Subháshita (ते कबरीभारः) भवति (शिववदाचरति) च कलापवत्त्वान्निर्जर-(a god, a young man) सेव्यः कथं नोचेत् ।. This śl. occurs in the Châru. with the readings एषा हि......पुत्रावमानिनी । केशेषु कुसुमन्यासैः...घर्षिता ॥.

एषाऽसि &c.—The repetitions in this śl. can be easily marked. This śl. occurs in the Châr. with the readings एषा हि वासुः......। कूज क्रन्द लप वाऽऽर्तं महेश्वरं शं°. व्यवसितं—set on foot,

endeavoured to be done; सो with वि and अव implies determinate effort; *cf.* यमुद्धर्तुं पूषा व्यवसित इवालम्बितकरः । Vik. IV. 34. स्वरसंयोगः—the union or agreement of sounds; *i. e.* voice; used with reference to a voice already heard; *cf.* आर्यकौशिक्या इव स्वरसंयोगः Mâlav. p. 99.

P. 28. दधिसार—The cream of curds. दधिभक्त *v. l.*—rice mixed with curds. ०छाल्लि *v. l.*—the upper surface of curds. दास्याःपुत्र्या—An *aluk* comp. (censure being implied).

रङ्गप्रवेश—Appearance on the stage, where it is necessary to change the voice to suit the particular part one has to play. This shows that acting was a part of the accompliments of a courtesan in those days. Or रङ्ग may mean 'a music hall,' where dancing, along with music, was taught. Singing also required a knowledge of the change of tones to suit a particular *Rasa.* कलानां—such as the imitation of the sounds of birds, &c. स्वरनैपुण्यं—skill in the modulation of the voice. In the Châru. the reading of the second half is स्वरान्तरेण दक्षा हि व्याहर्तुं तत्र मुच्यताम् ।.

पशुबन्धो०—पशुः बध्यते अत्र इति पशुबन्धः; अधिकरणार्थे घञ् (अ); the place where the animal to be slaughtered at a sacrifice is tied. फुरफुरायते—see note on खटखटायेते p. 4. प्रवेइयन्ते—The reading प्रविशन्ति is better, in which case दरिद्रतया becomes करणे तृतीया.

P. 29. भागधेय—भाग एव भागधेयं fate. दुष्टस्य—spoiled by being worm-eaten. महाब्राह्मण—Generally the word महत्, when prefixed to words like ब्राह्मण, implies slight or censure; *cf.* शङ्खे तैले तथा मांसे वैद्ये ज्योतिषिके द्विजे । यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥. But here, though used in good humour, it is used in a good sense as will appear from the subsequent action of Viṭa; *cf.* for such a use पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः Bhaṭṭi. I. 4.

P. 30. मा परिभवः—Construe परिभवः मा (let there not be). Notice the use of मा, which is often used in this play without a verb in the Imperative. Here अस्तु may be supplied. The metre of this line is faulty; so वो in परिहवो should be read as a short syll. नास्ति कृतान्तस्य &c.—supplies the reason for the statement in the first line. कृतान्तस्य—कृतान्त is used frequently in this play in the sense of 'fate' or providence. See note on śl. 53 *infra.* नाम—may be प्राकाश्ये (as is well known) or संभावनायां as the Com. takes it. He means—'One who is in affluent circumstances to-day may be reduced to straitened circumstances to-morrow, so one should not

insult a man because he is poor.' चारित्र्येण &c.—is another reason for the same. The loss of character is more deplorable than the loss of wealth.

सकामा—In the Châr. we read अकामा ह्रियते and सा भ्रष्टा. स्वाधीनयौवना—स्वस्मिन्नधि स्वाधीनं, स्वाधीनं यौवनं यस्याः *i. e.* one who can dispose of her youthful person in any way she likes, hence a courtesan. The epithet सकामा is added to show that they were justified in going after her. शीलवञ्चना—(this being led to) the loss of character. वञ्च् is used when a result follows which one does not expect. *Cf.* स्वर्गाभिसंधिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे Kum. VI. 47. For a different sense *cf. infra* I. 58.

अनुनयसर्वस्वं—The all-in-all of, *i. e.* the most convincing indication of. For, falling at the feet with the weapon cast off implies complete surrender. समयतः—समयः a condition, an agreement. प्रणयः—an act of kindness, a favour. *Cf.* अलंकृतोऽस्मि स्वयंग्राहप्रणयेन भवता । *infra*, Act VII.; for a different sense see śl. 46 below.

P. 31. सासूयं—With jealousy, disdainfully. असूया is intolerance of another's praise (गुणेषु दोषाविष्करणमसूया Sid.-Kau.). कृपणाञ्जलि—*lit.* folding of hands indicative of one's weakness of spirit or helplessness ; hence, a humiliating bow. अशितव्यं—Anything fit to be eaten; pot. p. p. used as a noun ; *Cf.* भवितव्यं. आह्निकद्रव्यं *v. l.*—(see com.) daily provisions ; a day's food.

प्रणयैः—प्रणय a request; solicitation; hence, the gratification of supplications. कृशीकृतः—reduced to thinness, *i. e.* to poverty. This brings out his generosity, kindliness and absence of love of money. विभवैः—By reason of his wealth, *i. e.* through the pride of wealth. कश्चित्—Some take this in the sense of 'an insignificant man.' न विमानितः—brings out his humility (अनुद्धतत्व); *cf.* अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः Bh. Nît. 70. ह्रदः—A pool with unfathomable water; तत्रागाधजलो ह्रदः Amara. तृष्णा—(1) desire for money; (2) thirst. शुष्कवान्—(1) became poor; (2) was dried. This śl. occurs in the Chârn. with the readings स मद्विधानां, न तस्य काश्चिद्विभवैरमाण्डितः । निदाघसंशुष्क इव ह्रदो महान् नृणां तु तृष्णामपनीय शुष्यति ॥.

पाण्डवः श्वेतकेतुः—Again a reckless confusion of names and events. Śvetaketu was neither a Pâṇḍava nor a warrior. He

is a sage figuring in the Upanishads, being the son of Uddâlaka and the maternal uncle of Durvàsas. *Cf.* श्वेतकेतुर्हारुणेय आस &c., and उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच &c.; Chhánd. Up. VI. 1, 1; 8. 1. According to the Mahábhârata, he put a stop to the practice of married women consorting with other men, especially with Bráhmaṇas. If we take श्वेतकेतु in the sense of Arjuna (the monkey-bannered one, श्वेतः मारुतिः केतुर्यस्य) then Śakâra comes to be unconsciously right. पुत्रो राधायाः—This was Karṇa. He was cast off in a river by Kuntî, out of fear of the elders, because he was born of her when a virgin from the sun; but he was found by Adhiratha, the charioteer of Dhṛitaráshṭra, who handed over the child to his wife Ràdhà to bring him up. Hence he is called राधेय and सूतपुत्र. Râvaṇa, the son of Viśravas and the grandson of the sage Pulastya, is well known. इन्द्रदत्त is a character in the Bṛihatkathâ of Guṇâḍhya. These three names may be taken separately ; but to make the inconsistency more striking they should be taken together, इन्द्रदत्त being taken as an adj. The son of Râdhâ was not Râvaṇa, nor was he इन्द्रदत्त, but दुर्वासोदत्त or सूर्यदत्त. आहो कुन्त्यां &c.—To associate with Kuntî the name of Râma who was known for his एकपत्नीव्रत is the height of absurdity. कुन्ती was the mother of the Pâṇḍavas and was not a contemporary of Râma. Again, Aśvatthâmâ was the son of कृपी. Aśvatthâmâ was powerful (अश्वस्येव स्थाम बलं यस्य, the स् being dropped). *Cf.* अश्वस्येवास्य यत्स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् । अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति ॥. धर्मपुत्रो जटायुः—Jaṭâyu was not the son of Dharma (that was युधिष्ठिर) but of Aruṇa, (according to some, of Garuḍa). He was the younger brother of संपाति. His story is well known.

All the persons named here were distinguished for their valour. This shows that Śakâra knew history but confounded these names to manitain his conventional character. कल्पवृक्षः—कल्पः the desired object ; तस्य वृक्षः (जन्यजनकभावसंबन्धे षष्ठी) the wish-granting tree ; a Gen. Tatp.; कल्पफलकः कल्पपूरणो वा वृक्षः; शाकपार्थिवादिः. It is one of the five trees of heaven which are in the Nandanavana of Indra (पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥). दीनानां कल्प०—Who granted every wish of the poor. कुटुम्बी—कुटुम्बमस्यास्तीति ; the head of a family ; he considered all good men as the members of his family, *i. e.* protected them. *Cf.* Hitop. उदारचरितानां तु वसुधैव

कुटुम्बकम् ।. आदर्शः—a mirror of. आदृश्यते रूपमत्र ; दृश् with आ and अ (घञ्). That in which one's form is seen in its true nature ; hence a perfect model or type of. *Cf.* आदर्शः सर्वशास्त्राणां Kád. p. 10 ; and 'the glass of fashion' Hamlet III. ०निकषः—the touchstone for testing सुचरित ; *i. e.* the standard of. शीलवेला०—वेला is the boundary line of the land covered by the water of the sea at high tide. Read in the com. समुद्रो वेलामिव.

P. 32. पुरुषगुण०—virtues which characterize a perfect man, such as compassion, courtesy, truthfulness, honesty &c. दक्षिणोदार०—may also be taken as दाक्षिणश्चासौ उदारसत्त्वः (magnanimous) च. एकः......जीवति—*Cf.* स जीवति गुणा यस्य धर्मो यस्य स जीवति । गुणधर्मविहीनो यो निष्फलं तस्य जीवितम् ॥.

अन्धस्य दृष्टिरिव पुष्टिरिव &c.—आतुरः a sick man. The implication is—she has vanished depriving you of the pleasure of her sight and your body of the pleasure of an embrace. मूर्खस्य बुद्धिरिव—As in your case when you foolishly said that Chàru.'s house was near at hand. सिद्धिरिवा०—As a man who does not take time by the fore-lock fails to get success in his undertaking, so you were not on the alert to catch her in time and therefore she is lost to you. व्यसनिनः—व्यसनमस्य विद्यते. One in difficulty or distress. In this case परमा विद्या will simply mean a difficult Śástra requiring great effort for mastering it. Or व्यसनानि अस्य विद्यन्ते a man addicted to vices, a dissipated man. The *Vyasanas* originating from काम and क्रोध are given by Manu as—मृगयाऽक्षा दिवास्वापः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयाऽर्थदूषणम् । वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोध॰ जोऽपि गणोऽष्टकः ॥ VII. 47. In this case परमा विद्या means ब्रह्मविद्या or Vedánta-Vidyá. *Cf.* द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ।* * अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । Muṇḍakop. I. 1. 4. 5. Implication-'You, of confounded memory and dissipated, filled her with disgust and she left you.' अरिजने रतिरिव—As one can have no love for one's enemy so she can never love you, as you have offended her by your indiscriminate advances. आलाने &c.—He now plainly states what was implied in the previous Śl. आलानं—a post to which an elephant is tied; it sometimes means the chain by which an elephant is tied. वल्गा—reins. हृदये गृह्यते &c.—He means:—You can capture a woman only if you have secured her real affection ; force will never do.

P. 33. भावः अभावं—A pun on the word भाव which means (1) a respectable person, here Viṭa ; and (2) presence,

existence. *Bháva* has gone to *abháva*, *i. e.* disappeared, has left. काकपदशीर्षमस्तक—Here शीर्ष and मस्तक mean the same thing, and so one of them is redundant. Crow-foot-pated one; *lit.* one having a head bulged out on the sides and elongated and appearing in the front like the foot of a crow, *i. e.* deformed. Or शीर्ष may mean the tuft of hair on the head. One having a tuft of hair like a caret on the head. काकपद is the mark caret (^) used to indicate an omission supplied afterwards. Bharata in his Náṭyaśàstra says that Vidû. should dress his hair so as to give it the form of a काकपद. But the first sense is natural. Śakâra here uses his usual device of repetition and also refers to Vidû.'s deformity of head. The other sense given by the Com. द्यूताद्यकार्यप्रवृत्तौ &c. (Chief of the princes of sharpers–Ryder) does not seem to be intended. Śakára is not likely to use an expression with such a far-fetched meaning.

P. 34. नवनाटक &c.—नव is put in to indicate that the actress wears special decoration. सूत्रधारित्र—The fem. form of Sûtra. humorously used for the usual Naṭî, by Śakára. For, a female stage-manager is unknown to the Sanskrit drama. " A word like ताण्डवसूत्रधारि in Chaurapañchásiká 7 is obviously without bearing on the history of the drama in India. The expression in our passage cannot be used as direct evidence, since it may be nothing more than another absurdity of Saṃsthánaka's." Dr. Ryder.

अधिकरणं—A Court of justice; a tribunal. Hence अधिकरणिक a judge. व्यवहार—The filing of a law-suit, judicial procedure. लघु—quickly. निर्यातयत्—Handing over back, restoring. Here Śakára speaks as if Vasant. belonged to him. *Cf.* for this sense Vik. V. तद्देतस्य ते भर्तुः समक्षं निर्यातितो हस्तनिक्षेपः p. 125 ; or अद्य......निर्यातितो मे दीर्घायुः p. 128. अनुबद्धा—Continuous, close, ever-abiding. अथ वा &c.—Here the subject-matter of the ninth Act is hinted. कूष्माण्डी—A pumpkin (कोहळा in Marathi). Some read कक्कालुका for कश्वालुका and translate it by कर्कारुकः (०वृन्तः). We should have also read कूष्माण्डः. Here the use of the fem. for the *mas.* and of लीने for लीनायां is Śakárian. See Com. हैमन्तिक—हेमन्तस्य इयं हैमन्तिका; हे० रात्रिः हैमन्तिकरात्रिः तस्यां सिद्धं; prepared on a wintry night (which is colder than day). लीनायां वेलायां—After the lapse of some time. पूति—putrid ; when taken with कूष्माण्ड or पड़ा it becomes पूतिः by लिङ्गविपरिणाम. These things under the conditions

mentioned do not putrefy or rot even after the lapse of some time. By this Śakára means that his enmity, too, caused by Chârudatta's refusal to deliver over Vasant., will not rot, *i. e.* will ever remain fresh. तवानिर्यातनजन्यं वैरं न भविष्यति पूतिः So the fig. of speech here is [अत्राप्रस्तुतानां यथोक्तानां कूष्माण्डादीनां वेलातिपातेऽपि पूतिगन्धित्वाभावप्रतिपादनेनाप्रस्तुतस्य वसन्तसेनाऽनिर्यातनजन्यवैरस्य प्रत्ययाद्] अप्रस्तुतप्रशंसा. Some render त्रीणि अ वेले as ऋणं च वैरं in Sans., adding these to the list. In this case there is no अप्रस्तुतप्र०, as वैर is actually mentioned, but कारकदीपक. L. D. takes a different view. He reads the words न भवति पूतिः with a Kâku. Then it would mean—Do they not get spoiled when time passes (although care be taken to preserve them)? Yes, they do. So if you restore Vasantasenâ to me after a lapse of time, (thinking over the matter), it will spoil the business (चिरंतनत्वेन प्रशिथिलं स्वकार्यम्); the matter will lose its charm.

शोभनं—Well, in a pleasing way. स्वस्तिकं *v. l.*—favourably (to me); so as to lead to a happy end. सकपटं—cunningly, cleverly (so that I should gain my object). These two clauses show that Śakára climbs down from his former haughty position (मरणान्तिकं वैरं भविष्यति). लघुकं *v. l.*—means briefly, in a few words. प्रासादबालाग्र०—It is difficult to see what this exactly means. The natural meaning seems to be बालं नूतनं (newly-built) अग्रं a turret or top यस्याः सा कपोतपालिका dove-cot, *i. e.* upper terrace. Śakára humorously calls the upper terrace a dove-cot; the Com. assigns a technical meaning to बालाग्र, *viz.* a wild elephant; *i. e.* a terrace marked with the figure or cornice of a wild elephant. अन्यथा—Otherwise, *i. e.* against my direction; in a way not favourable to me.

P. 35. कपित्थगुलिकं—The round fruit of the Kapittha or wood-apple tree (कपयस्तिष्ठन्त्यत्र इति कपित्थः; पृषोदरादिः). मडमडायिष्यामि—Verb formed from the onomatopoetic word मडमड; I will make it produce the sound 'maḍ maḍ,' *i. e.* crush it. *Cf.* येन कपिला कल्याणी मडमडायिता । Uttar. IV. p. 101; मा दास्याः-पुत्र.................. कपाटसंपुटप्रविष्टमिव पक्वकपित्थं शीर्षं ते चूर्णचूर्णं मडमडायिष्ये । Chāru. असिं—The same sword that was dropped by Viṭa, near Vidûshaka. In the Chāru. no mention is made of a sword. विपरीतं—In the reverse way, *i. e.* seizing it by the point with the hilt raised up. निर्वल्कलं—Without its bark, *i. e.* covering; this is generally taken to mean 'unsheathed.'

मूलकपेशि—The rind of a radish. कोशद्युतं—To avoid the contradiction with निर्व०, we are to suppose that Śakâ. put the sword into its sheath before taking it on his shoulder. The Śl. is translated accordingly. It is better however, to take निर्वल्कलं in the sense of 'without the outer covering of cloth.' The sheathed swords of rich men are carried by their servants on their shoulders, being placed in coverings of fine woollen or some such cloth. निर्वल्कलं cannot be taken with मूलक० as proposed by some; for in that case निर्वल्कलं must be taken as compounded with मूल०; but this violates the metre. कुक्कुरैः कु०श्व—some think that this is meant to refer to Vid. and Radaniká. बुक्क्यमानः—Being barked at. बुक्क् 1, 10 P. to bark. There are two other similar roots हिक्क्, and फक्क्, given in the following śl. describing the chase of Daśaratha—भल्लूक एको बहुधा जिहिक्के रुन्धाद्रिरेनं शुनकैर्बुबुक्के । वने श्वकोलाहलदीर्णदिक्के वल्मीकलीनैः फणिभिः पफक्के ॥ Udârarághava I. 53.

P. 36. रदनिका खल्वहं—Mark the pun on the word रदनिका which is her name, and also means 'one having teeth'; fr. रदन and इक (ठन्) showing possession. 'I have got 'teeth' that are always clenched fast and so my mouth is locked up'. She means that she would not tell under any circumstances. *Cf.* for a similar use विमर्दसुरभिर्बकुलावालिका खल्वहम् । Málav. III. p. 54, and परहृदयग्रहणपण्डिता मदनिका खलु त्वम् further on, p. 43.

मारुताभिलाषी—Desirous of, *i. e.* fond of, the breeze; who delights to be in open air. Śástrî Raddî reads प्रदोषसमयः । शीतार्तः रोह०. This is a bad reading. मारुताभिलाषी प्रदोष० is a strange expression; we can readily understand मारुता० अग्निः, but not प्रदोष०; it means 'which desires, is expectant of'; hence full of; windy. Again शीतार्त remains unexplained. If we take मारु० with रोहं० we know why he is sitting exposed to the wind and is शीतार्त; otherwise he would have come in. In the Chàru. we have मारुताभिलाषी प्रदोषः । तद्गृह्यतां प्रावारकम् । and there it is all right. Châru. offers the mantle to the supposed Rad. saying 'the evening bids fair to be windy; so take &c.' प्रयच्छति—We are to understand that he throws it to her from the place where he was sitting. अनुदासीनं—not indifferent to (carnal pleasaures); from the fact that he wore a scented Právâraka she concludes that he yet loved gaieties. In the Châru. we actually have अनुदासीनं यौवनमस्य पटवासगन्धः सूचयति. अपवारितकेन—the manner of the अपवारितक speech; *i. e.* 'turning aside, so

as to hide the act from Chârudatta'. प्रावृणोति—We must supply आत्मानं—covers herself with the mantle. So sincere and ardent was her love for Châr. that anything from him filled her with extreme delight, and so she at once wore it. Raḍḍî Śâstrî supplies रोहसेनं, apparently for the reason that in the second Act Cháru. gives the same cloak to Karṇapúraka, as a mark of his approbation of his heroic deed (see p. 64) and it is not stated when Vasant. returned it to its owner. But this contention will not do. The word अपवारितकेन and śl. 54 leave no doubt that the cloak was worn by Vasantasená. The inconsistency is to be removed by supposing that Vasantasená restored it to Châru. when she deposited her ornament with him, and that the poet forgot to mention it.

तवाभ्यन्तरस्य—There is a play on the word अभ्यन्तर which means inside of the house as well as the inner apartment (अन्तर्गृह). Not sure that Chàru. loved her with equal ardour, she says–I am not lucky enough to enter your inner apartment (as a wife). The Com. says वेश्यात्वात्, *i. e.* she could not enter the inside of the house, being a harlot ; but this is not correct. Chárudatta himself says to Vas. at the end of the fifth Act 'एहि । अभ्यन्तरमेव प्रविशावः ।' This shows that वेश्यात्व was no bar to her entrance into the house. This one sentence brings out the salient trait of Vasantasenâ's character, *viz.* her extreme modesty and humility. Although supremely blessed with beauty and fortune, she does not feel sure of winning Cháru.'s love.

भाग्यक्षय०—भाग्यक्षयः decline of fortune; तस्मात्पीडा सा संजाता अस्याः ताम् । तारकादित्वादितच्. The com. takes भाग्य in the sense of 'the stock of religious merit'; but that idea is expressed by कृतान्तोपहितां. कृतान्तोप०—brought on by fate or providence कृतः अन्तः निश्चयः येन स कृतान्तः (he who fixes or pre-ordains things). Chárudatta deplores his lot that even his servants should not obey him.

P. 37. आविज्ञातावसक्तेन—may be separated as अविज्ञाता (not known as to her reality) अवसक्तेन (clinging, attaching to her body) मम वाससा दूषिता (defiled, desecrated) च. Mr. Raḍḍî says अवसक्तेन स्वगात्रसंबद्धेन । उपभुक्तेनेति यावत्. This is inaccurate. That idea is expressed by मम; अवसक्त must be taken with वसन्त०; she cannot be दूषिता unless there is contact of the garment. Or the whole may be taken as one word—अविज्ञातं यथा तथा &c. By its coming in contact with or getting clung to her

body through ignorance (*lit.* without the matter being known). दूषिता—Wilson remarks—"This instances the great reserve that separated the virtuous part of the sexes among the Hindus. To have touched the wife of another with the hem of the garment was a violation of her person."

ननु भूषिता—Vasant. understands दूषिता in the sense of 'disfigured, made to suffer in beauty,' and so ejaculates ननु भूषिता decorated ; she does not say पवित्रीकृता.

छादिता शरद०—Chârud. could see Vasant. now, as a light was brought in by Vidû. She was clad in the thin white cloak; she is therefore compared to the bright crescent moon hidden by an autumnal cloud which is also white and thin. The simile shows that she was completely veiled. The śl. occurs in the Châru. with the variations—०तप्रयुक्तेन धर्षिता (insulted)...संवृता...शोभते.

अथ वा न युक्तं &c.—As a nobly-born gentleman he suddenly restrains himself from looking at her any more (and describing her further). *Cf.* अनिर्वर्णनीयं परकलत्रं Śák. V. p. 124.

यया मे &c.—It is clear from this that Châr. also was stirred by a similar passion for Vasantasenâ at her sight. विभव०—Extensive, *i. e.* large fortune; विस्तर is appropriate after क्षीण (the expanse narrowed). Its क्षीणत्व is the हेतु of सीदति (disappears, comes to naught). He could not profess his love to her as he was poor. कुपुरुषस्य—कुत्सितः निन्दितः पुरुषः कुपुरुषः; here the कुत्सितत्व lies in his being spiritless. This śl. occurs in the Châru. as यत्र मे पतितः......। रोषः...स्वाङ्गेष्वेवावसीदति ॥.

P. 38. यत्सत्यमलंकृताऽस्मि—It was an honour to Vasant. because the words would clearly show to Châru. that Vasanta. sincerely loved him and spurned the love of Śakára. अज्ञोऽसौ—He is a fool to say like that. देवतोपस्थान०—may be taken as (1) देवतावत् उपस्थानस्य योग्या fit to be waited upon like a deity ; (2) देवतया उपस्थानं तस्य योग्या fit to be the companion of a deity. आदरेणैव सेव्या न तु बलात्कारेणेति भावः. तस्यां वेलायां—At that time, *i. e.* when I told her to take in Rohasena.

प्रतोद्यमाना—Being told in harsh words (such as प्रत्युत्तरमपि नास्ति &c.); repeatedly urged. For प्रतो० some read प्रचोद्यमाना. भाग्यकृतां &c.—Looking to the plight to which I am reduced by fate. He means—She did not come in knowing that I was poor and would not be able to receive her as she deserves. Some take भाग्य० as referring to Vasantasenâ's own state,

viz. her being born a courtesan. But that goes against देवतोपस्थानयोग्या. Also, had that been her idea, she would not have loved Chârudatta at all. "The phrase probably refers to Chârudatta's poverty, not to Vasantasenâ's profession, as Böhtlingk takes it." Ryder. पुरुषपरिचयेन etc.—The last two lines are rather obscure. The meanning seems to be—she does not speak boldly on being acquainted with men, although he (पुरुषः) speaks much. For, she did not return a bold reply to me which she should have done on account of her familiarity with men as a courtesan. Some take पुरुषपरिचयेन with बहु भाषते—Although she talks much (many things) on account of her acquaintance with men, she does not speak boldly. Here we have first दूरान्वय. Secondly, Châr., not being previously acquainted with Vasa., could not have known how she talked at home. Thirdly, it is no compliment to her to call her बहुभाषिणी. So the first way is better. Dr. Ryder also says—"But Vasantasenâ has not spoken a word aloud since her entry into the house; so that perhaps we have to understand 'a man' as subject of भाषते." अविज्ञानात् &c.—अविज्ञानात् is to be taken with अपराद्धोऽस्मि. "Through ignorance I committed an offence by thus addressing (or treating) as a servant you, whom I did not know as such (अपरिज्ञात)." If अविज्ञानात् be taken with ॰नोपचारेण the meaning will be—by this my treatment, through ignorance, of you as a servant, which was never known to you (अपरिज्ञातः त्वया अननुभूतः यः परिजनवदुपचारस्तेन). अपराद्धोऽस्मि—Mark the Active use; *cf.* अपराद्धोऽस्मि तत्रभवतः कण्वस्य । Śâk. VII. p. 200.

P. 39. अनुचितभूमिका॰—By ascending to—intruding on—a place (a Brâhmaṇa's house) which is not the proper place for me, *i. e.* where I, as a harlot, should not have come. सुखं—may be taken with प्रणम्य or समागतौ (have happily come together). कलमकेदारौ—As the stalks of paddy of two adjoining fields meet by their tops inclining to each other. Vid. says this humorously. कलम—is a kind of fine paddy; its stalks wave beautifully in the wind. *Cf.* तुतोष पश्यन्कलमस्य सोऽधिकं सवारिजे वारिणि रामणीयकम् । Kir. IV. 4. करभजानु॰—*i. e.* ugly, being depressed in some parts and protruding in others. इति उत्तिष्ठति—He rises to go wishing to leave them alone; instead of this some read उत्तिष्ठतमिति, as part of Vidû.'s speech. In this case the meaning is 'you should rise and go inside the house.' तिष्ठतु प्रणयः—'Let courtesy be set aside, let formalities cease;' implying thereby

that they were on sufficiently familiar terms now to have done away with excuses. चतुरः &c.—उपन्यास is what is set forth for consideration; hence, the beginning of a topic, introduction. *Cf.* अहो उपन्यासशुद्धिः Mál.-M. III. p. 69; निर्यातः शनैकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः । Amaruśa. 23. चतुरः—because, although addressed to the Vid., it was also intended for her and had a side-meaning—Let this love be abiding (तिष्ठतु प्रणयः). मधुरः—because it contained a response to her love. ईदृशेन—supply सह, 'with him who is poor;' *i. e.* without the means of enjoyment or of repaying obligation. See p. 45. In the Cháru. she says—अदक्षिणं खलु प्रथमदर्शने यदृच्छागतया इह वस्तुम्. पुरुषेषु न्यासाः &c.—She means–a deposit is made, not looking to the wealth in the house, but through confidence in the worth of a man. स्वस्ति—स्वस्ति implies a blessing, which means that the Vid. took it as a free gift made to him. Hence Chàru. says धिङ् मूर्ख &c.

P. 40. चौरैः ह्रियताम्—Let it be stolen by thieves; what do I care for it? Of course Vid. says this humorously. This speech of Vid. is not complete; the full speech is ह्रियतामेषोऽस्या अस्माकं विन्यासः. Similarly the full text of Cháru.'s speech is......न्यासः खलु अयम् । अचिरेणैव कालेन निर्यातयिष्ये । But the poet skilfully breaks them up in such a way that the parts also syntactically fit in with each other. Thus, as soon as Vid. says ह्रियतां, Chàru. is made to say अचिरेणैव कालेन, which, taken with Vidû.'s speech, means 'stolen in a short time,' and thus suggests the events of the third Act. The two parts अचिरेणैव कालेन and एषोऽस्या विन्यासः need not be taken together; but if so taken they will mean—'In a short time we shall lose this deposit and be free from the care of guarding it' [विगतो न्यासः विन्यासः न्यासः विन्यासः भवेत्], and not 'will be our property,' as Mr. Paranjape suggests, because Châru. would never allow that. This way of suggesting parts of the story is called a Patákásthána, of the 3rd kind; see Sâh.-Dar. VI. 48. *Cf.* Mud. IV. राक्षसः—अपि नाम चाणक्यबटुः—दौवारिकः—(प्रविश्य।) जयतु । रा०—अतिसंधातुं शक्यः स्यात् । दौ०—अमात्यः. Or Veṇî. II. दुर्यो०—ममोरुयुग्मम् । (प्रविश्य) कञ्चुकी—देव भग्नं भग्नम् । &c. p. 47. चतुष्पथ—see p. 14.

राजमार्गविश्वास०—That can be depended upon &c., *i. e.* shedding a powerful light, and not easily blown out on the broad road where the wind is strong. जनान्तिकं—see p. 24. निस्नेहाः—(1) devoid of oil; (2) destitute of affection. Perhaps the sentence contains a hint to Chârudatta that he should not fall

too much in the hands of Vasantasenâ lest he, too, may be treated like a निर्धनकामुक.

P. 41. शशाङ्कः—The moon (having the mark of a hare). कामिनीगण्ड॰—कामोऽस्या अस्तीति कामिनी a beautiful young woman; तस्या गण्डः स इव पाण्डुः yellowish-white. Here the usual relation of उपमेय and उपमान is reversed to indicate the superiority of the cheek to the moon (the usual standard of comparison). This is also meant as an indirect compliment to Vasantasenâ. तिमिरनिकर—The heap, *i. e.* compact mass of darkness. स्रुतजले इव पङ्के—स्रुतं जलं यस्मात् Mud, from which water has trickled down; *i. e.* the surface of which is moist and unbroken. This is not a happy simile. The rays of the moon gradually removing the darkness are compared to streams of milk falling on darkish mud gradually hiding its surface and turning it white. For the comparison of rays of the moon to streams of milk, *cf.* क्षीरेण क्षालितेवोर्वी शर्वरीशे विराजति. This Śl. occurs in the Châru. with the readings—क्लिन्नखर्जूरपाण्डुर्युवतिजनसहायो......। तिमिरनिचय॰...हृतजल इव...॥. भवति वस॰—Here we are to imagine that they then start and reach the house of Vasantasenâ. राजमार्गो हि शून्योऽयं—Chârudatta must be supposed to say this on reaching his house, which was also situated on the high way. The road was solitary as it was midnight. For when the moon rose it was about 11. P. M. वञ्चना—Deception, a trick (being played upon us). बहुदोषा—fraught with harms, abounding in evils or dangers (coming from robbers &c.). त्वया रात्रौ—Because Vidú. would be in the house during the night. The concluding portion of this Act is marked by extreme brevity.

ACT II.

The second Act opens with a conversation between Vasant. and her maid Madaniká, in which the former makes a confession of her love for Chárudatta. While they are conversing a cry is heard in the streets which finally serves to introduce Saṃvâhaka, a shampooer, who was once in the service of Châru., but had turned a gambler afterwards, to Vasantasenâ. Vasanta. pays off the debt Saṃvâ. owes to the gambling-master, whereupon he resolves to become a Buddhistic mendicant. This is necesaary for the proper understanding of the events that terminate in the final catastrophe. Another incident mentioned in the Act is Saṃvâhaka's rescue from the grasp of Vasantasenâ's elephant by Karṇapûra, who gets the

प्रावारक from Châru. as a reward for his heroic deed. The mention of this fact, and the praise bestowed on Châru. by Saṃvâhaka, serve to further develop the love Vasant. had conceived for Chârudatta. See Introd. for other particulars. The second Act consists of seven parts forming two scenes which the student can easily mark.

P. 42. मात्रा—*i. e.* Vasantsená's mother. भार्यासकाशं—Vasant. is addressed as Âryá. संदेशेन—having charged me with a message; mark the use of the Instr. हृदयेनालिखन्ती—Drawing (some) picture by the heart; brooding over something. *Cf.* मनो निष्ठाशून्यं भ्रमति च किमप्यालिखति च । Mál.-Mádh. I. 31. L. D. reads कमप्यालिखन्ती and says अभिलषन्तीत्यर्थः. सोत्कण्ठा—उत्कण्ठया सहिता. उत्कण्ठा—a love-longing; it is 'सस्पृहं आध्यानं,' thinking about a person with a desire for his or her company. It is thus defined—रागे त्वलब्धविषये वेदना महती तु या । संशोषणी तु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधाः ॥. न किमपि मन्त्रयसे—This is the reading generally found; it means—you have not said anything and I have not replied to you. It is decidedly better to read मन्त्रये 'I have not said anything.' The mistake is due to मन्तेसि (the Prakrit for मन्त्रयसे) being misread for मन्तेमि, मि and सि being easily confounded. आ—or आम् is used when one remembers the right thing.

P. 43. स्नेहः पृच्छति—So in the Vik. मदनः खलु त्वामाज्ञापयति &c. p. 73. पुरोभागिता—forwardness; पुरोभागः अस्यास्तीति पुरोभागी; *lit.* one who takes a share foremost; hence, officious; *cf.* पुराभागे किं स्वातन्त्र्यमवलम्बसे । Śâk. V. p. 135; Vik. III. मा खलु मां पुरोभागिनीं समर्थयस्व । p. 84. पुरोभागिनः भावः पुरोभागिता a fault-finding disposition. *Cf.* प्रायः समानविद्याः परस्परयशःपुरोभागाः । Málav. I. 20. कामः खलु नाम &c.—The whole may be read as one sentence. "It is, indeed, the divine Káma (the god of love) who is favoured by you; Káma, who is the great festivity (joy) of youths." *Cf.* "Love is a mighty god, who holds his holidays in youthful breasts." Wilson. Or, we may split up the sentence into two—कामः खलु एष भगवान् (य एवं विकारयति)—This is, indeed, the God of love (that has thus led you to love a man): *cf.* भ्रमति भुवने कंदर्पाज्ञा विकारि च यौवनम् and सोऽयं प्रसिद्धविभवः खलु चित्तजन्मा Mál-Mádh. I. 17, 20. अनुगृहीतो महोत्सवः &c.—The great festival of young men (*viz.* the gaining of your love) is favoured by Cupid. What is meant is—That you have set your heart on some young man is a triumph for Cupid and a source of great joy to that young man. Jîb. reads कः खलु नामाद्य अत्रभवत्या अनुगृहीतो महोत्सवे (at the great festival)

(मधूत्सवे) तरुणजनः—which is simpler. राजा राज०—Mad. thinks that her mistress, so richly endowed with beauty, must have fixed her affection on some such person (*cf.* सागरं वर्जयित्वा कुत्र वा महनद्यवतरति). सेव्यते—equal to सेवितुमिष्यते desired to be served (*i. e.* won over by your attendance on him). रन्तुमिच्छामि &c.—I wish to enjoy the pleasures of true love and not to minister to the pleasures of the great for their money (like an ordinary courtesan, that sells her body for money). See com. Jîb. considers the passage from here to the third speech of Madaniká as spurious on the ground that a young woman would not express herself in such clear terms.* But we must remember that Vasant. is speaking in private and can freely open her heart to her confidante. काम्यते—is sought as an object of love; mark the difference in the wording. The first question (सेव्यते) was asked as to a courtesan whose profession requires her to humour great persons (such as a king or his minister) for money. पूजनीयः &c.—She means that she would not be able freely to enjoy the company of one she would have to honour.

P. 44. हञ्जे—A vocative particle used in addressing a maid-servant; see com. उपारूढः—For he values money more than the company of his beloved. भर्तृदारिकया—Properly a term of address for a princess (भर्तुः दारिका) in dramas; and then for any mistress. उदासीनेव—*i. e.* one who remains indifferent to what happened there. She means—Don't you know the man who attracted my attention and captivated my heart there? शरणागता—शरणमागता ; refers to Vasantasenâ's having taken shelter in Châru.'s house when pursued by Śakâra. Vas. must have spoken about the incident on her return to her house to Mada. and others. श्रेष्ठिच०—श्रेष्ठिनां चत्वरं the quarter or residence of the chief or leading merchants. श्रेष्ठं धनादि अस्यास्तीति श्रेष्ठी—the head or president of a mercantile or other guild. अयि नाम०—Mark how eager Vasant. is to hear her lover's name ; it will give her unbounded pleasure.

P. 45. एवं तावत्—I shall say this—to test her love. दरिद्रपुरुष०—For it is the lot of courtesans to be denounced as lovers of money only and not of persons (see *infra* V. 14).

---

* इतः परं मदनिकायास्तृतीयोक्तिपर्यन्तं प्रक्षिप्तमिति मन्यामहे । यतः 'हञ्जे रमिदुं इच्छामि' इत्येवं स्पष्टतः स्वाभिलाषव्यञ्जकं रमण्यः कदाऽपि न कथयन्ति । इत्यादि ।

आर्ये किं हीन०—She means—Even bees do not resort to a mango-tree that has lost its blossoms. Much less then should a discriminating woman like you love a man totally destitute of wealth. अत एव ताः &c.—Vasant. meets her argument by saying that the bees are after all called the *makers* of honey and not the *enjoyers* of honey. So a woman who, having decorated and improved the beauty of her person, only makes it an instrument of the pleasures of others, cannot enjoy life. She for herself would be a courtesan of such type. 'A pun on the word *Madhukaras*, honey-makers or beggars.' Wilson. मनीषितः—desired, coveted by the mind. Mark the Saṃdhi–मनसः ईषितः मनीषितः । (पररूपसंधिः). किं नाभिसा०—Why don't you approach him as a lover, all at once? It will not be difficult for you to win his love; for श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् । Śâk. III. 120. प्रत्युपकारदु०—Const. मा तावत् प्रत्यु० दुर्लभदर्शनो भविष्यति । Unable to make a suitable return for my love by gifts of money or ornaments &c., he as a gentleman will feel chagrined and will not like to meet me again. So I must create confidence in him that I trust him, love him inspite of his poverty &c.; see com. अत एव—*i. e.* for creating confidence in him and also to have an occasion to go to him.

P. 46. नेपथ्ये—Now opens a scene which tells us what sort of people the gamblers were and acquaints us with the manner of their playing the game and the rules with which they were bound. This scene is unknown to the Chár. of Bhása. The persons introduced are Máthura, the keeper of a gambling house, two gamblers, one of them named Saṃvâhaka who owed ten Suvarṇas to the other, and Darduraka, an Ujjain rake, brought in to indicate the revolution planned in favour of A'ryaka. For the dialects spoken by these see Introduction.

भट्टारक—(for भट्टा) refers to the winning gambler (द्यूतकर), and not to the people in the street, as some have it. सुवर्ण—a coin of gold, 80 *guñjás* or 10 *mâshas* in weight (a little more than 175 grains Troy), something like the 'Mohar' of later times. "A weight of gold which, according to different data, varies from 105 grains to 227." Wilson. सुवर्णस्य—सुवर्णार्थं ; the Gen. for the Dat. (तादर्थ्ये); or संबन्धसामान्येन हेत्वर्थे षष्ठी Raddî. रुद्धः—Bound or indebted to us. लब्धः *v. l.*—who was found or detained. प्रपलायितः—has fast (प्र) run away. Mâthura shouts thus on seeing Saṃváhaka escape.

तिष्ठ तिष्ठ—This he says on seeing him, after coming out of the gambling house.

अपटीक्षेपेण—Tossing aside the curtain (implying hurry and fright). पटी is properly the stage-curtain, and पटीक्षेप is the lifting up or pushing aside of a curtain; and a dictum of Bharata says पटीक्षेपो न कर्तव्य आर्तराजप्रवेशने (The curtain should not open upon an agitated man and a king). But as पटीक्षेपेण does not occur as a stage-direction in plays, commentators explain अपटीक्षेपेण as 'with a toss of the अपटी,' अपटी meaning a screen (अ being अल्पार्थे). संभ्रान्तः—bewildered, or in a hurry. संवाहकः—*Lit.* the shampooer and kneader of the limbs. हीमाणहे (*Prakrit*)—may be खेदे or विस्मये.

नवबन्धन०—indicates that the blow is very hard. The second गर्द्भी and शक्ति are the technical names of *cowries* used as dice in playing. ताडितोऽस्मि—shows that he lost his money in part. घातितोऽस्मि—shows that his fate was decided by the cowrie शक्ति. He lost the whole amount. अङ्गराज०—अङ्गानां राजा अङ्गराजः, Karṇa, who was made king of the Aṅga country by Duryodhana. Once Indra, whose care it was to ensure the protection of his son Arjuna, came to Karṇa in the disguise of a Brâhmaṇa and asked for his divine cuirass and ear-rings, which Karṇa gave him. Indra gave him in return great strength and a Śakti (a kind of weapon), certain to bring about the death of whomsoever it was hurled against. When Ghaṭotkacha, son of Bhîma by the demoness Hiḍimbá, proved very destructive to the Kaurava host, Duryodhana pressed Karṇa to discharge the Śakti, which the latter had reserved for Arjuna, against him. Karṇa yielded, and slew Ghaṭotkacha with it. See Mah-Bh. Droṇa-P. Chs. 179–190. *Cf.* Mud. II. 15.

लेखक—A document; or a scribe. सभिकं—सभा द्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्तीति सभिकः the keeper or master of a gambling house; fr. सभा+इक (ठन्), which is added to words of the व्रीह्यादि class. Saṃváhaka bolted away, seeing that the attention of Sabhika was taken up by some writing or his scribe. But Sabhika was on his guard; he at once noticed his escape.

The *Sabhika* is said, in the Mitâksharâ, to be a person who presides at the house where assemblies are held for the purposes of gambling, and who provides the dice and all other materials. The अग्निपुराण gives the following description of the Sabhika's duties and the laws of the gaming table:—" The Sabhika is entitled to

five per cent. on money won at play, whenever the sum exceeds one hundred; if it fall short of that amount he is to receive ten per cent. In return for the protection of the king, he shall pay to the royal treasury a fixed proportion of his profits. It is his business to collect from the unsuccessful party whatever sums they may have lost, and transfer them to the winners, and it becomes him to do this civilly, and to adjust the payment on liberal and lenient terms. In all licensed gaming-houses, where the royal dues are regularly paid, the king should enforce the payment of all sums lost, but he should not interfere with gaming-houses of a different class. In all disputes, those who have been lookers-on are to be witnesses; and if any foul play or false dice be proved against a gambler, he shall be branded and banished the kingdom. The king shall appoint proper officers to attend at gambling houses, and secure all dishonest characters; the same rules are applicable to cock-pits and other similar places, where animals are set to fight for wagers." The legal sanction thus given to gambling is very different from the sturdy and moral notions expressed by मनु who directs kings to prohibit such practices in the dominions, and even to punish with death those who engage them themselves or induce others to do so (Manu-Saṃhitâ, IX. 221,224), but regulations of either tendency are manifest indications of considerable progress in the vices of civilized society. (Wilson). See also याज्ञवल्क्य II. 199–202.

विपरीताभ्यां पा०—*i. e.* with feet turned in the opposite direction of the temple, *i. e.* walking back to it so as to give the footsteps the appearance of a man walking away from the temple. Here he imagines that Mâthura and his companion would not go into the temple finding from the foot-prints no man going in. The device was a clever one, but poor Saṃ. did not know that his pursuers also were grown grey in the art of diceiving and would at once find out the truth from the sudden change in the direction of the foot-prints.

देवीभवि०--As one word–न देवः अदेवः अदेवः देवः संपद्यमानो भविष्यामि I will turn god, *i. e.* stand there as the image of the god; as two words–देवी भविष्यामि stand there as the image of its goddess. This was his second trick. He thought that he would pass for the image of the deity of the temple in case his pursuers were to enter it in search of him. बहुविधं—Because he had to try several postures before he fixed himself into one.

P. 47. एकं सभिकं वर्ज०—This shows the power which the Sabhika had over the gamblers who had to obey his word as law. रुद्रोऽपि—श्रीनिवासाचार्य quotes the following śl. as a

parallel to this—ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा । इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा त्रातुं न शक्ता युधि रामवध्यम् ॥. सुसभिक॰—A good or just Sabhika. समविषमं—irregularly, unevenly कुलं यशो—Because the gamblers were bound in good faith to pay their dues; so Saṃvâ, attempting to defraud the winners, would be bringing disgrace on his family and casting a stain on his own fair name as a gambler.

एष व्रजति--Here-so far-he has run on. पद्वी—the line of foot-prints. *Cf.* कच्चिदासादिता तस्य दुरात्मनः कौरवाधमस्य पद्वी । Veṇî. VI. p. 132. धूर्तः—means a gambler (धूर्तोऽक्षदेवी कितवः Ak.); but as द्यूतकरः follows, this must be taken to mean a rogue, a villain; or roguish, deceitful. अन्योन्यं संज्ञाप्य—Having made signs to each other that he was there. They knew that the temple was without an image; on seeing the image they at once concluded that it was Saṃvá. standing there transfixed like an idol. But they did not say it openly as they wanted to use a trick to catch him.

P. 48. शैलप्रतिमा—He says this purposely as he wanted a plea to go and shake the idol. क्रीडतः--The reading क्रीडति is bad. They began to gamble because they were confident that Saṃvâ., who they knew was there, would feel, as a gambler, an uncontrollable desire to play on seeing them engaged in play, and would at once come forward and thus reveal himself. And this their expectation was fulfilled. ॰विकारसंवरणं—suppression or restraining of the manifestation of. कत्ताशब्दः--According to some कत्ता is a technical term for the gambling implements, such as dice or cowries; according to others it means a kind of gambling called Nāndîpûrà. हृदयं—attracts the mind of, *i. e.* excites his desire for playing. ढक्का—ढक् इति कायति (makes a sound like) इति ढक्का; or कै to sound and अ aff (क). A war-drum, the sound of which on being heard fires the spirit of a vanquished king. *Cf.* न ते हुडुक्केन न सोऽपि ढक्कया न मर्दलैः साऽपि न तेऽपि ढक्कया (आच्छादिताः) Nai. XV. 17. Or ढक्का may mean a drum beaten on the festive occasion of the proclamation of victory of a victorious king. स्याद्यशः-पटहो ढक्का Ak. जानामि--I know that, I have made up my mind that. सुमेरु—the same as मेरु, a fabulous mountain round which the heavenly bodies are said to revolve and which forms the centre of the several *dvipas* (sometimes identified with the Himálayas). मेरुर्मध्ये भुवनानां च भर्ता । Kâlikâpurâṇa. For further information see our note on Ragh. I. 14. ॰संनिभं—

i. e. causing certain ruin and great pain. कोकिलमधुरः—कोकिल must be taken to mean कोकिलरव (the note of the cuckoo) by Lakshaṇâ. पाठे—A cry (दान in Marathi) which means in the cant of the gamblers 'a desired throw or turn of the dice (or cowries).' मम–in my favour.

P. 49. लुप्तदण्डक—Defrauder of the money staked. लुप्तं दण्डकं येन. (शिरः) पतति–whirls or becomes dizzy. ताडयतः—Because they thought that his falling down was a mere pretext. द्यूतकरमण्डली—The gamblers' association over which Sabhika presided. बद्धोऽसि—You are held bound to it by the association, *i. e.* you are under its arrest and responsible ot it for payment. Sabhika gives this decision as the president of the gaming assembly. By the laws of the gaming table the association had the right of enforcing payment even by the detention of the debtor's person. समयः–condition. All gamblers were bound by common consent to abide by the decision of the assembly. So there was no escaping from the payment. गण्डः—a pledge, surety (लग्नकः); see com.; give a pledge that you would pay at a certain future date if you have no money now. (यदि इदानीं द्रविणं नास्ति तर्हि कालात्यये दातुं लग्नको विधीयतामित्यर्थः । Śrînivásâchârya).

P. 50. अर्धस्य गण्डं करोमि—I will give security for one half. He means to impose upon him by his duplicity. So he gives *Mâthura* to understand that at least half the money was safe; but he really meant the half that belonged to the gamester, which has been forgiven him already. अर्धं मुक्तं—He asks the two questions in turn, always meaning the different half, while he makes them believe that it was the same half that he referred to. They knew his trick, and wishing to befool him say ' मुक्तम्. ' सांप्रतं गमिष्यामि—I shall go now; my debt is paid off, Máthura having foregone one half and the gamester the other half. प्रयच्छ तद्दश॰—Here तद् may also be taken to mean तस्मात्—since you do not mean to pay us at all.

भट्टारकाः—Ye honourable men (addressing the people at large). भट्टं स्वामित्वम् ऋच्छति इति भट्टारकः a master, an honourable man. एकस्य द्यूतकरस्य अर्धे गण्डः कृतः अपरस्य माथुरस्य अर्धं तेनैव मुक्तम् । यस्य गण्डः कृतस्तदर्धं द्यूतकरेण मुक्तम् । एवं राशिरेव मुक्तः (the whole amount is paid off). निपुण—clever or shrewd enough to know what you mean. धूर्तयामि—Read धूर्त्ये Pass. 1st sing. of धूर्तय् a denom. from धूर्त as given in the com.;

I shall (not) allow myself to be treated deceitfully *i. e.* taken in.

P. 51. आत्मानं विक्रीय—A creditor was authorized by the ancient Hindu law to enforce payment of an acknowledged debt by forcing the debtor to work in his service or by dealing with his person in any way he liked. आकाशे—'In the air.' This stage-direction is used when a character on the stage addresses a person not present on the stage, hears an imaginary reply from him and gives a reply to that, which is generally introduced by किं ब्रवीषि, कथयसि &c. किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते । श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥ Sah.-Dar. VI. 140. एष वर्ते—I am in this plight, I fare thus. वर्धे *v. l.*—live, get on.

असिंहासनं—न विद्यते सिंहासनमस्मिन्; he means—a gambler is like a king, except only in that he has no throne. न गणयति—does not care for or expect. अर्थजातं—(1) the sums staked; (2) amounts (as revenue and expenditure). निकाममायदर्शी—goes with नृपतिः. Seeing, *i. e.* making great gains, having a large income. If we read ०दर्शि it may be taken with द्यूतं also. In this case it may also mean-निकामं माया येषां ते निकाममायिनः well-skilled in deceit, great cheats, swindlers; तान् दर्शयतीति. विभववता—by rich men (न तु निर्धनेन); a king also is waited upon by rich vassals or rich men.

P. 52. द्रव्यं लब्धं—He means–If desired wealth, wife &c. are to be obtained, they can be obtained by means of gambling alone; so complete ruin also follows from gambling.

त्रेताहृत &c.—In this śl. the speaker tells us how he lost everything by gambling, thereby illustrating his statement सर्वं नष्टं द्यूतेनैव. त्रेता, पावर, नर्दित and कट are technical names for particular throws of cowries which the com. says are respectively called (in northern India) तीया, दुआ, नान्दी (नक्की) and पूरा (Three, Two, Ace and Four), names equally unintelligible to the modern student. Wilson translates these by Tray, Deuce, Ace and doublets (four). "If correct," says Wilson, "the game alluded to is a kind of Hazard: it is played upon a table or cloth with four compartments, called severally Nakki, Dua, Tiya and Chouk or Pura, and by any number of players. Each stakes upon one or other of the compartments whatever sum the caster will set him in. The caster has sixteen cowries which he shakes in his hands and throws on the ground; those which fall with the valve

uppermost are counted ; and according as they correspond to either of the divisions, that division sweeps the table. The mode of counting them refers to the favourable mode of telling off articles in India by four ; and the numbers of one, two, &c. are not only those numbers simply, but the same in excess above four and its multiples: thus *Nakki* or Ace is counted by one, five, nine or thirteen cowries; *Dua* or Deuce by two, six, ten or fourteen; *Tiya* or Tray by three, seven, eleven and fifteen; and *Pura* by four, eight, twelve, and sixteen." Wilson further observes—"There is reason to doubt, however, whether the commentator is correct, and the word *Nardita* presents some trace of the word *Nerd,* the game presented to the Indians by the Persians in exchange for Chess, invented according to *Firdusi* by *Buzerjemehr* but improved by him according to other traditions, noticed by the author of the *Burhankati*.............And if they (the Indians) invented Chess, they might very naturally have elaborated out of this game their *Chaupur* or Chaturaṅga; and it may be doubted whether any other game of tables than *Chaupur* is traceable in Sanskrit books. There is a striking resemblance between Pâśas of the Hindus and Pessos of the Greeks; the latter of which Eyde identifies with dice used in *Nerdiludium.*"

Pandit Hîrânanda Śâstrî remarks on this—"We cannot concur with these views. Dice-throw is not referred to here. There is only one throw in this game which is regarded as inauspicious and is represented by तिन्न काणे (*lit.* three blinds.) The speaker only alludes to the fourfold cowrie-throw which alone ruins the player. The plays referred to are called Soli and Nakkipûrá. Wilson is wrong to find some trace of Nerd in Nardita. These of course are apparently similar.......Were the words त्रेता &c. indicative of dice-throws, the speaker could never have said हृतसर्वस्वः &c., as these do not individually ruin the gamester."

त्रेताहृत०—The game went against him four times, instead of improving his fortune. He lost his all by the adverse त्रेता throw. The पावर caused anxiety to him. The नर्दित throw going against him showed him the way out, *i. e.* made it impossible for him to stay there; while the कट ruined him completely—brought about the loss of wealth, house, prestige, &c. पूर्त्रेसभिकः- shows that Darduraka lost his money at some other gambling house and that he was Mâthura's debtor also and hence his

wish to avoid him. सूत्रदरिद्रतां गतः—has become threadbare, its threads being worn out by long use. J. V. thinks that the repetition of अयं in every line constitutes the fault अनवीकृतत्व mentioned in the Sâh.-Dar. ('सदा वहति खे भानुः सदा वहति मारुतः' इत्यादिदर्पणकृदुदाहरणवत् अनवीकृतत्वदोषः स्पष्ट एवाभाति) and proposes to read the last three lines as समन्वितच्छिद्रशतैश्च सर्वशः । न वा तथा प्रावरितुं च शक्यते ततस्त्वयं संवृत एव शोभते ॥ But this spoils the charm which simplicity gives it.

अयं तपस्वी—This poor fellow; refers to Mâthura. तपस्वी properly means one practising penance; and as such a person has not the means of protecting himself, तपस्वी means one needing help or protection; hence one deserving to be pitied; helpless. Supply मम after करिष्यति; Śúdraka often leaves such words to be understood. Some take तपस्वी as referring to Darduraka, the speaker himself. But it is not a good way. In the first place, the sentence is introduced by अथ वा which is used पक्षान्तरे; 'or why should I veil myself, why should I fear him.' Secondly, in the next śl. he refers to his power of endurance; so how can he call himself helpless (तपस्वी)? Again, had he feared Mâthura, he would not have rushed on to rescue संवाहक saying अयं दर्दुरो मोचयति (next page). Dr. Ryder also thinks that अयं refers to to the speaker himself, saying "on the one hand it (तपस्वी) means 'poor, unfortunate (varâka),' and on the other hand 'saint'. The second meaning is made almost certain by the fact that each of these speeches is followed by a verse describing ascetic practices." But this does not seem to be the case. There is no reference to ascetic practices. यो हि—अहमिति शेषः.

पादैनैकेन—It appears from this and the next śloka that the art of hardening the body and making it proof against injury or fatigue was cultivated by gamblers like Dar., thieves like Śarvilaka, and such others, as a necessary qualification for their profession. Darduraka means—My power of endurance is so great that I can stand any torture he might put me to, and he will get nothing from me; or—I am physically so strong that Mâthura dare not lay violent hands on me.

P. 53. खलीक्रियते—is treated like a villain; i. e. is undeservedly maltreated. धूर्तः—'a gamester.' यः स्तब्धं &c.—The first three lines mention the tortures to which a defaulting debtor was put; he was suspended with his head downwards, or his back was scratched hard by means of rough stones

and dogs were made to bite off his flesh. The śl. means—A man whose body is not inured to such hardships has no business to take to a life of gambling. आनतशिर: *v. l.*—आनतं शिरः यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा; adv. comp. अत्यायत०—अत्यायतः very tall चासौ कोमलश्च or अत्यायतं कोमलः extremely delicate. अव्यायत०—*v. l.* noticed by the Com. is better; अव्यायतः (अकृतश्रमः) अत एव कोमलः delicate because of his body not being hardened by physical exercise. द्यूतप्रसङ्गः—प्रसङ्ग (प्रसक्ति) great attachment to. L.-D. explains this śl. as वृक्षादौ समुल्लम्बितो न आस्ते किम् । अपि तु आस्ते एव । अस्य उद्घर्षणेन लोष्टका लोष्टसदृशसूक्ष्मव्रणाचिह्नानि तैः सदा यस्य पृष्ठे किणः घट्टा इति प्रसिद्धः न जातः । अपि तु जात एव । ...यस्यैतज्जङ्घान्तरं जङ्घयोर्मध्यं कुक्कुरैः श्वभिर्न चर्व्यते । चर्व्यत एवेत्यर्थः । तस्य संवाहकस्येदृशतीव्रवेदनाऽसहिष्णोः अत्यायतस्य अतिदीर्घस्य विपुलशरीरस्येत्यर्थः । तथा कोमलस्य विपरीतलक्षणया कठोरस्येत्यर्थः । सततं द्यूतप्रसङ्गेन किम् । किं दुःखं न किमपीत्यर्थः । It will be seen that this meaning is against the context. Saṃvâ. was not a stereotyped gambler, like Dardura, who considered gambling 'a kingdom without a throne', but had taken to gambling only recently, and after a few reverses at the table he had found gambling a bed of thorns (कष्ट एष द्यूतकरभावः p. 46). Had he the bitter experiences mentioned in the śl., he would not have turned a Bhikshu.

कल्यवर्त—see p. 13. लुण्ठीकृतं—rolled up, folded. ननु–surely. कटकरणेन—By securing the throw of cowries called कट; see śl. 9 above. क्रोडे कृत्वा—refers to the practice of carrying money tied up in the end of a cloth which is fastened round the loins or thrown across the shoulder. This speech is a retort to Mâthura's पश्यत जर्जरपटप्रावृतः &c. He means–Does a man who has money make a show of it by carrying it on his person?—Certainly not. How do you not know this? Again, for ten pieces of gold I need not go home and bring them. I can earn them here by gambling successfully.

P. 54. दुर्वर्णः—A man of low caste, a mean fellow. विनष्टोऽसि—implies a curse; 'the deuce take you.' दशस्व०—For the sake of a trifle like ten peices of gold you are depriving a man of his five senses which are irrecoverable. The five *indriyas* referred to here are the five jñânendriyas.

शीलयतु—शील् 10 conj. to practise repeatedly ; *cf.* शीलयन्ति यतयः सुशीलतां Kir. XIII. 43; hence, to begin again. अथ न युक्तं &c.—is generally taken to mean–Now it is not proper for you to chatter like this. It rather means—After this (*i. e.*

when yon are simply trifling with me saying दास्यति, न दास्यति &c.) it is not proper to talk with you in this way. 'You who propose thus, pay it off.' अहमपि नाम &c.—This sentence is mistranslated by Wilson and some others. मिथ्याऽऽदर्शयामि must be read with a *Káku* ; shall I, Máthura, the well-known gambler, exhibit gambling as going for nothing ?—*i. e.*, shall I allow the rules and regulations of the institution to be treated as a dead letter, which I shall be doing if I allow Saṃváhaka or you to cheat me? No. It is not so much the payment of the sum that is the matter; what is desired is the rigorous observance of the rules of the gambling-house, and in this I fear no one. *Cf.* श्रीनिवासाचार्य—अहमपि नाम माथुरो धूर्तो द्यूतं मिथ्याऽऽदर्शयामीति काकुः। पणमप्रतियातितं त्यजन् हि द्यूतमेव वितथयति। नाहमेवं द्यूतस्य व्यपदेशं दूषयामीत्यर्थः। नेदं धनस्पृहया पीडनं किं तर्हि द्यूतधर्मरक्षार्थमिति भावः। खण्डितवृत्तोऽसि—You have been false to your character as a gambler, since you have become Sam.'s accomplice in cheating the Association. एवमेव द्यूतं etc.—*i. e.*, by allowing your debtor to escape, by allowing the rules of gambling to be set at naught.

P. 55. मयैवं द्यूतमा०—Thus, *i. e.* by helping a sufferer, without torturing a poor debtor. अन्तरयति—screens him; hides him from him. विप्रतीपं—in return; *lit.* in the opposite direction; प्रतीप-(प्रतिगता आपोऽत्र प्रतीपं) against the current of water; fr. प्रति + अप् water, the अ of अप् being changed to ई by द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्। Pâṇ. VI. 3. 97.

पुंश्चली—पुंसः स्वपुरुषाच्चलति पुरुषान्तरं गच्छति इति. छिणालिआ is a Prakrit word for पुंश्चली, like गोसाविआ for वेश्या (last page). ताडयिष्यसि—Perhaps the original reading is यदा...ताडयिष्यसे &c.; *i. e.* when I shall lodge a complaint against you for assaulting me and you will be flogged in the royal palace then &c. विरोधितः—made hostile to, or an enemy of, myself. शर्विलकेन—the Brâhmaṇa thief mentioned in the 3rd Act. सिद्धादेशेन—सिद्धः आदेशः यस्य whose telling always comes true, a sooth-sayer. अस्मद्विधो जनस्तमनुसरति—Here we have the first indication of the revolution that was being secretly planned in the city and which forms the underplot of the play. पिधेहि पक्ष०—Shut the door, so that no one else should enter. She gave the order because she did not know exactly by whom the man was pursued.

P. 56. धनिकः—A creditor; धनमादेयत्वेनास्यास्तीति; धन + इक (ठन्). सांप्रतमपावृणु—When Vasant. learnt that it was a creditor whom the man was afraid of, she asked the door to be opened ;

for she knew that if it came to that she could pay the creditor and set free the man. But had he been pursued by a king's officer, or a mob, closing the door was the only course she could adopt.

कथं धनिकात् &c.—The constr. is धनिकाद्भयकारणं अस्याः तुलितं; held or considered light. तुलितं—what is weighed or balanced; hence, considered to be quite in one's power; and hence, not of great consequence. He is surprised to see that Vasant. treated the matter with little concern. भारं तुलितं वहति—तुलितं weighed and compared with one's strength; hence, proportionate to one's strength. लक्षितोऽस्मि—I am observed as to my true character, *i. e.* known to be a debtor. Or, I have become an instance in this case (अस्मिन् श्लोकोक्तविषये वैधर्म्येण दृष्टान्तीभूतोऽस्मि); I gambled and staked money without looking to my means—I undertook responsibilities that were out of proportion to my paying capacity. Mr. Raddî also takes the same view when he says स्वस्थितिमनालोच्य द्यूते प्रवृत्तोऽहमित्यर्थस्य मयि समन्वयाल्लक्ष्यतां प्राप्तोऽस्मि. अक्षिणी प्रमृज्य--Now the scene shifts to where we left the gamblers scuffling. कलहायिताः—P. p. p. of the Denom. from कलह (कलहाय्) to engage in a quarrel. भूतानि सुवर्णानि—The coins have come to be; *i. e.* are safe; we are sure to get them. He means—Vasantasenâ is kind-hearted and generous, and is sure to pay off the debt of the man who has sought her protection. *Cf.* भूतस्तव गण्डः p. 61. Some take भूतानि in the sense of गतानि, but incorrectly. There is no reason why Mâthura should have considered the money as lost merely because Saṃvâ. entered Vasantasenâ's house. He had the court of law open to him, and Vasantasenā's house was not a house of blackguards. Again, had Mâthura given up all hope of the money he could not have said further on एष धूर्तः अतो निष्क्रम्य &c. राजकुलं गत्वा &c.--He says- If so, *i. e.* if we are sure to get our money now, let us go, etc.

P. 57. एष धूर्तो &c.--Mâthura says-The rogue might take the money from Vasant. and go away. So let us take our money by blocking him up. संज्ञां ददाति—just after Vasant. asked her maid to open the door, she made a sign to her to ask the stranger who he was. गृहपति—The headman of a village. वृत्ति—means of livelihood, profession. कलेति-As an art; for I was the son of a rich man. आहिण्डक—a traveller; from हिण्ड् with आ to wander about. The word has also a technical meaning. It means a man of mixed origin, the son of a

Nishâda by a Vaidehî woman ; आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते Manus. X. 37. But it cannot be intended here. दक्षिणतया &c.—On account of his politeness and generous disposition he considers his own self as meant for the use of others.

P. 58. मनोरथान्तरस्य—मनोरथस्यान्तरस्तस्य the object of desire (of my lady), the darling of. She means—Who is this that has exactly the virtues of Chárudatta ?—*i. e.* he must be none else than Chârudatta. अनुक्रोशः—compassion; *lit.* crying after one; *cf.* Eng. ' sympathy,' which etymologically means the same thing. उपरत—ceased to exist ; ended. गुणा विभवाश्च—She means-Where there are merits like generosity, compassion, &c., wealth cannot long remain. You can have either the one or the other. अपेयेषु etc.—*i. e.* those whose wealth is not spent in charity or in relieving the distress of the poor, those who have considerable wealth. तालवृन्तकं गृहाण—This shows her extreme regard for Chárudatta, and indicates the further development of her love for him.

P. 59. कुतः स धनिकः—The phrase, as observed by Dr. Ryder, is intended to be ambiguous. It means-(1) Where is that creditor (of yours, *i. e.* Mâthura)? (2) How can he be rich when he has spent much in charity? "The shampooer is shrewd enough to see that it is the hidden meaning which really interests Vasantasenâ, and answers accordingly." Ryder. सत्कारधनः—Hospitality to others, *i. e.* public esteem arising from it, is the wealth of a good man; and that wealth is everlasting. *Cf.* for the idea युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्यास्तस्माद्यशो यत्परमं धनं वः । Uttar. I. 11. स पूजाविशेषमपि जानाति—He also knows what distinguished honour is, *i. e.* comes to be highly esteemed; receives special honour ; अतो भवती अपि सत्कार्या मम इति भावः । यः पूजयितुमपि न जानाति *v. l.* (does not know how to honour others)-In this case the last quarter must be read as a rhetorical question-स पूजाविशेषमपि जानाति । न जानात्येव; does he know what special honour is ? He does not. The com. gives the metre of this as मात्रासमक; but it is वैतालीय in which the first and third quarters have 14 syllabic instants, and the second and the fourth 16. The last two lines are irregular. In the last line शे must be read as a short syll. In the third line ण जाणादि makes the metre regular, or दि must be read as a long syllable. See Appendix on Metres. सद्वृत्तिः-With means of

maintenance, *i. e.* with settled wages or salary. चारित्र्यावशेषः–*i. e.* when reduced to perfect penury. मुषितोऽस्मि–While Vasant. and Saṃvá. are thus conversing, Mâthura with the gamester comes to Vasantasenâ's door and purposely cries loudly to attract attention.

P. 60. विसंष्ठुलतया—the unsettled state or the shaky condition of; where safety is uncertain. विसंष्ठुलः not stable or firmly fixed तस्य भावः तया. The meaning is—It is natural that servants should wander about in search of support when they find their master's position uncertain or find him unable to support them; so I must help this man. J. V.'s alternative explanation of this, *viz.* "यदा तिर्यञ्चः पक्षिणोऽपि स्वाश्रयस्य नाशे अदर्शने वा तमन्वेष्टुं यतन्ते तदा मानवयोरनयोः (सभिकद्यूतकरयोः) स्वजीविताश्रयीभूतस्य एतस्य नष्टस्याधमर्णस्य अन्वेषणं युक्तमेव," is far-fetched and quite out of place. कस्य—goes with जल्पासि. ०दुर्विनीतेन—रते दष्टः अत एव दुर्विनीतः immodest or ill-mannered (as it betrays your love-sports); or it may mean 'obstinate,' and so, bitten in love-sports. Some take it in the sense of दुर्दर्शन, 'unseemly in appearance.' कटाक्षः—a side-glance; कटं गण्डं अक्षति इति कटाक्षः । कर्मण्यण्. Máthura's addressing the maid in this way indicates the loose character of these gamblers.

P. 61. ईदृशानि—*i. e.* नास्ति मम विभव इति that you have no money. She means—Gamblers ought to be courtesans' men, since they earn money by easy means. भृतः—fulfilled, redeemed. परिजनहस्तगता—Passed into the hands of, *i. e.* learnt by; as a return for her favour he offers to teach the art to her servants, as it would be most useful to courtesans. "The phrase is one of exaggerated courtesy: Mistress, if it may be, then let this art remain in the hands of a servant (of yours); that is to say, take me into your service." Dr. Ryder, who quotes J. V. in support:—परिजनहस्तगता परिजनस्य पोष्यजनस्य ममेति भावः। सेवकत्वेन मामनुमन्यस्वेति भावः. But this is not the sense of the passage. And in J. V.'s new edition we find परिजनस्य भवत्परिचारिकाया इति यावत् हस्तगता आयत्तीभूता शिक्षिता । त्वया अनुमन्यते चेदहं भवद्गृहे कियत्कालं स्थित्वा भवत्याः सेविकाजनानिमामङ्गमर्दनविद्यां शिक्षयित्वा स्वस्थानं गमिष्यामीति भावः । यस्य कृते—She means Chârudatta. 'If it is desired to be learnt, it is for his sake.' This also betrays her extreme love for him शाक्यश्र०—A Buddha-mendicant. श्रमणक, though originally meaning any ascetic, came generally to mean a 'Jain mendicant;' and so शाक्य is prefixed to fix its meaning. शाक्य or शाक्यमुनि is a name of

Buddha or the last living Buddha. स्मर्तव्यानि एतानि अक्षराणि—He means—If by some chance I come to be of any service to you in my character as a शाक्यक, remember that he is no other than Saṃvâhaka, the gambler, thus saved by you. अलं साहसेन—The life of Bud. and Jain mendicants was looked upon with a sort of odium in those days; *cf.* Daś.-Ch. मम तु मन्दभाग्यस्य निन्द्यवेषं अमन्ददुःखायतनं &c. p. 75.

P. 62. विहस्तं—Commentators vary in their interpretation of this word, and it is difficult to know what this exactly means. The best way seems to be द्यूतेन मम तत् दशान्तरं कृतं (referring to his resolve to be a Bud. mendicant) यत्सर्वस्य जनस्य विहस्तं (विगतः हस्तः यस्मिन्), in which no man can lay his hands on me, no man will get me into his clutches; for gambling has led me to renounce the world. *Cf.* Wilson—'In bidding adieu to gambling the hands of men are no longer armed against me.' Another way is यत्सर्वस्य जनस्य विहस्तं व्याकुलत्वं सर्वस्माज्जनाद्व्याकुलत्वं (the state of being harassed or persecuted by all) तत् द्यूतेन कृतम् । 'विहस्तव्याकुलौ समौ' इति कोशात् । भावप्रधाने निर्देशे विहस्तत्वमिति लभ्यते. विहस्तः *lit.* one without (the use of) hands; hence, one not knowing what to do, perplexed; *cf.* रामापरित्राणविहस्तयोधं Ragh. V. 49; and lastly, by metonymy, it means विहस्तत्वं. But here we arrive at the meaning in a roundabout way. J.V. says विहस्तं व्याकुलं व्याकुलीकरणमित्यर्थः । अवमाननामिति यावत्. L.-D.'s explanation also is not satisfactory. बिभ्यते in P.'s com. should be भीयते-यत्सर्वस्माज्जनाद्भीयते भयं प्राप्यते तत् &c.—'to a state in which one is to fear all;' this is easier, but we do not know what P.'s reading was. Dr. Ryder prefers Stenzler's reading बीहच्छं (बीभत्सं), a condition that fills all with disgust or dismay.

प्रकटशीर्षः—With face openly displayed; *i. e* having nothing to fear. खुण्टमोडकः—Prakrit for ०मोटकः; खुण्टं स्तम्भं मोटयति breaks इति. दुष्ट—naughty, unmanageable, roguish. विचरति—*v.l.* विकलयति throws into agitation, frightens. गन्धगज—a species of elephant having a strong scent that repels ordinary elephants; see com. विकट—formidable (as it was disordered in his scuffle with the elephant). दुर्मनुष्य—an ill-mannered fellow; she calls him thus because he entered rudely. वञ्चिताऽसि—वञ्चित in such cases means—deprived of something fortunate, or precious; hence, unfortunate. Here वाञ्चिताऽसि means—You are deprived of what you would have been very glad to see;

hence, you lost a sight. This shows that Karṇa. (as his name 'the ear-ornament' implies) was a favourite of Vasantasenâ.

P. 63. आलान—see I. 50. महामात्रं—महती मात्रा worth यस्य असौ महामात्र: the chief elephant-driver (being the keeper of the गन्धगज); 'महामात्रः समृद्धे चामात्ये हस्तिपकाधिपे' इति मेदिनी. The use of this word shows that Vasant. had more than one elephant. विचलति &c.—explains the panic and the consequent confusion of the women-folk. छिद्यन्ते—their girdles snapped as they dashed against one another. रत्नाङ्कुर—The spars or shooting rays of jewels. फुल्लन०—A tank with full-blown lotuses in it; फुल्लानि नलिनानि यस्यां सा ताम्. The elephant got loose at a time when the people were out and Ujja. was bristling with the faces of men and women. परिभ्रष्ट०—परिभ्रष्टे दण्डः कुण्डिकाभाजनं च यस्य तम्. शीकरैः—with the spray of water from his trunk.

P. 64. शृङ्खलाकलापं—a number of chains (tied to the legs and neck). उद्दहन्तं—This should have been dropped as we have it again in the same line and the repetition does not look good, ०कलापं being in this case taken as a Bah. वामचरणेन &c.—This phrase is another knotty point in this Act and has caused great difficulty to the commentators. The first difficulty is about the meaning of द्यूतलेखक. Śrînivâsâchârya gives a far-fetched explanation; he supposes that the gambling-house was near at hand; and that Karṇa. called out to the scribe attached to the house to give him an iron bar, and takes वामपादेन with गृहीत्वा; द्यूतलेखकं द्यूते लेखनाधिकृतं पुरुषमुद्घुष्योद्घुष्य लोहदण्डग्रहणार्थमाहूयाहूय तस्मिन्ननागते इति शेषः । He also takes द्यूतलेखक to refer Saṃvâhaka, like other commentators, and says यद्वा द्यूतलेखकं तमेव द्यूतकरं परिव्राजकीभूतामित्यर्थः. उद्घुष्योद्घुष्य मा भैषीरिति पुनः पुनराश्वास्येत्यर्थः. This meaning will do; but here the difficulty is, how could Karṇa. recognize Saṃvâhaka in the apparent monk, in the hurry and confusion of the hour and when the shampooer was clean-shaven and had his features altered? Again, Karṇa. was not near Vasant. in the course of the conversation that took place between him and her. Thirdly, Saṃvâ. was not द्यूतलेखक but द्यूतकर. But unless we make such a supposition, no meaning can be given to the line. Perhaps Karṇa. had often seen Saṃvâ. at the gambling-house and knew him so well as to recognize him at once. He only calls him द्यूतलेखक instead of द्यूतकर ; or this difficulty can be got over

by reading द्यूतखेलकं for द्यूतलेखकं. This conceded, the constr. is—त्वरितमापणात् लोहदण्डं गृहीत्वा वामचरणेन वक्रगत्या द्यूतलेखकं उद्घुष्योद्घुष्य आकारितः &c. I, having quickly snatched an iron bar from an adjoining shop and moving in a zigzag way before the elephant to avoid being struck by him, and calling out to the gambler to take courage, &c. (He had to move in that way before the elephant in order to be able to hit a blow so as to avoid the mendicant from being struck). No other meaning can be reasonably assigned to वामचरणेन. Śrînivâsâchârya says वामचरणेन सव्यपादेन त्वरितमापणाल्लोहदण्डमायसीं यष्टिं गृहीत्वा । हस्तेन ग्रहणे हि नमन्तं हस्ती गृह्णीयाद्विलम्बश्च स्यादिति पादेन ग्रहणं &c. This is anything but satisfactory. Karṇa. could have easily gone from behind the elephant to get an iron bar and taken it more quickly with the right hand. Dr. Ryder says—"The word लेखक is used in II. 2, where it plainly has the meaning 'a (gambling) score.' Stenzler's *Chháyá* is right, I think, in taking उग्घुसिअ as the representative of उद्घृष्य, rather than of उद्घुष्य. The phrase then becomes simple enough: "stumbling with my left foot over a gambler's score." The suddenly metamorphosized shampooer has forgotten to rid himself of his gambling paraphernalia, which he drops when attacked by the elephant." But this is supposing too much. If the shampooer had time to change his dress and take the paraphernalia of a Bud. ascetic, he had time also to put aside his gambling implements. Again, the repetition of उद्घृष्य implies a repeated effort to push aside the thing; and even supposing the monk had his score with him, it could not have been so heavy as to require such an effort to push it aside. So this view is not acceptable.

विषमभरा°—Pressed down with unevenly placed load.

P. 65. मदगन्धेन—For his nose was still stuffed up with the strong odour of the elephant's ichor. इदं नाम—The custom of marking garments with the owner's name is again referred to in the eighth Act in Śakâra's speech (अथ वा नामाङ्कित एषः). इति वाचयित्वा &c.—She had done the same before. 'दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाऽङ्गे मुहुरीक्षते' इत्यादिवचनात् अत्र कान्तत्यक्तवस्त्रग्रहणमनुरक्ताया अनुरागप्रकटनार्थम् । J.V. सांप्रतं—now that he got a reward far costlier than the mantle. अलिन्दकं—अल्यते भूष्यते इति अलिन्दकः; fr. अल् and aff. इन्द (किन्दच्); आलिन्द एव अलिन्दकः a dais near a door. Also written as आलिन्दः-दकः.

ACT III.

As the play is a Prakaraṇa, this Act is not introduced either by a Praveśaka or a Vishkambhaka. It is meant for the introduction of the thief Śarvilaka, who takes a prominent part in the revolution which forms the underplot of the play. It is introduced by the direct entrance of Vardhamânaka, Chárudatta's servant, who indirectly refers in the first śl. to A'ryaka, the hero of the underplot and prophesied to be the king of Ujjayinī, and to Pâlaka its present king. The theft committed is also necessary for the further development of the plot, and serves the purpose of introducing Dhûtà, Chârudatta's wife, as one entirely devoted to her husband, ready to sacrifice anything to uphold his fair name.

सुजनः खलु &c.—Here he refers to his master Chárudatta, who though poor was loved by his servants. द्रव्यगर्वितः—गर्वः अस्य संजातः असौ गर्वितः। द्रव्येण गर्वितः द्रव्यगर्वितः. दुष्करः—hard to please or serve. This is a reference to Śakâra; see X. 52.

योऽपि स्वाभा॰—Here he refers to some of the innate virtues of Chârudatta, which being carried to excess turn into faults, such as kindliness of heart, liberality of mind, courtesy, &c.

[Readings in the foot-note :—] कुभृत्यपालक—Here कु has a diminutive force; the protector of even ordinary servants, *i. e.* who does not deprive poor men in his service of food, although they happen to be men of no ability. अप्रभुरपि—Although not a man of power. लक्ष्मीविभवा॰—Propped up by the power of wealth, having great wealth and hence द्रव्य॰ ; or लक्ष्मीविभवैरव॰—resorted to, served by, rich men. चुषस्य—of cucumber. तिक्तं—bitter; तिक्त in other cases means unwelcome, unpleasant, or uncovetable, and an object of disrespect, respectively. Omit the न after तिक्ता. प्रथमकालं—at first ; असती—immodest ; सा सतीत्वे (when acting like a woman of family) गर्वति feels proud ; प्रथमं दीर्घमञ्चलं आच्छादयति (which modest women do).

P. 67. गान्धर्वं—Music (गन्धर्वस्य इदं); the Gandharvas being the heavenly musicians, the science of music is named after them. (गान्धर्व वेद). रेभिलेन—Rebhila, it seems, was a friend of Chár., being a सार्थवाह like himself and an expert singer; see p. 97 where he is spoken of as a friend of Śarvilaka also, since the latter sends his wife to his house.

वीणा—A lute*; said to be invented by Nárada; it had seven strings (see *infra*, V. 11), and it is therefore different from the modern *Tamburâ*. असमुद्रोत्थितं रत्नं—He raises Vîṇá to the high level of the fourteen jewels churned out of the ocean, given in the following well-known śl.—लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुरा धन्वन्तरिश्चन्द्रमा गावः कामदुघाः सुरेश्वरगजो रम्भादिदेवाङ्गनाः । अश्वः सप्तमुखो विषं हरिधनुः शङ्खोऽमृतं चाम्बुधे रत्नानीह चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्युः सदा मङ्गलम् ॥ The poet is fond of such an expression; *cf.* द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् p. 51.

उत्कण्ठितस्य—one longing for the company of his beloved. संकेतकः—A lover who makes an appointment for meeting at a particular time. संस्थापना—The means of composing or steadying the mind. *Cf.* Megh. II. 26, 27. रक्त—A person deep in attachment.

भाव॰—भावो विद्वान् Ak.; used as a title of honour. काकली—a low soft tune. नस्या—a rope or rein passed through the nose of drift cattle. वृद्धपुरोहितः—who also repeats the *mantras* in a low tone.

P. 68. सुष्ठु &c.—The encomium bestowed a second time on Rebhila's singing shows that Chârudatta was exceedingly pleased by it.

रक्तं—Full of passion. समं—smooth; with the musical tunes well-balanced. These terms may also have their technical sense as given in the Náradaśikshá (which enumerates ten special merits of गान)—तत्र रक्तं नाम वेणुवीणास्वराणामेकीभावे रक्तमित्युच्यते; *i. e.* in perfect harmony with instrumental music. मधुरं नाम स्वरभावोपनीतललितपदाक्षरगुणसमृद्धम् । व्यक्तं (स्फुटं) नाम पदपदार्थविकारागमलोपकृत्तद्धित...विभक्त्यर्थवचनानां सम्यगुपपादनं ; *i. e.* having grammatical purity. भावान्वितं—emotional; *lit.* accompanied by the manifestation of internal feeling. ललितं-graceful; मृदुपदवर्णस्वरादियोगात्सुकुमारम्. अन्तर्हिता &c.—He means—The voice of the singer was so soft, melodious and attractive that one would think it was some female disguised as Rebhila that was singing.

स्वरसंक्रमं—The proper succession of notes, cadence. मृदुगिरः—qualifies तस्य. Some suggest that it may be taken as an obj. to शृण्वन्; but it has no propriety; it also breaks symmetry. श्लिष्टं—harmoniously blended. मूर्छनान्तरगतं, तारं and मृदुं qualify both स्वरसंक्रम and तन्त्रीस्वन. L.-D. is inaccurate in saying इदं

* "A description of it may be found in the first volume of the *Researches*; it is an instrument of much sweetness and compass, but has little power." Wilson.

विशेषणत्रयं तन्त्रीस्वनस्येति बोध्यम्. मूर्छना—The gradual or duly regulated rising and falling of sounds (conducting the air and the harmony through the keys in a pleasing manner, or passing from one key to another). The Śl. quoted by L.-D. (see com.) gives the definition of ग्राम; for Malli. on Śiś. I. 10 quotes the Śl., though he gives the last half as तथा स्वराणां संदोहो ग्राम इत्यभिधीयते ॥ Malli. quotes the Def. of मूर्छना as क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् । सा मूर्छेत्युच्यते ग्रामस्था एताः सप्त सप्त च ॥ For further information see Malli.'s com. on the above Śl. ०न्तरगतं—the voice passing from one *mûrchhanâ* to another. तारं—high-pitched. हेलासं०—हेला has a technical meaning (see com.); 'restrained from straying into a wrong note.' राग०—repeated through enthusiastic fondness or passion for music. *Cf.* with this व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना दशविधेनाप्यत्र लब्धामुना &c. Nág. I. 14, and अङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः Mâlav. II. 8. रथ्याविभागाः—the branches of the streets.

P. 69. अस्तं व्रजति—This must be the half-moon of the eighth day, as it was a little after midnight that Chár. came home. This mention of the setting of the moon, which is necessary for Śarvilaka's introduction, shows that there is an interval of about fifteen days between the events of the last Act and those of this; see Introd , Time-Analysis. पादौ धावितुं—The custom of washing the feet on coming home still obtains among the Hindus. " It was equally the practice of the Greeks; thus *Philocleon* in the *Wasps:*

"Next my girl, sprightly nymph, brings her napkin and lymph,
Feet and ankles are quick in ablution. "

अलं सुप्तजनं &c.—This shows Chárudatta's tenderness of feeling towards his servants, and also brings out the nobility of his mind. *Cf.* for the use of अलं with the Inf. अलमात्मस्तवं कर्तुं Pañcharátra II., and अलमात्मानं खेदयितुं Veṇî. II. p. 43.

P. 70. यथा डुण्डुभः—Vidú. humourously compares himself to a *duṇḍubha* for which nobody cares ; so he being a Bráhmaṇa without the qualifications of one, deserves not such regard fom anyone. निद्राचोरं—It did not allow him to sleep comfortably, as he had to guard it carefully during the night. नापहरति—This is meant to serve as a precursor of Śarvilaka's entrance on the stage. अभ्यन्तरचतुःशालं—*i. e.* where Chàru.'s wife kept her ornaments. Chàru., who had great regard for his wife, would not like the idea of having the ornaments worn by a public woman kept in a spot where his own wife placed hers, and hence he says अलं &c.

P. 71. ललाटदेशात्—The first impulse to sleep is felt in the forehead; old age also is metaphorically said to come over a man from the forehead, as its first sign, the greyness of hair, is first observed round the forehead. *Cf.* the well-known śl. कृतान्तस्य दूती जरा कर्णमूले समागत्य वक्तीति लोकाः शृणुध्वम् । &c. The śl. occurs in the Chāru. with the readings अदृश्यमाना and मनुष्यवीर्यम्.

परिणाहः—'bulk'; implies hugeness of body. शिक्षा—training in the art of theiving. कर्ममार्ग—an opening or breach in the wall; a technicality of thieves. निर्मुच्यमानः—being left by the slough or outer skin; *i. e.* casting off his slough. जीर्णतनुं—*v. l.* In this case निर्मुच्यमानः must be taken in an active sense, as the pres. part. of the root मुच् A'., being included in the list of roots of the 4th class. This śl. is the same as Chāru. III. 5.

नृपतिपुरुष &c.—In this śl. the night allowing him to do his work under cover of dense darkness is compared to a mother. The comparison may not be stretched beyond this. If necessary, however, the epithets may be made applicable to both. नृपतिपुरुष—(1) the city-guards; (2) king's officers. प्रचार—(1) movements, treadings; (2) course of conduct. परगृह०—For comp. see com. दूषण—(1) despoilng of; committing a theft in; (2) परं गृहदूषणं bringing great disgrace to the family. घनतिमिर०—भावाः (1) things; (2) feelings. घनपटलतमोनिरुद्धतारा *v. l.*—घनं thick पटलं mass यस्य तादृक् तमः तेन निरुद्धास्ताराः यस्यां in which the stars are obstructed, *i. e.* hidden by the dense darkness; or घनपटलेन तमसा च by the mass of clouds and darkness. But this reading does not give a good meaning as applying to the mother. The other meaning is—'whose pupil (तारा) is obstructed, *i. e.* obscured, by the darkness caused by dense opacity, or obstructed by cataract and blindness.' But this has no propriety. There is some objection to the comp. एकवीर; strictly the proper form is वीरैकः, by पूर्वापरप्रथम...मध्यमवीराश्च Pāṇ. II. 1. 58. So this should be taken as irregular: कथमेकवीर इति। पूर्वकालैकेति (by this the form should be एकवीर) बाधित्वा परत्वात् (the first Sûtra being overruled by this, which is subsequent) समासे वीरैक इति स्यात् । बाहुलकाद्भविष्यति । Sid.-Kau. The alternative explanation suggested in the Manoramā and the Tattvabodhinî is एकेषु वीरयते इति. In the present case we may take the comp. as एकः असहायः वीरः. दूषयामि—Injure, spoil, *i. e.* make a hole in it.

P. 72. कामं &c.—कामं 'I grant that'; this particle is used when the speaker gives his consent unwillingly, or not fully. वर्धते—gains ground, is better accomplished. This gives the हेतु of its being called नीच. वञ्चनापरिभवः—insult in the form of deception; or वञ्चनया परिभवः getting the better of them by deception. वचनीयता—a censurable deed. मार्गो ह्येष—*scil.* gaining one's end by foul means. नरेन्द्र०—सौप्तिक from सुप्त+इक (ठञ्); see com.; that which belonged to, hence happened in, sleep. Sar. means—When a great warrior like Aśva. slaughtered sleeping kings, it would be no heinous crime to commit a theft. When almost all the warriors on the side of the Kauravas were killed and Duryodhana lay mortally wounded, Aśva. one night saw an owl quietly killing its enemies at night while they were in sleep. This furnished him a hint as to what was to be done, and he at night stealthily entered the camp of the Pâṇḍavas while they were absent from it, killed their sons, and also slaughtered Dhṛishṭadyumna and Śikhaṇḍin and then went away. See A. Dic. The śl. occurs in the Chāru. with the variants विबुधाः सुप्तेषु यद्वर्तते विश्वस्तेषु हि... शौर्यं न कार्कश्यता। वचनीयताऽपि तु...मार्गश्चैष.

दर्शनान्तरगतः—standing within range of sight; easily visible. करालः—unevenly formed, rough; or wide. P. takes दर्शनान्तरगतः in the sense of 'according to the principles of, or as found in the special science of, thieving'; and कराल in that of 'not opposed to or against the direction of science.' But this is far-fetched. He merely means—'where the breach will not easily attract the attention of policemen', while he is in the house. लोष्टककृशं—Properly कृशलोष्टकं; so this must be taken as a comp. of the आहिताग्नि class. स्त्रीजन० न भवेत्—The Śâstra advises thieves to avoid the sight of women; for, women being light in their sleep might at once raise an alarm on beholding a thief, and no violent hands can be laid on them. The śl. occurs in the Chāru. with the readings—छेदादशब्दो भवेत भित्तीनां क नु दर्शितान्तरसुखः, चलेष्टककर्कशं, कुत्र स्त्री० स्वन्तश्च यत्नो भवेत्॥.

नित्यादित्य &c.—Arghyas were offered to the sun every day at his rise, and water thrown on the ground near the wall, which was thus weakened by being constantly moistened. मूषिकोत्कर—rubbish thrown up by the mice; उत्कीर्यते इति उत्करः fr. कॄ and aff. अ (अप्). स्कन्दपुत्राणां—In such cases पुत्र has the sense of 'a pupil or follower of;' here 'thieves,' the devotees of Skanda. *Cf.* भरतपुत्र an actor. Strangely enough Skanda, the

elder son of Śiva, is regarded like his mother Chaṇḍikâ, as the patron-deity of thieves, resembling in this respect the Grecian Mercury, and St. Nicholas of England. सिद्धिल०-*viz.* the discovery of a suitable ground for the breach. कनकशक्तिः—The wielder of the golden spear (Śakti is a kind of weapon), Kárttikeya. See, however, next page.

P. 73. पद्मव्याक्रोशं &c.—The first two lines mention the names, which are self-explanatory, of the seven kinds of breaches to be made in a brick wall. पद्मव्या०—*i. e.* having the shape of a full-blown lotus. बालचन्द्रं—crescent-shaped. वापी-round like a well. विस्तीर्ण—oblong in shape. स्वस्तिकं—of the shape of a *Svastika* (a kind of auspicious diagram); *i. e.* with a large gap in the centre with five triangles all round. शिल्प—architectural skill. In the Chåru. the names are differently given, *viz.* सिंहाक्रान्तं पूर्णचन्द्रं झषास्यं चन्द्रार्धं वा व्याघ्रवक्रं त्रिकोणम्। संधिच्छेदः पीठिका वा गजास्यमस्मत्पक्ष्या विस्मितास्ते कथं स्युः ॥.

विषमासु कल्प०—Hard structures; buildings so constructed as to keep off thieves or to baffle their attempts at house-breaking. कल्पनासु does not mean 'creations of breach.' दोषांश्च मे वदति—People have pointed out my faults. It seems from this that in his previous thefts Śar. had tried the other kinds of breaches and was found fault with. He, therefore, thinks of the *Kumbha* kind now. This Śl. occuss in the Chåru. with the readings—अद्यास्य भित्तिषु...च्छेदात्समासु सकृदर्पितकाकलीषु। काल्यं विषादविमुखः प्रतिवेशवर्गो...वदतु कर्मसु. कुमारकार्त्तिकेयाय—Kârttikeya in his military character resembles the Grecian Mars. Although the son of Śiva, he is variously called as Kârttikeya, Śara-janman, Agnibhû, &c. For the story of his birth see A. Dic. He led the divine army against the powerful demon Táraka whom he slew, and so is named सेनानी. He is called Kumára because of his vow ever to remain a celibate. He is worshipped by the people for the recovery of stolen property. And it is for this reason perhaps that thieves paid their homage to him, though he slowly lost his character as the patron of thieves afterwards. In the Chåru. Sajjalaka says—नमः खरपटाय। नमो रात्रिगोचरेभ्यो देवेभ्यः.

नमः कनकशक्तये &c.—Some think that Kanak., Bháskara-nandin and Yogáchârya are three writers on, and the teachers of, the art of thieving. It seems, however, from the epithets कनक,० ब्रह्मण्य० and देवव्र०, that Kárttikeya himself is meant again, a double salutation being due to him on account of

his being the परमगुरु. ब्रह्मणि साधुः ब्रह्मण्यः favourable to the Bráhmaṇas or the Vedic law; स चासौ देवश्च. देवव्रत—देवानां व्रतं यस्मिन् fit to be worshipped even by the gods; or it may mean 'whose law is divine (Vedic).' योगाचार्य—The reputed author of a treatise on the black art. The Daś.-Ch. attributes the authorship of the standard work on house-breaking to Karṇîsuta; see p. 76. योगरोचना—a magic ointment. योगेन साधिता रोचना योगरोचना; योग in such cases means 'having magic virtue;' *cf.* योगचूर्ण, योगवर्ति &c. समालब्ध—annointed or besmeared with. प्रमाणसूत्रं—प्रमाणार्थं सूत्रं a measuring tape or thread. For the implements of a thief *cf.* बद्धतीक्ष्णकौक्षेयकः फणिमुख (a hood-shaped instrument for digging) काकलीसंदंशकपुरुषशीर्षकयोगचूर्णयोगवर्तिकामानसूत्रकर्कटकरज्जुदीपभाजनभ्रमरकरण्डकप्रभृत्यनेकोपकरणकयुक्तः &c.; Daś.-Ch. II. p. 77.

संप्रयोगात्—the fastenings of; the sacred thread serves as a cord for loosening bracelets &c. उद्घाटकः—The opener of, *i. e.* by helping in the operation. यन्त्रदृढे—held fast by a bolt or a latch &c. परिवेष्टन—a ligature, a tourniquet.

P. 74. स्वस्थः—स्वस्मिन् (one's original state) तिष्ठतीति; restored to health. शिखा प्रदीपस्य &c.—Here we have a fine simile. As soon as he made a small opening in the wall, the reddish yellow light of the lamp burning inside streamed through it and lay on the ground surrounded by darkness, and looked like a streak of gold on a black touch-stone. प्रतिपुरुष—A dummy or effigy of a man (probably the head only; see the quotations from the Daś.-Ch. above) made of wood, straw or some such material, to be first inserted in the hole for ascertaining if any of the inmates of the house were awake. Such a precaution was necessary for a thief; for in case some one was awake in the house the dummy would be caught and the thief would escape.

प्रतीक्ष्य—Having waited; that is, 'gently;' or, पृष्ठेन प्रतीक्ष्य may mean 'looking behind, to see if anybody was coming.' लक्ष्यसुप्त—pretending to sleep, feigning sleep, as opposed to परमार्थसुप्त. त्रासयित्वा—Disturbing or frightening them, by raising a sword before them, or holding the lamp before their eyes, and so on.

शङ्कितः—शङ्का अस्य संजाता असौ, *i. e.* betraying fear. सुविशदः—quite distinct, showing that the respiration is free. तुल्यान्तरं—(the inhalations and exhalations) happening at equal intervals; regular (being natural). स्वप्नान्तरं वर्तते *v. l.*–the subj. is निःश्वासः; goes on in sleep (looks like that of a man in deep sleep).

विकला—partially open (विगता कला यस्याः). स्रस्त &c.—See com. स्रस्त—relaxed. शिथिल—lying loosely. This śl. is found in the Châru. with the readings—विषमस्तुल्यान्तरं जायते गात्रं संधिषु दीर्घतामुपगतं...दृष्टिर्गा०...चपलं पक्ष्मान्तरं जायते वीपं चैव...दभिमुखः स्याल्लक्ष्यसुप्तो यदि ॥.

P. 75. दर्दुर—a kind of flute. वंशाः—Bamboo-pipes; wind-instruments. पुस्तकाः—images or dolls made of wood, cloth &c. useful for being exhibited; मृदा वा दारुणा वाऽथ वस्त्रेणेवाथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वाऽपि पुस्तमित्यभिधीयते ॥. *Cf.* पुस्तकमय्यपि इन्द्रजालमाचरति Kâd. p. 174. The *mas.* gender is irregular. भवनप्रत्ययात्—Through belief, *i. e.* expectation created by the grand appearance of the building. तन्ममापि नाम शार्विलकस्य &c.—This passage is misunderstood by Dr. Ryder. The meaning is–'Can any treasure be hidden to me, Śarvilaka (such an adept in the art of thieving)?' That is, 'I can find out any hidden treasure by my art.' Nearly the same expression occurs at p. 76. *Cf.* for a similar construction–आः ममापि नाम दुर्योधनस्य शङ्कास्थानं पाण्डवाः Veṇî. II. p. 50; or ममापि नामाश्वत्थाम्नः अनिमित्तानि समरगमनविघ्नमुत्पादयन्ति । *Ibid.* III. p. 59. न स्फारीभवति—does not expand or multiply; a *chvi*–formation. According to the treatise on house-breaking, enchanted seeds, when scattered on the ground, expand or multiply where there is a treasure buried underneath.

उत्स्वमायते—Talks in sleep; a Denom. A'tm. fr. उत्स्वप्न; उद्गतः प्रलपितादिना प्रकटीभूतः स्वप्नः यस्य स उत्स्वप्नः स इवाचरति । अन्ये तु सान्द्रनिद्रित एव जनो यत्र जल्पत्याक्रोशति हसति रोदिति विपरिवर्तते उत्तिष्ठति च स उच्यते उत्स्वप्न इति। स्वप्नविशेष इत्यर्थः। अत एव उत्कृष्टः स्वप्न उत्स्वप्न इत्यवयवार्थोऽपि संगच्छते इत्याहुः। Śrînivâsâchârya.

भो वयस्य &c.—The thought of a theft was uppermost in the mind of Vidû. when he went to bed, and so he thus raves in his sleep. लघुत्वात्—Being weak-minded, through timidity. जर्जरस्नान०—A tattered bathing-garment. This belonged to the Vidû., and so he asks for it when Vas. comes to see Châr.; see p. 132. गोब्राह्मणकाम्यया—काम्या desire. Here the word must not be formed by affixing काम्यच् to ब्राह्मण (like पुत्रकाम्या; see Ragh. I. 35), as that will mean 'desire for a Brâhmaṇa', but by deriving the word काम्या separately from कम् and aff. य. The desire of a Brâhmaṇa and a cow must not be disregarded, both being objects of veneration. One disappointing them is guilty of great sin. See com. In the Châr. Vid. says—मम ब्रह्मत्वेन शापितोऽसि यदि न गृह्णासि। Hence Śar. says अनतिक्रमणीया भ० etc. अथ वा—'or rather, I shall not take it;' so this has

the force of 'but' here. अस्ति—is used here as an introductory particle. आग्नेयः—अग्नेः अयं that deals with (*i.e.* extinguishes) fire.

P. 76. यात्वेव—The reading यात्येव will require च after विचरति. The other reading has no propriety. भद्रपीठ—name of the insect. ब्राह्मणकुले कृतमन्धकारं—That is—I have tarnished the fair name of my family by this foul deed. न धिक्कृतमन्ध०—*v. l.* I did not despise this darkness, *viz.* the foul deed. अप्रतिग्राहकस्य—A Bráhmaṇa who does not accept a gift is considered as honourable; *cf.* प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् । ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान् ॥ Yáj. S. I. 213. प्रतिग्रह brings on loss of Bráhmaṇic power; *cf.* प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति । Manus. IV. 186. प्रणयं करोमि—I will gratify his request; for this meaning of प्रणय, *cf.* नार्हसि त्वं संबधिनो मे प्रणयं विहन्तुम् । Ragh. II. 58; *supra*, I. 45; and *infra*, VII. p. 157. अग्रहस्तः—अग्रश्चासौ हस्तश्च । Karm. comp.; in a Karm there must be सामानाधिकरण्य, as in the case of नीलोत्पल, both being identical. But हस्त and अग्र are not identical; however, they may be so regarded through their relation of अवयव (a part) and अवयवी (the whole of which it is a part); *cf.* Vàmana हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात् । (तत्र भेदात् हस्ताग्रादयः । अभेदादग्रहस्तादयः); Ala. Sút. V. 2. 20. महाब्राह्मण—said in joke; see *supra*, p. 29.

अनिर्वेदित &c.—The commentators take this in the sense of 'undecided'; नितरां वेदितं निर्वेदितं न निर्वे० अनिर्वे०; poverty in which one's valour remains undecided, as to the doing of a thing good or bad. But the usual sense of निर्वेद is 'disgust for, objection;' so it seems better to take अनिर्वेदित in the sense of 'in which prowess does not feel disgust at doing even a censurable thing;' 'poverty forces a man to exert his strength even in doing a reprehensible act;' this explains why he says धिगस्तु &c.; the second half also is in better accord with this explanation. अनिर्वेदित० *v. l.*—which does not allow one to display one's power. It is difficult to see how some commentators derive the meaning अगणित from this. This śl. occurs in the Chàru. with the readings अनिर्वेदं च यौवनम् । यादिदं दारुणं.

ममापि नाम—That is, are they of any account to me, does Śàr. care for these? *Cf. supra* p. 75, l. 4.

क्रमणे—In jumping over; or, in climbing. महालु०—see com.; in seizing and tearing to pieces. सुप्तासुप्त०—*i. e.* in seeing whether a man is fast asleep or only lightly sleeping.

P. 77. माया—magic; or, the power by which one creates fantoms or illusory forms; or this may mean 'the yaugic or will-power by which one can create things;' *cf.* for this sense मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयैः &c. Ragh. XIII. 75. रूपशरीर &c.—changing the features, distorting the body, changing the dress, &c. in such a way as not to be recognizable by others. डुडुभः (or—मः)—Perhaps this is the same as डुण्डुभ that has occured before; see p. 70. It is a very tenacious reptile and remains fast-stuck to something when an attempt is made to drive it away. Here various senses are attributed to it, *e. g.* झटिति छिद्रान्तरप्रवेशपटुर्गृहगोधिका (a lizard); स्वात्मरक्षासमर्थः सरटः (a chameleon, सरडा or घोरपड in Maráthi); अश्वतरः (a mule) &c. But these senses are conjectural. The Śl. occurs in the Chàru. with the readings प्लवने वृकोऽपसरणे श्येनो गृहालोकने निद्रा सुप्त० संसर्पणे... । माया वर्णशरीरभेदकरणे...संकटे च तिमिरं वायुः.

भुवनावलोकने—in kenning or inspecting the ground to find a place for hiding in. चौरं कर्तयित्वा—Vidú., not knowing that Rad. was really serious, speaks in a jesting vein, as is usual with him.

P. 78. हताश—हताः आशाः यस्य (one whose hopes are frustrated (on account of their wickedness); this has become slang for 'you cursed or wretched fellow.' अहो दर्शनीयः &c.—Mark the nobility of Châru's. mind. Instead of getting agitated he praises the art of the robber. शिरसि तनुः—Because the breach was of the form of a *Kumbha.* असदृशजन०—संप्रयोग action, operation. Châru. thinks that the noble edifice was, as it were, afraid of the insult it would receive by being touched and worked upon by an improper man.

वेदितवान्—Properly this should be विदितवान्; so this must be taken as the Act p. p. of विद् cau. in the primitive sense (स्वार्थिकणिचि निष्ठायां रूपम्). Châru. means—Since the people inside the house were in sound sleep, and nobody woke up while he was going on with his work, he ought to have known that there was nothing in the house and gone away; since he proceeded with his operation, he must have been a stranger.

P. 79. संधिच्छेदन &c.—He must have long toiled at the breach and gone away disappointed. सुहृत्त्वः &c.—This brings out the extreme magnanimity of Chàru.; some may perhaps call it a mistaken notion of dignity. But it is not so. Châru. is not to be judged by the ordinary criteria of judgement.

The poet wants to paint his character as that of a man of exceptional generosity that feels for others; and he has already told us that his hero lived for others. *Cf. supra*, I. 48; and किं बहुना...दक्षिणतया परकीयमिवात्मानमवगच्छति । p. 57.

P. 80. तुलयिष्यति—Will regard me as equal to that, *viz*. the act of appropriating the deposit, have a low opinion of me; see *supra*, note on तुलयसि p. 10. तूलयि०—*v. l.* will think lightly of me (तूलमिव लघुं करिष्यति). शङ्कनीया—*Cf. supra*, पापं कर्म च यत् &c. I. 36. निष्प्रतापा—निर्गतः प्रतापो यस्यां in which one's power or greatness is lost sight of; and hence शङ्कनीया. This Sl. occurs in the Châru. with the reading शङ्कनीया हि दोषेषु निष्प्रभावा.

प्रणयः (अर्थेषु)—a desire to possess. नृशंसेन—The word is appropriately used here; 'one who wants to do injury to men,' नॄन् शंसति इति; fr. शंसु हिंसायां; कर्मण्यण्. अपलप्—To talk away or hide by talking; hence, to deny the knowledge of. अहमिदानीं &c.—is a question. प्रतिक्रिया—the repayment of; the equilvalent value in money of. आर्याधूतायै &c.—This speech must be स्वगतं.

P. 81. वरमिदानीं स &c.–Mark how tender-hearted Dhûtá is. She has the same apprehension as her husband that people might take a wrong view of the incident. She would rather have her husband suffer bodily than in character. In the *Chárudatta* we do not find this noble sentiment expressed. पुष्करपत्र &c.—The water lying on a lotus-leaf is taken as a type of unsteadiness; *cf*. नलिनीदलगतजलमतितरलं Mohamudgara. दरिद्र &c.—Fate takes a sort of cruel pleasure in more readily depriving poor men of their money. इयं च मे एका &c.—In the Chāru. Dhûtà first touches her ears, hoping to find some ornament there; but not finding any she says —किमिदानीं करिष्यामि । भवतु । दृष्टम् । मम ज्ञातिकुलाल्लब्धा शतसहस्रमूल्या मुक्तावली । तामप्यार्यपुत्रः शौटीरतया प्रतीच्छति । [Perhaps a न is wanting here.] अतिशौण्डीरतया— On account of his very great nobility or magnanimity; loftiness of spirit. *Cf.* for this sense शौण्डीर्यं धृतिविनयं दयां स्वपक्षे &c. Pañchar. II. 54. The word शौण्डीर is of rare occurrence in later plays, but occurs in the plays of Bhâsa, and in ancient works like the Râmâyaṇa. पुरस्तान्मुखः—With the face turned to the east; for a religious gift (दान) is to be received with the face turned to the east. पौरस्त्या० *v. l.*—पुरो भवा पौरस्त्या दिक् the east; दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ; त्यक् (त्य) is added to दक्षिणा, पश्चात् and पुरस् in this sense.

P. 82. रत्नषष्ठी—So called because a jewel is to be presented to a Brâhmaṇa on that day. यथाविभवा०-यथाविभवस्यानुसारः—following, *i. e.* according to, one's own means. प्रतिग्राहयितव्यः—प्रतिग्रहं कारयितव्यः should be made to accept a gift. In the Chár. Dhûtâ says—सर्वसारविभवेन ब्राह्मणेन स्वस्ति वाचयितव्यमित्येषोऽस्यागमः ।. तस्य कृते—may mean—(1) तस्य व्रतस्य कृते for the completion of that vow; or (2) तस्य ब्राह्मणस्य कृते for the sake of, on behalf of, that Brâhmaṇa, meaning thereby Chârudatta. This is the sense intended here. There are certain gifts which may be given by the wife to her husband (as to a Brâhmaṇa); and a religious gift cannot be refused. Dhûtâ uses this device, as Chârudatta would not have taken that jewel-necklace from her to be given to Vasant. in exchange for her ornaments. His sense of honour would not have allowed him to do it. But when the necklace became his property he could use it in any way he liked. She could not have given it to Maitreya; for in that case Chârudatta would not have accepted it from him also; for that would have been charity. So the plan adopted by Dhûtâ was the only way out of the difficulty.

मा खलु मां लज्जितां &c.—Which would happen if Cháru. would refuse to accept the gift. She therefore requests Maitreya, so to manage it that Chârn. would accept the gift.

वैक्लव्यात्—Through mental weakness. अकार्यं—Chár. fears that Vidû. might put an end to his existence rather than behold his friend disgraced. Hence in agitation he calls out to him.

सदृशदार०—In the Cháru. we have सदृशकुलदार०. ब्राह्मणी—Cháru. does not say धूता, as it is against Hindu etiquette to utter the name of one's wife. अस्मि दरिद्रः--In the Chár. we have हतोऽस्मि.

अर्थतः पुरुषो नारी—For it is the man who gives riches to his wife or relieves her wants; but when a women does that the relation is reversed. The śl. occurs in the Cháru. with the first line read as मयि द्रव्यक्षयक्षिणे.

P. 83. विभवानुगता--Following me in the vicissitudes of fortune, *i. e.* loving me equally in prosperous or adverse circumstances. Or this may mean 'rich' (विभवेनानुगता). यद्--which three. महतः प्रत्ययस्य—Great because she trusted me although poor. The śl. occurs in the Chârn. with the readings यं समालक्ष्य...कृतस्तया। ...प्रत्ययस्य प्रदीयताम् ॥. This is repeated in Act V.; see p. 114. ०शरीरस्पृष्टिकया—Touching the

body gives greater solemnity to an oath and makes it inviolable. So in the Veṇî. गच्छ जयंधर अस्मच्छरीरस्पृष्टिकया शापितेन भवता &c. Act VI. p. 153.

परिवादबहल०—परिगतो वादः परिवादः or परी०; what is talked all round or over again; hence a slanderous talk, an ill report; here accusation, blame. परिवाद एव बहलः दोषः; on account of the serious fault of its giving rise to an accusation. Or परिवादस्य बहलः many-sided दोषः ; on account of the many evils of idle gossip (which I wish to avoid). रक्षां—its preservation (from the public gaze), *i. e.* its being made or filled up; J.V. also (in his new ed.) says रक्षां रक्षणं स्वस्वरूपेणावस्थापनम् । संधिमपूरितं रक्षितुं न शक्नोमीत्यर्थः. Here रक्ष् has the sense of 'to keep away or conceal from;' as in दर्शनपथाद्रक्ष्यते Rat. I; or *infra*, सखिजनादुपहसनीयतां रक्षामि p. 85. रक्षा not being understood in this sense has puzzled some interpreters and led them to propose strange readings and far-fetched interpretations. Thus some propose to read नयस्य as one word; in this case we should read रक्षान् for रक्षां; while others propose नृपस्य रक्षान्. In both cases the meaning is—I wish to avoid the policemen, who else would be busy with it and make the matter public. This will be clear from the following extracts from Dr. Ryder's long note on this—"The words न यस्य रक्षां are difficult of interpretation. This difficulty doubtless explains the presence of the variant नृपस्य रक्षान्, which Stenzler adopts......It is easy to see how न यस्य रक्षां might be altered by a puzzled reader into नृपस्य रक्षान्......The commentators give little help. P. and L. D. are silent. J. V. [3rd ed.] has यस्य संधेः रक्षां न परिहरामि न त्यजामि । सततमेव संधिं रक्षामीत्यर्थः . This reads almost like nonsense, for it makes the second half of the verse contradict the the first half; the last thing which Chár. desires is the preservation of the breach. The Calcutta com. [of Râmamaya] is hardly more successful; यस्य संधेः रक्षां रक्षणं स्वरूपेणावस्थानमिति यावत् न परिहरामि नोपेक्षे। संधिं रक्षितुं न शक्नोमीत्यर्थः. Here the explanation of रक्षा as " the preservation (of the breach) in its present form" is ingenious enough; but the com. is forced to give to न परिहरामि a meaning exactly the reverse of that which the phrase should have. Surely न (संधेः) रक्षां परिहरामि must needs mean: " I do not avoid the preservation (of the breach) in its present form, " which is precisely the opposite of what the speaker wishes to say......Obviously, the trouble lies in the न. The clause becomes plain enough if we read नयस्य... The verse may then be translated: "...I avoid the preservation

of justice..."...He means to say: "Scandal is such a dreadful evil that I am justified in departing from the course of conduct which strict justice damands."

अक्रुपणशौण्डीर्यं—Strictly, the meaning is: अक्रुपणं not a little शौण्डीर्यं pride or dignity यस्मिन्कर्माणि; see com.; 'in a very noble way, with great dignity;' while the speaker's intention seems to be 'in a noble and yet becoming way;' but then we should expect अक्रुपणशौण्डीरं or अक्रपणं सशौण्डीर्यम्. भो दरिद्रः किं &c.—may mean-(1) 'what noble thing (किं) can a poor man say?'; or (2) 'can a poor man speak nobly?' कृतशौचः—having purified the body by cleansing the mouth, bathing &c.

ACT IV.

• The fourth Act opens with a scene between Vasantasená and her maid Madaniká, meant to show the further development of the former's love for Chârudatta. The next scene consists of the meeting of Śarvilaka and Madaniká. This has very little to do with the general *dénouement* of the plot, but serves the purpose of pointing out the first stage in the development of the under-plot, *viz.* Śarvilaka's determination to set free his friend Âryaka, who was put into prison by king Pálaka. The Act closes with the scene between Vasant. and Maitreya sent to her by Châru. to hand over to her the necklace of jewels in exchange for the casket of ornaments stolen away. Vasant. accepts the necklace and makes up her mind to pay Cháru. a visit that evening.

P. 84. चित्रफलक॰—Vasanta. is introduced as looking intently at a picture-board on which she had drawn a likeness of her lover to beguile her longing. For the device used here see com. वेशवासदाक्षिण्येन—Vasant. was not perfectly sure that the picture bore exact resemblance to the original, and thought that Mada.'s answer that it was quite faithful to the original was merely meant to please her, and hence the question. य एव—whoever; *i. e.* every one without exception. नानापुरुष &c.—Because courtesans have to please people of different sorts, whether good or bad, and hence to be falsely courteous.

P. 85. तस्य कारणं—तस्य refers to the अभिरमण of the eyes and heart of Vasantasenâ. She means-'When my lady's heart and eyes take such delight in the picture, why should

the reason of it be asked ?—it must be the exact faithfulness of the picture to the original.' सखीजनाद्युप०—For in case the picture failed to represent the exact beauty of her lover, her friends, who would judge of his beauty from the picture, might ridicule her for loving a person even externally unworthy of her. सखीजनचित्तानुवर्ती—Acting in accordance with the liking of a friend. She means-'You need not have any misgivings as to what your friends would say about your love to Chàru.; women are always ready to approve of the choice of their friend and to sympathize with her. So you need not be anxious on that score.' प्रवहणं—Although given in Amara. as a synonym of कर्णीरथ (a kind of vehicle like a palanquin or *meṅá* borne by men on the shoulders; कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् । त्रीणि पुरुषस्कन्धवाह्यस्य यानविशेषस्य Bhânujî Dîkshita), it is used here in the sense of 'a sort of veiled chariot drawn by bullocks.' ०साहस्रिकः—सुवर्णानां दशसहस्रं सुवर्णदशसहस्रं तेन मूल्येन लभ्यः or क्रीतः ०साहस्रिकः; by adding ठञ् (इक) by तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् or तेन क्रीतम् Pâṇ. V. 1. 93, 37. The वृद्धि of the अ of सहस्र is irregular (दाशसाहस्रिकं would have done); it may be treated as a Prákrit irregularity. संदेशेन—Being charged with a message, which I had to deliver. It was not my fault that I said so. The Instr. may be हेतौ (object or purpose for which a thing is done).

P. 86. कृत्वा निशायां &c.—Having committed a theft I laid the blame at the door of the night; *i. e.* people will say that if such crimes are committed it is the fault of the night; *cf. supra*, बहुदोषा हि शर्वरी I. 58. रक्षान्—The city-guards or policemen. The reading रक्ष्यान् is bad, as it means 'the people to be protected.' जित्वा—*i. e.* having eluded their watch. ०मन्दरश्मिः —(1) with my activities slackened; (2) with rays dimmed or paled. The Śl. occus in the Chàru. with the readings—कृत्वा निशायां...निद्रां च हित्वा तिमिरं भयं च।...मन्दवीर्यः (this is better) शनैर्दिवा चन्द्र इवास्मि मन्दः (भीतः) ॥. त्वरितगतिं—*v. l.* त्वरितगतिः qualifies यः कश्चित्. The reading in the text is better, as it gives a contrast with स्थितं in the next line; if I walk with a quick step and somebody eyes me attentively, or when I step &c. संभ्रान्तं—is better taken with स्थितं. तुलयति—regards suspiciously. दूषितो०—*i. e.* my conscience being guilty. स्वैर्दोषैः &c.—Wilson compares-'Thus conscience does make cowards of us all.' *Hamlet*, III. The Śl. occurs in the Chàru., but not after the above Śl.; Śarvi. (Sajjalaka) repeats it when he

goes to deliver the stolen ornaments to Vasant.; the readings there are—चकितगतिर्नि०, संभ्रान्तो...स्थितो वा । सर्वास्तांस्तुलयति दोषतो मनो मे. नारीनाथं—When a woman was the head; *i. e.* which had no male to look after its affairs. This may have been out of pity; or out of the fear that a woman might raise an alarm on seeing a robber, and was not to be killed; see *supra*, note on कस्मिन्स्त्रीजनदर्शनं च न भवेत् &c. III. 12. Śarvilaka shows that he used discrimination even in breaking into a house. गृहदारुवत्—*Cf.* स्तम्भीभूत्वा तिष्ठामि p. 76. दिवसीकृता—अदिवसः दिवसः संपद्यमाना कृता; अभूततद्भावे च्विः. 'I was busy doing something or another during the whole night, and so turned it into a day as it were.'

P. 87. इमं तावच्चित्रफलकं &c.—This is a device used by the poet to give Madaniká an opportunity to see Śarvilaka. मदनमपि &c.—विशेषयन्ती is generally taken to mean 'surpassing, excelling;' and it has this sense, no doubt; *cf.* रक्ताशोकरुचा विशेषितगुणो बिम्बाधरालक्तकः Málav. III. 5. But it is strange that the poet should make her surpass Madana in beauty; रति would have been very proper. So it will be better to take विशेषयन्ती in the sense of 'adding charm to, setting off'; see com.; 'so beautiful as to add grace to Madana himself.' येयं—goes with करोति. चन्दन०—चन्दनेन शीतलम्. Fig. of speech उत्प्रेक्षा. निध्यायति—looks intently at; for this sense *cf.* तत्र खलु...विद्याधरदारिकोदयवती नाम तेन राजर्षिणा चिरं निध्यातेति कुपितोर्वशी । Vik. IV. p. 91; and भर्त्राऽन्या मुहुरभिलष्यता निदध्ये । Śiś. VIII. 69. 'निध्यानमवलोकनम्' इति वैजयन्ती. अभुजिष्यां—भुजिष्या may mean here a concubine; or a servant-girl; भुज्यते इति; from भुज् and the Uṇâdi affix इष्य by रुचिभुजिभ्यां किष्यन् Uṇâdi (IV. 179). अभुजिष्या—one not a slave or concubine; Śar. wanted to make her his wife by buying up her freedom and so to prevent her from being a prostitute.

P. 88. गवाक्षेण—गवामक्षीव गवाक्षः a latticed window (*lit.* having holes like the eyes of a bull). अ is substituted for the final of अक्षि when it does not mean 'an eye', by अक्ष्णोऽदर्शनात् । Pâṇ. V. 4. 76. It is also explained as गावो जलानि किरणा वा अक्षन्ति व्याप्नुवन्ति एतमनेन वा; from अक्ष् and aff. अ (घञ्) अकतर्यर्थे.

उद्वेजनीया—producing horror in the minds of others; causing disgust or abhorrence; *cf.* रमणीयाऽप्युद्वेजयति Kád. p. 25.

P. 89. साहसे श्रीः &c.—So in the Cháru.—साहसे खलु श्रीर्वसति; *cf.* for the idea उद्योगः प्रस्तुतः कस्माच्छ्रीर्न संतोषमिच्छति । Pañcha-

rátra, II. 8. अखण्डित०—Madaniká knew that Śar.'s previous life was stainless. खण्डित—broken up by an evil deed; अखण्डित uniformly pure, without a stain. न खलु—Here खलु has the sense of an inquiry—as a softened question. अत्यन्तविरुद्धं—exceedingly opposed to morals or shocking to the mind.

विप्रस्वं—A Bráhmaṇa's wealth or property. As the Brâhmaṇas in ancient times were solely devoted to the performance of holy rites, the usual gates of acquiring money were shut out to them, being left to the other classes; and what money they got was in the shape of Dakshiṇá received from kings, or householders. And even when got in any other way, it was devoted to holy purposes. Hence a Bráhmaṇa's property came to be regarded as sacred, and was not to be stolen; and if stolen, the penalty was very great. *Cf.* ब्राह्मणस्वापहरणात्सर्वाङ्गेषु प्रजायते। वेदना दारुणा तप्तज्वरश्चैव भवेत्सदा ॥ देवब्राह्मणद्रव्यचौरः कुष्ठसर्पः भवेन्नतरभोगरहितः। Raṇavîrakárita Práyaśchitta-Bhága (as quoted by Pandit Hîránanda Śástrî); and देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः। स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ Ms. XI. 26. The theft of gold also is considered as a heinous sin. बालं—a baby (having ornaments on). अप्रकाशः-see com. ; not to be worn publicly, *i. e.* in private; at home. Śar. gives this caution in order that it should not be recognized and the theft discovered. In the Châru. we have अप्रकाश्यः, not fit to be shown outside. अयं च जनः—*i. e.* Vasanta., who is a courtesan. Courtesans have to go out decorated; what is the use to them of wearing ornaments at home?

P. 90. मदनिका च मूर्छां &c.—shows how deeply Mada. loved Vasantasená. She thought that Śar. must have laid violent hands on Châru. and got the ornament, and so she faints. The idea was as shocking to her as to Vasant. herself. विषाद—pain, dismay. संभ्रम—fear. नीयमानाऽभुजि०—Śarvilaka expected her to rejoice at the thought of her freedom from servitude; but he was surprised to see that on the contrary she fainted on hearing the name of Chàru. mentioned. The śl. occurs in the Châru. with the readings संभ्रमोत्फुल्ललोचना। मृगीव शरविद्धाङ्गी कम्पसे चानु०.

मदनिके भीते &c.—In the Chàru. Sajjalaka says—मदनिके एतावत्किं न पर्याप्तं द्वितीयमप्यकार्यं करिष्यामि। न खल्वत्र शस्त्रेण कश्चित्परिक्षतो व्यापादितो वा।. सेर्ष्यं—Madanikâ's word प्रियं excited Śar.'s jealousy. Since she fainted even at the thought of the possibility of harm having been done to Châru., he concluded that Madaniká was in love with him also.

सवृत्त०—He means—'I have done an execrable deed even at the sacrifice of the honour of my family; so intense is *my* love for you; and *you* love another man.' मन्मथ &c.—विपन्न dead. Although my other virtues have died in me, *i. e.* I have subordinated them to the gratification of my passion, still I have retained my self-respect intact. मान—pride, sense of self-respect. Some render it by 'discernment' (युक्तायुक्त-विचार), but this is not meant here. देहं–*v. l.* for मानं–has no propriety; it is, however, supported by शरीरं in the Châru., where it is appropriate. व्यपदिशसि—falsely represent or call. The Śl. occurs in the Châru. with the variations—संतुष्टपूर्व० रक्षामि मन्मथगृहीतमिदं शरीरं.

P. 91. सर्वस्वफलिनः—सर्वाणि स्वानि (wealth of every kind) एव फलानि येषां; the comparison to fruits shows that their wealth is used in maintaining not only their families, but servants &c. अलं—completely. वेश्याविहग—The comparison to birds that are not confined to one fruit-bearing tree is very happy; for the fig. of speech, see com. प्रणयेन्धनः—प्रणय (the making of love) is fitly compared to fuel as it inflames passion. पूर्वश्लोके वेश्यादोष उक्तः। अत्र तु वैशिकपुरुषदोष इति विशेषः। *Cf.*—वेश्याऽसौ मदनज्वाला रूपेन्धनसमेधिता। कामिभिर्यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥ स्त्रियो हि—Here he speaks about women in general, of course excluding virtuous ladies of family. भुजङ्गकन्यापरि०—They move away as suddenly and tortuously as female snakes. The comparison to snakes indicates the spirit of resentment with which women turn away from a man when displeased. विरक्तभावा—Not only not loving but grown cold towards. For the sentiment here expressed, *cf.* अनातुरोत्कण्ठितयोः प्रसिध्यता समागमेनापि रतिर्न मां प्रति। Mâlav. III. 15.

सुष्ठु खल्विदमुच्यते—This shows that the following śl. is a quotation from what are known as *Subháshitas*, as it occurs in Bhartṛihari's Vairâgyaśataka also, (being the 19th śl.) with the variants कार्यहेतोः, च परं for पुरुषं, नार्यः for वेश्याः and श्मशानघटिकाः. एता हसन्ति &c.—Now he refers specially to courtesans. श्मशानसुमनाः—सुमनस् 'a flower'; or better still 'jasmine flowers'; see com. The jasmine flowers, although attractive, are odious because they grow in the cemetery; so prostitutes, though attractive, should be shunned because of the faults mentioned above. Here वेश्याः, a noun in the plural, are compared with सुमनाः, a noun in the sing.; and this ought to constitute a fault in the case of a simile; but it does

not do so here, as it is said to give a charming sense; see com. *Cf.* हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्त्यपि । अप्रियं प्रियवाक्यैश्च गृह्णन्ति कालयोगतः ॥ Subhâshita. संमोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति । एताः प्रविश्य सदयं हृदयं नराणां किं नाम वामनयना न समाचरन्ति ॥ Bhar. Vai. 34.

P. 92. वीची—a wave; also वीचिः *m. f.*; वयति ऊयते वा इति वीचिः; fr. वे+ईचि Uṇâdi (IV. 72). ०भ्रलेखा—It is lit up by the light of the setting sun, which is evanascent. Here वीची and लेखा should better have been in the plural, as स्त्रियः the object of comparison is in the pl.; however, see above, note on °सुमनाः. ०मुहूर्तरागाः—A pun on the word राग-(1) redness; (2) love. हृतार्थाः—हृतः अर्थः money याभिः. निरर्थं—निर्गतः अर्थः यस्य तम्. अलक्तकः—Red lac or a kind of paint prepared from the red resin-sap of certain trees, often mentioned in ancient Kâvyas as being used by women for dyeing cerain parts of their bodies, especially the feet and lips; see Kum. V. 34, 68; VII. 58; Ragh. VII. 7 &c. त्यजन्ति—*Cf.* अलक्तको यथा रक्तो निष्पीड्य पुरुषस्तथा । अबलाभिर्बलाद्रक्तः पादमूले निपात्यते ॥.

नाम—as is well known. चपलाः—Fickle, *i. e.* not confined to one person. मद्प्रसेकं—is translated as 'they pour the effusion of their bloom, or the ejecting of wine from their mouth.' The real sense is rather obscene. शरीरेण—For the purpose of embracing, kissing &c. (what is called बाह्यरत), Comp. for similar ideas—जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमम् । हृदये चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ॥ नयनविकारैरन्यं वचनैरन्यं विचेष्टितैरन्यम् । रमयति सुरतेनान्यं स्त्री बहुरूपा निजा कस्य ॥ Śârṅgadhara. एकेन स्मितपाटलाधररुचो जल्पन्त्यनल्पाक्षरं वीक्षन्तेऽन्यमितः स्फुटत्कमलिनीफुल्लोल्लसल्लोचनाः । दूरोदारचरित्रचित्रविभवं ध्यायन्ति चान्यं धिया केनेत्थं परमार्थतोऽर्थवदिव प्रेमास्ति वामभ्रुवाम् ॥.

* न पर्वताग्रे &c.—L. D. calls this a strange metre; but it is not so; it is a case of उपजाति, the second line being in उपेन्द्रवज्रा and the other three in वंशस्थ; the last syllable of the first line may be taken as long for the sake of the metre, the gaṇas thus becoming ज-त-ज-र. अयं न भवसि—Here you will cease to exist, *i. e.* I will just kill you. Śarv. purposely says this to

* On the aspersions cast here on the female sex in general, Wilson remarks—"The Hindu poets very rarely dispraise women; they almost invariably represent them as amiable and affectionate. In this they might give a lesson to the bards of more lofty nations, and particularly to the Greeks, who both in tragedy and comedy pursued the fair sex with implacable rancour."

mark its effect on Madanikâ and thereby to know the real state of her heart.

असंबद्ध०—Because he talked of killing Chárudatta, which was most unreasonable. असंभावनीये—For what can never be conceived or thought possible, *i. e.* her being in love with Chârudatta. एष खलु अलं०—She wanted to tell him that her mistress was in love with Châru. and so it was impossible for her to love Chârudatta. Śar., however, interrupts her and asks ततः किम्. कर्णे एवमिव—Mad. explains to him how her mistress was deep in love with Chár., and also tells why she had deposited the ornament with him.

P. 93. सवैलक्ष्यं—Śarv. is embarrassed to find himself baffled in his object. छायार्थे—छाया is the pleasure he was to derive by having procured the freedom of Madanikâ and his consequent marriage with her. ग्रीष्मसंतप्तः—*i. e.* tormented by his love for Madanikâ. पत्रैः वियोजिता—He robbed Vasanta. of her ornament, which made it difficult for him to approach her.

निसर्गादेव पण्डिताः—*Cf.* स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः। Śâk. V. 22.

न चन्द्रादातपो &c.—She means—'As one cannot expect heat from the moon, so you need not apprehend any harm from Chárudatta.'

साहसे अस्मिन्—The commentators understand by साहस his late adventure, *viz.* the theft of the golden casket. It rather means the hazardous task of going to Châru. and returning the ornament to him, which would involve his confession of the theft, as is clear from his words तथाऽपि नीतिविरुद्धमेतत्. कथयसि &c.—As it was neither sorrow nor fear that would deter him from going to Châru., there was no need for praising his virtues to him. जनयति मम वेदं—is a question. कुत्सितं कर्म—*i. e.* the theft. He says this to Madaniká; he was not ashamed of the deed as it was done deliberately with a good object in view. नेदं—*v. l.* for वेदं—is simpler.

P. 94. अन्यथाऽतिसाहसं—In the Châru. she says अथ वा अज्जुका च पुनर्वञ्चयित्वा पुनरेव दासभावो भवेत्. अभुजिष्ययेव—*i. e.* like a noble-born lady. Like a low-born servant-girl she did not ask him to go away and keep the ornament for herself secretly. महती—of great consequence; very proper. निशायां—*i. e.* his ignorance as to what course he had to adopt (due to his reason being

clouded). कामदेवगेहे—the temple of Kâma that was in Vasantasenâ's garden.

P. 95. आत्मसंबन्धिनं—One connected with us through his connexion with Chàru., your beloved. Here Mada. speaks, identifying herself with her mistress Vasantasená. युज्यते—It is proper that Mad. should thus pass off the matter. विज्ञातोऽहमनया—I am known, as regards my real object, by her ; *i. e.* that I was the man who wished to purchase Madanikâ's freedom and make her my wife. It cannot mean 'my real character, as one who stole the ornament from Chàru.'s house;' for Śarvilaka was not at all aware of having been overheard by Vasantasená. Had that been his real meaning he would have given some explanation of his conduct. In the Chârn. Sajjalaka says to himself—कथं विदितोऽस्म्यनया after Vasant. had said—अहं जानामि तस्य गेहे साहसं कृत्वाऽऽनीतोऽयमलंकारः। तस्य गुणानुकम्पतामार्यः। साधु आर्यचारु० &c.—Śar. bursts out thus, thinking that it was his connexion with Chàru. that made Vasantasenâ bestow Madanikâ on himself.

P. 96. गुणाः—virtues, personal excellences. ईश्वरैः—rich men. *Cf.* for this sense—क्षुद्राणामविवेकमूढमनसां यत्रेश्वराणां सदा वित्तव्याधिविकारविह्वलगिरां नामापि न श्रूयते। Bh. Vair. 27. न समः—*i. e.* superior to. न किंचिदप्रा०—He speaks from his own experience ; for, being impressed by Chàru.'s merits alone, Vasa. bestowed Mad. on him. उडुप—उडु *f. n.* a star ; उडूनि पातीति उडुपः the moon. It also means 'a boat,' for which see *infra* VIII. 23. उडु is derived as अवति इति ऊः; उ *n.* by ह्रस्वो नपुंसके &c. (Pâṇ. I. 2. 47); उ च तत् डु च उडु ; ऊश्च डुश्च when fem. ; उं क्रोधं डयते, उना शंभुना डीयते (डी and aff. डु, *i. e.* उँ) इति वा. *Cf.* गुणेषु क्रियतां यत्नः किमाटोपैः प्रयोजनम् । गुणैर्गौरवमायाति न महत्याऽपि संपदा । पूर्णेन्दुर्न तथा वन्द्यो निष्कलङ्को यथा कृशः ॥. प्रवहणिकः—प्रवहणमस्यास्तीति ; प्रवहण + इक (ठन्), a *matub* aff., by अत इनिठनौ ; it means 'one in charge of a carriage, a driver.' प्रविश्य सप्रवहणः—Wilson remarks on the introduction of a car on the stage—

> "The introduction of this kind of stage-property is so constant and essential that it must have been real, and shows that the place appropriated to the representation must have been level and spacious."

सुदृष्टां &c.—This shows the affection Vasant. had for her servants. She asks Mada. to take a good survey of her features, so that they may be firmly impressed on her memory, and she may not forget her after separation. This kindness

affects Mada. deeply and brings tears to her eyes. स्वमेव वन्दनीया—Because she was the wife of a Brâhmaṇa now and socially had a higher status than a courtesan, howsoever rich the latter was. In the Chāru. Vasa. says आर्या खल्विदानीमसि संवृत्ता; and taking her by the hand she gives her to Sajjalaka. आरोह प्रवहणं—In the Châru., Vasanta. adorns Mada. with the ornaments on her person before she asks her to mount the car. शिरसा वन्द्यतां—Because Vasant. was her benefactress, and she was not formally married yet. यत्र—यस्याः; here त्र has the sense of the Abl.; some take the Loc. as हेतौ (यस्मिञ्जने हेतुभूते). वधूशब्दा०—वधूशब्द एवाव०; the veil in the form of the title of 'wife', *i. e.*, the dignity of wifehood. Some take this to mean वधूशब्दस्यावगु०, the veil or dress proper for a कुलाङ्गना. प्राप्त ०गुण्ठने *v. l.*—वधूशब्दश्च अवगुण्ठनं च। वधूनामेव हि परपुरुषानवलोकनीयत्वात्। JV.

P. 97. राष्ट्रियः—fr. राष्ट्र and aff. इय (घ); see com.; the word seems to be used here in the sense of 'the chief magistrate of the city.' It does not refer to संस्थानक; for, as Dr. Ryder remarks, he nowhere appears as a government officer, giving sensible orders in Sanskrit. Of course in Acts IX. and X. the term राष्ट्रिय refers to the king's brother-in-law. सिद्धादेश०—see *supra*, p. 55. घोषः—From घुष् and aff. अ (घञ् भावे); a hamlet or residence of cowherds. अप्रमत्तैः—Carefully watchful (in case Âryaka escapes). भवितव्यम्—We should expect an इति after this. संप्रति—Now (that a friend is in peril); in troublesome times like this. विशिष्टतमः—We should rather expect ०तरः. In the Chắru. there is no reference to Âryaka's arrest. Sajjalaka departs after Vasa. hands over Madanikâ to him, saying (आत्मगतं)—भोः कदा खलु अस्याः प्रतिकर्तव्यं भविष्यति। &c.

साम्रमञ्जलिं बध्द्वा &c.—Mark the humility and good sense of Madanikâ. She did not like the idea of her husband's leaving her thus abruptly. She could not have gone back to Vasantasenâ now, as she was a wife. She, therefore, requests Śarv. to do what she could have most reasonably asked him to do under the circumstances. रेभिलस्य सार्थवाहस्य—This Rebhila is the same that we have met with in the beginning of the 3rd Act. Dr. Ryder observes—"This is the only indication in the play that Śarvilaka is the son of Rebhila" But this does not appear to be correct. Had Śar. been Rebhila's son he would have known Chárudatta and his house, as the latter was Rebhila's friend. Rebhila, it appears, was some distant relative of Śarvilaka.

अप्रमत्तेन &c.—Although not yet actually married to Śar., Madaniká evinces the same anxiety for his safety that a married woman does for that of her husband when about to be engaged in a perilous adventure. ज्ञातीन्—Kinsmen, either of Pâlaka or of Âryaka; preferably the former; these are called सहजशत्रवः by Ka'mandaka (as they are inwardly jealous of a king). विटान्—Viṭas are men who know one art (एकविद्यो विटश्चान्यः) and who hang on rich men as parasites; these have no fixed principles of their own, and are ready to accept any proposal. Thus Saṃsthánaka's Viṭa deserts his master and goes over to the side of Âryaka; see Act VIII. लब्धवर्णान्—who have earned distinction (वर्ण distinction, reputation), *i. e.* men who are ready to welcome any new enterprise.

P. 98. उत्तेजयामि—incite against, fire their spirit. यौगंधरायणः—The faithful minister of king Udayana (Vatsa); a great politician and ever devoted to his master's cause. उदयनस्य—Udayana, also known as Vatsa or Vatsarâja, was decoyed into captivity by Chaṇḍa-Mahâsena, king of Ujjayinî, but was set free by his minister, Yaugaṃdharâyaṇa, by using a clever stratagem; see Kathásar. II. 5.

Udayana was a king of the lunar race, the son of Sahasrânîka and the grandson of S'atânîka (son of Janamejaya) who transferred the capital of upper India from Hastinâpura to Kaus'âmbî. According to the Vishṇupurâṇa he was the son of a second S'atânîka, who was 19th in succession from Janamejaya. He was so named because he was educated on the Eastern (उदय) Mountain by the sage Jamadagni. His capital was Kaus'âmbî. Mâhasena, also called Chaṇḍa-Mahâsena, had a daughter, named Vâsavadattâ. She once saw Udayana in a dream, and being enamoured of him contrived to inform him of her love. Udayana, who was decoyed to Ujjayinî by Mahâsena, and who was engaged to teach music to Vásavadattâ, managed to elope with her to his capital, following the advice of his minister Yaugaṃdharâyaṇa. They were afterwards married in great pomp. The whole account is given by Subandhu in his *Vâsavadattâ*. Udayana is the hero of the *Ratna'valî*, a play by S'rîharsha. His account is given in the Kathâsaritsâgara, in Tarangas 11 to 24.

असाधुभिः—Wicked, acting unjustly. आशङ्कितास्म°—entertaining imaginary fears. अभिपत्य—having attacked the guards. This shows that Śar. was the leader of the party of the friends of Âryaka secretly plotting against Pálaka, and to which reference was made by Darduraka; see p. 55. राहुमुखे—When Amṛita was being served out to the gods after it was churned

from the ocean, Râhu, disguised as a god, joined the rank of the gods. Nectar was poured out to him; but the fraud was detected by the Sun and the Moon, who informed Vishṇu of it. The latter severed the head of the demon just as he was swallowing the nectar. As he had tasted a little of the quantity of nectar, the head became immortal, and it is supposed to wreak its vengeance on the Sun and the Moon. Astronomically, Ráhu is the ascending node personified as a demon. He is also considered as one of the planets, as King of Meteors and guardian of the Southwest quarter. शशाङ्कबिम्बमिव—The simile is bad. The only significance it has is that Śar.'s friend was under a cloud, like the Moon in the grasp of Ráhu.

चारुदत्तसकाशात् &c.—In the Chàru. Maitreya comes from Chàru. just after Madanikâ leaves Sajjalaka, asking him to wait for her in the temple of Kâma. And after his interview is over Sajjalaka is introduced to Vasantasenâ.

अहो रमणीयता &c.—Vasanta. thus exclaims because she had done one good act. It was closely followed by the arrival of Vidú. from Châru.; and nothing gave her more delight than anything connected with her lover. Even when Śakâra is about to strangle her, saying तद्दरिद्रसार्थवाहकमनुष्यकामुकि तिष्ठ तिष्ठ, she exclaims—भण भण पुनरपि श्लाघनीयानि एतानि अक्षराणि। Act VIII. बन्धुल—a bastard. बन्धुलेन सह—Vasa. wants to have Maitreya brought in like some great personage, attended upon by her gay servants.

ही ही भोः—is a combination of particles expressing joy or surprise. It is peculiar to the Vidúshaka. तपश्चरण &c.—Because Rávaṇa became invincible to the gods after he had practised very severe austerities and propitiated Brahmâ. See Ragh. X. 43. पुष्पक—The celebrated aerial car of Kubera, which Rávaṇa had wrested from him. Dr. Ryder thinks that there is a pun on पुष्पक and translates—'I travel with another sort of a blossom (पुष्पक)—a woman of the town.' अहं पुनर्ब्राह्मणः &c.—Vidû thinks that he is happier than Râvaṇa, as he was being attended upon by gay people without having to practise rigid penance for it. नरनारीजनेन—Dr. Ryder prefers the reading नगरनारिजनेन, meaning thereby 'prostitutes.' But नर is necessary as बन्धुल was with him. He compares the large mansion of Vasanta. to the spacious Pushpaka car.

P. 99. सविस्मयम्—Vidú. was wonderstruck to see the majestic appearance of the very entrance to Vasanta.'s palatial dwelling; and he is tempted to dsecribe it. Dr. Ryder remarks—"The pompous language of this description of the portal makes one wonder whether it is not an intentional travesty." Some consider the lengthy descriptions by the Vidú. of the gate and the courts to be interpolations. But that does not seem to be a correct view. The poet seizes this opportunity to describe the mansion of Vasantasenâ. The words of the *Cheṭî*, viz. 'प्रेक्षतामार्योऽस्मदीयं गेहद्वारं,' are suggestive. They lead the Vidú. to describe the various rooms in detail. Vasanta 's house is described here as having eight spacious courts or quadrangles. Such houses, its seems, were not a rarity in ancient India. In the Kathâsaritsâgara, Madanamâlâ's house is described as having seven courts (कक्षाs):—तत्र वारविलासिन्या नरेन्द्रसदनोपमम् । ययौ मदनमालेतिख्याताया वरमन्दिरम् ॥" कृताह्वानमिव प्रांशुप्राकारशिखरोच्छ्रितैः । * * * क्वचिदाबद्धमातङ्गघटासंघट्ट-संचरम् । क्वचिदायुधसंदर्भगम्भीराकारगुम्फितम् ॥ * * क्वचिन्निबद्धसंगीतमृदङ्ग-ध्वनिनादितम् ॥ सप्तकक्षाविभक्तं तत्स पश्यन्सपरिच्छदः। प्रापन्मदनमालाया वास-प्रासादमुन्नतम् ॥ Lambaka 7, Taraṅga 4, ślokas 19-27. Wilson remarks—"The interior of the houses at Pompeii conveys some idea of an Indian house, which, like them, is a set of chambers of one or two stories, surrounding a central unroofed square. A house of a superior description is merely denoted by the superior extent of this square, and by its comprising a set or series of them as in the text." In the Châru. however, there is no mention of these eight courts. The Vidú. discusses the whole thing in four sentences, *viz.* अहो गणिकावाटस्य सश्रीकता । नानादेशागतैरागमिकैः पुस्तकानि वाच्यन्ते । संयोज्यन्ते चाहारप्रकाराः । वीणा वाद्यन्ते । सुवर्णकारा अलंकारप्रकारानादरेण योजयन्ति ।

The epithets in the Genitive qualify वसन्तसेनाभवनद्वारस्य. ०हरितोपलेपनस्य—besmeared with cow-dung, or with some green paint. कुसुमोपहार०—the floor was ornamentally decked with strewings of flowers. गगनतला०—expresses the extreme height of the turret of the portal. दूरोन्नामित—read ०न्नमित and in the Prakrit ण्णामिद (as given in the foot-note). उन्नामित is grammatically inaccurate. It may, however, be defended; see note on विनामिताः *infra,* VIII. 8. मल्लिका—a kind of jasmine; the festoon was very thick and white and waving; and so it looked like the trunk of Airâvata, which is also white.

भ्रमायित—p. p. p. of the denom. from भ्रम doubt and aff. क्यङ् (य—भ्रमायते) ; some take भ्रमागत as the *chháyá*. महारत्नोपराग०— *i.e.* the lustre of precious jewels attached to the staff of the flags. The Sanskrit rendering महारजनोप०, however, is better ; it means 'bright with the dye of the safflower.' ललत् gracefully moving and so चञ्चल tremulous. ०अग्रहस्तेन—the fringes of the flags are considered as the hands by which they betoken the Vidú. to come in. सौभाग्यपताका—सौभाग्यसूचका: or ०लक्षका: पताका: flags indicative of good fortune. ०शोभयपार्श्वस्थ—It was held auspicious to place two pots of gold or silver or copper or crystal filled with water on either side of an entrance door. Such pots were (and are, when used on auspicious occasions) covered at their mouth with bunches of mango-leaves. ०ललाम— charming or graceful with. महासुर०—The comparison is queer like many others used by the poet. Some understand हिरण्यकशिपु by महासुर. वज्रनिरन्तर०—Thickly studded with diamonds. Some take वज्र to mean 'steel-nails,' but that is not possible as the panels of the door were made of gold. दुर्गत०—It forbade the entrance of poor men, as they had no money to pay.

P. 100. ०सच्छाया:—having the beauty of, resembling. विनिहितचूर्णमुष्टि०—It is difficult to see what this exactly means. In translating we have followed the commentators. But the sense of 'handfuls of chunam' has no propriety. Again, विनिहित does not fit in well with this explanation. So the right meaning seems to be-'white with the ornamental fist-like studs of chunam'. Or, this should be read as part of the following attribute, ०पाण्डुरविविध० &c.; then this will give a nice meaning. चूर्णमुष्टि will now mean 'handfuls of decorative powder' (रांगोळी in Marathi). The whole will mean—'decked with stairs of gold inlaid with various kinds of gems and white with handfuls of powder' &c. It is customary even now to deck the steps of a staircase with powder-drawings. निध्र्यायति— Better read निध्यायति 'meditates upon,' *i. e.* looks intently or steadfastly at; see *supra*, p. 87. श्रोत्रिय:—A learned Brâhmaṇa. जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते। विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते॥. कलम—see *supra* p. 39. बुस—the husks of grain. बलीवर्द:—An excellent bull ; अतिशायितं बलमस्य बली ; ई wealth ; वर् what is desired ; ईश्च वर् च ईवरौ तौ ददातीति ईवर्द:; बली चासौ ईवर्दश्च. सैरिभ:—a buffalo ; सीरिणां (of ploughbearers) इभ इव सीरिभ: (a word of the शकन्ध्वादि group); सीरिभ एव सैरिभ: by adding अ (अण्) स्वार्थे. अपनीतयुद्धस्य—अप-

नीतं युद्धमस्य removed from its duel or pugilistic encounter. केशकल्पना—The arranging or dressing of the hair of. पाटच्चर:—a thief; पाटयंश्चरति; a comp. of the पृषोदरादि class; or पटच्चर एव पाटच्चर: by adding अ (स्वार्थे).

P. 101. मन्दुरायां शाखामृग:—"Monkeys are kept in stables as a sort of scare-goats apparently; hence the Persian proverb —The misfortune of the stable on the head of the monkey (*Bilai tavileh ber seri maimun*)". Wilson. A big monkey was kept in a house-stable to prevent any mishap to the horses, due to evil-eye influence &c. *Cf.* मन्दुरान्ते तथा धार्यो रक्तवक्त्रो महाकपि:। सर्वोपद्रवनाशाय वाजिनां च विवृद्धये ॥ Śâlihotra. and प्रभ्रष्टोऽयं प्लवंग: प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुराया:। Ratn. II. 2. कूरच्युत &c.—The old commentators take कूर in the sense of 'boiled rice' and तैल in that of 'ghee'; so this seems to mean according to them 'ghee mixed with boiled rice' and then pressed out of it; this was mixed with wheat-flour to make it tasteful and digestible; and then balls or cakes were made of it and given to elephants. JV. understands by this 'oil extracted from Kúra (a kind of seed).' In this case the meaning will be–'a ball of boiled rice mixed with oil extracted from *kúra.*' He also notices the reading कूरात्थज and says इति पाठान्तरे कूरास्थिज, कुलित्थज इति वा संस्कृतम्. पिण्ड—a roll of cakes; a mouthful.

पाशकपीठे—A gambling table; L. D. रज्जुनिर्मिते पुस्तकासने वा। Śrinivása Śâstrî says मञ्चे; but this seems to be far-fetched; perhaps we should read पार्श्वकपीठ, a stool placed by the side of one for putting things on; these meaning are suggested because पाशकपीठ occurs again in the next line. The difficulty, however, may be removed by taking the second पाशकपीठ to mean the board or piece of cloth marked with the four straps containing the necessary squares (called पट in Marathi) for playing at *Soṃgaṭîs.* मणिमयसारिका—play-men or pieces called *Soṃgaṭîs* in Marathi, made of jewels. स्वाधीनमणिमय०—*v. l.* where स्वाधीन according to the old commentators means अकृत्रिम, 'not artificial, real' (gems); or it may mean 'placed in it or belonging to it.' मदनसंधिविग्रह०—मदनसंबन्धी संधि: विग्रहश्च तयो: चतुरा: skilled in stirring up a quarrel between lovers and in reconciling angry lovers with each other. वर्णिका—paint. For अग्रहस्त see *supra* p. 99.

P. 102. क्षीणपुण्या इव &c.—This refers to the notion that individuals, who, by the force of their merit, are raised to the

dignity of stars or are starified, enjoy pleasure there for a period of time proportionate to the sum of their good actions, and when it is exhausted they come down to the earth and are often seen as falling stars. *Cf.* स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां Megh. I 30; ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति Bg. IX. 21; and नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं चाविशन्ति । Muṇḍ. Up. I. 2. 10. कांस्यतालाः—the strikings of the cymbals of bell-metal for marking musical time. The simile indicates the rapidity with which they are struck. प्रणयकोप—anger due to love, or coquettish anger; *i. e.* not real, but outwardly manifested towards a lover who attends to somebody else. *Cf.* मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः । Sáh.-Dar. III. 198. कररुहपरामर्शेन—(1) by being gently touched or stroked with the nails, as a sign of endearment; (2) by being struck with the nails (when going with वीणा). सार्यते—is played upon. *Cf.* प्रतियोजयितव्यवल्लकीसमवस्थां &c. Ragh. VIII. 41. प्रगीताः—प्रकृष्टं गीतं यासां ताः that have sung; or प्रगीतं विद्यते यासां by adding अ (मत्वर्थीय). नर्त्यन्ते—are made *i. e.* taught to dance. नाट्यं &c.—are taught dramatic representation with erotic gesticulations. Read ससिंगारअं instead of ससिंगारओ in the Prakrit.

अपवल्गिताः—suspended so as to be moving about. गर्गरी—a vessel for holding water; *cf.* Marathi घागर; fr. गॄ (गिरति जलं) and aff. गर with the fem. ई. आहरति—attracts one. उपचित—grown strong by being accumulated; plentiful. धूमोद्गारैः—The effusions of smoke are looked upon as the sighs or breathings out of the kitchen. पटच्चर—an old or worn-out garment. पेशि—may 'mean a ball of flesh;' or, better still, the bag of the stomach, as the comparison to पटच्चर shows. रूपिदारकः—see com.; रूप an animal. आहारविकारं—different preparations or articles of food.

P. 103. वर्धितं—food with condiments &c.; a full meal; or, rich food.

परधननिरताः—delighting in enjoying others' wealth; *i. e.* we induce people to come here and grow rich by their money. गुणेष्ववाच्याः—*i. e.* our merits should not be discussed; no one should ask us what merits we possess. ललामः—move about or sport gaily. Some consider this śl. to be an interpolation on the ground that the pages are not expected to speak of themselves so disparagingly. But looking to the state of the society then and the position of harlots in it, it was no disparagement for bastards to speak of themselves in this fashion. *Cf.* Shakespeare:—

Bastard—Most certain of one mother, mighty king,
That is well known: and, as I think, one father:
Of that I doubt......
Bastard—Brother by the mother's side, give me your hand:
My father gave me honour, yours gave land.

[*King John*, I. I. 59-60, 63; 163, 164 'where Philip, the illegitimate son of Richard I., speaks about himself].

कर्णतोरणानि—For comp. see com.; architectural arches. नीलरत्न०—Properly this should be विनिक्षिप्तनीलरत्नानि (set with sapphires); but as it is it must be taken as नीलरत्नेषु विनिक्षिप्तानि. वैदूर्य—*lapis lazuli*; विदूरे गिरौ भवं वैदूर्यं; fr. विदूर and य (ष्यञ्). विदूर—name of a mountain said to be in Ceylon, from which the jewel is brought; *cf.* Bhoja—अस्ति शैलो विदूराख्यः पर्यन्ते तत्र काचन । मही रत्नाकरीभूता वैदूर्यं तत्र जायते ॥ See also Malli. on Kum. I. 24. इन्द्रनील—इन्द्र इव नीलः; a sapphire. कर्केतर-क—a kind of gem, also called कर्केतन. विचारयन्ति—discuss the quality of; examine (in consultation with each other).

P. 104. घृष्यन्ते—are ground. धीरं—patiently, steadily. कुङ्कुमप्रस्तराः—patches of wet pulverized saffron. सार्यते—is being sifted or refined; 'is being moistened' (according to the commentator). गन्धयुक्तयः—The preparations or mixtures of scents. अवधीरित &c.—*i. e.* who are after the concubines regardless of their wives, &c. आसवकरक—a wine-cup. मुक्ताः—deserted, whose company is left by; *i. e.* who are drinking alone. विहंगवाटी—An aviary; dove-cots. दधिभक्त०—goes with ब्राह्मण and शुक. सूक्त—(1) beautiful words; a hymn of the Veda.

P. 105. लब्धप्रसरा—प्रसर scope for action, influence, ascendancy; *cf.* श्रीर्लब्धप्रसरेव वेशवनिता दुःखोपचर्या भृशम्। Mud. III. 5. कुरकुरायते—A denom. formed by adding य (क्यङ्) which forms A'tm. verbs; see *supra*, note on खटखटायेते p. 4. मदनसारिका—A starling or *Mainâ*, so called probably because she was taught words capable of exciting love in persons coming in; and therefore she began to cackle all the more at the sight of the Vidûshaka. We have such a *Mainá* mentioned in the *Ratnávalî* प्रहृष्टकण्ठा—With the throat delighted; *i. e.* singing cheerfully and lustily. कुम्भदासी—A procuress; fr. कुम्भ the paramour of a harlot and दासी the maid attending on; कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापतौ घटे । Visva. She also gets fruits of various sorts to eat. Some take this in the sense of 'a water-jar-carrying maid.' परपुष्टा—so called because the eggs

of the cuckoo are supposed to be hatched by a female crow. and hence such names as परभृत ; *cf.* प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजातमन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति । S'âk. V. 22. नागदन्त—a peg (made of, or jutting forth like, an elephant's tusk). लावक—a quail. कपिञ्जल—a partridge; or a *Châtaka*. प्रेष्यन्ते—are sent out for being taught fighting; or it may simply mean 'sent out' (as they were taught to return to their cages). विधुवति—fans. ॰महल्लक—a eunuch (a word derived from the Arabic *mahal*). L. D. translates this as वृद्धश्रेष्ठाः, probably mistaking महल्लक for मतल्लिका. प्रसारणं कृतं—an extension is made, *i. e.* have spread in every quarter; a diverse view is presented. Some take प्रसारण to mean कीर्तिप्रतिष्ठापन–the birds have given her a name. The com. reads differently.

P. 106. पट्टप्रावरक—a silk cloak; पट्ट a silken garment. पुनरुक्तालं॰—a double set of ornaments. अङ्गभङ्ग—distortions or awkward movements of the body. आर्य एष &c.—Some read अयं after आर्यायाः. In this case आर्य एषः should be taken as a separate sentence forming a question. कियत्तपः &c.—For Maitreya first thought he was most lucky. मा तावत्—It cannot be so; *i. e.* his position is not so enviable.

सुगन्धः—fragrant, *i. e.* using perfumes; mark the ending of the comp.; it does not take the final इ as the smell is separable; otherwise सुगन्धि कमलं. चम्पकवृक्षः—*i. e.* although the *Champaka* tree is the best by itself; *cf.* the sl पुष्पेषु चम्पा नगरीषु लङ्का दासीषु रम्भा पुरुषेषु विष्णुः &c. Although this looks like a verse in the A'ryâ metre and has been printed here as such, it is doubtful whether the passage was intended as verse or prose. Dr. Ryder has a long note on this as follows:—

"This passage is printed by Stenzler, Godabole and J. V. as prose; only Parab (N. E.) regards it as a verse. The matter is of a sort which the Vidúshaka would be apt to put into verse; it is not narration nor description, but a kind of humorous moralizing. If we regard the passage as verse, it falls into five pâdas, the scheme of which is 12, 17: 13, 14, 15. Now if we disregard the fifth pâda, and apply the rule पादान्तस्थं विकल्पेन (—श्रुतबोध) or वा पादान्ते (—वृत्तरत्नाकरं), we obtain the scheme 12, 18: 12, 14, which makes a pretty fair A'ryâ. But what becomes of the words अणहिगमणीओ लोअस्स ? It is of course possible that they were intended by S'údraka as a prose remark following the verse; but this is improbable."

[Dr. Ryder further adds that these words might have been a marginal comment by some reader afterwards incorporated into the text by some scribe, and cites the instance of the passage in Sanskrit—किं शब्दविचारः &c.—added after Chandanaka's speech in Prakrit after VI. 20. See p. 150 of our text and the foot-note there.]

पुष्पप्रावारक—A garment or mantle embroidered with flowers, or having flowers worked out in it. फुल्लप्रा० *v. l.*—has the same meaning. कपर्दकडाकिनी—कपर्द is a *cowrie* and डाकिनी a kind of female goblin or spirit; the comp. simply means here 'a worthless hag'. करट्टडाकिनी is another reading where करट्ट means 'dirty'; see com. Dr. Ryder prefers this reading, perhaps not knowing that कपर्द is used in India as a term expressive of extreme valuelessness or insignificance. उवरविस्तार:—The speech of the Vidû. here is in a vein of good humour, which forms a trait of his character. महादेवमिव &c.—When a huge idol of a deity like Śiva, Vetála, &c. is to be set up in the inner shrine of a temple, it is planted there first and then the door is built up, as it is intended to be narrow to avoid the rush of people inside at a time. द्वारशोभा—is equivalent to शोभनं द्वारं, 'the beautiful door.' चातुर्थिक—a quartan fever. This is dangerous. It is thus described in medical works—(ज्वर:) अस्थिमज्जगत: पुन:। कुर्याच्चातुर्थिकं घोरमन्तकं रोगसंकरम् ॥.

P. 107. एतेन उपकारेण &c.—Vidú. means to say—'If a person becomes so fat and burly by the effect of a quartan fever, I should also like to be blessed by it.' हताश—is used here appropriately. It means 'one whose wish is frustrated on account of his wickedness;' hence, here, 'You silly fellow.' शून-पीन—शून swollen; p. p p. of श्वि; पीन, having the same meaning, is from प्यै. ०जठर:—*i. e.* a person having such a belly.

सीधुसुरासव—There are three different kinds of wine. सीधु is wine distilled from boiled sugar-cane juice. आसव is one prepared from unboiled cane-juice, grapes &c.; see com. सुरा is fermented liquor made from rice &c.; शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा स्मृता; it is of three kinds--गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा। Manus. XI. 94. यदि म्रियते &c.—Here Vidû. carries his humour rather too far. यानपात्राणि &c.—Vidû. means by asking this question that such princely wealth as Vasanta. possessed could not be had unless one had ships sailing to distant countries for carrying on trade. This shows that Ujjain had an extensive sea-borne trade in those days. बहुवृत्तान्त—With its multifarious affairs and contents. त्रिविष्टपं—त्रीणि विष्टपानि तेषां समाहार: the three worlds; *i. e.* the things in the three worlds collected together. Some take त्रिविष्टप in the sense of 'the celestial abode of the gods,' which is not the meaning here, as it goes against एकस्थमिव. परिच्छेद:—a section

or a portion cut off; *cf.* स्वर्गिणां गां गतानां शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम् । Megh. I. 30.

P. 108. अच्छरीति॰ रोपिताः--Planted in such a way as to enable them to put forth flowers in a beautiful manner; *i. e.* being pruned of their superfluous branches and parasitical overgrowth. The reading अच्छरीअकुसुमा (आश्चर्यकुसुमाः) 'having wonderful flowers,' is not bad. निरन्तर॰--growing close to one another; *i. e.* affording thick shade; the swings could be suspended from such trees only. सुवर्ण॰--Names of different flowers. Some take सुवर्णयूथिका as one word, meaning 'the yellow jasmine.' यूथिका—a kind of a jasmine (called जुई in Marâthi) and much liked by women; *cf.* गजयूथपयूथिकाशबलकेशी । Vik. IV. 24. शेफालिका—(नेवाळी in Mar.) is a fragrant white flower; *cf.* शेफालिकाकुसुमगन्धमनोहराणि । Ṛit. III. 14. मालती--(चमेली in Mar.), and मल्लिका (जाई in Mar.), are kinds of jasmine called respectively 'jasminum grandiflorum,' and 'jasminum zambac;' these are also often referred to by poets; for मालती see Megh. II. 38, Ṛit. II. 24; and for मल्लिका Ragh. XVI. 47. नवमालिका--Double jasmine. कुरवक—(तांबडी कोरांटी in Mar.) is red amaranth. अतिमुक्त--(मोगरी in Mar.) is the spring creeper, so called because it has white flowers bigger than pearls. लघूकरोति &c.—Because Indra's garden has five kinds of trees (पञ्चैते देवतरवः Amara.) only, while Vasanta.'s garden has so many varieties of flowering plants. दीर्घिका—an oblong tank or a large well in a garden with lotus-plants in it; see Mâlav. II. 12.

अशोकवृक्षः—Here the red Aśoka (Jonesia Aśoka); न शोकः अस्मादिति अशोकः—so called because it is delight-giving to the eyes and is mentioned in connexion with love-affairs or the god of love. With regard to this tree Sir William Jones says—'The vegetable world scarcely exhibits a richer sight than an Aśoka tree in blossom.' घनलोहितपङ्क॰—चर्चा is 'anointing or besmearing the body with an unguent;' here the fresh and therefore reddish leaves and the red flowers of the Aśoka are compared to the thickened blood from the wounds received by a brave warrior in a fight.

संस्कृतमाश्रित्य—Prakrit-speaking characters may, at intervals, be made to speak in Sanskrit, to show their literary accomplishment, according to the precept of Bharata-कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाविपर्ययः । योषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा । वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥ See also p. 5 com.

P. 109. गुणप्रवालं–By a highly-wrought metaphor, Vasanta. compares Chárudatta to a tree. गुणाः accomplishments एव प्रवालाः foliage यस्य तं. विश्रम्भमूल—विश्रम्भ people's confidence that he will ever act nobly. महनीयपुष्पं—महनीय is here used in the sense of a noun (महनीयत्वं), 'loftiness of character, magnanimity;' or महितुं योग्यं महनीयं यशः fame तदेव पुष्पं यस्य. स्वगुणैः—The natural qualities of the soul; see com. सुहृद्विहंगाः &c.—'Do his friends still cling to him affectionately, or have they gone away like birds leaving a tree when it is destitute of fruit?' Although asking a general question, she pointedly refers to Maitreya—'Do you still continue to be faithful to him?'

सुट्ठु०—*i. e.* she has well marked these traits of Chárudatta's character. राजवार्ताहारी—As keeper of a licensed gaming house, it was the duty of the Sabhika to keep the king informed of what happened at the house and of the profits made. See *supra*, note on Sabhika p. 46. Or this may mean 'on some errand of the king.' The variant राजापथ्यकारी is bad, as there was nothing wrong in presiding over a gambling house. The talk about gambling is an invention of the Vidû., and bears testimony to his ready wit. He had strict instructions from his master and friend not to return without making Vasanta. accept the ornament; see *supra*, p. 83. He had to account for the loss of Vasanta.'s casket some way or other. Were he to say that it was stolen, Vasanta. would not have accepted anything in exchange for it. So the only way out of the difficulty was to account for the loss in the way the Vidû. does.

आर्ये दिट्ठिआ वधेसे—The Cheṭî congratulates her mistress on Châru.'s having turned a gambler, as he was in that case expected to be more attached to her. शौण्डीर्यता—nobility of heart, magnanimity; see *supra*, p. 83.

P. 110. किं तावत् &c.--Although faithfully carrying out his friend's instructions, the Vidû. has some faint hope that Vasanta. might decline to accept the jewel-necklace, and asks her a suggestive question. In the Châru. the Vidû. does nothing of the kind; he simply hands over the ornament. विहस्य--smiling (perceptibly). Technically, विहसितं is midway between स्मित (a gentle smile) and हास or प्रहास; it is defined as आकुञ्चितकपोलाक्षं सस्वनं निःस्वनं तथा। प्रस्तावोत्थं सानुरागमाहुर्विहसितं बुधाः ॥ स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाक् स्मितम् । मध्यमः स्याद्विहसितं; Amara. I. 7. 34, 35. Vasanta. smiled because she

understood what the Vidû. meant by his question. पार्श्वे स्थापयति—She did not wear it; for she wanted to return it herself, paying a visit to Châru. apparently in connexion with that; see p. 129. कथं हीनकुसु०—Vasanta. wonders how a costly necklace of jewels like that could still be found with Chárudatta. Châru. with his wealth lost is compared to a mango-tree without blossoms. प्रसङ्गात्--His contact with; his having anything to do with. अभिरन्तुं गच्छावः--In the Châru. Vasanta. speaks more modestly and says--एहि इममलंकारं गृहीत्वाऽऽर्यचारुदत्तमभिसरिष्यावः. दुर्दिनं--Properly, a cloudy day; here, by लक्षणा, the clouds overcasting the sky. वर्षं--From वृष् and अ (अच्); when meaning rain, it is *m.* and *neu.*; पुंनपुंसकयोर्वर्षं जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु—इति रुद्रः। These last two speeches serve to introduce the subject-matter of the next Act.

ACT V.

The fifth Act describes the visit of Vasantasenā to Chârudatta as indicated at the close of the last Act, in the midst of heavy rain, thunderstorm and terrible lightning-flashes. Also, in it, the consummation of Vasantsená's love for Chârudatta is reached. The poet seizes this opportunity to describe the rainy season; his description, however, is for the most part conventional, is full of repetitions, and is carried to a tedious length.

P. 111. सोत्कण्ठः--For उत्कण्ठा see p. 42 and notes thereon. शिखण्डिभिः—शिखण्डः the crest or plume अस्यास्तीति शिखण्डी a peacock. उत्कलापैः--The peacocks raised their plumage and danced in joy, as is their wont at the approach of the rainy season, according to the poets. यियासुभिः--यियासु is a noun in उ from the desiderative base of या to go. अपाकृतं--*lit.* looked askance at, despised by. उन्मनस्कैः—उत्कण्ठितं मनः येषां तैः; anxious to go to the Mánasa lake. This also is according to poetic convention; *cf.* तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः। Megh. I. 11; also हंसा नदन्मेघभयाद् द्रवन्ति निशामुखान्यद्य न चन्द्रवन्ति। नवाम्बुमत्ताः शिखिनो वदन्ति मेघागमे कुन्दसमानदन्ति॥ Ghaṭakarpara. For these and other conventions of poets, *cf.* मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः। ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः। मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात्। &c. &c. Sâh.-Dar. VII. 23, 25.

(हंस)—"The wild grey goose, which bird is supposed to migrate annually to the Himâlaya Mountains, particularly to the Mânasa

lake, whence it is termed *Mánasaukas*, 'the dweller of Mânasa.' Mr. Moorcroft, in his adventurous visit to this lake in 1812, found the birds in vast flocks along the beach and on the water, and concluded from what he saw, that they were accustomed to frequent the lake and breed in the surrounding rocks, when the swell of the rivers of Hindustan and the inundation of the plains conceal their usual food."—Wilson.

उत्कण्ठितस्य हृदयं च—*Cf.* मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे। Megh. I. 3.

मेघो जलार्द्र० &c.—In this Śl. the cloud is compared to the dark-blue body of Vishṇu, by means of common attributes. जलार्द्र०—applies equally to both; जलार्द्र goes with महिषोदर only, and is employed to make it more dark. विद्युत्प्रभा &c.—Vishṇu wears a bright-yellow garment; it is supplied in the case of the cloud by the bright-yellowish flashes of lightning; for the diss. of the comp. see com. संहतबलाक &c.—Vishṇu has in his hand the big conch called पाञ्चजन्य (formed, according to some, from the skeleton of the sea-demon Pañchajana); the cloud also has a conch in the shape of the flock of the cranes going up to meet it; to bear out the comparison with Páñchajanya, a flock is taken, as a single crane cannot resemble it. For the Balákás (a species of cranes) flying up into the sky, *cf.* गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः। Megh. I. 10. खं केशवः &c.—Thus the cloud looks like a second Vishṇu as it were. There may also be a reference here to the Dwarf incarnation of Vishṇu (Vâmana), who, in order to punish Bali, appeared before him as Vâmana, asked for land measuring three steps, and when the request was granted, assumed a gigantic form, covered with two steps the earth and the sky, and, planting the third step on the head of Bali, pressed him down to the nether world. The story is too well-known to students to require further details here.

P. 112. केशवगात्र०—This is a mere repetition of the preceding śl. in a compressed form, and thus forms a rhetorical defect (पुनरुक्त). केशवगात्र०—when taken with चक्रधर, this must be taken as केशवश्चासौ गात्रश्यामश्च; प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य इति केशवः; there is no propriety in saying चक्रधरः केशवगात्रमिव श्यामः. This śl. is probably an interpolation.

एता निषिक्त &c.—An instance of high flown-fancy, a happy idea being clothed in verse. अम्बरपट and विद्युत्प्रदीप are two Utprekshâs. *V. l.* नष्टदृष्टाः—is not good, as they are first seen and then vanish from view. दृष्टाः—They are compared to the

fringes of the vast cloth of the sky, as they are not universally seen, but only when lit up by the flash of lightning.

संसक्तैरिव &c.—The description in the previous Śl. must be taken as referring to rain in the distance. Now he looks overhead (इह), and describes the appearance of the sky chequered by clouds of various shapes. हंसैः—*i. e.* moving in a body. व्याविद्धैः—tossed about, scattered without order. प्रोच्छ्रितैः—lofty. आकृतिविस्तरैः—is instrumental to अनुगतैः; आकृतिविस्तरैः अनुगताः तैः मेघैः. पत्रच्छेद्यमिव—Variegated with ornamental paintings or drawings. एतत्तद् &c.—This description is again conventional. धृतराष्ट्रचक्रं—The kingdom of Dhṛitaráshṭra. The reading ०वक्त्रसदृशं has no propriety. His face could not have been dark on account of the absence of sight. The sky overcast with clouds is compared to the kingdom of Dhṛi., the points of similarity being given in the following three lines. The sky being covered with clouds, the peacock is shrieking with delight, like Duryodhana in the kingdom of Dhṛi.; वा has here the sense of इव; *cf.* पद्मिनीं वाऽन्यरूपां Megh. II. 23; इववत् वायथाशब्दौ । Daṇḍin. In translating the first line we have followed L. Dîkshita who takes चक्र in the sense of 'an army.' But there is no point in this; an army is not always on march; and there is no reason why Dhṛi.'s army alone should have been chosen. So read 'kingdom' for 'army' in the translation.

P. 113. अध्वानं—(1) journey; (2) silence; see com. अज्ञातचर्यां—चर्या (1) motion; (2) residence (in the case of the Páṇḍavas). The story of Yudhishṭhira's having gambled away his kingdom is well known. According to the conditions imposed upon them by Duryodhana, the Pâṇḍavas had to lead a solitary life for twelve years in a forest and to remain incognito for one year. This year they passed in the city of Virâṭa. The geese, too, pass secretly to unknown regions (*i. e.* of the Mânasa lake). (न कथाऽपि कृता) अन्या—*i. e.* other than what related to Chárudatta (for instance, she did not ask me anything about myself, nor asked her servants to give any sweetmeats to me). Some read कथाऽपि न कृताऽन्यया । अनादरेणैव अभणित्वा किमपि &c.; but this is against facts; Vasanta. did say something to Vidû. किमपि—goes with भणित्वा and not with एवमेव, which means 'just in this way, without saying one word of refusal, without much ceremony.' मल्लक—a cup. कन्दः—a bulbous root.

P. 114. अञ्जलिं मस्तके कृत्वा—*i. e.* with thanks, with the greatest willingness. पादुका—a shoe or sandal. लेष्टुका—a small stone, pebble; अल्पः लेष्टुः लेष्टुकः; क्षुद्रार्थे कः, with the fem. aff. आ. प्रत्यवाय—may mean 'impediments', or shortcomings, or sins. कायस्थः— A man of mixed origin, being the offspring of a Kshatriya father and a Śûdra mother.* The Kâyasthas formed the writer class. 'Men of this tribe were usually employed by the Hindu princes in the collection and record of their revenue, and their character for a spirit of extortion became proverbial.' (Wilson). It was on account of this their spirit of extortion and treacherous disposition, that they came to be hated by the people Kshemendra in his कलाविलास has a scathing satire on them, and in his भारतमञ्जरी he says–सर्वापहारचतुरा लेखचीत्कारकारिणः। कायस्थाः क्ष्मां करिष्यन्ति सुषिरां मूषका इव ॥. Mr. Sarmâ quotes the verse—कायस्थेनोदरस्थेन मातुर्मांसं न भक्षितम् । दयाहेतुर्न चैवात्र दन्ताभावो हि कारणम्* ॥. चाट—a rogue; a cheat; चट् (भेदे) + अच्. Some take चाट in the sense of 'a vile seeker of sensual pleasures.' चाट is mentioned along with the Kâyasthas in the Yâj. Smṛiti—चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः । पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः ॥ I. 336, whereon the Mitâksharâ says—चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये धनमपहरन्ति । कायस्था लेखका गणकाश्च । तेभ्यः रक्षेत् । तेषां राजवल्लभतयाऽतिमायाविन्वाच्च दुर्निवारत्वात् ।. रासभः—Because an ass is a voracious eater of corn, and is looked down upon as an inauspicious animal leading to poverty (अपचयहेतुः). दुट्टाः—L. D. takes this in the sense of दोषाः (remarking भावे क्तः; but then we should expect दुट्टं instead of दुट्टः) and says—न जायन्ते अपि तु जायन्ते एव ।. न जायन्ते—*i. e.* these do not allow a person to prosper. Some render जाअन्ति by यान्ति; then the meaning is—Even wicked people do (should) not go there; what to say then about good men ?

P. 115. सव्वं परिवादं—Condemnation in every way. *V. l.* सर्वपरिवादं—the traducing of everything. तुरगः—*i. e.* a wearied horse. प्राणव्ययात्—प्राणस्य शक्तेः व्ययात् owing to the loss of energy or mettle. स्वभावाः—natural dispositions; here, desires or fancies. खिन्नाः &c.—*Cf.* उत्थाय हृदि लीयन्ते निर्धनानां मनोरथाः। and उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः । Subhâshitas. कामो वाम इति—वाम perverse, obstinately bent on doing mischief. *Cf.*

* "Parâs'ari gives a fanciful (but humorous) derivation of the word according to its letters; *e. g.* क is taken from काक (crow) whose excessive passion or desire is found in the Kâyasthas, &c. &c."

कामस्य वामा गतिः Gît. XII. Dr. Ryder remarks—'In कामो वामः the Vidú. makes use of his third homely prose proverb in this Scene. This is one of the touches which make Maitreya a living character, very different from the stock Vidûshaka.'

P. 116. अवेत—Know, understand. Dr. Ryder rightly observes—'Stenzler and J. V. are wrong in rendering अवेध by अपेत.' अपेत makes no sense here. अभ्रखण्डं—a detached collection of clouds, and not 'a broken cloud (अभ्रशकल)' as some take it, as it cannot give continuous rain. तिम्यति—तिम् 4. P to be wet

वंशं वादयामि &c.—It is difficult to see the propriety of this śl., which has no connexion here. Perhaps it is intended to indicate one of the qualifications of a *Cheṭa, viz.* that he must know instrumental and vocal music. सुशब्दं—may be an adv. modifying वादयामि (so as to produce sweet notes), or an adj. to वंश (sweet-sounding). वीणां सप्ततन्त्रीं—An instrument like the modern *Sitâr*, said to have been invented by Nârada. गर्दभस्या०—said for fun. तुम्बुरुः—A Gandharva with a horse's head. Nârada, son of Brahmâ, and Tumburu, are described as the best of the heavenly musicians, the former excelling in playing on the lute, the latter in music.

प्रविष्टकेन—प्रविष्ट (भावे क्तः—त added in the sense of a noun) entrance; प्रविष्टमेव प्रविष्टकं तेन; used in the sing. only, as a stage-direction; 'gesticulating entrance.' प्राकार—a fence or enclosure. कपित्थ—the wood-apple (Feronia Elephantum; कवठ in Mar.). It is an inferior fruit, sour in taste. *Cf.* VI. 21, where it seems to have been used in the sense of the Marathi कवठळ which, although attractive from outside, is worthless when broken.

P. 117. प्रासादवेदिका—a raised seat or terrace of the pleasure-house. तिष्ठतु दयितासखः—Chàru., who knows now what longing is, feels sympathy for the pigeon in the enjoyment of the company of his mate. We have a similar scene in Ratn. after II. 6 where the Vidû. wants to knock off a *Sârikâ* like a Kapittha fruit with his cudgel, whereupon the king says—मूर्ख किमप्येषा रमणीयं व्याहरति । तत्किमेनां त्रासयसि ।· दुर्दिनेऽन्धकारे—in darkness on such a cloudy day. Dr. Ryder would have a च after अन्धकारे, which will, however, spoil the sense. It is the darkness of a cloudy day which is more intense that is meant here, and not the two, a दुर्दिन and darkness रङ्कः—a beggar (who sighs after being fatigued by wandering here and there

or alms). श्वासायते—is a demom. from श्वास, meaning 'to breathe heavily.'

P. 118. इन्द्रमहकामुकः—इन्द्रमहे कामुकः eager to get oblations; काकः इत्यर्थः. Some take ०कामुकः in the sense of 'a dog,' which is not appropriate, as is shown by the verb काकायते.

Indramaha was a festival held in honour of Indra in ancient India. It was also called Indradhvajotthâpana, or the raising of Indra's flag. It was celebrated for five days from the eighth of the bright half of Bhádrapada to the 12th, for getting timely rain and general prosperity. Its chief feature was the erection of a post with a flag attached to it; for this purpose a tall tree was felled in a forest for making a pole and was solemnly brought to the city. It was again removed to the forest on the last day. See *infra*. चतुरस्रं ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम्। आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोकसुखावहम्॥ Bhavishyottara-Purâṇa. For its full description, see our Sanskrit note on Ragh. IV. 3, and Bṛihatsaṃ. Ch. 43. A crow is supposed to be the son of Indra; for Jayanta, Indra's son, according to one account, came in that form to test the power of Râma as Vishṇu. See Ragh. XII. 22. A crow is given a share in a sacrifice; and hence is called बलिभुक्. The Mahâbhârata relates—A king named Vasu Uparichara, who ruled over Chedi, laid down his arms and lived in a hermitage, practising penance. Indra and the other gods came to him there and induced him to cease from ascetic practices. Indra gave him an aerial car, a triumphant garland of lotuses (ददामि ते वैजयन्तीं मालामम्लानपङ्कजां &c.) and a bamboo pole. This last he planted into the ground for the purpose of worshipping Indra. From that time all kings erect a staff with a flag in honour of Indra. See A'dip. Ch. 63, s'lokas 1—21).

अहं ते मस्तके &c.—*i. e.* I defy you; I shall easily solve your riddle. जानीहि तावत् तेन हि—If so, then first guess, man, this.

P. 119. रथ्या—रथानां समूहः a collection of *rathas* or fighting cars; or cars bringing corn to the city. It does not and cannot mean 'a street' here; in that case the word सुसमृद्ध loses its force. The Vidu.'s answers are near, though not exactly to, the point; *cf.* above ग्रीष्मः. सेनावसन्त—Vidú. purposely puts the words in wrong order, that there should be room for some quibbling further on. परिवर्त्य—Cheṭa means—'transposing the words सेना and वसन्त.' Maitreya, quibbling on the word, understands by it देहं परिवर्त्य, and repeats the same thing again, bodily turning round. There is similarly a pun on the word पदे again, पदे meaning the words of the compound सेनावसन्त, and feet. Wilson remarks—"The very term might be suspected of etymological affinity to the English 'Pun', being

Pahna, the Prakrit form of Prasna, a question." धनिकः—A creditor. The Vidú. humorously calls Vasantasená thus, meaning thereby that she has come to claim more money for her *Suvarṇabháṇḍa*. यदि कुले नास्ति—The Vidû. makes a pun upon the word कुल, which means 'a family', as well as 'a house'.

P. 120. अभिसारिका—A woman, who, under the influence of passion, makes her lover come to her (-this happens rarely-) or herself goes to meet him. अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा। स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका। Sâh.-D. III. 76. When a courtesan is an *abhisáriká*, she must go in a splendid dress, with a smiling countenance and with jingling ornaments; see Sáh.-D. III. 78, quoted in the com.

अपद्मा श्रीरेषा &c.—This is a general description of Vasant. and has no reference to her present visit to Chárudatta's house. अपद्मा—'But without the lotus that forms her seat.' ललितं—graceful; *cf.* उर्वशी सुकुमारं प्रहरणं महेन्द्रस्य। Vik. I. p. 10; इवमिव मदनस्य जैत्रमस्त्रं Mál.-Mádh. II. 6. कुलस्त्रीणां शोकः—For her exquisite beauty was sure to attract their husbands away, and make them cease to love them. कुसुमं—She is compared to a flower, because young men were captivated and drawn to her as bees are by the honey and fragrance of a flower. सलीलं गच्छन्ती &c.—Construe रतिसमयलज्जाप्रणयिनी (feeling bashful even as regards the time of sexual sports, *i. e.* not seeking them, out of bashfulness) रतिक्षेत्रे रङ्गे सलीलं गच्छन्ती (walking gracefully along the stage in the form of the field of love, *i e.* exciting passion by her maddening youthful charms) प्रियपथिकसार्थैरनुगता च (she is followed by crowds of loving persons, *i. e.* gallants going after her); and hence कुलस्त्रीणां शोकः &c. The idea is the same as in यदालोकस्थाने भवति पुरमुन्मादतरलैः कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव। Mál.-Mâdh. II. 11, though in this case it is a male that excites passion. The passage is misunderstood by commentators and annotators. If we take गच्छन्ती in connexion with her present visit to Chárudatta, the fourth line remains unconnected. Again, सलीलगमन was not possible amid heavy rain and thunder-storm. रतिसमय० also cannot be properly explained. She was going with the avowed purpose of enjoying the company of Chârudatta; there was no लज्जा about it. *Cf.* her speech चारुदत्तमभिरन्तुं गच्छावः and śl. 13, p. 110.

P. 121. ०बिम्बाः—Disc-like round forms; *cf.* दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बाः Kum. I. 14. विद्युत्कवनिता०—The dark clouds are com-

pared to the sorrow-stricken and therefore dark hearts of women separated from their husbands. The hearts are dark because they are void of joy, which is poetically considered white. मणिमयैः इव—The plumages of the peacocks, on account of their eyes of bright and various colours, resembled fans set with jewels. खं वीज्यते—Although the eyes on the tails of the peacocks were not actually seen in the darkness, he says so on seeing the peacocks flapping their wings.

बर्हिण:—a peacock; from बर्ह (a peacock's tail or feathers; see Śiś. VIII. 11) अस्यास्तीति; and इन (इनिन्) which is added to फल and बर्ह; so फलिन: having fruit; बर्ह also takes इन्, when we have बर्ही. नीपः प्रदीपायते—The Nîpa, also known as Kadamba, has bright buds and blossoms at the roaring thunder, when sprinkled with fresh rain-water. *Cf.* सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनां Megh. II. 2; also I. 25; मरुन्नवाम्भःप्रविधूतसिक्ता कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव Uttar. III. 42. Some take समदन: with नीप:, 'with the Madana tree.' संन्यास: कुल°—यथा संन्यास: व्रियते, as Saṃnyása is readily embraced by people of an ignominious character and brought into disrepute by them, so the moon is obscured by the clouds and brought into disrepute for not giving light. People who lead a dissolute life readily become Saṃnyásins, as a means of covering their vile deeds ; and, not being able to follow the rules of the life of a recluse, they generally bring a stigma on it. नीचकुलो°—Here by नीच is meant a family of females leading a debauched life; or a harlot; such a woman does not remain faithful to one man. संतिष्ठते—स्था, with सम्, अव, प्र, and sometimes वि, is A'tm. by समवप्रविभ्यः स्थः Páṇ. I. 3. 22; for the simile *cf. supra* I. 35.

मूढे &c.—Vasant. calls the night her rival-wife, addressing her as मूढे &c. निरन्तरपयोधरया—With the night—'having clouds close together;' with the rival wife—'with breasts leaving no space between,' *i. e.* so plump as to touch each other. (इति विनिवारयन्ती)—stands for the sentence formed by the first two lines. It is not a happy idea to make the night Chârudatta's beloved and Vasant.'s rival. There is nothing to support such a supposition except the quibbling on निरन्तरपयोधरया.

P. 122. स्त्रीस्वभावदुर्विदग्धया—दुर्विदग्धा badly wise, not giving up her point; hence, obstinate (as is the nature of women) These words should rather have been put in the mouth of

Viṭa, as Vasant. herself is a स्त्री. मुञ्चन्त्यशनिं—hold up the thunderbolt, *i. e.* lightning.

पवनचपलवेगः &c.—The epithets have a double application as they go with मेघ and नृप; for these see Com. and translation. करसमूहं—(2) the amount of collected taxes. The moon shining with mild light is compared to a feeble enemy who is easily overpowered. *Cf.* सशीकराम्भोधरमत्तकुञ्जरस्तडित्पताकोऽशनिशब्दमर्दलः । समागतो राजवदुद्धतद्युतिर्घनागमः कामिजनप्रियः प्रिये ॥ Ṛit. II. 1. एतैरेव &c.—The idea is—When the roaring clouds have already sufficiently wounded the hearts of women separated from their husbands, and made them long for their husbands, it is a pity that the malicious stork should make their case worse by actually uttering the words 'the rainy season—the rainy season.' The cry of the *Baka* resembles in sound the word Prâvṛiṭ. *Cf.* मेघालोके भवति &c. quoted on p. 92 of our notes. आध्मात॰—L.-D. says (see Com.) आध्माताः शब्दायमानाः &c.; but this is not a good way, as the word गर्जद्भिः alreay occurs further on. शबल—variegated. सशल्यं—Śalyu is an arrow-head which causes pain where it is lodged; here the yearning caused by the appearance of the clouds is the शल्य, as it causes pain in their hearts. प्रोषितभर्तृ॰—प्रोषिताः (gone on a journey) भर्तारः यासां ताः; the final क which must be added to such words (see śl. 20 below) at the end of a Bah. is not added, as the rule is not absolutely binding; see com.; तासां वध्यपटहः । वध्यसंबन्धी पटहः वध्यपटहः; a drum beaten to announce the slaughter of a victim. The cry of the stork is just like the sound of the death-drum announcing the near approach of death. प्रावृट्—this would resembles the cry of the crane in sound. क्षारं क्षते &c.—This expression has become proverbial, and means 'to add misery to misfortune,' to make a case worse; *cf.* क्षते क्षारमिवासह्यं जातं तस्यैव दर्शनम् Uttar. IV. 7. The hearts of the women were already wounded (सशल्यं); the cry of the crane, which constantly reminded them of the rainy reason, made their case worse and thus acted like salt cast on a wound. *Cf.* दग्धा पूर्वमहं वसन्तसमये चूताङ्कुरैः कोकिलैः पाप प्रावृषि गर्जितैः किमपरं कर्तव्यमन्यत्त्वया । दीना कान्तवियोगदुःखविधुरा क्षामा तनुर्वर्तते क्षारं प्रक्षिपसि क्षते जलधरप्राणावशेषस्थितेः ॥ For the rainy season being extremely unbearable to women, *cf.* शिखिनि कूजति गर्जति तोयदे स्फुटति जातिलताकुसुमाकरे । अहह पान्थ न जीवति ते प्रिया नभसि मासि न यासि गृहं यदि ॥

P. 123. उष्णीषं—उष्णमीषते हिनस्ति (destroys) removes इति; fr. ईष्+अ (कः); a head-dress, or turban. आपीत—completely or entirely drunk up, *i. e.* obscured. सीदन्ति—(1) sink down; (2) crouch low; or experience pain. वनिता—a beautiful woman with passion; वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति । Amara. कक्षा-(1) the middle part; (2) arm-pits. रूप्यरज्ज्वा—The white streams of water are looked upon as silver chains. आध्माते:-thundering, roaring (com.); or, better, inflated or swollen (by being driven together). गन्धोद्दामा—(1) sending forth a powerful smell; (2) insolent with pride; see com. नवहरित॰—explains the comparison to मणिमय शरs. The glossy green shoots of grass look like arrows of gems (emeralds or sapphires) pierced (fixed) into the earth. There is a confusion of ideas in this śl. The clouds are compared to the seas and yet they are described as shooting arrows. विद्युत्पक्षैः has no propriety. It is simply brought in to explain the चलत्व of the clouds. The comparison of lightning to wings is not happy. धारापातैः should better have been omitted; then we could have got a fine Utprekshā.

P. 124. पटुतरं—Very cleverly or loudly. आक्रन्दितः—Hailed, greeted; *cf.* शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः प्रत्युद्यातः Megh. I. 23; मयूरकेकाभिरिवाभ्रवृन्दम् Ragh. VII. 69.

बलाकया—by a row of cranes. सोत्कण्ठं—longingly. *Cf.* गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः । Megh. I. 10. अञ्जनमेचकाः—मेचक dark blue; better dissolve अञ्जनेन मेचकाः; अञ्जनवन्मेचकाः will make the quarters deep dark like collyrium, which they were not.

निष्पन्दीकृत &c.—In this śl. the world is fancied as sleeping in the house formed of rain-showers under the canopy of clouds, with its eyes in the form of the beds of lotuses closed and its face in the shape of the circle of quarters muffled, with all distinction of night and day lost. पद्मषण्ड—a bed of lotuses. क्षपा—क्षपयति चेष्टां (the actions or movements of creatures) इति क्षपा; fr. क्षै 1st Conj. P., to cause to cease, to dispel, and aff. अ (अच्). निश्चेष्टं—Its movements stopped owing to heavy rain. पयोधारागृहा॰—The enveloping showers are compared to the walls forming a house; but the idea is very strange. स्फीताम्भोधर॰—For the comp. see Com.; छत्रापिधानं—the multitudinous clouds gathered in the wide expanse of the sky are the umbrellas forming the canopy of the धारागृह. Some take स्फीताम्भो-

धरधाम separately, स्फीतं अम्भोधरा एव धाम यस्य; but it is not a good way, as it is tautologous with धारागृहं०. The idea expressed in this s'l. is not properly worked out. The world, although निश्चेष्ट in the rain, does not lose consciousness as in sleep. The torrents of water falling all round cannot be fitly compared to the walls forming a house. The last line is laboured, and th idea is faulty in that the canopy is not *above* but *in* the house.

उपकृतं &c.—*Cf.* असत्पुरुषसंसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता *supra* I. 34. वियुक्ताः कान्तेन &c.—Because women, when separated from their husbands, do not attend to their toilet; *cf.* Manu. प्रोषिते मलिना कृशा. In s'l. 13 (*supra*) the hearts of women in separation are said to be dark; here their external appearance is referred to. त्रिदश०—*i. e.* the thunderbolt. त्रिदशाः—the gods; त्रिदश 30 standing for 33. Or तिस्रः जन्मसत्ताविनाशाख्याः दशाः येषां; or तृतीया यौवनाख्या दशा येषां ते.

प्रथमश्रीरिव—A man who obtains a large fortune for the first time, *i. e.* being poor suddenly becomes rich; an upstart. करोति रूपाणि &c.—'puts on various appearances;' this is explained in the first half. उन्नमति—(1) rises up; (2) walks with a standing gait, displays haughtiness. नमति—(1) sinks low; hangs down; (2) stoops to low things, or acts humbly. वर्षति—showers (1) water, (2) gifts or money indiscriminately. गर्जति—(1) thunders; (2) talks of himself boastfully; speaks proudly. तिमिरौघं—(2) a number of black *i. e.* evil deeds; stores up sin.

P. 125. संविहसतीव—Because the cranes are of a white colour, and smiles are supposed by poetic convention to be white. माहेन्द्रेण धनुषा—*i. e.* the rain-bow. विवल्गति—displays activity; leaps forth with energy (for fighting as it were). वल्ग् with अप occurs in I. 19. How the cranes can be seen in the nocturnal darkness, or how we can have a rain-bow (which is due to the solar rays) at night, are questions with which poets are not concerned, for the descriptions of poets are not fettered by the laws of nature, as observed by Mammaṭa—नियतिकृतनियमरहितां......नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेः. आघूर्णति—Reels or whirls about. अनिलैः—tempestuous winds. अहिभिः—The black clouds sailing in the sky are compared to black serpents gliding on. धूपायति—Becomes possessed of the smoke of incense etc.; for this sense of धूप *cf.* धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभावं &c. Kum. VII. 14.

We should rather have read धूमायति, 'looks covered or filled with smoke;' for what is intended here is to express the resemblance of clouds to smoke; *cf.* धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क मेघः Megh. I. 5. The verb is formed from धूम by adding य (क्यष्) which is added to the words of the लोहितादि group, the verbs so formed being optionally Parasmaipadi; and धूम forms one of the words of the लोहितादि group which is an आकृतिगण. *Cf.* धूमायिता दश दिशो दलितारविन्दाः Bv. I. 104.

निर्लज्जस्त्वं—For you frighten me and at the same time touch or seize me with your hands.

पूर्वरतिप्रसक्ता—पूर्वा रतिः तस्यां प्रसक्ता deeply attached to you by love first made. प्रियकाङ्क्षितायाः—It would be natural to take the comp. as प्रियेण काङ्क्षितायाः, but this is against the fact; so we have to take it as प्रियः काङ्क्षितो यस्याः.

यद्वदहल्याहेतोः—The allusion here is to Ahalyâ's seduction by Indra. Ahalyá, the daughter of Brahmá, was the wife of the sage Gotama. Indra once saw her and became enamoured of her. On one occasion, as Gotama went out early in the morning for bathing and performing the proper religious duties, Indra deceived her by the device of assuming her husband's shape and ravished her. For other particulars see our note on दीर्घतपसः परिग्रहः &c. Ragh. XI. 33. This absurd story of the Purâṇas had its origin in the allegorical description of Indra (the sun) giving chase to Ahalyā the night (अहः लीयतेऽस्यां), and carrying away the shades of the night ; the story is found in the Taittirîya-Saṃhitá of the Yajurveda and the Śatapatha-Brâhmaṇa (*cf.* इन्द्रागच्छेति गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारेति॰ शतपथब्रा॰ का॰ ३ अ॰ ३). Gotama is the moon. The Râmâyaṇa, speaking of Ahalyâ as the first-born daughter of Brahmâ, evidently refers to the night or the primeval darkness that prevailed before the creation of the world. This myth is also explained in another way. Indra is the god of rain, and Ahalyá is unploughed land (अ not and हल the plough and aff. यत्); so this connexion of Indra with Ahalyá is nothing more than the conversion of cultivable unploughed land into a fertile one by means of rain.

मृषा वदसि &c.—When Indra approached Ahalyâ in the form of her husband, she was surprised to find him come back so soon; but he dispelled her doubts by saying—' I am Gotama, come back so soon to meet you, being unable to overcome the

influence of passion'. तद्वन्ममापि दुःखं—She means—'As you suffered pain on account of your longing for Ahalyâ, so do I.'

निरपेक्ष—'O you regardless of the torment of others!'. निरवेक्ष्य *v. l.*—is connected with दुःखं; ममापि दुःखं निरवेक्ष्य (having realized, taking into consideration) निवार्यतां &c.

P. 126. अयि विद्युत् &c.—She means—As a female you ought to know how anxious women are to meet their lovers, and therefora you ought to sympathize with me and not put obstacles in my way. Mr. Śarmâ quotes-सोत्साहा नववारिभारगुरवो मुञ्चन्तु नादं घना वाता वान्तु कदम्बरेणुशबला नृत्यन्तु सर्पद्विषः। मग्नां कान्तवियोगदुःखजलधौ मां वीक्ष्य दीनाननां विद्युत्किं स्फुरसि त्वमप्यकरुणे स्त्रीत्वेऽपि तुल्ये सति ॥ Subháshita.

ऐरावतः—इरा उदकानि सन्त्यास्मिन्निति इरावान् the sea; इरावति भवः ऐरावतः by affixing अण्. आखण्डलः—Indra; आखण्डयति पर्वतान् इति; by the Uṇâdi aff. कलच् (अल). स्नेहः प्रलापयति—*Cf.* तथाऽपि भवद्गुणसंतोषो मामेवं मुखरीकृतवान्। Kâd. p. 180.

कोपेन विना—For feigned anger gives zest to the pleasure; *cf.* न विना विप्रलम्भेन संभोगः पुष्टिमश्नुते। Sâh.-Dar. कदम्बनीप—Since here the two are differently mentioned, नीप must be taken in the sense of the *Bandhûka* tree. नूपुरयोः लग्नः कर्दमस्तस्य धरौ.

P. 127. एषा छत्रधारिका &c.—This is a very clever way of suggesting that the Viṭa might now retire with the umbrella-bearer, as their services were no longer wanted.

साटोपकूट &c.—It is strange that the poet should make Vasanta.'s own Viṭa speak of the profession of a courtesan in such terms as he has done here. This shows that the profession was not held in high esteem even in those times. The poet has succinctly given us here his own idea of a courtesan's life already amplified by him in the fourth Act. आटोप—display of pride, arrogance. कूट—a secret plan to deceive or entrap one. कपट—fraud. See com. शाठ्यात्मकस्य—The very soul of which is roguery, *i. e.* which is based on it. रतिकेलि०—see com.; a bad comp. वेश्यापणस्य—वेश्यारूपः आपणः (the market-place) तस्य; the profession of a harlot is compared here to a market-place. सुरतोत्सव०—Where the commodities stored up (संगृह्यन्ते इति संग्रहाः) for sale are the festivities of sexual enjoyment. दाक्षिण्यपण्य &c.— दाक्षिण्यमेव पण्यं price तेन यः सुखस्य निष्क्रयः the sale of happiness तस्य सिद्धिः success in. The idea is that Vasant. should sell the happiness she has in her possession (*cf.* सुरतोत्सव-

संग्रहस्य i. e. at her disposal) for दाक्षिण्य (generosity or politeness), which only Chârudatta can give her in exchange for her love;—thus, thinks the Viṭa, can a courtesan's love, which has hitherto been sold for money only, appear in its noblest aspect. The line may also be explained as पण्यरूपं सुखं पण्यसुखं; दाक्षिण्येन यत्पण्यसुखं तस्य निष्क्रयः purchase or price तस्य सिद्धिः i. e. show courtesy (be very polite) to Chârudatta and obtain from him happiness as its price. The line is also explained as दाक्षिण्यं परचित्तानुरञ्जनमेव यत्पण्यं विक्रेयवस्तु तस्य सुखेन अनायासेन निष्क्रयसिद्धिः मूल्यप्राप्तिः अस्तु. Dr. Ryder, who prefers the reading ०मुखनिष्क्रयसिद्धिः of the Nir. Ed, says—"The genitives modify ०मुख० as if we had दाक्षिण्यपण्यस्य मुखस्य &c.," and translates—"May you have success in the sale of your face, the birth-place of fraud &c.; consisting of perfidy, in which love-sports have made their home; the courtesan's stock-in-trade, the compendium of amorous festivals; the price of which is courtesy." But we do not see the propriety of making Vasant. see her face.

निष्क्रान्तो विटः—It seems that Viṭa departs alone, although Vasant. had desired him to return with her maid. It is this maid who figures in the next Scene as the *Cheṭî*. कुत्र युष्माकं द्यूतकरः—Vasant. jokingly calls Chârudatta a gamester, referring to his explanation given through the Vidû. of how the ornaments deposited with him were lost. द्यूतकर इति भणन्त्या &c.—The Vidû., unable to appreciate the spirit of the joke, ironically says this. He is surprised to find Vasant. addressing Chârudatta as though he were a habitual gamester. Some think that the Vidû. really takes it as a compliment to his friend, since Vasant. shows thereby that she did not suspect him of having appropriated the casket of ornaments, and that she believed that it was really lost in gambling; but the word आश्चर्यं goes against this view. का युष्माकं शुष्कवृक्ष०—Vasant., not knowing what to make of the expression शुष्कवृक्ष०, whether it was शुष्काणां वृक्षाणां वाटिका or शुष्का वृक्ष० asks the Vidû. to know what he meant by it. यत्र न खाद्यते &c.—This reply of the Vidû. is quite in keeping with his spirit of gormandism, and it makes Vasant. smile on hearing it. He means—'It is a place where no banquets are given now.'

P. 128. अपि पारयिष्यामि—i. e., to address him as a द्यूतकर, although it be in joke. Vasant. feels diffident as to her

being able to address Chár. in that way when actually in his presence. अवसर एव &c.—The Cheṭî cheers her up by saying that the occasion itself will give her courage to say it. Mr. Paranjpe puts this in contrast with Sîtâ's words in the Uttar.—'भवतु कोपिष्यामि यदि तं प्रेक्षमाणाऽऽत्मनः प्रभविष्यामि' (Act I.) with the remark—'What a difference between Vasant. and Sîtâ!' But the comparison is out of place, as the two occasions and situations are quite different. Besides, the one is a courtesan, the other a high-born married woman. पुष्पैस्ताडयन्ती—Vasant. soon overcomes her momentary nervousness, and knowing how to please her lover with the true genius of a courtesan strikes him with flowers. प्रदोषः—which unally means 'the first watch of the night' (see Kum. V. 44) is used here in the sense of 'the first half of the night.' त्वया समेतस्य &c.—*Cf.* पादास्त एव शशिनः सुखयन्ति गात्रं &c. Vik. III. 20.

P. 129. कदम्बेन—The Kadamba flower used as an ear-ornament. यौवराज्यस्थः—A prince who is being installed as heir-apparent. The simile is bad; there is no point of similarity between the two, except in so much as both are अभिषिक्त. The 'kingdom' meant here is the occupation of the lover's heart through the power of love.

प्रधानवाससी—fine garments (as would suit her dignity) अहमेवार्यां &c.—shows that the Cheṭî had with her a pair of dry garments brought for the very purpose, as those of Vasant. were then expected to get wet. शश्रूषयिष्यामि—The Causal in the primitive sense, used for शुश्रूषिष्ये. अपवारितकेन—same as अपवार्य. This stage-direction is used when a character turns to another and communicates a secret. तद्भवेदपवारितम् । रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते । Sâh.-Dar. ऋजुकः—Simple-minded, since he asks such a question. Had he known the power of love he would not have asked it. जनान्तिकं—see p. 24 and notes thereon. भणितं मया &c.—see, *supra* p. 120. We should expect an इति after आगता.

P. 130. मन्त्रितमेव—For these were the words addressed to Vasant. when accounting for the loss of the casket of ornaments. निध्यायति—looks intently at, eyes carefully. वञ्चितोऽसि—since you have not recognized it. किं तु सत्यं &c.—किं तु इदं सत्यं यद्वा विडम्बना—'Is this the truth, *i.e.* is this the same ornament, or is it a great story and they are going to joke with us?' प्रियं नः प्रियं—Chāru. is glad to see that Vasant.

got back her ornament; for, although he had given her the *Ratnamâlâ*, it was after all a settlement of the matter.

P. 131. विदू०—एवमिव—'I mean to ask you something like this, *viz.* was the thief set on by you wishing to play a good joke upon us and to test our veracity ?' Hence he asks the question in a whisper. Had he wanted simply to ask how Vasant. came by it, he would have done that openly. चेटी—(वि० कर्णे ।) एवमिव—*i. e.* 'Not that; it was thus'—(she relates the Madanikâ episode). बाह्या:—*i. e.* am I to be excluded from the secret, is it not meant for my ear? अनङ्गुलीयकं &c.—This shows that Châru. has only recently been reduced to poverty; it has not yet been an established fact with him and so his hand passes to his ring which he believed to be there. अत एव—For this magnanimity of yours; you show that you are the same in affluence as well as in indigence; for संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता. Vasant. has often given expression to this her sentence. आदित एव—goes with विफलीभवन्ति; he is not able to do anything in the least to show them. शून्यैः गृहैः—As there is nothing to be found in a vacant house, so nothing is to be got from a poor man. तरुभिश्च &c.—which cannot yield fruit. The similes are not very happy.

P. 132. दृष्टपूर्व &c.—An awkward comp., as Śûdraka's often are; see com. विस्मृतं must be taken as विस्मृतं विस्मरणमस्त्येषां by affixing अ (अच्), which is added to the words of the अर्शआदि group. The word is to be explained like पीता गावः, विभक्ता भ्रातरः &c.; see Malli. on विदितः Kir. I. 1. Châru. means to say that he forgot his poverty in his ecstasy of joy on meeting with Vasantasenâ. दुर्जन is to be understood in the sense of प्रयोजन, as meeting with an ordinary person would not make a man forget himself so far as not to remember his proper position. समर्प्यतां मम स्नानशाटिका—He refers to the bath-clout, in which the ornaments were wrapped when they were stolen, mentioned at p. 75. The Vidû. says this to divert Châru.'s attention to Vasant. again.

रत्नमालया तुलयितुं—*Lit.* to balance me against; to know my worth by offering me this necklace, *i. e.* to suppose me to be so very greedy of money as to require a recompense from you. The poet seems to be very fond of this verb which he uses frequently in this play.

कः श्रंद्धास्यति &c.—has occurred before; see III. 24. अतिमात्रं &c.—For he had asked a similar question before and was criticized; so she now knew that he was doing it purposely. अपसारयन्निव—The Vidú. drops this as a hint to Chàru. that he should enter the house and retire to enjoy Vasant.'s company. पङ्कान्तराणीव &c.—The simile is based on false analogy. The shoots of the lotus-stalks break through the mire, while the streams of water fall from, and do not pass through, the clouds. चन्द्रव्यसनात्—The sky is fancied as being sorry and shedding tears on account of the moon being obscured by the clouds.

P. 133. अर्जुनशरप्रतिकर्कशाभिः—This is a Śakárian simile. For there is no propriety in comparing the showers to the shafts of Arjuna which flew with such an impact as to clear the ground before him for one *Kros'a*. बलदेवपट०—Balaráma is described as wearing blue garments, and hence is called नीलाम्बर. *Cf.* संकर्षणपटनीलच्छाययोपहसत इव &c. Kàd. p. 62; and वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभं Gîtagovinda I.

पिष्टतमाल०—An unguent of ground *tamâla* leaves. आलिप्तं and उपवीजितं indicate the feverish condition of the sky which is fancied as the lover of lightning. अम्भोदसमागम०—There is a confusion of ideas here; lightning, fancied as a Náyiká, is described as longing for a union with अम्भोद and (in the next line) is made to embrace the Sky. The poet should have at least selected a word of the masc. gender. रक्ता—(1) red; (2) in love, attached to. समालिङ्गति—By this Chàru. suggests that Vasant. also should embrace him similarly.

रोमाञ्चित—रोमाञ्चाः संजाता अस्य तत्. जातरागं—with passion produced. कदम्ब०—The body thrilling with joy at the touch &c. of a beloved is often compared to the Kadamba tree suddenly putting forth buds at the roaring of clouds. *Cf.* त्वत्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः Megh. I. 25; प्रथमप्रिया-वचनसंश्रवस्फुरत्पुलकेन संप्रति मया विडम्ब्यते &c. Mâl.–Mádh. III. 7; for a similar effect on the female, *cf.* सस्वेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी जाता प्रियस्पर्शसुखेन बाला। मरुन्नवाम्भःप्रविधूतसिक्ता कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव॥ Uttar. III. 42.

P. 134. अस्मद्विध०—मम इव विधा यस्य, *i. e.* a poor man like myself. *Cf.* the Subháshita—रटतु जलधरः पतन्तु धाराः स्फुरतु तडिन्मरुतोऽपि वान्तु शीताः। इयमुरसि महौषधीव कान्ता सकलभयप्रतिघातिनी स्थिता मे॥

कामिनीनां--भूयान् कामो यासां ताः कामिन्यः women stirred up with great passion. इन् here shows excess. गात्रेषु--अनङ्गतप्तेषु (implied). परिष्वजन्ति—*v. l.* The Par. may be defended on the general principle अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्. स्तम्भेषु--goes with धार्यते. प्रचलित &c.--प्रचलितः moved from its joints, dislocated वेदिसंचयस्य of the construction of the pedestal अन्तः extremities or edges यस्य; loosened from its borders. स्फुटित &c.--स्फुटित cracked; ०लेपात्—*i. e.* सुधाद्रवानुलेपस्य स्फुटितत्वात्. He means—The ceiling might come down at any time owing to the cracked condition of the masonry of the upper floor, and the walls being drenched with water might give way; so it is dangerous to sit here in such rain.

अये इन्द्रधनुः &c.–See our remark on माहेन्द्रेण धनुषा sl. 27, *supra*. महेन्द्र०—A man when yawning often raises his arm, and so the rain-bow is aptly considered as the arm of the sky. विवृद्धहनुना—The chin also is extended in the act of yawning. तालानुसारेण—As a lute is struck so as to produce high-pitched or low-pitched or gentle musical notes, or according to the variations in the voice of the singer, and to the marking o musical intervals.

ACT VI.

The present Act is important in more ways than one. In the first place, it contains the incident which gives its name to the play, *viz.* the filling up of the clay-cart of Rohasena with her ornaments by Vasantasenâ. For it is these ornaments which, falling down from Maitreya's arm-pit, convince the judges later on of Chârudatta's crime, serving as direct proof of Vasantasenâ's murder by him. In it also are mentioned the two events which are necessary for the further development of the plot, *viz.* Vasanta.'s sitting by a curious accident in S'akâra's car, and A'ryaka's escape from prison and his sitting by chance in the car meant for conveying Vasantasenâ to the Pushpakaraṇḍaka garden, where Chârudatta had already gone to enjoy her company. Chârudatta thus finds there A'ryaka instead of Vasant., and the two come to be friends. It will thus be seen that the action of the play, which was tardily progressing so long, now begins to move with great rapidity and the curiosity of the beholder to know the final catastrophe is ever kept on the stretch.

P. 135. युष्माकं द्यूतकरः—Vasanta. still addresses Chârudatta as द्यूतकर although the facts were cleared up, because that is the name most dear to her on account of the ideas associated with it.

पुष्पकरण्डकं—*Lit.* 'the basket of flowers ;' abounding in flower-plants. योजय रात्रौ—*i. e.* while it was still night ; meaning, 'before day-break.' कुत्र मया गन्तव्यं—She asks this question because she fears that Châru. might have asked Vardha. to take her back to her own house. निर्ध्यात:—seen closely. किं प्रविष्टा &c.—*i. e.* admitted as an inmate of the house.

P. 136. अपि संतप्यते—For she fears that the servants may not like their master's action in admitting a courtesan in the house. मया प्रथमं संत०—*i. e.* I shall be the first to feel the pangs of separation. गुणनिर्जिता—*i. e.* न धननिर्जिता, and so my love is pure and sincere. आर्यपुत्र एव ममाभरण०—How noble is the sentiment expressed here ! Her husband is her all-in-all. Dhûtá is shown here to be no ordinary wife, who is tempted by jewels ; she is the worthy spouse of Chárudatta who set no value on earthly riches.

P. 137. Read (स्वगतं) before तथावद्विनोदयाम्येनं, which is necessary before it and which is found in some editions.

P. 138. प्रतिवेशि०—प्रतिवेश: अस्यास्तीति प्रतिवेशी a neighbour ; also प्रातिवेशिक:, by अत इनिठनौ. भगवन् कृतान्त &c.—this has occurred before; see p. 81 ll. 8, 9. Cf. *infra*, X. 60. एषेदानीं—Now that she has dropped her ornaments (अनलंकृता यथा तव माता).

P. 139. अपेहि—अवेहि *v. l.* 'know' (that I won't take). जात—*Lit.* 'one who is as good as born;' a term of affection to be used by an elderly person when addressing a younger person *Cf.* गान्धारी (addressing दुर्योधन)—जात अलं परिदेवितेन Veṇî. V. अपवारितं—covered (as Vasant. was to be carried in it). अवघाटितं *v. l.*—'open', which is against the fact. यानास्तरणं—The carriage-cushions. नासिकारज्जुकटुकौ—resenting the insertion of—not bearing—the nose-string. He means—If left alone they would get unruly and carry away the car.

P. 140. कथमेषोऽपर: &c.—This is A'ryaka, who has just escaped from the prison; the reference to him here is meant to prepare the audience for his entrance. शूर:—The brave servant of ; a great man who should not be asked to do such deeds.

P. 141. किं निमित्तं स्फुरति &c.—The throbbing of the right eye, or of any part on the right side of a woman, is looked upon as an evil omen, and is supposed to indicate some future evil; while the opposite is the case with regard to males (see *infra*, IX. 10); *cf.* पुंसां सदा दक्षिणदेहभागे स्त्रीणां तु वामावयवे प्रजात: । स्पन्द:

फलार्ति प्रदिशत्यवश्यं निहन्त्यनुक्ताङ्गविपर्ययेण ॥ Vasantarâjîya. अथ वा चारुदत्तस्यैव दर्शनं &c.—The sight of a pious man, the mention of favourite deities, the worship of the Brâhmaṇas &c., are supposed to remove the effect of evil omens. Here, however, by an irony of fate, this wish of Vasanta. is not fulfilled. She does not see Châru. as expected by her. भारवत्प्रवहणं &c.—Sthâvaraka felt that the carriage was heavy; but, as it was covered and he did not expect any one to get in, he did not care to examine the inside, but satisfied himself as mentioned in the text and went on.

दौवारिकाः—द्वारे नियुक्ताः, from द्वार and इक (ठक्) by तत्र नियुक्तः Pâṇ. IV. 4. 69; gate-keepers, sentinels posted at the door to keep watch. गुल्मस्थानेषु—At the police-stations, or stations generally at the four gates of a city, with small bands of armed men to keep guard and give signal of danger, and also to look after the protection of the city and to maintain order in it by patrolling the streets at night and so on. Manu lays down that for the maintenance of order there should be a *gulma* for each gronps of two, three or five villages according to their size, and a larger one for a hundred villages; *cf.* द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् । तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥ Manu. VII. 114. गुप्तिं—The prison; here the walls of the room in which he was confined.

P. 142. नरपतिबन्धना०—For the comp. see com.; here व्यापत्ति must be taken to mean death or destruction, as is clear from the word विशसने in the prose passage following this śl.; for this sense *cf.* अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्तः &c. Megh. II. 41; पितुर्व्यापत्तिशोकयोः Ragh. XII. 56. It refers here to death under the guise of imprisonment by the king. He was sure that he was confined solely for the purpose of being slowly put to death. Some translate the passage as—'the great ocean of misery and woe called the king's prison;' or, 'the ocean of woe resulting from misery under the guise of' &c. But this does not seem to be intended. Dr. Ryder remarks—"The slight awkwardness observable when Śûdraka attempts to form long compounds as in this verse (twice) and in V. 24, serves at least to help our appreciation of Bhavabhûti's exquisite skill in handling them." निगडैकपाश—one fastening chain.

विशसने—must be taken in the sense of 'that which kills,' (वि + शस् + अन being added कर्तरि), being in apposition with

कोष्ठागारे. It cannot be taken as the loc. of purpose. For it is not a case exactly governed by the Várttika निमित्तात्कर्मयोगे, as there is no *karmayoga* here, as in the case of चर्मणि द्वीपिनं हन्ति &c. प्रियसुहृच्छर्विलकप्रसादेन—see *supra*, IV. 27.

बन्धनाग इव—the simile indicates the unmerited severity of the punishment and want of judgement on the part of the king. दैवी च सिद्धिः—The accomplishment of an object brought on by fate; what fate means to accomplish. सिद्धि does not mean here 'superhuman power'. The idea is the same as that in को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तोर्द्वाराणि दैवस्य पिधातुमीष्टे Uttar. VII. 4, though somewhat differently expressed.

P. 143. अदत्तदण्डः—With the fastening rod not drawn out; *i. e.* open. अनायतार्गलं *v. l.*—अनायता not very long *i. e.* partly broken अर्गला the fastening bolt or rod यस्य; qualifies गृहं. मम तुल्यभाग्यः—shows that his house also was demolished by the king's order when he was taken prisoner.

अत्र तावत्प्रविश्य—Because the owner being similarly circumstanced would take pity on him and would not hand him over to the police in case he was discovered.

गोष्ठी—a company, a pleasure-party. विषमशीलैः—Perverse-tempered; *i. e.* who would not sympathize with a sufferer. विविक्तत्वात्—On account of its being unattended by men, solitary.

बहिर्यानं—बहिर्यानं गमनं अस्य that has to go out, *i. e.* going outside the city. कथं नूपुरशब्दः—It is strange that the driver should have mistaken the clank of the chain for the jingle of anklets, even supposing Âryaka to have walked very cautiously to the carriage. The poet himself sees the impropriety of this, since he adds further on the epithet पादोत्फालचालितानां by way of explanation. Again, it is difficult to understand how he should have asked Vasant. to mount the car without assistance, when she required assistance even in getting down; see *infra*, p. 156 ll. 1, 2;—or without raising the yoke to allow her to do that, when even a male like Chandanaka required it in order to get in; see p. 148 (अरे उन्नमय धुरं);—or without removing the screen, as the carriage was covered.

P. 144. पादोत्फाल°—Set in motion or shaken by the raising up of the feet when mounting the car. विश्रब्धाः—in full confidence, calmly, as if nothing has happened. भिन्ना—

(1) piercing with alarm (in the case of the king). प्रतोली—The central or main road (ग्राममध्यमार्गः). प्राकारखण्डः—Part of a broken rampart. विश्वस्ताः—Full of trust, *i. e.* without fear; or it may be taken as a voc.; 'my trusty men.' गोत्रान्तरं—To another dynasty; *cf.* उच्छिन्नाश्रयकातरेव कुलटा गोत्रान्तरं श्रीर्गता Mud. VI. 5. लघु कुरुत—take quick action, look sharp.

P. 145. तं तं—*scil.* देशं region; यत्र यत्र शङ्का जायते तं तं देशं is the construction; it may also be rendered as तत्तत्स्थानं. Some give योजयत as the Chhâyâ of जोहह, in which case the meaning is तं तं पुरुषं योजयत अन्वेष्टुं. *Cf.* with this Veṇî. VI. 2.

Having given the above directions to his followers, Chan. turns to Vîraka and says—किं किं दर्शयसि—'What, what is it that you are bringing to my notice? You say with confidence (that Âryaka has escaped). What fated man is he who having broken off the fetters is taking away &c.' Chand. says this, as he was sure that Âryaka could not have escaped from the prison without the help of an accomplice.

कस्याष्टमो &c.—He means—'Who is he whose death has approached?' The positions of the planets from one's natal zodiacal sign mentioned indicate dire calamity and death. Thus, the sun in the 8th zodiacal sign from one's natal sign indicates death; the moon in the fourth, a stomach-disease (कुक्षिरोगः); Venus in the sixth, mental depravity; Mars in the fifth, destruction or loss; Jupiter in the sixth, sorrow and trouble from the enemy; and Saturn in the ninth, loss of wealth, indigence. See com. Pṛithvîdhara quotes from Varâhamihira's Bṛihatsaṃhitâ Adh. 104, ślokas 6, 8, 36, 14, 25, 28, 44. In these quotations the last line contains the name of the metre of the śl. The corrected text of Pṛi.'s com. is as und r—

रुक्त्रासौ चाष्टमस्थे भवति सुवदना न स्वाऽपि वनिता। इत्यष्टमरविफलम्। चतुर्थेऽविश्वासः शिखरिणि भुजङ्गेन सदृशः। इति चतुर्थचन्द्रफलम्। षष्ठो भृगुः परिभवरोगतापदः। इति षष्ठभार्गवफलम्। रिपुगदकोपभयानि पञ्चमे तनयकृताश्च शुचो महीसुते। द्युतिरपि नास्य चिरं भवेत्स्थिरा शिरसि कपेरिव मालती कृता॥ इति पञ्चममङ्गलफलम्। न सखीवदनं तिलकोज्ज्वलं न च वनं शिखिकोकिलनादितम्। हरिणप्लुतशावविचित्रितं रिपुगते मनसः सुखदं गुरौ॥ इति षष्ठजीवफलम्। गच्छत्यध्वानं सप्तमे चाष्टमे च हीनः स्त्रीपुत्रैः सूर्यजे दीनचेष्टः। तद्वद्धर्मस्थे वैरहृद्रोगबन्धैर्धर्मोऽप्युच्छिद्येद्वैश्वदेवी क्रियाद्यः॥ इति नवमशनैश्चरफलम्॥. In these quotations रिपु means the 6th and धर्म the 9th position. The positions referred

to here are from the *chara* point of view, *i. e.* to be measured from the zodiacal sign in which the moon is at the time of the birth of a person. जीवति चन्द०—He means—While Chan. lived, the offender cannot live. We shall soon find that this resolve of his is only lukewarm, and yields to the higher sentiment of sympathy for the deserving sufferer. The gist of Châru.'s speech is that the terror of his name ought to deter any one from effecting Âryaka's release, and that he would rather disbelieve the story of his escape.

P. 146. चन्दनक शपे &c —Vîraka, finding that Chand. is loath to believe him, solemnly declares that what he said was the fact. खुटितः—पलायितः (has escaped), acc. to L. D.; छिन्नबन्धः (has broken his bonds and run away), according to others. अपवारितं—Veiled, covered. Pri. reads उद्घाटितं, which means 'manifest to view,' *i. e.* in broad daylight.

P. 147. आर्यचारुदत्तस्य—*i. e.* having absolute confidence in the loyalty of Chârudatta (who would not do anything against the king). कः आर्यचारुदत्तः—Vîraka means—'Of what significance is Châr. or Vasant.?' *i. e.* that is no consideration with us when we have to do an imperative duty. यद्यार्यचारुदत्तं &c —This shows what profound regard Chan. had for the two.

गुणारविन्दं—Who is attractive by his virtues as a lotus is by its fragrance and beauty. शीलमृगाङ्कं—शीले शीलेन वा मृगाङ्क इव आह्लादकरत्वं as gladdening as the moon by his disposition; or, as in the Com., 'from whom shines शील (virtuous conduct) like moon-light from the moon'. आपन्नदुःखमोक्षं—wherein the misery of the people in distress finds its end, *i. e.* who puts an end to &c. तिलकभूतौ—तिलकौ भूतौ a comp. सुद्दुगा. प्राप्ते च राजकार्ये &c.—This shows Vîraka's high sense of duty and his unflinching loyalty to his master.

P. 148. पूर्ववैरी, पूर्वबन्धुः—The one is my enemy, the other friend, in a former life. विवाहे च &c.—एककार्यनियोगे in this case means दहनकर्मणि. Both the fires discharge the same duty, viz. that of consuming what is thrown in them; but the one is auspicious, as it leads to the union of the husband and wife, and contributes to happiness; and the other is dismal and causes pain and sorrow (०दहनकर्मनियुक्तयोरपि एकः शुभोऽन्यस्त्वशुभः).

तन्त्रिलः—'taking care of the king's affairs' (and not negligent like myself); this is meant as a taunt to him. सेनापतिः—Vîraka

was the chief of the police-force (नगररक्षाधिकृतः p. 210) and also the chief magistrate of the city (प्रधानदण्डधारकः &c. p. 153). Chand., it seems, was a military officer, and perhaps had a higher authority than Vîraka. त्वमपि राज्ञः &c.—Vîraka says this to please Chandanaka.

भीमस्यानुकरिष्यामि—Bhîma required no other weapons than his arms when fighting. This is in imitation of Bhâsa—सहजौ मे प्रहरणं भुजौ पीनांसकोमलौ । तावाश्रित्य प्रयुध्येयं दुर्बलैर्गृह्यते धनुः ॥ बाहुरक्षौहिणी यस्य निर्व्याजो यस्य विक्रमः । Pañcharâtra II. 55, 56. व्यायच्छतः—struggling, contending with arms.

यः खलु शरणागतं त्यजति—*Cf* the words of Ráma who quotes the sage Kaṇḍu in support of his statement when he extended protection to Bibhîshaṇa:—बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतम् । न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परंतप ॥ आर्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणं गतः । अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ स चेद्भयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वाऽपि न रक्षति । स्वया शक्त्या यथान्यायं तत्पापं लोकगर्हितम् ॥ विनष्टः पश्यतस्तस्य रक्षिणः शरणं गतः । आदाय सुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥ एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षणे । अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ॥ Yuddha-K. Ch. 18, Śls. 27-31.

P. 149. पत्ररथः—A bird; पत्रं the wing रथ इव यस्य. शाकुनिकः—A fowler, a bird-catcher; शकुनान् हन्ति इति; fr. शकुन and इक (ठक्). एषोऽनपराधः &c.—On seeing Âryaka in the carriage and having given him the word of safety, Chan. finds himself in a fix. He remembers his duty to the king. Âryaka, however, was innocent; he was the friend of Śarvilaka to whom he owed a debt of gratitude for having saved his life (which is, however, not referred to in the play); the carriage belonged to Châruda̧tta who would be involved in the matter for no fault of his. All these considerations weigh heavier with him, and he determines to carry out his promise to A'ryaka.

भीताभयप्रदानं &c.—*Cf.* न गोप्रदानं न महीप्रदानं न चान्नदानं न तथाऽऽत्मदानम् । यथा वदन्तीह महाप्रदानं सर्वप्रदानेष्वभयप्रदानम् ॥ सर्वकालसमृद्धस्य अश्वमेधस्य यत्फलम् । तत्फलं लभ्यते त्रस्ते रक्षिते शरणागते ॥ Hit. IV. 62, 63.*

---

* The importance attached to the duty of affording protection to those who solicit it is repeatedly urged in the Hindu writings. This feeling seems to have pervaded the heroic times both of Greece and Rome, and to have secured Adrastus an asylum at the court of Crœsus and Coriolanus a refuge in the halls of Aufidius. (Wilson).

दृष्ट आर्यः—Chand. got down so quickly that he had scarcely time to collect his thoughts; and in his hurry and confusion he was about to say आर्यकः; but he suddenly checks himself and says आर्यः. घर्घर—*Lit.* gurgling, faltering. त्वमपि—Even a sturdy and brave man like you.

P. 150. खशखत्ति &c...म्लेच्छजातीनां; here 'mlechchha' means a non-A'ryan, a barbarian. Some of the tribes mentioned here, which must have been well-known in the days of the poet, cannot be identified now, as observed by Wilson; but they were mostly natives of south India. खश—The Khaśas are mentioned in Mud. V. 11; but they were a northern tribe and cannot be intended here. विड probably stands for विराट or Berar; द्राविड is आन्ध्र or Tailaṅgaṇa; चोल is the modern Tanjore; it is mentioned in the Vikramâṅkadevacharita; see III. 66, &c. The mlechchhas did not, it seems, much observe the distinction of gender. *Cf.* the precept दुष्टाञ्छब्दान्मा प्रयुंक्ष्महि म्लेच्छाश्च मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।.

कर्णाटकलह—seems to mean, from the context, a quarrel purposely stirred up. It seems that the people of Karṇâṭaka were notorious, in the days of the poet, for their spirit of quarrelling and using grossly abusive language. कस्त्वं—'who are you to question my testimony?' पूज्यमानः &c.—As you are respected by the people, being the king's favourite, you do not remember your low caste. को भणतु—Who will declare it? It is so execrable.

P. 151. शीलविभवेन—owing to the nobility of my disposition; I am too noble-minded to utter it. कपित्थेन भग्नेन—'What is the use of breaking a *kapittha* fruit? Only its worthless and ugly inside would become known.' From this it seems that *kapittha* is here used in the sense of the Marathi कंवठळ, which has a gaudy exterior but is worthless when broken. संज्ञां ददाति—he indicates by gesticulating several acts of a barber that he is a barber. These are explained in śl. 22.

कूर्चग्रन्थि—The beard-root, *i. e.* the whole beard taken together. संस्थापनः—*Lit.* one who gives it a proper shape; hence, trims it. संज्ञां ददाति—*i. e.* to indicate that he belongs to the family of a shoe-maker, or leather-tanner.

P. 152. जातिस्तव विशुद्धा—said ironically. भेरी—A large kettle-drum; बिभेत्यस्या स्वात् इति भेरी. पटह—A drum with a less frightful sound; *cf.* पटुपटहध्वनिभिर्विनीतनिद्रः Ragh. IX. 71. भद्रं चर्मकारः—In Shakespeare's *Henry VIII.* the lords call

Wolsey 'a butcher's cur.' चतुरङ्गं &c.—चतुर्णामङ्गानां समाहारः चतुरङ्गं *viz.* the two hands and the two feet, with which he had struck him. कल्पयामि—L. D. gives कर्तयामि as the Chhâyâ; in either case the meaning is 'cause to be cut' (राजभटैरिति शेषः L. D.); hence, 'I shall have you quartered.' Śrînivâsa Śâstrî takes चतुरङ्गं in the sense of पुष्टमङ्गं (your fat and burly body), remarking बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि, सर्वं चतुरस्रं, इत्यादिषु पूर्णे चतुरस्रपदप्रयोगादिहायमर्थः. But is this far-fetched and quite beside the mark. शुनकसदृशेन—merely barking like a dog; nothing serious can come out of your threats. आर्ये वसन्तसेने—He addresses A'ryaka as Vasant. in order to lull all suspicion on the part of the driver and the bystanders.

P. 153. स्पन्दते दक्षिणो भुजः—The throbbing of the right arm in the case of males augurs good fortune. *Cf.* अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत्। अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥ Matsya-purâṇa. See *supra* p. 141, and comp. अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः । Bhaṭṭi, I. 27. विज्ञप्ता—(1) Requested by me; (2) To whom I have made known myself. प्रत्ययिता—(1) In whom confidence is produced about safety by me; (2) If you realize the prophecy; प्रत्ययः संजातोऽस्याः. न...लुब्धः—I do not say so through greed of a reward in case the prophecy is fulfilled. स्मः—The pl. is by अस्मदो द्वयोश्च Pâṇ. I. 2. 59. अस्मद् may be optionally used in the pl. even when the speaker happens to be one individual.

चन्द्रशीलाढ्यः—चन्द्रवच्छीलं तेन आढ्यः richly endowed with. चन्दनं भोः स्मरिष्यामि—This speech is जनान्तिकं (not to be heard by the driver). अभयं &c.—Construe यथा देवी शुम्भनिशुम्भौ हत्वा देवेभ्योऽभयमदात्तथा हरः इ० तव शत्रुपक्षं हत्वा &c.

S'umbha and Nis'umbha were two demons, brothers, who practised penance for thousands of years and propitiated S'iva who conferred upon them a boon that in riches and strength they should excel the gods. In their exultation they warred against the gods and oppressed the world. The gods, at the advice of Brahmâ, Vishṇu and S'iva, applied to Durgâ, who fought with them, defeated their forces, slew their commanders Chaṇḍa and Muṇḍa, and finally killed them. This story is given in the 5th and the following Sections of the Chaṇḍîpâṭha, of the Mârkaṇḍeya-Purâṇa.

अरे निष्क्रामतः &c.—(Read निष्क्रामतः for निष्क्रमतः); अरे shows surprise. निष्क्रामतः qualifies आर्यकस्य (to be supplied from the context). L. D. also says the same. Chand. looks at the curtain and beholds Śarvilaka following the car at

close quarters. Śarvilaka, it seems, was brought there by chance. He din not know that Âryaka was in the car. Had he known it, he would have asked his friend to get down at some suitable place on going out of the city. But we find no trace of him in the next Act. The poet has achieved a double object by thus suddenly introducing him here. He gives Chandanaka to understand that Śarvilaka had his hand in the release of Âryaka. But he keeps him off from Chârudatta; for, his introduction to him at this stage would not have served any dramatic purpose. It would have marred the effect which is produced by his introduction to Châru. in the tenth Act as the chief organizer of the whole plan. भवतु—Well, let him go; it is a desirable thing. प्रधानदण्ड०—*cf. supra*, प्रधानसभिको माथुरो मया विरोधितः &c. p. 55. अहमपि—I also (like Śarvilaka).

ACT VII.

This is the shortest Act in the play containing only one incident; but it is an important one; it is the accidental friendship between Chārudatta and A'ryaka.

P. 154. वणिज इव &c.—Similarly Kálidâsa compares mountains to merchants in Vik. IV. 4 (धारासारोपनयनपरा नैगमाः सानुमन्तः). शुल्कं—the tax or toll due to the king; घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री । Amara. The bees gathering honey are here compared to men collecting taxes, but it is not a happy simile; toll is not collected from every article for sale. अक्षः—The axle. परिवर्तनं—change (of the axle, *i. e.* putting in another). छिन्नोऽथ वा—This cannot cause any perceptible delay. वर्त्मान्तो०—कर्मान्तो० *v. l.* left on the road at the close of the work (repair of the road &c.), is preferable to वर्त्मान्तो०, where अन्त has to be taken in the sense of मध्ये 'in the middle,' which is rather forced. स्वैरं—easily, as he lists. गुप्तार्यक०—गुप्तः आर्यकः यस्मिंस्तत्प्रवहणम्.

P. 155. सावशेषापसारः—whose escape is incomplete, yet to be fully effected. साधोस्तु याने—The fact that the carriage belonged to a good man, who would never betray him, is, however, assuring to him. परभृत इव &c.—The simile refers to the habit of the cuckoos to get their eggs hatched by crows. *Cf.* Śák. स्वमपत्यजातमन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति । V. 22

Dr. Ryder quotes the following (which will be interesting to the student) from D. D. Cunningham, *Indian Friends and Acquaintances* (New York 1904) pp. 64-65—"The order of events is this—When everything is ready and a desirable nest has been chosen, the cock-koil, conspicuous in his shining black plumage and crimson eyes, seats himself on a prominent perch, whilst the hen, in modest speckled grey garb, lurks hidden among dense masses of neighbouring foliage. He then lifts up his voice and shouts aloud, his voice......very soon attracting the attention of the owners of the nest, who rush out to the attack and chase him away. Now comes the chance for his wife, who forthwith nips in to deposit her egg."

अस्मात्—The reading व्यसनार्णवोत्थितं is more forcible, no doubt, than the one in the text; but then grammatical structure becomes rather loose, as अस्मात् must be taken with the prior member of the Comp. अस्मात् may also be taken separately in the sense of 'from my doing so;' but it is not a good way. **ईदृशीं दशां**—*i. e.* wearing fetters. **धृतं**—supported; or, saved. *Cf. infra*, Śl. 7.

P. 156. **किं निगडेन बद्धौ** &c.—The Vidû.'s witticisms are often so meant as to foreshadow some event of that sort. *Cf.* with this किमत्रोज्जायिन्यां चौरोऽपि नास्ति p. 70. **वसन्तसेन:**—The Vidû., on seeing Âryaka in the carriage, humorously describes him thus. JV. explains—वसन्त: the spring सेना यस्य स: कामदेव:. **करिकरसम०**—That is, having long and very stout hands *Cf.* करिवरकरबाहु: Bhâsa's Madhyamavyâyoga I. 6. These physical marks indicate royalty. **पृथुतरसमवक्षा:**—is the same as Kâlidâsa's कपाटवक्षा: (Ragh. III. 34). **ताम्र०**—ताम्रत्व indicates martial spirit. **असमानं**—A thing unworthy of him. **गोपालप्रकृति:**—गोपाल: प्रकृतिर्यस्य born of a cowherd; *i. e.*, a cowherd by birth.

P. 157. **स्नेहमयानि** &c.—He means–You have bound me (to you) by chains of love which are harder than those of steel. **संगच्छस्व निग०**—Maitreya says this to Chârudatta. 'Accept these fetters of love, which bind him and you;' *i. e.*, accept his friendship. **एषोऽपि मुक्त:**—Or एष विमुक्त:, he is entirely set free. Some take संग० to mean 'come in contact with;' 'put these fetters on your feet;' but the very conception of this idea is horrible. Maitreya, although sometimes apparently uncharitable in his remarks, is not so silly as to say this at such a time and in the very presence of Âryaka, the future king. His love for Châru. would never

purification of the mind, and the destruction of Ahaṃkâra, are necessary for the attainment of Moksha even according to the Vedánta theory.

ग्रामः—The village, *i. e.* the body with the जीवात्मा in it. रक्षितः—prevented from going astray. अबलः चण्डालः—The fiend Egoism, अबलः कृतः being rendered helpless (अविद्यातत्कार्यसहायरहितः कृतः). स्वर्गं गाहते—attains *summum bonum*. The word स्वर्ग is used here in the sense of 'permanent happiness' (and not that obtained in Indra's *svarga*); *cf.* यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं यत्तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ Pri. reads अबलः क चा०. where क (where, by whom) does not fit in with the context. At the best it may be taken as चण्डालः अबलः निर्बलः सन् क मारितः, अबलः कृतश्चेत् स्वयमेव नश्येत् इत्यर्थः ।. The metre is faulty; some long syllables must be read as short and *vice versa*; see Com. This enigmatical way of presenting some of the truths of Vedántism has been popular with writers from the Vedic period down to the time of Maráthi writers like ज्ञानेश्वर, एकनाथ and others. शिरो मुण्डितं--Like the Buddhas, the Brâhmaṇa-bhikshu also must have his head and chin shaved; *cf.* कॢप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् । विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ Manu. VI. 52.

किमर्थं मुण्डितं--He means--Unless there is *chitta-s'uddhi* outward shaving is useless; it becomes a mockery. गृहीतकषायो०--*i. e.*, immersed in a liquid of a dull red colour (made from a paste of an ochreous clay).

P. 160. गामिवापवाहयति--Mr. Apte in his Dic. gives to अपवह् *Caus.* the sense of 'to cause to carry the yoke,' and cites this passage in illustration; so he evidently bases his meaning on this passage alone. But it seems to be conjectural. The idea of making one bullock carry a yoke is very strange. So the real meaning seems to be 'turns him away' by seizing him by the nose like a bull after having passed a rope through the septum of his nose. (भृत्येन गामिव नासिकां विद्ध्वा भिक्षुमपवाहयति). आपानक०—आ संभूय पिबन्त्यत्र इति आपानं; from पा and aff. अन (ल्युट्) अधिकरणे; आपानमेव आपानकं a drinking party (कन् स्वार्थे); for this sense *cf.* सर्व एव सिद्धविद्याधरलोकः कुसुमाकरोद्याने आपानकसुखमनुभवति &c. Nâg. III. p. 50; ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः । Ragh. IV. 42. रक्तमूलकं—It was a practice of drinkers, it seems, to eat a red radish as a relish to induce thirst and to give zest to liquor.

निर्वेदधृतकाषायं—काषायं धृ means 'to turn a recluse.' He has become a Bhikshu, being tired of the world, and so deserves pity and not molestation.

अशरणशरण॰—अशरणानां शरणाः the refuge of; प्रमोदाः भूताः प्रमोदभूताः। सह सुपेति समासः। अशरणशरणाश्च ते प्रमोदभूताश्च तैः or ॰शरणानां प्रमोदार्थं भूतैः उत्पन्नैः. क्रियमाणचारुकर्म—This should better have been compounded as ॰प्रमोदभूततरुक्रियमाण॰; but the connexion can be easily understood, and so it is left out (सापेक्षत्वान्नित्यसमासः); क्रियमाणं चारु कर्म (such as supplying shade, providing fruit and flowers &c.) यस्मिन्. अगुप्त—A pun on the word गुप्त—(1) not protected from, open or accessible to all; (2) not guarded, unrestrained, licentious. The word शुभात्मनां instead of दुरात्मनां would have made the simile very appropriate; but the poet intends a secret fling at Śakára (तत्र हृदयमिव) and so uses the word दुरात्मनां, to the detriment of the beauty of the simile. अनिर्जितोपभोग्यं—(1) अनिर्जितं च तदुपभोग्यं च to be enjoyed and to be considered as not conquered; *i. e.* giving full freedom to the people in the pursuit of their pleasures, so that they should not feel that they are conquered. A king who has to gain the affection and loyalty of his new subjects has to do this. (2) To be enjoyed without restraint; अनिर्जितमनिर्बन्धं यथा तथोपभोग्यम्।. उपासकः—'A worshipper of Buddha;' a formal way of addressing a stranger, whether a follower of Buddha or not. Also, one who ministers to the comfort of, such as a śûdra, a barber &c., in which sense Śakâra purposely understands it. This shows that the Śakâra is not altogether a fool.

P. 161. शलावके (चार्वाकः)—L. D. चारुः मनोहरः लोकसंमतत्वात् वाको वाक्यं यस्य. Name of a sophistical philosopher (said to have been a pupil of Bṛihaspati), who was an atheist out and out and advocated materialistic doctrines, denying God or heaven alike. Śakâra again puns or blunders on the words धन्य and पुण्य. By धन्य he understands 'a materialist, an infidel;' धनमर्हतीति धन्यः one who thinks of money (अर्थ) only, *i. e.* the pleasures it brings one, and does not care for धर्म; or धनं लब्धा, यत् being added by धनगणं लब्धा Páṇ. IV. 4. 84. Some render शलावके by शरावकः in Sanskrit, taking it to mean 'an earthen pot' (for keeping corn), the prakrit धण्णो being rendered by धान्य. Next Śakâra understands पुण्य in the sense of a कोष्ठक which L. D. takes to mean 'a brick-trough for watering cattle' (which gives पुण्य to one constructing it—यत्र पशवः पानीयं पिबन्ति

तत् कोष्ठकं हि पुण्यं प्राण्यनुग्रहात्). Or कोष्ठक may mean 'a granary' पुण्णे Prák. being rendered by पूर्ण. Next Śak. perversely asks 'Am I a potter?' A potter obliges poor people by making cheap pots for them. पुणाति (fr. पुण् 6 P. to do a good thing) इति पुणः (इगुपधत्वात्कः); पुणे साधुः पुण्यः; तत्र साधुरिति यत्. कुलित्थयूष—यूषः-षं is a technical term in medicine; it means the liquid turned somewhat viscous, obtained by boiling in water some corn (generally मुद्ग, Marathi मूग, here *Kulittha,* Marathi कुळीथ).

शबलानि *v. l.*—of a varied colour. "This reading of Stenzler and J. V. seems preferable and has considerable authority." Dr. Ryder. ०प्रहारिकं—एकः प्रहारः जीवितापहारित्वेनास्त्यस्य by adding इक (ठन्); one to be killed with one stroke; *i. e.* 'I'll dispatch you with one blow.'

P. 162. तथैव—Just as it was before he got shaved and entered upon an ascetic's course of life. केशविरहात् is significant. 'Although there is no hair, his brow is not darkened being sun-burnt; hence his conversion must be very recent. चीवरकृतः—Because the Bhikshus wear one garment in their peculiar manner, one end of which they pass lightly across the shoulder which by its friction causes a scar there. नाभ्यस्ता &c.—His manner of wearing the brown garment which is harsh to touch shows that he has not yet been inured to it. कषायरक्त वस्त्रं कषायवस्त्रं; a comp. of the Śákapárthivádi class; otherwise we should expect काषाय०. By रचना Pri. understands the proper dyeing of the garment also; see com. दूरं निगूढान्तरः—(the other hem of the garment) which has covered the body to a great distance below (*i. e.* more than enough-which shows that he is not yet properly used to it). पटोच्छ्रयात्—on account of the bagging of the body of the garment. "And he has not learned the (proper) arrangement of the yellow robe; and the hem of the garment, by which the middle part is quite concealed, loose because of the bagging of the cloth, does not fit on his shoulder." Dr. Ryder.

P. 163. विपर्यस्त०—विपर्यस्ताः perverse मनसश्चेष्टाः the operations of the mind येषां; or विपर्यस्ताः मनः चेष्टाः actions च येषां. वर्ष्मन्—the body; वर्ष्म देहप्रमाणयोः Amara.; for the other sense see Ragh. IV. 76.

कठोरनिष्पन्द०—कठोराः full-grown निष्पन्दाः steady, *i. e.* close-sticking लताः &c.; see Com.; or, 'in a mercilessly hard and steady embrace'. निर्वृतिं यान्ति--Feel entirely happy; *cf.* सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयाऽनितया रजनीवधः । Ragh. IX. 38.

P. 164. पनसफलानीव--We can expect such a simile from Śakâra only. सूर:--The sun; सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकान् (impels men to action) इति सूर:; fr. सू 6 P. and र (Uṇádi क्रन्). कुपितवानर०--Here a red-faced monkey is to be taken. समान इव पश्यति सदृक्ष:. Another simile worthy of Śakára's wit. हतपुत्रशतेव--This is one of the rare instances in which Śakára's knowledge of history is correct.

गान्धारी—गन्धाराणां जनपदानां राजा गान्धार: तस्य अपत्यं स्त्री गान्धारी. She was the daughter of Subala, king of the Gandhára country, and wife of Dhṛitarâshṭra. As her husband was blind and lost to the comforts of sight, she, like a true Pativratâ, wore a screen over her eyes to reduce herself to his condition.

P. 165. गोकुलं—A herd of cows. सजातीयै: कुलं Amara. *Cf.* पत्रच्छायासु हंसा मुकुलितनयना दीर्घिकापद्मिनीनां &c. Málav. II. 12. भाव, भाव, शकुनि खग &c., नर पुरुष &c., and गृह शरण, are instances of Śakára's tautology. गृहशरण may, however, be taken as गृहं शरणं sole refuge येषां ते गृहशरणा: तथा निषण्णा:; मम शिरसि लीन: is व्याहतं, मध्याह्नसूर्यकिरणनां सर्वत्र प्रसृतत्वात् छायानिषण्णैर्वाद्वा निर्वहन्ति—pass the heat (*i. e.* noon-time). जीरक—Cumin-seed. भद्रमुस्ता—Orris-root. वचा--a kind of aromatic root (उग्रगन्धा). गन्धयुक्ति:--A pounding together of fragrant substances. Although the things mentioned here have astrong smell, they are not all pleasant ones, and they have nothing to do with the improvement of voice. Śakára is evidently punning on the word गन्ध in गन्धर्व.

P. 166. व्याघारितं—Amply sprinkled over with ghee, and fried. पारभृतीय--From परभृत a cuckoo. विसंष्ठुलं--'out of joint;' 'changed upside down.'

P. 167. घुरघुरायमाणं—Croaking, rattling; Pres. p. A'. of the Denom. fr. घुरघुर; घुरघुरो भवति घुरघुरायति-ते। लोहितादिडाज्भ्य: इति क्यष् (य). See note on खटखटायेते p. 4.

P. 168. अहमात्मीयो न भवि०—I shall lose myself, I shall die, it will be no loss to anybody else (*cf.* Marâthi मी आपला). अभ्यन्तरक:—Admitted to one's secrets; a confidant.

P. 169. मृतोऽसि—Śak. says this humorously instead of saying मृतोऽस्मि. Śakára, who is far more cunning and shrewd than he appears to be, must have known at a glance that the woman was Vasantasená; but he says so purposely, probably to see what Viṭa might do. See Śak.'s speech on p. 171 (यदि

राक्षसी &c.). मुषितौ &c.—is विपरीतोक्तिः (see com.) as is Śak.'s characteristic. ०च्छिन्नदृष्टेः—with your eyes obscured, *i. e.* dazzled by the glare of the mid-day sun. You might have mistaken the robed figure of Sthâv., which was before your eyes, for that of a woman. सकश्चुका—is necessary for the figure being mistaken for that of a woman.

P. 170. अवनतशिरसः—For a gentleman must not look up and gaze at a stranger woman's face. This brings out Viṭ.'s sense of modesty and decorum. He wants to be reckoned as a gentleman in an assembly (सदसि गौरवप्रियस्य). पथि वृषभा इव—This is the habit of bullocks. For the idea *cf.* एता रावणजीमूता-द्बाष्पधारा विनिःसृताः । विभान्ति राममासाद्य वारिधारा वृषं यथा ॥ Bhâsa's Abhisheka. VI. 10; and आसारवर्षमिव गोवृषभः सलीलः । Madhyamavyá. 40. संशयितास्मि—I am placed in jeopardy. को दोषः—'What harm, what danger is there in this?' Viṭa says this as he found his master accusing Cheṭa of cowardice. कथं शृगालाः &c.—Śakâra says this in his usual humorous way to frighten Viṭa. These are bad omens.

०प्रतीकाशं—Words like नीकाश, प्रतीकाश express सादृश्य or resemblance when used at the end of compounds. पुलिना०—implies a spotless way of living. Here Châr. and Śakàra are indirectly described, and so the fig. of speech is अप्रस्तुतप्रशंसा.

P. 171. वसन्तसेने—This is of course said in a suppressed voice. जननीवशात्—Yielding to the persuasion of your mother. Ignorant of the true fact, Viṭa naturally makes a supposition. For he knows how his master had sent a carriage with a costly present previously to Vasan.'s mother, asking her to send her daughter to his mansion. See p. 85.

अशौण्डीर्यस्वभावेन &c.—Viṭa wanted to complete his sentence by adding आगतासि &c. But on finding her nod a 'no' for what he said, he says—'If you did not come at the bidding of your mother (यदि न जननीवशात् तर्हि) then it must be I think (इति मन्यते) on account of the natural propensity of a courtesan that disregards self-respect or pride and leads her to serve a great man'. It cannot properly be taken to mean 'Śakâra is thus honoured by you', as some take it; not knowing the real fact he makes this guess, and that she should not feel abashed he adds ननूक्तं &c. समुपचर भद्रे &c.—See I. 31.

यदि राक्षसी &c.—Śakára is too shrewd to be deceived by Viṭa. किमनेन निरू०-What is the use of scrutinizing the matter? Why

go deep into it ? उद्यानपरंपरया—so as to avoid the sun. धुर्याणां—He uses the pl., as he is speaking in general; 'thus the bullocks get rest.' धुरं वहतीति धुर्यः; धुर takes in this sense the affixes य (यत्) and ढक् (एय); so धौरेय also. तिष्ठ तिष्ठ, न हि न हि—This shows the extreme fickleness of Śakára's mind.

P. 172. दुष्करं विषं &c.—*i. e.* it is difficult to turn a villain into a good man. Pandit Hiranand quotes—न विषममृतीकर्तुं शक्यं प्रयत्नशतैरपि त्यजति कटुतां न स्वां निम्बः स्थितोऽपि पयोह्रदे। गुणपरिचितामार्यां वाणीं न जल्पति दुर्जनश्चिरमपि बलाध्माते लोहे कुतः कनकाकृतिः॥ दुर्जनः सुजनीकर्तुं यत्नेनापि न शक्यते। संस्कारेणापि लशुनं कः सुगन्धीकरिष्यति॥.

वासुदेवकं—Śakára is very fond of the affix क. The order should rather be मनुष्यं प्रवरपुरुषं वा०. He calls himself Vâsudeva probably looking to the amorous side of that god's life See p. 21.

दशनखे—दशानां नखानां समूहः दशनखं तत्र. 'I fold my hands and place them at your feet'. See com. If taken as voc. sing., it has no propriety, even supposing that Śak. is the speaker. यत्तव मयाऽपकृतं—He refers to his threats in I. 29, 30. मदनातुरेण—आतुर affected or afflicted by; *fr.* तुर् 3 cl. (तुतोर्ति इति) and क (अ). तत्क्षामिताऽसि—For a similar idea *cf.* यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु। एकोऽथ वाऽप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम्॥ Bg. XI. 42.

P. 173. अम्बिकामातृकाभिः—The tautology is Śakârian. वने शृगालेन—indicates the extreme gravity of the offence. The simile is faulty in that Vasant. is compared to a शृगाल which is *masc.*; it should have been शृगाल्या.

P. 174. चाटुशतताडन &c.—He means—Had you accepted me, my hands were eager to pat you with a hundred words of blandishment. But now with the same I must pull you down from my car. By this he indirectly hints that she should still accept him. कर्षामि ते—One ते is superfluous. We cannot connect the first ते with हस्ताभ्यां; for, if he is to pull by seizing her hands, then केशेषु becomes superfluous; again, the epithet चाटुशत० loses its propriety. If we connect one ते with वरतनुं and the other with केशेषु, then the constr. becomes awkward, and there is दुरान्वय also. वालिदयितां—This was Tárá. यथा जटायुः—Jaṭâyu had nothing to do with Vâli's wife. So this is an instance of Śakâra's speech being हतोपम.

न लताः &c.—*Cf. supra*, न पुष्पमोषमर्हस्युद्यानलता p. 21.

सूत्रशतैः &c.-This seems to mean-'interwoven with ornamental figures with various kinds of threads.' मंशं-मश्शं *v. l.* मत्स्यं fish. चुहू &c.—are the various sounds produced at the time of sucking the marrow from the bones, chewing, &c.

P. 175. अकार्यं—A sinful or condemned deed. अप्रशस्तं कार्यमकार्यं; the sense of the neg. particle here is अप्राशस्त्य. अकार्यस्य गन्धोऽपि &c.—Śakára purposely misunderstands the word अकार्य and takes it to mean 'something that cannot be done,' and says 'It is no अकार्यं at all;' and to make it clear he adds 'राक्षसी नास्ति.' गन्धोऽपि *lit.* means 'not even the smell of,' not to speak of the original. Hence गन्ध sometimes means 'a little' or 'a particle of;' *cf.* घृतगन्धि भोजनं (गन्धशब्दोऽल्पपर्यायः। Káśiká on अल्पाख्यायाम् Páṇ. V. 4. 136) and Yogasû. I. 48, न तत्र विपर्यासगन्धोऽप्यस्ति । अवेशसदृशप्रणयोपचारां—For the Comp. see Com.; he means—who is not like an ordinary courtesan; whose love is pure like that of a woman of family free from all desire of pelf. उडुपेन—a boat; see *supra* p. 96 and our note thereon; so called probably because formed after the crescent-moon in shape. उडुपं दास्यामि—Śakára treats the matter jestingly and says 'I shall give you a boat.'

पश्यन्ति—द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्नियमानिलाः। रात्रिः संध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ Manu. VIII. 86, and the well-known Śl. आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च &c. साक्षिभूता—साक्षिणी भूता, the eye-witness of. The affix इन् is added to साक्षात् in the sense of 'an eye-witness of', and the word so formed is a संज्ञा (*i. e.* limited to the third party witnessing a transaction between two persons who also see it) by साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् Páṇ. V. 2. 91. This is to be taken with each of the other nouns, with the necessary change of number and gender.

पटान्तापo—brings out the childish folly of Śakâra. He thinks that an act done under the covering of a piece of cloth would not be observed by the usual witnesses mentioned above. अपध्वस्तः—one deserving destruction on account of his wickedness, and therefore to be discarded; hence, one lost to all sense of right and virtue.

P. 176. वृद्धश्रृगालः—some translate कोले by कोलः which means 'a hog'. महत्तरक—महत्तर एव महत्तरकः. मयाऽनार्येण आनीता—He means—In the first place I am guilty of having brought her here inconsiderately. It was my duty to see who got in.

P. 177. प्रभवति भट्टकः शरीरस्य—*Cf.* Shakespeare—

> " My life thou shalt command, but not my shame :
> The one my duty owes; but my fair name,
> Despite of death that lives upon my grave,
> To dark dishonour's use thou shalt not have. "
>
> —*King Richard II.*, I. 1. 166–169.

थेन—कर्मणा प्रारब्धेन. Fate (the sum of the actions in a previous life which are ready give their fruits and which shape the present life). भागधेयशैषै:—implies the multiple nature of his sin. अधिकं न क्रैष्यामि—I do not wish to add to my past sins. तेन—For this reason.

P. 178. परिभूतदशः—परिभूता despised by all दशा यस्य; or rather परिभूतं तिरस्कारोऽस्या अस्तीति परिभूता an abode of contempt; like पीता गावः; now see com. प्रेष्यः—one fit to be sent on an errand; a servant. तस्मादमी &c.—अमी *i. e.* men like Śakâra. The connexion between the first half and the second half is this—, Even men in an abject state like Sthâvaraka's hate sin and desire the fruit of meritorious deeds; while men like Śakára, who ought to know better, multiply sin, and so deserve instantaneous destruction.

रन्ध्रानुसारी &c.—What Viṭa means is this—Since Sthávaraka has nobler and pious thoughts, he must be having a large fund of religious merit in store; but fate is रन्ध्रानुसारी and so notices the small portion of Śthāvaraka's sins and punishes him with slavery. Again, since Śakâra has wicked thoughts, the fund of his religious merit must be very small compared to his store of sins; but fate is विषम in dispensing fruits, and it rewards Sakâra for the small store of his religious merit and makes him the master and Sthâvaraka his slave.

P. 179. सर्वकालं &c.—This must be a स्वगत speech. शिरश्चालनसंज्ञा—This must have been when Viṭa seized him by the neck. He has given me a hint by shaking his (or shaking off my) head that he won't allow me to do it; शिरश्चालनेन शिरश्चालनरूपा वा संज्ञा. So I must send him away. This is the remedy he speaks of. The Saṃjñâ could not have been given to Vasantasenà with the head; it would have been a नेत्रसंज्ञा.

मल्लकप्रमाणैः—मल्लक according to the old Com. means a small vessel or cup formed of leaves (द्रोण in Maráthi); or it may mean 'a wine-cup'. Some take it in the sense of 'a jasmine flower.' The comparison occurs again in Act IX. p. 198. This word, with its variants गल्लक, गल्लर्क, has occurred before. Śakára

in his usual absurd way calls his family ब्रुहत्तर and compares it to a *mallaka*, which is very small, instead of to something very great; समुद्रप्रमाणैरिति वक्तव्ये मल्लकः पत्रपुटस्तेन कुलस्य महत्त्वं मौर्ख्यादुपमिनोति शकारः (L. D.) Some propase to take *mallaka* in the sense of 'a wrestler whose dimensions are very huge;' but this is far-fetched and in bad taste. Had Śakára to refer to a wrestler he would rather have referred to a पर्वत. Śl. 29 occurs again at IX. 7 with the reading नितरां for सुतरां.

P. 180. विविक्तविश्रम्भरसः—See com.; love has its flavour *i. e.* is properly enjoyed in the confidence of privacy (when the lovers are left to themselves).

न्यासेन—The cunning Śakára apparently accepts the charge, saying णाशेण which stands as well for नाशेन (for killing, that I should kill her), which he really means.

अथ वा कपटकापटिकः &c.—Shows that Śakára is really very shrewd. As कापटिक already means 'one acting fraudulently or cunningly' (see com.), so the addition of कपट is intended to intensify the meaning; 'the clever rogue.' Here it cannot be taken as अपार्थं वचः. हुलुभुलिं—is a dialectic word for the Sanskrit कपटं (*cf.* Marathi भूल). वाले वाले—वासु वासु is also the छाया. कामी—भूयान्कामः अस्यास्तीति one whose passion is stored up or excessive; *cf.* अहो कामी स्वतां पश्यति। Śák. II. 2; कयाऽसि कामिन् Kum. III. 8.

P. 181. कष्टमयाः—क्लेशप्रचुराः. Śakára, finding his suit not granted, says this—'(Since you do not accept me as your slave then indeed), men are full of hardships, have to live a life full of misery.' Some read किं ते वयं काष्ठमया मनुष्याः—'Are then we, thus despised (ते), made of wood, merely wooden images, having no feelings, *i. e.* who cannot feel the sting of rejection.' But it is difficult to render शे by ते in Sanskrit; and, as remarked by Dr. Ryder, this seems to be an unnatural rendering in itself, and has no support in the context.

अवनतमुखी—She hangs down her face (does not look at him), to indicate her extreme dislike to him. खलचरित निकृष्ट—J. V. suggests अथ वा हे खल चरितनिकृष्ट (चरितेन स्वभावेन पापकर्मणा निकृष्ट base); but the parallelism with सुचरितचरितं shows that the first way is better. जातदोषः—May mean—(1) who have given me offence or affronted me; or (2) are sinfully or wickedly disposed. J. V. says अथ वा जाते जनने दोषः अपवादः यस्य सः जारज इत्यर्थः. But this is far-fetched. परिलोभसे—We should expect परिलोभयसे or व्यसि, but, as the metre

would not allow it, the author uses परिलोभसे, taking लुभ् as a root of the first conjugation, in which class, which is an आकृतिगण, लुभ् may be included.

सुचरितचरितं विशुद्ध०--Also refers to Chârudatta by implication. सुचरित०-(1) of good actions, in that it gives delight, fragrance and honey; (2) of noble or virtuous life. विशुद्ध०—(1) bright or beautiful in form; (2) pure, sinless or bright in body. मधुपाः—which are मकरन्दमार्गिकाः; hence, those who know how to appreciate pure and steady love. This is made clear in the following śloka (यत्नेन &c.). J. V. remarks—गुणिषु गुणज्ञो रमते नागुणिषु हि तस्य परितोषः । अलिरेति वनात्कमलं न हि भेकस्त्वेकवासोऽपि ॥ इति न्यायात्.

पलाशः कृतः किंशुकोऽपि &c.—The Paláśa tree is also called Kiṃśuka; so both are the same. The Palâśa has bright red flowers which have no smell; so by comparing Śak. to the Palâśa tree Vasant. meant to imply that he had wealth but no merits. But Paláśa also means a raw-flesh-eater, a demon. So Śakâra thought that she purposely used the word Palâśa in order to indirectly call him a demon; and herein lay the abuse.

P. 182. मोटयामि—मुट् 10 cl. to pound with blows, hence to strangle; (*cf.* Marathi मुटकणें). सार्थवाहमनुष्यकामुकिनि—Put in contrast with himself who is वरपुरुषवासुदेवकः.

किं स शक्रः &c.--We have again Śakára's absurdities. शक्र and महेन्द्र are the same; so this is पुनरुक्त. वालिपुत्र is Aṅgada and not Mahendra; so this is आगमविरुद्ध (against history); similarly in other cases. रम्भापुत्रः—A son of Rambhâ is not known. Moreover, कालनेमि is not the son of Rambhâ; Kâlanemi was an *asura*, son of Virochana and the grandson of Hiraṇyakaśipu; he was slain by Vishṇu. He was, however, born again as Kaṃsa. *Cf.* आत्मानमिह संजातं जानन्प्राग्विष्णुना हतम् । महासुरं कालनेमिं यदुभिः सत्यरुध्यत ॥ Bhâg. P. X. Pûrvârdha Adh. I. 68. Kálanemi is also mentioned in the Râmâ. as an uncle of Râvaṇa who was deputed by him to cause delay to and to kill Hanúmat when he went to the mountain Gandhamâdana to bring medicinal herbs. Hanúmat, however, came to know him, and seizing him by the feet hurled him whirling through air to Laṅká where he fell before Rávaṇa's throne and died. *Cf.* कालनेमिं दुराधर्षं रक्षः परमदुर्जयम् । चतुरास्यं चतुर्हस्तमष्टनेत्रं भयावहम् ॥ Râmâyaṇa.

सुबन्धुः—may be a person named in the *Bṛihatkathâ*; Subandhu, the poet and author of the *Vásavadattá*, cannot be meant here, as he is of a later date. द्रोणपुत्रः—is Aśvatthâmâ, one of the celebrated heroes of the Mahâbhàrata. चाणक्यः—A well-known statesman and writer on civil policy and the minister of Chandragupta, also called कौटिल्य and विष्णुगुप्त in the *Mudrârákshasa*. धुन्धुमारः—A king of Ayodhyà, of the solar race, properly named Kuvalayáśva. He was called Dhundhumára from his having slain Dhundhu, a demon who annoyed the sage Uttaṅka. त्रिशङ्कु—A celebrated king of the solar race, father of Hariśchandra. He loved his human body so much that he wanted to go in it to heaven. With that view he asked his family-priest Vasishṭha to perform a sacrifice for him. He having refused he applied to Viśvâmitra, who undertook to perform the necessary sacrifice and invited all the gods to partake of it; they refused to do so, whereupon Viśvâmitra raised him to heaven by his superhuman power. The king rose higher and higher till his head reached the vault of heaven; whereupon Indra hurled him down. He fell head downwards, when Viśvâmitra arrested his downward motion by saying 'Stay, Triśaṅku, stay;' and the poor monarch remained suspended in space as a constellation in the southern hemisphere.

भारते युगे—The age characterized by the story of the Bharatas (the Bhàrata war). This is absurd; for Sîtâ lived in the early part of the Dvápara age. Some think that this should have been भारते वर्षे; but there is no propriety in saying 'in the Bhárata land.'

P. 183. असंपूर्णमनोरथः—For she had come there to enjoy Chârudutta's company, and this her desire remained unfulfilled.

अथ वा वसन्तसेनोध्वं &c.—Although there was nobody to hear her cry, Vasanta. thought that she, so modest, so graceful in her behaviour, should be ashamed of herself, if she were to cry aloud, fearing death; with this determination she allows herself to be strangled without a groan.

एतां दोषकरण्डिकां &c.—Such is the picture of the virtuous Vasant. which Śakâra's wicked mind presents to him. The accusatives must be explained by supplying हत्वा or हतवान् (अहं). रक्तां तस्य &c.—The second and the fourth lines are somewhat ambiguous. The best way of taking the 2nd line seems to be—(तस्मिन्) रक्तां (अत्र) आगतस्य किल तस्य रमणे (loc. for the

dat.) आगतां (किं तु) कालागतां; who, in love with him, came here, as I hear (किल), to sport with him, who (Ch.) had come here, but who (V.) (really) came here to meet her doom. Some separate किलागतस्य as किल + अगतस्य (see com.), 'who is in adverse circumstances;' but the context requires आगतस्य. From Sthávaraka's speech at p. 173, Śakára guesses that Chár. had been waiting in the garden for Vasant. for whom a carriage was kept at his door; but that she got into the wrong carriage, and came there when he had left after uselessly waiting for her. निःश्वासाऽपि &c.—अम्बा is a term of pity like तात (and not of endearment); 'the poor woman.' As the Chhâyà stands, the the meaning is—How should I describe my prowess here? The miserable woman, deprived of her breath (मया निःश्वासा कृता) dies so as never to rise again. Here अपि is redundant and is a Śakârian peculiarity. He means—I did not use violence; I merely stopped her breath and she died. निःश्वासेऽपि is another reading in the Chhàyá (and from the Prākrit form of the word this seems to be better). In this case the meaning will be—'Why should I boast of the prowess of my arms? She dies even at my breathing'. But this does not appear to be intended. In the first place, it is too much even for Śakâra to say that Vasant. should die even at his breath. Secondly, it cannot be well taken with Sītā; we can somehow take निःश्वासा with Sîtà (यथा भारते सीता निःश्वासा सती अम्रियत). Thirdly, क्षुमृता cannot be properly understood. And fourthly, this meaning does not fit in well with the following Śloka wherein Śakâra boasts of the valour of his *arms.* So the reading in the text is preferable. अम्बा—The Prâkrit from अम्ब cannot be properly rendered as अम्बा. One MS. reads अम्बशुमले (अम्बस्मरा) 'fit to be remembered like a mother', which may be taken with सीता; but this has no propriety. **सीता यथा भारते**—Sitá has nothing to do with the Mahâbhârata. Again, Sîtà did not die of violence. So this is आगमविरुद्ध and हतोपम.

P. 184. शून्ये पुष्पकरण्डके—The constr. is शून्ये पुष्पकरण्डके इति उत्रासिता सती मया सहसा पाशेन मारिता, who was frightened as the garden was lonely (and so no help could be expected). इति is ungrammatical after the loc. ०करण्डके; we should expect शून्यं पुष्पकरण्डकमिति. सेवावश्चित: &c.—This line is somewhat hard. Dr. Ryder says—The third line is desperate, so desperate that Regnaud does not attempt to translate it......We may tentatively translate: 'My brother was disappointed of his

honour, and my father, and my mother (who in this respect is) like that Draupadî'.....But the line seems nearly hopeless". We do not think it is so hopeless. सेवा means 'an agreeable service that brings pleasure to one'; *cf.* for this sense सेवितं नाम आवुत्तेन Śák. VI. p. 142; a son's exploit brings pleasure to his parents and to his brother, and so in a sense it is an act of service done towards them. So this means—'My brother was deceived in that he did not see this agreeable act of his brother, *viz.* this his exploit, his act of bravery (शूरत्वं);' see com. जे (Prákrit) may stand for यः or या. The *Chhâyá* स वा वञ्चितः removes the difficulty. स वा वञ्चितभ्रातृकः मम पिता *v. l.*, which means 'my father who deceived his brother (वञ्चितः भ्राता येन)' is to be rejected, as being against the context; Śakàra is not likely to speak disparagingly of his father.

अनेन पतता स्त्री व्या०—This is the dead woman whom Vîraka sees in the trial scene; see p. 211. पातिताः—we have been degraded or made sinners. For not only he who commits sin is a sinner but also one who sees it being committed.

P. 185. अत्याकुलं—may be an adv.; 'in a very confused manner'; or a substantive, 'what is very contradictory or distressing'. न शुध्यति—does not become bright or clear, *i. e.* free from misgivings. शीर्षं—ought to be शीर्षेण; so this is a Śakârism.

P. 186. उदकवाहिनी—A river. विगलिता—flown out; dried up. अलंकृतभूषणे—*cf.* आभरणस्याभरणं Vik. II. 3. क्रीडारसो०—resplendent or graceful with the pleasure you took in amorous sports; or क्रीडारसस्य उद्भासिनि—you who added splendour to amorous sports, made them more charming. सौजन्यनदि—The repetition of the same comparison in the same verse mars poetic charm. विपणिः and पण्याकरः—are used here in the secondary sense of 'a store-house of' (and not a market-place where love is sold, as it goes against the general drift of the śloka), where these exist in their fullness. *Cf.* with this—सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः । विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया बाणाः पञ्च शिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥. The Śl. depicts karuṇa rasa.

कार्षापणं—कर्षस्यायं कार्षः कार्षस्य कार्षेण वा आपणः कार्षापणः; a coin of different values. According to Manusmṛiti (कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः VIII. 136) it was a copper coin; according to Amara, it was of silver. Probably

it was of both. According to Pṛi. it was worth a rupee. सवोडिकं—According to Pṛi. वोडी is a coin worth 20 cowries current in the Gauḍa country. This is variously read as—(1) सवेष्टिकं with a turban; (or, loin-cloth); (2) सवेषिकं with a dress or clothes; (3) सपोषणं with nourishing or nutricious things. Dr. Ryder prefers the reading सकोटिकं (with a *Koṭi* or ten millions). एष दोषस्थानं &c.—'Let this my exploit which is criminal (*lit.* the cause of censure) be common with other men'—a roundabout way of saying 'Let the author of the crime remain unknown; do not give out his name.' एष दुःशब्दानां फलक्रमः मे &c.—*v. l.* 'let this continued reward of abusive words (charge of murder) be common to all men,' which virtually means the same thing; but the first reading is better.

P. 187. अप्रीतिः—Absence of joy, sorrow, repentance; 'feel sorry for what you have done.' प्रीति—friendship with you. परिभव०—causing disgrace, humiliating. अनार्यां—dishonourable, ignoble. निर्गुणं—(1) void of virtues, wicked; (2) without string.

नगरस्त्रीशङ्कित०—For comp. see com.; 'beheld with half-closed eyes with fear by the towns-women;' *i. e.* they will hesitate to look at you lest they might be similarly treated by you. अन्यस्यां जातौ—जाति is used here in the sense of birth; 'in your next life.'

P. 188. व्यवहारं देहि—व्यवहार is a law-suit, judicial proceedings; see com. on the word, at p. 193; he means—'I shall lodge a complaint against you before the king and you will have to answer for your crime.' यावत्स्यां वेलायां &c.—These ornaments are your property; but, as you cannot wear them, I shall take them from you for wearing; and they will be mine so long only as I wear them. अण्णं is also translated as अन्यां (वेलां). Some read मया तावद्दत्तं as part of the next sentence ending with वेलां; and मम अण्णं तव as मम आज्ञा तव, and explain यावतीं वेलां यावत्कालपर्यन्तमात्मानमलंकरोमि तावतीं वेलां त्वमात्मानमलंकुरु इति शेषः. But this is not a good way. What ground is there for supplying त्वमात्मानमलंकुरु? It is merely gratuitous; also, no purpose is served by saying 'Put on the ornaments just in the space of time required by me to do so.' Again, अण्णं the Acc. has to be taken in the sense of the Nom. प्रासादबालाग्रप्रतोलिका—प्रासादबालाग्र has occurred before; see p. 34. प्रतोलिका properly means 'a street'; but here it has the secondary meaning of 'the corridor or aisle of the turret;' for it will be seen from Śakāra's

speech on the next page that Sthávaraka was confined there after Śakâra went to his palace, and from the side of which he leaps down afterwards; see p. 231.

P. 189. आत्मपरित्राणे—Loc. for the Dat. मन्त्रः—The secret, *viz.* his having murdered Vasantasenā. नामाङ्कितः—Marked with my name. Pṛi. says वसन्तसेनाया इति (see com.), but that is not meant; for it was not Śakâra's object to keep secret the name of Vasantasená. आर्यपुरुषः—A respectable man (whose testimony will be trustworthy). वातालीः—a gust of wind or gale. विद्युद्धायां—is emphatic. It appears that the slaughter of an animal was not allowed in the midst of a city inhabited by righteous people. अविद मादिके—expresses surprise mingled with fear.

P. 190. नासां छित्त्वा—*i. e.* having pierced the middle part of his nose. It does not appear from the play when this was done. वाहितः—बाधितः *v. l.*

त्वरितत्वरितः—making great haste. लङ्कानगर्यां गगने should be ०नगरीं गगनेन. हनूम० इव महेन्द्रः—Like (the monkey) Mahendra jumping upon the peak of Hanûmat. This is a Śakârian absurdity. He should have properly said–As Hanûmat going to Lańká through space leaped over the earth, the nether world and the peak of the mountain Mahendra. महेन्द्रः—One of the seven Kula-Parvatas or chief mountains, each lying in each division of the continent; *viz.* महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥. It is identified with Mahendramála which divides Ganjam from the valley of the Maháanadî and which probably included the whole of the eastern Ghats between the Mahânadî and the Godávarî.

P. 191. स्तिमितानि—Read तिमितानि (wetted). विस्तीर्णपत्राणि—with the feathers (forming the wings) spread out. पत्राणि इव like wings. As Vasantasená came back to consciousness, she moved inside the heap of leaves, so that leaves on both the sides moved up like the wings of a bird when extended. L. D. translates पत्ता by पत्राः which he takes in the sense of 'birds.' But पत्र by itself rarely occurs in the sense of a bird. To make पत्र have that sense we must add the possessive aff. अ (अच्) which is added to the group अर्शआदि (Páṇ. V. 2. 127); पत्राणि एषां विद्यन्ते इति पत्राः. Pṛi. seems to have read एतानि विस्तीर्णप्रासानि (विस्तीर्णं विस्तारम् । भावे क्तः । प्रासानि extended) पत्राणि इव स्फुरन्ति. Dr. Ryder takes पत्र to mean 'a leaf' all through. हस्तं दर्शयति—दर्शयति does not mean 'shows', but 'puts out.'

P. 192. न पुनर्यथाऽऽर्यो भणति—'But not in the way as your reverence says it, *i. e.* as having conferred any benefaction on you.' This brings out the nobility of her mind. लतामवलम्ब्य—For, as a holy man the Bhikshu could not touch her so as to lend her the support of his hand. एषा तरुणी &c.—Here is a young woman; here a Bhikshu, walking by her side without touching her; thus (इति) my pursuit of piety is pure (above reproach).

हस्तसंयत: &c.—See com. राजकुलं—A king's court or relatives. These have no power over such a man, as no guilt can be proved against him. In Mr. Godbole's Ed. this verse is printed as prose. The metre is an irregular A'ryá—the syllabic instants being 15, 17, 12 and 18 in the four pâdas respectively.

ACT IX.

The chief subject of this Act is the precipitate order of king Pálaka to impale Chárudatta, on the judge's submitting of his finding to him—an order which serves to add to the unpopularity of the king. The judge had a good opinion of Chârudatta, who was thought to be above such a crime. But circumstances creep up in such a way as to lend support to S'akâra's statement and to raise doubts about Chârudatta's character. Chârudatta at first pleads not guilty, but finding Vasantasená gone and life without interest on that account, confesses the crime. And the dropping of gold ornaments from Maitreya's arm-pit in his struggle with Śakâra settles the point.

P. 193. शोधनक:—The court-attendant who had also to clean the seats and keep the court-house in order (as the root शुध् shows). अधिकरणभोजकै:—अधिकरण is the place where disputes are decided; a court of justice; तस्य भोजका:—the masters, persons in charge; the judge, and the other functionaries, such as the श्रेष्ठिन्, the Kàyastha, &c. When merely the judge is meant the word अधिकरणिक is used; see com. व्यवहार:—The decision of a case after hearing the arguments of both the parties; judicial procedure; see com.; and *cf.* Kátyàyana—वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते। नानासंदेहहरणाद् व्यवहार इति स्मृत: ॥. मण्डपं—The court. विविक्त:—clean. अधिकरणिकानां—The judge and his assistants. The pl. does not seem to be used out of respect; for Śakâra also uses the pl. further on.

सलिलजलैः—The repetitions in the śl. are a characteristic of Śakára's speech, as often remarked. सुविहितैः—Well decorated. The Gandharvas are well known for their singing and scarcely for the beauty of their limbs or dress. गन्धव्वेहिं (गन्धर्वैः) *v. l.*-Pṛi. says प्रथमार्थे तृतीया. Dr. Ryder translates this as 'with Gandharvic, well turned limbs'; and remarks—'The fact that the Gandharvas are male creatures, and the persons mentioned in the third line female, need not trouble us, as the blunder may be attributed to Saṃsthânaka's ignorance.'

P. 194. क्षणेन ग्रन्थिः &c.—It seems that Śakára, fresh from a bath, directly walked to the court, with his turban not put on, now tying up his hair, now turning them and so on, as his whims guided him. जूटकः—is the peculiar knot of hair worn by ascetics. मुक्ताः—set free and allowed to hang loose. The repetitions will be easily noticed.

विषग्रन्थि—By this he refers to his dreadful crime. Some render विशगण्ठि by बिसग्रन्थि (a knot of the lotus-stalk) in the case of कीट. महदन्तरं—A broad passage; *i. e.* I have hit upon a fine remedy, *viz.* to fasten the guilt on somebody. दूर्वाचत्वरे—A quadrangular spot covered with the Dûrvá grass.

P. 195. श्रेष्ठिकायस्थादिपरि०—श्रेष्ठिन् was the recognized chief of merchants. His presence was necessary for testing ornaments, counting money, &c. and for dealing with questions referring to mercantile law. For Kâyastha, see *supra* p. 114. His duty in the court was to take down evidence, make notes for the judge at his dictation, &c. In fact the Káyasthas discharged the duties of notaries and attorneys. "From the way in which they interfere," remarks Wilson, "they seem to sit as joint assessors or commissioners with the judges." The judge could be either a Bráhamaṇa, or a Kshatriya or a Vais'ya; but the assessors were to be Bráhmaṇas alone. Later on, however, merchants were called in, as appears from the Mitákshará. *Cf.* लोकरञ्जनार्थं कतिपयैर्वणिग्भिरधिष्ठितं सदः कर्तव्यम्. See also Kâtyâyana quoted in the com. The judge submitted his finding on the issues of a case to the king who as the dispenser of justice passed the final order; *cf.* निर्णये वयं प्रमाणं शेषे तु राजा p. 219.

व्यवहारपराधीनतया—व्यवहार judicial administration; technically it means the finding out of the true facts, leading

to final decision, from the statements of the parties, the evidence got by counsels, by questionings, cross examination of the witnesses, consideration of the doubts expressed, &c. ०पराधीनतया—as this depends on others, *viz.* the conflicting parties, their witnesses, &c. The same is made clear in the next Śl.; *cf.* व्यवहारनीतयः Śl. 25 *infra.*

छन्नं—Buried in doubt, not clear, truth being presented as untruth, and *vice versa.* पक्ष—Party of the plaintiff; अपरपक्ष of the defendant. अपवादः—blame or censure, when a case is decided wrongly though on the strength of the evidence before the court.

सन्तः—good men; this seems to mean counsels engaged by the parties who, although good *i. e.* upright, share the faults of their clients, as they have to depend upon their statements.

P. 196. शास्त्र—The legal lore. कपटानुसार—following up, tracing out, fraud or deceit. तुल्यो मित्र०—*i. e.* a judge must be impartial; no consideration like—'This is my friend; this i my enemy'—ought to weigh with him. स्वकाः—one's relatives. *cf.* श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः । राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ Yáj.-Sm. II. 2.

चरितं—The action, the course of arguments (put forth by the parties); or the true facts. दृष्ट्वा—after carefully investigating or finding out. धर्म्यः—not departing or swerving from justice or virtue, righteous. धर्म्येऽतिलोभान्वितः *v. l.*–Exeedingly *i. e.* assiduously) fond of doing justice or of just acts; धर्म्ये धर्मादनपेते कर्मणि; this is not a good reading, as अतिलोभा० has no special propriety. द्वार्भावे—This has puzzled the commentators; one takes this as भावे द्वाः भावे पराभिप्रायविषये द्वाः द्वार्भूतः । द्वारवत्प्रवेशयोग्यः । पराशयग्राहीत्यर्थः ।. But this is forced and far-fetched; some interpret it as द्वार्भावे when there is a door or opening, *i. e.* scope for it (as in the com.), but take it with परतत्त्व &c.—firmly setting his heart on discovering, *i. e.* firmly resolved to find out, the absolute or final truth, (when there is a remedy or means for it). But this has no propriety; for wherein then will lie the skill or legal acumen of the judge, if he finds out the truth when there is the means for finding it out ? So it seems it is better to take this with न लोभान्वितः ; द्वार्भावे (when there is scope for it, some one offers bribe) न लोभान्वितः *cf.* विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः । Kum. I. 59 Or, we should supply स्थितः सन् परतत्त्व etc. Dr. Ryder notices the

reading द्रव्यं वै and says—'(it) is much easier; (his heart devoted to others' interests) in behalf of both parties (plaintiff and defendant)'. But it is difficult to see how to get this meaning out of the reading. परतत्त्व—The highest or absolute truth; see com. राज्ञश्च कोपा०—For sometimes a judge has to incur the king's anger by deciding a case against the king's wish or understanding.

चन्द्रालोके &c.—By this they compliment the judge on being complacent and habitually disposed to please all. कार्यार्थी—कार्य is a suit to be decided; कार्येण अर्थी; one wishing to lodge a plaint or suit; a litigant.

P. 197. व्यवहारं—seems here to be used in the sense of 'the court'; or it may mean 'litigation'. व्याकुलेन—Causing disturbance, hard and perplexing, as involving the ruin or death of some great man (as Śakâra was the complainant). भवितव्यं—is bound, sure, to be. The interpretation 'to-day we shall have a very busy day' is not supported by the context. भगिनीपतिं—is redundant after आवुत्तं. भगिनीं मातरं च—is meant to convince Śodhanaka that he would do it by trying to bring every influence to bear on Pálaka. The Śakâra's threat and the judge's consequent admission of the suit are intended to show the readiness of king Pâlaka to yield to back-door influence and to take action under it without further inquiry.

P. 198. भीतभीताः—Much frightened. यद्यहं—The shrewd Śakâra concludes from the judge's yielding to his threat that he would force the court to accept as truth whatever he would say.

युष्माकमपि—He means—It is in my power to make you happy or unhappy—implying thereby that the judge and his assistants must not go against his wishes. स्थिरसंस्कारता—Oh, the permanence—unchangeableness—of the impressions—mental culture–of one who is a complainant. Said with reference to Śakâra's words युष्माकमपि सुखं &c. which was an echo of the threat held out to the judge. Śakâra should not have spoken such words in the open court at least. The judge means that the fellow would not give up his fooleries under any circumstances; and this is proved by the next speech of Śakára.

भवान् कार्यार्थी—The question is according to the prescribed procedure for the conduct of a case in a court of law. *Cf.* काले

कार्यार्थिनं पृच्छेत्प्रणतं पुरतः स्थितम् । किं कार्यं का च ते पीडा—इति । Vyavahára-Mayûkha. मल्लकप्रमाणस्य—See *supra* p. 179 and our note thereon.

P. 199. राजश्वशुरः—Śakára wants to impress on the judge the fact of his being connected with the king, in order to secure a favourable judgement from him. किं कुलेनोपदिष्टेन—this śl. has occurred before (VIII. 29). *Cf.* what Vidura says to Duryodhana–न कुलं वृत्तहीनानां प्रमाणमिति मे मतिः । अन्तेष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ Mahábhárata. न पश्यामि वा—is a Śakárism. काञ्चनशत०—काञ्चनस्य शतं भूषणानि यस्यास्ताम्. प्रविश्य—better read प्रवेश्य (which is followed in the translation). बाहुपाश०—बाहुरेव पाशः तस्य बलात्कारेण.

P. 200. न मयेति &c.—व्यवहारपदं a legal point. For the words न मया which Śakára uttered in his eagerness to deny his hand in the matter, and the manner in which he bit his lips afterwards, created a suspicion about his being the murderer in the mind of the judge, and he asked the scribe to write down those words as likely to serve as a clue to the unravelling of the mystery. A judge ought to attach great importance to the words falling from the lips of a party unconsciously. *Cf.* स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् । अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थकम् ॥ Manu. VIII. 78.

उत्त्वरायमाणेन—(1) rising up quickly; (2) making haste. Some read त्वरां कुर्वाणेन as the Chháyà. पायसपिण्डारकः—पायस is a dainty preparation of rice boiled in milk with sugar; or it may simply mean पयसः अयं पायसः 'of milk;' पिण्डं पिण्डाकारं ऋच्छतीति पिण्डारः (fr. पिण्ड + ऋ to go + affix अ), पिण्डार एव पिण्डारकः, the swelling up in the form of a ball of milk or Páyasa. (पयसः त्वरयोद्गमनं यथा स्वनाशाय भवति तथा). J. V. takes this in the sense of 'greedy or eager for' (पायसपिण्डलोभिना) and sees a reference in पायस to Chàrudatta's destruction (like a man greedily swallowing hot पायसान्न and getting his tongue burnt). But in this case we don't get the meaning directly; we have to suppose the milk porridge to be very hot. Some take पिण्डारक in the sense of 'a beggar' (पिण्डारो भिक्षुके द्रुमे), *lit.* one who goes out for food. "A mendicant feasting on a preparation of milk. The story of a beggar who in his voracity swallowed hot milk-dish and killed himself, must have been current in Śúdraka's time, and Śakâra refers to it in the manner of Sam Weller." Paranjpe.

ननु भणामि मयैव दृष्टा—Śakâra explains away the matter saying–'I did not want to say ण मए ; you did not hear me properly. I was going to say—णं मए एव्व दिट्ठा'. कथं त्वया तातं &c.—From this speech of the judge it appears that he did not find fault with Śakára for wiping off what was written. For according to law the judge is not to regard a statement made by a party spontaneously as final, but should have it written down tentatively to be corrected or modified afterwards according to subsequent evidence ; *cf.* पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत् । पाण्डुलेखेन (with a piece of chalk) फलके (on a board) ततः पत्रे विशोधितम् । शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ॥ Vya.-May. शूनशूना—Very much swollen ; शून P. p. p. of श्वि. मोघ—रिक्त (empty, destitute of). ग्रीवालिका—neck; see com.; a Śakárian peculiarity, as the word आलि is added to ग्रीवा without authority or sense. अवलम्बते—depends for proof. अर्थानुसारेण—By following up the facts, what transpires in the course of the conduct of a case. ०निष्पाद्यः—*i. e.* the judge has to bring his legal acumen to bear on the facts supplied and to sift the truth from them and to give his decision.

P. 201. कुट्टिनि—Better read कुट्टनि. Mark Śakára's levity of mind and wickedness. He hates Vasantasenà's mother for no fault of her.

P. 202. चारुदत्तो मित्रमिति—This is a reply to Śakára. That Chârudatta is Vasantasenà's friend proves nothing against him. प्रथमः पादः—According to writers on law litigation has four Pàdas—चतुष्पाद् व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः । Yâj., Vyavahàràdháya Śl. 8. तत्र प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यामिति भाषापादः प्रथमः । यथोक्तं—परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यन्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः । भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः । आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥ Mitákshará on the above.

P. 203. स्वैरं—gently (and not in the tone of authority as in the case of a culprit). Mark the *saṃdhi*–स्व + ईरः (ईर् to go and अच्). अवस्थामभिशङ्कते—*Lit.* the summons suspects my (miserable) state (poverty); *i. e.* since the king has called me, it shows, that he has entertained a suspicion about me on account of my poverty. ज्ञातः—*i. e.* from the reports of his officers. अभियुक्त इव—As if charged with some crime, under arrest. Chàru. had offended the king in no way; so the only crime he could think of, as being the probable cause of his being summoned now, was the help he gave to Âryaka in making good his escape.

वाशति—वाशृ 4 conj. is A'tm.; *cf.* (शिवाः) प्रतिभयं ववाशिरे Ragh. XI. 61; क्रूरा ध्वाङ्क्षा ववाशिरे Bhaṭṭi. XIV. 76. So the Para. here is anomalous. Some defend it on the principle अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्. Or this may be explained as वाशं करोति वाशति. अमात्य—here the judge, as a minister of justice. अनिमित्तानि—For these ominous signs see com.

P. 204. शुष्कवृक्ष०—*Cf.* किं नु खलु एष वायस......आदित्याभिमुखं विस्वरं विलपति । Bhása's Pañch. II. A crow, sitting on a withered tree, facing the sun and uttering harsh cries, forebodes dire calamity. See com. घोरमसंशयम्—Some take घोरं as qualifying चक्षुः. It is, however, better to take it separately असंशयं घोरं वर्तते (see trans.); for, if taken with the preceding sentence, असंशयं has no propriety.

जिह्मित—rendered crooked, coiled. भुजगपतिः—The sight of a serpent confronting a person is ominous. It is strange that a snake should be found in a street of such a crowded city as Ujjayinî, and that too during day-time. But the poet brings in one in his anxiety to bring together all ominous sights. नयनं—the left eye; see *supra* p. 158. And शार्ङ्गधरपद्धति—वामस्याधःस्फुरणमसकृत्सङ्गरे भेदहेतुस्तस्यैवोर्ध्वं हरति नितरां मानसं दुःखजालम् । नेत्रोपान्ते हरति च धनं नेत्रकोणे च बन्धुं सव्ये चैतत्फलमविकलं व्यत्ययं चापसव्ये ॥. See also our note on किं न्विदं स्फुरति p. 141. शकुनिरपरः—may be a crow or a vulture. The science of augury is called शाकुनं after शकुनि.

P. 205. चिन्तासक्त &c.—In this śl. the court is compared to the ocean on account of the vast conclave of men gathered there and the presence of animals like horses and elephants, serving as the instruments of destruction. This shows that several judges sat in different compartments of the same building. आसक्त devoted to; निमग्न plunged in; the whole means ' deeply engulfed or buried in thought.' मन्त्रिन्—A counsel. दूताः—envoys or the wrangling advocates. चार—spies or informers; they are compared to sharks because they furnish secret information to the court and lead to men's ruin. हिंस्राः—the sea-monsters. वाशक—pettifoggers, or law-agents, who incite people to enter into litigation with one another. These are compared to the herons that hover about to catch their prey. कंकस्तु लोहपृष्ठः स्यात्संदंशवदनः खरः । रणालंकरणः क्रूरः स च स्यादामिषप्रियः ॥ Râjanighaṇṭa. नानावासक—*v. l.*—those who put on various dresses (वस् to dress), *i. e.* disguises; spies, detectives,

नीतिक्षुण्णतटं—With its bounds broken by policy (like the shore of the sea broken by rivers); or नीतिः (subtle argumentation) एव क्षुण्णं तटं यस्य; hence difficult or dangerous to approach. J-V. comments नीत्याः......कदाचिदसत्यमपि सत्यवत्सत्यमप्यसत्यवत् क्रियते नीतिविद्भिरिति विचारशैल्याः दुर्गमत्वात्सुखेनावबोधाभावाच्च क्षुण्णतटसाम्य- मवगन्तव्यम् । एतेन यथा हि बन्धुरतटभूमिषु अध्वगस्य पादस्खलनं नियतमव्यभिचारि तथैव कुटिलायां दुरवग्रहायां च राजनीतौ विचक्षणस्यापि स्खलनं स्वतःसंभवतीति प्रतीयते ।. हिंस्रैः—उपलक्षितं marked by its cruel deeds; or, on account the things dangerous to life, *viz.* water &c. mentioned above. दैवतः—abl. in तस् of दैव; coming from fate; or, दैवतः may mean 'god' or the gods, for he says above सर्वथा देवताः स्वस्ति करिष्यन्ति। According to Amara. दैवत may be also *mas.* (दैवतानि पुंसि वा). Mammaṭa criticizes the useof such words, though given as *mas.*, as open to the fault अप्रयुक्तत्वं, they being not so used by poets (अप्रयुक्तत्वं तथाम्नातमपि कविभिरनादृतम्). J. V. quotes the following śl. to show that दैवतः *mas.* is used by poets—यथाऽयं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते । तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथ वा ॥.

घोणोन्नतं—should properly be उन्नतघोणं; so this must be taken as a case of the आहिताग्न्यादि class; आहिताग्निः, अग्न्याहितः. अकारण०—It is better to take the comp. as in the com.; "it ought not to be the abode of crimes attributed to it wilfully." If we say 'causeless', crimes then it will follow that it can be the पात्र of सकारणदूषणs; while the author means that such persons can never be guilty of sinful acts.

P. 206. न ह्याकृतिः &c.—*cf.* Daś.-Ch. सेयमाकृतिर्न व्यभिचरति शीलम्; also यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति; आकृतिमनुगृह्णन्ति गुणाः (Viddh.-Bhañj.); and for the same thought differently expressed—यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः । Kum. V. 36.

नियुक्ताः—has a technical meaning. It means 'assessors' who are non-Bráhmaṇas; here the श्रेष्ठी and the Káyastha. ब्राह्मणोऽनियुक्तः । सभ्यास्तु नियुक्ताः । Vya.-M. II. प्रसक्तिः—Connexion, friendship.

P. 207. भट्टकः—Some take this as referring to Chárudatta and the whole śl. as one sentence. लज्जया भीरुतया वा भट्टकः (the master, *i. e.*, Chárudatta—so called ironically) तन्न गूहति किं; अपि तु गूहत्येव—Will not master (*i. e.* Cháru.) hide it now? He *will.* J. V. suggests an alternative meaning—तस्मात् भवान् न भट्टकः पण्डितः । स्वदोषनिगूहनादतिनीच एव ।. Pṛi. reads नष्टकः (is he one not doomed ? He is).

सविघ्नः—Full of danger (on account of the gravity of the crime); or supply भवेत् after सविघ्नः; the conduct of the case will be obstructed *i. e.* delayed (if you won't reply promptly). अलं धैर्यं—We should expect धैर्येण; as it is, construe धैर्यमलमस्तु सत्यकथनायेति शेषः; have firmness of mind sufficient to enable you to tell the truth. छलं—equivocation, verbal quibbling. कपटकापटिकः—कपटेन जयति कापटिकः; (कपट+ठक्—इक); कपटयुक्तः कापटिकः कपटकापटिकः; the tautology is Śakárian.

P. 208. अभ्युक्षितोऽसि &c.—It is difficult to see what the poet's idea was when he wrote the first two lines of this Śloka; and no satisfactory explanation of these can be given. Dr. Ryder also says—this verse is desperately hard. बलाहक is a cloud; वारीणां वाहकः बलाहकः a comp. of the पृषोदरादि class (irregular). According to J. V. (5th ed.) the meaning is—You are not wet with rain-water and yet your forehead is drenched in perspiration (like that of one conscious of having told a lie). This may have been intended. But, why चाषाग्रपक्षसदृशं? And what is the propriety of भृशं? Other commentators give no help. Some say-चाषाग्रपक्षा हि वारिसंपर्केण मलिना भवन्ति त्वन्मुखं तु तत्संपर्काभावेऽपि निष्प्रभं &c. 'The wings of the blue jay turn dark when sprinkled over with water; your face is darkened though not thus sprinkled.' But चाषाग्रपक्षमिव cannot be legitimately taken with त्वन्मुखं; and J. V. has given up this interpretation in his new ed. (1917). हेमन्तपद्ममिव—Because the lotuses in winter being blighted by frost lose their freshness and bloom. *Cf.* जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वाऽन्यरूपां; Megh. II. 23; and मृणालिनी हैममिवोपरागम्। Ragh. XVI. 7. Śakára got perspiration on his forehead and changed colour as Chāru. fixed his gaze on him. Hence he says—your statement is false. *Cf.* ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च। अभियोगे च साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः। Yáj. II. 13, 5.

तारणं—The swimming of. दूषणं—attributing of crime to. *Cf.* दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजङ्गमादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम्। मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेष देव यस्ते गुणान्गदितुमुद्यममातनोति ॥.

P. 209. प्राकृतः—A low-born fellow. प्रकृतं अकृतं अकार्यं (wicked or sinful deeds) यस्य. न च ते जिह्वा &c.—Your action in impeaching Chār. is as heinous as that of an outcast expounding the Vedas, the penalty for which is the falling off of the tongue. चलयसि—by bringing accusation against him. न च देहं हरति भूः—The earth ought to open up and swallow you down. She does not do it; this is wonderful. *Cf.* उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति पापम्। तं जनमसत्यसंधं भगवति वसुधे कथं वहसि ॥ Hit.

उत्कोच्छ्रय—Its swelling mass of water. °मात्रशेषं—*i. e.* having deprived it of all its wealth. pearls, &c. अवीर—a low-minded person; Chāru. being a दानवीर will never stoop to such a mean thing. अवैरिजुष्टं—*V. l.*, 'not committed (even) by one's foes'. This is not a good reading. हा जाते &c.—Vasantasená's mother, believing that her daughter was killed either by Śakára himself or by some one else, mourns her loss.

P. 210. परिभव—gross insult or wrong; स एव विमानना disrespecting; or better still परिभवेन विमानना (its result, *i. e.* shame or chagrin caused by it, humiliation). चन्दनमहत्तरकेण-'By the great Chandanaka'; this is said ironically, meaning thereby—'unduly proud of his post and insolent.'

P. 211. निर्मल° शशी—*i. e.* Chāru. of spotless fame. राहुणा—*i. e.* by Śakâra seeking to inculpate him. कूलावपातेन—'By the subsidence of, tumbling down into (the stream). *Cf.* कूलंकषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुं च । Śák. V. 21; गङ्गा रोधः-पतनकलुषा Vik. I. 7.

वैषम्यं &c.—'The adverseness of worldly transactions or incidents.' It is better to take लोकव्यवहार in this sense than in that of 'administration of law;' for in that case he would have said simply व्यवहारस्य. The judge was sure that Chârudatta was innocent, but outward incidents had so combined as to prove him guilty. See below, note on व्यवहारनीतयः.

इदं—may refer to चारुदत्तवृत्तं or कार्यं (this case). संकटं—dangerous, intricate; संकटति (that which covers from all sides); fr. कट्+अ (अच्); or सं dangerous and aff. कट (कटच्); संबाधार्थात्संशब्दात्स्वार्थे कटच्. अहो—expresses surprise and sorrow. सुसन्नाः—Well-connected. °नीतयः—The legal points or proofs (which almost showed that Chāru. was guilty). For in the first instance Vasantasená's mother admitted that her daughter had gone to Chârudatta's house. Secondly, there was Vîraka's statement that Vasantasenâ was being taken to the P. garden in Chârudatta's carriage that was covered. Thirdly, the remains of the dead body of a woman actually found there proved Śakàra's assertion to that effect. This made the judge dubious about his own conviction that Chárudatta was innocent, and he was at a loss to know how to set aside the evidence as worthless and declare Châru. not guilty. Hence his remark मतिस्तु &c.

एवं मनुष्यस्य &c.—The Upamá here is vitiated by the fault अनुचितत्व, as the bees delightfully alighting on full-blown flowers are compared to misfortunes. छिद्रेष्वनर्था &c.—is also the fourth line of the well-known Subhásbita क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णं धनक्षये दीप्यति जाठराग्निः । आपत्सु वैराणि समुल्लसन्ति छिद्रेष्व० ॥; and also of the Śl. in Hitop. एकस्य दुःखस्य &c. I. 205.

P. 212. किं—this should be taken with the last line; किं तद्ग्राह्यं भवति, न तद्विचारणीयं किम्; or, न may be a reply to the first question; किं तद्ग्राह्यं भवति । न (not at all); तद्विचारणीयमेव. अवचय—By the rule हस्तादाने चेरस्तेये Pán. III 3. 40, the root चि takes घञ् (अ causing वृद्धि) when the sense is "taking something with the hand, except in the case of stealing." So we should have अवचाय. But we find the form अवचय in use; how to defend it? The वृत्तिकार says हस्तादानग्रहणे प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते, *i. e.* the Sûtra implies 'nearness' of the thing to be plucked. When such is not the case, the root takes अच् and we get अवचय. Here also the flowers were out of the reach of the hand, as Châr. speaks of 'bending down the creepers;' and so अवचय is right. ही अनेन—By this, *i. e.* Cháru.'s being unseated, which showed that his guilt was taken as proved.

P. 213. हा ब्राह्मणि—He refers to his wife Dhûtá. मिथ्यैव नन्दसि &c.—The line is rather obscure, owing to the difficulty of the meaning to be assignerd to परव्यसनेन. It is variously interpreted as, 'although beset by terrible misfortune', (परेण श्रेष्ठेन व्यसनेनोपलक्षितः); 'with mere childish amusements or sports' (परेण केवलेन व्यसनेन बाल्यसुलभेन क्रीडनेन J. V.); but this seems to be unusual. It is better to take परव्यसनेन as 'misfortune being far removed from you' (परं दूरं यद् व्यसनं तेन); you not knowing what misfortune is. Another way is परं व्यसनं यस्मात्तेन मया; 'you always take delight in my company thinking me to be beyond the reach of misfortune; but you do not know what has befallen me to-day.' *Cf. supra* एतेनार्यचारुदत्त आत्मानं विनोदयति । p. 137.

अस्या आभरणं—Read अस्य आभरणं. The masc. form इमस्स cannot refer to Vasantasená, as observed by Dr. Ryder, who translates—"It was right for her to give him the jewels (to stop his crying), but not (for me) to receive them."

P. 214. रतिर्वा—Or rather, Rati of this world. रति may also mean 'the sentiment or flavour of love.' अविशेषेण—Without distinction, the very embodiment of. We may also separate as विशेषेण '(who can be) particularly, or eminently,

alled' &c. शेषं &c.—He could not say 'बाहुपाशेन घातिता;' he oved Vasanta. so tenderly. तपस्वी—He pities him for being so vicked as to be the tool of the god of death. He means—It is he god of death who wants to kill me; this fellow is निमित्तमात्रं. रुच्यमानमपि—See p. 208. °दोषात्—owing to my labouring ınder the disadvantage of poverty.

विहारः—See p. 192. आराम—a delightful garden; आरमन्ति जना अत्र; रम् with आ and अ (घञ्).

P. 215. अनीशः—Not rich; poor. उच्छृङ्खल—*Lit.* one who ıas broken through all social and moral bonds; a perfect ibertine. °भण्ड—a reviler or utterer of abusive language, a ogue. This may also be taken separately. Some read °भाण्ड; कृताः जनस्य दोषास्तेषां भाण्ड the vessel of crimes you (falsely) mpute to others. One Com. has taken कृत in the sense of हिं-सित, taking हिंसित as a noun, and the comp. कृतजन as one of the शाकपार्थिवादि class—हिंसाप्रधानाः जनाः (murderous people) तेषां दोषाः तेषां भाण्ड; but this is usele bour, and the meaning attributed to कृत is obscure.

काकपद &c.—See *supra* p. 33.

P. 216. The ornaments were actually found with Maitreya. This was to all appearances the last and the convincing proof of Chârudatta's guilt. So the officers hang down their faces, as they had openly declared their opinion that Châru. would never be guilty of a crime of that kind. विस्तरः—a collection or number of. Mark the Saṃdhi; we have विष्टर: when the meaning is 'a seat or a tree'; वृक्षासनयोर्विष्टरः Pâṇ. VIII. 3. 93.

भूतार्थः—The fact, *viz.* that the ornaments were given by Vasantasenâ herself to his son for making a golden toy-cart with, but that they were given in his (Maitreya's) charge to be returned to her as he (Châru.) did not like to keep them. नृपतेश्चक्षुः—Here the judge. He is दुर्बल because his ken is limited by the facts proved before him and cannot penetrate beyond them and see the real thing. दैन्यं—Miserableness, helplessness. For it will be taken to be a lie invented to explain away the matter somehow, as Vasanta. was not alive to bear testimony to it. It will spoil the judge's opinion and lead to an inglorious death. What Châru. says here is not true. The judge had openly expressed his belief in his innocence, and his attitude towards him is sympathetic throughout this scene. So had Châru. told the truth, with

Maitreya to corroborate it, the judge would have readily believed it. He again misses an opportunity when the assessors ask him the suggestive question कथमेतानि &c. (see next page) and he evades the answer by simply saying एवं गतानि । आं इदम्. This shows that the poet does not want him to do it. He wanted to have Chár.'s crime proved somehow and has done it at the expense of his hero. This is a flaw in the construction of the plot. The poet should better have dropped these two speeches.

अङ्गारक॰—In this śl. Châru. is compared to Jupiter, a planet of the Bràhmaṇa class, Śakâra to Mars, a malignant planet and opposed to him, and Vidû. to a comet suddenly appearing by his side to help the destructive influence of Mars. The comp. अङ्गारकवि॰, if dissolved as अङ्गारकः विरुद्धः यस्य, must be taken as one of the आहिताग्न्यादि class. Bṛihaspati is represented as in the lowest position and therefore not powerful enough to resist the adverse action of Mars on him. Here Mars is represented as the enemy of Jupiter. This is according to the opinion of the ancient astrologers. Modern astrologers, headed by Varáhamihira, do not regard Mars as an enemy of Jupiter. *Cf.* जीवेन्दूष्णकराः कुजस्य सुहृदः; Bṛihajjâtaka II. 16; and जीवो जीवबुधौ सितेन्दुतनयौ व्यर्का विभौमाः क्रमात् । वीन्द्वर्का विकुजेन्दवश्च सुहृदः केषांचिदेवं मतम् ॥ *Ibid.* II. 15. This is one of the proofs of the antiquity of the play. अक्षिभ्यां &c.—Your eyes have convinced you that these are the same ornaments; but you do not say it in words.

P. 217. ननु भणामि &c.—The sentence ends at the second न खलु, जानामि being understood. अनभिज्ञातः—It is not recognized by me. The छाया should rather have been अनभिज्ञातं to suit the context, as in the case of सो ज्जेव एसो ण वेत्ति p. 216. घटितः—should also be read as घटितं. She means—These may be the imitations of the ornaments of my daughter made by the same workman.

The judge endorses the same view by saying वस्त्वन्तराणि &c. भूषणगुणस्य—is equivalent to गुणवतो भूषणस्य excellent ornaments. कृतहस्तता—dexterity of hand got by practice. आर्यचारुदत्तीयानि—This is addressed to the mother. एवं गतानि &c.—Here Chåru. shows his weak-mindedness. सत्यमिति द्वे अक्षरे—सत्य, these are two syllables only; but how potent are they ! (As shown above). अलीकेन—by अलीक, which is trisyllabic. Or, सत्यमिति द्वे

nly the two syllables स and त्य are अक्षरे everlasting; so hide ot these by अलीक, falsehood, which is not everlasting.

P. 218. आभरणानि &c.—Châru. gets a little irritated and ays this. 'I do not know much about the ornaments about which so much fuss is made; I only know that' etc. अस्मद्गृहात्—nd not from the Pushpa. garden. कर्कशाः कशाः—*i. e.* strokes of the whip mercilessly inflicted (for getting a confession from you). सहास्माकं मनो॰—See trans. The judge still hopes hat Châru. would tell the truth and establish his innocence and thus enable him to let him off. स्त्रीरत्नं—Better read स्त्री रत्नं separately, for Śakàra says व्यापादिता, which agrees with स्त्री. शारीरो दण्डः—Capital punishment, death by being impaled.

P. 219. प्रसीदन्तु &c.—Mark the nobility of the old lady's mind. Fully convinced inwardly of the innocence of Châru., she wishes that he at least should be saved, if her daughter was gone. अहमर्थिनी—She means—'It is my daughter who is killed; I am therefore the proper person to lodge a com plaint. I do not wish to do it. Why should you then order his death?' Poor woman! She did not know that according to criminal law the plaint lay between the king on one side and the culprit on the other; it did not matter who gave the information.

आत्मनः सदृशं—Worthy of my great power. निर्णये &c.—*Cf.* यथाध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरीक्षकाः। Vya —May.; see *supra*, notes to p. 195. मनुरब्रवीत्—See com. The Brâhmaṇas were exempted from capital punishment by Manu, not out of partiality, but because at his time they were men given to holy pursuits, and committed atrocious crimes very rarely; and if one was guilty of such a crime, ignominious banishment was more torturing than death to one who was held in reverence by the people. *Cf.* what the Mahábhârata says:—वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्वापणं तथा। एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः॥ A'di. 7. 57. अक्षतैः—unimpared, intact. शूले भङ्क्त—Break up his body on a stake, *i. e.* impale him.

P. 220. निकार—extreme humiliation, insult (here, mutila tion of the body); *cf.* सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम् Kir. I. 43. अविमृश्यकारी—For he ordered his death without considering his previous unimpeachable character. A king ought to decide a case impartially—धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः। समाहितमतिः पश्येद् व्यवहाराननुक्रमात्॥ Náradasmṛiti. श्वेतकाकीयैः—who make false statements; from श्वेतकाक (which does not

exist) and इव; see com. Some explain it as 'resembling a dog (श्वा) a deer (एत) and a crow'; *i. e.* servile, timid and cunning. See Nîlakaṇṭha on उपायैः श्वेतकाकीयैः प्रियकामा यशस्विनी । Mah.-Bhâ. A'di. 47. 11. शासनदूषकैः—Who bring a stigma on the king's administration (his wish being to do absolute justice). This is the व्यवहारदुष्टता referred to in I. 7. It will be seen that this attack on the judge is quite groundless. Perhaps he refers by श्वेतकाकीयैः to Śakâra, who, he thinks, might have gone to the king and advised him to pass capital punishment on him; see śl. 43 below (अथ रिपुवचनाद्वा).

अम्बां—His mother. अपश्चिमं—नास्ति पश्चिमं (posterior) यस्य तद्यथा in a manner in which there is none posterior to it; for the last time. पश्चिमं *v. l.* means the same thing; but अपश्चिम constantly occurs in plays; *cf.* अयमपश्चिमस्ते रामस्य शिरसा पादपङ्कजस्पर्शः । Uttar. I.; अयमत्र ते जन्मन्यपश्चिमः पश्चिमावस्थापार्थितो मकरन्दबाहुपरिष्वङ्गः । Mâl.-Mâdh. IX ; तात अम्ब मेऽपश्चिमः प्रणामः । Nâg. V. मूले च्छिन्ने—मूल is the father Châr. देहप्रतिकृतिः—The bodily representative. See com.

P. 221. बटुः—often used as a depreciatory term or to show contempt; *cf.* चाणक्यबटुः Mud.; निवार्यतामालि किमप्ययं बटुः &c., Kum. V. 83.

विषसलिल &c.—These are the different ordeals for proving one's innocence. *Cf.* तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽपि योक्तरि ॥ Yâj.-S. II. 95. ०प्रार्थिते—sought (*i.e.* proper) to be decided by. विचारे—my case; *lit.* the consideration of my crime. वीक्ष्य—having looked into (*i. e.* proved) my crime. Four of the five modes of testing one's innocence by an ordeal mentioned by Yájñavalkya are given here; *viz.* (1) making a man taste poison without being affected or harmed by it; or (2) keeping him under water while another swift-going man ran the distance covered by an arrow discharged and brought it back; or (3) by placing him in a scale-pan with equal weights put in the other, and then seeing that his pan rises up if innocent; or (4) by observing that he remains unburnt in fire for a certain space of time, after the performance of some preliminary rites. These are thus given by Yàj.—त्वं विष ब्रह्मणः पुत्र सत्यधर्मे व्यवस्थित । त्रायस्वास्माद्भीतिपाशात्सत्येन भव मेऽमृतम् ॥ एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् । यस्य वेगैर्विना जीर्येत्तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ (110, 111). सत्येन माऽभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम् । नाभिद

घ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत् ॥ समकालमिषुं मुक्तमानीयाद्यो जवी नरः। गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥ (108, 109). तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः । प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाऽवतारितः ॥ त्वं तुले सत्यधामाऽसि पुरा देवैर्विनिर्मिता। तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥ यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय। शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ (100, 101, 102). करौ विमृदितव्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् । सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक। साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥ तस्येत्युक्तवतो लोहं पञ्चाशत्पलिकं समम्। अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥ &c. (103, 104, 105).

दातव्यं—should have been given (had I been found guilty). ब्राह्मणं—may be derived as—(1) ब्रह्मणः अपत्यं; by adding अ (तस्यापत्यमिति अण्); or (2) ब्रह्म वेदमधीते। तदधीते तद्वेद इति अण्; or (3) ब्रह्म जानाति इति; by adding अण् by शेषे। Pa'ṇ. IV. 2, 92. पतसि नरकमध्ये—For अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्। अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ Manu. VIII. 128. It is difficult to understand this chafing and wrath of Châru., when the evidence went aganist him and was supported by his own admission finally.

ACT X.

This, the last act of the play, contains its twofold catastrophe, *viz.* (1) that of the principal part, the acquisition of Vasantasenâ, raised to the dignity of a wife by royal order, and (2) that of the underplot, *vis.* the acquisition of the kingdom of Pâlaka by A'ryaka. Châru. is conducted through the streets of Ujjayinî to the place of execution. In the meantime Vasantasenâ who was revived by the Bhikshu who accidentally saw her, arrives on the scene of execution, escorted by him, just at the time when the executioners are about to kill Chârudatta. Her appearance fills the Chânḍálas with joy, who release Chârudatta and wish to kill S'âkara instead. S'arvilaka comes to the place just then and relates to Chârudatta how Pâlaka was killed and A'ryaka set on the throne. He also further tells him that the kingdom of Kus'a'vatî was conferred on him (Cha'r.) by the new king and also that Vasantasenâ was raised to the dignity of a wife.

P. 222. तत्किं &c.—This seems to be addressed to Chârudatta. तत्किं—What then? What help is there? You must follow us. न कलय कारणं—Do not think of the reason The King's command is absolute. The Chánḍálas then offer some consolation to Châr., telling him that they would execute their duty with such skill as to make him feel the pain of death

as little as possible. नववध &c.—See com.-(1) in effecting the slaughter and fettering (of a person) newly condemned; or (2) in managing to bind a man for the first time for being put to death; or better still (3) in leading (to the place of execution) the man bound for being &c. (नव: वधार्थं बन्धः यस्य तस्य नयने).*

करवीर—(Mar. कण्हेर) Oleander. 'Sweet-seented Oleander or rose-bay' (Wilson). वध्यपुरुषा०—वध्यौ appointed to kill; executioners; वध्यौ च तौ पुरुषौ च; Karma. comp.; or see com. मन्द०—मन्दः little (being consumed).

पितृवनं—a cemetery. विरसं—discordantly, harshly. रक्तगन्धा०—anointed with red sandal; (2) with बलि—besmeared with drops (गन्ध) of blood; or the smell of blood. बलि—not the usual काकबलि daily offered after the Vaiśvadeva, but a special offering to some deity or a ghost &c., of cooked rice covered with flowers, blood &c. तर्कयन्ति—eagerly expect. *Cf.* तस्याः पातुं......तर्कयेस्तिर्यगम्भः Megh. I. 53.

"The paraphernalia and circumstances of a public execution according to Hindu fashions are interestingly described here; the scantiness of the official attendance shows that the people were as easily managed then as at any subsequent period. The character of the executioner corresponds precisely with that of the Roman carnifex, and in like manner the place of execution is the public cemetery, or place of burning the dead. The criminal is dressed as a victim with very classical decorations." Wilson.

P. 223. कालपरशु०—The comp. may also be taken as कालरूपाः deadly परशुधाराः (the strokes of the edge of) ताभिः. सज्जनपुरुषद्रुमं—The tree in the form of a man (yielding shade to) good men; to avoid the repetition of ideas सज्जन may be taken in the sense of 'good' (see trans.); सज्जनः पुरुषः एव द्रुमः तम्; *cf. supra*, IV. 32. व्यापाराः—Actions, modes of operation. ०हस्तकैः—impressions of the extended palm. पिष्टचूर्ण—(1) rice-flour; or पिष्टं and चूर्णं sesamum powder; see also com. पशूकृतः—turned into a beast that is to be victimized. तारतम्यं—तरतमस्य भावः; discretion, proper judgement. एतद्—this (calamity or misfortune) इन्द्रः—*i. e* the high pole set up

* "The difficulties of this verse are diminished if we can regard Karaṇa as the representative of the Sanskrit Kâraṇa 'pain'. We may then translate—'What then? Do not consider the pain; being adepts in the new-fangled managing of executions and fetterings, we are skilful in cutting off heads and impaling in short order'." Dr. Ryder.

in the Indra festival (see note on इन्द्रमह p. 118); it was to be secretly removed. See Kálikâpuráṇa quoted in the com Some understand by इन्द्र a king, being deposed and banished.

P. 224. हण्ड—and हण्डे are vocative particles used in addressing persons of the lowest class. आहीन्त and गोह are the names of the two Chânḍâlas. किं रोरिति &c.—As the women of the city, looking out of the windows of houses lining the street through which Chāru. was being conducted, were shedding a profusion of tears, the executioner mistook it for torrents of rain-water, and asks the question. पतति वज्रं— The fall of the thunderbolt; a thunder-clap is the sign of of rain. प्रणालीभिः—प्रणाली (*cf.* Marathi पन्हळ) is a conduit for carrying away rain-water from the tiles; an aqueduct.

P. 225. सलोत्रः—with the stolen things or property; fr. लुप् 6 cl. P.A'. to steal, and त्र (ष्ट्रन्); also written as लोत्र (fr. लु); *cf.* लोप्त्रेण गृहीतस्य कुम्भीलकस्यास्ति वा प्रतिवचनम् । Vik. II. p. 59.

मखशत०—Performed from time to time by his ancestors and by himself before he was reduced to poverty. सदसि— in the sacrificial assembly. निबिडचैत्य—निबिड crowded with sacrificial priests and Brâhmaṇas. चैत्यं—A sacrificial shed or place of worship. चीयते असौ चित्यः the sacred fire got by rubbing; चित्या the generation of fire; तस्य तस्या वा इदं (स्थानं), by adding अ (अण्). तद्—*scil.* गोत्रं his race (because the Chânḍálas named his father and grandfather). असदृश० घुष्यते—He was sorry as the sacred name of his family was defiled by being uttered by the Chánḍálas. Some take तदसदृश० as one word in the sense of 'a completely different type from that of the Brâhmaṇas'; but तद् cannot syntactically refer to ब्रह्म in निबिड &c. If so taken it may refer to कुलं; but in this case recourse must be had to Lakshaṇá, कुल meaning कुलपुरुष. This śl. with the readings यद् for मे and निधन for मरण, and the speech read as एष सागरदत्तस्य सुत आर्यविनयदत्तस्य नप्ता......... गणिका वसन्तसेना सुवर्णलोभेन मारितेति, is quoted in the D.-Rûp. under I. 46 as an instance of प्रसङ्ग, one of the aṅgas of अवमर्शसंधि; it is also quoted in the Sáh.-Dar. under VI. 104. The principal fig. of speech in this śl. is उदात्त; see K.-P. X. 29.

सुरुचिर०—The comp. is a नित्यसमास. सुरुचिर is added, as an ordinary coral may be of a very faint colour; or सुरुचिर may be taken with अधरोष्ठ. संनिभाधरोष्ठि—see com; or we may dissolve अधरः (the lower lip) ओष्ठः (the upper lip) च अधरोष्ठं

०संनिभमधरोष्ठं यस्याः; some take अधरोष्ठ as a comp. of the शाकपार्थिवादि class (अधरसहितः ओष्ठः अधरोष्ठः). The figures of speech in this śl. are two Upamás, Vishama (since the two contradictory things अमृतपान and विषपान are mentioned) and also रसवदलंकार, as the शृङ्गार implied herein subserves the Karuṇa. See Sáh.-Dar. X. 95, 96.

P. 226. गुणरत्ननिधिः—see com.; रत्ननिधि may also mean 'the ocean'. असुवर्ण—The reading असुवर्णमण्डनकं, which is explained as नास्ति सुवर्णमण्डनं यस्मिंस्तद्यथा तथा (without any gold ornaments), violates the metre, as we get 11 instead of 12 Mátrás in the *páda*. सर्वः खलु &c.—Mark how the Chándálas express noble sentiments throughout this scene. चिन्तायुक्तः—Uneasy or distressed with anxiety; *i. e.* they express anxiety on account of.

वस्त्रान्त०—वस्त्रान्तररुद्ध *v. l.* वस्त्रान्तरे inside the garment रुद्धं &c. Herein Châru. endorses the sentiment expressed in the last verse. परोऽपि बन्धुः &c.—*Cf.* the Subhàshita इह लोके हि धनिनां परोऽपि स्वजनायते। स्वजनोऽपि दरिद्राणां तत्क्षणाद्दुर्जनायते ॥; and for the idea more poetically expressed रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय। Megh. I. 20. स्वजातिमहत्तर—Châru. so addresses one of the Chándâlas on account of the noble sentiments expressed by them in their speeches. किमस्माकं हस्तात् &c.—For it is sinful for a Bráhmaṇa to receive Dakshiṇá or any charity from a low-caste person.

P. 227. तत्परलोकार्थं &c.—*Cf.* पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः। तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ Manu. IX. 138.

आवुक—in Prakrit stands for पितः; *cf.* अथावुकः जनकः Amara. चिरं—long (until my son reaches manhood). इदं निवापोदकभोजनं—निवाप (fr. वप् with नि and aff. घञ् *i. e.* अ added कर्मणि or भावे; न्युप्यते निवपनं वा) is the offering, generally libation of water, to the Pitṛis or manes. He means—Rohasena being a boy, the water he will offer by his tiny hands would not be sufficient to allay his (Châr.'s) thirst. It is a Hindu belief that the departed forefathers subsist on the food and water offered to them by their descendants. For the rite see Manu. III. 203, 215, 223. *Cf.* the lamentation of Dushyanta at Śák. VI. 25.

यज्ञोपवीतं—यज्ञार्थमुपवीतं यज्ञोपवीतं; उपवीत is the sacred thread (see Ragh. XI. 64) in its proper position (also called सव्य) *viz*, it being placed on the left shoulder and worn cross-

wise, passing under the right arm; this is the position when rites are performed with reference to the gods; the other positions are प्राचीनावीत—also called अपसव्य—(when the sacred thread is placed on the right shoulder) and निवीत (when it is placed round the neck and hangs down both ways). निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानाम् । Jaiminîyanyâyamâlâvistâra. See Amara. II. 7. 49, 50.

अमौक्तिकं—मौक्तिकादन्यत्; सौवर्णादन्यत् असौवर्णं; here the sense of the negative particle is तदन्यत्व; or नास्ति मौक्तिकं यस्मिन् &c. ब्राह्मणानां—The sacred thread, although commonly worn by the three upper classes, came to be the chief badge of the Bráhmaṇa class, like the bow of the Khatriyas. देवतानां &c.—For the necessary position of the sacred thread when making offerings to gods or the Pitṛis, see note above.

P. 228. निरुपपदेन—उपपद a word or epithet of respect prefixed to a name as आर्य, श्री &c.; *cf.* कथं निरुपपदमेव चाणक्यमिति नार्यचाणक्यमिति । Mud. III. अहतमार्गा—(1) with its course unimpeded, wilfully; (2) with her motion unobstructed. उद्दामा—उद्गता दाम्नः, broken off from restraint. किशोरी—a young mare. प्रत्येषितुं—To override, to tax; here गुरुं must be supplied as the object. Some read प्रतीष्टं as the छाया of पडिच्छिदुं, which means (1) the desired end, (2) the desired place; or it may be an adv., 'as it (fate), or she (mare), likes.'

व्यपदेशाः—व्यपदिश्यतेऽनेन that by which a person is known or distinguished; titles, distinctive appellations, &c. शुष्काः—are dried up, *i. e.* gone, have become extinct; and yet should not the head &c.; or this may be taken as a question—Are all his titles gone, or empty, *i. e.* vain, (because a murder is imputed to him)? Should not the head' &c. The reading पणमिअ मत्थके is better. With this reading the meaning will be व्यपदेशाः शुष्काः (titles or appellations are vain); अस्य किं प्रणम्य मस्तके न कर्तव्यं what of him should not be borne on the head with a bow; *i. e.* what circumstance in connexion with him is there which does not deserve high honour? Pṛi. reads शुष्का अपि प्रदेशाः विनमितमस्तकेन &c. paraphrasing प्रदेशाः by अङ्गानि. 'His limbs even are parched; what has he to do with bent head; *i. e.* he should not bend his head; although he has killed a woman and hung down his head, no one can blame him.' But this explanation is very unsatisfactory.

जनपदस्य—जनः पद्यन्ते move अत्र इति जनपदो देशः a country *i. e.* its people; or जनपद the people; भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः । Medinî. The comparison to the eclipsed moon shows that Chàru. also would soon be freed from the imputation and his character cleared up. अंसेन—Across the shoulders, *i. e.* round the neck. करवीर०—It was customary to cast a red garland round the neck of the person to be executed, and to make him carry the stake also. *Cf.* Mud. II. 21, VII. 4; and ततः प्रविशति......वध्यवेषधारी शूलं स्कन्धेनादाय... चन्दनदासः । *Ibid.* VII.

आघातं--The place of execution; आहन्यते अत्र; हन् and aff. अ (घञ् अधिकरणे). अनुप्रयामि—walk on and on towards. *Cf.* आसन्नतरतामेति मृत्युर्जन्तोर्दिने दिने । आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव पदे पदे ॥ Hit. IV. 72. शामित्रं—शमितुः इदं शामित्रं (by adding अ (अण्) in the sense of तस्येदं); the place of the शमिता or the carver and immolator, *i. e.* the place where the sacrificial animal is killed. आलब्धुं—To be killed; लभ् with आ (A'tm.) means 'to kill and immolate an animal at a sacrifice; *cf.* प्रातर्वै पशूनालभन्ते । Sat-Bráh. As the root is transitive, the infinitive here has a passive force; but as this is grammatically inaccurate, the reading आलब्ध इव is preferable; here, however, आलब्ध must be taken in the sense of consecrated (अभिमन्त्रितः) for a sacrifice, and not in that of killed, as it would go against the simile.

P. 229. चाण्डालौ—He means—We are not Chándâlas by our actions (कर्मणा); we have not got the sinfulness and cruelty &c. that characterize the Chândâla class. This is made clear in the second half. येऽभिभवन्ति &c.—By this they indirectly refer to Śakâra and Pálaka. सास्रं—adv.; or adj. qualifying पुत्रं. इदं तत् &c.—*Cf.* प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्तः स्नेहस्य । अन्तःकरण-तत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् । आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ Uttar. III. 17. अचान्दनं &c.—चन्दनस्येदं चान्दनं; उशीरस्येदमौशीरं तन्न भवतीति अनौशीरं not made of Us'îra (the fragrant root of the herb *Andropogon Muricatus*, called वाळा in Maráthi); *cf.* नन्दयति चन्द्रचन्दननिष्यन्दजडस्तव स्पर्शः । Uttar. VI. 13. This is an instance of वत्सल रस ; see Sáh.-Dar. III. 251.

P. 230. काञ्चनकलश०—He is compared to a pot of gold (and not of earth), to show that he will bear the strain and remain unharmed. डुब्बन्तं (मज्जन्तं)—*Cf.* Marathi डुंबणें.

व्यसनकृतां—व्यसन may mean poverty, adversity, or the calamity, *viz.* his being charged with the crime of murder. ०कृशां *v. l.*—reduced, *i.e.* wretched, disgraceful, owing to व्यसन.

मया—The reading त्वया is not good, as the proclamation was अनेन चारुदत्तेन मारिता.

P. 231. वासपादप:—*Cf. supra* सुजनशकुनाधिवासं śl. 4 p. 223. दण्डनिगड:—The chains fastened crosswise to restrict his motion. It does not mean 'stocks', as the *cheṭa* was not put into stocks. श्रुणाध इति पूर्वोक्तं—*i. e.* as far as न पुनरेतेनार्येण.

द्रोणमेघ:—A particular class of clouds discharging rain plentifully and producing luxuriant crops; see com. For the idea *cf.* अभिवृष्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे। Ragh. X. 48. This occurs again in śl. 39 below.

P. 232. सूपेन—सुवति रसमिति सूप:. शालीयकूरेण—कूर *m. n.* boiled rice, food; *cf. supra* इतश्च कूरच्युततैलमिश्रं &c. IV. p. 101. खङ्कण—A sharp ringing sound. शत्रुविनाशो नाम &c.—This and the following sentence are an instance of Śakâra's spiteful nature and levity of mind. Death he can lightly treat of. His typical humour is also seen further on in that he says—यस्यां वेलायामस्मादृशो प्रवरमानुष: &c.; see next page. विणाशे नाम—विणाशेण *v. l.* वावादअन्तं—is to be properly rendered by व्यापादयन्तं which means 'killing', but is used for व्यापाद्यमानं, being a Śakárian peculiarity; or we should read वावादिज्जन्तं as some do.

P 233. अविनय—Immodesty, haughtiness, arrogance. दुष्टबलीवर्द:—*scil.* Śakára. This shows how unpopular Śakára was, being held in contempt even by Chánḍálas. द्वारं पिधत्त—otherwise he will enter in and bring some disaster on you. प्रणयिजनकल्पपादप—see *supra* p. 31 (notes p. 30). रत्नकुम्भसदृश:—*i. e.* a superbly rich and a worthy person.

P. 234. अपवारितकेन—see *supra* p. 129. एतत्तस्सुवर्णकं &c.-Mark the ready-wittedness of Śakâra which enables him to turn an incident to his advantage. शोभनं भणाति—The Chânḍàlas, although noble-minded, not having the penetrating eye of a judge, are easily led to believe in the story of Śakára by the scars on Cheṭa's back

P. 235. एतावान्मे विभव:—*Cf.* विदू०—एतावान्मे मतिविभवो भवन्तं सेवितुम्। Mâlav. II. p. 33. निष्कारणो०—Karm. comp; ०पगतश्चासौ बान्धवश्च. This may be separated as ०पगत बान्धव; but it will spoi the sense. धर्मशील—As shown by his pious desire to save the life of an innocent man, even at the risk of losing his master's favour. न संवदति—is not in agreement with it, does not favour it. आश्रमं—To a hermitage; *i. e.* leave the town and retire to a forest. त्वमप्येवं—For his fear was roused by Śakára's asking

the Chândâlas to kill his son together with him. *Cf.* the similar advice of Chandanadâsa to his son in the Mudrâ.—पुत्र चाणक्यविरहिते देशे वस्तव्यम् । Act VII. p. 156.

P. 236. न युज्यते प्राणपरित्यागः—For if one commits suicide the penalty is—असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥. Îsávásyopanishad 3.

P. 237. शङ्कुल—The stick used for beating the drum. पालिका—Turn; *cf.* Marâthi पाळी. अरे तव—This shows that even the Chândâlas considered it a horrible sin to kill Chắru., and so each wanted the other to do it. बहुविधं लेखकं कृत्वा—Drawing lines or making marks in various ways. It is difficult to know what their mode of decision exactly was. It was not certainly casting lots, as is shown by this stage-direction. So probably it was as Mr. Sharma has it:—They drew lines without counting them. Then marked every third line. If after the last mark there remained one line, it was the turn of the first headsman; if two, of the second. If nothing remained, then they had to draw lines again. लेख (or लेखक) may mean a scratch or a line.

P. 238. वृद्धिमहोत्सवेन—On the festive occasion of the blissful or joyous event; or वृद्धि may mean 'the extension of the race.' राजपरिवर्तः—Mark the poet's skill in gently introducing the revolution to be shortly announced. किं किं राजपरिवर्तः &c.—Śakára is alarmed at the very mention of a change of kings; for where would he be if his brother-in-law, Pâlaka, would lose his throne? वध्यपालिकायाः—L. D. says—लेखं कियत्यः पालिकास्तव मम च कियत्य आसन्नावाभ्यामुपभुक्ता वा काः का इत्येवं गणनरूपं लिखितदर्शनरूपं च व्यवहारमित्यर्थः ।. This was a device to delay the execution of Chârudatta.

धर्मः—Religious merit. प्रबलपुरुष—He refers by this to the Judge, king Pálaka and Śakára. स्वस्वभावेन—Her own natural disposition, *i. e.* magnanimity.

P. 239. प्रतिवृत्तं—Turned or hanging down. परिवृत्तं *v. l.*—turned upside down, (being pierced through). दीर्घ—With outstretched bodies (to reach the dead body). वेश इव—like the dress *i. e.* form of grim laugh (अट्ट-विकट). उत्तिष्ठत्प०—उत्तिष्ठतः पश्चात्पततः. वसनपातिका—The falling down of a garment which is taken up again. शवस्य—of the dead body which rises up again in a new form. This is a reflex of the sentiment expressed in वासांसि जीर्णानि यथा विहाय &c. Bg. II. 22. *Cf.* मृतः को वा न जायते; Hil.

P. 240. अस्थानपरिश्रान्तां—exhausted (fainted) in an improper, *i. e.* out-of-the-way place; or अस्थाने may mean in a place out of her house (स्नानादन्यत्र अस्थाने). विषमभरक्रान्ता—Weighed under an uneven load. This simile has occurred before; see p. 64.

P. 241. उत्तानः—lying supine or flat (on the back). समं—evenly, in a straight line. एकप्रहारेण &c.—This was against the king's order which was to impale Chârudatta; the Chânḍálas were doing it on their own responsibility, as the lesser of the two evils. Death on the stake would have been more agonizing. सह्यवासिनी—The goddess Durgá in her fierce form known as Chanḍiká, the patron-deity of the Chânḍâlas, Bhils, and such other fierce tribes. She was also called after the mountain on which her temple was located; *e. g.* सह्यवासिनी, विन्ध्यवासिनी, &c. Here she is called सह्य० which shows that the Chánḍálas came from the mountain Sahya.

P. 242. यथाज्ञप्तं—The second Chánḍála thinks that the sword fell down because they tried to go against the king's order. त्वरितमेषा—Pri. seems to omit एषा. चिकुर—The hair of the head (चि इति अव्यक्तं कुरति sounds). उरसि पतति—For Cháru. was lying supine on the ground. जीवति चारु०—is a question. यज्ञवाटगतस्य—वाट *m.* *n.* an enclosure, a piece of enclosed ground; *cf.* similar words such as वेशवाट, श्मशानवाट &c. The Chánḍálas being connected with the court knew that the king was engaged in a sacrifice.

P. 243. Śl. 39.—*Cf. supra* śl. 26. भ्रान्तं मनः &c.—Construe वा अथ वा मम भ्रान्तं (under delusion) मनः एनां पश्यति । अथ वा वसन्तसेना न मृता सा एव इयम् ।. जीवातुकाम्यया—With the desire to restore me to life; from जीवातु and aff. काम्या; *cf.* गोकाम्या *supra* p. 75. जीवातु means 'revival' (जीवितं), or the elixir of life (जीवनौषधि); जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधौ । Medinî. *Cf.* रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् । Uttar. II. 10; जीव्यते अनेन इति जीवातुः fr. जीव् and the Uṇâdi aff. आतु; see Uṇâdi. I. 79. रूपानुरूपेण—रूपस्यानुरूपेण सादृश्येन लक्षितेत्यर्थः· अन्या—Some other, *i. e.* some nymph of heaven who can assume the desired form. निमीलिताक्ष एव—Such is the effect, described by poets, of the thrilling joy experienced by a lover at the touch of his love after separation; *cf.* रामः—(आनन्दानिमीलिताक्षः एव।) सखि वासन्ति दिष्ट्या वर्धसे। Uttar. III. p. 88; राजा—(निमीलिताक्ष एव। स्पर्शं रूपयित्वा।) अये उर्वशीगात्रसंपर्कात् &c. Vik. IV. p. 110.

P. 244. विद्या इव—*i. e.* like the Samjîvanî (life-reviving) Vidyā or spell, (which was first known and practised by Śukra, the preceptor of the *Daityas.*) For the संजीवनौषधिs, see Agni-Purâṇa, Adh. 284. देहं—is neu. here; see com. अहो प्रभाव: &c.– *Cf.* as a parallel what Purûravas says in the Vik.—अहो विरुद्धार्थसंपादयितेप्सितलाभो नाम । पादास्त एव शशिनः सुखयन्ति गात्रं बाणास्त एव मदनस्य ममानुकूलाः &c., III. 20.

वरवस्त्रं—It is better to take this in the sense of 'the bride-groom's garment.' From this it seems that it was customary to give red garments to bride-grooms to wear. We read in the Nâgânanda, 4th Act, of red marriage-garments being given to Jimútavâhana which he uses as the insignia of death.

अतिदाक्षिण्यतया—Vasa. thinks that in his extreme kindness of heart or generosity Chár. must have sacrificed himself for some one else, and must not have told the fact that he was quite innocent in the matter.

प्रभविष्णुना—Powerful, as he had high influence with the king. मनाक्—a little; almost. Chár. thinks lightly of the great calamity that had threatened his life.

P. 245. वृषभकेतुः—The bull-emblemed god, Śiva. दक्षयज्ञस्य हन्ता—The destroyer of the sacrifice of Daksha, his father-in-law. He first glorifies Śiva, and afterwards his friend Âryaka, who also had destroyed the sacrifice of Pâlaka, killing him, as Daksha was killed by Śiva.

Daksha was one of the ten sons of Brahman, being born from his right thumb, and the chief of the ten Prajâpatis or patriarchs of mankind. One of his many daughters was Satî, who was espoused by S'iva. Once Daksha performed a great sacrifice, to which all the gods and sages were invited, but neither his daughter Satî not her husband S'iva. Satî, however, decided to attend the sacrifice herself; but when she went there she was greatly insulted, whereupon she threw herself into the fire and perished (see also Kum. I. 21, and our note *ad loc.*). When S'iva heard this he was exceedingly wroth, and, according to one account, himself went to the sacrifice, completely destroyed it, and pursued Daksha who ran away in the form of a deer, and at last decapitated him. According to another account, S'iva tore off a hair from his *jaṭâ* and dashed it on the ground; whence there arose the mighty Vîrabhadra, who was ordered by the god to go and demolish Daksha's sacrifice. Thereupon he, accompanied by several *gaṇas*, went to the sacrifice, completely routed it, putting to flight all the gods and the sages, and according to one account be headed Daksha himself.

भेत्ता षण्मुखः—षण्मुख is a name of Kârttikeya, the Indian Mars (god of war). He is said to have pierced the mountain Krauñcha, whence he is called *Krauñcha-dáraṇa.* Krauñcha is also the name of a demon (who had lurked in the mountain Krauñcha) slain by Kârttikeya. Here he fitly refers to Kárttikeya as the great leader of the divine forces against the demons. तदनु—shows that next in rank stands A'ryaka as a great hero.

शेषभूता—like the शेष or शेषा, the garland of flowers cast off from an idol which is held sacred and received with veneration. This shows implicit obedience with reverence. *Cf.* तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञामादाय मूर्ध्ना: मदनः प्रतस्थे । Kum. III. 22; गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् । Kir. I. 21; and इमं देवशेषापदेशेन (*v. l.*) तस्य हस्तं प्रापयिष्यामि । Śâk. III. p. 73.

॰मन्त्रहीनं—*Cf.* दौर्मन्त्र्यान्नृपतिर्विनश्यति Bh. Nît. 42. प्रकर्षात्—may be taken as used adverbially; ' greatly, in a high degree'; or as the Abl. of प्रकर्ष excellence, greatness of power. राज्यं—should have been omitted; as it is, we may construe—बलारेः राज्यमिव वसुधाधिराज्यं शत्रुराज्यं प्राप्तम्. बलारि—The enemy, *i. e.* killer, I of Bala, brother of Vṛitra. In several passages of the Ṛigveda Bala appears as *Vala,* being the name of the cloud fancied as the demon of darkness; also called वृत्र—fr. वृ to cover; see our note on that word at Ragh. III. 62. Vala *lit.* means the coverer of the heavenly cows—the pent-up rain-water. Indra destroys the demon with his thunderbolt and sets free the cows. *Cf.* इन्द्रो यद्वज्री धृष्यमाणो अन्धसाऽभिनद्वलस्य परिधीन् Ṛv. I. 52. 5; यो गा उदाजदपधा वलस्य II. 2. 3; see also X. 67. 8.

जाल्माः—' You thoughtless men ' (जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात् Amara.), as they were thronging there for nothing.

P. 246. गुणधृतया—(1) held *i. e.* drawn by his merits; (2) held by a rope. A boat also when nearing the shore is drawn to it by means of a rope. ज्योत्स्ना॰—ज्योत्स्ना in the case of Châr. is Vasantasenà. उपरागः—An eclipse; उपरज्यते इति fr. रञ्ज् with the aff. अ (घञ्). आर्जवं—ऋजोर्भावः straightforwardness, an open confession of one's crime. महापापः—Theft was held a great sin; *cf.* ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ Manu. XI. 54. आर्यवृत्तेन—This is put in to justify his action (आर्यवृत्तः अकार्यं न करिष्यति); he did it in the interest of the people (as Pâlaka was a bad king). यथाऽऽह तत्रभवान्—Read rather अत्रभवान्.

P. 247. उज्जयिन्यां—goes with प्रतिष्ठितमात्रेण. वेणातटे—Veṇâ a tributary of the Narmadá on the bank of which Kuśâvat was situated. कुशावत्याः—Kuśâvatî, also called कुशस्थली, the city founded by Kuśa, Râma's son (see Ragh. XV. 97) was the capital of Dakshiṇa Kosala, situated in the defiles of the Vindhya mountain. It must have been to the north of the Narmadá, but south of the Vindhya, and is probably the same as Ramnagar in Bundelkhand. उपयुज्यतां—It should be enjoyed by you, *i. e.* it is at your service.

०बाहुबद्धः—should be ०बद्धबाहुः; Śûdraka is very fond of such compounds. उद्दाम इव गर्दभः—Śakára's humour does not leave him even in distress.

राष्ट्रियबन्धः—may mean (1) राष्ट्रियस्य मम बन्धः; the being bound, the seizure, of me, the king's brother-in-law; *i. e.* people are ready from all sides to seize me. Some take बन्ध in the sense of enemies (बध्यते अनेनेति बन्धः विपक्षः), my enemies have surrounded me from all sides;—or (2) the king's men have surrounded me &c. व्यापादयाव—We have used the dual as this is said by the two Chánḍâlas who had gone in search of Śakâra; see p. 243 ; many editions, however, give the plural व्यापादयाम in the *chháyá* ; in that case it refers to the people.

P. 249. शरणमुपेत्य पादयोः पतितः &c.—*Cf.* बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतम् । न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परंतप ॥ Rámâ. Yudh.-K. 18; and अवध्या ब्राह्मणा गावो ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः । येषां चान्नानि भुञ्जीत ये च स्युः शरणागताः ॥ Mahâ. Udyog. 36, 66. The metre of stanza 55 is defective, the second pâda being short by two mátrás; some propose therefore to read either यः शरणमुपेत्य or शरणं समुपेत्य to remedy the deficiency. It is also suggested that the last pâda should be read as कर्तव्यस्तूपकारहतः, to avoid the absence of *Saṃdhi* between the third and the fourth pádas as they are. These conjectures, however, are not supported by any MS. authority.

नेपथ्ये कलकलः—The passage from here to Chárudatta's speech युष्मत्प्रसादेन on p. 252, is an interpolation by one Nîla-Kaṇṭha (see com.), who says that as the author had not brought all his characters together at the close, for fear of the representation of the play lasting till sunrise, he supplied the omission. See the verse quoted in the com. See also remarks on this scene in the Introduction.

P. 250. महीतल &c.—*i. e.* you deserve a place in heaven. पतिव्रते--is significant; you are a *Pativratá*, who should die only when *I* am dead; *cf.* Hárîta-आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥. त्वरया सर्पणं—supply आवश्यकं; for each moment was important. भिन्नत्वेन—*i. e.* without the dead body of the husband; *cf.* J. V.-तथा च उशनसोक्ता शुद्धितत्त्वधृता स्मृतिः--'पृथक् चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति । अन्यासामेव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः' ॥ इति ।.

P. 251. यथोपदेशिनी—Acting according to the instruction I have received from your action; *i. e.* I will follow your example and throw myself into the fire. तिलोदकदानाय—Water mixed with sesamum ought to be offered to the dead every day; at least on all the days sacred to the manes. पर्यवस्थापयति—पर्यवस्थापय् seems to be used here in the sense of 'to look after the welfare of.'

P. 252. प्रेयसि--Voc. sing. of प्रेयसी; the second is प्रेयसि loc. sing. of प्रेयस्, the much-loved one, the husband. व्यवसायः—a determined purpose, resolve; *cf.* मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिं। Kum. IV. 45; अहमेकरसस्तथाऽपि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः । Ragh. VIII. 65. अम्भोजिनी—is here used in the sense of पद्मिनी, the day-lotus. *Cf.* (when the sun set) पद्मिनी किमु करोति वराकी मीलिताम्बुरुहनेत्रपुटाऽभूत् । Vik.-Ch. XI. 9. अचेतना—not acting consciously, only following the law of nature. *Cf.* अत एव ता मधुकर्य उच्यन्ते; *supra* p. 45. संविधानकं—The happy turn of events. He also praises the arrangement of the incidents of the plot; we have the same expression in Uttar. III. p. 97. परितुष्टो राजा—The king as the supreme head of the वर्णs and the आश्रमs. अवगुण्ठ्य—As was necessary for a woman of family.

P. 253. जीवापिताऽस्मि—Some read जीविताऽस्मि as the *chháyá*. for जीवाविदम्हि, which is easier. जीवापिता is explained by J. V. as जीवमापिता.

दण्डपालकः—A magistrate. चारित्रं—चरित्रमेव चारित्रं; स्वार्थे ष्यञ्. प्रोत्खात—Completely destroyed. अचला—The earth (अचलाः mountains सन्त्यस्यां). प्रियसुहृदि &c.—For the constr. see com. We do not find the meeting of Dhútâ and her son with Châr. mentioned in this śl.; this shows that the preceding Scene relating that is an interpolation.

P. 254. तुच्छयति—Makes light or poor, empties; a denom. from तुच्छ. आकुलान्—(1) In a disturbed state; not fully happy; (2) hanging loose and half-filled. प्रतिपक्ष°—For comp. see

com.; प्रतिपक्ष opposites, such as the state of being emptied or filled up (poverty and affluence), &c. लोकस्थिति—The course or conduct of the world, or worldly existence; *cf.* the śl. from the Śák. quoted in the com. कूपघटिकान्याय—The maxim of the action of the water-wheel and the buckets; *viz.* as the wheel turns, some of the buckets filled with water go up, some are emptied of their contents, while there are some that move up half-filled, being loosened. It is thus used to denote the various vicissitudes of worldly existence It is also called घटीयन्त्रन्याय. *Cf.* आपद्गतं हससि किं द्रविणान्ध मूढ लक्ष्मीः स्थिरा न भवतीति किमत्र चित्रम्। किं त्वं न पश्यसि घटीर्जलयन्त्रचक्रे रिक्ता भवन्ति भरिता भरिताश्च रिक्ताः ॥ *Prabandhachintâmaṇi*, as quoted by Col. Jacob in his *Laukikanyáyáñjali,* Part II. घटिकाः—क्षुद्रः घटः घटकः ह्रस्वे इति कन्; and the fem. aff. आ.

भरतवाक्य—The last stanza of a play is so called, because it is chanted by the actor, divested of his dramatic character, the play having already ended; see com.; it generally contains an expression of good wishes for general prosperity, &c. It may have been also so called after Bharata, the father of the Indian drama, to perpetuate his memory.

क्षीरिण्यः—प्रभूतं क्षीरमासां विद्यते इति; इन् shows excess. सर्वसंपन्न°—The comp. should rather have been संपन्नसर्वसस्या. As it is, it must be taken as सर्वाणि च तानि संपन्नानि च सस्यानि यस्यां (खञ्जकुब्जादिवत्समासः). सन्तः—Good men; or learned men, as they are generally poor; *cf.* for this sense तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः। Ragh. I. 10. श्रीमन्तः—The presence of the word श्री in the concluding stanza is auspicious. For, as Patañjali says, मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते.

°रिपवः—रिपु fr. रप् 1 P. to speak out distinctly (रपति दोषं) and the Uṇâdi aff. उ (कुः), र being changed to रि, by Uṇâdi. I, 26. धर्मनिष्ठाः—Firmly devoted to their duty, which is pre-eminently the protection of the subjects; *cf.* क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम्। Manu. VII. 144 or धर्मनिष्ठाः सन्तः पृथ्वीं पान्तु govern the earth being unflinchingly dutiful or just. Some construe the last two lines as—जन्मभाजः सततमभिमताः परस्परसंमताः सन्तः मोदन्तां, ब्राह्मणाः सन्तः सन्तु, श्रीमन्तः प्रशमितरिपवः धर्मनिष्ठाः च भूपाः &c. संहारो नाम—संहारः that in which all the incidents are brought to one focus, their legitimate end, the catastrophe.

APPENDICES.

I.

The Metres Used in the Play, Their Definitions and Schemes.

1. Sanskrit Verse is regulated by quantity, and not by accent as in English. A पद्य or stanza consists of four पाद्s or quarters. A *Páda* is regulated by the number of syllables (अक्षरs) or syllabic instants (मात्राs). When the *pâdas* are all in one metre, it is called a सम वृत्त, to which type most of the metres conform; those are अर्धसम वृत्तs wherein the first *pâda* corresponds with the third and the second with the fourth, called respectively the 'odd' and the 'even' *pádas*. A third class is विषम वृत्तs, which are very rare.

2. The vowels अ, इ, उ, ऋ and ऌ are short, and the rest long. The quantity of a syllable is determined by its vowel. A syllable with a short vowel is called लघु (light), and one with a long vowel is called गुरु (heavy).

3. But a लघु syllable becomes गुरु if it is followed by an *Anusvâra* or a *Visarga*, or a conjunct consonant, or when it occurs at the end of a *pâda*.[1]

4. Three successive syllables form a गण (foot); marking a short syllable as ⏑ and a long one as —, the different गणs, which are eight in number, may be exhibited as follows[2]:—

य ⏑ — —; र — ⏑ —; त — — ⏑; भ — ⏑ ⏑; ज ⏑ — ⏑; स ⏑ ⏑ —; म — — —; and न ⏑ ⏑ ⏑. A short syllable is often indicated in the Definition by the letter ल and a long one by ग.

5. The *Mṛichchhakaṭika* contains in all 21 varieties of Sanskrit metres, which we give below in alphabetical order. The metres are also named, in most cases, in the com. in this edition. The Prákrit metres are not given here, as they are not needed by the University students, and also because of the prevalent uncertainly of readings in Prákrit. The curious reader may consult *Prákṛita-Piṅgala* or similar works.

---

1 सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् ।
वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥

2 आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् ।
भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

अनुष्टुभ्—(Also called श्लोक). Def. श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥. There are many variations of this metre, but the one defined is the commonest. Each *pâda* of it consists of eight syllables, of which the sixth is long and the fifth short, and the seventh in the 2nd and 4th *pádas* is short and in the 1st and 3rd *pâdas* long. The rest of the syllables may be either short or long. This is the shortest metre in general use, and is easily recognizable. *Examples*—I. 2, 16, 34, &c.

आर्या—Def. यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥. This belongs to the class of metres regulated by the number of मात्राs or syllabic instants. The four *pâdas* contain respectively 12, 18, 12, and 15 *mâtrâs*. Like an *Anushṭubh*, an *Âryâ*, too, is easily recognizable. Ex.—I. 8, 11, 33, &c.

इन्द्रवंशा—Def. [जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ] तच्चेन्द्रवंशा प्रथमाक्षरे गुरौ ।. This is the same as वंशस्थ (see below) with the first syllable long. This does not occur independently in this play, but is employed in I. 46 and III. 7, which are thus उपजातिs (see below).

इन्द्रवज्रा—Def. स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ।. 11 Syllables. Scheme—त, त, ज, ग, ग. *Ex.*—IV. 16; V. 49; X. 11, 21, 48, 58.

उपजाति—Def. [स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ॥] अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ [इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥]. An *Upajáti* is a mixture of one or more *pádas* of इन्द्रवज्रा (see above) with one or more of उपेन्द्रवज्रा (see below), so as to form one stanza. A mixture of other metres also in this manner is called an *Upajâti*. Thus in I. 46 we find one *páda* of इन्द्रवंशा and three of वंशस्थ ; and in III. 7 two *pádas* are in उपेन्द्रवज्रा, one in इन्द्रवज्रा, and one in इन्द्रवंशा. Both of these are *Upajâtis*. The student is recommended to scan the metre of each *pâda* and find out its name for himself in each case. The other examples of *Upajáti* are—I. 38 ; III. 6 ; IV. 1, 12, 15, 32 ; V. 21, 29, 40, 44, 47, 52 ; VIII. 27, 30 ; IX. 10, 26 ; X. 6, 16, 40, 43.

उपेन्द्रवज्रा—Def. उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।. 11 Syllables. Scheme—ज, त, ज, ग, ग. Ex.—I. 6 ; IV. 23 ; VI. 3.

औपच्छन्दसिक—See Málabhâriṇî below].

[गी]ति—Def. आर्यापूर्वार्धसमं द्वितीयमपि यत्र भवति हंसगते । छन्दोविदस्तदानीं गीतिं तामसृतवाणि भाषन्ते ॥. This is just like an *Âryá*, except that the last *páda* contains 18 *mátrás* instead of 15, so that both the halves of the stanza are similar. *Ex.*—V. 34.

[पु]ष्पिताग्रा—Def. अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥. Odd *pâdas*-12 Syllables. Sch.—न, न, र, य. Even *pâdas*-13 Syllables. Sch.—न, ज, ज, र, ग. This is an अर्धसम वृत्त. *Ex.*—I. 24, 56; II. 7; III. 10, 21, 22; IV. 4, 27, 28; VIII. 4, 8, 15, 32; X. 13.

[प्र]मिताक्षरा—Def. प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता ।. 12 Syllables. Scheme—स, ज, स, स. *Ex.*—X. 56.

[प्र]हर्षिणी—Def. म्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् ।. 13 Syllables. Scheme—म, न, ज, र, ग. The pause occurs after the third syllable. *Ex.*—IV. 2; V. 50; VI. 1; VII. 8; VIII. 41; IX. 27; X. 25, 33, 47, 49.

[मा]लभारिणी—(Also called औपच्छन्दसिक, of which it forms a special variety). Def. विषमे ससजा गुरू समे चेत्सभरा येन तु मालभारिणीयम् ॥. Odd *páda*-11 Syllables. Sch.-स, स, ज, ग, ग. Even *pâda*—12 Syllables. Sch.—स, भ, र, य. This is an अर्धसम वृत्त. *Ex.*—I. 3, 5.

[मा]लिनी—Def. ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।. 15 Syllables. Sch.—न, न, म, य, य. The pause occurs after the eighth syllable. *Ex.*—I. 31, 57; IV. 20; V. 17; VII. 3, 5; VIII. 42; IX. 12, 43; X. 3, 12, 34, 46.

[वं]शस्थ—Def. जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ।. 12 Syllables. Sch.—ज, त, ज, र. *Ex.*—I. 7. 10, 53; II. 10; III. 8, 17; V. 37; VII. 4; VIII. 7; IX. 25. This is also called वंशस्थविल.

[वस]न्ततिलका—Def. उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ।. 14 Syllables. Sch.—त, भ, ज, ज, ग, ग. *Ex.*—I. 9, 12, 13, 17, 20, 22, 27, 35, 49; III. 3, 4, 9, 14, 16; IV. 9, 14, 26; V. 1, 2, 4, 8, 13, 15, 33, 36, 42, 45; VI. 2; VIII. 23, 24, 26; IX. 9, 16, 19, 22, 28, 29, 34; X. 31, 44.

[वि]द्युन्माला—Def. मो मो गो गो विद्युन्माला ।. 8 Syllables. Scheme—म, म, ग, ग. *Ex.*—II. 8.

[वैश्]वदेवी—Def. बाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ।. 12 Syllables. Scheme—म, म, य, य. The pause occurs after the fifth syllable. *Ex.*—III. 13.

शार्दूलविक्रीडित—Def. सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्। 19 Syllables. Sch.—म, स, ज, स, त, त, ग. The pause occurs after the twelfth syllable. *Ex.*—I. 14, 32, 36, 37; II. 12; III. 5, 11, 12, 18, 20, 23; IV. 6; V. 5, 6, 14, 18, 20, 23, 24, 27, 35, 46; VII. 2, 7; VIII. 5, 11, 38; IX. 3, 4, 5, 14; X. 60.

शिखरिणी—Def. रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी। 17 Syllables. Sch.—य, म, न, स, भ, ल, ग. The pa... occurs after the sixth syllable. *Ex.*—I. 15; V. 12, 2... VI. 4.

सुमधुरा—Def. म्रौ भ्रौ मो नौ गुरुश्चेद्र हयऋतुरसैरुक्ता सुमधुरा। 19 Syllables. Scheme—म, र, भ, न, म, न, ग. The pauses occur after the seventh and the thirteenth syllables. *Ex.*—IX. 21.

स्रग्धरा—Def. म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्। 21 Syllables. Scheme—म, र, भ, न, य, य, य. The pauses occur after the seventh and the fourteenth syllables. This is the longest metre in common use. *Ex.*—I. 1, 4, 48; X. 59, 61.

हरिणी—Def. नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता। 17 Syllables. Scheme—न, स, म, र, स, ल, ग. The pauses occur after the sixth and the tenth syllables. *Ex.*—IV. 3; IX. 13.

II.

BOMBAY UNIVERSITY EXAMINATION PAPERS.

(*N. B.-Questions repeated are omitted.*)

1880-81 (B. A.)

I. Translate :—(*a*) यः स्तब्धं &c. II. 12; (*b*) निष्पन्दीकृतपद्मखण्ड-नयनं &c. V. 24; (*c*) छन्नं दोषमुदाहरन्ति &c. IX. 4. II. Translate with notes, giving any various readings known to you, similar passages from other works, &c.:—(*a*) भित्तीनां च न दर्शनान्तरगतः संधिः करालो भवेत्। (*b*) परिवाद्बहलदोषान्नयस्य रक्षान्परिहरामि। (*c*) नीयमाना भुजिष्यात्वं कम्पसे नानुकम्पसे। (*d*) परधननिरता गुणेष्ववाच्याः। (*e*) अक्षद्यूतजितो युधिष्ठिर इवाध्वानं गतः कोकिलः। (*f*) कर्मान्तोत्थितदारुवारितगतिः। (*g*) न ह्याकृतिः सुसदृशं विजहाति वृत्तम्। (*h*) चाषाग्रपक्षसदृशं भृशमन्तरा ते मिथ्यैतदाननमिदं भवतः। (*i*) मिथ्यैव नन्दसि परव्यसनेन नित्यम्। III. Translate into English, giving the context :—(*a*) पञ्चजना येन मारिताः &c. VIII. 2; (*b*) योऽपि किल शत्रुं......अक्षिरोगी न भवति। (p. 232); (*c*) एते खलु दास्याःपुत्रा......तत्र तत्र गच्छन्ति।

p. 13); (*d*) किं गच्छथ विश्रब्धा: &c. VI. 5. IV. Mention from he Sanskrit portion of the Mṛich. any forms (nominal and erbal) and constructions which are contrary to the ordinary ules of Sanskrit.

1882-83 (B. A.)

I. Explain the formation of the word *Mṛichchhakaṭika*, nd show what connexion this name has with the main plot. Examine the play as a work of art and in point of the development of dramatic incidents. II. (*a*) What may you learn rom the Mṛich. as to नयप्रचार, व्यवहारदुष्टता and खलस्वभाव ? (*b*) What insight into his personal history does Śúdraka give us ? Do you discover any inconsistency therein ? What do you uppose to be the probable age when he flourished ? III. Translate the following :—(*a*) निष्पन्दीकृत &c. V. 24; (*b*) अत्येष गम परिभूतदशो दरिद्र: &c. VIII. 26; (*c*) काश्चित्तुच्छयति &c. X. 60. Discuss the *alaṃkâras* in (*a*) and (*c*). IV. (*a*) What dialects re used in the Mṛich. ? Give examples. (*b*) Translate the ollowing, stating in what connexion they are used:—(1) सत्कारधन: खलु सज्जन: कस्य न भवति चलाचलं धनम् । (2) भो द्वावपि युवां सुखं प्रणम्य कलमकेदारौ अन्योन्यं शीर्षेण शीर्षं समागतौ । (3) स्त्रीकल्यवर्तस्य कारणेन उभयमपि संशये विनिक्षिप्तम् । (4) अरे कोऽप्रत्ययस्तव । वयं दाक्षिणात्या अव्यक्तभाषिण: । (5) भाव यत्त्वं मया भणित: तत्कथमहमेवं बृहत्तरै: मल्लकप्रमाणै: कुलैर्जात: अकार्यं करोमि । (6) भण कस्य जन्मषष्ठः &c. VI. 10. Explain the allusion in the first line of this śloka. V. Quote any anomalous words or forms of expression used by Śūdraka, and say how they should stand according to the strict rules of Sanskrit.

1883-84 (B. A.)

I. Translate with necessary explanation :—(*a*) भो द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् । कुत: । न गणयति &c. II. 7; अपि च । द्रव्यं लब्धं &c. II. 8; अपि च । त्रेताहृत &c. II. 9. (*b*) एतैरेव यदा &c. V. 18; (*c*) छन्नं दोषमुदाहरन्ति &c. IX. 4. Explain the compounds सतडिद्बलाकशबलै: and प्रोषितभर्तृवध्यपटह:, and give the *alaṃkâras* in (*b*). II. Translate the following :—(*a*) वसन्तसेनिके विलप विलप.:....परित्रास्यते । (p. 20); (*b*) अस्य आर्यचारुदत्तस्य । ....प्रवहणवाहकेन कथितम् । (p. 210); (*c*) भो वयस्य एवं त्वया ज्ञातं त्वया विना अहं प्राणान् धारयामीति । (*d*) अपसारणं कृतम् । विविक्तो राजमार्ग:। आनयतैतं दत्तवध्यचिह्नम् । III. Delineate in Sanskrit the character of Saṃsthânaka. IV. Explain the following:—स्वरक्रम:, कुम्भदासी, बन्धुल, स्त्रीकल्यवर्त, कटकलौ, अट्टहासस्य वेशमिव, दुर्वर्ण,

स्वरपरिवृत्ति and काणेलीमातः. V. (*a*) Show the accurac with which Buddhist observances are adverted to and th flourishing condition in which the members of that sect ar represented to have existed at the time. (*b*) Draw picture of the practical administration of Hindu law unde Hindu government according to the ninth Act of the Mṛich

1884-85 (B. A.)

I. Translate:—(*a*) उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा &c. 3; III. (*b*) दुष्टात्म &c. IX. 27; (*c*) गता नाशं तारा &c. V. 25. II. Explain, giving briefly the context:—(*a*) अत एव ता मधुकर्य उच्यन्ते। (*b*) शापितोऽसि गोब्राह्मणकाम्यया यद्येतत्सुवर्णभाण्डं न गृह्णासि। (*c*) किं कपित्थेन भग्नेन (*d*) एष खल्वेनामिच्छति अभुजिष्यां कर्तुम्। (*e*) एषोऽस्माकं द्यूतकराणा मलङ्घनीयः समयः। (*f*) चारु०—तत्किं ब्रवीषि विनष्टमिति। विदू०—भो कथं न विनष्टं......हारिता। (p. 144). (*g*) ममाभ्युपपत्तिनिमित्तामिव अपा वृतं पक्षद्वारकम्। III. Explain fully the following words an phrases:—काणेलीमातः, सभिकः, खण्डितव्रतः, काकपदशीर्षमस्तक, कल्य वर्तम्, श्रेष्ठिकायस्थौ, अधिकरणिकः. IV. To what class of dramati compositions does the Mṛich. belong? Define it. Determin the date of its composition from the internal evidenc supplied by the work itself. V. Give briefly the plot of th Mṛich, delineating the characters of Chárudatta and Śarvilak in full. VI. What observations occur to you on reading th drama as regards the condition of society which it depicts?

1885-86 (B. A.)

I. Trans.:—(*a*) त्रेताहृतसर्वस्वः II. 9; (*b*) महावाताध्मातैः &c. V 22; (*c*) अङ्गारकविरुद्धस्य &c. IX. 33. To what does this refer II. State in what connexion the following sentences ar used, and translate them:—(*a*) असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता (*b*) तदत्र पक्वेष्टके पूर्णकुम्भ एव शोभते। Mention some of th patron-saints of the art of thieving referred to b Śarvilaka. (*c*) सदध्ना कलमोदनेन प्रलोभिताः न भक्षयन्ति वायसा बलि सुधासवर्णतया। (*d*) अहं खलु सिद्धादेशजनितपरित्रासेन राज्ञा पालकेन घोषा दानीय विशसने गूढागारे बन्धनेन बद्धः। (*e*) संयच्छत निजोदरं &c. VIII. 1 III. What are different ways in which dramatic writer wind up their प्रस्तावना? Which of them is used in th play under consideration? IV. Contrast the characters o Chárudatta and Śakâra. What distinct objects had Śûdrak in view in writing the Mṛich., and how far do you think the have been gained? What is the general moral of the play [*See* Act I., śl 7]. V. What relation does Prakrit bear t Sanskrit? What are the different kinds of Prakrit? Which

them are used in the play? Give one instance of each. I. Reproduce in Sanskrit the thoughts of Chârudatta on overty. VII. Give the precise meaning of the following:— ल्यवर्तः, शूलायतनाः, भूतार्थः, श्रेष्ठिचत्वरं, शाक्यश्रमणकः, यानपात्रम्.

1887-88 (B. A.)

I. (*a*) What internal evidence is furnished by the Mṛich· bout the time of its composition? Illustrate your answer ith quotations from the play. (*b*) Contrast the characters of Dhútâ and Vasantasenâ, bearing in mind that the former was married wife and the latter simply a mistress. (*c*) It has een observed by some critics that the Vidûshaka in the Mṛich· s not a mere buffoon, but is a character more shrewd and ensible than the same character in other Sanskrit plays. Do ou go in with this remark? II. Translate into English:— *a*) पर्यङ्कग्रन्थि &c. I. 1; (*b*) नवबन्धनमुक्तया &c. II. 1; *c*) मायारूप......वाजी स्थले नौर्जले। (p. 77); (*d*) देवी च सिद्धिरपि... ो विरोधः। (p. 142); (*e*) पञ्चजना येन &c. VIII. 2. III. Explain ully :—पर्यङ्कबन्ध; अहं वरण्डलम्बुक इव दूरमुत्क्षिप्य पातितः; हा अवस्थे लयासि; लब्धः पुरुषः (p. 49); प्रकाशनारीधृत एष यस्मात्; अयमपरः टचरमिव हतपशुदरपेशिं धावति रूपिदारकः; क्षारं क्षते प्रक्षिपन्; काणेलीमातः; च्छिन्नौ वृषभौ न मृता रज्जवः त्वमपि न मृतः (p. 168); ऊषरक्षेत्रपतित व बीजमुष्टिः. III. Discuss the following sets of readings, xplaining and quoting the context :—(1) सोऽस्मद्विधानां प्रणयैर्व- ीकृतः (*v. l.* ०यैः कृशीकृतः); (2) प्रियवादी दत्तं (*v. l.* दत्त्वा) न कीर्तयति; 3) अन्यकलत्रप्रसक्तः (*v. l.* ०प्रसक्तकलत्रः, *v. l.* ०त्रम्) न शक्यो वारयितुम्; 4) अन्तर्हितो (*v. l* अन्तर्हिता) यदि भवेद्वनितेति मन्ये; (5) अक्षद्यूतजितो ुधिष्ठिर इवारण्यं (*v. l.* इवाध्वानं) गतः कोकिलः. IV. Explain the orms नाम्यति, स्फारीभवन्ति, शुष्कवान्, विसंष्ठुल, गोत्राह्मणकाम्या, अव- र्तव्यम्, पशूकृतः, शामित्रम्.

1889-90 (B. A)

I. What are the noticeable features of the age depicted in he Mṛich.? II (*a*) Explain the allusions in the following:— 1) मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौप्तिकवधे पूर्वं कृतो द्रौणिना। (2) यौगंधरायण इवोदयनस्य ाज्ञः। (3) मयि मृत्युवशं प्राप्ते विद्येव समुपागता। (*b*) Give the meaning f the following words :—प्रस्ताव, तुलयति, जाति, क्लीब, citing assages from the Mṛich. to illustrate their use. III. What re given in the Mṛich as (*a*) the qualifications for the udge's post; (*b*) the difficulties of his position; (*c*) external ndications of guilt or innocence? IV. Briefly sketch he characters of Śarvilaka and Saṃvâhaka, quoting

passages to support your answer. V. Translate into English:—(1) नयप्रचारं व्यवहारदुष्टताम् । (2) वरं व्यायच्छतो मृत्युर्न गृहीतस्य बन्धने। (3) येनास्मि गर्भदासः &c. VIII. 25; (4) प्रभवति यदि धर्मः &c. X. 34; (5) अन्योन्यं...कूपयन्त्रघटिकान्यायप्रसक्तः विधिः X. 60. What is the *alamkára* in (5) ?

1898 (Inter.)

I. Describe briefly the society of Ujjayinî as depicted by Śûdraka in the Mṛich. II. Give the meanings of करण, शामित्र, नरेन्द्र, कृतान्त and भुजिष्या. III. Explain fully with context where necessary:—(*a*) मद०—आर्ये किं हीनकुसुमं सहकारपादपं मधुकर्यः पुनः सेवन्ते। वसन्त०—अत एव ता मधुकर्य उच्यन्ते। (*b*) भोः पाप किमिदमकार्यमनुष्ठितं त्वया। तवापि पापिनः पतनात्स्त्रीवधदर्शनेन अतीव पातिता वयम् ।

1906 (Inter.)

I. Translate:—(*a*) एह्येहीति &c. V. 23; (*b*) दिष्टया भो &c., X. 49; (*c*) निवासश्चिन्तायाः &c. I. 15. II. Write notes grammatical or otherwise, on:—धूपायति, शुभ्रदन्ती, विद्रुमसंनिभाधरोष्ठी, भरतवाक्य, शामित्र, निवाप, चैत्य, अपश्चिम, नृशंस, षष्ठं महापातकम्, द्रोणवृष्टिः, and पूर्णकुम्भ. III. (*a*) What classes were entitled to wear the यज्ञोपवीत in the days of the Mṛich. ? (*b*) Were mixed marriages allowed ? (*c*) What were the disabilities of the Śúdras in those days ? (*d*) Criticize the judicial proceedings with reference to the principles of administering justice enunciated by the judge.

1910 (Inter.)

I. Translate:—(*a*) तं तस्य स्वरसंक्रमं &c. III. 5; (*b*) पवनचपलवेगः &c. V. 17. Name the metres of these two stanzas and dissolve the compounds मृदुगिरः, पवनचपलवेगः and स्तनितपटहनादः. II. Explain with reference to the context:—(*a*) मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम् । (*b*) तत्किमेतां प्रवेश्य महादेवमिव द्वारशोभेह गृहे निर्मिता । (*c*) त्वमपीदानीमिन्द्रमहकामुक इव सुष्ठु किं काकायसे का केति । (*d*) अङ्गारकविरुद्धस्य &c. IX. 33; (*e*) किं हीनकुसुमं सहकारपादपं मधुकर्यः पुनः सेवन्ते । (*f*) मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौप्तिकवधे पूर्वं कृतो द्रौणिना । (*g*) अतिक्रान्ते (*v. l.* अतिक्रान्तं) किं मनोरथैः । Discuss the readings in (*g*). III. Make a note on the administration of justice in ancient India as gathered from the Mṛich. IV. Write notes on :—पर्यङ्कग्रन्थिबन्ध ; रोमन्थायमान ; कल्यवर्त ; चलाचल; गन्धगज ; कूपयन्त्रघटिकान्याय ; गान्धर्व ; द्रोणमेघ ; प्रभवति शरीरस्य. *Or,* Bring out the features of Maitreya's character, supporting your remarks with quotations.

1920 (Inter.)

I. Translate :—(*a*) एतैरेव यदा &c. V. 18; (*b*) विद्युद्भिर्ज्वल-तीव &c. V. 27; (*c*) प्राप्तोऽहं व्यसनकृतां &c. X. 25; (*d*) उत्कण्ठितस्य &c. III. 3. II. What have you got to say with regard to the originality of the Mṛich. of Śūdraka or the Chârudatta of Bhása? *Or*, How has the poet utilized the political revolution for his purpose? What would happen if it were removed from the plot? *Or*, Criticize the view: "By doing away with the description of Vasantasenâ's dwelling, by curtailing the description of the rainy season, and by relegating the court-scene to a Praveśaka, the drama could have been made much shorter than what it is." III. (*a*) Explain with reference to the context :—(1) अनतिक्रमणीया भगवती गोकाम्या ब्राह्मणकाम्या च । (2) हञ्जे किं वेशवासदाक्षिण्येन मदनिके एवं भणसि । (3) वयस्य अलमिदानीं सर्वं परिवादमुक्त्वा । अवस्थयैवास्मि निवारितः । (4) तद्यदि राक्षसी, उभावपि मुषितौ, अथ चौरः तदोभावपि खादितौ । (5) यदिदानीमहं वरण्डलम्बुक इव दूरमुत्क्षिप्य पातितः । (6) न पुष्पमोषमर्हत्युद्यानलता । (b) Write grammatical and explanatory notes on :—धूपायति ; हृदये गृह्यते ; सौप्तिकं ; लक्ष्यसुप्तं ; करट्टडाकिनी ; पत्त्ररथः.

III.

Index of Important Words

(The figures refer to the Pages of this Edition)